

Hvordan bruke perspektiver

Perspektiver er en fellesbok for historie Vg2 og Vg3. Verket er delt i fire deler. I tillegg har *Perspektiver* en omfattende nettressurs og finnes som Smartbok.

Del 1: Framgangsmåter

I **denne delen** beskrives ulike framgangsmåter du kan bruke i arbeidet med faget. Du finner også en gjennomgang av hva det forventes at du skal

kunne etter å ha arbeidet med det. I tillegg finnes det tips til hvordan du kan lære historie på ulike måter. Slik kan du bli bevisst på hvilke metoder som pas-

ser best for deg. Helt til slutt forklares de viktigste begrepene du arbeider med i historiefaget, deriblant de som har med kilder og kildekritikk å gjøre.

Del 2: Historie

I **del 2** tar vi for oss menneskenes liv og samfunn fra de tidligste tider helt fram til våre dager. Delen består av 21 kapitler.

For at det skal bli lettere for deg å huske det du leser, finner du ulike lese- og læringsstrategier du kan benytte deg av

underveis i arbeidet. Under ser du en oversikt over noen av disse.

1: Innholdsfortegnelse: Les denne for å få en oversikt over hva kapitlet handler om.

2: Kollasj: Her ser du noen viktige bilder fra kapitlet. Hvorfor er disse valgt, tror du?

3: Slik så det ut: Hvordan så verden ut i perioden du skal jobbe med?

4: Dette har skjedd: Oppsummering av periodene du tidligere har arbeidet med.

Ved et veiskille, 1919–1939

I tiden etter første verdenskrig var preget av optimisme og tro på demokrati. Internasjonalt samarbeid skulle forhindre nye kriger. Flere stater fikk demokratiske grunnlover. I mange land fikk arbeidere og kvinner stemmerett for første gang. Optimisme ble imidlertid knust av en økonomisk krise som rammet hele verden. De demokratiske løsningene ble utfordret av kommunisme i Sovjetunionen og senere fascistiske ideologier i Italia, Tyskland, Japan og andre land.

Slik så det ut

Europa 1919–1939

Dette har skjedd

I første verdenskrig (1914–1918) ble hele verden i krig. Største krig i verdenshistorien. Over 10 millioner mennesker døde. Den første verdenskrig ble avsluttet med Versailles-traktaten i 1919. Den nye verdensorden ble etablert. Den første verdenskrig ble avsluttet med Versailles-traktaten i 1919. Den nye verdensorden ble etablert.

Innhold

DEL 1: Framgangsmåter 9

Hva er historie? 10

Hva forventes av deg i historiefaget? 14

- Historieforståelse og metoder 14
- Samfunn og mennesker i tid 14
- Undervisningen 14
- Vurdering 15

Hvordan lære historie? 15

- Vær en aktiv leser 15
- Enkle tips 15
- Gjør stoffet til ditt eget 16
- Hjelp til prøver, innleveringer og eksamen 16

Hva betyr begrepene? 16

- Årsak og virkning. Kausalitet 17
- S-P-Ø-K-T 18
- Brudd og kontinuitet 18

Kilder og kildekritikk 20

- Hvordan så huset ut da det var nytt? 20
- Kilder: historikerens råmateriale 20

DEL 2: Historie 23

KAP 1 Hvor kommer vi fra? 24

De første menneskene 26

- Vi er alle afrikanere 26
- Kontroll over ilden 27
- Ritualer og religion 28
- Kunst oppstår 29
- Døråpneren Ötzi* 30
- Å leve i matfatet 32
- Forholdet mellom kjønnene 32
- Kontakt over store avstander 32

De første menneskene i Norge 33

- Hvem var de første nordmennene? 33

KAP 2 Sivilisasjoner blir til 36

Jordbruksrevolusjonen 38

- Først i Midtøsten 39
- Hardere liv, konsentrasjon av makt 39
- Større forskjell mellom mann og kvinne 40
- Metallene tas i bruk 40
- Fra bronse til jern 41
- Faraoenes land* 42

Hellas i antikken 44

- En ny samfunnsånd 44
- Polis 45
- Demokratiet i Athen 46
- Solons reformer 47
- Mer demokrati ga mer krigspolitikk 48
- Militærstaten Sparta 48
- Samhold og splittelse 49
- Grekerne var stolte av sin kultur 50
- Myter og guder bandt verden sammen ... 50

- ... men grekerne brøt også med mytenes verden 51
- Hvorfor Hellas? 52
- Lekene i Olympia 53

Romerrikets vekst og fall 53

- Myten om Romulus 53
- Roma erobrer den italienske halvøya 54
- Republikken 54
- Sosiale motsetninger ... 55
- ... og sosiale bånd 56
- En stormakt blir til 56
- Verdens hovedstad 58
- Republikken slites i stykker 59
- Keiserdømmet 59
- Hverdagslivet 59
- Byggverk, innretninger og underholdning* 62
- Fred, handel og stabilitet 64
- Hvorfor gikk Romerriket i oppløsning? 65
- Romerriket deles 65
- Fra Golgata til Roma 66
- En arv som betyr noe – men hva? 67
- Beundret – men ikke alltid 68
- Antikken som mote og inspirasjon 69

KAP 3 Middelalderen i Europa 72

Hva er middelalderen? 74

- Tre store kulturområder 75
- Folk på vandring 75
- Forfall i vest 76
- To germanske riker 76
- Kirkens mektige beskytter 77
- Tradisjonene levde videre i øst 77

Det føydale systemet 78

- Samfunnet var delt inn i stender 78
- Godset – mer enn en stor gård 79
- Hvordan levde folk? 80

Befolkningsvekst og teknologi endrer samfunnet 82

- Hva var årsak, og hva var virkning? 82
- Vekst – og ny nedgang 83
- Det kristne Europa* 84

Hva var korstogene? 86

- Sett fra arabisk side 87
- Ikke bare religion 87

Byer, handel og håndverk 89

- Byer var drivkrefter for vekst 90
- Markeder knyttes sammen 91

Statene blir til 91

- En sterkere sentralmakt 92

Keiser og pave – allianse og konkurranse 94

KAP 4 Vikingtid og middelalder i Norge 98

Et land i emning 100

Et lagdelt samfunn 101

- Gården 101
- Bygda og tinget 102
- Høvdingenes makt 102

Vikingferdene 103

- Hvor reiste de? 103
- Oppdagelsesferder 104
- Hvorfor reiste de? 105

Samene trer fram 106

Et kongedømme blir til 107

Vikingferdenes betydning for rikssamlingen 108
Makt på skjøre bein 109

Fra mange guder til bare en 109

Kongenes religion 110
Olav den hellige 111
Borgerkrig og storhetstid 113
Kulturimpulser utenfra 116

En norsk stat dannes 118

Mer makt hjemme og ute 118

Byer gjør samfunnet mer mangfoldig 120

Ulike grupper i byene 120
Moralens voktere 121
Et redskap – for hvem? 122

Senmiddelalderen – tap av selvstendighet og nye vekstmuligheter 123

Pest, politikk og union 123
Et øde landskap 124
Inn i unionen 124
Ikke bare en nedgangstid 126

KAP 5 Store imperier og nomadefolk 128

Islam – en ny verdensreligion 130

Kulturelle impulser 130
Religionsstifter og politisk leder 131
Religion og samfunn 132
Et arabisk imperium 133
Økonomi og handel 134
Allmektig i en svak stat 135
«Guds skygge på jorda» 136
Islam samler og skiller 136
Kulturens seier 138
Søkende sinn 138

Nomadene kommer 140

Verdens største imperium 141
Hvor kom de fra? 142
Et rytterfolk med jerndisiplin 142
Hvilke følger? 144

Det osmanske imperiet 146

Midtens rike 146

Han-dynastiet 147
Konfutse 148
Dynastier og maktkamper 149
To samfunnspilarer: embetsstand og familie 149
Store oppfinnelser 150

Afrika på egne premisser? 152

Geografi, klima, samfunn 152
Samfunn av storfamilier 153
«Uten barn er du naken» 154
Svake forbindelser 154
Etiopia – det kristne unntaksriket 155
Ghana og handelens betydning 156
Storriket Mali 157
Bystater på østkysten 158

KAP 6 Nye møter, nye tanker, nye verdensbilder 160

En sjøreise som forandret verden 162

Et fruktbart partnerskap 163
Riktig å dra vestover? 163

Ukjent land 164
Et kontinent befolkes 165
Kulturene i vest 166
Flere slags erobringer 168
Konkurranse mellom europeerne 169
Et rike går under 170

Handel, kapitalisme og stater 172

Renessansen 173

En kulturell bevegelse 174
Boktrykkerkunsten endrer kultur og samfunn 175
Mer kunnskap, nye markeder 176
Å lære av det nye 177
Teknikk og vitenskap føyes sammen 177

Reformasjonen 178

Et opprør tar form 180
Europa splittes 181

Et nytt verdensbilde 182

Galilei og kampen med kirken 182

Nye land kommer opp 184

Motpolene Spania og Nederland 184
Hva skjedde i Nord-Amerika? 185

Kongene styrker seg 187

Fire lange linjer 188
Krigen styrker staten 188
Trettiårskrigen 189

Enevelde – eller hva? 190

Stenderforsamling på sidelinjen 191
Utviklingen i England 191
Nye grupper inn i politikken 192

KAP 7 Under dansk flagg 194

Reformasjonen – et politisk drama 196

Hva ble følgene? 196

Brent på bål 198

Læren om djevelens makt 198
Nye nettverk, ny vekst 200

Folk på vandring 202

Maktkamp i Norden 202

Danskekongen begår statskupp 203
Hvem vant, og hvem tapte? 204
Bondesamfunnet får nok 205
Staten stadig ivrigere etter å styre 206
Flere varer 208
Inspirasjon utenfra – kritikk innenfra 209

Framover mot 1814 210

KAP 8 Revolusjoner 212

Opplysningstid: Våg å vite! 214

Revolusjonen i Amerika 215

Uavhengighetserklæringens røtter 216
Amerikas forente stater 217

Revolusjonen i Frankrike 218

Dårlig økonomi og ugunstige privilegier 218
Stenderforsamlingen i Versailles 219
Slutten på det gamle regimet 219
Menneskets rettigheter: utgangspunktet for ny styreform 220
Revolusjonen møter motstand 221
Monarkiet faller 221
Frihet, likhet og brorskap? 222

Revolusjonens årsaker og virkninger 223
Napoleon Bonaparte 224

Den industrielle revolusjon 227

Bomullsbyen Manchester 227
Forutsetninger for industrialiseringen 227
Sosiale følger av den industrielle revolusjon 229
Nye tanker: ismene 230
Økende nasjonalfølelse i Europa 233

KAP 9 Nasjonsbygging og vekst 238

Historie ovenfra: politisk utvikling 240

Eidsvoll 1814 240
Bakgrunn: Norge under napoleonskrigene 241
Hvordan skal Norge styres? 242
Grunnloven 242
En ny union 243
Maktforholdet endres 244

Historie nedenfra 248

Hvem var nordmannen? 248
Befolkningen øker 249
Jordbruket endres 249
Industrialisering 250
Folk flytter 252
Veien til selvstendighet 256
Motkulturer 258
Ut av unionen 260

KAP 10 Kampen om verden, 1870–1914 264

Berlin, vinteren 1884–85 267
Hva var årsakene til kappløpet? 268
Økonomiske motiver 271
Sivilisering: «Den hvite manns byrde» 272
Hvilke følger fikk kolonikappløpet for Europa? 274

Tilfellet Zululand 274

Hva betydde kolonikappløpet for afrikanerne? 274
Konflikt om ressurser 275
Briteres ultimatum til zulukongen 275
Zululand blir britisk 276
Zuluenes stilling under hvitt styre 276

Afrikansk motstand 277

Imperialismen i Asia 278

KAP 11 Første verdenskrig – den store katastrofen 282

Den store katastrofen 284

Krigsutbruddet 284
Alliansesystemet 286
Krig på to fronter 286
Hvorfor ble det krig? 286
Krigens forløp 1914–1918 292

Den europeiske krigen blir en verdenskrig 294

Krigsår bak fronten 294
Revolusjon fører Russland ut av krigen 295
USA går inn i krigen og gir de allierte overtaket 296

Den vanskelige freden 296

Konsekvensene av krigen 296
Versaillestraktaten – mislykket fred 297
Hvem hadde skylden? 299

KAP 12 Ved et veiskille, 1919–1939 302

Europa etter første verdenskrig 304

Mellom to kriger – demokratiet utfordres 304
Utfordring fra venstre: kommunismen i Sovjetunionen 304
Stalins hardhendte revolusjon 308

Fred, demokrati og samarbeid i 1920- og 1930-årene 310

Folkeforbundet og internasjonalt samarbeid 310
Demokratisk utvikling – kvinnene og stemmeretten 310
Hverdag og fritid i Vest-Europa 311
Færre fødsler i Vest-Europa 312

Krakket – krisen som rammet hele verden 313

Sovjetunionens og Tysklands svar på krisen 314

Utfordring fra høyre: fascistiske og nazistiske strømninger 315

Fascistene tar makten i Italia 315
Italia under Mussolini 316
Den tyske Weimarrepublikken 1919–1933 317
1930-årene: En fiendtlig verden 318
Nazipartiets vekst 321
Nazistene tar makten i Tyskland 322
Dagligliv i den nazistiske staten 323

Utenfor «folkefelleskapet» 324

KAP 13 Fra selvstendighet til krig og kriser 326

Mellom stormakter 328

Orkesteret spiller 328
Etter 1905 328

Verdenskrigen trenger seg på 331

Den nøytrale allierte 332

Virkninger av verdenskrigen 333

Klassekamp 335
Et radikalt Ap og antidemokratiske strømninger 336
Revolusjonen som aldri kom 337
Økonomisk krise 339
Kamp om symbolene 340
Borgerlig ekstremisme 341

En ny tid 342

KAP 14 Andre verdenskrig 344

Europeisk storkrig 346

Opptakten 346
Krigsutbruddet 348
Situasjonen i Norden 349
Blitzkrieg 350
Storbritannia står imot 350
Nazistenes styre 351

Verdenskrig 352

Østfronten 352
Krigen i Asia 353

Krigen som gjennomsyret hele samfunnet 356

Kvinnenes rolle 357
Propaganda 357
Store slag 358

Holocaust 360

Før krigen 360
Under krigen 361
Auschwitz 362

Avslutningen 363

Det tredje rikets fall 363

Avslutningen i Asia 364

Rettsoppgjøret 364

Konsekvenser 365

Teknologi og vitenskap 366

Økt oppslutning om nasjonalstaten 366

Internasjonalt samarbeid 366

Nye stormakter 366

KAP 15 Ny krig og et vanskelig oppgjør 368

Krigen i Norge 370

Landet invaderes 370

Radiokuppet 372

Nasjonal Samling 372

Terboven tar kontrollen 373

Sivil motstand 374

Militær motstand 375

Hverdagsliv under krigen 378

Den norske holocaust 380

Krigsfangene i Norge 382

Freden kommer 385

Rettsoppgjøret 386

KAP 16 Den kalde krigen 390

Hva var «den kalde krigen»? 392

«Jernteppet» i Europa: begynnelsen 392

Faser i den kalde krigen 392

Sosiale forhold: Å leve i den kalde krigen 393

Livet i Sovjetunionen og Øst-Europa 394

Livet i vest 396

Borgerrettighetsbevegelsen 398

Politiske forhold: kampen om verden 400

Koreakrigen – den kalde krigen blir global 400

Cuba – revolusjon i USAs bakgård 401

Praha-våren 1968: reformforsøk 404

Vietnamkrigen 404

Alliansebygging i Afrika 407

Økonomiske forhold. Marked eller plan? 408

USA: frihandel 408

Sovjetunionen: plan 409

Europa: fra kull og stål til EU 410

Kulturelle forhold 412

Teknologiske forhold 414

Kapprustning 414

Den kalde krigen tar slutt 416

Berlinmurens fall og Sovjetunionens oppløsning 416

Hvordan var det mulig? 420

Tragedien Jugoslavia 421

Et blodig sluttspill 422

Historie som sprengkraft 422

KAP 17 Norge – fra gjenreising til oljerikdom 424

Gjenreising 1945–1952 426

Politisk samling bak Arbeiderpartiet 427

Ny utenriks- og sikkerhetspolitikk 428

Internasjonale operasjoner 432

«De gylne årene» fra 1950- til 1970-årene 432

Sosialdemokratiets tidsalder 434

Velferdsstat og forbrukersamfunn 436

Urbanisering 438

De harmoniske 1950- og 1960-årene 438

Oppbruddstid 440

Ungdomsopprøret i Norge 440

1970-årene, protestenes tiår 442

EF-kampen 442

Kvinnesak 443

Miljøvern 444

Ulike syn på radikaliseringsen 445

Inn i oljealderen 446

Starten på det norske oljeeventyret 446

Muligheter og utfordringer 446

Oljehistoriens mørke kapitler 447

40 år som olje- og gassnasjon 447

Mindre styring, mer marked 448

«Høyrebølgen» 449

Et flerkulturelt samfunn 450

Fra utvandrer- til innvanderland 450

Diplomati 451

Ved inngangen til et nytt årtusen 451

Høyteknologisk kunnskapssamfunn 452

KAP 18 Kina og Japan i moderne tid 454

Kina 1800–1940 456

Midtens rike 456

Styrkeforholdene endres 456

Europeerne kommer 457

Keiserdømmets fall 459

Japan 1800–1940 460

Et samfunn i endring 460

Japan åpner seg for verden 461

Meiji-restaurasjonen 461

En revolusjon uten blod 462

Den kinesiske revolusjon 464

Verdenskrig og borgerkrig 464

Det kommunistiske Kina 465

Maos Kina 466

Kina etter Mao 468

Japan etter andre verdenskrig 469

Mirakelsamfunnet Japan 469

Nye utfordringer 470

KAP 19 Gamle kolonier – nye stater 472

Avkolonisering 474

Hva gjorde uavhengighet mulig? 474

India: Først ute 475

Indisk selvstendighetstrang våkner – 1800-tallet 475

«Mytteriet» i hæren 475

Britisk påvirkning på India på 1800-tallet 475

Kampen for selvstendighet 477

Uavhengighet og deling i tre stater 478

Etter selvstendigheten 479

Nederlenderne oppgir Indonesia 480

Forsøk på asiatisk-afrikansk samarbeid 480

«Forandringens vind» i Afrika 481

Ghana – «en ny afrikaner» 482

De første årene med selvstendighet 483

Kongo 484

Demokratiets fall 485

Økonomisk kollaps 486
Økonomiske reformer i 1980- og 1990-årene 487

Hvorfor er Afrika fattig? 489

«Afrikas andre frigjøring» 490

Folkemordet i Rwanda 492

Planlagt folkemord 492
Folkemordet sprer seg: kamp om Zaïres rikdom 493

Grunn til optimisme? 493

Konflikten i Darfur 493
Religiøse og etniske spenninger i Nigeria 493
Hiv/aids-epidemien 494

KAP 20 Midtøsten 496

Situasjonen i Midtøsten 498

Araberne og stormaktene etter første verdenskrig 498

Israel/Palestina 498

Kampen for en jødisk stat 498
Israel blir opprettet, og det bryter ut krig 501

Egypt og forsøket på arabisk fellesskap 502

En felles arabisk nasjon? 502
De frie offiserer 503
Suezkrigen i 1956 503

Israel og forholdet til araberstatene 504

Yom Kippur-krigen og fredsavtalen 505
Palestinerne: livet som flyktninger og okkuperte 506
Yasir Arafat og Al-Fatah overtar PLO 507
Intifadaen og dannelsen av Hamas 507

Iran og Irak 509

Iran: religiøs revolusjon 509
Irak under Saddam Hussein 511
Lange linjer 514

Fredsforøk og ny vold 516

Osloprosessen – mulig fred? 516
Oslo II: fredsprosessen går over ende 517
Den andre intifadaen og byggingen av «sikkerhetsmuren» 517
Palestinsk splittelse og Gazakrigen 518

KAP 21 Mot en ny verdensorden? 520

Kampen mot terror 522

Frykt som våpen 522
Krigen mot Taliban 524
Maktforhold i endring 526

Nye kommunikasjonsformer 528

Da Internett ble allemannseie 528

Den arabiske våren 529

Fyrstikken som tente den arabiske verden 529
Ydmykelse, raseri – og SMS 530
Stjålne revolusjoner? 530

22. juli 2011 – et norsk drama 532

Hvordan kunne det skje? 532

Hva nå? 534

Globalisering og fragmentering 534
Religion – en ny konfliktlinje? 534
Et Europa preget av motsetninger 535
Klima, energi, livsstil 535
En postamerikansk verden? 536
Nye land løfter hodet 536

DEL 3: Kurs 539

Å arbeide med kilder 540

Å lage en problemstilling 543

Å forklare historiske hendelser 546

Å presentere en historisk person 549

Å skrive en artikkel i historiefaget 552

DEL 4: Essay 557

If you know your history ... 558

Aslak Sira Myhre

Hvordan skaper vi demokrati? 561

Mona Ringvej

Diskriminering? 565

Gro Hagemann

Hvorfor flytter vi? 569

Knut Kjeldstadli

«De andre» 573

Björg Evjen

Den hvite manns byrde? 577

John Kwadwo Osei-Tutu

Europa og den lunefulle historien 581

Jonas Gahr Støre

Historien om det som ikke skjedde 586

Øystein Sørensen

Mytene som skapte Norge 590

Gro Steinsland

Norsk historie fritt etter hukommelsen 594

Knut Nærum

Oppslagsdel 600

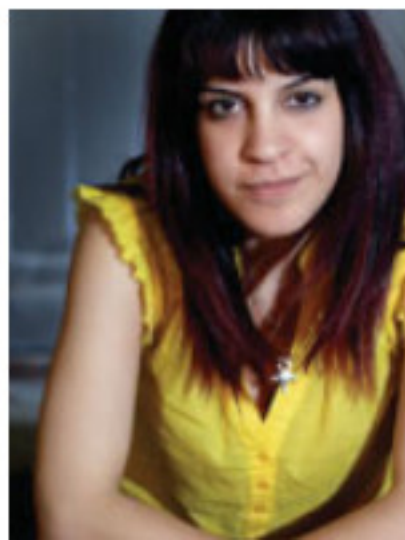
Lese- og læringsstrategier 600

Vennediagram 600
Tokolonnenotat 600
Tankekart 601
Fordi-setninger 601
Årsakskjede 601
Pilforklaring 601
Temasetninger 601
Hvem skal ut? 602
VØL-skjema 602

Register 603

Kompetansemålene i læreplanen 610

Bildeliste 612

Del 1

Framgangsmåter

Historisk metode er den framgangsmåten historikerne bruker for å komme fram til kunnskap om fortiden. Vi kan si at metoden er verktøyene vi bruker for å lage framstillinger av hvordan samfunn så ut, og hvordan mennesker levde i tidligere tider. I denne delen av verket skal vi undersøke nærmere hva som finnes i denne verktøykassen.

Vi skal ta for oss uttrykk som er spesielle for historiefaget, og vi skal undersøke hvordan vi bruker kilder for å bygge opp kunnskap om fortiden. Videre skal vi se på hva som forventes av deg i historiefaget, og omtale hvordan du kan arbeide med faget for å lære best mulig. Men først starter vi med å se litt på hva en professor i historie mener historie er.

Erling Sandmo (født 1963) er professor ved Institutt for arkeologi, konservering og historie ved Universitetet i Oslo. Sandmo har jobbet med en rekke emner innenfor sitt fagområde, som kriminalitetshistorie, musikkhistorie, voldens historie og historisk teori. Han har også skrevet svært mange bøker og artikler som til sammen viser til det mangfoldet historiefaget består av. Hans siste utgivelse er *Hva er historie?* (2013).

På *Perspektivers* nettressurs/i Smartbok kan du også lese et essay av Sandmo. Det har tittelen «Norden sett fra Venezia» og omhandler det fantastiske kartet Carta Marina.

Hva er historie?

Av Erling Sandmo

Alle mennesker og samfunn har vært og er opptatt av fortiden, av å kunne vite noe om den, fortelle om den og forstå den. Likevel er det ikke lett å gi noen klar definisjon av hva *historie* er, utover dette helt enkle: sanne fortellinger om fortiden. Men alt dette – fortelling, fortid, sannhet – er kompliserte begreper. De kan bety svært forskjellige ting i ulike kulturer, og de har hatt forskjellige betydninger til ulike tider.

Fortid

La oss begynne med «fortiden». Det virker som det enkleste av disse begrepene. Fortiden er vel bare den tiden som ligger bak oss? Men selv ikke det er ukomplisert, for det å fortelle om fortiden innebærer nesten alltid å antyde en sammenheng mellom den tiden som er blitt borte, og den vi lever i nå: Vi forteller jo ikke om alt, men om det som interesserer akkurat oss, her og nå.

For eksempel var det lenge slik at historieskrivningens fremste oppgave var å hente fram eksempler fra fortiden til skrekk og advarsel eller til eksempel for andre – i ettertiden. Som den tyske historikeren Leopold

von Ranke formulerte det i 1824: «Man har gitt historien den oppgave å dømme fortiden for å gi samtiden lærdom til nytte i framtidige år.» Og sånn hadde man skrevet historie fra antikken av, som samlinger av fortellinger som leserne skulle lære noe av for å bli bedre mennesker. I denne tradisjonen sto antikke historikere som Livius, Plutark og ikke minst Valerius Maximus, forfatteren av en samling av tusen fortellinger fra romersk historie. Valerius' mål var at fortellingene hans skulle lære leserne hva det egentlig ville si å være en romer.

Denne historieskrivningen rettet seg altså helt åpent mot samtidens behov: Folk skulle studere de sidene ved fortiden som de selv trengte å lære om. Det betydde likevel ikke at selve fortiden var likegyldig. Hvis ikke historiene var sanne, kunne man ikke lære noe av dem. Det betyr at det ikke er noen absolutt motsetning mellom denne gamle måten å skrive historie på og den som vi regner som vitenskapelig nå. Forskjellen handler mer om historiens hensikt og om måten man disponerer den på. Nå er historiebøker nesten alltid ordnet *kronologisk*, altså i begivenhetenes egen rekkefølge. De klassiske eksempelsamlingene var derimot ordnet ut fra det de hadde å lære bort: Kapitlene handlet ikke om perioder eller begivenheter, men om temaer som lojalitet, måtehold, visdom og gudfryktighet. Dette gjelder for eksempel de to store nordiske verkene på området, Johannes Schefferus' *En bok om det svenske folkets minneverdige eksempler* (1671) og Ove Mallings *Store og gode Handlinger af Danske, Norske og Holstenere* (1777). Mallings bok var en hjørnestein i den dansk-norske historieundervisningen i opplysningstiden og var populær lesning til langt inn på 1800-tallet.

Denne måten å skrive historie på er for lengst blitt borte fra historieforskningen. Men *historieformidling* – hvis den kan skilles klart fra forskning – byr på mye som kan forstås som *eksemplarisk*, fra krigshistoriens beretninger om dem som valgte rett, og dem som valgte feil, via polarlitteraturens pendling mellom helte- og skurkebilder til filmer om de samme antikke heltene som opptok Plutark og Valerius Maximus.

Men også innenfor selve forskningen er det slående hvordan perspektivene på fortiden forandrer seg i takt med det ettertiden har vært interessert i. Et artig eksempel på det er det enorme kildeutgivelsesprosjektet *Diplomatarium Norvegicum*, en moderne utgave av alle kjente norske brev fra middelalderen. Det første bindet kom ut allerede i 1847, men verket er ennå ikke komplett. Det regnes som et tidlig resultat av at norsk historieforskning var blitt moderne og vitenskapelig, og et viktig bevis på det var emneregisteret, som gjorde det mulig for lesere å skaffe seg et overblikk over hva alle brevene handlet om. Nå er registeret nesten ubrukelig, fordi oppslagsordene mest av alt forteller oss om hvordan historikernes spørsmål har forandret seg med tiden. Viktige oppslagsord i 1847 ble irrelevante og

fortrengt av nye etter hvert som det kom ut stadig nye bind. Med andre ord: Selv det vi kan tenke på som det mest nøytrale og objektive av alt, vitenskapelige utgaver av selve kildene, blir formet av ettertiden. Den fortiden historieforskningen handler om, er alltid *noens* fortid. All historie er sett fra ettertiden.

Historieskrivningens egen historie er full av eksempler på hvordan historikernes blikk er blitt formet av det de selv opplevde. For eksempel inspirerte herjingen av Roma i 410 Augustin til å utvikle en teori om hvordan de brå og brutale politiske begivenhetene bare var en slags hinne over Guds plan for verden. I vår egen globaliserte tid nå ser vi hvordan historieskrivningen i stadig større grad handler om globale prosesser og kulturmøter. Når vi løfter fortiden fram som historie, blir det lettere for oss å tenke om oss selv og om rammene rundt livet vårt.

Fortelling

Måtene å framstille fortiden på, å fortelle om den som historie, har også endret seg mye. Leser vi Snorres kongesagaer, for eksempel, *Heimskringla*, som ble skrevet omkring 1230, vil vi kunne se hvor tydelig ver-

Til alle tider har mennesket ønsket å fortelle historier. **Hva tror du de som har laget disse helleristningene ønsket å formidle?**

kets struktur er preget av *Bibelen*, med en mytisk forhistorie og deretter en serie beretninger som leder fram til beretningen om Frelseren. I Snorres tilfelle er han ikke Kristus, men Olav den hellige, som kristnet Norge og dermed også frelste nordmennene. Mange hendelser er profetier: De peker fram mot Olav, på samme måte som profetiene i *Det gamle testamentet* peker fram mot evangeliene om Kristus i *Det nye*. Et eksempel er «Dronning Ragnhilds drøm» fra den første kongesagaen, som handler om Halvdan Svarte. Hans dronning, Ragnhild, som skulle bli stammor til hele den norske kongeætten, drømmer at hun trekker en torn ut av kjolen sin og slipper den på bakken, og at det så vokser opp et tre som er rødt som blod nederst ved roten, deretter grønt, før det strekker en snøhvit gren ut over hele landet.

Drømmen forutser en utvikling som går fra borgerkrig til kristning og samling av Norge. Den er også grunnleggende religiøs, den er kristen. Samtidig er den en ganske pyntelig høymiddelalderversjon av fortellinger vi kan finne hos flere av antikkens historikere. Grekeren Herodot forteller for eksempel at perserkongen Astyages drømte at hans datter Mandane lot vannet så

voldsomt at hele Asia ble oversvømmet, og senere også at en vinranke vokste ut av kjønnet hennes og strakte seg like vidt. Drømmene var varsler om at Mandane senere skulle bli mor til perserkongen Kyros den store, en av historiens fremste erobrere. Den grunnleggende samme historien finner vi i Sofokles' *Elektra* og hos romeren Sveton, som forteller at Augustus' mor Atia drømte at livmoren hennes bredte seg ut over hele himmelen, som et varsel om sønnens kommende storhet.

Drømmen som del av historieskrivningen er altså ikke spesielt kristen likevel. Den er et motiv som Snorre hentet fra gammel historieskrivning. Dermed er den også et grep som viser at fortellingen hans virkelig ligner på fortiden. Den beviser at det Snorre bedriver, er historieskrivning av gammelt og klassisk slag.

Histeskrivningen er selvfølgelig full av slike grep eller konvensjoner fremdeles, selv om de ikke er like iøynefallende som disse drømmene. Hvor mange bøker og artikler er det ikke som åpner med å angi tid og sted? «Den 30. november 1936 var professor dr.med. Hans Fredrik Harbitz og professor dr.med. Ragnvald Ingebrigtsen i Vestkantbadet i Oslo. Bassenget var tomt», har jeg for eksempel skrevet selv en gang (se under). Åpningen plasserer leseren i en konkret situasjon, angitt så detaljert som mulig, og det gjør jeg både for å vise at jeg vet mye om det jeg skriver om, og for å skape følelsen av nærvær, av at framstillingen min er realistisk. Dessuten har det selvfølgelig en egenverdi at dette er en så etablert måte å skrive historie på: Klisjeen er også et slags varemerke. Jeg er historiker.

Men hva vil det egentlig si at en tekst er realistisk? Det er en stor og vanskelig diskusjon i faget. Det mest berømte bidraget er amerikaneren Hayden Whites bok *Metahistory*, skrevet i 1973. White hevdet at historieskrivningen benyttet seg av akkurat de samme strukturene og fortellerteknikkene som skjønnlitteraturen. Men ikke nok med det: De litterære virkemidlene var helt avgjørende for hva disse historiefamstillingene egentlig fortalte om fortiden. Det er først når faktiske opplysninger knyttes sammen til en helhetlig beretning, at de får mening, mente White, og denne beretningen var altså ikke grunnleggende forskjellig fra den vi finner for eksempel i en roman. Tvert imot. Historieskrivningens innhold var uløselig knyttet til den litterære formen, det var *The content of the form*, som White formulerte det i en senere boksittel.

Whites bok opprørte mange historikere, som følte at han angrep selve grunnlaget for historie som vitenskap. I dag vil nok de fleste gå med på at de bruker litterære virkemidler. Mange vil også hevde at selve ideen om en

«Dronning Ragnhilds drøm», illustrert av Erik Werenskiöld.

«realistisk» gjengivelse av fortiden egentlig vil si å skrive historie etter mønster av «realistiske» romaner – altså den skrivemåten som ble dominerende fram mot midten av 1800-tallet med forfattere som Balzac og Stendhal. De skrev på bestemte måter for å vise hvordan individers liv formet og ble formet av samfunnet rundt dem.

Likhetene mellom historie og skjønnlitteratur dreier seg likevel ikke bare om at historieskrivningen låner grep fra litteraturen. Historisk sett er det like mye slik at forfatterne av de realistiske romanene var inspirert av historieskrivning. De to formene for litteratur er tett knyttet til hverandre. Realisme i litteraturen skulle gi et sannferdig bilde av virkeligheten. Det vil også være målet for de aller fleste historikere, og deres måter å skrive på er et resultat av akkurat det.

Sannhet

Betyr det at sannheten om fortiden bare kan fortelles på helt bestemte måter? Ville historikerne miste grepet om fortiden hvis de begynte å eksperimentere med språket og virkemidlene? Når vi ser på hvor tradisjonelle de aller fleste historiebøker er, kan det virke sann. Men vi kan da ikke tro det? Ville man ikke kunne gi et godt bilde av fortiden hvis man skrev på rim, for eksempel, eller med bare noe få ord på hver linje? Det ville man naturligvis. Men det er svært få historikere som eksperimenterer med fortellerteknikk.

Når historikerne reagerte så sterkt på Hayden White, var det fordi han lot til å si at historieskrivningen egentlig bare er en form for litteratur. Dermed reiste han tilsynelatende tvil om historiens mulighet til å formidle virkelige sannheter om fortiden. Én innvending kunne da være å snu på problemstillingen: Kanskje all litteratur kan leses som historieskrivning? Gjør vi det, kommer vi bort fra en vanlig påstand om at forskjellen mellom historieskrivning og skjønnlitteratur er at bare historieskrivningen handler om virkeligheten. Svakheten ved denne påstanden er selvsagt at skjønnlitteratur også handler om virkeligheten. Romaner gir ingen mening hvis vi ikke leser dem som om de forteller om verden rundt oss. Forskjellen ligger ikke her, men i at historikerne er forpliktet til å basere seg på materiale fra det tidsrommet de undersøker. De arbeider med kilder, og det skal de gjøre på en måte som er åpen, og som gjør det mulig å diskutere hva slags forbindelser som finnes mellom det som skjedde da, og det vi skriver nå.

Nærheten til dette materialet, til kildene og arkivene, og metodene for å arbeide med dem er et av historieskrivningens fremste kjennetegn. Likevel gir det ingen garanti for absolutte sannheter. Kildene kan brukes til å

vise at noen framstillinger ikke stemmer, men de større sammenhengene som gir våre beretninger struktur, ligger på et annet plan. De er både litterære og teoretiske, og de er formet av de spørsmålene det er viktig å stille for mennesker i stadig nye ettertider. De er mer eller mindre konsistente, de har ulik forklaringskraft og ulik evne til å overbevise – men sånne kvalitetskriterier er både usikre og foranderlige. Det er ikke minst dette som gjør historieskrivningens egen historie så fascinerende. Oppfatningene av hva som er god historieskrivning, har forandret seg mye. Viljen til å fortelle samtiden om fortiden på en oppriktig og etterrettelig måte har ligget fast. Dermed kan vi fremdeles lese historiens fortellinger, fra de aller eldste til de helt nye, med utbytte og forundring. Da forstår vi også at mennesket selv er historisk og velsignet med evnen til å stille spørsmål det ikke finnes absolutte og endegyldige svar på.

Historieskrivning eller skjønnlitteratur?

Å gjøre

- 1 Hvorfor er ikke historieskriving «sannhet»? Hva er det som gjør at du ikke kan basere deg på én fortelling om fortiden alene?
- 2 Spørsmålet om hva som er historie, er både lett og vanskelig på samme tid. Skriv en setning der du finner et enkelt svar på spørsmålet, og en der du forteller hvorfor svaret ikke er så lett å finne.
- 3 Hva vil du si skiller historieskriving fra skjønnlitteratur? Forsøk gjerne å lage definisjoner på de to sjangrene.
- 4 Hva kan påvirke hvordan en tekst om en historisk hendelse skrives? Lag en liste med faktorer du mener kan være viktige.

For å utøve kildekritikk må vi spørre: Hvem sier hva, til hvem?

Hva forventes av deg i historiefaget?

Du som går på studieforbereende program, kommer til å ha historie i to år på videregående. I Vg2 skal du arbeide med eldre historie. I Vg3 er fokuset på nyere historie, fra 1700–1800-tallet og til i dag.

Men *hva* skal du lære? For å få svar på det er det lurt å se på læreplanen. Det er ingen felles historiebok som er «pensum» i skolen – heller ikke boka du leser i nå. Det er kompetansemålene i læreplanen som fastsetter hvilke mål du og læreren skal ha for arbeidet. Læreplanen er en forskrift. Det vil si at det er et juridisk bindende dokument skolen, læreren og eleven må forholde seg til.

Læreplanen er delt i to hoveddeler: «Historieforståelse og metoder» og «Samfunn og mennesker i tid». Målene i den første hoveddelen blir gjerne kalt ferdighetsmål fordi de i stor grad handler om hva du skal kunne gjøre. Kritisk tenkning og hvordan en arbeider med historie i praksis, står sentralt. Målene i den andre hoveddelen kalles ofte kunnskapsmål fordi målene er knyttet opp til bestemte historiske emner du skal kunne fortelle eller formidle noe om.

Historieforståelse og metoder

I historiefaget skal du lære å arbeide med faget i praksis. Det betyr ikke at måtene å arbeide på bare er nyttige for dem som vil studere historie senere. I historiefaget skal du lære metoder og kildebruk som er relevante i mange sammenhenger, både i andre skolefag og i voksenlivet. Vi møter store mengder informasjon hver dag. Ikke alt det vi leser, er troverdig eller sant. Kildekritikk er viktig, og det er noe av det mest sentrale vi arbeider med i historiefaget.

Etter å ha arbeidet med historie på videregående skal du kunne finne fram til ulike typer historisk materiale og bruke det som kilder. Læreplanen har flere delmål som handler om dette. Du skal også ha utviklet forståelse og kritisk sans for hvordan historie blir skrevet og formidlet i dag. Hvorfor kan mennesker oppfatte historiske hendelser så ulikt? På hvilken måte blir historie hentet fram og brukt i offisielle sammenhenger, minnesmerker og minnedager?

Samfunn og mennesker i tid

Noen av kompetansemålene gir forholdsvis konkrete beskjeder om hva dere skal arbeide med i historietimene, for eksempel står det at elevene etter Vg3 skal kunne gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene. Det går altså ikke an «å hoppe over» første og andre verdenskrig. Andre kompetansemål er mer vagt formulert, slik som at «eleven skal kunne undersøke bakgrunnen for en pågående konflikt, og drøfte reaksjoner i det internasjonale samfunnet». (hentet fra Vg3). Selv om alle elever skal kunne undersøke en aktuell konflikt, kan læreren – gjerne i samråd med elevene – bestemme seg for en konflikt de vil fordype seg i. På denne måten kan læreren tilpasse undervisningen, for eksempel hvis det er en konflikt elevene er spesielt opptatt av.

Undervisningen

Læreplanen inneholder ikke bestemmelser for hvordan dere skal arbeide med faget. Læreren har metodefrihet. Det betyr at undervisningen kan legges opp slik læreren – i samråd med elevene – mener er best for at dere skal få god kompetanse i faget.

Vurdering

I historie får du standpunktkarakter etter å ha fullført Vg3. Det er ikke skriftlig eksamen i faget, men du kan komme opp til muntlig eksamen. Eksamen omfatter hele faget, både læreplanmålene i eldre historie fra Vg2 og nyere historie fra Vg3.

Opplegget for muntlig eksamen bestemmes lokalt og kan derfor variere. Les mer om dette i kurset på *Perspektivers* nettsider/i Smartbok.

Hvordan lære historie?

Det finnes naturligvis mange måter å lære historie på. Du kan gå på museum, lese artikler i avisen, se gode dokumentarer på TV, snakke med besteforeldrene dine om fortiden og en rekke andre ting. En av de beste måtene å lære historie på er likevel å følge godt med i historietimene og stille gode spørsmål til læreren og til medelever.

I tillegg til å lære av undervisningen er det å lese i læreboka kanskje en av de beste måtene å lære historie på. Det er fordi læreboka er skrevet av forfattere som vet akkurat hva som forventes at du skal kunne i faget etter Vg3. Forfatterne kjenner læreplanen godt, og de har tilpasset både språk og innhold til det du skal arbeide med.

Les mer om ◀
lesestrategier på
side 600.

Vær en aktiv Leser

Som videregåendelev har du mange fag og mange bøker. Det å skulle lese og fordøye store tekstmengder er ofte både slitsomt og tidkrevende. Du har kanskje opplevd å ha lest mange sider i en lærebok og likevel slite med å huske det du har lest, og kanskje enda mer med å plassere det inn i en større sammenheng? For å lære og forstå et fagstoff er det viktig å være en aktiv leser. I denne boka finner du mange råd og tips til hvordan du kan lese aktivt og dermed ha bedre forutsetninger for å lære.

Enkle tips

Kapitteloppslagene starter med å gi deg et lite innblikk i hva kapitlet handler om, gjennom bildekollasj, kart, sentrale overskrifter og en liten innledning. Bruk gjerne litt tid til å reflektere over disse sidene før du starter lesingen. Hva tror du kapitlet du skal lese, handler om? Stiller du deg slike spørsmål før du begynner, fester det du leser seg mye lettere i hukommelsen.

Selv om det beste selvsagt alltid er å ha forberedt seg godt til timene, er ikke dette alltid en realitet. Dersom du ikke har tid til å lese lekser, er et tips å ta seg tid til å studere kapittelstart-siden samt «Har du fått med deg dette»-boksen mot slutten av kapitlet i stedet. Da har du i alle fall en viss anelse om hva emnet dere skal arbeide med, dreier seg om, og du vil få et langt større utbytte av timene.

- **terminologi:** betegnelsen på ord, uttrykk og termer som er spesifikke for et bestemt fagområde

▷ **Se oversikt over** mulighetene boka gir, i «Hvordan bruke *Perspektiver*» på side 2–3.

I kapitlene finnes det også mange små refleksjonsspørsmål. Disse er der fordi du gjennom å reflektere over det du leser, har mye større sjanse til både å huske og forstå. Ikke minst hjelper spørsmålene deg til å plassere det du leser, inn i en forståelig sammenheng. Da lærer du både mer og bedre.

Oppgavene bakerst i hvert kapittel inneholder forslag til hvordan du på en enkel måte kan skaffe deg oversikt over de viktigste utviklingstrekkene i perioden. Slike øvelser bidrar til at du skaffer deg god oversiktskunnskap, og til at du utvikler forståelse for faget. Det er også et tips å se på disse oppgavene før du starter arbeidet med kapitlet. På den måten vet du hvilke problemstillinger som er sentrale.

Gjør stoffet til ditt eget

Du blir ikke god i historie bare av å lytte til en lærer eller av å lese i en bok. I faget er det meningen at du skal gjøre deg opp dine egne meninger og tanker om hvordan historien kan forstås. Du skal lære deg å tenke kritisk, og du skal forstå at historien kan ses på ulike måter. For å lære historie er det derfor helt avgjørende at du mestrer de ulike sjangrene som det forventes at du presenterer kunnskapen og ferdighetene dine gjennom. Historiefaget er ikke bare et fag om «hva» som har skjedd, men like mye et fag om «hvordan» du forstår det og presenterer det.

For virkelig å lære historie må du altså hele tiden øve deg på praktiske oppgaver, blant annet ved å vurdere ulike kilder. Slike oppgaver vil læreren din hjelpe deg med. I tillegg håper vi at læreboka kan bidra. I delen «Essay» finner du tekster skrevet av ulike forfattere. Disse tekstene har som mål å nyansere det bildet av historien som læreboka ellers gir. Gjennom å lese disse essayene har du et utgangspunkt for å nyansere og drøfte ulike framstillinger i faget.

Hjelp til prøver, innleveringer og eksamen

I *Perspektiver* finner du også en del som vi har kalt «Kurs». Her får du veiledning i å mestre de ulike historiefaglige ferdighetene. Gjennom å bruke disse kursene ofte, både når du arbeider med oppgaver i timene, i forkant av prøver og innleveringer eller til muntlig eksamen, øver du deg litt etter litt til å bli bedre i de mest grunnleggende ferdighetene i faget.

Slik kan du lære historie.

Perspektiver på nett

Nettressursene til *Perspektiver* gir en rekke andre muligheter for hvordan du kan lære mer i historiefaget, blant annet de mange filmene som oppsummerer innholdet i kapitlene for deg. Se mer om dette i *Perspektiver* Smartbok eller i verkets øvrige nettressurser.

Hva betyr begrepene?

Alle fagfelt har visse ord som er typiske for nettopp dette faget. Fra matematikken kjenner vi igjen ord som subtraksjon, geometri, og kvadratro, og fra norskfaget grammatikk, sjanger og sakprosa. Slike ord og uttrykk utgjør fagets *terminologi*. Historiefaget har også sin egen terminologi. Her skal vi se nærmere på sentrale begreper i historiefaget.

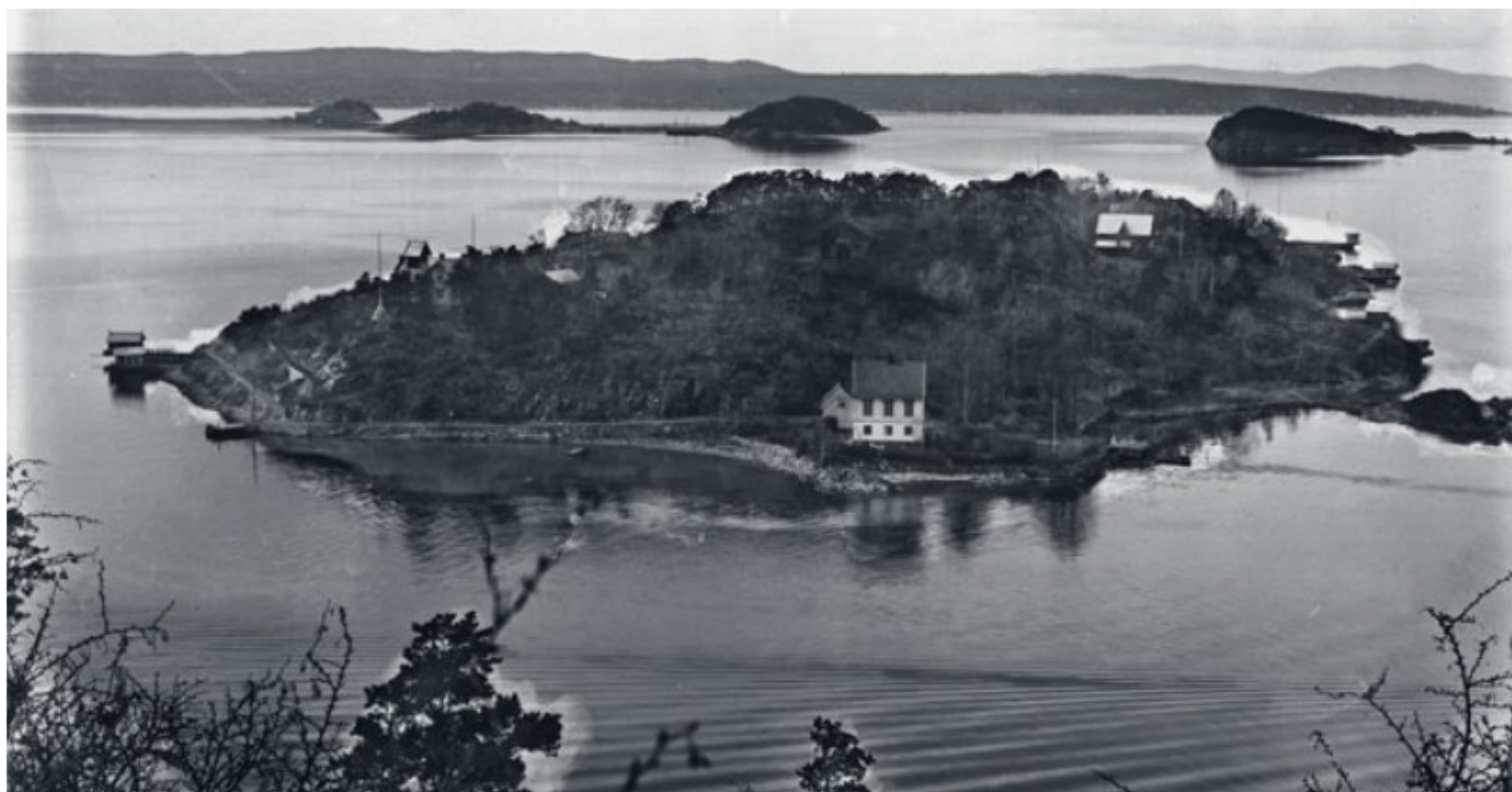
Hvilke begreper kjenner du fra de andre fagene du har på skolen? Hva slags terminologi brukes for eksempel i samfunnsfag?

Årsak og virkning. Kausalitet

Starten på en historisk undersøkelse er gjerne å forsøke å besvare spørsmålet «Hva skjer?».

Vi må beskrive den hendelsen vi vil undersøke, redegjøre for handlingsforløp og opplyse om sentrale deltakere. Etter å ha beskrevet hendelsen kan vi fortsette med å forsøke å forklare hvorfor dette skjedde, altså hva som var årsakene til hendelsen. Videre vil vi vurdere hva som var konsekvensene av det som skjedde – hvilke virkninger hendelsen fikk. Historiske hendelser vurderes ikke isolert, men som del av et større bilde. Historiefaget forutsetter altså at det er en sammenheng mellom årsakene til og virkningene av en historisk hendelse. Dette kalles kausalitet. Du kan lese mer om årsaksforklaringer i kurset på side 546.

Sjursøya i Oslo ca. år 1900 og 2000. Noen ganger er det enkelt å se virkninger av en utvikling.

S-P-Ø-K-T

Historiefaget dreier seg om fortidige mennesker og deres samfunn. Svært ulike fenomener, som demokratiet i Hellas, den industrielle revolusjon, hekseforfølgelsene og utvandringen til Amerika, er alle resultater av menneskelige handlinger i fortiden. For å kunne håndtere denne bredden deler vi faget inn i fem underkategorier: sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle og teknologiske forhold. Kort sagt: SPØKT. Undersøkelser av et historisk fenomen bør ta alle kategoriene i betraktning. Når vi ser sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle og teknologiske forhold i sammenheng, får vi en helhetlig framstilling av fenomenet.

S

Sosiale forhold

Sosiale forhold dreier seg om forbindelser mellom mennesker. Det handler om sosial lagdeling i samfunnet, om familiemønster, ekteskap og forhold mellom kjønnene. Spørsmål om forbruk, fritid og hverdagsliv faller inn under sosiale forhold, i likhet med sykdommer og boforhold. Sosialhistorie er også kalt historie nedenfra fordi det er folk flest som er i fokus.

P

Politiske forhold

Den som studerer politiske forhold, er opptatt av hvem som styrer samfunnet. Politisk historie dreier seg altså om samfunnets eliter og er sånn sett historie ovenfra. Det er ikke bare politisk makt innenfor et samfunn som er interessant, men også et lands forhold til andre stater. Krigføring og diplomati er dermed viktige temaer i politisk historie.

Ø

Økonomiske forhold

Økonomiske forhold inkluderer det som har med verdier og penger å gjøre, for eksempel bankvesen, produksjon og distribusjon av varer. Næringsliv og organisering av arbeid regnes også med under økonomiske forhold.

K

Kulturelle forhold

Det som har med menneskers tanker og meninger å gjøre, faller inn under kulturelle forhold. Dermed omfatter denne kategorien mentalitet, religion, ideologi og filosofi, utdanning og skriftspråk. Ritualer og seremonier er også kulturuttrykk, og det samme er kunst, musikk og litteratur.

T

Teknologiske forhold

Måten mennesker har løst praktiske oppgaver på, for eksempel navigasjon, boktrykking og oljeboring, sier noe om samfunnets teknologiske forhold. Hvilke redskaper er brukt for å dyrke jorda? Hva slags våpen ble brukt i krig? Menneskers redskaper, fra plog til PC, dreier seg om teknologi.

Brudd og kontinuitet

Alle samfunn endrer seg over tid. Til tross for at vi regner med en sammenhengende historisk utvikling, deler vi historien inn i atskilte perioder. Slike historiske perioder kan fastsettes med nøyaktige årstall. For eksempel er det vanlig å regne at vikingtiden begynte i 793, da vikinger plyndret klosteret i Lindisfarne, og at den tok slutt da Harald Hardråde falt i slaget ved Stamford Bridge i 1066. Tilsvarende kan man mene at senmiddelalderen i Norge tok til i 1349, da svartedauden herjet landet. Reformasjonen i 1536/37, da Norge gikk fra å være katolsk til å bli protestantisk, markerer slutten på senmiddelalderen. Alternativt kan periodene

Hvordan er det i Norge i dag? Forsøk å beskrive vår egen tid med begrepene SPØKT ved at du skriver en setning til hvert av forholdene.

avgrenses mindre presist. Vikingtiden vil i så fall kunne defineres som hundreårene fra ca. 800 til ca. 1000 og norsk senmiddelalder fra ca. 1300 til ca. 1500.

Hvordan og på hvilket tidspunkt vi setter skille mellom to perioder, har sammenheng med om det er et brudd eller en kontinuitet i den historiske utviklingen. Dersom det foregår store endringer i samfunnet i løpet av kort tid, sier vi at det skjer et brudd. Hvis vi derimot mener at utviklingen i samfunnet foregår jevnt og trutt, og vi ser tydelig sammenheng både med tiden forut og tiden etterpå, snakker vi om kontinuitet.

Svaret på spørsmålet om brudd eller kontinuitet er sjelden innlysende. Det er jo ikke slik at alle deler av samfunnet endrer seg samtidig. For eksempel skjer regjeringsskifter hyppigere enn religionsskifter. Derfor vil historikerens svar henge sammen med om vedkommende er opptatt av sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle eller teknologiske forhold. For en som holder på med politisk historie, er det enkelt og naturlig å sette et skille i norsk historie i 1536. Dette året mistet Norge sin selvstendighet og ble et lydrike av Danmark. For en som studerer befolkningsutviklingen i Norge etter svartedauden, vil ikke dette året bety et brudd. Gjennom hele 1500-tallet økte folketallet i Norge. I et slikt perspektiv er det altså tale om en kontinuerlig utvikling gjennom mange tiår.

Berlinmurens fall – brudd eller kontinuitet?

Se på ditt eget liv så langt. Finnes det noen brudd i ditt liv?

Hva tror du kan brukes som kilder for å finne ut mer om fortiden? Hvilke kilder ville du brukt om du skulle finne ut hvordan hjemstedet ditt var i middelalderen? Begrunn svarene.

- ▷ På sidene 540–542 finner du et kurs i hvordan du kan arbeide med kilder.

Se for deg rommet ditt hjemme, på alle kildene til ditt liv som finnes der. Hvilke av kildene tror du en historiker i år 2100 ville brukt for å finne ut noe om deg som person?

Kilder og kildekritikk

Hvordan så huset ut da det var nytt?

I historiefaget arbeider både du som elev og en historiker med mange ulike kilder, og disse brukes i et forsøk på å rekonstruere en tid som har vært. Arbeidet kan på flere måter sammenlignes med en byggmesters arbeid med å gjenreise et gammelt byggverk. En god del byggesteiner – men langt fra alle – er bevart, det finnes ingen rettledning for hvordan byggeprosessen skal foregå, heller ikke tegninger av det originale byggverket. Med sin kjennskap til ulike byggestiler og teknikker vil byggmesteren likevel være i stand til å reise en bygning. Kombinasjonen av byggesteiner, og dermed også det ferdige resultatet, avhenger av byggmesterens tanker om hvordan den opprinnelige bygningen kan ha sett ut. Det gjenreiste byggverket vil altså ikke være en eksakt kopi av den opprinnelige, men byggmesterens tolkning av den. Dermed er det sannsynlig å tenke seg at en annen byggmester, som har gått i lære et annet sted, som er ekspert på andre teknikker og bruker andre bindemidler, ville valgt en annen løsning.

Kilder: historikerens råmateriale

Kildene er historikerens råmateriale. På grunnlag av kildene søker historikeren å rekonstruere og forklare fortiden. I utgangspunktet kan nesten hva som helst benyttes som kildemateriale, for eksempel mormors fotoalbum, lovtekster, gamle kirkeruiner, avisartikler, bestefars fortellinger fra hans barndom, mynter, stedsnavn, den gamle dagboka di, malerier, testamenter, møtereferater og skolebøker. Kort sagt: alle mulige spor og rester etter menneskelig aktivitet kan fungere som historiske kilder. Det avgjørende er om teksten eller gjenstanden bidrar til å svare på de spørsmålene historikeren stiller.

Vær oppmerksom på at historikerne skiller mellom litteratur og kilder: Kilder er spor fra fortiden, og litteratur er historiske framstillinger.

To hovedtyper kilder

Vi kan dele de historiske kildene inn i to hovedtyper. Den første er de *tause* kildene. Dette er gjenstander som er skapt uten noen tanke om å formidle et budskap, for eksempel bygningsrester, klesdrakter og redskaper. Den andre typen er de *talende* kildene, altså tekster, bilder og symbolske uttrykk som har et budskap ut over seg selv. Konkrete eksempler kan være kongesagaene, stortingsmeldinger, kirkemalerier, aviser og våpenskjold. Muntlige kilder tilhører også (selvsagt) de talende kildene. Historikeren er først og fremst opptatt av talende kilder, mens de tause kildene i all hovedsak er arkeologenes felt.

Levning og beretning

I Monty Pythons film *Life of Brian* fra 1979 foregår handlingen i Judea i år 33 evt. Den unge jøden Brian kjemper mot romernes okkupasjon, men på grunn av motstandsarbeidet blir han etter søkt, og ytterligere vanskeligheter oppstår når han forveksles med Jesus. Til slutt blir Brian arrestert og korsfestet.

Denne filmen kan vi kalle en beretning om forholdene i Israel på Jesu tid. Det er nøyaktig tids- og stedsangivelse, men samtidig er framstillingen mildt sagt upålitelig. Som beretning har filmen altså liten verdi. Hvis vi derimot utnytter *Life of Brian* som levning, som en kilde til tiden da den ble produsert og vist på kino, er det mye å hente. I januar 1980 besluttet nemlig Statens filmkontroll at denne filmen ikke kunne vises i Norge på grunn av det *blasfemiske* innholdet. Mot slutten av året fikk *Life of Brian* likevel norgespremiere, men ikke helt uten videre. Filmen fikk 18-årsgrense, de mest blasfemiske scenene ble ikke tekstet på norsk, og en ekstra tekst innledningsvis opplyste kinopublikummet om at Brian ikke var Jesus. Dersom vi er ute etter å få kunnskap om religiøsitet og moralske oppfatninger i det norske samfunnet rundt 1980, kan *Life of Brian* – brukt som levning – være en nyttig kilde.

Disse to begrepene, levning og beretning, er sentrale i historieskrivingen. Alle overleveringer fra fortiden er levninger fra en bestemt tid og kan dermed brukes som en kilde til kunnskap om akkurat den tiden. Noen av de talende kildene forteller om forhold som fant sted forut for det tidspunktet kilden ble til. Slike kilder kan vi bruke som beretninger.

Det er vanlig å forklare denne forskjellen ved å vise til Snorre Sturlassons kongesagaer. Kongesagaene ble nedskrevet på Island på 1200-tallet, men forteller om de norske kongene fra vikingtiden til slutten av 1100-tallet. Brukt som levning vil sagaen kunne gi informasjon om Snorre Sturlasson og den tiden han levde i, for eksempel om rådende holdninger og verdier på 1200-tallets Island. Dersom sagaen brukes som beretning, er det innholdet som er hovedsaken, og vi må altså (i hvert fall til en viss grad) stole på Snorres framstilling.

Talende kilder: beskrivende (deskriptive) og rettleidende (normative)

Vi skiller mellom to typer talende kilder: beskrivende (deskriptive) og rettleidende (normative). De beskrivende kildene dreier seg gjerne om fortiden, om det som har vært, men de kan også ha hatt til hensikt å si noe om framtiden. En prognose for et framtidig stortingsvalg er et eksempel på en slik framtidsrettet kilde.

• • blasfemi: gudsbespottelse

Kong Håkon Adalsteinsfostre hugget Øyvind Skrøya «ned i hjelmen og kløyvde både den og hodet helt ned til skuldrene».

Kategoriser følgende kilder ut fra om de er tause, talende, førstehånds- eller andrehåndsberetninger, og om de kan brukes som levning eller beretning: en dagbok, en lekebil, en avis, et hus, en biografi, en dokumentarfilm, et intervju og et trafikkskilt.

Rettledende kilder sier lite om hvordan ting faktisk var, men om hvordan det burde ha vært. Eksempel på rettledende kilder er lover og regler. Vi kan tenke oss at vi ser det samme forbudet, for eksempel mot å drive handel uten handelsprivilegium, gjentatt gang på gang i lovverket. Da er det fort gjort å konkludere med at forbudet sikkert ble overholdt: Når lovgiver var så nøye med å følge opp dette, måtte vel folk innrette seg deretter. Sannsynligvis er den motsatte konklusjonen riktig: Dersom bare de med handelsprivilegium drev handel, hadde det ikke vært behov for stadig å minne folk på forbudet. En annen type normativ kilde er trafikkskilt. Selv om mange skilt langs motorveiene sier at 90 kilometer i timen er høyeste tillatte fart, er det vanlig å se biler som kjører fortere enn dette.

Førstehånds- og andrehåndsberetninger

Du har sikkert ofte fått høre nyheter om personer du kjenner, fra venner dere har felles. Kanskje har du også opplevd at det din venn A fortalte om deres felles venn B, ikke stemte helt med det du siden fikk høre av B? I så fall fikk du bekreftet at B, som altså er en førstehåndskilde til sitt eget liv, hadde en riktigere framstilling enn andrehåndskilden A, som videreformidlet informasjon fra førstehåndskilden. Denne erfaringen kan overføres til kildegranskingen. En historiker vil aller helst ha en førstehåndsberetning, en øyenvitneskildring, som grunnlag for sine undersøkelser. Dersom øyenvitneskildringen er videreformidlet gjennom flere ledd, vil informasjonen sannsynligvis endre seg underveis. For å få kjennskap til Amundsens ferd til Sydpolen er informasjon som kommer direkte fra Amundsen, mer verdifull enn det vi kan få vite gjennom personer som kjente Amundsen, men som ikke selv deltok på polferden. Samtidig må vi være bevisste på at Amundsen kanskje ønsket å framstå på en spesiell måte i sine dagboknedtegnelser. Derfor er det bedre å ha flere kilder enn en førstehåndsberetning der dette er mulig.

Primær- og sekundærkilder

Det kan være vanskelig å skille begrepsparet førstehånds- og andrehåndskilde fra begrepsparet primær- og sekundærkilde. En primærkilde er den kilden vi har som er nærmest til det som skjedde. Den kan være en førstehåndskilde, men trenger ikke være det. Øvrige kilder, sekundærkilder, bygger på primærkilden. Dersom primærkilden ødelegges, rykker nærmeste sekundærkilde opp og blir primærkilde. Et eksempel som kan belyse dette, er middelalderens norske lover. De første lovene som omhandler kristendommen og kirken, ble sannsynligvis vedtatt i 1024. Det eksisterer imidlertid ingen skriftlige dokumenter fra dette vedtaket. Dersom den første loven hadde vært skriftfestet og bevart, hadde det vært primærkilden til den tidlige kristendommens stilling og kirkens første tid i Norge. Det finnes imidlertid andre lover, landskapslovene, som er skrevet ned senere, men som har tatt opp i seg bestemmelsene fra den første kristenretten. Landskapslovene er dermed våre primærkilder i denne sammenheng.

Litteraturliste

- Jim Cullen: *Essaying the Past. How to Read, Write and Think about History*, 2009
 Terry Haydn: *Learning to Teach History in the Secondary School. A Companion to School Experience*, 2001
 Knut Kjeldstadli: *Fortida er ikke hva den engang var*, 1999
 Bent Egaa Kristensen: *Historisk metode*, 2007
 Erik Lund: *Historiedidaktikk for klasserommet. En håndbok for studenter og lærere*, 2003
 John Tosh: *Historisk teori och metod*, 2000

Del 2

Historie

I denne delen av verket tar vi for oss menneskenes liv og samfunn fra de tidligste tider helt fram til våre dager.

Vi legger ut på en lang, lang reise fra startpunktet på den afrikanske savannen, der det moderne mennesket oppsto for ca. 150 000 år siden. Natur og teknologi, kultur, religion og kamp om prestisje, makt og ressurser – et mangfold av faktorer har formet livsvilkårene fra den gangen alle levde som nomader i små grupper, til vår tids komplekse samfunn der menneskenes liv er innvevd i hverandre gjennom en globalisert økonomi og alle slags digitale kommunikasjonsformer.

Vi håper at denne reisen er blitt noe ganske annet enn et langt handlingsreferat. Vi vil presentere tydelige perspektiver, peke på mulige sammenhenger og løfte fram teorier enten vi skriver om antikke imperier, middelalderens føydalsamfunn eller det 20. århundrets verdenskriger.

Kjernen i historiefaget er menneskets behov for å forstå seg selv, er det hevdet. Nye kilder, ny kunnskap og nye oppfatninger av hva som er viktig, vil tvinge fram nye oppfatninger av fortiden og kanskje nye oppfatninger av oss selv.

Historien ligger ikke fast en gang for alle. Den må skrives igjen og igjen.

Hvor kommer vi fra?

I dette kapitlet skal vi ta for oss menneskehetens aller tidligste historie. Vi må begynne med å stille spørsmålet: Hva er egentlig et menneske? Hva skiller oss fra dyrene? Kontroll over ild og utvikling av språk og ritualer er milepæler i menneskehetens eldste historie. De første menneskene var jegere og samlere og levde som nomader i små grupper som hadde kontakt med hverandre.

Slik så det ut

Menneskets tidlige vandringer

Dette har skjedd

Jorda er 4,6 milliarder år gammel. De første encellede organismene oppsto for rundt tre milliarder år siden, de første flercellede organismene i havet for 600 millioner år siden. 200 millioner år senere flyttet de første organismene over på land. Etter ytterligere 200 millioner år tok dinosaurenes tidsalder til. Pattedyrene kom til for 70 millioner år siden.

De levende vesenene som mennesket stammer fra, kalles hominider. De oppsto for sju millioner år siden. De første

moderne menneskene, de som så ut som oss, oppsto for kanskje 150 000 år siden. Hvor kort tid menneskene har eksistert, kan illustreres slik: Hvis vi tenker oss at jorda har en alder på 24 timer, så gikk det 23 timer og 58 minutter før menneskene begynte å befolke den. Menneskets tid på jorda begrenser seg altså til to minutter av de 24 timene jorda har eksistert. Og av disse to minuttene er den tiden vi har hatt sivilisasjoner, på mindre enn et halvt sekund! Mennesket er en nykommer!

De første menneskene

Hva er et menneske? Hva skiller oss fra dyrene? Biologer, prester og filosofer gir ulike svar på slike spørsmål. Betegnelsen på det moderne mennesket, *Homo sapiens sapiens* – mennesket som vet at det vet – gir oss et holdepunkt. Også dyr kan vite. Men bare mennesket vet at det vet. Det har selvbevissthet.

Etter alt å dømme er mennesket det eneste vesenet som vet at livet har en begynnelse og en slutt – vi er alene om å ha en bevissthet om døden. Denne erkjennelsen har satt mange avtrykk opp gjennom historien. Å begrave andre forbindes på en eller annen måte med tanken på at vi selv skal dø, og ingen dyr har et slikt ritual. *Arkeologiske funn* har vist at det har funnet sted seremonielle begravelser så langt tilbake som for 100 000 år siden.

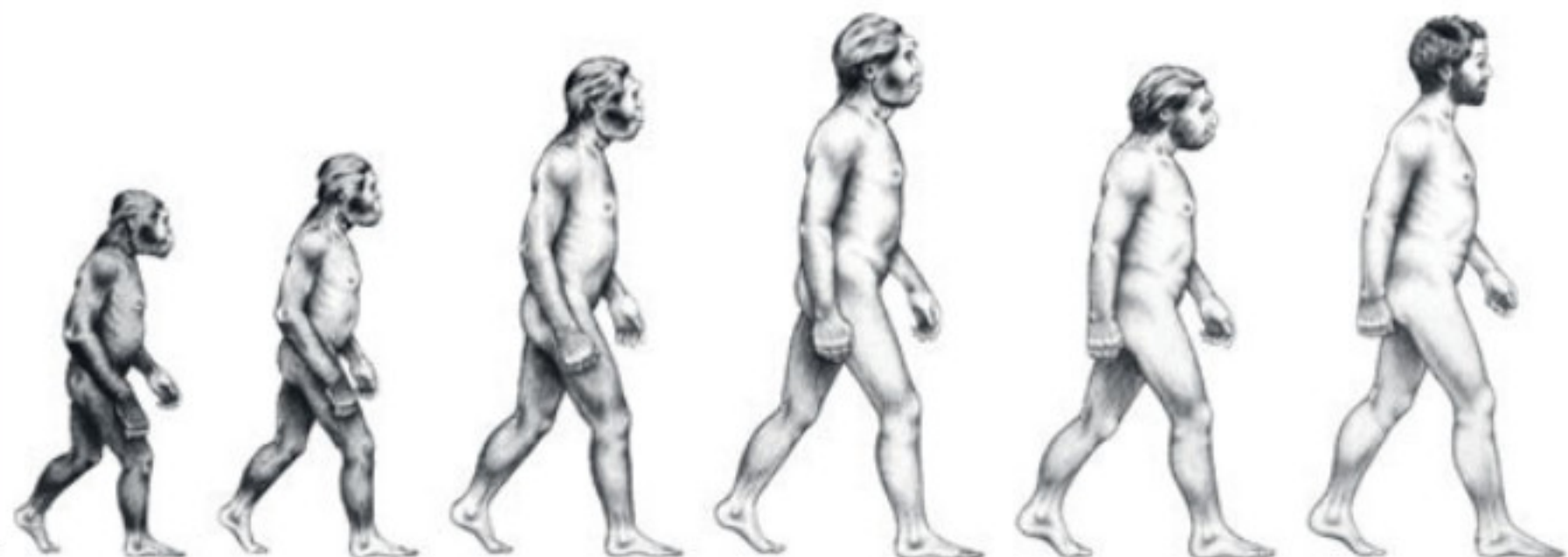
Finnes det andre, enda eldre uttrykk for selvbevissthet? Når et individ lager et redskap, ikke bare plukker opp en stein fra marken for å knuse en nøtt eller noe annet som kan spises, er det planlegging inne i bildet. Dette individet må vite at det kan komme en situasjon i framtiden der redskapet kan komme til nytte. Et slikt vesen handler ikke bare ut fra impulser i øyeblikket, men er også styrt av forestillinger om tid, sted og framtidige oppgaver.

Arkeologene mener at de eldste spor av redskapsproduksjon er ca. 2,5 millioner år gamle. Var det da mennesket ble til? Så enkelt er det nok ikke. De fossiler som ble funnet sammen med de aller eldste redskapene vi kjenner, viser nemlig at de som brukte dem, var svært forskjellige fra det moderne mennesket. Funnene tyder på at vesener som ikke hadde større hjerner enn våre dagers sjimpanser og gorillaer, hadde en form for selvbevissthet.

Jo eldre redskapene er, desto mer forskjellige er de som brukte dem, fra oss. Samtidig som redskapene ble mer utviklet og krevde mer læring, har også de vesene som brukte dem, blitt likere det moderne mennesket. Men hvor går det skarpe skillet mellom det som før var et dyr, og det som senere ble et menneske? Et slikt skille har man forgjeves lett etter. Sannsynligvis er det umulig å trekke.

Vi er alle afrikanere

Tidligere mente arkeologene at menneskene oppsto flere forskjellige steder på jorda, men i dag er denne teorien forlatt. Vi er én art med ett opphav. Ny kunnskap om genetikk viser at menneskene først oppsto i Afrika. Derfra har mennesket vandret ut over hele jorda, en vandring som begynte for ca. 50 000 år siden.

4,6 milliarder	Jorden blir til
3 milliarder	Encellede organismer oppstår
600 millioner	Flercellede organismer oppstår
200 millioner – 65 millioner	Dinosaurenes tid
70 millioner	Pattedyrene oppstår
7 millioner	Homininder
1,3 millioner	Homo erectus oppstår
300 000	Første kunstuttrykk
150 000	Moderne mennesker
100 000	Spor etter begravelser
50 000	Menneskets utvandring fra Afrika starter
15 000	Hulemaleriene i Altamira

Vår kunnskap om de aller eldste menneskelignende skapningene bygger på arkeologiske funn. Et godt eksempel er funnet av en hominid i Nordøst-Etiopia i 1974 som fikk navnet Lucy. Lucy hadde levd for rundt tre millioner år siden og var en sensasjon. Hun hadde vært ca. 115 cm høy og hadde et lite, apelignende kranium. Men bekkenet, lårbeinet og leggbeinet var omtrent som på et moderne menneske, så hun må ha gått oppreist. Lucy viste at apene var kommet ned fra trærne før man tidligere hadde trodd, og lenge mente forskerne at hun hørte til den aller første menneskelignende arten. Men i 2002 ble det gjort et nytt funn, en hodeskalle i Tsjad, som viste at den arten menneskene har utviklet seg fra, forlot apenes rekke enda tidligere.

De funnene vi har fra denne aller eldste tiden, er ikke mange. Ett enkeltfunn kan endre mye. Vi må være åpne for at nye funn vil tvinge fram andre teorier enn de som har oppslutning i dag.

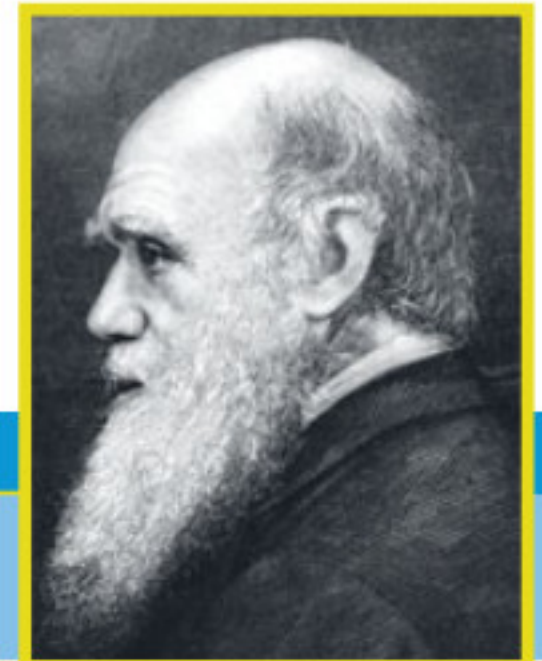
Kontroll over ilden

Et stort skritt på veien fram mot det moderne mennesket ble tatt da våre forfedre klarte å få kontroll over ilden. Vi vet ikke når det skjedde, bare at det var Homo erectus som maktet å temme ilden. Homo erectus, det oppreiste mennesket, oppsto for ca. 1,3 millioner år siden.

Vi vet heller ikke hvordan våre forfedre var i stand til å ta dette skrittet. Kanskje så menneskene villdyr flykte fra branner som er naturlig antent, for eksempel ved lynnedslag. Ved å overvinne egen frykt og våge å møte dyr som flyktet foran ilden, ble det enklere å jakte på disse dyrene. Å vinne over den naturlige frykten for ild og klare å vedlikeholde naturlig ild økte sjansene for å nedlegge et bytte.

Ta en titt på alle overskriftene i dette kapitlet før du leser videre. Skriv 2–3 setninger om hva du tror dette kapitlet handler om

- **arkeologi:** læren om menneskelig aktivitet i eldre tider basert på utgravninger og funn i jorda

Hvem: Charles Darwin

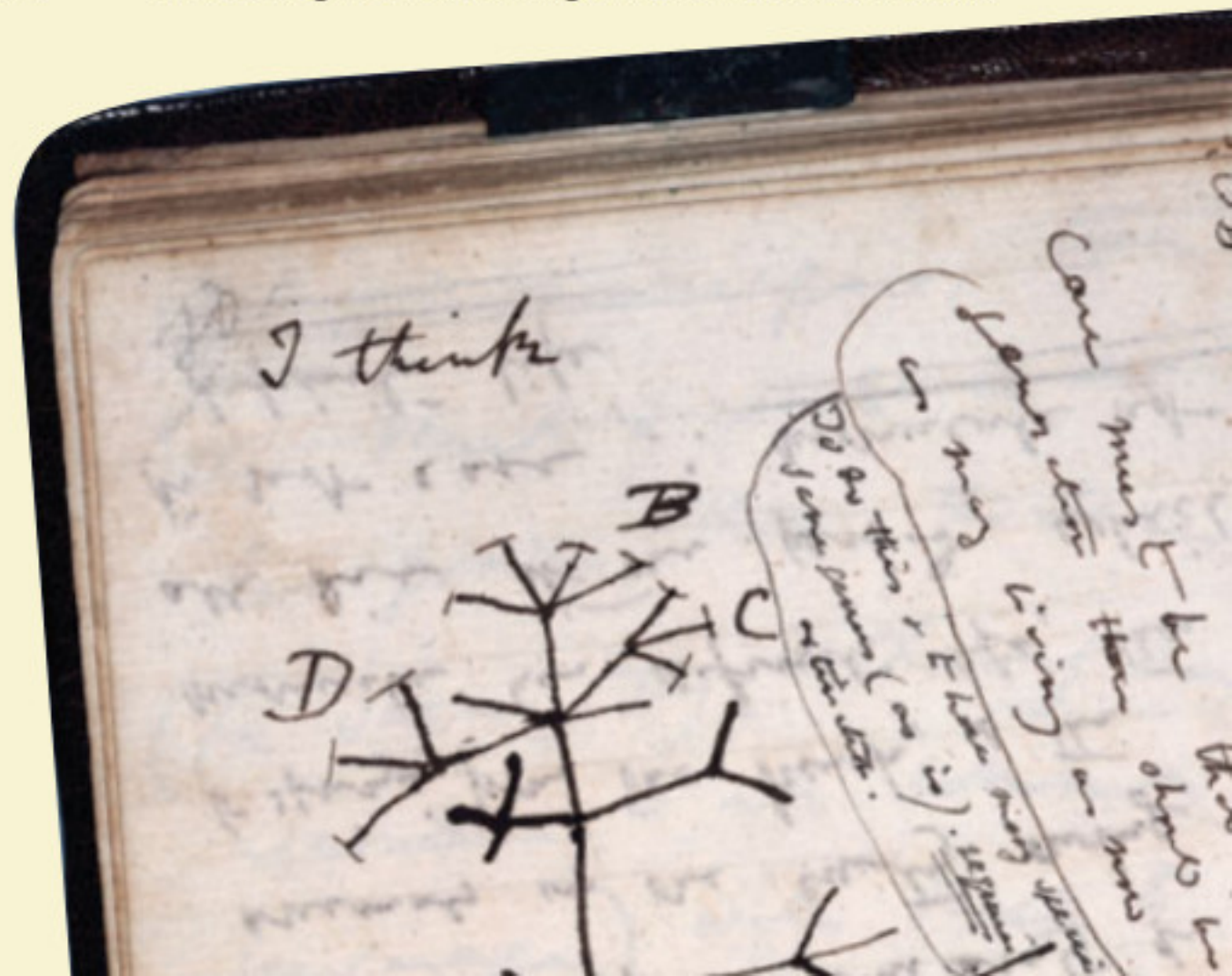
Når: 1809–82

Hva: Kjent for utviklingslæren

På slutten av 1700-tallet ble flere geologer klar over at forskjellige steinlag inneholdt ulike fossiler av dyr og planter. Utviklingen av levende vesener på jorda framsto stadig tydeligere som en slags trapp. Livsformene på de øverste trinnene var høyere utviklet enn på de laveste.

Charles Darwin (1809–82) systematiserte disse tankene sammen med en mengde observasjoner av planter og dyr. Han utviklet deretter evolusjonsteorien eller utviklingslæren. Utviklingslæren innebærer at alle arter, også mennesket, har utviklet seg fra enklere former. Denne teorien knyttet Darwin sammen med en nyskapende idé om hvordan utviklingen har foregått: Det vil alltid være konkurranse mellom individer av samme art om både næring og plass. De individene som forplantet seg, har klart å utnytte og tilpasse seg omgivelsene best. Over tid oppstår forandringer i selve arvestoffet, såkalte mutasjoner. Mutasjoner kan føre til at det oppstår mer levedyktige organismer enn de som eksisterte på tidligere trinn innenfor samme art.

Etter Darwins tid er utviklingslæren blitt utviklet videre, og i vår tid har særlig genforskningen gitt viktige bidrag. I dag er det ikke et spørsmål om utvikling har funnet sted, men om hvordan og hvorfor utviklingen har blitt som den er blitt.

Som du har lest ovenfor, har ilden vært helt avgjørende for menneskets utvikling. Lag en liste over hva du mener er avgjørende for det moderne mennesket. Hvor på lista vil du plassere ilden?

Fra hulemaleriene i Altamira.
Hvorfor tror du hesten har fått en så sentral plass i disse maleriene?

I huler både i Sør-Frankrike og i Zhoukoudian i Kina er det funnet rester av ildsteder som er over 500 000 år gamle. I Zhoukoudian ble det også funnet mengder av forkullede bein av både sau, gris og bøffel som tyder på at kjøttet fra disse dyrene ble stekt før det ble spist. Senere lærte mennesket seg å tenne ild selv og tok ild i bruk for å tilberede mat. Det ga kjedereaksjoner. Varmen bryter ned trevler og bindevev i planter og kjøtt og gjør maten lettere å fordøye. Homo erectus hadde store tenner og stor underkjeve, men dette tyggeapparatet ble unødvendig stort når maten ble stekt eller kokt. I den videre utviklingen kunne et annet behov enn tygging påvirke utformingen av munnhulen – behovet for å artikulere tydelige språklyder. Bruk av ild var altså en av forutsetningene for at språk ble til.

Ritualer og religion

Språket er et særpreg ved mennesket. Også andre arter uttrykker seg ved hjelp av lyder, men disse lydene uttrykker stemninger og instinkter i øyeblikket: frykt, aggresjon, paringslyst. Det spesielle med menneskets språk er at det også kan uttrykke stemninger og oppfatninger om noe som er løsrevet fra situasjonen her og nå.

Gjennom språket ble mennesket i stand til å kommunisere med hverandre på en langt mer avansert måte enn før. Språket må ha betydd mye for utviklingen av menneskelige fellesskap og menneskenes samhandling med hverandre. Språk, symboler og religion henger sammen, mener forskerne. Men hvordan?

Vi vet ikke sikkert hvordan forestillinger om noe hellig, det som er blitt til religioner, oppsto. Men mange forskere trekker fram kontrollen over ilden som en sannsynlig inspirasjonskilde. Tenk selv på de flakkende flammene og den intense heten fra et bål – det er kanskje ikke rart ild er blitt oppfattet som noe magisk,

noe overnaturlig. Dette er nok bakgrunnen for at menneskene begynte å bruke ild i ritualer knyttet til død og begravelse. Og ritualer og religion er fenomener som henger nøye sammen.

Mange forskere er også opptatt av at troen på noe hellig har en sosial betydning. Mennesket har alltid vært et flokkvesen. Da må det være en balanse mellom den enkeltes kamp for å overleve på den ene siden og flokkens behov på den andre. Et sterkt enkeltindivid kan fortrenge andre i kampen for mat og varme. For flokken som helhet kan slik selvhøvdelse være ødeleggende. Det trengs noe som kan holde den enkelte i sjakk, og her kommer religionen inn.

Troen på at noe er hellig, setter grenser for hva et enkeltindivid kan foreta seg. Arkeologiske utgravninger viser at forestillinger om døden har vært tett knyttet til tanker om det hellige. Derfra er skrittet kort til troen på at de døde, forfedrene, har makt til å lage regler for hvordan man skal leve sitt liv. Slik forfedretro var vanlig i menneskehetens tidlige historie og kan være et eksempel på hvordan religionen har bidratt til å tømre mennesker sammen i et fellesskap som enkeltindividet har måttet innordne seg.

Kunst oppstår

Det eldste funnet som viser at mennesket har formet gjenstander ut fra andre hensikter enn det som er praktisk nyttig, er rundt 300 000 år gammelt og gjort i Frankrike. Noen av våre forfedre, individer av typen *Homo erectus*, har gravert en rad med halvsirkler inn i et ribbein fra en okse. I 2009 ble det funnet et lite fargeverksted i noen huler i Sør-Afrika. For 100 000 år siden har mennesker blandet sammen forskjellige stoffer for å få farger som ble brukt til å risse inn symboler. Menneskets evne og trang til å meddele seg gjennom symboler er langt eldre enn det vi trodde for ganske få år siden.

I Tyskland er det funnet en hesteskulptur formet av et stykke elfenbein som er 32 000 år gammelt. Andre steder i Europa og i Asia er det gjort mange funn av flotte gjenstander i både elfenbein, horn og bein som er nesten like gamle. Mest berømt er hulemaleriene som ble funnet i Altamira i Nord-Spania og Dordogne i Frankrike på slutten av 1800-tallet.

Maleriene forestiller både mennesker og forskjellige dyr og er rundt 15 000 år gamle. Hvorfor er de malt, og hva skal de uttrykke? Dagens forskere har forlatt en tidligere teori om at maleriene er resultatet av magiske handlinger som skulle gi menneskene hell i jakten på de dyrene som er framstilt. De fleste tror heller at hulene ble brukt under ritualer som ga et barn eller en ungdom en særskilt plass i samfunnet de var en del av. Grupper i samfunnet, inndelt etter både kjønn og alder, kan ha blitt identifisert med de forskjellige dyreartene som er framstilt på huleveggene.

Men sikre kan vi ikke være. At det er så vanskelig å finne ord som presist beskriver det maleriene uttrykker, er kanskje nettopp det som gjør dem til kunst? For det er faktisk bare dette alle ser ut til å være enige om – maleriene er av en slik art at vi i dag, tusenvis av år senere og i et helt annet samfunn, vil karakterisere dem som kunst.

Døråpneren Øtzi

Den 19. september 1991 var det tyske ekteparet Erika og Helmut Simon på fot-tur i alpeområdet Ötztal på grensen mellom Østerrike og Italia. I en kløft med smeltevann i over 3000 meters høyde fikk de plutselig øye på et bakhode, noen nakne skuldre og et ryggparti. Et lik.

Vel nede i dalen varslet de myndighetene om det uhyggelige funnet. På grunn av den store høyden og dårlig vær tok det flere dager før redningsmannskaper fikk fraktet den døde ned fra fjellet. De så at kroppen var nokså inntørket. Vedkom-

mende måtte ha ligget der en god stund, kanskje opptil ti år.

En god del gjenstander ble også funnet, blant annet en øks. Gjenstandene ble kastet i en søppelsekk og tatt med sammen med liket som ble sendt til rettsmedisinsk institutt i Innsbruck. Østerriksk politi innså at de kanskje sto overfor en drapssak og opprettet «straf-fesak 619/91 mot ukjent gjernings-mann».

Men det var noe med den øksa, den så da nokså gammeldags ut? En arkeo-

log ble tilkalt, og politiet måtte innse at drapsmannen ville forbli ukjent. Ut fra en foreløpig typebestemmelse av øksa kunne arkeologen nemlig raskt fastslå at den var minst 4000 år gammel.

Slik begynner den fantastiske historien om ismannen Øtzi, oppkalt etter området han ble funnet i. Øtzi ble en verdenssensasjon. Aldri tidligere er det funnet så godt bevarte levninger fra så gammel tid, med et vell av gjenstander som kunne fortelle om livet han levde. Øtzi er blitt en døråpner til steinalderen. ■

Øtzi levde en gang mellom 3350 og 3100 før vår tidsregning, han er altså over 5000 år gammel. Dette har forskerne funnet ut ved såkalt C-14-datering. Ved å måle mengden av C-14 (et naturlig radioaktivt stoff) som er igjen i dødt, organisk materiale, er det mulig å beregne hvor gammelt dette materialet er.

Umiddelbart etter at han døde, må Øtzi ha blitt dekket av snø. Luftsirkulasjonen i snøen og sterk vind i stor høyde førte til at han ble frysetørret før han ble omsluttet av is. Dette forklarer hvorfor kroppen er blitt så godt bevart.

Det skulle ta lang tid før forskerne fant ut at Øtzi ganske riktig var offer i en drapssak. De første røntgenbildene ga ingen holdepunkter for at han var drept, men studier av nye bilder tatt ti år senere, avslørte en pilspiss inne i den ene skulderen. Selve skuddskaden var ikke dødelig. En av de nyeste teoriene går ut på at Øtzi selv har forsøkt å røske ut pilspissen, men rev hull på pulsåren som går ut i venstre arm. Han døde så av blodtapet etter få minutter.

Rundt 100 forskere fra forskjellige vitenskaps- grener har arbeidet med Øtzi. Ved å bore ut en kjerne fra lårbenet og studere det i mikroskop, fant de ut at han var 46 år gammel da han døde. Han veide ca. 50 kg og var ca. 160 cm høy, hadde brunt hår og brune øyne. Fysisk var han ikke annerledes enn dagens mennesker, selv om han i dag ville vært en småvokst mann.

Øtzis bue var 182 cm lang og av barlind. Den er rekonstruert, og prøveskyting viser at pilene kan treffe dyr på 50 meters avstand. I et dekorert koger av steinbukkskinn hadde Øtzi to piler klare til bruk og 12 pilskaft.

FORSKERNE HAR KLART å avsløre Øtzis mange hemmeligheter. Vi vet hva slags klær han brukte, hvilket utstyr han hadde med seg, og hva han har spist. Øtzi har gitt oss nøkler til mye ny kunnskap. Men det er nøkler som også åpner for nye spørsmål. Hva gjorde han så høyt til fjells? Hvorfor ble han drept? Han hadde et sår mellom tommel og pekefinger på høyre hånd og var trolig i slåsskamp flere dager før han døde. Var han på flukt fra denne kampen? Vi vet fortsatt ikke hvem han var, og hva slags posisjon han hadde i det samfunnet han levde i. Klærne hans var forseggjorte, men hvor utbredt var en slik klesdrakt? Vi vet ikke hvor typisk Øtzi var for den tiden han levde i.

La oss bruke øksa hans som eksempel. De fleste redskapsfunn fra denne tiden er av stein. Øtzis kobberøks har vært tolket som et tegn på noe eksklusivt, noe med høy status. Kobberøksa har fått forskerne til å anta at Øtzi var en person av høy rang, kanskje en leder for gruppen han tilhørte.

Men dette er ikke sikkert. Få funn av kobberredskaper er ikke noe bevis for at de ikke fantes i stort antall. At Øtzi hadde med seg en kobberøks så høyt til fjells, kan derfor tolkes på en ganske annen måte.

Det viser muligens at et slikt verktøy har vært mer utbredt og hyppigere brukt enn man tidligere har trodd. I så fall var han kanskje en vanlig gjeter eller jeger som kom ut for drapsmenn som ville ha jaktbyttet hans?

Slik kan det være med mange kilder. De gir ny kunnskap, men kan også så ny tvil om den kunnskap som tidligere funn og tidligere forskning har gitt oss. ■

Tilfellet Øtzi viser oss hvor krevende arbeidsoppgave det kan være å forstå historiske levninger. Mye av vår forståelse av fortiden er basert på tolkning. Lag et notat der du skiller mellom hva man faktisk vet om Øtzi og tiden han levde i, og hva man tror. Hva sier dette deg om historiefaget?

Øtzi hadde med seg en øks på sin siste tur. Skaftet er 60 cm langt og av barlind. Bladet er trapesformet, 9,5 cm, lagd av kobber. Det er verdens eneste fullstendig bevarte kobberøks fra så gammel tid. Øtzi levde i yngre steinalder, men i Mellom-Europa kalles perioden også kobberalderen fordi dette metallet var begynt å komme i bruk.

Beltet er laget av kalveskinn med påsydd taske av lær. Det har vært to meter langt og kunne slås to ganger rundt livet. I tasken hadde Øtzi et stykke flint, en lang syl av bein og en liten drill. Fra beltet henger også en dolk i slire, med håndtak av hard ask og blad av flint.

Øtzi hadde forseggjorte klær. Innerst hadde han smale remser av mykt geiteskinn, sydd sammen med tråd av dyresener. På bena hadde han et 65 cm langt hylster av skinn, en type leggbeskytter ikke så ulike dem som er brukt av nord-amerikanske indianere.

Øtzi hadde fortsatt på seg høyre sko da han ble funnet, og forskerne ble forbløffet over hvor funksjonell den var. Hver sko har bestått av en indre og en ytre del. Den indre var et nett av bastfibre som holdt på plass et fôr av høy, og den ytre var skåret ut av hjorteskinn.

Å leve i matfatet

De første menneskene levde som jegere og samlere. De høstet av det naturen kunne gi dem, ved selv å bevege seg rundt innenfor et område de kunne rekke over til fots. De levde så å si i matfatet og spiste det tomt. Derfor kunne de ikke være bo-faste, de måtte flytte seg videre til et nytt område med ville matplanter og dyr de kunne jakte på. Sannsynligvis har de beveget seg innenfor et større territorium de kjente godt. De første menneskene var nomader.

Nomadene fikk få barn. De måtte bevege seg til fots, og alt de eide, måtte de selv bære. Det vanlige var derfor at hver familie bare hadde ett barn som ikke kunne gå selv. Hvis det ble for mange barn, ble spedbarn satt ut for å dø.

I slike små nomadegrupper av slektninger, uten særlige muligheter til å skaffe noe overskudd av mat, kunne det umulig bli særlig forskjell på fattig og rik. Samfunnet har vært preget av likhet, samarbeid og deling.

Forholdet mellom kjønnene

På ett område har det antagelig eksistert tydelige forskjeller, nemlig mellom kjønnene. Kvinnene hadde en større del av sin tid bundet til stell og pleie av barna enn mennene. Men de første menneskelignende skapningene holdt til på den afrikanske savannen, og der var kvinnene trolig i stand til å skaffe nok mat – røtter, frukter og kanskje smådyr – til både seg selv og ungene. Derfor er det mer sannsynlig at det var behovet for beskyttelse mot savannens rovdyr og ikke matsankingen, som førte til en arbeidsdeling mellom kjønnene. Mennene kan ha spesialisert seg i forsvar av flokken.

Derfra er skrittet til jakt på større vilt nokså lite. Dette ser ut til å ha vært en av mannens tidligste spesialoppgaver. Et avgjørende neste skritt var at byttet ikke bare

ble delt mellom dem som selv deltok i jakten, men at også kvinner og barn fikk sin del. Bruk av ild i matlaging har videreført arbeidsdelingen, og kvinnen ble sannsynligvis knyttet sterkere til boplassen. I nesten alle jeger- og samlersamfunn som har eksistert fram til vår tid, har arbeid med matlaging – sanke ved og lage leirkar for koking – vært ansett som arbeidsoppgaver for kvinnene.

Slike arbeidsoppgaver styres altså ikke bare av biologiske forskjeller. De er også bestemt av kulturelle regler om hvordan forholdet mellom kjønnene skal organiseres, og de fysiske tyngste oppgavene er ikke alltid gitt til mannen, selv om han som regel er den fysiske sterkeste.

Kontakt over store avstander

Jeger- og samlersgruppene har beveget seg innenfor avgrensede områder som de har kjent godt. Men grupper i nærheten av hverandre har hatt kontakt, og enkelt-individer har også kunnet forlate en gruppe og slutte seg til en annen, for eksempel

Også i dag finnes det nomadekulturer i verden. Kjenner du til noen av dem? Hvorfor tror du disse kulturene fortsatt eksisterer?

når kvinne og mann har dannet et par. Menneskene har helt fra begynnelsen hatt et slags kontaktnett som har knyttet mye av kloden sammen, og som sørget for at erfaringer og kunnskap har kunnet vandre over store avstander.

Inspirert av vår tids kommunikasjonsrevolusjon med data og Internett har noen historikere betegnet dette kontaktnettet som en menneskelig vev. I menneskehetens tidlige historie var kontaktnettet, eller veven, svært løs og langsom. I vår tid er den blitt hyperrask og tett.

De første menneskene i Norge

Lenge lå landet hvitt og stille, langt mot nord. Hele det området som i dag er den skandinaviske halvøya, var dekket av is. Isbreen strakte seg langt ut i Nordsjøen, nedover i Danmark og videre sørover, over de tyske og polske sletteområdene og inn i Russland. Bare de aller høyeste fjelltoppene raget opp over den enorme kappen av is.

For om lag 15 000 år siden begynte et klimaskifte som til slutt førte til at isen så å si forsvant. Først ble kysten isfri, og landet som kom til syne, var steinete og uten vegetasjon. Så begynte det å gro mose og lav av frø som kom med vinden fra varmere områder. Da kom reinen. Og etter reinen kom menneskene.

Hvem var de første nordmennene?

Før all isen smeltet, var det nesten landfast mellom de landområdene som i dag er Danmark, Storbritannia og Norge. Bare en dyp sprekk i jordskorpen, i dag kjent som Norskerenna, var fylt med vann og skilte landområdene fra hverandre. Senere, da all isen smeltet, skylte smeltevannet over dette nordsjøfastlandet og gjorde det til hav.

Hvor mange tror du en person i nomadekulturen kommuniserte med i løpet av et år? Og over hvor store avstander foregikk kommunikasjonen, tror du? Sammenlign med deg selv, hvor mange kommuniserer du med i løpet av et år? Og over hvor store avstander foregår kommunikasjonen?

Rekonstruksjon av norsk steinalderboplass. [Se på bildet. Hva har vi til felles med de første menneskene som bosatte seg i Norge?](#)

Har du fått med deg dette?

- ✓ at jorda er 4,6 milliarder år, og at mennesket har eksistert i ca. 150 000 av disse
- ✓ at det finnes spor av redskaper som er 2,5 millioner år gamle, og at redskapene har vært svært sentrale i hele menneskets periode
- ✓ at de første menneskene stammer fra Afrika
- ✓ at ilden har hatt avgjørende betydning både for matproduksjon, språkutvikling og religionsutøvelse
- ✓ at de første nomadestammene bevegde seg i et stort territorium på jakt etter mat
- ✓ at funnet av Øtzi har gitt oss ny kunnskap om forhistorisk tid, men også åpnet for en rekke nye spørsmål
- ✓ at det finnes spor av mennesker i Norge som levde her for 11 000 år siden, og at landet ble befolket av arktiske jegerfolk som kom sørfra

På områder som i dag er fiskebanker i Nordsjøen, fantes det boplasser for mennesker. Sannsynligvis var disse nordsjømenneskene de første som kom til Norge, og de brøt opp fra boplassene sine av samme grunn som jeger- og samlerfolk alltid har flyttet på seg: tilgang på mat. Den isfrie kysten i nordøst fristet. Kanskje gikk de over Norskerenna da den var islagt om vinteren. Kanskje padlet de over med båt om sommeren.

De første spor etter boplasser i Norge er funnet på Rennesøy utenfor Stavanger og ved gården Pauler innerst i Larviksfjorden. De er 11 000 år gamle. Menneskene fanget fisk og sel og samlet planter, bær og fugleegg. Funn av pilspisser viser at de trolig også jaktet på større dyr innover i landet.

De første menneskene som kom til Norge, ble ikke bofaste med en gang. Mens breen fortsatt lå over Skandinavia og Nord-Tyskland, hadde arktiske jegerfolk lenge beveget seg over det europeiske kontinentet, rett sør for iskanten. Da isen forsvant, ble den norske sørvestkysten del av et stort, sammenhengende område med ressurser som det var mulig å utnytte. Menneskene flyttet seg over dette store området i jakten på mat.

Men etter hvert som isen smeltet også i innlandsstrøk og dalfører, trakk dyrene innover, først og fremst reinen, for å finne nytt beite. Menneskene fulgte etter. Reinens vandringer førte til at mennesker kunne veksle mellom boplasser ute ved kysten og inne i landet.

De viktigste gjenstandene som er funnet, er steinøkser, spisser til å sette inn i pilskaft og redskaper til å skjære i horn og tre. De arkeologiske funnene danner et bilde av en sammenhengende kystkultur de årtusenene da isen smeltet bort fra det norske landområdet.

Ansikt til ansikt med en steinaldergutt

Her ser du ansiktet til en gutt som levde utenfor Stavanger for 7500 år siden. Skjelettet hans er Norges best bevarte fra steinalderen, og en skotsk forsker har nå rekonstruert ansiktet hans med metoder som vanligvis brukes mest når politiet skal etterforske drap.

Skjelettet ble funnet på Viste utenfor Stavanger i 1907. Analyser av beina viser at han bare var 15 år da han døde. Han var knappe 1,25 meter høy, men muskuløs og sterkt bygd. Gutten levde trolig sammen med en gruppe på 10–15 mennesker. De spiste fisk, torsk, østers, muslinger, elg og villsvin. Hvorfor han døde så ung, vet vi ikke.

Rekonstruksjonen av Vistegutten er den mest omfattende som er gjort av et steinalderskjelett i Norge. Forskerne som har gjort arbeidet, mener at dersom familien hans hadde sett rekonstruksjonen, så ville de utvilsomt kjenne ham igjen.

Å gjøre

- 1 I oppgaven på side 27 skulle du lese overskriftene i kapitlet og skrive noen setninger om hva du trodde kapitlet handlet om. Se på disse setningene nå. Traff du med dem? Les overskriftene en gang til og se om du husker hva som ble omtalt under hver av dem.
- 2 Ved å lese «Har du fått med deg dette?» på forrige side vil du få en oppsummering av kapitlet. Forsøk å skrive om disse punktene så de blir en kort fortelling. Tilfør gjerne ekstra informasjon der du synes det er nyttig. På denne måten lager du deg et sammendrag av kapitlet som du vil huske enda bedre siden du har formulert innholdet med dine egne ord.
- 3 Vi har fått noe kunnskap om menneskets tidlige historie fra arkeologiske funn, blant annet av Lucy. Samtidig påpekes det i teksten at «ett nytt enkeltfunn kan endre mye». På hvilken måte kan et funn endre på vår oppfatning av denne perioden?
- 4 Ilden har vært viktig både for jakt, språkutvikling og religionsutøvelse.
 - a Hvorfor er det slik? Tegn en enkel modell der du forsøksvis prøver å forklare sammenhengen mellom ilden og de andre faktorene.
 - b Er det andre hendelser eller utviklingstrekk i kapitlet som det kan være nyttig å visualisere?
 - c Hvilken effekt har det for forståelsen og hukommelsen din av fagstoffet at du arbeider på denne måten?
- 5 Hva er viktig når du skal vurdere kilder? Les sidene 20–22 og lag en kort huskeliste.
- 6 Les denne teksten:

« Der kommer de. En liten flokk med menn, kvinner og barn. De bøyer hodet mot den iskalde blåsten. De er nesten ikke til å få øye på i snøværet. I dagevis har de vandret nordover. Først over den forblåste og kalde tundraen der det om sommeren gror tepper av røsslyng og blomster. Deretter over den store isen, mot det ukjente på den andre siden. Det er is rundt dem overalt, en uendelig hvit flate, hvit himmel og isnende blåst (...)

Den lille flokken tilhører en velutviklet og eldgammel jegerkultur. Nå søker de nordover etter reinen, den beiter sommertid på vidda lenger sør. Hver vinter trekker den nordover mot det ukjente, ja,

stadig lenger vekk. Vil de finne reinene der nord? (...) For noen dager siden var de kommet til kanten av den store isbundne sjøen. De hadde jaktet i dagevis etter spredte flokker med rein. Forgjeves. Forgjeves.

Fra Karsten Alnæs: *Historien om Norge*, bind 1, Gyldendal 1996

- a Hvilket inntrykk får du av de første nordmennene når du leser denne teksten?
 - b Sammenlign teksten med det du leste om de første nordmennene på sidene 33–34. Hvor mye av det Alnæs skriver, kjenner du igjen? Hva har han lagt til?
 - c Kan vi stole på en slik fortelling? Hvorfor/hvorfor ikke?
- 7 I essayet om migrasjonshistorie på side 569 skriver Knut Kjeldstadli blant annet om frivillig og ufrivillig migrasjon (flytting). Hva kjennetegner den migrasjonen som foregikk i perioden du nå har arbeidet med?
 - 8 Hva kan ha skjedd med Øtzi? Vi vet en del om Øtzi, men hva som skjedde med ham, er fortsatt usikkert. Gå sammen i små grupper, bruk det dere vet, legg til litt fantasi og lag noen teorier om hva dere tror kan ha skjedd. Hvilke nye funn trenger dere for å se om teoriene deres kan være riktige?

Litteraturliste

- Jared Diamond: *Våpen, pest & stål*. 2011
 Randi Håland m.fl.: *I begynnelsen: fra de første mennesker til de første sivilisasjoner*, Aschehougs verdenshistorie, 1991
 Gunnar W. Knutsen: *Lange linjer i historien*, 2010
 Hans Jacob Orning: *Norgegr. Norges historie frem til 1400*. 2011
Levende historie, nr. 5, 2011

Sivilisasjoner blir til

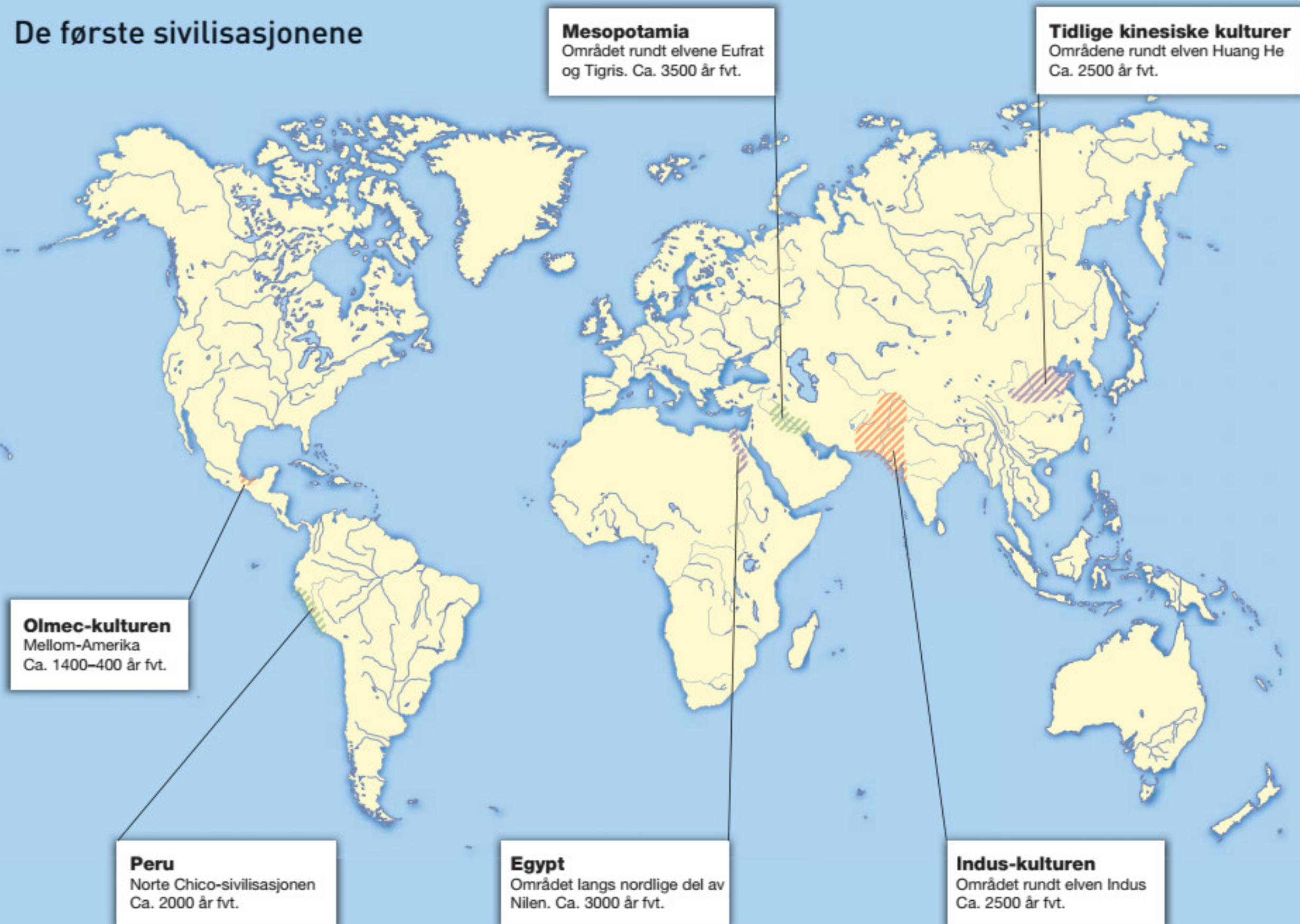
Livsformen endret seg da menneskene begynte å dyrke planter og holde husdyr. Menneskene ble bofaste, de skaffet seg mer mat og fikk flere barn. Samfunnene ble større, redskapene ble flere, og metaller ble tatt i bruk. Nye arbeidsoppgaver kom til. Etter hvert vokste det fram byer og stater, systemer for inndriving av skatt, skriftspråk og religioner med eget presteskap. Sivilisasjoner ble til.

Innføringen av jordbruk kalles en revolusjon, ikke fordi endringen kom brått og plutselig, men fordi konsekvensene ble så gjennomgripende. Jordbruksrevolusjonen regnes som en av de største omveltningene i menneskehetens historie, kanskje den aller største.

Slik så det ut

De første sivilisasjonene

Dette har skjedd

Alle mennesker levde i jeger- og samlersamfunn fram til for ca. 12 000 år siden. Disse samfunnene var små, preget av likhet, og de var uten skriftspråk. Menneskene fisket der det var mulig, jaktet på dyr i nærheten av boplassene sine og sanket det de fant av mat – planter, røtter, nøtter og bær.

Når det ikke var mer å finne i nærheten, måtte de flytte på seg. Jaktmulighetene var trolig den viktigste grunnen til at menneskene brøt opp fra gamle boplasser og langsomt spredte seg utover jorda. De måtte dra dit viltet befant seg. For få dyr å jakte på er sannsynligvis også en viktig grunn til at menneskene begynte som jordbrukere.

Jordbruksrevolusjonen

I dag er det over sju milliarder mennesker på jorda. For 12 000 år siden bodde det ca. seks millioner mennesker spredt utover store deler av kloden, og disse var i ferd med å slippe opp for mat. Seks millioner, bare én million mer enn det bor i Norge i dag, gjorde hele jorda overbefolket! Grensen for når jorda blir overbefolket, har flyttet seg dramatisk. Klimaforhold, naturressurser og teknologisk nivå er avgjørende for menneskenes evne til å brødfø seg.

Tidligere trodde mange at jeger- og samlerefolk levde i perfekt balanse med naturen, at de automatisk forsto hvordan de kunne utnytte naturressursene uten at de gikk tapt. Slik var det neppe. Jakt på store landdyr som mammut, hest, bøffel, hjort og kamel har vært avgjørende for menneskenes muligheter til å overleve i forskjellige områder, men slike dyr var det ikke flust av. Ved slutten av siste istid var mange viktige arter borte i Europa og Amerika, i Afrika sannsynligvis lenge før. Dette skyldes både klimaendringer og menneskets jakt på dem. Menneskene måtte finne andre måter å livnære seg på. Arkeologiske funn viser at mat fra sjø og hav ble viktig for første gang. Planter ble utnyttet mer enn tidligere.

Jordbruket ble innført gradvis. Menneskene oppdaget at nye vekster grodde bedre der branner hadde herjet. Det skyldes at brente planter raskt avgir næringsstoffer til jorda. Menneskene begynte å svi av skogsområder, legge frø i asken, reise videre og komme tilbake senere for å høste avlingen. Etter hvert kunne de bli boende ved et slik felt i flere år, til jorda var tømt for næring. Da dro de videre.

Dette svijordbruket er den aller eldste formen for jordbruk. Ikke bare er det gradvise overganger mellom jeger- og samlersamfunnet og jordbrukssamfunnet, men også mellom det å leve som nomader og bo fast ett sted.

Mange kaller Den arabiske våren i 2011 for en revolusjon. [Hva forbinder du med ordet revolusjon? Passer jordbruksrevolusjonen inn i din oppfatning av hva en revolusjon er?](#)

Ca. 10 000 fvt	Jordbruket oppstår i Midtøsten
Ca. 9500 fvt	Kobber kom i bruk
Ca. 3500 fvt	De første sivilisasjoner vokser fram i Mesopotamia
Ca. 3000–1500 fvt	Sivilisasjoner oppstår rundt elvene Indus og Huang He, samt i Mellom-Amerika og Peru
Ca. 2500 fvt	Kheops-pyramiden i Egypt bygges
Ca. 1500 fvt	Jernproduksjon
776 fvt	De første olympiske leker skal ha blitt holdt
Ca. 500 fvt	Roma får en republikansk statsforfatning
400 fvt	Det athenske demokratiet er fullt utviklet
44 fvt	Julius Cæsar blir drept i et attentat som baner vei for keiserdømmet
0	
100	Under keiser Trajan er Romerrikets utstrekning på det største
395	Kristendommen eneste tillatte religion i Romerriket
395	Romerriket deles
476	Roma erobres av gotere, og Vestromerriket går i oppløsning

Først i Midtøsten

Jordbruk oppsto på forskjellige steder uavhengig av hverandre. Forskerne er uenige om hvor mange, noen sier to, noen fem, noen enda flere.

Vi kan være sikre på at jordbruk oppsto i Midtøsten rundt 10 000 år før vår tidsregning og i Amerika ca. 3000 år før vår tidsregning. Det amerikanske jordbruket var basert på andre planter og husdyr og bærer ingen spor etter påvirkning fra jordbruk og husdyrhold i andre områder. Sannsynligvis har jordbruket oppstått på selvstendig grunnlag også i Kina nesten like tidlig som i Midtøsten, og i Afrika sør for Sahara ca. 2000 før vår tidsregning.

Det første området med jordbruk kalles «Den fruktbare halvmånen» og strekker seg fra dagens Palestina til Iran. Se på kartet så får du forklaringen på navnet. Dette området har et klima med milde, våte vintre og lange, varme og tørre somre. Mange planter i Den fruktbare halvmånen, både kornarter og belgfrukter, har en vekstsyklus som gjør dem lette å utnytte for mennesker. Fra dette området har jordbruk og husdyrhold spredd seg til Nord-Afrika, Europa og Asia.

De første jordbrukerne levde i slektsskapssamfunn, men denne samfunnsstrukturen viste seg å være dårlig egnet til å håndtere utfordringene som kom med mer effektiv matproduksjon og mer spesialiserte arbeidsoppgaver. Med det neste store utviklingstrinnet i jordbruket – det intensive vanningsjordbruket – kom også nye samfunnsformer: byer, stater og sivilisasjoner.

De første sivilisasjonene brøt fram i Mesopotamia, «Landet mellom elvene», i dagens Irak ca. 3500 år, i Egypt ca. 3000 år og i Indusdalen i dagens Pakistan ca. 2500 før vår tidsregning. Nesten helt fra begynnelsen var det kontakt mellom dem, både sjøveien og over land. I samme tidsperiode vokste det også fram en sivilisasjon i Huang He-dalen i Kina. Dette området hadde ikke kontakt med de tre øvrige. Senere ble det også utviklet sivilisasjoner i Mexico og Vest-Afrika.

Felles for de første sivilisasjonene er at de ble utviklet på grunnlag av vanningsjordbruk. I Mesopotamia, i elvedalene ved Euftrat og Tigris, lagde folk kunstige vanningsanlegg ved hjelp av kanaler som ledet vannet ut på jordene. I Egypt brukte de både kanaler og diker som holdt vannet tilbake ved de sesongbestemte, årlige oversvømmelsene. Deretter åpnet de dikene slik at vannet flommet ut over markene. Begge metoder økte matproduksjonen, og det var nødvendig med samarbeid og organisering på et helt annet nivå enn tidligere. Det vokste fram byer med templer, spesialisert håndverk og omfattende handel og varebytte med områder langt unna.

Men hva kom egentlig først? Krever det intensive vanningsjordbruket en sterkere organisering og dermed en slags statsdannelse? Eller er det slik at en statsdannelse tvinger fram et intensivt jordbruk for å skaffe mat til dem som arbeider for staten? Det er ikke lett å si.

Hvorfor begynte bøndene å produsere mer mat enn de trengte til sitt eget forbruk? Også menneskene som drev svijordbruk, kunne greid det, men likevel skjedde det ikke. Derfor kan det tyde på at det har oppstått en form for maktsenter som tvang bøndene til å øke sin produksjon, men sikre kan vi ikke være. Det vi vet, er at intensivt vanningsjordbruk, statsdannelser og sivilisasjoner vokste fram omtrent samtidig, og at dette henger sammen.

Hardere liv, konsentrasjon av makt

Overgang til jordbruk og framveksten av stater og sivilisasjoner innebar at samfunnet ble mer komplisert enn tidligere. Men mer avanserte samfunn betydde ikke at enkeltmennesket levde et bedre liv. Kanskje var det tvert imot.

Den fruktbare halvmåne.

Kapitlet heter «Sivilisasjoner blir til». På side 36 ser du en bildekollasje med bildene fra dette kapitlet. Se på bildet og skriv noen stikkord om hva du tror kapitlet handler om.

Stat:

- En form for sentralmakt
- Samfunnet har elitegrupper
- Sentralmakten kan støtte seg på maktmidler av ulik type (vold, ideologi)
- Styringen skjer etter lover og byråkratiske prinsipper

Sivilisasjon:

- Stor geografisk utbredelse, kultur består over lang tid
- Komplekst samfunn med arbeidsdeling og spesialisering
- Intensiv matproduksjon
- Byer
- Skriftspråk (som regel)

▷ **De geografiske akser.** Gjennom å studere arvemateriale til ulike vesener, planter og dyr, er det mulig å finne ut hvordan jordbruk og husdyrhold har spredt seg. Les mer om dette på *Persepektivers* nettressurser / i Smartbok

Bisonjakt i forhistorisk tid. Dette var en av måtene de kunne brødfø seg selv og sin familie på.

Teksten omtaler ulike fordeler og ulemper ved overgangen til jordbrukssamfunnet. Hva vil du trekke fram som de mest positive og negative endringene?

Jegere og samlere hadde jevnt over bedre helse enn mennesker som levde i mer avanserte jordbrukssamfunn, og de levde lenger. De led av færre smittsomme sykdommer, for med jordbruket kom dyrehold som overførte dyresykdommer til mennesker. Bofaste folk bodde trangere og mindre renslig. Tidligere flyttet menneskene fra sin egen avføring og søppel, mens jordbrukerne bodde midt oppi det. Rent vann ble vanskeligere å finne siden dyr og mennesker forurenset vannet der de bodde.

De aller fleste arbeidet mer enn før. Ikke bare krevde staten inn skatter og avgifter, det skyldtes også den nye teknologien. Bruk av både plog og vanningsanlegg ga mer mat, men krevde også større arbeidsinnsats enn det gamle svijordbruket.

Bofaste jordbrukssamfunn gjorde det mulig for enkeltgrupper å sikre seg kontroll over vide jordområder og over handel, for eksempel med metaller. Gravfunn viser at noen få mennesker fikk kostbare gaver med seg i døden. Skjelettene avslører at de var høyere og hadde spist bedre enn andre mennesker fra samme periode. Alt tyder på at jordbruksrevolusjonen gjorde de sosiale forskjellene større. Gapet mellom fattig og rik vokste.

Større forskjell mellom mann og kvinne

Jordbruket førte også til at kjønnsforskjellene ble større. Det gikk kortere tid mellom hver barnefødsel, og kvinnene ble mer bundet til spedbarna enn tidligere. Kvinnens arbeid i og nær hjemmet ble ansett som «innarbeid» og mindre verdt enn mannens «utearbeid».

Enkeltpersoners muligheter til å samle rikdom gjorde at de kunne overføre denne rikdommen til neste generasjon. Siden det oftest var menn som hadde denne rikdommen, var det mennene som ønsket å overføre den til sine barn – ikke til andre menns barn. Dermed måtte en mann sikre seg at hustruens barn faktisk var hans. Det ble viktig å hindre at gifte kvinner hadde samleie med andre enn sine ektemenn. Det finnes tallrike eksempler på at kvinner ble straffet hardere enn menn for seksuelle lovbrudd. Etter alt å dømme er det ønsket om å unngå tvil om farskap som er årsaken. I de samfunn som har godtatt flergifte, polygami, har det vært mulig for menn å ha flere hustruer, ikke for kvinner å ha flere ektemenn.

Metallene tas i bruk

Menneskets evne til å utnytte metaller ble tidlig utviklet. Fargestoffer fra kobberholdige mineraler ble brukt til hulemalerier allerede under siste istid for mer enn 10 000 år siden. Det tyder på at det var menneskenes interesse for utsmykning, for det vakre, som først åpnet deres øyne for metallene. Når selve metallene ble tatt i bruk,

vet vi ikke. Det eldste funn vi kjenner, er en liten kobbergjenstand fra det nåværende Irak som er ca. 9500 år gammel, sannsynligvis brukt som dekorasjon. Gjenstanden er hamret til med steinredskaper.

Gull kan ha vært det metallet som først ble utnyttet. Dette metallet skiller seg sterkt ut fra andre, og det kunne aldri bli allemannseie siden det finnes lite av det. Derfor kunne det egne seg godt til å få fram at det var forskjell på mennesker, det kunne symbolisere ulik rang. Gull var ettertraktet i det gamle Egypt og ga grunnlag for gruvedrift.

Fra ca. 6000 før vår tidsregning er kobber spredt over store deler av Midtøsten, også der det ikke finnes naturlige forekomster av det. Kobber er trolig også det første metallet som ble utvunnet ved smelting. Hvordan menneskene kom på å smelte kobberholdig malm, vet vi ikke. Men metoden førte til at kobber ble hyppigere brukt, siden man ikke lenger var avhengig av å finne rent kobber i naturen.

Kobber er et ganske mykt metall. Det var oppfinnelsen av bronse som førte til at metall så smått begynte å erstatte stein som materiale for både redskaper og våpen.

Fra bronse til jern

Å lage bronse forutsatte at man hadde tilgang til to forskjellige råvarer, kobber og tinn, som svært sjelden fantes på samme sted. Å lage bronse krevde derfor både ressurser og overskudd. Behovet for tinn har trolig vært viktig for utviklingen av et handelsnettverk i Kaukasus, oppover Donau og vestover i Middelhavet til Spania.

Bronseproduksjonen blomstret opp i Mesopotamia, og dette kan synes merkelig siden det verken finnes kobber eller tinn der. Men det var i dette området de første statene oppsto, og bruken av bronse har sammenheng med det. Bronse gjorde våpnene sterkere enn før. Bronseteknologien må ha vokst fram sammen med de politiske maktsentrene. Også metallene, ikke bare vanningsjordbruket, spilte med andre ord en rolle i det samspillet som ligger bak sivilisasjonenes framvekst.

Jern kom i bruk senere enn kobber og bronse, og det skyldes at jern må utvinnes av malm. Først ved ca. år 1500 før vår tidsregning kom jernproduksjon i gang for alvor. Det skjedde i områder rundt Svartehavet.

De første jernproduktene var skjøre. Det var mest prestisjegjenstander siden de var så sjeldne. Først da jernet ble herdet til en stållegering, kunne det konkurrere med bronse. Oppfinnelsen skjedde ganske sikkert tilfeldig: Under smelteprosessen kom jernet i kontakt med glødende trekull som ble brukt til oppvarming, og små mengder karbon fra kullet trengte inn i det flytende jernet. Karbonet gjorde jernet sterkere og smidigere.

Etter at jernteknologien først var utviklet, mistet bronsen sin betydning. Det var jernet som gjorde steinredskapene avleggs, for i bronsealderen var fortsatt steinredskaper vanligst. Jernmalm er lett tilgjengelig, og når man først vet hvordan det skal gjøres, kan et par mann drive jernproduksjon på egen hånd. Det blir derfor sagt at jernet var et demokratisk metall mens bronse var for overklassen – jern ble brukt av mange, bronse bare av noen få.

Med ploger og sigder av jern fikk bonden mye bedre redskaper enn før, og det ble mulig å dyrke ny jord. Jern ble også raskt brukt til våpenproduksjon. Tidligere var krigføringen dominert av overklassen med våpen i bronse. Med jernets inntog kunne soldater til fots utstyres med billige og lett tilgjengelige sverd, spyd og skjold. Hvilke følger dette fikk for samfunnsutvikling og maktforhold, kommer vi tilbake til i kapitlet om Hellas (se side 44).

Denne figuren ble funnet i Irak for mellom 4000 og 5000 år siden. [Hva kan figuren si oss om tiden den ble til i?](#)

Faraoenes land

Egypt består av to atskilte naturområder, den smale Nildalen og ørkenen på begge sider. Gjennom kunstig vanning kunne Nildalen dyrkes i hele sin bredde på opptil 25 km. Området var svært fruktbart, og overskudd av mat var det fundamentet statsapparatet bygde på.

Allerede fra ca. 3500 før vår tidsregning har det vært kontakt mellom Egypt

og bysamfunnene i Mesopotamia. Fra den sørlige delen av Egypt ble det eksportert gull. Egypt importerte kobber fra Kypros, tinn fra Lilleasia og tømmer fra Libanon.

Noen år kom ikke flomvannet, og jorda kunne ikke dyrkes. Da ble det hungersnød. En familie eller gruppe kan ha klart å få kontroll over det som tross alt

fantas av mat, og som måtte deles ut til befolkningen. Dette kan ha vært utgangspunktet for den sterke kongemakten i Egypt. Etter hvert ble kongen, faraoen, oppfattet som del av en hellig makt som styrte både natur og samfunn. ■

Faraoen ble sett på som guddommelig. Pyramidene er enorme gravmonumenter og symboler på faraoens evige liv. Kheops-pyramiden fra ca. 2500 før vår tidsregning er den aller største. Den var opprinnelig 140 meter høy og bygd av nesten 2,5 millioner steinblokker som hver veide to-tre tonn. Det skal ha tatt 100 000 mann 20 år å bygge den.

Fra ca. 2500 før vår tidsregning ble det vanlig å balsamere eller mumifisere lik for å bevare kroppen for det evige liv. Ritualene for de døde faraoene viser hvordan egypterne mente at faraoene hadde u dødelig makt. Ritualene styrket den ideologiske ordenen som samfunnet hvilte på.

Under mumifiseringen ble hjernen og alle innvolle fjernet av et spesielt presteskap. Bukhulen ble fylt med myrra og knuste urter. Hensikten var å fjerne alt som kunne få kroppen til å råtne innenfra. Så ble kroppen lagt til tørking i minst 70 dager. Til slutt ble hundrevis av smale linstrimler surret rundt.

Gjennom balsameringsprosessen fikk egypterne god kjennskap til menneskekroppen, og de utviklet etter hvert en form for legekunst. Legen var også prest og magiker, men egypterne skilte mellom sykdom og skader forårsaket av ytre årsaker. ■

Skriftspråk

Historikerne tror at skriftspråk har oppstått som følge av elitegruppene behov for å holde styr på lover og regler og for å gi instruksjoner til undersåttene. Til å begynne med skjedde dette i form av bilder som symboliserte gjenstander. Etter hvert kom mer avanserte tegnsystemer som kunne uttrykke ideer og begreper.

Egypt utviklet to ulike skriftsystemer. Det ene var et billedspråk som kalles hieroglyfer, og som ble inngravert på offentlige bygninger og malt på mur, særlig på gravsteder. Den andre skriften, hieratisk skrift, var en raskere måte å skrive på. Til denne skriften hadde egypterne det som er kalt verdens første skrivepapir – papyrus – et siv som vokste langs Nilen. Flak av margin inne i stengelen ble presset sammen til tynne ark som egnet seg godt til å skrive på. ■

Seilet

Seilet ble oppfunnet rundt 3500 før vår tidsregning og fikk enorm betydning for Egypt. Den gamle transporten på Nilen skjedde på flåter, med strømmen. Med seilbåter kunne egypterne utnytte nordavinden til å seile oppover elven like godt som de drev nedover. Dermed kunne varer og gods enkelt fraktes i begge retninger.

Seilet gjorde det også mulig å gi seg i kast med åpent hav. Da egypterne våget seg ut på Middelhavet, tok de i bruk store,

firkantede seil, ikke de lange, smale seilene de hadde på elvebåtene med to master. Havgående seilskip satte voldsom fart i handelen fordi det ble mye enklere å frakte varer over store avstander. Disse skipene innvarslet en egyptisk dominans til sjøs som varte i nesten 2000 år. ■

Lag en punktliste over de viktigste kjenne-tegnene ved Egypt i denne perioden.

Mens du leser – noter stikkord om Hellas i et tankekart (maksimalt ett stikkord per avsnitt)

Hellas i antikken

På 1000-tallet før vår tidsregning dominerte fire stormakter den østlige delen av Middelhavet: Babylon i det sydøstlige Mesopotamia-området, assyrerriket lenger nordvest, hettitterriket i dagens Tyrkia og så Egypt.

Disse stormaktene hadde tett kontakt, de dannet allianser med hverandre i noen perioder og førte krig mot hverandre i andre. Alle hadde et sentralisert styre med sterk kongemakt. Militærapparatet var som oftest basert på profesjonelle styrker som var lette å kontrollere. Kongene hadde store palasser som var sentrum for et byråkrati med kontroll over viktige deler av matvareproduksjonen og handelen. De mektige omga seg med kostbare og praktfulle symboler på sin makt, mens det store flertallet levde fjernt fra alt samfunnseliten holdt på med.

En ny samfunnsånd

Athen, en sommerdag i året 450 før vår tidsregning: Torget, agora, syder av liv. Borgerne kommer sammen i en stor forsamling som skal vedta noen av statens mange lover. Litt senere blir medlemmer av folkedomstolen utpekt gjennom et sinnrikt loddtrekningssystem, som skal sikre at en borger ikke blir dommer i en sak som han selv har interesse i. Utpå kvelden samles alle på nytt for å hylle en atlet som har gjort ære på Athen ved å vinne en av konkurransene i den store idrettsfestivalen i Olympia.

Hva er vi vitne til? Det ser ut til å ha brutt fram en ganske annen samfunnsform enn den som kjennetegnet de store rikene med sentralisert og sterk kongemakt i perioden før. I Hellas er de politiske enhetene små, og alle borgere kan delta. Torget lar til å være midtpunkt for et politisk, religiøst og kulturelt liv verden ikke har sett før.

Det skapes arkitektur, litteratur, kunst og filosofiske verker som har inspirert mennesker i alle år senere. Oppdagelser på områdene fysikk, matematikk og astronomi danner grunnlag for moderne vitenskap. Det hevdes ofte at Hellas oppfant demokratiet, men har ettertiden, full av beundring over hva grekerne oppnådde, overdrevet? Før vi går nærmere inn på disse spørsmålene, må vi se litt på bakgrunnen.

De greske folkestammenes eldste historie er uviss. Sannsynligvis kom grekerne nordfra, i en serie folkevandringer ca. 1100 før vår tidsregning. De strømmet inn over den halvøya som nå er kjent som Hellas, og videre ut på de mange øyene i Egeerhavet og til vestkysten av dagens Tyrkia.

Før de greske folkevandringene fantes det en kultur på Kreta som ikke var så ulik kongedømmene i Mesopotamia og Egypt, og var bygd opp rundt et mektig palass. Fortsatt kan vi se restene av dette palasset i Knossos. I Mykene var det høye murer og forsvarsverker som forteller at kriger preget samtiden.

Polis

Den greske samfunnsenheten ble kalt polis. Vårt ord politikk har samme stamme og betyr egentlig «tingene i polis».

Polis oversettes med bystat. Men en polis var ikke bare byen og omlandet rundt. Like viktig som den geografiske enheten var tanken om at borgerne sammen bestemte hvordan staten skulle styres. En polis var altså en forsamling borgere.

Historikerne trekker fram disse faktorene når de skal forklare hvordan polis oppsto:

- *Befolkningsvekst og ny mellomklasse.* Koloniseringsbølgen over det greske området utløste sosiale spenninger. Det oppsto en ny mellomklasse av kjøpmenn og håndverkere i byene som hadde økonomisk, men ikke politisk makt. Etter hvert som denne klassen vokste i antall og betydning, ble det vanskeligere for overklassen å holde på sine politiske privilegier.

Rekonstruksjon av polisen Athen, med agora (= åpen plass) i sentrum. [Hva kan du si om hvordan byen er organisert ut fra dette bildet?](#)

- **demokrati:** folkestyre. Av gresk *demos* (folk) og *kratos* (makt)

- *Jern og våpen.* Grekerne var tidlig ute med å ta i bruk det nye og billige jernet, og med jernet kom en ny måte å føre krig på. Tette rekker av fotsoldater med hjelm, spyd og skjold utkonkurrerte overklassens gamle styrker som var tungt utrustede enkeltsoldater. For å stille opp som soldater kunne borgerne forlange noe igjen: innflytelse. Den nye krigsteknologien med hoplitthær (av gresk: *hoplon* = skjold) bidrar til å forklare hvorfor bystatene fikk en bredere politisk basis enn de gamle kongedømmene.
- *Geografi.* Hellas er kupert, med mange øyer og en buktende kystlinje. Mellom byene lå det ofte en fjellkjede. Isolert beliggenhet har bidratt til å skape en følelse av selvstendighet og egenrådighet – kanskje også samhold?
- *Skrift.* Fra ca. år 800 fvt. begynte grekerne å utvikle sin egen versjon av det alfabetet som ble brukt av et handelsfolk lenger vest, fønikerne. Skrift ble mer utbredt enn i andre kulturer.
- *Mentalitet.* Grekerne var selvstendige og patriotiske, men noen mener også rotløse. Sammenlignet med egyptere eller kinesere var de mindre preget av tradisjoner og historie. De æret sine forfedre, guder og sine gamle heltesagn, men var også mer åpne for å tenke nytt.

Demokratiet i Athen

Bystaten Athen utviklet et styringssystem der vanlige borgere fikk mye makt og innflytelse, derav navnet *demokrati*.

Dette var de viktigste styringsorganene:

Folkeforsamlingen sto i sentrum for styringssystemet. Alle athenske borgere over 19 år hadde adgang og talerett. Her ble embetsmenn valgt, lover vedtatt og andre viktige avgjørelser fattet. Skulle vi sammenligne med vårt system i dag, ville det vært omtrent som at alle nordmenn kunne møtt fram på Stortinget og vært med på debattene og avstemningene der.

500-mannsrådet. Rådet forberedte møtene i folkeforsamlingen og la fram sakene som skulle opp der. Alle borgere over 30 år kunne sitte i rådet, medlemmene ble skiftet ut hvert år, og de ble plukket ut ved loddrekning. Det var bare mulig å sitte i rådet to ganger i løpet av livet, og det måtte gå ti år mellom hver gang. Vervet som leder av rådet gikk på omgang dag for dag. Det var nesten som om hver nordmann skulle sittet i regjering ett år i løpet av livet, og de fleste av oss måtte regne med å være statsminister én dag.

Strategene. Hvert år valgte folkeforsamlingen ti strateger, som var de militære lederne i Athen. Til mange andre embeter ble det brukt loddrekning, men strategene ble alltid valgt. Stillingene ble regnet som de viktigste i polis. Bare medlemmer av rike og mektige familier ble valgt til strateger.

Folkedomstolen ble innkalt ca. 200 dager i året, og medlemmene ble plukket ut ved loddrekning. Domstolen dømte både i politiske prosesser og straffesaker og bestemte om embetsmennenes avgjørelser kunne godtas eller ikke.

- **Les mer om** demokrati og demokratiutvikling i Mona Ringvejs essay på side 561.

Forsøk å lage en illustrasjon som viser styresettet i Athen. Hvordan var styresettet oppbygd?

Hvor demokratisk – egentlig?

Det athenske folkestyret slik det ble utviklet på 400-tallet før vår tidsregning, kan se ut som det fullendte, direkte demokrati. Borgerne hadde full *suverenitet* gjennom folkeforsamlingen og folkedomstolen. Det å utøve makt ble betraktet som en plikt som måtte fordeles jevnest mulig.

Men det fantes begrensninger. Som i alle andre samfunn i antikken var borgerfellesskapet i Athen og de andre greske bystaterne forbeholdt menn. Kvinner sto utenfor. De var ikke definert som og ble heller ikke oppfattet som borgere.

Det samme gjaldt slaven. De arbeidet både i jordbruket og i handels- og håndverksbedrifter. I Athen fantes det rettsregler som skulle beskytte slaven mot grove overgrep, og de ble behandlet forholdsvis mildt, med unntak av i gruvene. Men politiske rettigheter hadde de ikke.

Også frie grekere fra andre bystater, såkalte metoikere, sto utenfor Athens borgerfellesskap. Dette var innflyttere som fikk lov til å bo i Athen for å drive med handel og håndverk mot å betale en spesiell skatt. Men politiske rettigheter fikk de ikke.

Det kan ha bodd rundt 500 000 mennesker i Athen ved år 400. Av disse var ca. 100 000 slaver og ca. 30 000 metoikere. Et overslag over hvor mange som var borgere med politiske rettigheter, varierer mellom 60 000 og 150 000. Uansett utgjorde de et mindretall av den samlede befolkningen i Athen.

- • **adel:** en gruppe med spesielle rettigheter, for eksempel høye stillinger i staten. Som regel var adelen store jordeiere, og rettighetene fulgte slekten gjennom generasjoner.
- • **suverenitet:** enerådende makt

Solons reformer

Til tross for begrensningene var folkestyret i Athen spesielt. Hva kan forklare dette? Hvor kom ideen om demokrati egentlig fra?

Det var neppe slik at det ble innført demokrati for demokratiets egen skyld. Ulike motiver lå bak forfatningsendringer og politisk mobilisering.

Utviklingen av folkestyret kom skrittvis, som svar på konkrete politiske og økonomiske utfordringer gjennom flere hundre år. Fra gammelt av satt en *adelig* overklasse med mest og best jord og dominerte det politiske livet. Mange bønder eide ikke jorda selv, og dette skapte sosiale spenninger. Samtidig trengte makthaverne mange soldater på grunn av den nye måten å føre krig på, og de måtte samarbeide med den delen av befolkningen som kunne være fotsoldater. Overklassen kunne ikke skyve vanlige folk fra seg.

Makthaverne så selv at de ville være tjent med oppslutning fra bøndene. En respektert adelsmann, Solon (638–558), fikk fullmakter til å gjennomføre reformer. Han fikk gjennom et lovverk som delte borgerne i Athen inn i fire klasser etter de inntektene de hadde, og som ga politiske rettigheter til de ulike klassene. For eksempel var det bare de rikeste som kunne velges til de viktigste embetene i staten, og de ulike klassene gjorde også ulik form for militærtjeneste. Det var langt fra noe folkestyre, men også de fattigste fikk adgang til folkeforsamlingen som skulle velge embetsmenn og gi lover. Solons reformer ble et viktig skritt på veien til det demokratiske styringssystemet i Athen.

Philipp von Foltz: «Perikles' tidsalder». Se på detaljene på bildet. Hvorfor er akkurat disse detaljene med, tror du?

Tror du grekerne ville sagt at vi i Norge i dag har et demokrati?

Polisen Sparta i antikken.

Mer demokrati ga mer krigspolitikk

At demokratiet ikke ble oppfunnet for demokratiets egen skyld, ser vi tydeligst da den berømte statsmannen Perikles (495–429) dominerte Athens politiske liv på midten av 400-tallet. Det var nettopp under ham styringsformen var mest demokratisk.

Perikles tilhørte selv en gammel adelsfamilie. Han ville gjøre Athen til den dominerende makten i Hellas. For å oppnå dette var krig ikke til å unngå.

De fleste borgere i Athen bodde i landområdet Attika rundt byen, og de livnærte seg som småbønder. Det var de som utgjorde hovedtyngden av fotsoldater, men de var lite motiverte til å støtte Perikles' krigspolitikk. Perikles satset heller på støtte fra underklassen inne i byen, håndverkere og folk som drev småhandel. Disse gruppene hadde vokst samtidig som Athen var blitt ledende håndverks- og handelsby i Hellas, og de kunne se seg tjent med en aggressiv *ekspansjonspolitikk*. Folk uten fast arbeid kunne tjene til livets opphold som roere i Athens store krigsflåte. Dersom Athen vant, ville byen kontrollere større markeder. Dermed ville også livsbetingelsene for håndverkere og handelsfolk bedre seg.

Perikles satset derfor på støtte fra samfunnsklasser som hadde mer å tjene på krigen enn bøndene. Mange bønder vegret seg mot å dra langveisfra inn til Athen for å delta i avstemningene i folkeforsamlingen. Perikles kunne være ganske sikker på at hans tilhengere fra underklassen inne i byen ville dominere avstemningene i folkeforsamlingen. Dermed ble det et mål for ham at folkeforsamlingen fikk stor makt. Mer demokrati økte sjansene for at han fikk oppslutning for sin krigspolitikk. Han fikk til og med gjennom en ordning med at det skulle utbetales godtgjørelse i kontanter, diett penger, til dem som hadde verv og embeter, slik at ikke bare de rike kunne påta seg slike oppgaver.

Perikles ble selv valgt til Athens øverste militære kommandant, overstrateg, 14 år på rad. Et styresett som på papiret var noe av det mest demokratiske verden har sett, utelukket ikke en sterk og dominerende leder.

Militærstaten Sparta

Sparta var en ganske annen type samfunn enn Athen. Disse to viktigste greske bystatene lå også i langvarig, innbitt strid med hverandre.

Sparta vokste fram sør på halvøya Peloponnes etter de store folkevandringene da Hellas ble befolket av greske stammer. Elitegrupper blant innvandrerne undertrykte den opprinnelige befolkningen som måtte dyrke jorda uten selv å eie den. Elitegruppene, spartiatene, eide den mest fruktbare jorda og utviklet seg til å bli en overklasse. Fattigfolk måtte ta til takke med mer steinete jord i utkanten av bystaten.

De sosiale gruppene var strengt atskilte. Folkeøkning førte til at stadig flere sønner fra overklassen sto uten eiendom. For å tilfredsstille deres ønske om jord angrep Sparta andre bystater på Peloponnes utover på 700-tallet. Etter langvarige kriger tvang Sparta fram en militærallianse, det peloponnesiske forbundet. Sparta var ubestridt leder for dette forbundet.

Det lille mindretallet på toppen, spartiatene, levde i konstant frykt for opprør nedenfra. For å være i stand til å forsvare sine privilegier omformet spartiatene staten til en krigsstat.

Fra de var ganske unge bodde spartiatene i brakkeleirer med hard fysisk trening og våpenopplæring. Voksne spartiatere spiste i militære messer mot å betale en månedlig sum. Borgerne var underkastet militær disiplin helt til de var 60 år. Det var som å leve i en brakkeleir hele livet.

- • **ekspansjonspolitikk:** politikk som tar sikte på å utvide makt over et større område

Ifølge lovverket hersket det likhet og demokrati blant spartiatene, den eneste gruppa med fulle politiske rettigheter.

Men dette var på papiret. Det fant sted en økonomisk makt-konsentrasjon med mer jord på færre hender. Arvet jord var den inngangsbilletten man trengte for å få politiske rettigheter. Når det ble færre jordeiere, ble det også færre mennesker med borgerrettigheter.

Dessuten var det bare valgte embetsmenn og medlemmer av det øverste statsrådet – de eldstes råd – som kunne tale i folkeforsamlingen. Dermed fikk de stor innflytelse. Etter hvert dannet det seg en klikk av mektige menn som planla hvem som skulle ha statens ledende stillinger. Dette er bakgrunnen for at samfunnssystemet i Sparta kalles et fåmannsvelde.

Samhold og splittelse

Hellas' historie i antikken er preget av sterkt samhold og dyp splittelse. Flere voldsomme angrep fra naboene i øst, det mektige perserriket, ble slått tilbake. Først kjempet Athen alene, dernest Athen og Sparta i fellesskap. Herodot (484–425), som er kalt historie-skrivningens far, skildrer i sitt hovedverk de blodige krigene mellom grekere og persere i første halvdel av 400-tallet.

Athen bygde seg opp til en sjømakt med en stor krigsflåte. Sparta var en landmakt med en sterk hær. Gjennom en avtale om at de ikke skulle konkurrere med hverandre, ble det etablert en slags maktbalanse.

Likevel kom det i 431 før vår tidsregning til kamp på liv og død mellom de to greske stormaktene. Den såkalte peloponneserkrigen varte med seks års pause helt fram til 404, altså i over 20 år.

Den andre store greske historikeren i antikken, atheneren Tukydid (460/455–ca. 400), skriver i sitt storverk om peloponneserkrigen at de gamle motsetningene og det ulike samfunnssystemet i Sparta og Athen var den dypeste årsaken til krigen. Han mente også at de to bystatene hadde hatt en oppfatning av at det hersket en maktbalanse dem imellom. At troen på en maktbalanse forsvant, var en viktig årsak til krigen, mente Tukydid.

Når historikere fra vår egen tid skal forklare årsakene til krigen, peker de fleste på at Athen forsøkte å vinne innpass i andre bystaters økonomiske interesseområder. Det gjaldt også bystater som var medlem av den militæralliansen som Sparta sto i spissen for, og som Sparta derfor måtte forsvare. Athen og Sparta kan ha blitt drevet inn i en storkonflikt ingen av dem egentlig ønsket.

Begge parter ble svekket av den langvarige krigen. Det viktigste resultatet ble at det politiske tyngdepunktet øst i Middelhavet ble flyttet østover – til perserriket, som grekerne hadde slått da de ennå sto sammen.

Hvilke egenskaper ønsker kunstneren å framheve hos Kong Leonidas (540–480 fvt.)?

Herodot nevner ikke denne hendelsen. Hva kan være årsaken til at løperen fra Marathon dukker opp i senere fortellinger om perserkrigene?

Løperen fra Marathon

Maratonløpet er et høydepunkt i ethvert OL – i et tettpakket felt skal verdens beste langdistanseløper kåres. Verdens første maratonløper løp derimot i ensom majestet.

I år 490 før vår tidsregning satte perserne i gang sitt første, knusende angrep på Hellas. Athenerne måtte ta opp kampen alene mot overlegne persiske styrker, men vant likevel et avgjørende slag på Marathon-sletten på Attikas nordøstkyst.

En gresk soldat ble straks sendt til Athen. Etter å ha løpt de 42 kilometerne fra Marathon fikk han overrakt seiersbudskapet. Så falt han død om.

Historikeren Herodot nevner ikke denne hendelsen i sin detaljerte beretning om de dramatiske begivenhetene i 490. Løperen fra Marathon opptrer først i senere fortellinger om perserkrigene.

Grekerne var stolte av sin kultur

Grekerne var opptatt av sitt fellesskap, at de alle var grekere, eller hellenere som de selv kalte seg, selv om greske bystater gikk til krig mot hverandre. De trakk et skarpt skille mellom hellenere og ikke-hellenere.

Denne følelsen av enhet og fellesskap har kulturelle røtter. Alle snakket varianter av det samme språket. Ikke-hellenerne ble kalt «bar-bar» etter lydene de oppfattet fra folk som ikke snakket gresk. Det danner et ord du kanskje kjenner igjen?

Grekerne hadde også andre inspirasjonskilder for sine forestillinger om at de tilhørte et eget kulturfellesskap. To litterære storverk, *Iliaden* og *Odysseen*, forteller om heltedåder under et felles, gresk felttog til Troja i Lilleasia i en fjern fortid og om den farefulle hjemreisen derfra.

Disse diktverkene hadde eksistert som muntlig fortellertradisjon, ikke så ulikt våre egne folkeeventyr, lenge før de ble skrevet ned. Grekerne mente de ble skrevet ned av én person, dikteren Homer (ca. 800 fvt.), som de beundret sterkt. I dag mener historikerne at de trolig ble skrevet ned av to personer, kanskje på 700-tallet fvt.

Diktene var åndelig felleseiendom for grekerne. Den nasjonale stoltheten som de uttrykker, må ha bidratt til å sveise dem sammen til ett folk.

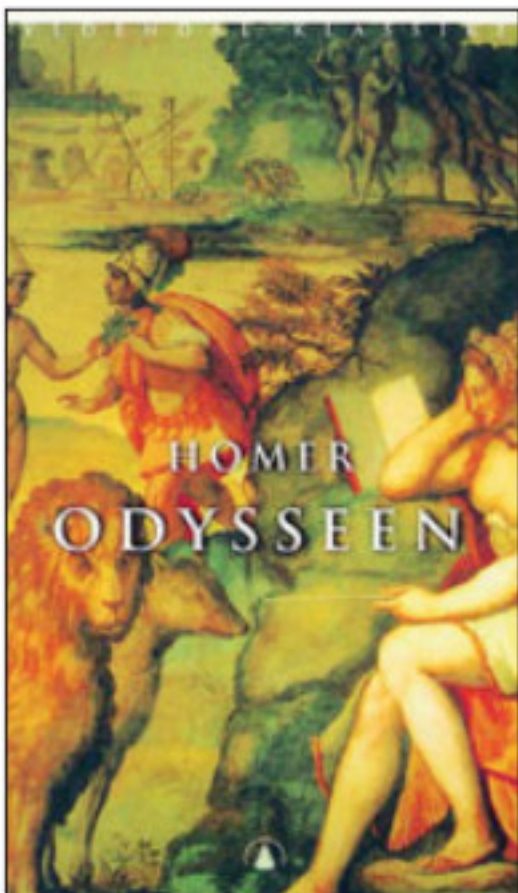
Myter og guder bandt verden sammen ...

Iliaden og *Odysseen* er fargerike beretninger om kjærlighet og død, krig og svik, men fortellingene rommer bare noen av alle de historiene om Troja-krigen som var overlevert muntlig fra generasjon til generasjon. Disse historiene kalles myter.

At den norske Grunnloven ble til på Eidsvoll i 1814, og at Hitler-Tyskland angrep Norge 9. april 1940, er historiske sannheter. *Iliadens* fortellinger om den trojanske prinsen Paris er ikke «sann» på samme måte, men likevel framstiller boka det som om alt som skjedde ved Troja, var faktiske, historiske hendelser.

I antikken tok både diktere og historieskrivere i bruk myter når de fortalte om hvordan verden var blitt til, og om hendelser i eldre tider. Vårt skarpe skille mellom «myte» og «historie» stammer fra en nyere tid. Myter ble brukt for å forklare den egentlige årsaken til at ting er som de er. De var langt fra betydningsløse, selv om de ikke var «sanne» i vår betydning av ordet.

Myter var en måte å forstå og forklare mange slags fenomener på, også overnaturlige, og derfor gled myte og religion over i hverandre. Den mektige guden Zeus raste over himmelen når det tordnet og lynte, havguden Poseidon var i ulage når det stormet på sjøen, og kjærlighetsguden Eros ga opphav til nytt liv.

Jorda, himmelen og havet var befolket av en vrimmel av guder. Fortellingene om dem ga grekerne en felles forståelse av hvordan verden hang sammen, og har inspirert både folketro og diktning i Europa i mange århundrer etter at den greske storhetstiden var over.

... men grekerne brøt også med mytenes verden

Mytene skapte orden i tilværelsen. Et klokt menneske var en som var i stand til å tolke mytens budskap. Hva er grunnlaget for at alle ting er til? Hva har skapt naturen, og hvordan skifter årstidene? Hvor får mennesket sine tanker og forestillinger fra? Svarene på slike spørsmål ble hentet fra mytene. Guder og andre mytiske makter styrte over verden og grep direkte inn i menneskenes liv.

Et slikt mytisk verdensbilde var grekerne ikke alene om. Det spesielle med grekerne er at de også bryter med mytenes verden.

I løpet av noen generasjoner fra 500-tallet før vår tidsregning er det som det skjer et omslag i måten noen mennesker betrakter omverdenen og seg selv på. De godtar ikke lenger de mytiske forklaringene, verken på hvordan naturen er bygd opp, eller hvilke krefter som bestemmer over menneskelivet. Mennesket er ikke en dukke, styrt av tråder som gudene holder i. Omslaget innebærer at *filosofi* oppstår.

Thales fra Milet – en by på kysten av Lilleasia – levde fra ca. 625 til ca. 545 før vår tidsregning og regnes som den aller første filosofen. Det er fordi han konsekvent prøver å forklare hendelser i naturen ved å vise til naturlige fenomener, ikke gudenes vilje eller noe annet som ikke kan observeres.

Hva er alle tings opphav? Thales' svar er vann. At vann er selve «urstoffet», er ikke nødvendigvis riktig, men Thales prøver å gi en logisk begrunnet forklaring. En annen filosof mener at alt er bygd opp av uforanderlige smådeler, atomer, en tredje sier at alt i naturen henger sammen, med en gradvis overgang mellom planter, dyr og mennesker. De største greske filosofene, Platon og Aristoteles, utviklet sammenhengende teorier om hva som ligger til grunn for menneskets måte å oppfatte verden på, om samfunnsliv, moral og kunst, og de har hatt sterk innflytelse på filosofer helt opp til vår tid.

Svarene de greske filosofene ga, var forskjellige. Men alle fant andre svar enn de som var kjent fra de gamle gudfortellingene. De var alle del av den viktige overgangen i menneskenes historie som kalles «fra mythos (myte) til logos (fornuft)».

Les mer om myter og mytenes betydning i Gro Steinslands essay på side 590

• • **filosofi:**
kjærlighet til visdom

Greske filosofer i antikken. **Hvilke verdier framheves her?**
Sammenlikn gjerne også bildet med bildet på side 49.

Hvorfor Hellas?

Hvorfor oppsto disse nye holdningene og denne nye tenkemåten akkurat i Hellas?

Det finnes ikke bare ett svar, og historikerne har trukket inn både geografiske forhold, det greske språket og gresk mentalitet. Mye bruk av skrift var viktig, for det gjorde at den muntlige fortellertradisjonen som mytene bygde på, ikke lenger var enerådende.

Grekerne var også et reisende folk, med kolonier nesten overalt i Middelhavet og rundt Svartehavet. Kontakten med andre folkeslag kan ha fått dem til å innse at gudetroen skiftet fra sted til sted. Dette bidro til å svekke den makten mytene hadde over dem.

Overgangen fra mythos til logos ser ut til å henge sammen med at grekerne utviklet et nytt forhold til naturen, og at de fikk større tiltro til menneskets evne til å styre over eget liv. Derfor har historikerne rettet søkelyset mot grekernes særegne samfunnssystem.

Vi har sett hvordan grekernes polis ga borgerne en frihet og selvbestemmelse vi ikke kjenner fra de tidligere rikene med sentralisert styre og sterk kongemakt. Polis var et fellesskap, noe som angikk alle frie borgere. Mange historikere mener det var utviklingen av bystaten, med sine lover og regler om borgernes rettigheter, som inspirerte de første filosofene og naturforskerne til også å spørre etter naturens «lover». Dermed utviklet de den undrende, kritiske holdningen som er en forutsetning for filosofi og vitenskap.

Det blir likevel galt å tenke seg at overgangen fra mythos til logos avskaffet «overtroen». Mytene levde videre. De aller fleste grekere i storhetstiden på 400- og 300-tallet før vår tidsregning visste nok lite eller ingenting om filosofene og de nye holdningene og tankene som ettertiden har beundret så sterkt.

«Troen på noe overnaturlig er veldig fjern for mennesker som lever på 2000-tallet.» Er du enig i denne påstanden?

Athen i 2011. Hva ser du på bildet?

Lekene i Olympia

De olympiske leker var også en inspirasjonskilde for det greske kulturfellesskapet. Disse lekene var de viktigste av en rekke idrettsfestivaler der unge menn konkurrerte for æren til sin polis. De gikk av stabelen i Olympia, et religiøst senter nær vestkysten av Peloponnes.

Grekerne mente at de første lekene i Olympia ble holdt i år 776 før vår tidsregning, og dette året var utgangspunktet for deres tidsregning. De fire årene etter første festival ble kalt den første olympiade, de fire neste for den andre olympiade osv.

Fra begynnelsen varte festivalen bare én dag og med én øvelse: et løp over 180 meter. Deretter ble den gradvis utvidet til fem dager, med løp, bryting, boksing, femkamp og hesteveddeløp. Premien til vinnerne var bare en olivenkrans, men berømmelsen de vant over hele den greske verden, kan sammenlignes med dyrkingen av vår tids idrettsstjerner. Og fordi de gjorde slik ære på sin hjemby, ble de også belønnet på ulikt vis etter hjemkomsten. Vinnere fra Athen fikk for eksempel sine måltider gratis i byens rådhus resten av livet.

Bruk et par minutter på å oppsummere det du har lært om Hellas i antikken. For å få oversikt over stoffet kan det være lurt å ta utgangspunkt i SPØKT. (Les om SPØKT på side 18.)

Romerrikets vekst og fall

Kort etter 350 før vår tidsregning bukket et splittet Hellas under for erobrere fra nabolandet i nord, Makedonia. Erobrerne var selv sterkt påvirket av gresk kultur og ønsket støtte fra de greske bystatene, i første rekke for å nedkjempe det mektige perserriket i øst.

Makedonerkongen Aleksander erobret alt land fra Egypt til India – det største imperiet verden hadde sett. Han ville rive ned barrierer mellom øst og vest, fremme vitenskap og smelte flere kulturer sammen.

Aleksander den store døde i 323, bare 33 år gammel. Det enorme riket ble splittet opp og delene styrt av noen av generalene hans. På 200-tallet hersket det stort sett en spent maktbalanse mellom disse gamle delene av Aleksanders imperium. Byen Aleksandria i Egypt ble et kulturelt sentrum.

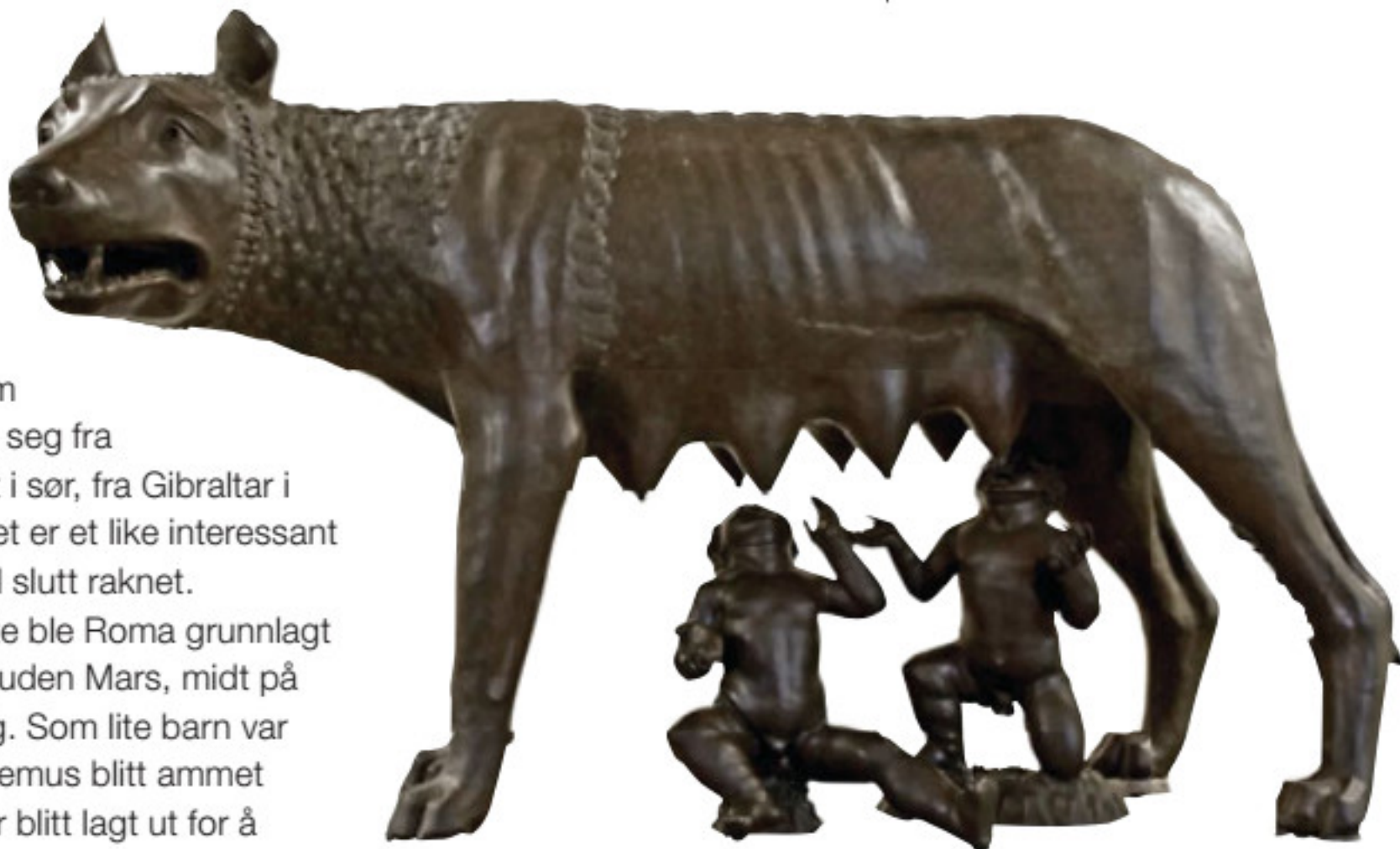
Lenger vest i Middelhavet hadde en annen by for alvor begynt å gjøre seg gjeldende: Roma.

De greske bystatene var små sammenlignet med Romerriket som på sitt største omfattet alt land rundt Middelhavet og store deler av Europa. Hva kan være grunnen til denne forskjellen? Ha spørsmålet i bakhodet når du nå skal arbeide med Romerrikets vekst og fall.

Myten om Romulus

Hvorfor og hvordan det mektige og seiglivete Romerriket til slutt falt sammen, har opptatt historikere i århundrer. Men hvordan kunne riket egentlig oppstå, og hvordan kunne Roma bli sentrum for et imperium som strakte seg fra Storbritannia i nord til Egypt i sør, fra Gibraltar i vest til Persiabukta i øst? Det er et like interessant spørsmål som hvorfor det til slutt raknet.

Ifølge en eldgammel myte ble Roma grunnlagt av Romulus, sønn av krigsguden Mars, midt på 700-tallet før vår tidsregning. Som lite barn var Romulus og tvillingbroren Remus blitt ammet av en ulvinne, etter at de var blitt lagt ut for å

Hvorfor tror du denne myten om Romas opprinnelse ble til? Hvilken funksjon kan den ha hatt?

dø. Romulus skal senere ha bygd seg en liten hytte på Palatinen, en av de sju høydene som Roma snor seg rundt den dag i dag. Romas storslåtte historie utgår fra den enkle hytta til Romulus.

Denne myten var godt kjent for antikkens romere, og den forteller mye om den oppfatningen romerne hadde av seg selv. Byens grunnlegger hadde overlevd en stor fare. Han bodde i en enkel hytte, og han var sønn av en krigsgud. De egenskaper han må ha hatt, var nøysomhet, styrke og militær disiplin. Nettopp dette var egenskaper romerne satte høyt og ønsket å identifisere seg med.

Roma erobrer den italienske halvøya

Omtrent på samme tid som de greske folkestammene strømmet inn over Hellas, kom en annen folkegruppe nordfra og inn i de sentrale områdene av Italia. Noen slo seg ned på noen høyder nær munningen av elva Tiberen, og blandet seg med befolkningen som opprinnelig bodde i området.

Denne bebyggelsen skulle bli til bystaten Roma. Beliggenheten gjorde byen lett å forsvare, den lå ved handelsveier som gikk i alle fire himmelretninger, og landområdene i nærheten egnert seg godt for både kvegavl og jordbruk.

Kamp om ressurser førte Roma ut i krig med andre folk som bodde i det området som i dag er Italia, kriger som romerne gikk seierrikt ut av. Erobrede områder ble en del av Romas territorium, og de av borgerne som ikke ble drept eller solgt som slaver, fikk romersk borgerskap. Noen av de erobrede byene fikk også beholde et visst indre selvstyre, og romerne bygde opp et lappeteppe av forskjellige samarbeidsavtaler og allianser med Roma i sentrum.

Folk som ble erobret, ble pålagt skatter og andre byrder, men det åpnet seg også muligheter. Som romerske soldater fikk de adgang til krigsbytte; de som ble erobret av romerne det ene året, kunne selv være med og erobre andre det neste. Krigsfanger ble gjort til slaver, men romerne friga ofte slaver etter trofast tjeneste, og tidligere slaver kunne selv bli soldater og få tildelt jord i erobrede områder.

Slik skapte romerne en særegen drivkraft for krig og ekspansjon. Gjennom flere generasjoner kunne folk som bodde rett utenfor det romerske området, først bli erobret, så gjort til arbeidskraft og deretter innlemmet i den romerske hæren og selv sendt ut som erobrere og kolonister. Den romerske staten stablet på beina et krigsmaskineri som bare ble sterkere desto større områder som ble erobret.

Republikken

I flere hundre år ble Roma styrt av konger som også var yppersteprester, militære sjefer og øverste dommere. Kongedømmet ble avskaffet etter militære oppgjør med et annet folk som holdt til Sentral-Italia, etruskerne. Rundt 500 år før vår tidsregning fikk Roma en republikansk statsforfatning.

Også i Roma ble det nye styringssystemet utviklet skrittvis. Dette var de viktigste styringsorganene da republikken var ferdig utviklet på 300-tallet før vår tidsregning:

Det fantes flere folkeforsamlinger. Medlemmene stemte i grupper, de rikeste var fordelt på mange grupper med få medlemmer, mens det fattige flertallet ble delt i få grupper med mange medlemmer. Dermed fikk stemmene til de rike borgerne langt større vekt enn stemmene til de fattige.

En av folkeforsamlingene var kenturieforsamlingen. Her ble det valgt konsuler og pretorer. Konsulene var republikkens øverste militære og sivile ledere, og det ble valgt to hvert år som hadde nøyaktig samme makt. Ordningen skulle sikre at ikke én enkelt person ble for dominerende. Pretorene tok seg av administrative oppgaver.

Hva kan grunnen være til at folk som først ble erobret, noen år senere godtok å bli innlemmet i den romerske hæren og sendt ut som erobrere?

- ● **republikk:** statsform der maktthaverne velges, makten er ikke arvelig

Senatet var fra gammelt av et rådgivende organ for kongene. Under republikken hadde det ikke stor makt formelt sett. I teorien kunne folkeforsamlingene overprøve vedtak i senatet, men i praksis var det som regel utenkelig. Årsaken er at medlemmene tilhørte familier til menn som hadde tjenestegjort som konsuler. Disse familiene var den ypperste eliten i Roma og ble kalt nobiliteten. Medlemmenes store prestisje gjorde senatet til et mektig politisk organ.

Ordningen med to konsuler som sto i spissen for staten, kunne føre til forsinkelser og handlingslammelse siden de to måtte være enige. I tider da republikken var truet, kunne det derfor utnevnes en enehersker, en diktator. Diktatoren ble valgt av konsulene etter råd fra senatet og kunne sitte bare i seks måneder.

Sosiale motsetninger ...

Vi må se utviklingen av styringssystemet i sammenheng med motsetningene i samfunnet. På den ene siden sto den gamle overklassen, patrisierne, som hørte til de eldste og fineste familiene. Disse rike familiene kunne vise til at deres forfedre hadde tilhørt Romas aller første ledere. Bare medlemmer av disse familiene kunne utføre religiøse ritualer som var innvevd i statsstyringen, og for romerne var disse ritualene svært betydningsfulle. Alle menneskers trygghet og sikkerhet var avhengig av at ritualene ble utført riktig.

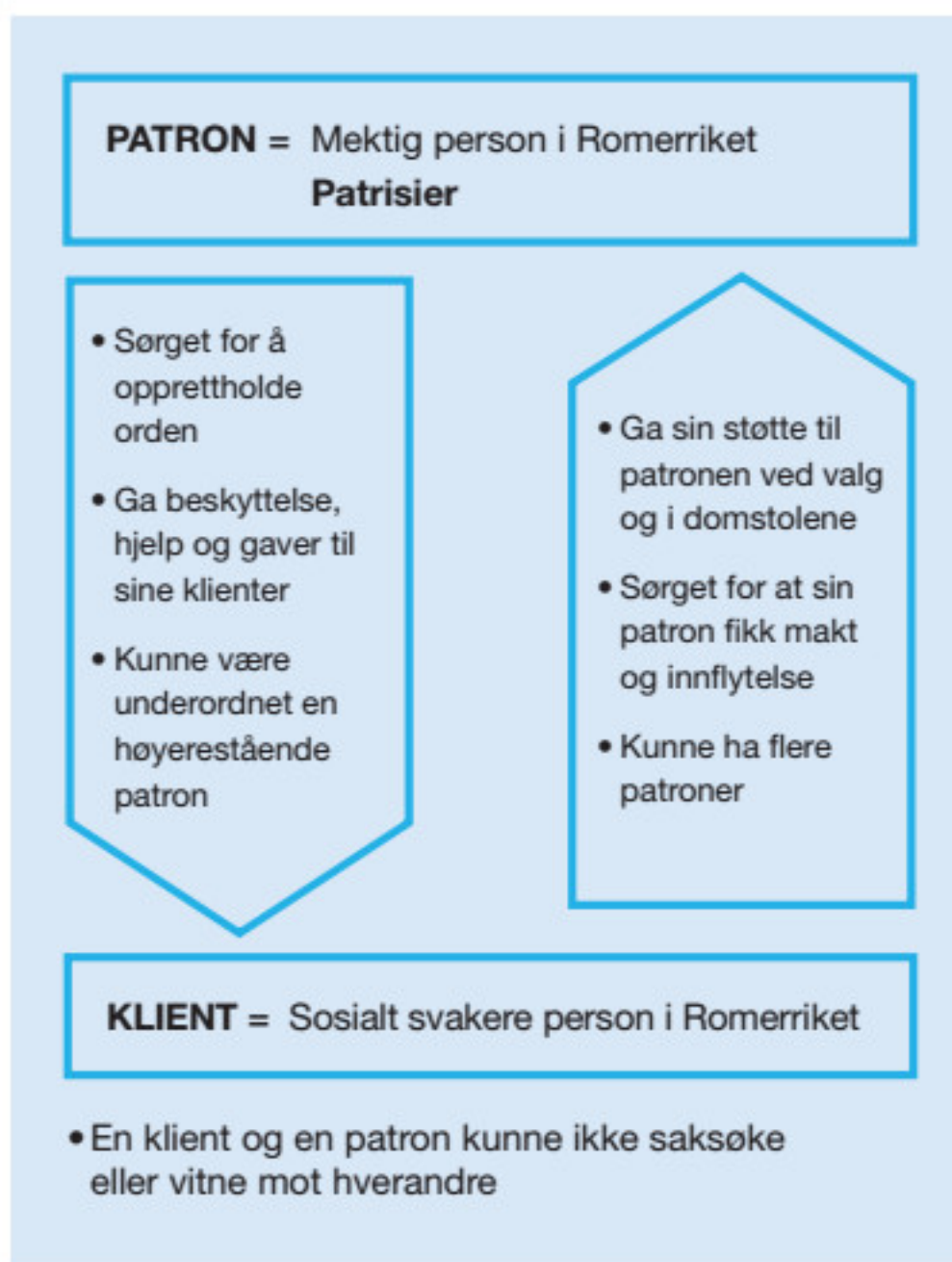
På den andre siden sto vanlige småbønder og gjetere, de såkalte plebeierne. Noen kan ha stammet fra den opprinnelige befolkningen i Italia som ble undertrykt av innvandrere i en fjern fortid. Noen var blitt sosialt degradert på grunn av gjeld, og noen hadde flyttet inn til Roma fra andre byer.

Patrisierne dominerte det politiske livet selv om de bare var et lite mindretall, mens plebeierne presset på for å få innflytelse og lov til å bekle de viktigste embetene. Et kompromiss ble at plebeierne fikk velge egne embetsmenn, tribuner, som kunne beskytte enhver borger som de mente var blitt utsatt for maktmisbruk. Etter hvert fikk tribunene også rett til å foreslå nye lover.

Løsningen var typisk for romerne. I stedet for å avskaffe eller radikalt endre et gammelt system etablerte de nye styringsordninger i tillegg til de gamle, som en

Cesare Maccari: «Claudius i senatet». Appius Claudius Caecus (ca. 340–273) var en romersk politiker fra en rik patrisierfamilie. Han ble utnevnt til diktator i årene 292 og 285 fvt. I år 312 ble han utnevnt til censor, og han tjenestegjorde som konsul to ganger, i år 307 og 296 fvt.

Lag en skisse som illustrerer hvordan den romerske republikken var oppbygd. Hva er den største forskjellen på denne og den du tegnet for Athen (se side 46)?

slags motvekt. Slik oppsto et vell av organer og embeter som overlappet hverandre. De innførte det nye og beholdt samtidig det gamle.

Lappverket har gjort det vanskelig for historikerne å forstå hvordan republikken faktisk fungerte. Men gradvis fikk det store flertallet av plebeiere større innflytelse. Det betydde ikke at det ble innført noe demokrati. Bare de rikeste kunne ha de viktigste embetsstillingene eller ta sete i det mektige senatet. I motsetning til i Athen var slike stillinger ikke lønnet.

... og sosiale bånd

Mange mennesker i Roma levde på et eksistensminimum. Det fantes ikke noen form for offentlig velferdssystem. Slo sykdom eller uår til, var man ille ute.

Denne sårbarheten lå til grunn for et viktig særtrekk ved samfunnssystemet i Roma og andre bystater i antikken – de gjensidige, personlige forbindelsene mellom en rik patron og hans fattige klienter.

I dag ville vi kanskje kalt det et nettverk. I Roma ble det kalt vennskap, men vi må ikke forveksle det med den typen nære forbindelser som vi legger i dette ordet. Patron–klient-forholdet var bygd opp av gjensidige avtaler om å utveksle ulike typer gaver og tjenester.

De fattige, klientene, trengte hjelp og beskyttelse. Det kunne være pengegaver når tidene var vanskelige, men det kunne også være at en rik venn brukte sin innflytelse for å hjelpe sine klienter ut av vanskelige situasjoner. Hva fikk så patronen tilbake? Rike borgere konkurrerte seg imellom om ære, verdighet og selvsagt også om viktige verv. Grunnlaget for ære var beundring og respekt fra resten av samfunnet. Her kunne de fattige klientene yte gjengjeld rett og slett ved at de viste sin rike «venn» beundring og selvsagt stemme på ham ved valg.

I Roma spilte dette patron–klient-forholdet større rolle enn i kanskje noen annen bystat. Rike patroner kunne omgi seg med private følger på flere tusen mennesker, og slik utstrålte de makt og verdighet. Men de rike ga også noe tilbake. Gjennom investeringer som kom befolkningen til gode – vannforsyning, kloakk, templer og torg – økte de sin egen ære.

Systemet med patron–klient skapte også strid mellom forskjellige patroner, som rivaliserte seg imellom om verdighet og makt. Patron–klient-forholdet spilte en viktig rolle gjennom hele Romas historie, både ved at det bandt samfunnet sammen på tvers av sosiale skiller, og ved at det førte til strid mellom ulike personer og grupper på toppen av samfunnet. Slik strid satte sterkt preg på det politiske livet i Roma.

En stormakt blir til

Romas samling av de italienske områdene åpnet for rivalisering med et forbund av fønikiske besittelser langs kysten av Nord-Afrika, som ble ledet av Kartago. Kartago lå omtrent der Tunisia ligger i dag, og var en sterk flåtemakt som kontrollerte handelen i den vestlige delen av Middelhavet. Det ble utkjempet tre blodige kriger i løpet av drøyt hundre år fra midt på 200-tallet til midt på 100-tallet mellom Roma og Kartago. Den endelige seieren over Kartago ble terskelen til en ny tidsalder. Romerne dominerte nå den vestlige delen av Middelhavet både økonomisk og politisk og kunne vende blikket østover – mot den hellenske verden.

Men også innad fikk seieren over Kartago store følger. Den gamle klassen av småbønder ble svekket under krigenes påkjenninger, og de sosiale spenningene økte. Roma ble scene for et politisk spill med enorme gevinstmuligheter for enkelt-personer med gamblerinstinkt, ressurser og ambisjoner.

Det romerske militærvesenet

Militærvesenet spilte helt fra begynnelsen en viktig rolle i Romas historie. Etter hvert ble soldatene betalt, og hæren ble profesjonell.

Romerne utviklet en overlegen, militær organisering. Hæren var bygd opp av legioner som hver besto av ca. 4000 fotsoldater. Legionene var delt opp i små, fleksible enheter på 100 mann som raskt kunne flyttes under slag.

Men det aller største trumfkortet var romernes jerndisiplin. Soldatene ble grusomt straffet hvis de viste feighet eller stakk av, mens de som utmerket seg, ble rikelig belønnet. Imperiets vekst bygde på det slagkraftige militærapparatet.

Krigsskipene

I antikken var det vanlig at krigsskipene hadde en kraftig snabel i baugen som ble kjørt inn i motstandernes skip med stor kraft. Også romerne hadde dette. Men i tillegg utstyrte de skipene sine med trebroer som kunne heises ned over fiendens skip. Soldatene løp på broene over på de fiendtlige skipene, slik at de kunne kjempe mann mot mann på samme måte som på land. I krigen mot Kartago vant romerne flere store sjøslag ved hjelp av dette overraskende våpenet.

Henry A. Payne: «Romernes avreise fra Britannia»

Verdens hovedstad

En gruppe soldater i fullt stridsutstyr står hutrende i nattemørket ved bredden av en liten elv. I åtte år har de fulgt sin øverstkommanderende, stattholderen i Gallia – dagens Frankrike – på det ene seierrike felttoget etter det andre. Bak dem ligger Gallia, foran dem, på den andre siden av elva, Italia og Roma.

Dersom soldatene krysser elva, bryter de en av romernes strengeste lover. En hær må ikke bære våpen på annet territorium enn i provinsen den er utstasjonert i. Aller mest alvorlig er det hvis en hærfører marsjerer mot Roma. Det blir betraktet som forsøk på statskupp.

Stattholderen, Julius Cæsar, er kjent for sin handlekraft og lynraske framstøt. Han hadde brakt soldatene sine til verdens yttergrenser, helt opp til det kalde og tåkefylte Britannia. Men nå venter soldatene på klarsignalet. Stabsoffiserene som står sammen med ham, ser at han nøler. Cæsar har fått ordre fra senatet i Roma om å legge ned sin kommando. Det ville bety slutten på karrieren hans. Han skjønner at et helt livsverk står på spill. Det er nå eller aldri.

Til slutt lyder trompetsignalet. Soldatene krysser elva Rubicon.

Slik kan det ha artet seg denne natta, 10. januar i det 705. året etter Romas grunnleggelse – 49 år før vår tidsregning – da Cæsar tok sitt skjebnevalg. Elva var ganske liten. I dag er man ikke engang sikker på hvor den løp. Men valgets betydning ligger gjemt i ordspråket vi har den dag i dag om «å krysse Rubicon». Det er ingen vei tilbake.

Å krysse Rubicon – ingen vei tilbake. Maleri av ukjent kunstner fra sent på 1800-tallet.

Republikken slites i stykker

Da Cæsar gikk mot Roma, hadde det i mange år hersket kaos i romersk politikk. Kriger langt utenfor Italias grenser ga hærførere mulighet til å samle umåtelig store krigsbytter, og det samme gjaldt dem som ledet administrasjonen ute i provinsen. Slike stillinger var utømmelige kilder til rikdom og ære, og det ble hard konkurranse om dem. Både enkeltpersoner og eliten var villig til å bryte gamle spilleregler for å nå sine mål.

Samtidig økte de sosiale spenningene. Innflyttingen til Roma økte. Småbønder søkte inn mot storbyen. De var presset bort fra landsbygda av rikfolk som la under seg stadig mer jord med slaver som arbeidskraft. Det ble færre bønder å kalle ut til militærtjeneste. Fattige frivillige begynte å fylle hæren. For at de skulle være lojale, ble de lovet jord etter endt krigstjeneste.

Men jord var det mangel på, og for den romerske staten ble det stadig vanskeligere å oppfylle sine forpliktelser overfor soldatene som var ferdig med tjenesten. Soldatene knyttet derfor sine forhåpninger til sterke og karismatiske hærførere, som Cæsar. Etter hvert forventet soldatene at hærførerne, ikke staten, skulle skaffe dem jord. Da hærførerne begynte å bruke sine legioner til å ta jord fra sine politiske rivaler, var dette begynnelsen på slutten på den romerske republikken.

Julius Cæsar var ikke den første som brukte sine militære styrker som et innenrikspolitisk maktmiddel. Likevel ble han oppfattet som en trussel mot republikken selv om republikken knapt fantes lenger. Politiske rivaler i senatet tok livet av Cæsar i et attentat, og påskuddet de brukte, var at han prøvde å samle all makt på sine hender.

Cæsar hadde vært populær blant vanlige folk og hos sine soldater, som nå sto klare til å følge den som ville ta opp arven etter ham. Den som gjorde det, var adoptivsonnen Oktavian.

Keiserdømmet

Også Oktavian brukte militære styrker og rikdom som springbrett. I tillegg må han ha vært en stor politisk begavelse. Han bygde opp *eneveldig* makt, men ga inntrykk av at det hele var en redningsoperasjon for den gamle, istykkerrevne republikken.

Oktavian fikk tilnavnet Augustus – den opphøyde. Han tegnet et bilde av seg selv som *primus inter pares* – den første blant likemenn. Men hans makt hvilte på kontroll over hæren, direkte styre over de viktigste provinsene og en ufattelig, personlig rikdom. Augustus skapte et monarki, et keiserdømme, ved å tilpasse de gamle republikanske institusjonene til monarkiets behov.

Hverdagslivet

Hvordan levde vanlige mennesker? Hva preget livet deres, fra vugge til grav?

Det var selvfølgelig avhengig av hvor du bodde, og hvor du hørte til i samfunnet, om du var rik eller fattig, fri borger eller slave, kvinne eller mann. De aller fleste mennesker var knyttet til jordbruket, som også ble betraktet som den mest høyverdige måten å tjene til livets opphold på.

Et barn hadde ikke nødvendigvis livets rett selv om det overlevde fødselen. Nyfødte ble undersøkt, og faren avgjorde om barnet skulle tas hånd om eller ikke. Hvis han sa nei, ble det satt ut for å dø. Var barnet funksjonshemmet eller født av slaver, var det stor fare for at det fikk en slik skjebne, og jenter ble oftere satt ut enn gutter. Men det var forskjell fra sted til sted. I den greske bystaten Sparta var det påbudt å sette ut funksjonshemmede barn, i Roma var det lov å gjøre det.

Hvilket inntrykk får du av Julius Cæsar? Hvorfor tror du at han har fått en så sentral plass i historien om Romerriket?

• • **eneveldig:** all makt samlet hos én eller svært få personer

Maleri av Modesto Faustini fra 1800-tallet. Hverdagsliv i Roma. **Tror du denne framstillingen er troverdig?**

Å amme sitt eget barn ble betraktet som et ideal. Men de som hadde råd, valgte likevel ofte å kjøpe en slave eller ansette en fri kvinne som amme for barnet sitt. Døde barnet, måtte lønnen ofte betales tilbake.

Sett med våre øyne ble barn utsatt for røff behandling. Hardhet var et ideal, særlig i overklassen. Den største anerkjennelsen et barn kunne få, var å bli sammenlignet med en voksen.

Skolegang

Den tiden barna ikke trengte å arbeide, gikk de på skole og ble undervist. Det er forklaringen på at ordet skole (gresk skhole) betyr fritid.

I Sparta var skolene statlige, og barna måtte forlate familien da de begynte på skolen, oftest i sjuårsalderen. Ellers i Hellas og Roma var skolene private, og foreldrene måtte betale. Men mange hadde råd til skolegang for barna, lærerne tjente dårlig, og skolebygninger fantes ikke. Undervisningen foregikk ute i søylehaller eller hjemme hos lærerne. De aller fleste elevene var sønner av frie borgere, men også noen jenter og barn av slaver gikk på skole.

Gymnastikk var det viktigste faget i Hellas (gresk: gymnos = naken), men det ble også undervist i sang, musikk, grammatikk og litteratur. I Roma var lesing og skrivekunst viktigst, og retorikk var et sentralt fag. Greske elever leste Homers dikt. I Roma fordypet elevene seg både i greske og romerske verk.

Skolegangen var ingen dans på roser. Første time begynte ved soloppgang, og disiplinen var hard. Ofte vanket både slag og pisk i løpet av en skoledag.

Voksenlivets plikter og gleder

Svært mange av antikkens bønder produserte bare mat til sitt eget forbruk. De levde slik jordbrukere alltid hadde gjort. Litt rikere familier kunne kjøpe seg en slave eller to, men ellers måtte de basere seg på den arbeidskraften som fantes i familien.

Arbeidet var kjønnsdelt. Kvinnene skulle arbeide inne, mennene ute. Men det var ganske sikkert forskjell på ideal og virkelighet. Også kvinnene jobbet ute på markene i de travle periodene når kornet skulle i hus eller olivenene plukkes.

I en storby som Roma var tilværelsen atskillig mer variert, særlig for frie menn. Alt etter hva en voksen mann hadde råd til, kunne han trene, jakte, holde en stor middag, gå i romerske bad, spille på hesteveddeløp, tilbringe dagen på en vinkneipe, gå på teater eller bordell. Eller prøve å finne en kvinne å gifte seg med.

Kjærligheten og familien var etter alt å dømme det viktigste i de fleste menns liv. Det finnes mye litteratur om kjærligheten som ble dyrket av menn, med råd og vink til dem som vil vinne en kvinnes hjerte. Dikteren Ovid (43–17/18) skriver i verket *Kunsten å elske* at menn må passe på at de ikke forfaller fysisk, holde tøyet i orden, gre håret, ikke lukte svette og sørge for at skolissene ikke henger og slenger. Overdrivelser må likevel unngås. Menn som barberer leggene sine, går for langt, mener Ovid.

Kvinner hadde mer å spille på. Velstående romerske kvinner hadde en egen slavinne, en ornatrix eller stylist, som hjalp dem med hårstell og sminke. Ansiktet ble dekket med krem som inneholdt safran. De hadde rouge til kinnene og kull til å streke opp brynene. Det var vanlig å farge håret eller bruke parykk som ofte var lagd av håret til blonde krigsfanger fra Germania.

Men kvinnelivet handlet ikke mest om pynt og stæsj. Det kravet som ble stilt til henne, var først og fremst at hun skulle være pliktoppfyllende kone og mor.

Et av de yrkene som var åpne for kvinner, var jordmoryrket. Romerne var sannsynligvis også de første som klarte å skjære et barn ut av mors mage når barnet ikke kunne fødes på vanlig måte. Julius Cæsar ble forløst slik, og derfor kaller vi operasjonen keisersnitt.

Kvinner fra fattige lag kunne bli tjenere. Litt mer velstående kvinner kunne jobbe i en butikk eller som frisører.

I Athen ble det regnet som en stor ære for en kvinne at ingen uttalte hennes navn offentlig før etter at hun var død. Å bli omtalt i levende live var det samme som å ha et dårlig rykte. Kvinnen skulle ikke ses utenfor sitt hus.

Slik var det ikke i Roma. Også der var kvinnen underlagt sin far eller ektemann, men det fantes kvinner i den romerske eliten som kunne være mektige og selvstendige og delta for fullt i det politiske livet. Enkelte rike kvinner kunne bli prestinner for bestemte guder og gudinner. Vesta-kultusen er særlig forbundet med kvinner og fruktbarhet. Vestas tempel og hellige ild ble vaktet av en gruppe prestinner som ble kalt vestalinner.

Vi skal også huske at de aller fleste kildene fra antikken stammer fra menn. Det var ganske sikkert en viss forskjell mellom de idealene kildene gir uttrykk for, og hvordan kvinnene levde sitt liv i praksis. En kvinne skulle ideelt sett bare ta seg av familien. Men skildringer fra samtiden, særlig i mange brev som er bevart, tyder likevel på at hun kunne gjøre en del av det samme som menn gjorde, som å gå på hesteveddeløp og i teatret.

Hva kjennetegner kvinnes posisjon i Romerriket? Ville bildet av kvinnes posisjon sett annerledes ut om vi hadde flere kilder fra perioden skrevet av kvinner?

Byggverk, innretninger og underholdning

Om du reiser til Italia i dag, er det enkelt å finne spor etter Romerriket. På dette oppslaget ser du noe av det romerne er kjent for, både imponerende byggverk, veier som fortsatt brukes, og kulturuttrykk som fascinerer den dag i dag.

For å forsyne Roma og andre byer med nok vann bygde romerne vannledninger, såkalte akvedukter. Den lengste akvedukten inn til Roma var på nesten ti mil, og aldri før var det bygd et så omfattende og sinnrikt system for vannforsyning. Beregninger har vist at antikkens Roma ble forsynt med dobbelt så mye vann per innbygger som i moderne tid. ■

Romerne var store veibyggere. Lange, rette strekninger ble anlagt i forskjellige terrengetyper for å få både forsyninger og soldater fort fram. Veiene besto av steinblokker eller brostein oppå et lag med singel, og nivået var høyest på midten for at vannet skulle renne raskt av til sidene.

De fleste av veiene fra romertiden befinner seg i dag under veier som er bygd i moderne tid. Men noen brukes fortsatt, som Via Appia Antica i Roma.

Underholdning på store arenaer spilte en viktig rolle i romernes liv. Den ble vanligvis organisert av keiseren selv eller andre høye standspersoner for at de skulle bli populære blant folk flest.

Underholdningen skjedde i mange varianter, men hadde som regel noe til felles: Den var blodig. Ville dyr kjempet mot andre dyr eller mot forsvarsløse slaver. Forbrytere måtte slåss mot hverandre.

Aller mest populære var gladiatorkampene. Gladiatorer var kriminelle eller slaver som var trent opp på spesielle skoler. Så ble de sendt inn på arenaene til kamp på liv og død.

Colosseum i Roma er den største og mest berømte arenaen for slike kamper og ble bygd bare for forlystelser. Den tok 50 000 tilskuere. Gulvet kunne dekket med vann slik at det også var mulig å framstille sjøslag. ■

Hypokaustum

Romerne utviklet en avansert form for sentralfyr med gulvvarme, såkalt hypokaustum. Det var basert på prinsippet om at varm luft er lettere enn kald og stiger opp. Gulvet ble lagt på søyler slik at varm luft strømmet inn på undersiden fra store ovner, og rister i gulvet sørget for at varmlufta slapp gjennom og kunne fylle rommene. Hypokaustum ble bygd både i offentlige bad og i privathus til rikfolk, særlig i Nord-Italia hvor det er kaldt om vinteren. ■

Pompeii var en by ikke langt fra der Napoli ligger i dag. Livet i Pompeii stanset brått og dramatisk da vulkanen Vesuv fikk et veldig utbrudd 24. august i år 79. Giftige gasser tok livet av innbyggere midt i hverdagslige gjøremål – en baker foran sin ovn, en gjest i en vinbar. I tidens løp etterlot de oppsmuldrete kroppene seg hulrom i askelaget som begravde byen, og disse hulrommene kan fylles med gips. Dermed trer pompeiere i dødsøyeblikket fram for oss.

Pompeii er en enestående kilde til hverdagsliv i romertiden. Innskrifter forteller mye om sosialt liv: En av byens ledende personligheter takker for et valg ved å donere kunst og dekorasjoner til byens teater, og dette skal feires i amfiteatret med prosesjoner, dyrejakt og slåsskamper. Utgravningene har avslørt et mylder av ulike yrkesgrupper: landarbeidere, forpaktere, vingårdsarbeidere, hønsehandlere, frukt-selgere, hvitløksselgere, fiskere, bakere, gullsmeder og barberere. ■

Fred, handel og stabilitet

Tiden etter Augustus er kalt Pax Romana – den romerske fred. Imperiet var bygd på krig, og det var stadig mindre krigsutbrudd langs grensene. Men i det store og hele hersket fredelige forhold med gode vilkår for byutvikling og handel.

Verdenshandelen bygde hovedsakelig på seks vareslag: rav fra Østersjøen, elfenbein fra Afrika, tenner av hvalross og mammut fra Sibir, pepper fra India, silke fra Kina og røkelse fra Sør-Arabia. Det fantes også andre varer som perler, edelstener, skinn og glassvarer, men organiseringen av handelen skjedde rundt de seks hovedproduktene. Romerriket og Han-imperiet i Kina tiltrakk seg mesteparten av produktene.

Romerriket nådde sin største utstrekning under keiser Trajan, ca. 100 år etter Augustus. 50 til 60 millioner mennesker bodde innenfor rikets grenser da. Roma hadde over en halv million innbyggere, noen forskere mener opp mot en million.

Nesten hele riket utenfor Italia var delt opp i provinser, og hver provins ble styrt av en guvernør utsendt fra Roma. Imperiets hovedstad var avhengig av å få korn og andre varer fra provinsene. Ute i provinsene ble innbyggerne pålagt skatter som romerne selv var fritatt for.

Men det var også store forskjeller mellom provinsene. Lokale eliter ble trukket inn i provinsstyringen og kunne dermed få personlige fordeler av det romerske overherredømmet. Slik bygde romerne opp et nettverk av lojale støttespillere.

Slik gikk årtiene og århundrene. Rivninger og rivaliseringer ga uro på mange nivåer i samfunnet, og lokale oppstander og slaveopprør ble slått hardt ned. Men imperiet selv virket usårlig. Roma Aeterna – det evige Roma – lød mottoet som ble inngravert på de keiserlige mynter.

Hvorfor gikk Romerriket i oppløsning?

I tilbakeblikk er det likevel mulig å se at Romerriket gradvis ble svakere og mistet kraft til å motstå både indre og ytre press. I dag peker ikke forskerne på én enkelt årsak eller årsaksrekke, men trekker fram et knippe av årsaker som til sammen førte til at riket til slutt brøt sammen. (Les om SPØKT på side 18.)

- *Grenser for vekst.* Romerrikets økonomi var basert på jordbruk. Når imperiet sluttet å vokse, måtte den samme jordbruksøkonomien bære en administrasjon og et militærvesen som ble stadig større og dyrere. Korrupsjon og luksusforbruk tynget. Over tid førte dette til økonomisk utarming og mindre stabilitet, særlig i den vestlige delen av riket.
- *Sentrum – periferi.* Skattene var en belastning for provinsene og tærte på lojaliteten til Roma. Sentrum kunne også miste interessen for det som skjedde i periferien. Styringssystemet var avhengig av at lokale makteliter så seg tjent med romersk overhøyhet, men det var ikke alltid tilfellet. Slik kunne forholdet mellom sentrum og periferi bli gjensidig svekket.
- *Press utenfra.* For de germanske stammene i nord var romernes rikdommer attraktive mål. I noen perioder var forholdet til disse naboene fredelig, i andre perioder konfliktfylt. Utover på 200-tallet var det ikke lenger romerne som hadde initiativet i disse konfliktene. Germanerne var de offensive og angrep på uventede steder. Selv om romerne hadde bygd gode veier, tok det lang tid å flytte styrkene. Når de selv ikke lenger kunne bestemme «spillereglene» i krigen, ble romerne mer sårbare.
- *Arvefølgestrid.* Romerne utviklet aldri noe lovverk for hvordan keisermakten skulle overføres til en ny person. Mangelen på en bestemt arvefølgeordning åpnet også for splid og borgerkrig. På 200-tallet mistet sentralmakten mye av kontrollen til mektige hærførere ute i provinsene med store politiske ambisjoner. De begynte å kjempe seg imellom om keisermakten.
- *Befolkningsnedgang.* Alvorlige epidemier angrep de tett befolkede områdene rundt Middelhavet på 200-tallet. Sykdommene kom tilbake i flere store bølger i århundrene som fulgte. Befolkningsnedgang gjorde det vanskelig å skaffe nok soldater og svekket riket ytterligere.

Romerriket deles

Deler av det veldige Romerriket utviklet seg etter hvert på ulik måte. Den vestlige delen hadde både dårligere økonomi og færre byer. Riket ble mer svekket i vest enn i øst.

Som følge av oppløsningstendensene ble Romerriket delt i 395. Da hadde Konstantinopel, dagens Istanbul, allerede i flere tiår vært maktsenteret i riket. På 400-tallet økte uroen langs grensene. Folkevandringer i Asia som vi ikke kjenner årsakene til, ga kjedereaksjoner i områdene nord for Alpene. Folkeslag som gotere, germanere og vandaler brøt opp fra sine tilholdssteder og etablerte nye kongedømmer, delvis innenfor Romerrikets gamle grenser. I 476 utropte en gotisk general seg til konge av Italia, med godkjenning fra keiseren i Konstantinopel. Det vestromerske riket eksisterte ikke lenger.

Årsakene til Romerrikets «fall» har nesten vært et eget fag innenfor historiefaget. Forskerne har vært så opptatt av å finne en forklaring på dette at man nesten har fortrengt noe som har like mye krav på å bli forstått: at Romerriket faktisk besto så lenge.

Et imperium fra vår egen tid, Sovjetunionen, eksisterte fra 1917 til 1991 – i 74 år. Romerriket besto i mange hundre år. Også sammenlignet med andre imperier i verdenshistorien framstår Romerriket som en svært stabil statsdannelse.

Lukk boka og prøv å gjengi hvilke fem årsaker som nevnes for at riket gikk under.

I teksten stilles det spørsmål om hvordan Romerriket kunne bestå så lenge som det faktisk gjorde. Hvilke årsaker tror du det kan være til at det ikke gikk under tidligere?

St. Peterskirken i Vatikanet, Roma

Fra Golgata til Roma

« Og det var omkring den sjette time, da det ble mørke over hele landet, like til den niende time, idet solen ble formørket, og forhenget i templet revnet. Og Jesus ropte med høy røst og sa Fader! I dine hender overgir jeg min ånd. Da han hadde sagt dette, utåndet han. Men da offiseren som sto der, så dette, ga han Gud æren og sa: Sannelig, denne mann var rettferdig!

Lukas 23, 44–46

Bare en håndfull tilhengere hadde fulgt Jesus de siste dagene av hans liv, slik de hadde gjort i de årene han hadde virket som omreisende, religiøs predikant. Bibelen forteller hvordan den lille skaren av tilhengere fulgte henrettelsen på Golgata-høyden, og hvordan de fikk lov til å ta ham ned fra korset og legge ham i en klippegrav.

Korset skulle bli det fremste symbolet for en verdensomspennende religion. Kristendommen har i dag, ca. 2000 år etter at Jesus ble henrettet, nær en milliard tilhengere. Hvordan kunne det gå slik? Hva forklarer kristendommens vei fra Golgata til Roma, fra en liten, marginal sekt til en statsreligion for hele det romerske riket?

Vi vet ikke så mye om Jesus og livet han levde. Det meste av det vi vet, stammer fra beskrivelser som ble samlet minst 40 år etter at han døde, og dette er beskrivelser som samtidig har et sterkt misjonerende og forkynnende preg. Som historiske kilder må det derfor behandles med stor varsomhet og sammenholdes med annet kildemateriale.

Jesus hadde sitt virke i Judea som på hans tid var en romersk provins. Akkurat som Jesus selv var jøde, har den religionen han skulle bli stifter av, dype røtter i judaismen – jødisk kultur og tro, men kristendommen ble ganske raskt kjent også utenfor Judea. En grunn kan være at de fleste første kristne var jøder, og at jødene bodde spredt rundt i Romerriket. En annen grunn kan være appellen i det kristne budskapet. Den kristne tro legger liten vekt på jordisk gods. Fattigfolk kan ha funnet trøst i løftet om personlig frelse etter døden som belønning for å tro på Jesus. Det er kanskje ingen stor overraskelse at kristendommen til å begynne med var en religion som fikk flest tilhengere blant fattigfolk.

Ikke bare forfølgelser

Senere kristne forfattere har framstilt forholdet til romerne og keisermakten som en sammenhengende historie om undertrykkelse og forfølgelse. Det er neppe riktig.

Romernes grunnholdning var at vrimmelen av religioner og trosretninger innenfor det svære, multikulturelle riket kunne få være i fred så lenge de ikke lagde bråk, og så lenge de var lojale mot den romerske overhøyhet. Kristendommen var ikke noe unntak fra denne regelen.

Men det fantes kilder til uro og gnisninger. De kristne var ikke særlig populære i sine omgivelser, først og fremst fordi de var så avvisende til andres tro og gudsdyrkelse. Allerede i det første århundret forbød keisermakten kristendommen med den begrunnelse at de kristne var en hemmelig gruppe og en fare for staten. Men håndhevelsen av forbudet var tilfeldig og ikke særlig streng.

Framover mot år 300 ble forfølgelsene hardere. På denne tiden hadde de kristne også utviklet en organisasjon, en kirke, med prester og biskoper, og dette betraktet keisermakten med sterk mistro. Dette var en urolig tid, med press mot Romerriket både innenfra og utenfra. Roma skjerpet derfor sin holdning mot en organisasjon som sto utenfor keisermaktens kontroll.

Troen i seg selv var neppe problemet. Alt tyder på at det var eksistensen av en konkurrerende organisasjon med sterkt indre samhold som ble oppfattet som en trussel.

Jesus framstilles ofte som en opprører som startet en organisasjon som senere ble forfulgt og undertrykt. **Hvordan vil du karakterisere forholdet mellom kristendommen og keisermakten etter å ha lest disse avsnittene?**

Statens religion

Keiser Konstantin (keiser 324–337) begynte å utvikle en ny politikk overfor de kristne. I stedet for å ha kirken som konkurrent og alternativt maktsenter ønsket han å ha de kristne og deres organisasjon på sitt parti. Han tok en rekke skritt for å knytte sammen stat og kirke.

Konstantin opptrådte som en patron (se side 56) overfor kirken. Han ga tilbake beslaglagt eiendom, og han tok kristne ledere inn i sin krets av nære rådgivere. Til gjengjeld vendte de kristne ikke lenger ryggen til keisermakten.

Hvor vennligsinnet Konstantin egentlig var overfor kristendommen, er omstridt, men gradvis ble kirken gjort til en alliert, ikke en motstander, i styringen av imperiet. Enkelte trekk gjorde den godt egnet til en slik rolle. Kristendommen hadde liten toleranse for annerledes troende og la sterk vekt på forkynnelse. Begge deler passer godt for en sentralisert statsmakt. Ved å knytte tett kontakt med prestene fikk keisermakten også en viss kontroll over menighetene.

Omtrent 50 år etter Konstantins død ble kristendommen Romerrikets eneste tillatte religion. Kristendommen var blitt et av keiserens styringsredskaper, men han måtte også forholde seg til en organisasjon han ikke hadde full kontroll over.

En arv som betyr noe – men hva?

Du har kommet til Hellas på sommerferie. Før du skal ut til havet, skal du tilbringe et par dager i Athen. Den første kvelden, når det ikke lenger er så bankende hett, tråkler du deg innover de bratte smugene i gamlebyen, og brått får du øye på en lysstråle som blafrer over nattehimmelen. Ute på en liten plass fanges blikket ditt av høyden som lysfingeren peker mot – Akropolis, med det mektige, marmorskinnende Parthenon-templet tronende aller øverst.

Du har noen rolige høstdager i Roma og slentrer rundt i det historiske senteret. Glaner i butikkvinduer og kjøper en is på den berømte Café Giolotti like ved parlamentet. Du setter kursen nedover mot elva, vil krysse den eksosfylte Corso Vittorio Emanuele for å forsvinne inn i smugene til blomstertorget Campo de' Fiori. Men før

Det du nettopp har lest, har tittelen «Fra Golgata til Roma». Hvorfor har forfatteren valgt denne tittelen på en tekst om kristendommen?

På historisk grunn foran Pantheon. Roma kalles også «den evige stad». Hvorfor det, tror du?

du kommer så langt, stanser du måpende opp: Et tempel fra antikken, fullt intakt med søyler, kuppel og dører som skal ha svingt på sine hengsler i 2000 år. Pantheon.

Det er slik de fleste av oss i dag blir oppmerksom på kulturarven fra antikken, i møter med byggverk og ruiner i byer som var sentre for den gamle sivilisasjonen. Parthenon-templet ble reist til ære for bygudinnen Pallas Athene på byens hellige borgklippe midt på 400-tallet før vår tidsregning. Den romerske keiser Hadrian (keiser 117–138) fikk bygd Pantheon – templet for alle guder – på restene av et enda eldre tempel fra keiser Augustus' tid.

Allerede i antikken var dette to byggverk som ble beundret for sin skjønnhet og sin majestetiske utforming. Særlig gjelder dette Parthenon. Vi vet at det var Athens store statsmann Perikles som fikk bygd det. Med den opphøyde, majestetiske beliggen-

heten er det rimelig å tenke seg at det ble reist ikke bare for å takke Pallas Athene for alle seierrike slag, men også for å kaste en stråleglans som byen og dens ledende menn kunne sole seg i glansen av.

Beundret – men ikke alltid

Parthenon-templet er et eksempel på en kulturell utfoldelse som ble mønsterdannende for andre. Romerne beundret den greske kulturen og slett ikke bare på arkitekturens område. De tok til seg mylderet av greske guder og ga dem sine egne navn, de beundret gresk filosofi og kunst, de leste deres litteratur, lot seg påvirke av deres oppdragelse og deres talekunst. Det romerske teatret bygde på greske modeller. Dannede romere snakket gresk.

De siste par hundre år er det brukt store ressurser på utgravninger og restaureringer av kunstverk og bygninger fra antikken, også berømte byggverk som Parthenon og Pantheon. Vi vil tilbake til opprinnelsen, vite hvordan det faktisk var, hvordan byggene egentlig så ut, og hva de ble brukt til.

Men slik har det ikke alltid vært. I andre historiske perioder har folk tatt stein fra templer for å bygge brønner, gamle helligdommer ble plukket i stykker på grunn av aktuelle behov. Parthenon ble på 400-tallet gjort om til en kristen kirke, tusen år etter det igjen, på 1400-tallet, ble den brukt som moské av muslimene som da hadde makten i Hellas. Da krigere fra Venezia angrep Athen mot slutten av 1600-tallet, ble deler av det gamle templet brukt som kruttlager.

Pantheon i Roma har vært gjennom tilsvarende omforminger. På 600-tallet ble bygget vigslet til kirke og fikk navnet Santa Maria ad Martyres. I urolige tider på 1300-tallet, da paven holdt til i Avignon og ikke i Roma, ble Pantheon brukt både som festning og som marked for kjøp og salg av høner. Så ble det påmontert tårn som senere ble latterliggjort og fjernet igjen.

Antikken som mote og inspirasjon

Under *renessansen* (ca. 1350–1500) fikk de lærde fornyet interesse for den antikke kulturarven (se side 173). Denne arven ble knyttet til idealer om individualisme, humanisme og kritisk tenkning. Antikken skulle gjenopplives som ledd i samtidens oppbrudd fra den «mørke» middelalderen, preget av sterk tro på religiøse autoriteter.

I dag er nok et slikt syn både på middelalderen og renessansen foreldet. Men renessansens idealisering av antikken har likevel farget ettertidens oppfatninger helt fram til våre dager.

På slutten av 1700-tallet ble den antikke kulturarven mote. Dette ble merkbart på ulike områder.

Kunst og arkitektur

Overklassens hus i England og Frankrike ble dekorert med antikke søyler og romerske løver. Utover på 1800-tallet ble stuene deres fylt av kopier av greske vaser og romerske byster. Det var tegn på fin smak og ga prestisje.

Parlamentsbygningene i Berlin og Wien ble bygd i en stil som fikk dem til å ligne på antikkens templer. Europas mektigste land jaktet på antikke kunstgjenstander. Det er forklaringen på hvorfor de største samlingene av antikk kunst den dag i dag finnes på museer i London, Berlin og Paris – ikke i Athen eller Roma.

Antikken er kalt den klassiske epoken i Europas kulturhistorie. Den retningen i kunst og arkitektur som ble inspirert av antikken, kalles derfor nyklassisismen.

• • **renessanse:**
gjenfødelse.
Navn på
periode som
oppsto i Italia
på 1300-tallet

Gulvmosaikk og ruiner i Volubilis i Marokko, antakelig fra 100-tallet. [Hvordan kan du bruke dette bildet som historisk kilde?](#)

Har du fått med deg dette?

- ✓ at innføringen av jordbruket kalles en revolusjon fordi konsekvensene ble så gjennomgripende
- ✓ at de første sivilisasjonene oppsto i Mesopotamia ca. 3500 fvt.
- ✓ at overgangen til jordbruks-samfunn ikke nødvendigvis ga bedre liv for enkeltmennesket
- ✓ at bruken av metall førte til at bonden fikk bedre redskaper, at våpenproduksjonen økte, og at vi fikk kunstneriske utsmykninger
- ✓ at den greske bystaten ble kalt polis, og at det er den første samfunnsenheten der borgerne sammen bestemte hvordan staten skulle styres
- ✓ at demokratiet er et styresett som ble utviklet i polisen Athen
- ✓ at den greske antikken også har satt tydelige spor innenfor kunst, filosofi og idrett
- ✓ at Roma gikk fra å være en bystat til å bli et av de største rikene i verdenshistorien
- ✓ at Romerriket også er et av de lengstlevende rikene i historien
- ✓ at kristendommen gikk fra å være en marginal sekt til å bli statsreligion i Romerriket

Politikk

Demokratiforkjemperne under den amerikanske og den franske revolusjonen viste ofte til forbilder fra antikken. Den nye statsformen ble hetende republikk etter romersk mønster. Nasjonalforsamlingen i Washington ble lagt på et høydedrag som ble kalt Capitol Hill, oppkalt etter den av de sju høydene i Roma som lå rett over Forum Romanum – det politiske og religiøse senteret i det gamle Roma.

Ikke alt passet. Vi skulle kanskje trodd at frihetskjemperne som sloss mot adelsmakt og for medbestemmelse og nasjonal selvstendighet, hadde demokratiet i Athen som høyeste ideal. Men slik var det ikke.

Athen var en liten bystat, Amerika og Frankrike store nasjoner. Athen hadde et direkte demokrati som bygde på folkeforsamlinger der alle borgere kunne møte, mens de moderne nasjonalstatene utviklet et parlamentarisk demokrati der folket velger representanter til nasjonalforsamlingen.

Inspirasjonen fra Athen ligger kanskje på et dypere plan: forestillingen om at de som styrer, må ha folkets godkjenning for å gjøre det. Det var bare samlingen av borgere, polis, som kunne gi de styrende legitimitet. På denne måten kunne Athens demokrati være inspirasjonskilde selv om selve styringsformen ble annerledes.

Å gjøre

- 1 På kapittelstartsidene (side 36) finner du noen sentrale overskrifter som du møter senere i kapitlet. Skriv dem ned på hver sin linje, og prøv med dine egne ord å forklare hva disse overskriftene handler om. Føler du gjennom denne øvelsen at du har oversikt over stoffet?
- 2 Tenk igjennom det du nå vet om de første sivilisasjonene i verden.
 - a Lag tre sentrale spørsmål som etter din mening belyser de viktigste utviklingstrekkene i perioden. Skriv en kort begrunnelse for hvorfor du mener akkurat disse tre spørsmålene er så sentrale.
 - b Klassesamtale/diskusjon med en medelev. Hvilke spørsmål har medelevene dine valgt? Hvilke begrunnelser har de for sine valg, og er dere enige om hva som er sentralt i kapitlet?
- 3 I dette kapitlet omtales flere antikke samfunn. Husker du hvilke? Hvis ikke, kan det være en idé å se på innholdslista på side 36. Velg deg to av de antikke samfunnene du har lært om, og still dem opp i et venndiagram (mer om venndiagram finner du på side 600). På hvilken måte er samfunnene ulike, og hva har de til felles?
- 4 Skriv et avsnitt.
 - a Sett opp en punktliste over de viktigste forutsetningene for at de første sivilisasjonene skulle oppstå.
 - b Skriv en kort begrunnelse for hvert av punktene. Diskuter punktene og begrunnelsene med sidemannen. Ta gjerne notater.
 - c Velg deg en viktig betingelse for utviklingen av de første sivilisasjonene, og skriv et avsnitt om hvorfor akkurat denne faktoren var viktig. (Du kan lese mer om hvordan skrive drøftende artikkel, i kurset på side 552.)
 - d Utveksle avsnitt med en medelev, og les tekstene til hverandre. Hvordan ville dette avsnittet fungert i en større artikkel om emnet? Gi hverandre tilbakemelding på sterke sider og eventuelle forbedringspunkter.
- 5 Diskuter:
 - a Athen er demokratiets vugge, heter det. Er samfunnet vårt i dag mer eller mindre demokratisk enn da? Velg et standpunkt, og finn gode argumenter som begrunner dette standpunktet. Diskuter spørsmålet i klassen.

- b Romerriket dekket på sitt største området rundt Middelhavet og store deler av Europa. Drøft ulike årsaker til at riket ble så stort. Sorter gjerne årsakene etter SPØKT, og vurder hvilke årsaker du mener er viktigst.
 - c Det finnes også mange forklaringer på hvorfor Romerriket til slutt gikk i oppløsning. Hvilke av disse forklaringene peker på indre årsaker, og hvilke på ytre? Er det mulig å peke på en eller flere årsaker som mer sentrale enn andre?
- 6 Gruppearbeid. Diskuter: Antikkens betydning for oss i dag.
- a Fordel ulike samfunnsområder mellom elevene i gruppa eller klassen (som politikk, militærvesen, arkitektur, kunst, medisin, filosofi, historie, litteratur, språk, idrett osv.). Finn ut i hvilken grad ditt område er preget av utviklingen i antikken. Ta notater.
 - b Diskuter hvorvidt samfunnet vårt i dag fremdeles er preget av den kulturen man hadde i antikken, eller om vi har endret oss vesensforskjellig fra den gang. Presenter funnene dine, og bruk forberedelsene dine som et utgangspunkt for diskusjonen.
- 7 Perikles beskrev en gang Athens styreform slik:
- « Vi har en statsforfatning som ikke hermer etter andres lover, idet vi selv mer er et forbilde for en annen enn vi etterligner andre. Denne forfatningen kalles demokrati fordi det ikke er noen få, men flertallet som styrer bystaten. Etter lovene er alle likestilte for retten, men den respekt man nyter, er avhengig av om man har noe å påberope seg. Ikke blir man foretrukket i det offentlige liv fordi man tilhører en bestemt klasse, men fordi man viser dyktighet. Kan man gagne staten på noen måte, blir man ikke hindret i det selv om man er fattig og av ringe ætt.

Fra en tale Perikles holdt for athenere som døde under peloponneserkrigen, gjengitt av den greske historikeren Tukydid. Sitert etter Aschehougs verdenshistorie, bind 2.

- a Hva synes du om den beskrivelsen Perikles gir?
 - b I hvilken grad stoler du på framstillingen i denne kilden? Hvilke motiver kan Tukydid eventuelt ha for å «pynte» på framstillingen? (Les mer om kildekritikk på side 20 eller i kurset på side 540.)
 - c Kan denne kilden si deg noe om det samfunnet den ble til i?
- 8 Aktiv læring. Det er kornmangel i Athen, og det er en stadig økende bekymring over situasjonen blant byens befolkning. Fordel roller. Dersom dere er 10 personer, er 2 av dere menn og borgere av Athen, 2 personer er slaver, 1 person er metoiker, 3 personer er barn, og 2 er kvinner.
- a Hvordan skal Athen løse den akutte matmangelen? Diskuter i gruppa hvilke alternativer bystaten og innbyggerne der hadde til å løse en slik utfordring.
 - b Lag et kort rollespill der målet er å overbevise folkeforsamlingen om deres gruppes løsningsforslag, og der dere samtidig får fram hvilke muligheter de ulike deltakerne i byen hadde for å påvirke det politiske beslutningsgrunnlaget i byen.

Litteraturliste

- Tom Holland: *Rubicon*, 2008
 Gunnar W. Knutsen: *Lange linjer i historien*, 2010
 Jørgen Chr. Meyer: *Antikkens historie*, 2002
 Per-Bjarne Ravnå: *Gresk og romersk politisk historie*, 2010
 Vibeke Roggen (m.fl.): *Antikkens kultur*, 2010

Middelalderen i Europa

I dette kapitlet skal vi ta for oss samfunnsutviklingen i Europa i rundt tusen år etter at Romerriket brøt sammen. De første århundrene preges av oppbrudd og folkevandringer, særlig i vest, men etter hvert vokser det fram statsdannelser vi kjenner fra vår egen tid. Jordbruket dominerte økonomien, og nesten alle mennesker var bønder. Kristendommen preget folks tenkemåte, og kirken var en dominerende samfunnsmakt.

Slik så det ut

Dette har skjedd

Den siste vestromerske keiseren ble avsatt i 476, en begivenhet som ofte er brukt for å markere slutten på antikken. Det østromerske riket levde videre med Konstantinopel som hovedstad og kulturelt sentrum.

En omflakkende jødisk predikant, Jesus fra Nasaret, ble henrettet av romerne ca. år 30. Tilhengerne hans vokste raskt i antall, og romerne betraktet den nye religionen som en trussel. Etter hvert fant de i stedet ut at de ville gjøre nytte av det sterke samholdet blant de kristne og deres organisasjon, kirken. Kristendommen ble gjort til statsreligion.

- 330 • Konstantinopel grunnlegges
- 800 • Karl den store krones av paven i Peterskirken i Roma
- 987 • Hugo Capet ble den første franske konge av kapetingerdynastiet. Samme kongeslekt på tronen de neste 300 år
- 1066 • Vilhelm av Normandie erobrer England
- 1077 • Keiser Henrik 4. drar til Canossa for å få paven til å oppheve bannlysingen av ham
- 1088 • Europas første universitet etableres i Bologna
- 1095 • Kirkemøtet i Clermont gir støtet til det første korstoget
- 1182 • En av middelalderens mest kjente helgener, Frans av Assisi, blir født
- 1215 • Magna Carta skrives
- 1307 • Dante Alighieri begynner på *Den guddommelige komedie*, et av verdenslitteraturens mest kjente verk
- 1331 • Skytevåpen brukes for første gang i europeisk krigføring, av italienere i kamp mot tyske styrker
- 1347–1348 • Svartedauden herjer i Europa

Hva er middelalderen?

Hva forbinder du med ordet «middelalderen»? En mørk tidsalder, preget av fattigdom og nød, overtro og vold? Kanskje vandrer tankene også til dystre borger og kappekledde riddere med sverd og lanse, konger og keisere, myter og sagn, heltemot som settes på de ytterste prøver i kampen mot onde krefter – som i J.R.R. Tolkiens *Ringenes herre*?

Fantasy-litteraturen har i hvert fall hatt sterk dragning mot middelalderen. Den egger vår fantasi. Middelalderen er eksotisk og spennende. Forfattere og film-skapere har funnet mye godt stoff i den perioden vi nå skal ta for oss.

Periodeinndeling

Tidlig middelalder:	ca. 500 – ca. 1050
Høymiddelalder:	ca. 1050 – ca. 1300
Senmiddelalder:	ca. 1300 – ca. 1500

Også for historikerne er middelalderen en fascinerende epoke, men krevende å trenge inn i fordi kildene er få, og tenkemåte og verdenssyn var så annerledes enn i vår tid. Middelaldermennesket levde i en statisk verden, der alt og alle hadde en fast plass i Guds store system. Det fantes én sannhet, og den ble forvaltet av kirken.

Men verden sto ikke stille. Teknologi og dyrkingsmetoder ble langsomt bedre. Klostre og universiteter vokste fram. Storslagne katedraler reiste seg mot himmelen. Forløperne til vår tids viktigste politiske institusjoner, nasjonalforsamlingene, ble skapt i middelalderen. Og det er faktisk snakk om en periode på hele 1000 år, fra ca. år 500 til ca. år 1500.

Selve begrepet «middelalder» ble skapt i perioden etterpå, i renessansen. På den tiden ble det vakt en ny interesse for antikkens kunst og kultur. Århundrene

Fra TV-serien *Game of Thrones*. [Kan middelalderen ha sett slik ut?](#)

Mange middelalderbyer, som Bagnoregio i Italia, lå godt beskyttet, bak murer eller høyt i terrenget.

imellom hadde man ikke høye tanker om. I 1680-årene ga den nederlandske professoren Christoph Keller ut en stor verdenshistorie, og det andre bindet kalte han *Mellomalderens historie*. Det første bindet hadde fått tittelen *Antikkens historie*, og det siste bindet som gikk opp til hans egen tid, het *Den nye tids historie*. Lærde folk i opplysningstiden på 1700-tallet fortsatte å bruke både denne tredelingen og begrepet «middelalder». Dermed festnet termen seg for alvor.

I dag brukes begrepet «middelalder» først og fremst fordi det er så innarbeidet. Historikerne advarer mot forestillinger om middelalderen som en periode med skarpe skiller både i forkant og bakkant, og spesielt mot opplysningstidens idé om en «mørk» tidsalder som det gjaldt å overvinne ved å knytte an til antikkens tenkemåte og idealer. I stedet vil historikerne ha fram et sammensatt bilde, der forbindelsene til periodene før og etter preges av både brudd og kontinuitet.

Tre store kulturområder

Romerriket var en sivilisasjon med Middelhavet som et innlandshav og med Roma som imperiets administrative og kulturelle sentrum. Etter delingen og etter at kristendommen ble statsreligion, tok utviklingen ulik retning i øst og vest.

Kristendommen dominerte samfunnslivet i begge områder, men i øst ble keiser-makt og bykultur bedre bevart enn i vest. Det er derfor mulig å snakke om to ulike kulturer eller sivilisasjonsområder.

På 700-tallet vokste det også fram et tredje kulturområde: et arabisk imperium. Det store middelhavsområdet, som Romerriket hadde bundet sammen til en enhet, ble grovt sett delt i tre. Gjennom middelalderen ble grenser flyttet, stater vokste fram og gikk i oppløsning, og økonomiske og kulturelle sentre forskjøv seg. Men den overordnede tredelingen besto.

Folk på vandring

Store folkevandringer preget overgangsfasen mellom antikken og middelalderen. De kom i flere bølger, først fra ca. 440 til 550 da forskjellige germanske folkestammer fra vest og nord brøt inn over Romerriket. Senere kom en bølge av slaviske folkeslag som slo seg ned på Balkan.

Hva forbinder du med middelalderen? Skriv ned tre påstander du mener kjennetegner perioden, og se senere i kapitlet om disse stemmer overens med det læreverket forteller deg.

Les om begrepene brudd og kontinuitet på side 18. ◀

A map of Western Europe during the Carolingian era. The Frankish Empire is shown in brown, divided into 'Det vestfrankiske rike' (West Frankish Kingdom) and 'Det østfrankiske rike' (East Frankish Kingdom). The 'FRANKERRIKET' label is centered over the empire. Major cities like London, Paris, Aachen, and Rome are marked. Surrounding regions include 'ANGLOSAXISKE RIKER' to the northwest, 'BØHMEN' and 'MÄHREN' to the northeast, and 'SKE' and 'ATER' to the southwest. The Mediterranean Sea is labeled 'Havet'.

Frankerriket år 814.

Kontakten mellom germanere og romere handlet ikke bare om krig og konflikt. Allerede på 300-tallet ble germanere tatt inn i Vest-Romerrikets hær, og germanere vant innpass i de øvre lag i det romerske samfunnet. Dette er noe av grunnen til at historikerne legger vekt på kontinuiteten mellom den romerske sivilisasjonen og samfunnsutviklingen etterpå.

- ustabile
- uten enhetlig lovverk
- preget av at slektskap og personlige bånd var viktig for organiseringen av samfunnet
- uten særlig bruk av skriftspråk

Byer krever en stat som er sterk nok til å sørge for at bøndene gir fra seg eller selger korn så billig at det er mulig å brødfø bybefolkningen. En slik stat forsvant med Romerriket, og i det store og hele var det heller ikke lenger grunnlag for byer som sentre for administrasjon. Redusert befolkning på grunn av en stor byllepest på 500-tallet er også en viktig årsak til byenes nedgang. Dette var den samme type sykdom som svartedauden som herjet i Europa på 1300-tallet.

Han fikk etablert mektige allianser ved giftermål mellom medlemmer av forskjellige adelsfamilier. Karl den store gikk også inn for et felles lovverk. Han etablerte en felles myntenhet, og han la forholdene til rette for en kulturell oppblomstring, med bedre utdanningsvesen og biblioteker for å ta vare på den litterære arven fra romertiden. Hoffet hans i byen Aachen i Tyskland tiltrakk seg lærde menn og kunstnere fra hele Europa. Handelen tok seg kraftig opp under Karl den store og i århundret etter hans død.

Kirkens mektige beskytter

Første juledag i år 800 ble Karl kronet til romersk keiser under en messe i Peterskirken i Roma.

Begge parter hadde interesse av den alliansen som kroningen var et symbol på. Kongen tok kontroll over kirkens lovgivning og eiendommer, og det var han som utnevnte biskoper. Til gjengjeld beskyttet kongen kirken og tvang gjennom en kirkeskatt.

Biskopene fikk større makt.

Karl den stores imperium gikk i oppløsning etter hans død. Kreftene som bandt riket sammen, var basert på lojalitet mellom slekter og enkeltpersoner. Avstandene var store, og folk bodde spredt, og det gjorde det vanskelig å holde riket sammen. Klare regler for hvem som skulle arve tronen, manglet også.

Karolingerriket fikk likevel stor betydning for Europas historie. Av den vestlige delen vokste den staten fram som senere ble til Frankrike. Den østlige delen av riket ble til Tyskland. Med karolingerriket ble det mektigste riket i Vest-Europa for første gang liggende nord for Alpene.

Karl den stores posisjon som kirkens mektige beskytter skapte forestillinger om at kongemakten hadde et *sakralt* preg. Disse forestillingene levde videre lenge etter at Karl den store var død. Europas konger kunne tegne et bilde av seg selv som guddommelige, innsatt i sin høye stilling av Gud selv. Dette er kjernen i det som kalles middelalderens kongeideologi: Kongen var en person utvalgt av Gud og sto over vanlige mennesker. Et slikt syn på kongemakten var noe kongene utnyttet for å befeste sin egen makt.

Tradisjonene levde videre i øst

Den østlige delen av det gamle Romerriket (se kartet på side 64) var den sivilisasjonen som mest direkte førte tradisjonene fra Romerriket videre. Riket besto i over 1000 år, fra Konstantin den store grunnla Konstantinopel i 330 til byens fall for muslimske erobrere i 1453. En rad keisere regnet seg som Konstantins etterfølgere.

Det greske navnet på Konstantinopel var Byzantium. Gresk var det dominerende språket, og derfor kalles dette riket for Bysants. Staten beholdt mye kontroll, blant annet over militærmakten og rettssystemet. Det ser vi særlig tydelig under keiser Justinian, den bysantinske keiseren som har satt sterkest spor etter seg.

Justinian (keiser 527–65) hadde en drøm om å gjenreise hele Romerriket under sin ledelse. En periode midt på 500-tallet erobret han både Italia, kysten av Nord-Afrika og den sørlige delen av Spania fra germanerne. Han hadde full kontroll over kirken og førte en hard kristningspolitikk for å styrke sin egen makt.

En kraftig opprydding i lovverket var nødvendig for å sikre stabiliteten i riket, mente Justinian. Lovene fra Romerriket var blitt så mange at det var umulig å ha oversikt, og den ene loven kunne slå den andre i hjel. I løpet av fem år fikk Justinian endret og systematisert det gamle lovverket til en samling som inneholdt både selve lovene og et sammendrag beregnet for studenter.

Lovverket var basert på en forestilling om keiseren selv som lovgivende myndighet og øverste dommer. Dette betydde at den politiske makten ble samlet på keiserens hender. Justinians lovverk ble stående i århundrer. Fra 1100-tallet kom det også til Vest-Europa.

Karl den store krones til romersk keiser i år 800. **Forsøk å skildre hva som skjer på bildet med noen få setninger.**

En vassal sverger ed til kong Jakob 1. av Aragon (1208–1276)

Det føydale systemet

Se på bildet i margen. To personer inngår en helt spesiell avtale seg imellom gjennom en seremoni som blir gjennomført etter et bestemt mønster. Avtalen var en viktig byggestein i middelaldersamfunnet, og derfor skal vi gå litt inn på hva denne seremonien handlet om.

Personen som sitter, er en herre. Han som kneler, kalles vasall. Mens han kneler, lover vasallen å tjene herren trofast. Deretter reiser han seg, og de to kysser hverandre. Knelingen er et bevis på at vasallen underkaster seg herren, mens kysset viser at det også handler om en form for gjensidig avhengighet. Seremonien skulle skje med vitner til stede, for dermed ble forholdet mellom herre og vasall bindende for begge parter.

Herren ga fra seg bruksretten til sitt gods for kortere eller lengre tid til sin vasall. Til gjengjeld måtte vasallen gi noe tilbake, først og fremst et løfte om å gjøre krigstjeneste. Godset som ble overdratt til vasallen, kalles et len. En vasall kunne ha andre vasaller under seg, og vi skiller derfor mellom storvasaller og undervasaller.

Slik ble samfunnet bundet sammen i et nett av gjensidige, personlige avhengighetsforhold. Denne samfunnsformen kalles føydalisme, etter det latinske ordet feudum som er beslektet med det norske ordet fe (kveg, eiendom).

Historikerne er stort sett enige om grunnstrukturen i det føydale systemet slik vi har beskrevet det her, og at føydalismen er noe som kjennetegner middelaldersamfunnet. Men de strides om hvor utbredt systemet var. Kjerneområdet var i dagens Frankrike. Derfra bredte de føydale organisasjonsformene seg utover Europa, men tilpasset seg lokale tradisjoner på forskjellig måte.

Naturforholdene har spilt en rolle for føydalsystemets gjennomslag. Føydalismen sto sterkest i flate, befolkede områder der jordbruksdrift ga stort nok overskudd til å holde liv i vasaller og herrer som ikke selv arbeidet på jordene.

Samfunnet var delt inn i stender

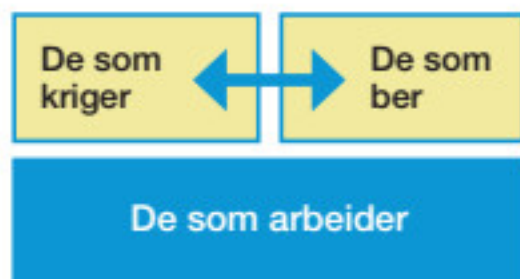
Føydalsamfunnet var et delt samfunn, med et lite aristokrati over et enormt hav av bønder. En slik deling gir oss et bilde av hvordan rikdom, makt og prestisje var fordelt.

Men bildet må nyanseres. Det var for eksempel større forskjell i velstand mellom de rikeste og fattigste blant aristokratene enn det var mellom de som sto nederst blant aristokratene, og de som sto øverst blant bøndene.

Middelaldermenneskene selv opplevde neppe at de var inndelt i grupper etter hvor velstående de var. Skal vi dømme etter kilder fra samtiden, oppfattet de seg inndelt i grupper etter hva de gjorde her i livet.

Samfunnet blir da delt i tre grupper, eller stender: de som ber (prester og andre geistlige), de som kjemper (krigere, vasaller), og de som arbeider (bønder). Som vi har sett, var ikke funksjonene likeverdige. De to første stendene hadde herredømme over den tredje.

Forestillingen om at alle mennesker er like med de samme rettigheter, som står så sterkt i vår tid, var en fremmed tanke i middelalderen. Mennesket og alle andre skapninger hadde sin faste plass i Guds skaperverk. Det var en perfekt enhet siden det var skapt av Gud. De store forskjellene mellom menneskene var en del av dette skaperverket, og derfor ble forskjellene også godtatt. Middelaldersamfunnet var hierarkisk bygd opp.

Middelaldersamfunnet. Stemmer denne illustrasjonen overens med hvordan du ser for deg oppbyggingen av samfunnet? Diskuter også om det er mulig å lage en illustrasjon for hvordan dagens Norge er bygd opp?

- **aristokrati:** fra gresk, aristos (best) og kratos (makt). Makten går i arv
- **hierarki:** et system med streng gradering, noen står over andre i makt og betydning

Godset – mer enn en stor gård

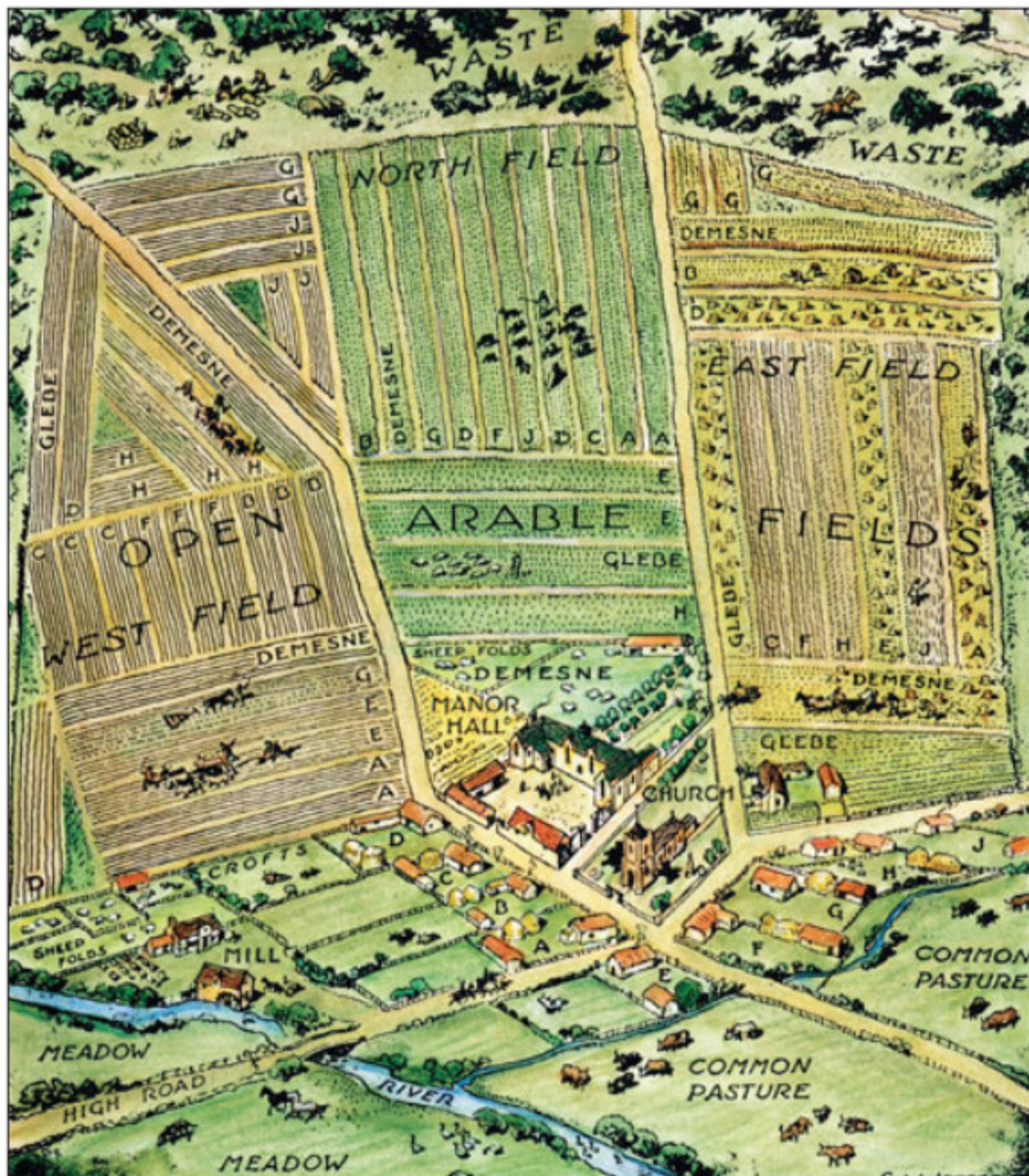
Middelalderens Europa var et bondesamfunn. 90 prosent av befolkningen var bønder.

Bøndene arbeidet for vasallene på godset. På norsk har vi ikke noe helt godt ord for hva godset var, for det var mye mer enn en stor gård. Bøndene måtte arbeide på godset uten selv å høste fruktene av arbeidet. De kunne ikke forlate det, og de hadde plikt til å gi gaver til vasallene på bestemte tider av året. De var det som kalles *livegne*.

I tillegg måtte de også betale avgifter for bruk av mølle, plog og bakerovn. Vasallene kunne dessuten skrive ut bøter. I noen områder ble det gitt så mange bøter at det er mest å sammenligne med våre dagers skattlegging.

Maktforholdene på godset handlet ikke bare om arbeid og økonomi. Vi må huske at vasallene også var samfunnets krigerklasse. Fysisk makt, eller trusler om bruk av slik makt, var en viktig del av det herredømmet bøndene var underlagt.

- • **livegne bønder:**
bønder som ikke selv eide jord, og som var bundet til godset

Rekonstruksjon av et middelaldergods.
Hvordan skiller middelaldergodset seg fra storgården Gausel som du ser på side 101?

Hvordan levde folk?

Bøndene

Det var store forskjeller i bøndenes levestandard fra område til område og gjennom århundrene. Men det finnes beregninger over godsøkonomien i de beste jordbruksområdene som viser at en vanlig bonde i høymiddelalderen (ca. 1050–1300) jobbet så hardt at det er vanskelig å forestille seg det for oss i dag. Etter at de hadde gjort unna arbeidsplikten på godset og betalt avgiftene de var pålagt, satt bøndene ikke igjen med mer enn at de så vidt greide å overleve.

Blant bøndene var kjernefamilien – mor, far og barn – vanligvis én husholdning, som i dag. Men langt mer enn i våre dager var familien også et arbeidsfellesskap. Menn sto for pløying, mens kvinnene sto for stell av småbarn, spinning, veving og arbeid i huset og kjøkkenhagen. Barna deltok i arbeidet så snart de var gamle nok.

Flere hensyn spilte inn når bøndene skulle velge ektefelle. Partneren måtte kunne arbeide slik at familiens ressurser ble sikret. Men økonomiske motiver spilte i praksis mindre rolle enn hos aristokratiet, der ekteskap var en måte å bygge allianser på.

Vi har sett at bøndene var knyttet til godset med sterke bånd, men i tillegg var landsbyen viktig. I store deler av Europa var bosetning i små landsbyer med mellom 50 og 300 innbyggere det vanligste. Åkrene rundt landsbyen var uten gjerder, og de som bodde der, hadde felles utmark.

I de gode, flate jordbruksområdene måtte folk ofte bore svært dypt for å finne vann til brønn, og de bosatte seg i nærheten av brønnen. Hus som ble klumpet sammen i landsbyer, frigjorde plass på åkrene og gjorde det enklere å pløye. Folk måtte samarbeide om såing, pløying og høsting, om hvilke jorder som skulle dyrkes, og hvor jorden skulle få hvile.

I føydalsamfunnet var bøndene bundet til godsene, og mellom vasallene og bøndene var det stor ulikhet i velstand og rang. I landsbyfellesskapet var bøndene derimot knyttet til mennesker av samme stand. Her var forholdene preget av likhet og nærhet.

Allerede i sjuårsalderen startet opplæringen for gutter som skulle bli soldater til hest, og den kunne ta opptil tolv år.

Aristokratiet

De få som var medlemmer av aristokratiet, levde et helt annet liv enn bøndene. De kunne spise så mye de ville, og hva de ville. De drakk vin og øl og bodde ofte i borger. Vi kjenner noen oversikter over inntektene i aristokratiets toppsjikt i England på 1200-tallet. De viser at de tjente opptil 16 000 ganger mer enn en vanlig bonde.

Praktfulle klær, mange tjenere og strålende fester – slik viste aristokratiet at de tilhørte en høyere stand enn bøndene, at de rett og slett var annerledes enn det store flertallet. Luksusforbruket handlet derfor ikke bare om økonomi, det var også en demonstrasjon av rang. Å holde flotte fester viste at man var blant dem i samfunnet som betydde noe. At fester og sosiale arrangementer sier noe om deltakerens status, er vel ikke helt ukjent i vår tid heller?

Innenfor aristokratiet var kvinners og menns tilværelse mer forskjellig enn blant bøndene. Kvinner og menn levde helt ulike liv. Familier som tilhørte aristokratiet, skulle gjøre krigertjeneste, og bare menn var krigere.

Aristokratiets måte å slåss på – iført rustning oppå en hesterygg, med lanse eller sverd i hånden – krevde årelang opplæring. Vasallene sendte sønnene sine til andre aristokratiske familier allerede da guttene var rundt sju år gamle. Opplæringen med ridning og våpentrening kunne ta opptil tolv år. Deretter tok de tjeneste hos stormenn og fyrster. De som selv ikke hadde arverett til noe gods, kunne fortsette i slike tjenesteforhold livet ut.

Også jenter ble sendt hjemmefra i sjuårsalderen for å bli oppdratt, enten i andre aristokratiske familier eller i klostre. Deres oppgave var å inngå et gunstig ekteskap og deretter få barn. Familiens posisjon bestemte ofte om hun ville lykkes på ekteskapsmarkedet, selv om personlige egenskaper kan ha spilt inn. Et viktig krav var at hun var jomfru når hun giftet seg. Unge jenter fra aristokratiet ble derfor passet godt på, mens menn hadde mye større frihet. Begge kjønn var i prinsippet underlagt kirkens forbud mot sex utenom ekteskapet. I praksis gjaldt det mest kvinner.

Ofte var det bare kvinner som kunne lese og skrive. Menn mente dette var lite mandig, men mot slutten av middelalderen endret dette seg.

Geistligheten

En særskilt gruppe innenfor aristokratiet var de *geistlige*. Også dette var en sammensatt gruppe, med store forskjeller mellom høy og lav. Når vi snakker om det geistlige aristokratiet, tenker vi på eliten innenfor kirken: biskoper, *abbeder* og *abbedisser*. De med mest makt innenfor kirken måtte også lære seg latin, som var de lærdes språk i middelalderen.

De øverste blant de geistlige tilhørte dem med aller mest makt i middelalder-samfunnet, og de hadde nær kontakt med de rikeste aristokratiske familiene. Medlemmene av disse to gruppene kunne også være i familie med hverandre. Biskoper og abbeder kunne være vasaller under konger og fyrster, og de hadde selv vasaller under seg. Til biskopenes og abbedenes embeter hørte ofte store jordeiendommer, og i mange områder var kirken den aller største jordeieren.

I delen «Hvordan levde folk?» omtales ulike samfunnsgrupper i middelalderen. Skriv en kort, sammenhengende tekst (5–10 setninger) om hvordan middelaldermennesket levde. Diskuter gjerne teksten din med en medelev, og se om dere har vektlagt de samme poengene.

- ● **geistlige:** de som arbeidet i kirkens tjeneste
- ● **abbeder og abbedisser:** de som ledet munke- og nonneklostrene

Befolkningsvekst og teknologi endrer samfunnet

I løpet av middelalderen skjer det store endringer med befolkningen i Europa. I de sørlige og østlige delene av middelhavsområdet ser det ut til at befolkningen har gått tilbake mellom år 500 og år 1000, og deretter holdt folketallet seg ganske konstant.

Nord- og Vest-Europa går derimot inn i en periode med befolkningsvekst fra ca. 750, som øker ytterligere fra ca. 1000. Byene vokste, nye byer kom til, skog ble hogd, utmark ryddet, og mye ny jord ble pløyd opp for å bli dyrket.

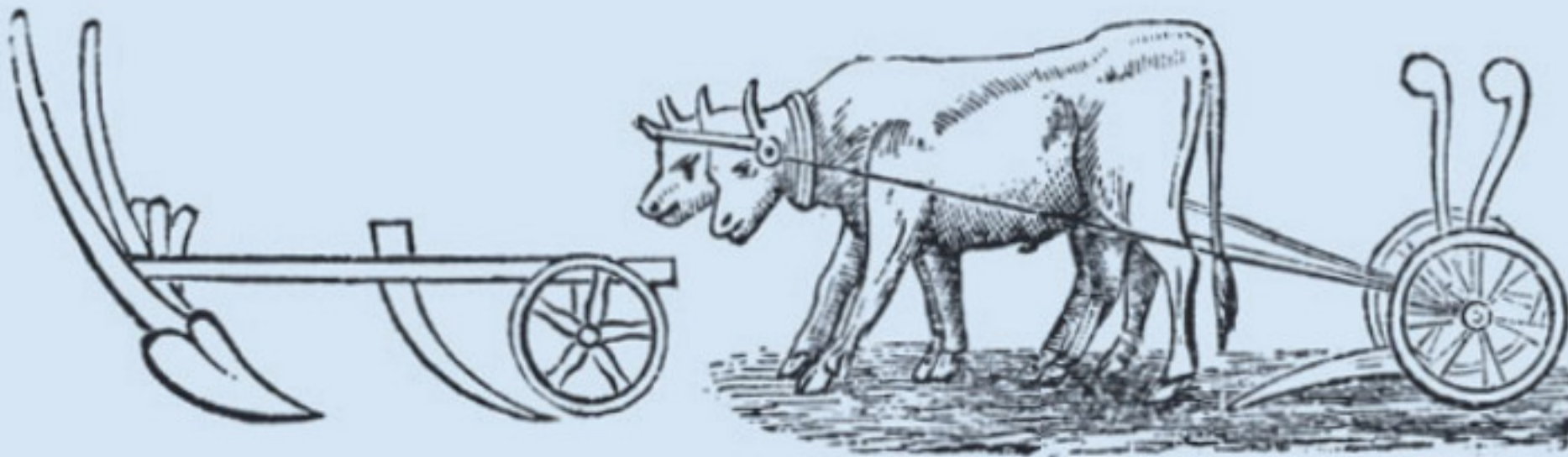
I takt med nyrydningen ble også jordbruket mer effektivt. Dette er de viktigste forbedringene:

Mer effektivt jordbruk

Fra toåkerssystem til treåkerssystem. Tidligere ble én åker dyrket mens en annen lå brakk for at jorda skulle få hvile. Nå begynte bøndene i stedet å la en tredjedel av arealet ligge brakk, mens de sådde to tredjedeler. Jorda ble bedre utnyttet.

Hjulplog. Antikkens klassiske pløyeredskap var arden, som ikke var stort mer enn en krok som rispet opp det øverste jordlaget. Den gjorde nytten i det tørre jordsmonnet rundt Middelhavet, men ikke i den fetere og tynge jorda nord for Alpene. Hjulplogen skjærer mye dypere.

Hestesko og bogtre. Hjulplogen var tynge å dra enn de gamle redskapene, og det var sannsynligvis grunnen til at hesten ble tatt i bruk som trekkdyr. Den er mer utholdende enn oxen. Hesteskoen beskyttet hovene på hesten. I antikken hadde man lagt seletøyet over halsen på hesten slik at den kvalte seg selv hvis den ble satt til å trekke tunge lass. Fra Kina fikk europeerne bogtreet, et hengslet stag som sørger for at vekten fordeles mot hele brystpartiet. Bogtreet sørget for at en hest kunne trekke et over fire ganger så tungt lass.

Hva var årsak, og hva var virkning?

Disse nyvinningene ble gradvis tatt i bruk, samtidig som det ble ryddet ny jord og befolkningen økte. Det er liten tvil om at det er en sammenheng. Men på hvilken måte?

Tidligere mente de fleste historikere at de teknologiske forbedringene kom først og banet vei for befolkningsøkningen, ut fra en teori om at det er næringsgrunnlaget som bestemmer hvor stor en befolkning kan være. I dag er det sådd mer tvil om dette kan stemme.

Forbedringene i jordbruket, som overgangen til treåkerssystemet, krevde nemlig større arbeidsinnsats. Dermed er det rimelig å tenke seg at de kom som resultat av en befolkningsøkning, ikke at de var årsak til den.

Andre endringer kan ha ført til befolkningsvekst. Klimaet ble sannsynligvis mildere i Europa fra ca. 700 og framover mot 1200, slik at hungerskatastrofer ble sjeldnere og mindre omfattende. Epidemier har alltid betydd mye for befolkningsutviklingen, og vi har allerede vært inne på de katastrofale følgene av byllepesten på 500-tallet. Fra ca. 700 og fram til midten av 1300-tallet ser det ut til at Europa har vært spart for nye utbrudd av denne pesten.

En tredje faktor er fravær av krig. Kriger brakte død og fordervelse, ikke bare for dem som deltok i krigshandlingene. Hele befolkningen ble rammet fordi matreserver og utstyr gikk tapt, og fordi kriger brakte med seg smittsomme sykdommer. Også i tiden fra ca. 1000 til 1300 var det kriger i Europa, men ikke så ødeleggende som i perioden før og etter.

Vekst – og ny nedgang

Større overskudd la grunnlag for ny vekst. Gamle byer vokste, og nye ble dannet. Forandringene ga framvekst av nye stater. Det ble tettere forbindelser mellom ulike regioner, og handelen tok seg opp. Europa var ikke bare større og tettere befolket i år 1300 enn i år 1000. Det var også blitt en annen type samfunn.

Disse utviklingstrekkene fikk en brå knekk midt på 1300-tallet. Den viktigste enkeltårsaken var at byllepesten – svartedauden – kom tilbake, først i årene 1347–51, senere i flere mindre bølger helt fram til ca. 1700. Halve befolkningen, kanskje opp mot to tredjedeler, ble revet bort i løpet av ganske få år.

Hvilke årsaker til befolkningsøkningen er omtalt i teksten? Sorter de ulike årsakene etter SPØKT. (Les mer om SPØKT på side 18.)

Innhøsting år 1413. Fra en kalenderbok som tilhørte Greven av Berry (1400-tallet). Berry var et grevskap litt sør for Paris.

Det kristne Europa

I middelalderen var kirken en dominerende samfunnsmakt. Kirken var en stor jordeier, og kristendommen preget folks verdensbilde og tenkemåte. Religionen omsluttet hele menneskelivet, det var den som styrte kalenderen og hva som var hverdager, og hva som var høytid.

Presten

Hvis du i dag trenger hjelp i et arveoppgjør, oppsøker du en advokat. Er du deprimert, går du til en psykolog. Slik var det ikke i middelalderen. Mange funksjoner som i vår tid er delt mellom forskjellige yrker, var den gangen samlet i presterollen. Presten var sjelesørger, lege, terapeut, advokat, miljøarbeider og sosial samlingsfigur.

Livet var preget av usikkerhet. Naturen var full av overveldende, utemmede krefter. Avlinger kunne svikte, og oversvømmelser kunne sluke hele landsbyer.

Menneskene hadde lite å beskytte seg med. Folk søkte til Gud og helgener for hjelp mot tilværelsens mange ulykker og mot andre menneskers onde vilje.

Til forskjell fra tidligere religioner var kristendommen ikke primært opptatt av den jordiske tilværelsen. Livet etter døden var viktigst. Kirken kunne love frelse og evig liv. Dette løftet la mye av grunnlaget for kirkens makt.

Samtidig levde førkristne forestillinger videre. Kirken har nok akseptert at det var et gap mellom folketro og kirkens

lære. Den tilpasset seg. Bondesamfunnet beholdt sine gamle, religiøse ritualer, men i kristnet utgave. For eksempel ble en gammel skikk med å vandre over marker for å gjøre dem fruktbare omgjort til et opptog for å be om Guds velsignelse. ■

TENK DEG SELV hvilket svimlende inntrykk Notre Dame-katedralen i Paris må ha gjort på middelalderens mennesker! Kirken var det eneste stedet og den eneste institusjonen som kunne by på helt andre opplevelser enn hverdagsslitet.

Gjennom middelalderen ble gudstjenestene og kirkene mer storslåtte. Det ble utviklet en ny stilart som kalles gotisk. Notre Dame er et eksempel på denne stilarten, der mye av belastningen ble flyttet fra veggene til buer og støttepilarer. Dermed kunne vinduene gjøres større.

Kirkene strakte seg mot himmelen, mer høyreiste enn noen gang, over et kirkerom med spissbuer, ribbehvelv og eventyrlige glassmalerier. Guds-huset må ha framstått som en forsmak på paradiset, og kirkebygget utstrålte myndighet og makt.

Klosterlivet

Den store organisatoren av klosterlivet i Vest-Europa var Benedikt, en romer av fornem familie som levde på 500-tallet. Han formulerte regler som ble stående i lang tid: Den enkelte måtte gi avkall på alt som bandt ham eller henne til jordisk liv, ekteskap, familie, seksualliv og personlig eiendom. Munkene og nonnene skulle bare tjene Gud.

Klostrene videreførte noe av det som preget de aller første menighetene i antikken, nemlig at de var egne

samfunn med et sterkt indre fellesskap, atskilt fra storsamfunnet. Klostrene lå på øde, bortgjemte steder.

Senere ble mange klostre lagt i byene. Biskoper og vasaller ga klostrene gods, og mange ble rike. Etter hvert ble munkene og nonnene plassert der som barn. Å sende noen av sine barn i kloster var en god gjerning og en måte å sikre dem et trygt liv på.

Munker og nonner drev undervisning. Det aller meste av det vi kjenner av latinsk litteratur i dag, er kjent gjennom avskrifter som ble utført av nonner og munk i klostrene.

Klostrene tok etter hvert på seg enda en oppgave som brøt med Benedikts idealer: De skulle utbre kristendommen til nye områder. Munkene ble misjonærer, både i England, i det tyske området og i de nordiske landene. ■

«Folk søkte til Gud og helgener for hjelp mot tilværelsens mange ulykker og mot andre menneskers onde vilje», står det i teksten ovenfor. Hva preget mentaliteten i middelalderen som gjorde en slik handling naturlig?

Helgendyrkelse

Den mangfoldige gudeverdenen i de gamle religionene levde videre i kristendommens helgendyrkelse. Folk hadde ikke lenger en Jupiter, en Mars og en Vesta, men de kunne be til Jesus, Sankt Peter og Sankta Maria i stedet. Forskjellige hellige gjenstander, såkalte relikvier, spilte en tilsvarende rolle. Splinter av Jesu kors var de aller helligste.

Karl den stores gullmedaljong. Medaljongen skal inneholde en flis av Jesu kors.

Tienden

Presten og munkene tok betaling for å lese messer for bestemte formål. Særlig utbredt var skikken at folk betalte de geistlige for å lese messer for seg selv eller for familiemedlemmer etter døden, slik at de lettere kunne bli frelst. Dessuten fikk kirken rike gaver. Gavmildheten økte sjansene for at givere fikk et godt liv her på jorda og frelse etter døden. Kirken mottok også den eneste faste skatten av en viss størrelse, den såkalte tienden.

Biskopen av Tournai mottar tiende i form av øl.

Hva var korstogene?

Byen Clermont i Sør-Frankrike mot slutten av året 1095: Pave Urban 2. stirrer ut over den ekstatiske forsamlingen av kirkelige utsendinger, som roper i takt: «Gud vil det! Gud vil det!» Paven smiler fornøyd, han har akkurat avsluttet en stormende appell om at Den hellige grav i Jerusalem må befris fra de vantro. Reaksjonen overgår alle hans forventninger.

Omtrent slik kan avslutningen av kirkemøtet i Clermont ha artet seg. Urban 2. holdt en av de mest berømte og beryktede talene i kirkehistorien. I grusomme detaljer utmalte han hvordan tyrkiske folkeslag hadde forgrepet seg mot kristne.

I Kristi navn oppfordret han alle, høy og lav, til å slutte seg til en bevegelse som skulle utrydde de vantro. Han forsikret sine tilhørere om at et slikt svar ville være i tråd med kristendommens stolteste tradisjoner, og minnet om hvordan Karl den store hadde brakt ære over seg og sitt folk ved å slå ned på hedensk tro og utvide kirkens territorier. Paven erklærte at alle som døde i denne striden, automatisk ville få tilgivelse for sine synder.

Kort tid etter var det første korstoget i gang, aller først med oppildnede, men udisiplinerte styrker som raskt ble slått av tyrkiske soldater. Noe senere dro en langt sterkere korsfarerhær som etter harde kamper kom til Lilleasia og Syria. I 1099 klarte denne hæren å erobre Jerusalem der den muslimske befolkningen ble massakrert.

Flere korsfarerrikker ble opprettet med kongeriket Jerusalem som det mest betydningsfulle, og paven organiserte en rekke nye korstog for å holde på de erobrede områdene. Men i det lange løp lot det seg ikke gjøre, og på slutten av 1200-tallet mistet korsfarerne det siste fotfestet i Midtøsten.

Hva slags fenomen var egentlig korstogene? Hvordan skal vi forstå denne bevegelsen? Foranledningen var at et tyrkisk folkeslag, seldsjukkene, erobret Palestina i andre halvdel av 1000-tallet. Det skapte problemer for kristne på pilgrimsreise til Jerusalem, men vanskelighetene ble trolig overdrevet i de skildringene som etter hvert nådde Europa.

Tyrkernes erobringer førte også til at Bysants kom i en presset situasjon, og keiseren i Konstantinopel ba paven om hjelp til å gjenerobre Lilleasia. Dette var foranledningen for appellen Urban 2. holdt i Clermont. Men paven gjorde ikke som keiseren ba om. I stedet for å hjelpe bysantinerne i Lilleasia gikk han inn for å erobre Jerusalem.

Pave Urban 2. i Clermont år 1095. Maleri fra 1400-tallet av Sebastian Mamerot. **Hvorfor har personene på bildet ulik størrelse, tror du?**

Korstogene på 1100- og 1200-tallet.

Sett fra arabisk side

I arabiske beretninger snakkes det ikke om korstog. Araberne omtaler dem konsekvent som kriger og invasjon som veltet inn over deres land. Fienden er de barbariske frankerne. En slik måte å se det på viser sammenhengen korstogene bør plasseres i: som deler av en bred, vestlig ekspansjon som ble rettet både mot den islamske verden og mot Bysants.

Denne ekspansjonen satte inn fra slutten av 1000-tallet og markerer starten på det som ble Vest-Europas dominans i århundrene som fulgte. Korstogene var neppe det viktigste. Politisk og økonomisk var det mer betydningsfullt at det meste av Spania og Sør-Italia ble erobret fra araberne, og særlig at byene i Nord-Italia etter hvert sikret seg herredømme over handel og sjøfart i Middelhavet.

Ikke bare religion

Korstogene vakte enorm oppmerksomhet i samtiden, og vi skal ikke undervurdere den begeistring og glød korstogstanken utløste. Mange av dem som deltok, var nok religiøse fanatikere.

Men blant de 50 000 menneskene som samlet seg i Konstantinopel før det første korstoget, var også mange opptatt av gods og gull. Yngre sønner uten arv i sikte ville søke lykken i Midtøsten.

Selv pave Urban 2. var opptatt av materielle goder. I talen til kirkemøtet i Clermont mente han fram et bilde av et Europa med indre stridigheter som var blitt for lite for sin voksende befolkning: «Dere myrder og sluker hverandre. La hatet dere imellom opphøre. Legg ut på veien til Det hellige land, ta det fra den onde rase og behold det for dere selv – det landet som, som Den hellige skrift sier, flyter av melk og honning.»

Befolkningsøkning og økt press på ressursene i Europa førte til at ny jord ble ryddet og folk flyttet til nye områder innenfor landegrensene. Korstogene hører også med i dette bildet. Befolkningen i Europa lette etter nye måter å bedre sine livsvilkår på. Ikke bare religionskamp spilte inn.

Korstog, krig eller invasjon? Hvordan kan den samme hendelsen oppleves så forskjellig? Kjenner du til andre hendelser som kan ha like motstridende benevelser?

Ridderen – drøm og realitet

I november 2012 ble Magne Furuholmen, Pål Waaktaar og Morten Harket utnevnt til «riddere av 1. klasse av Den kongelige norske St. Olavs Orden». Aha-medlemmene fikk utmerkelsen for sin innsats for norsk musikkliv. Andre blir slått til riddere for det de har gjort på helt andre samfunnsområder. Når myndighetene ønsker å hedre en samfunnsborger for en helt spesiell innsats, kan hun eller han bli slått til ridder.

Hvorfor er det slik? Forklaringen ligger i middelalderen. Når unge menn av aristokratiet ble tatt inn i krigerfelleskapet, ble dette markert med en egen seremoni – ridderlaget. De knelte, og et sverd ble lagt på skuldrene deres. I Storbritannia eksisterer seremonien den dag i dag.

Ridderskapet utviklet seg til et militært brorskap. Det høyeste målet var å tjene Gud, beskytte kvinner, straffe de onde og forsvare kirken. Kirken ville prøve å styre adelens voldsbruk inn i Guds tjeneste. Som vi har sett, var dette en av mange faktorer bak korstogsbevegelsen.

Ridderen ble identifisert med noe som var spesielt høyverdig. Men når forestillingen om riddere og ridderidealer har overlevd fram til vår tid, skyldes det nok at ridderen også ble en litterær figur, framfor alt i hoffdiktningen i Frankrike fra 1200-tallet av.

Denne diktningen avspeilet aristokratiets livsholdninger og idealer. Her ble gamle sagn om kong Arthur og ridderne av det runde bord, om kjærlighetsparet Tristan og Isolde og om store helter fra antikken blandet sammen med storlagne beretninger om det ridderne hadde utrettet under korstogene.

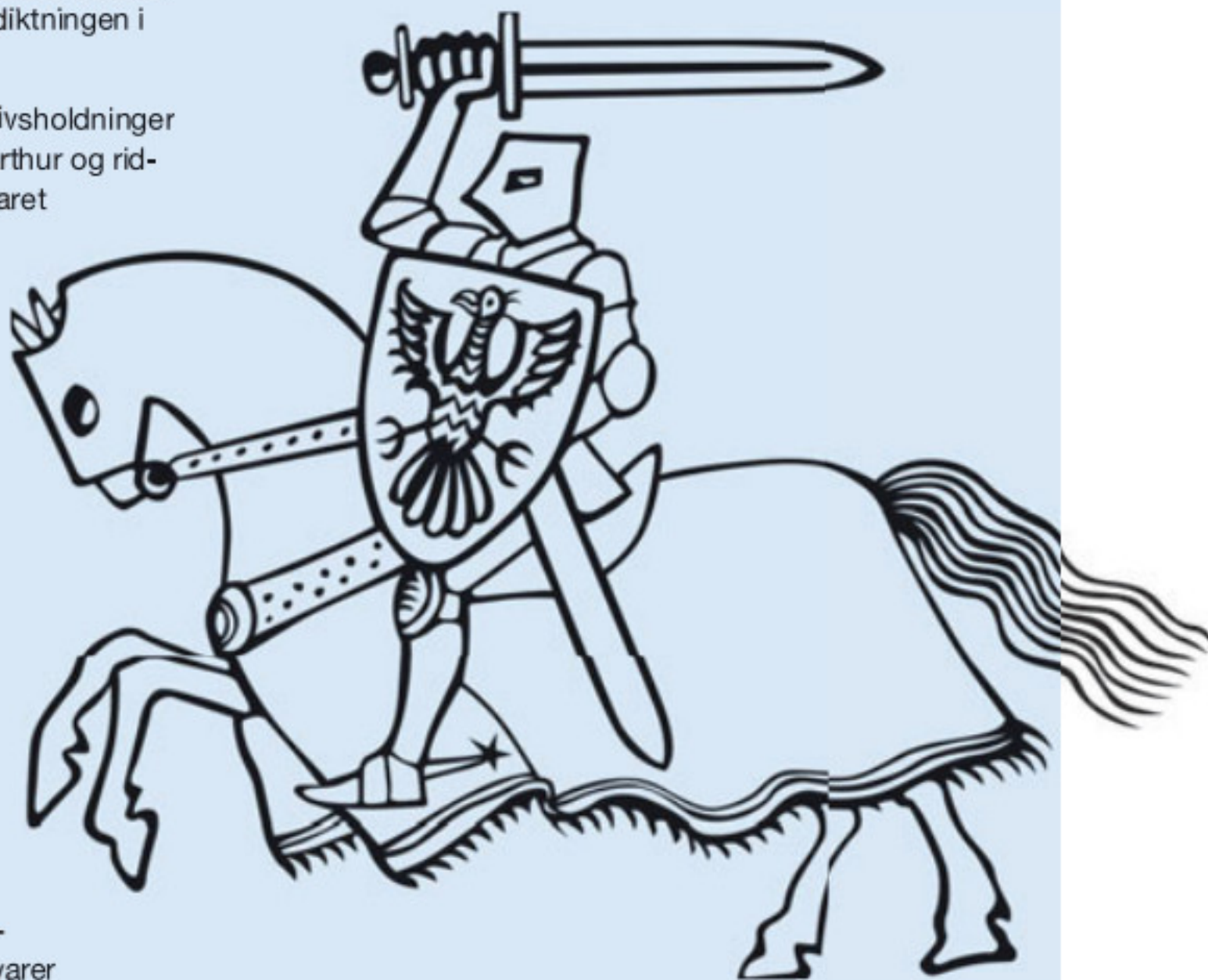
Bruk og misbruk av historie

Myte og virkelighet flyter over i hverandre. Beretningene om korstog og heltemodige riddere har overlevd helt til vår tid. De som leter etter symboler for innbitt kampvilje til forsvar for kristendom og kamp mot islam, har grepet til korstog og ridderfigurer.

22. juli 2011: Anders Behring Breivik dreper 77 mennesker i regjeringskvartalet og på Utøya. Han begrunner terrorhandlingene med at han ønsket oppmerksomhet om sitt manifest, der han advarer mot muslimsk maktovertagelse i Europa. Norske makthavere som lar det skje, må drepes.

Han påstår at han er med i en europeisk motstandsgruppe kalt Knight (knight = ridder) Templar – en tydelig referanse til middelalderens kristne ridderordener. Behring Breivik prøvde å skape et bilde av seg selv som en redningsmann, en som ofrer seg selv for å vekke sine landsmenn til kamp for verdier han mener er truet. Og han griper til forbilder i middelalderen for å rettfærdiggjøre ugjerningene sine. (Se også side 532.)

Eksemplet med Behring Breivik viser hvordan historien kan tas til inntekt for noe gjennom en svært spesiell fortolkning av et historisk fenomen – i dette tilfellet ridderordenen. Hvordan skal man kunne hindre at historien misbrukes? Diskuter gjerne spørsmålet i klassen.

Byer, handel og håndverk

Vi har sett at middelalderens Europa var et bondesamfunn. Men det fantes også byer. Noen byer overlevde de urolige folkevandringstidene, særlig der det ble opprettet kirkelige institusjoner som bispeseter og klostre. Men hovedmønsteret var at byer ble fraflyttet, og overalt krympet de i størrelse.

Fra litt før år 1000 begynner dette bildet å endre seg. De gamle byene vokste, og tusener av nye kom til. Langsomt, men sikkert bredte bylivet seg til alle Europas regioner. Vekstperioden varer fram til 1300-tallet.

Historikerne har opp gjennom årene diskutert årsakene til den markante byutviklingen i høymiddelalderen. En teori har vært at bysamfunnene ble skapt av mennesker som flyktet fra den ufriheten som preget livet på godsene, og klarte å tjene mye penger på handelsvirksomhet. Tilhengerne av teorien har pekt på at nesten alle større byer helt fra Karl den stores tid lå langs viktige handelsruter.

En beslektet teori er at byen i middelalderen vokste fram som følge av kjøpmennenes og håndverkernes virksomhet. Det var altså produsenter som skapte byene, og som også styrte dem, delvis som egne politiske fellesskap.

Andre har ment at det var overskuddet fra jordbruksproduksjonen som skapte byer, og de peker særlig på at kirkens institusjoner var plassert i byer. Menneskene som arbeidet i kirken, var avhengig av at jordbruket produserte nok mat til dem. Byene var altså først og fremst et sted for forbruk, ikke produksjon eller annen næringsvirksomhet. Ut fra en slik teori blir det viktig å minne om effektiviseringen av jordbruket (se side 82), som satte inn på samme tid og skapte forutsetninger for et slikt overskudd.

De to hovedteoriene, der den ene la vekt på produksjon og den andre på forbruk, er på mange måter blitt forent i den nyeste forskningen:

- Handel og håndverk har betydd mye for byenes framvekst.
- Overføring fra jordbruksøkonomien var en forutsetning for byveksten.
- Trygghet og beskyttelse var også viktig. Tettere bosetning ga mer fellesskap.
- Kirkene ble omgitt av murer, og bak dem lå markeds plasser. Dette trygget fred og orden når bønder og håndverkere kom for å selge eller bytte varer. Slik ble kirken en stimulan for byutviklingen.

De viktigste handelsrutene i middelalderen.

- • **laug:** lokal sammenslutning av håndverkere som beskyttet medlemmenes interesser og drev opplæring

Byer var drivkrefter for vekst

La oss se nærmere på noen kjente byer. Paris var en av Vest-Europas få storbyer i middelalderen, med ca. 100 000 innbyggere rundt år 1300. Mange var håndverkere som hadde sine egne *laug*. Paris hadde også betydelig handel, men byens størrelse og betydning skyldtes like mye at den var sentrum for det som den gang var Europas mektigste stat, og at byen hadde Europas største og viktigste universitet.

Paris er et godt eksempel på hvordan en by tiltrekker seg ny og mangfoldig virksomhet når først håndverk, administrasjon og kultur er samlet. Byen var både

Spansk maleri fra 1200-tallet.
Hvilken historie fortelles på bildene? Forsøk å oppsummere med 1–3 setninger.

kongelig hovedstad, kirkelig sentrum, universitets- og handelsby. Med så mange funksjoner blir den sin egen drivkraft for ny vekst.

De viktigste handelsveiene gikk over vann, langs kyster og på Europas brede elver. I løpet av høymiddelalderen fikk europeerne kontroll over Middelhavet, og Nord-Italia ble et sentrum for handelen gjennom dette området.

Takket være sin beliggenhet ble Venezia en av de tre–fire byene som svingte seg kraftig opp. Den ble sentrum for fjernhandel fra Bysants og Balkan til Nord- og Vest-Europa. Luksusvarer spilte en stor rolle, som krydder, sukker, silke, edelsteiner og håndverksvarer i glass, keramikk og emalje. Slik handel hadde foregått også i tidligere århundrer, men i høymiddelalderen vokste det fram et nytt og mye større marked også i Vest- og Nord-Europa. Luksusvarer ble sendt nordover, tilbake kom tømmer, pelsverk og metaller, særlig jern.

I kjølvannet av korstogene oppsto det store muligheter for økt handel med det østlige middelhavsområdet. Sammen med Pisa og Genova var Venezia den byen som best utnyttet disse mulighetene. I de lange periodene uten krig var det rom for handel og kulturutveksling. Nye varer kom til Vest-Europa: sesam, hirse, ris, sitroner, meloner og aprikoser.

På markedene i Midtøsten ble frankerne kjent med varer som kom enda lenger østfra, fra Arabia og India. Sukker avløste honning som det vanligste søtningsmidlet. Etterspørselen etter alle de nye varene stimulerte handelen ytterligere og dermed utviklingen av Europas byer.

Markeder knyttes sammen

Nord-Italia var et sentrum for handel, og sannsynligvis spilte handel og markedsøkonomi en større rolle for vanlige mennesker i dette området enn i noen annen del av Europa. Nord for Alpene hadde Flandern en tilsvarende rolle. Håndverkere i Flandern produserte tekstiler som var et av de aller viktigste vareslagene. Beliggenheten var gunstig, og regionen rundt var godt egnet for jordbruk og husdyrhold.

De fleste klærne som ble brukt i middelalderen, var av ull, og fra Flandern ble det eksportert tekstiler til hele Europa. Fargestoffer til tekstilene måtte importeres, fra både nord og sør. På 1200-tallet var Flanderns tekstilproduksjon ikke lenger tilstrekkelig for å dekke etterspørselen.

Produsentene begynte å importere ull fra England, men laget og farget tøyene som før, og eksporterte varene sørover. Slik ser vi at tekstilproduksjonen i Flandern knyttet markeder sør og nord for Alpene tettere sammen. Dette peker framover mot det økonomiske systemet som skulle komme etter middelalderen.

Statene blir til

Norge er en stat. Hvert fjerde år velger vi representanter til Stortinget, og det partiet eller de partiene som får flertall der, danner regjering. Vi har en statsadministrasjon som sørger for at regjeringens beslutninger settes ut i livet, og et lovverk som gjelder innenfor Norges grenser.

Alt dette forbinder vi med hva en stat er. Det har å gjøre med styring av nasjonen Norge. I lang tid har begrepene stat og nasjon vært knyttet så tett sammen at betydningen har glidd over i hverandre. Ordene er blitt selvfølgelig for oss, og det er ikke så ofte vi tvinges til å tenke over hva de betyr.

I dag finnes det også mange overnasjonale organer, og det diskuteres hvor mye makt slike organer skal ha på bekostning av det staten bestemmer. Både FN og EU

På hvilken måte ble markeder knyttet sammen? Forsøk også å forklare hvorfor byene var sentrale for veksten i perioden.

Hva tror du historikerne om 100 år vil skrive om de overnasjonale organisasjonene som oppsto på 1900-tallet?

er slike organer, med ulik myndighet. Verdens handelsorganisasjon, WTO, har makt på det økonomiske området. Lovverk og rettspraksis bestemmes også av Den europeiske menneskerettsdomstolen.

Vi kan ikke se bort fra at framtidens historikere vil komme til at den tiden vi lever i, var begynnelsen på slutten av en lang periode med staten som den viktigste styringsenheten i Europa. Når vi selv lever midt oppi det, er det ikke lett å ha oversikt over slike prosesser. Noen historikere mener staten begynte å miste sin dominerende posisjon ca. 1950. Andre sier rundt år 2000.

Vi lever altså i en tid hvor Europas statssystem er i endring. Noen mener det er på hell fordi statens myndighetsområde overtas av andre styringsenheter. Men når begynte det europeiske styringssystemet å vokse fram?

I middelalderen. Men det foregikk over lang tid, i samspill og kamp mellom ulike institusjoner, samfunnsgrupper og enkeltpersoner, der også ulike geografiske og økonomiske forutsetninger spilte inn. Derfor ble også Europas stater forskjellige.

En sterkere sentralmakt

Som vi har sett, var mye makt, både politisk og økonomisk, samlet på godsene i tidlig middelalder. Oppover i samfunnet sto vasaller og herrer i et gjensidig avhengighetsforhold til hverandre gjennom føydsalsystemet (se side 78).

I høymiddelalderen (ca. 1050–1300) ble sentralmakten igjen styrket på bekostning av vasaller og lokale makthavere. Kongene ble mektigere. De representerte i økende grad en makt som kunne løse interne konflikter og skape ordnede forhold i samfunnet. Etter hvert ble flere administratorer og byråkrater knyttet til kongemakten. Dette var grupper som så seg tjent med at sentralmakten ble styrket.

En forutsetning for en slik utvikling var at ikke bare kirkens folk kunne lese og skrive. En ny elite, knyttet til universitetene, bidro til å styrke statsmakten. Og når utviklingen først var i gang, ble statsmakten en egen drivkraft for i neste omgang å få utdannet nye elitegrupper.

En annen viktig forutsetning for det nye styringsapparatet var at ytelsene til konge- og statsmakt ble gitt i form av penger i stedet for varer. Kongens tjenestemenn kunne få lønn, ikke et len som de skulle leve av. Krigføring førte også til at staten vokste.

Evne til å løse konflikter, bruk av skrift, et mer utviklet administrasjonsapparat, et større økonomisk overskudd, framvekst av pengeøkonomi – samlet bidro dette til en sterkere statsmakt i Europa.

Samtidig var det viktige forskjeller mellom landene. Dem får vi best fram ved å se nærmere på enkelte land.

Frankrike

Etter karolingerrikets deling på 800-tallet var det den vestlige delen som gikk mest i oppløsning, og det var der sentralmakten ble aller svakest. Rundt 1300 var bildet snudd opp ned. Frankrike sto fram som kontinentets ledende makt og Europas politiske og kulturelle sentrum. Hva hadde skjedd?

Fra 900-tallet hadde de franske kongene direkte kontroll over territoriet Île-de-France, som omfattet byene Paris og Orléans og området mellom. Dette området var omgitt av fyrstedømmer kontrollert av hertuger og grever som i navnet var underlagt den franske kongen som hans vasaller, men reelt sett var de like mektige i sine områder som kongen var i sitt. Kongen var en slags lokal fyrste på linje med andre fyrster.

Lag en årsaksskjede som viser hvordan statene i Europa ble til i perioden som omtales her. (Les mer om årsaksskjede på side 601.)

Kongens territorium var lite, men det var rikt, og det lå sentralt plassert. I egenskap av konge kunne han også avgjøre konflikter mellom vasallene.

Etter at kong Hugo Capet besteg tronen i 987, fulgte sønn etter far på tronen i over 300 år uten arvestrid. Denne stabiliteten fra slektledd til slektledd styrket den franske kongeslekten i rivaliseringen med andre fyrsteslekter.

Alt dette gjorde de franske kongene sterke. Gradvis utvidet de territoriet sitt. Kongemakten samarbeidet nært med kirken og klarte å utvikle en sterk kongeideologi med røtter tilbake til Karl den stores tid (se side 76).

Viktigst er det likevel at kongen systematisk utnyttet sin stilling som øverste lensherre med de krav på troskap dette innebar. Kongens makt vokste også gjennom ekteskapsallianser eller ved at han inndro len når slekter døde ut.

England

Normannerne invaderte England i 1066 under ledelse av hertug Vilhelm av Normandie – «Vilhelm Erobreren». De nedstammet delvis fra skandinaviske vikinger og var i samtiden kjent som eventyrere og erobrere. De var aktive i korstogene og etablerte et sterkt kongedømme på Sicilia. Størst betydning fikk likevel det kongedømmet normannerne etablerte i England.

I England ble statsmakten sterk. Trekk fra det føydale systemet i Normandie ble overført til England, men kongen fikk sterkere kontroll over jorda. Vasallene hadde forskjellige former for tjenesteplikt, og både kongens vasaller og deres undervasaller måtte avlegge ed direkte til kongen. Kongen sto sterkt overfor aristokratiet og maktet å underlegge seg kirken.

Noe av forklaringen på utviklingen i England er at det er en øy. Det ga beskyttelse mot nye angrep utenfra. Kongemakten kunne bygges ut, for det meste i fred og ro. Men et viktig særtrekk var at de fremste adelsmennene også greide å sette rettslige grenser for kongens makt.

Frankrike på 1000-tallet.

Bayeux-teppet (1067). Vilhelm Erobreren på vei mot England.

Dette er bakgrunnen for det såkalte Magna Carta – det store charteret – fra 1215. Et charter var et dokument som ga uttrykk for «evige» rettigheter. Det var høyadelen som tvang fram Magna Carta, der kongens makt ble fast definert og avgrenset, men der adelen samtidig godtok den sterke statsmakten som hadde vokst fram i perioden før charteret ble til. Kongen måtte love å rådføre seg med de mektigste vasallene dersom han ønsket å skrive ut ekstraordinære skatter. Magna Carta stilte kongen under loven. Dersom han brøt bestemmelsene, kunne stormennene protestere – med loven i hånd.

Det tyskromerske riket på 1000-tallet.

De kreftene som arbeidet mot at kongemakten skulle bli for sterk, bidro til å styrke sentralmakten i England. Dette er et særegent trekk ved den engelske statsutviklingen utover på 1200-tallet. Det vanlige ellers var at slik opposisjon svekket sentralmakten.

Grunnen til den spesielle utviklingen i England var at opposisjonen opptrådte på vegne av hele riket. England utviklet et politisk system der faste institusjoner løftet fram andre interesser enn dem kongen selv hadde. Rådslagene som ble bestemt i Magna Carta, tok form av parlamenter, som egentlig betyr «samtaler».

Til å begynne med deltok bare den øverste adelen. Men etter hvert kunne også lavadelen og representanter for byborgere møte i slike parlamenter. Fordi disse menneskene representerte lokale kommuner, ble de kalt «commons». Dette er kimen til House of Commons – Underhuset i det britiske parlamentet den dag i dag.

Det tyskromerske riket

Den østlige delen av det gamle karolingerriket gjennomgikk på mange måter en motsatt utvikling av det som skjedde i den vestlige. Mot slutten av middelalderen var ikke Tyskland blitt samlet slik som Frankrike. Det besto av en rekke fyrstedømmer som den tyske keiseren hadde formell, men liten reell makt over. Hvorfor gikk det slik?

Det tyske aristokratiet opptrådte i samlet flokk i rivaliseringen med kongen. Det var tydelig på de såkalte riksmøtene som hadde den viktige oppgaven å velge konge. Også i Frankrike måtte en konge ha folkets, det vil si stormennenes, støtte, men i praksis samlet man seg gjerne om en sønn av den forrige kongen. De franske kongene klarte å omforme denne ordningen til et arvekongedømme, altså at kongemakten automatisk gikk i arv.

Dette greide ikke de tyske. Derfor kan det virke paradoksalt at det var de tyske kongene som videreførte ideen om å gjenreise et stort imperium med Romerriket som forbilde. For å forstå dette må vi se nærmere på forholdet til pavemakten og kirken.

Keiser og pave – allianse og konkurranse

På 900-tallet hersket det kaos i Italia. Pavedømmet hadde forfalt, og det følte seg truet av lokale stormenn. Pave Johannes 12. ba den tyske kongen Otto om hjelp og lovet ham keiserkronen som takk for hjelpen. I 962 ble Otto kronet til keiser i Roma, og «Det hellige romerske riket av den tyske nasjon» var dannet. I navnet skulle dette riket bestå helt fram til 1806.

Otto visste at også andre tyske fyrster sto klare til å blande seg inn i maktkampen i Italia. At han lot seg krone til keiser i Roma, var et ledd i den indre maktkampen i Tyskland. Han mente at paven og kirken var underlagt hans egen, verdslige makt – det var jo paven som hadde bedt om hjelp. I den statsskikken keiser Otto utviklet, kunne ingen pave velges eller innsettes i sitt embete uten keiserens godkjenning.

Dette systemet bygde på samarbeid mellom konge og kirke. Keiseren ga store jordeiendommer til bispeseter og klostre, og han bygde opp et administrasjonssystem med biskoper i de viktigste stillingene. Keiseren mente at han hadde god kontroll over dette systemet så lenge han fikk bestemme hvem som var biskoper.

Pave Gregor 7. (pave fra 1073 til 1085) regnes som en av middelalderens mest innflytelsesrike paver. Han krevde at kirken skulle ha størst mulig uavhengighet fra keiseren og andre institusjoner som ikke var en del av kirken. All kirkelig makt skulle underlegges paven i Roma. Gregor ville at bare geistlige skulle innsette personer i

geistlige embeter. Dette ble et stridsspørsmål i flere land. Som regel fant partene likevel fram til løsninger, eller de klarte å unngå at konfliktene ble satt på spissen.

Men i Tyskland ble det hard konflikt. Årsaken var at keiserens makt i så sterk grad hvilte på de geistlige embetsmennene som det var viktig for ham å ha kontroll over. Både pave og keiser krevde å være den som utnevnte personer til de høyeste geistlige stillingene.

Den såkalte investiturstriden raste i nesten 50 år (1075–1122). Til slutt kom partene fram til et slags kompromiss: Biskopene skulle velges av kirken, men ved valg av tyske biskoper skulle keiseren få være til stede og ha siste ord hvis velgerne ikke

Tysk maleri fra 1800-tallet. Pave Gregor (1020–1087) på tronen. **Hvilke symboler finner du på bildet? Hvorfor er de med, tror du?**

- • **investitur:** seremonien når noen innsettes i et kirkelig embete

ble enige. Keiseren sikret seg betydelig innflytelse over bispevalgene i Tyskland, og kirken klarte aldri i løpet av høymiddelalderen å skaffe seg den fulle uavhengighet av verdslige myndigheter som pave Gregor hadde ønsket.

På lengre sikt fikk likevel den harde striden mellom keiser og pave følger. Paven markerte seg som kirkens virkelige leder, og pavedømmet ble sterkere. Dette er en del av bakgrunnen for korstogene (se side 86). Den tyske keiseren ble svekket av striden, og den tyske sentralmakten forble svak.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at etter delingen av Romerriket tok utviklingen ulik retning i vest og øst
- ✓ at folketallet sank i vest, og byene forfalt sterkt. I øst ble tradisjonene fra Romerriket ført videre, med Konstantinopel som hovedstad og kulturelt sentrum for det bysantinske riket
- ✓ at middelalderens Europa var et bondesamfunn. 90 prosent av befolkningen var bønder
- ✓ at samfunnet var bundet sammen i et nett av gjensidige avhengighetsforhold. En herre ga fra seg bruksretten til sitt gods til en vasall. Til gjengjeld måtte vasallen love å gjøre krigstjeneste. Dette er kjernen i det føydale systemet
- ✓ at kristendommen preget folks tenkemåte og kirken hadde stor økonomisk makt
- ✓ at sentralmakten ble styrket i høymiddelalderen på bekostning av lokale makthavere. Kongene ble mektigere
- ✓ at handel og bynæringer tok seg opp. Håndverkere organiserte seg i egne laug. Mot slutten av middelalderen var byborgerne blitt en gruppe å regne med i samfunnet

Canossagang

Januar 1077, utenfor borgen Canossa i de norditalienske fjellene: Den tyske keiser Henrik 4. står hutrende ute i vinterkulden, barbeint. Inne i borgen sitter pave Gregor 7. I tre dager lar han Henrik stå der ute i snøfonnene før han slipper ham inn.

Investiturstriden toppet seg mellom pave Gregor 7. og keiser Henrik 4. Det endte med at paven lyste Henrik i bann. Å bli lyst i bann var det samme som å bli støtt ut av det kristne fellesskapet. Henrik dro til Canossa for å få paven til å oppheve bannlysningen. Episoden er en av de mest berømte i middelalderen, og «canossagang» er blitt et uttrykk som står for «total ydmykelse».

Henrik 4. foran porten til pave Gregor 7. Tegning fra tidlig på 1900-tallet.

Å gjøre

- 1 Dersom du skal formidle til noen hva middelalderen var, hvilke spørsmål må du klare å besvare?
 - a Formuler minst tre sentrale spørsmål for å forstå perioden.
 - b Utveksle spørsmålene med en medelev. Prøv å besvare hverandres spørsmål, og diskuter om svarene gir dere en forståelse for perioden.
 - c I samtale med medelever eller klassen: Hvilke typer spørsmål er gode å stille dersom man skal forsøke å forstå fortiden?
- 2 Tegn en enkel skisse der du alene eller sammen med en medelev viser hvordan et typisk middelaldersamfunn var. Hvilke samfunnsgrupper fantes, og hvordan ble menneskenes ulike status synliggjort gjennom arbeidsoppgaver og lignende?
 - a Prøv å forklare ordet «føydalsamfunn» til deg selv eller en medelev med utgangspunkt i denne skissen.
- 3 Endret samfunnet seg gjennom middelalderen?
 - a Ta utgangspunkt i enten den sosiale, den politiske, den økonomiske, den kulturelle eller den teknologiske siden (SPØKT) ved middelaldersamfunnet. Hvordan var forholdene i samfunnet i middelalderen for den siden ved samfunnet som du har tatt for deg, og var dette noe som endret seg i løpet av perioden?
 - b Vil du beskrive den siden ved samfunnet som du har tatt for deg, som preget av brudd eller kontinuitet? (Les mer om begrepene brudd og kontinuitet på side 18.)
- 4 I middelalderen var det stor befolkningsvekst i Europa. Hva kan være årsakene til dette, og hva var virkningen? Sett opp et tokolonne-notat der du setter opp årsaker i den ene kolonnen og virkninger i den andre. (Om to-kolonne-notat, se side 600.)
- 5 To og to: Hold en presentasjon for hverandre om et mindre emne i middelalderen. Tips til gode emner finner du i innholdslista.
 - a Formuler ett viktig spørsmål til ditt valgte emne. Les det som står i boka om emnet du har valgt deg, eventuelt let i annen faglitteratur for å finne svar.
 - b Skriv en kort tekst (ca. 250 ord) der du først presenterer spørsmålet ditt, hva du tenker kan være svaret på dette – og hvorfor. Husk litteraturliste!
- 6 Gå tilbake og gjør manuset ditt om til stikkord. Presenter stoffet for sidemannen din muntlig, helst uten skriftlig tekst.
- 7 Når du lytter til en medelev, skal du være en aktiv lytter. Ta notater mens eleven forteller. Oppsummer det eleven har sagt, muntlig, og sjekk ut om du har forstått ham eller henne riktig.
- 6 Velg en av personene som er omtalt i dette kapitlet, og lag en disposisjon til en presentasjon av vedkommende. Omtal i presentasjonen hvordan samtidige samfunnsrammer kan ha påvirket denne personens handlinger. (Les mer om muntlig presentasjon i kurset på *Perpektivers* nettsider.)
- 7 Kildeoppgave: Karl den store beskrevet av vennen Einhard (775–840), munk, historiker og Karl den stores tjener.

« Karl hadde et fyldig og kraftig legeme, var av betydelig, men ikke over normal høyde, etter sigende sju ganger så høy som føttene hans var lange. Issen hans var avrundet, øynene noe fremspringende og levende, nesen litt større enn det normale. Han var vakker hvithåret, hans ansikt muntert og fornøyd. Slik skaffet han seg stor innflytelse både når han reiste seg og når han satt, selv om halsen hans var tykk og noe for kort og magen noe framstående, men dette la man ikke merke til fordi den øvrige legemsbygning var så harmonisk. Han gikk med faste skritt og hele holdningen var mandig, dog passet hans øvrige klare stemme mindre godt til hans legemsbygning.

Fra Preben Frandsens *Møde med historien*, 1974

 - a Hvordan beskrives Karl den store i denne kilden?
 - b Hvilke grunner kan Einhard ha hatt for å beskrive Karl på denne måten?
 - c Hvordan ville du brukt denne kilden om du skulle lage en presentasjon av Karl den store?
- 8 Hvorfor har middelalderen så stor tiltrekningskraft på oss i dag, tror du? Er bruken av elementer fra middelalderen problematisk? Diskuter med sidemannen eller i plenum.

Litteraturliste

Sverre Bagge: *Europa tar form. År 300 til 1350*, 2010
 Patrick Bruun: *Asia møter Europa: 1200–200 f.Kr.*, Aschehougs verdenshistorie, 1991
 Thomas Greer, Gavin Lewis: *A Brief History of the Western World*, 1997
 Erik Gunnes: *Religioner på marsj: 500–1000*, Aschehougs verdenshistorie, 1991
 Leidulf Melve: *Europeisk politisk historie 400–1750. Frå forstatleg samband til einskapsstat*, 2009

4 Vikingtid og middelalder i Norge

I den perioden vi nå skal ta for oss, trer konturene av et «Norge» fram for første gang. Det var dramatiske århundrer som vi fortsatt kan merke etterdønningene fra. Kristendommen fortrengte den norrøne gudelæren. Vikingene har etterlatt seg spor langt utenfor landets grenser, navn lever videre, og en gryende samlingsprosess peker fram mot en norsk statsdannelse.

Slik så det ut

Det har skjedd

Det vestromerske riket gikk gradvis i oppløsning utover på 400-tallet. Dermed forsvant også det styringssystemet som i mange hundre år hadde preget store deler av Europa. Århundrene som fulgte, var en urolig og ustabil periode, med folkevandringer og svake politiske enheter. Den kristne kirken bygde opp en mektig organisasjon og fikk sterk innflytelse over menneskenes liv.

Kontakten som befolkningen i Norge hadde med Europa, økte i de siste århundrene fram til vikingtiden begynner rundt 800. Funn av borger til forsvar av bygder viser at det var en urolig tid også her.

Folk livnærte seg av fedrift og korndyrking, fangst og fiske. Men de lærte å utnytte ulikt naturgrunnlag i forskjellige landsdeler slik at arbeidet ble mer spesialisert, og redskapene som ble brukt for å dyrke jorda, ble bedre.

- Ca. 500–800 • Om lag 20 høvdingseter i Norge reduseres til seks i løpet av 300 år
- 793 • Vikinger angriper et kloster på Lindisfarne på de britiske øyer
- Ca. 872 • Slaget ved Hafrsfjord
- 1000 • Leiv Eiriksson drar til Vinland (Amerika)
- 1030 • Olav Haraldsson faller i slaget på Stiklestad. Blir Norges store helgenkonge Olav den hellige
- 1152 • Erkebispesetet opprettes i Nidaros. Norge egen kirkeprovins
- 1177 • Sverre Sigurdsson blir leder for birkebeinerne. Borgerkrig i Norge
- 1240 • Håkon Håkonsson ubestridt konge. Borgerkrigsperioden slutt
- 1274 • Norge får en landslov
- 1319 • Den siste konge i Sverre-ætten, kong Håkon 5. Magnusson, dør. Norge får felles konge med Sverige
- 1349 • Svartedauden til Norge. Rundt halvparten av befolkningen dør
- Ca. 1350 • Hansaforbundet etablerer kontor på Bryggen i Bergen
- 1397 • Kalmarunionen grunnlegges

Et land i emning

Periodeinndeling

Vikingtid:	ca. 800 – ca. 1000
Middelalderen:	ca. 1000 – ca. 1500
Tidlig middelalder:	ca. 1000 – ca. 1130
Høymiddelalder:	ca. 1130 – ca. 1350
Senmiddelalder:	ca. 1350 – ca. 1500

Ottar var navnet på en høvding som bodde helt i den nordlige delen av landet ved «Vesthavet». Ingen bodde lenger nord enn han, og han var blant de mektigste mennene i landet sitt. Han hadde gård og husdyr. Mange folk arbeidet for ham, og han hadde makt til å kreve inn skatt fra samene, trolig den viktigste kilden til rikdommen hans. I den sørlige delen av landet lå det en handelsby som het Skiringssal, og når han seilte dit fra hjemstedet sitt, hadde han hele tiden «Nordweg» på babord side.

Landet er langt og smalt, det tok Ottar 30 dager å seile til Skiringssal hvis han hadde god vind. Mot øst ruvet fjell der samene holdt til. Bortenfor fjellene lå Svealand, og Ottar foretok en gang en lang reise nord- og østover fra sitt eget høvdingsete, ikke så langt fra dagens Tromsø. Da kom han til bjarmenes land ved Kvitsjøen i dagens Russland. Hvis han seilte sørover fra Skiringssal, i nærheten av der Larvik ligger i dag, kom han til «Denamearc».

Vi kjenner til Ottar fordi han en gang rundt år 890 oppsøkte kong Alfred av Wessex i Sørvest-England. Alfred ønsket å få oversatt store bokverk til gammel-engelsk for å styrke de kulturelle båndene som bidro til å holde riket hans sammen. Det viktigste historieverket på Alfreds tid var skrevet av en spansk munk så tidlig som på 400-tallet, og verket ble innledet med en geografisk oversikt over verden. Europa nord for Alpene manglet, for det hadde denne munken ingen kjennskap til.

Dette ville Alfred rette opp når han nå skulle få oversatt denne verdenshistorien. Han fikk føyd til en skildring av de nordlige delene av Europa. Den nordnorske høvdingen Ottar er opphavsmann til denne beretningen.

Vi vet ikke så mye mer om Ottar, ikke engang hvorfor han reiste til kong Alfred. Men skildringen av det landet han kalte «Nordweg» – «veien mot nord» – er den eldste kjente kilden der «Norge» nevnes.

Ottars forestillinger om Norge kan ikke sammenlignes med dem vi har i dag. Men han skiller mellom Norge og det området hvor han selv bodde, Hålogaland, og han har

tydeligvis følt en form for fellesskap med dem som bodde i det langstrakte «Nordweg». I Ottars tankeverden er nordmenn, *svear*, *daner* og *samer* skilt fra hverandre ut fra flere forskjellige kriterier: språk, bosetningsformer, området de bodde i, og sannsynligvis også ut fra hvem som til enhver tid hersket i de forskjellige områdene.

Gjennom Ottars beretning kommer vi på sporet av et land i emning.

Et lagdelt samfunn

Vi vet ikke sikkert, men på Ottars tid levde det kanskje i overkant av 100 000 mennesker i det landområdet som i dag utgjør Norge. Det var et samfunn som var sterkt lagdelt, og en persons sosiale status og rettigheter ble bestemt av ættebakgrunn og eierskap til jord. Noe likhetsideal eksisterte ikke.

Nederst i hierarkiet sto den rettsløse trelen. En *trell* var slave og kunne også brukes som handelsvare. Det var herren som var ansvarlig for en trelles handlinger, ikke trelen selv. Trellene utførte det tyngste, skitneste og minst verdsatte arbeidet. De laget gjerder, gjødslet åkrer og stelte griser.

De aller fleste treller forble treller livet ut. En trell kunne løses fra slaveriet etter faste regler, men var fortsatt forpliktet til å gi sin tidligere eier troskap og støtte. Respekterte han ikke disse pliktene, bar det tilbake i trelldommen. Først sønnesønnen til en trell fikk full frihet dersom alle forpliktelser var blitt overholdt.

Vi vet ikke hvor stort trelleholdet var. Noen historikere anslår at opp mot en tredjedel av befolkningen var treller da omfanget var på det største rundt år 1000. Uansett har trelleholdet spilt en betydelig rolle fordi undertrykkningen av trellene gjorde det mulig for andre mennesker lenger opp i samfunnshierarkiet å gjøre noe annet enn å arbeide på gårdene – som å dra på vikingtokter og drive med handel.

Gården

Bonden sto i spissen for arbeidet på gården. Ute i Europa var landsbyen den dominerende bosetningsformen, i Norge var enkeltgården både et produksjonsfelleskap og en sosial enhet. Gården var selve grunnsteinen som samfunnet bygde på.

Forskjellene bøndene imellom var enorme. Noen stormenn eide svære gårder som ble leid ut til *leilendinger* eller drevet av treller. Andre drev småbruk som var så usle at avlingene bare så vidt kunne holde liv i dem som bodde der, selv i gode år.

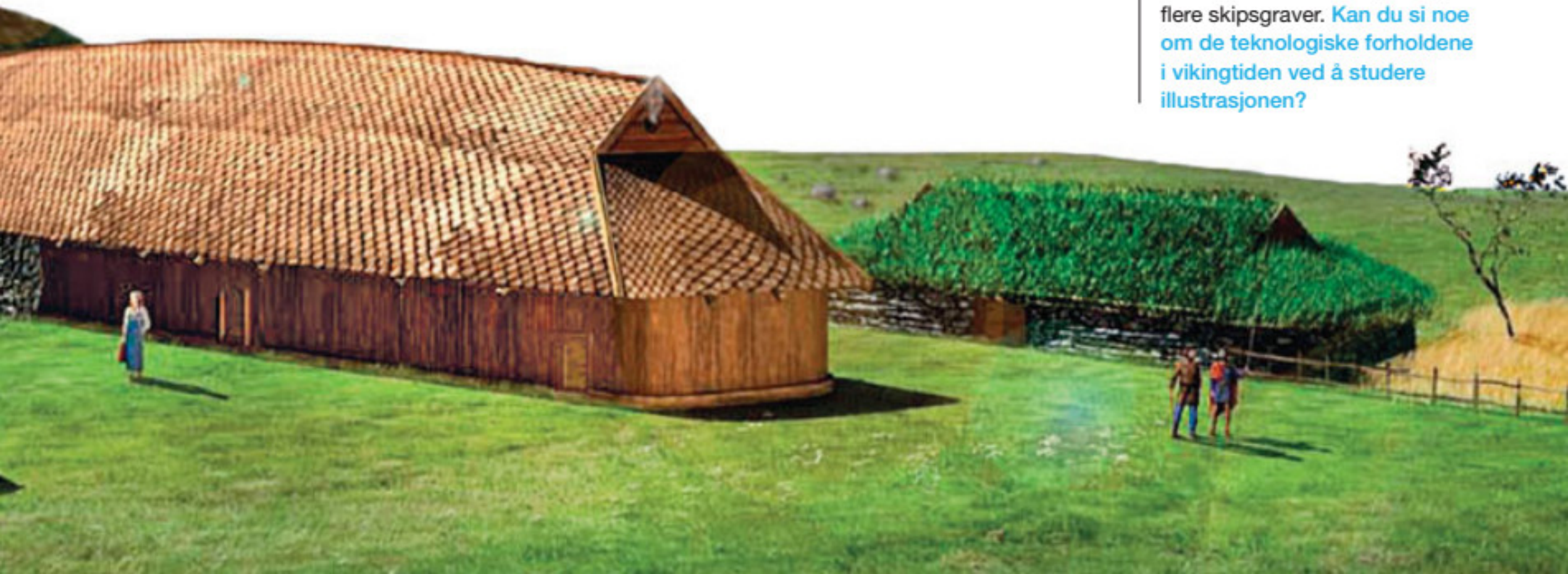
I gårdssamfunnet har kvinnen neppe stått i noe underordnet forhold til sin mann. På store gårder hersket snarere to parallelle hierarkier, det ene ledet av husfruen, det andre av hennes mann. Husfruen hersket innendørs og ledet alt arbeid der.

Hvordan skiller vi mellom ulike land i dag? Hva skiller for eksempel landene i Norden fra hverandre?

Prøv å illustrere hvordan lagdelingen så ut i perioden. Hvem befant seg på toppen og på bunnen? Lag en illustrasjon.

- ● **Svealand:** Sverige
- ● **Denamearc:** Danmark
- ● **trell:** slave
- ● **leilending:** en bonde som leide jord av en jordeier. Jordeieren var vanligvis kirken eller adelsmenn.

Illustrasjon av storgården Gausel i Stavanger kommune, utgravd i 1997–99. Gausel er et sentralt funnsted for flere graver fra vikingtiden, blant annet den såkalte Gauseldronningen og flere skipsgraver. [Kan du si noe om de teknologiske forholdene i vikingtiden ved å studere illustrasjonen?](#)

Kvinnene deltok ganske sikkert ute i de mest hektiske arbeidsperiodene, når kornet skulle sås om våren og bringes i hus om høsten. Fornemme kvinner arbeidet bare med spinning og veving, og jo mer fornem, desto finere tekstiler. Kvinner kunne ha både makt og prestisje. Velutstyrte kvinnegraver viser det.

Bygda og tinget

Mannen hadde ansvaret for alt utearbeid. Han var også husholdets representant utad, og hans maktposisjon utendørs fortsatte ut i bygdesamfunnet. Kvinnens posisjon i samfunnet var avhengig av mannens. Derfor var enkene de kvinnene som oppnådde størst selvstendig innflytelse. Hvis enkens mann hadde eid en gård, kunne hun drive den til eventuelle sønner overtok. Hvis hun ikke hadde barn, kunne hun drive den til hun døde.

Tilgang på ulike naturressurser i de forskjellige delene av landet tvang fram en spesialisering som også fikk følger for arbeidsdelingen mellom kvinne og mann. I kyststrøkene drev bøndene med fiske, og her hadde kvinnene et større ansvar for selve gårdsdriften. Det samme var tilfellet i bygder der bøndene utvant jern av jernmalm, og i de periodene av året da mange var på jakt.

Det var menn som møtte på tinget, der alle frie bønder kom sammen for å diskutere saker som angikk hele bygda, som jaktrettigheter og bruk av beitemark. At kvinnene ikke kunne delta på tinget, viser at de ble holdt utenfor samfunnslivet bortsett fra det som hadde å gjøre med gården og slekten.

Høvdingenes makt

Grunnlaget for høvdingenes makt var jorden de eide. Høvdinggårdene var samfunnets maktsentra, men høvdingene knyttet allianser til bøndene i sitt omland.

Forbindelsen var ikke likeverdig. Den ble inngått mellom personer med ulik status og rikdom, men likevel var det et gi-og-ta-forhold med ytelse og gjenytelse for begge parter. En måte å se dette på er at bonden ga sin respekt og støtte til høvdingen, og at bonden fikk beskyttelse, hjelp og gaver tilbake. Slik bygde høvdingen et nettverk av lojale støttespillere, ikke så ulikt det patron–klient-forholdet som var så viktig i Romerriket (se side 56). Jo mer høvdingens nettverk vokste, desto større makt og innflytelse fikk han også. Etter alt å dømme ledet også høvdingene tinget i sitt område.

Høvdingene knivet om makt og innflytelse, og de hadde en gruppe profesjonelle krigere rundt seg til enhver tid, en *hird*. Sannsynligvis fantes det på begynnelsen av 800-tallet over 20 store og flere titalls mindre høvdingdømmer i det området vi kjenner som Norge i dag, som kjempet om kontrollen over ressursene.

Høvdinggårdene var ikke bare økonomiske maktsentra, de hadde også administrative og religiøse funksjoner. Her ble de største festene holdt og de flotteste gavene utdelt. Disse gårdene måtte være synlige, for synet av rikdom og makt bidro i seg selv til å befeste makten. Gårdsbygningene skulle helst være de største og gjeveste i mils omkrets.

Hvis høvdingen klarte å gi bøndene beskyttelse og gaver, ble bøndene også lojale mot ham. Lojaliteten kunne han bruke til å utvide egen makt. Var han en stor kriger, styrket han sin posisjon ytterligere, og en trofast og sterk hird var viktig. Hvis han derimot ikke evnet å sette seg i respekt, ble hans posisjon svekket. Da ville bøndene se seg om etter andre patroner å knytte seg til for å få beskyttelse.

Flere historikere har sammenlignet høvdingmakten med en snøball. Den vokste når den var i bevegelse, men når den stoppet opp, begynte den å smelte. Uten vekst risikerte høvdingen å miste makt og innflytelse. Derfor måtte han ekspandere – også ut av landet.

- **ting:** en folkeforsamling i norrøn tid der alle frie menn eller representanter møtte og drøftet saker av allmenn interesse, for eksempel lovspørsmål. Ordet lever videre i dag, som i storting, lagting, sameting, Borgarting osv.

- **hird:** hær

Vikingferdene

« Dette året kom det fryktelige varsler over northumbrernes land, og befolkningen ble skremt. De besto av voldsomt uvær og lyn, og man så ildsprutende drager flygende på himmelen. Disse tegnene ble etterfulgt av stor hungersnød, og den 8. juni samme år kom herjende, hedenske menn og ødela med rov og drap Guds kirke på Lindisfarne med plyndring og manndrap.

Sitert etter Sigurdsson: *Det norrøne samfunnet*

Denne beretningen i *Den anglosaksiske krøniken* om overfallet på klosteret i Lindisfarne i 793 er blitt stående som det første og typiske eksempel på vikingenes brutale framferd. Voldsmenn fra nord plyndret og hogg ned for fote. Så dro de hjem igjen, like brått som de kom, søkklastet med tyvegods.

Men vikingferdene var også noe ganske annet. Visst drepte vikingene, og visst røvet de med seg verdifulle metaller og annet gods. De tok fanger som de gjorde til trelle. Men vikingene drev også med handel og håndverk, de oppdaget nytt land, og de dro ut for å dyrke jorda der de kom. Både i Irland og England etablerte de byer – Dublin og York er to av byene som ble grunnlagt av vikinger.

Hvor reiste de?

Vi tenker oss ofte vikingferdene som korte ekspedisjoner over Nordsjøen, til England og Irland, men vikingene dro mye lenger. De spredte seg over et enormt område, fra Kvitsjøen i nord til Nord-Afrika i sør og fra Newfoundland i vest til sentrale deler av Russland i øst. Klostre ved Gibraltarstredet og i Nord-Italia ble herjet av vikinger, og det gikk handelsruter helt til Konstantinopel – dagens Istanbul – og til Bagdad. Sølv og andre edle metaller, krydder, keramikk, vin og smykker var de viktigste varene som strømmet til det nordiske området, både som resultat av herjinger og gjennom handel. Motsatt vei, fra Norden og ut i Europa, gikk kleberstein, jern, skinn, tre, bein og ikke minst pelsverk. Jo lenger nord pelsverket kom fra, desto bedre var kvaliteten.

Hva vet du om vikingferdene? Lag et tankekart med «vikingferder» som utgangspunkt før du leser videre.

De norske vikingenes ferder. Se hele kartet på side 99.

Vikingene dro ut fra ulike deler av det området som i dag utgjør Skandinavia, og alle dro ikke samme vei. De fra Sverige dro stort sett østover, til østersjøområdet og på de store elvene innover i Russland. Vikinger fra Danmark var også aktive i Østersjøen, men oftest angrep de bosetninger i England og Frankrike. Norske vikinghærer herjet i England og Frankrike i likhet med danskene, men dro særlig til øyene i Irskesjøen og i Nord-Atlanteren. På disse øyene bygde nordmennene gårder og la under seg eiendom i ubebygde områder. Dette kalles landnåm.

Det største og viktigste landnåmet skjedde på Island. Landnåmsmennene tok med seg familie, arbeidsfolk og trelle. Alt de trengte for å klare seg, husdyr, våpen og redskaper, ble stuert ned i skipene før de la ut. Etter å ha slått rot på Island ser mange ut til å ha oppfordret slektninger og venner til å komme etter, ikke så ulikt det som skjedde under utvandringen fra Norge til Amerika på 1800-tallet – 1000 år senere. Det var lettere for neste bølge å bryte opp fra hjemlandet når noen allerede hadde slått seg ned i det nye landet.

Oppdagelsesferder

Bosetningen på Island dannet utgangspunkt for nye seilaser til ukjente områder. Ifølge en islandsk saga ble vikingen Eirik Raude drevet fra Norge til Island på grunn av en drapssak en gang midt på 900-tallet. Han satte seg fore å utforske et nytt land i vest som han så vidt hadde hørt om. Han fant dette landet og kalte det Grønland, det grønne landet, fordi han mente det ville virke forlokkende.

Eirik Raude vendte tilbake til Island og organiserte en større utferd til det nye landet. I 985 dro han vestover igjen i spissen for 200–300 mennesker fordelt på ca. 25 skip. Bare 14 skip kom fram, de andre forliste eller snudde, men Eirik og

En rekonstruksjon av et islandsk langskip på vei forbi World Trade Center i New York i oktober 2000. Turen fra Island til USA og Canada markerte 1000-årsjubileet for Leiv Eirikssons reise til Vinland. Den andre hovedtypen av vikingskip kalles *knarr* og var et lett manøvrerbart lasteskip.

hans følge bosatte seg permanent i Vesterbygda på Grønland. Dette var starten på den norrøne bosetningen på Grønland som varte i ca. 500 år.

Grønland ble springbrett for enda dristigere ferder. Bjarne Herjolfsson het en mann som skulle seile fra Island til Grønland. Han ble overrasket av uvær, drev langt mot vest og skal ha sett noen fremmede kyster. Da Eirik Raudes sønn Leiv fikk høre om dette, dro han ut fra Grønland og kom til et land han kalte Vínland, (vín – eng, beitemark), der han overvintret før han dro tilbake til Grønland. Dette skjedde rundt år 1000.

Historien om Leiv Eiriksson er kjent gjennom en islandsk saga om grønlendingene som ble skrevet rundt 1200. Men om han virkelig kom til Vínland, og hvor dette landet egentlig lå, har vært usikkert. Langt sterkere holdepunkter for at Leiv Eiriksson «oppdaget» Amerika nesten 500 år før Columbus, fikk vi først i begynnelsen av 1960-årene. Forskerparet Anne Stine og Helge Ingstad foretok da grundige undersøkelser av vidstrakte kystområder i Nord-Amerika og fant rester av norrøne hustuffer på nordspissen av Newfoundland. Ved senere utgravninger ble det også funnet jernfragmenter og slagg, som tyder på at her hadde europeere holdt til. Jernutvinning var ukjent for indianere og inuitter på den tiden funnene stammet fra.

Hvorfor reiste de?

Vi har allerede vært inne på en av årsakene til vikingferdene: Lokale høvdinger ville skaffe seg rikdommer for å befeste sin posisjon overfor bøndene og for å stå sterkere i kampen mot andre høvdinger. Men også andre faktorer spilte inn.

Selv om befolkningsveksten i vikingtiden ikke var eksplosjonsaktig slik historikere trodde tidligere, var den jevne veksten i denne perioden en forutsetning for vikingtoktene. Et av formålene med utferdene, spesielt mot øyene i vest, var ganske sikkert å skaffe ny dyrkingsjord. Etter at en ny bosetning først var etablert, drev behovet for forsyninger fram nye ekspedisjoner. Historikere tror for eksempel at bosetterne på Grønland hentet tømmer fra Vínland. Reisen dit var kortere enn til Island og Norge.

Det var en urolig tid. Høvdinger rømte landet fordi de var tapere i maktkampen som pågikk i Norge, og ikke ville underordne seg det nye kongedømmet som var under utvikling. Dette er bakgrunnen for mye av utflyttingen til Island.

Teknologiske forbedringer er også viktig for å forstå det som skjedde. Jernet var kjent i århundrer tilbake, men på 700- og 800-tallet økte bruken. Malmutvinning ble drevet over større områder enn før, og man greide å få mer jern ut av myrmalmen. Mer og bedre jern gjorde at folk fikk bedre redskaper og våpen, som igjen førte til at naturressursene kunne utnyttes bedre. I neste omgang la dette et grunnlag for det overskuddet som gjorde det mulig å dra ut.

«Leiv Eiriksson «oppdaget» Amerika nesten 500 år før Columbus», står det i avsnittet. Hvorfor er det brukt anførselstegn, tror du?

Jernet

Helt fra omkring 500 f.Kr. har mennesker i Norden vunnet ut jern fra myrmalm. Etter ca. år 600 forbedret teknikken seg, slik at man fikk ut mer jern av samme mengde myrmalm.

Med redskaper av jern kunne bøndene rydde nytt land og dyrke jorda mye mer effektivt enn før. Jernnagler gjorde skipene sterkere og smidigere. At jern kom i alminnelig bruk, betydde mye for hele samfunnsutviklingen. Noen historikere mener jernet setter et like stort skille i historien som den industrielle revolusjonen på 1800-tallet.

Selve vikingskipet var det aller viktigste teknologiske framskrittet. Mange funn og utgravninger gir oss et godt bilde av nordisk skipsbygging helt fra før romertiden. På 600- og 700-tallet ble byggeteknikken sterkt forbedret. De gamle skipene som bare kunne drives fram med årer, fikk en solid kjøl og ble utviklet til havgående seilskip som var sterke, hurtige og lette å manøvrere. De kunne seile i grunne farvann, slik at vikingene overraskende kunne angripe steder på kysten og opp langs elvene. Gode skip var en forutsetning for vikingenes suksess. Vikingferdene hadde ikke vært mulige uten dem.

Mentalitet spilte også inn. I vikingtiden var ære viktig. Æren påvirket menneskenes handlemåte, og det var nær sammenheng mellom ære og sosial status. Det var viktig å verne om æren og aller helst øke den. Gjennom vikingtokt viste en høvding sin kraft, og en vellykket vikingferd ga høy status ved hjemkomsten.

Både tenkemåte og religiøse forestillinger var preget av en krigerkultur. Den mektigste guden, Odin, var krigernes gud. Alle som døde i kamp og slag, kom til *Valhall*, og en slik brå død var ærefull. Å dø på denne måten var derfor bedre enn å bli rammet av sykdom eller dø på grunn av høy alder og havne i dødsriket Hel.

Endelig har forholdene ute i Europa spilt en rolle. Fra slutten av 600-tallet var det økt handelsaktivitet i Nord-Europa. Dette handelsfellesskapet kom Norden også med i, særlig på grunn av økt etterspørsel etter skinn og pels. Langt flere varer var i omløp enn før. Det betydde at det også var langt mer å plyndre.

Samtidig var den politiske situasjonen ustabil. På de britiske øyene eksisterte det en rekke mindre riker som ofte lå i strid med hverandre. Vikingene kunne spille på motsetningene mellom lokale herskere som de noen gang allierte seg med, andre ganger bekjempet. På kontinentet ble det etablert et mektig imperium utover på 700-tallet, karolingerriket, som var på høyden av sin makt under Karl den store. Etter hans død ble riket delt. Alt i alt la disse kaotiske forholdene veien åpen for vikingene.

Andre halvdel av 800-tallet var en krigersk og urolig tid overalt i Europa. Overfallsmennene fra Norden var neppe så mye verre enn andre. Den store forskjellen var at vikingene var hedninger, mens de som skrev om dem, var kristne. Dette har farget skildringene av vikingferdene og ettertidens oppfatning av dem.

Samene trer fram

Ottars beretning er ikke bare det første skriftlige vitnesbyrdet om «nordmenn». Det er også den første skriftlige kilden vi har som viser at samene ble oppfattet som en egen etnisk gruppe. Andre kilder vitner om en mye eldre samisk historie. Helleristninger viser at reindrift kan ha blitt en dominerende næringsvei i Finnmark allerede i bronsealderen. Kanskje var det da samene utviklet seg til å bli en egen etnisk gruppe. Funn av en helt spesiell keramikk i Finnmark og Nord-Troms fra det siste årtusenet før vår tidsregning tyder på en egen samisk identitet. Dessuten ser befolkningen på denne tiden ut til å starte med sesongbasert flytting mellom innlandet om vinteren og kysten om sommeren, i tråd med samers flyttemønster opp mot vår egen tid.

Når det gjelder språkutviklingen, er mye usikkert. Språkforskere tror at befolkningen over store deler av Nordkalotten snakket et samisk-finsk urspråk i bronsealderen. Samisk har utviklet seg fra dette urspråket, mens den bofaste befolkningen på finnmarkskysten ble mer påvirket av språk i den germanske språkgruppa.

I århundrene framover mot vikingtiden har skillene trolig blitt skarpere. Samene levde av jakt og fangst og orienterte seg mer østover, mens den norske

Det blir omtalt en rekke forutsetninger og årsaker til vikingferdene i avsnittet ovenfor. Les om SPØKT på side 18, og prøv å kategorisere årsakene til vikingferdene ved hjelp av disse.

► **Les også** Bjørg Evjens essay «Historien om de andre. Blikk på samenes historie» på side 573.

- **Valhall:** gudenes festsal, hit kom vikinger som falt i kamp

befolkningen hadde fiske og jordbruk som livsgrunnlag. De bofaste nordmennene ble trukket inn i nettverket av høvdingdømmer som grodde fram langs norskekysten.

Ottars beretning viser at de nordnorske høvdingene ønsket de varene samene rådde over – hud, skinn, pels, hvalbein og fuglelfjær. Kanskje var den skatten høvdingene påla samene, den viktigste inntektskilden for dem. Men trolig var forholdet mellom nordmenn og samer mer gjensidig og likeverdig enn de norske kildene gir inntrykk av.

«Samene trer fram» har vi kalt dette avsnittet. Men bare i liten grad blir de synlige for oss. De norske kildene utover i middelalderen skildrer dem utenfra – som et eksotisk folk med andre skikker og tradisjoner og som det gjaldt å stå på rimelig god fot med. Skriftlige kilder som kunne justert dette «utenfraperspektivet», finnes ikke. Den samiske kulturen var selv ikke noen skriftkultur i middelalderen. Vår kunnskap om samenes eldste historie er derfor svært begrenset. Dessuten sto samene lenge utenfor det som er blitt de store, historiske fortellingene – de som handler om utviklingen av en stat og om det nasjonale. Samene er blitt tildelt en posisjon som «de andre» i historieskrivingen, slik også andre urfolk har vært for europeerne.

Et kongedømme blir til

«Kong Harald sendte sine menn etter en jente som het Gyda, datter til kong Eirik fra Hordaland, hun var i Valdres hos en mektig bonde til oppfostring. Harald ville ha henne til frille, for hun var vakker, men nokså stor på det. Da sendemennene kom dit hun var, kom de fram med sitt ærend for henne; hun svarte som så at hun ville ikke kaste bort sin møydom på å ta til mann en konge som ikke hadde større rike å styre over enn noen få fylker. (...) Hun ba dem ta de ord med til kong Harald at bare på ett vilkår ville hun samtykke i å bli hans kone: Hvis han ville gjøre så mye for hennes skyld at han la under seg hele Norge.

Slik begynte samlingen av Norge, ifølge Snorre. Harald skal ha lovet at han verken skulle kjemme eller klippe håret før både Norge og Gyda var hans.

Hvem: Snorre Sturlason

Hva: Islandsk høvding, historiker og skald

Når: 1178/79–1241

Snorre Sturlason er spesielt kjent for *Heimskringla*, en samling på 17 sagaer om norske konger. Dette gjør Snorre til en tidlig norsk historiker. Snorre ble stemplet som forræder av kong Håkon Håkonsson og ble til slutt drept midt på natten av sin tidligere bestevenn og svigersønn Gissur Torvaldsson.

Hvor mye Gydas utfordring kan ha betydd, vet vi lite om. De færreste historikere i dag fester særlig lit til Snorres sagn. Vi har få kilder som kan gi sikker kunnskap om hva som drev samlingsarbeidet fram.

Hvordan så landet ut før samlingen?

Allerede tidlig på 800-tallet var det forsøk på samling, men langt fra av hele det området vi i dag kjenner som Norge. Heller var det folkegrupper og enkeltpersoner som fikk til to typer samlinger. Den ene var organiserte tingområder med et allting. Den andre organisasjonsformen var småriker med småkongedømmet som samlingsorganer. Området rundt Trondheimsfjorden hadde antagelig et felles lovområde med hovedting på Frosta (Frostating). I Sørvest-Norge og på Østlandet spilte småkongedømmer en sterk rolle. Det var også småkonger i Hordaland, Rogaland og Agder.

Fra slutten av 800-tallet og fram til 1030 var det stadig samlingsforsøk av større områder, både rundt Viken (hele perioden), på Vestlandet (900-tallet) og innlandet (1000-tallet).

Vikingferdenes betydning for rikssamlingen

Selv om kildene er få, er det mulig å slå fast at samlingen har nær sammenheng med vikingferdene. De åpnet Norge mot Norden og Europa. Politiske impulser ble hentet utenfra, og småkonger skaffet seg mer makt og rikdom gjennom plyndring og handel. Rikdommene som ble brakt til landet, ble ujevnt fordelt slik at enkelte høvdinge og noen slekter ble mye mektigere enn andre. Samtidig har alle sjøreisene gitt større samhörighet og lagt grunnlaget for nye allianser og mer kontakt over større områder enn tidligere. Alt dette la forholdene til rette for ekspansjon og utvidelse av det området som ble kontrollert av småkonger og høvdinge.

Skipsleia langs norskekysten, «nordvegen», har spilt en nøkkelrolle for rikssamlingen. Nordfra kom skinn, pels, dun og hvalrosstener som var luksusvarer lenger sør i Europa. Dermed hadde også høvdingene i Vestfold, med handelssenteret Skiringssal, sterke interesser i varetransporten langs kysten.

En teori går ut på at vestnorske vikinghøvdinge truet denne handelsruten ved at de krevde avgifter eller drev regelrett plyndring av skipene.

Harald Hårfagre, som kan ha hatt kontroll over handelen til

Vestfold, gikk da i allianse med den mektigste høvdingen i Trøndelag, ladejarlen. Denne alliansen la i sin tur grunnlaget for samlingen.

Ifølge en annen teori var det Haralds erobringer som truet trafikken langs kysten. Denne trusselen fikk ladejarlen og dansk kongen, som hadde interesser i Vestfold og Viken, til å slå seg sammen mot Harald.

Området som i dag utgjør Danmark, var et av Nord-Europas mektigste riker rundt år 800, og dette var bakgrunnen for dansk kongens innflytelse i Vestfold og Viken (området rundt Oslofjorden). Der ble lokale småkonger

innsatt av dansk kongen. Men utover på 800-tallet ble dansk kongen svekket av indre strid i Danmark, og dermed var heller ikke danenes grep om de norske områdene så sterkt som tidligere. De fleste historikere er enige om at dette er en viktig grunn til at Harald var i stand til å legge under seg større områder.

Allianseforholdene er uvisse, og vi vet ikke engang sikkert hvem som var Haralds motstandere i slaget ved Hafrsfjord i 872, som regnes som sluttoppgjøret i Haralds rikssamling. Men uansett hvem som kjempet mot hvem, tyder alt på at det var handelsinteressene og kontrollen over skipsleia som presset fram samlingen av Norge.

Makt på skjøre bein

Jæren og Sør-Vestlandet var kjernen i Harald Hårfagres rike, som også omfattet Sogn og Fjordane, Hordaland, Rogaland og deler av Agder. Han var altså først og fremst en vestlandskonge. Han er den første «rikssamleren» vi kjenner navnet på, takket være skaldekvad og sagaer, men han samlet på langt nær hele det området som i dag utgjør Norge.

Harald utviklet heller ikke noe sentralisert styre. Han hadde ingen hovedstad. Han hadde ikke noe administrasjonsapparat og ingen politi- eller rettsmakt. Maktgrunnlaget var hirden – den profesjonelle hærstyrken som fulgte kongen når han markerte sin makt ved å reise rundt mellom kongsgårdene. Inntekter fikk han av handel og fra de eiendommene han tok fra sine beseirede motstandere.

I kjerneområdet på Sør-Vestlandet, der Harald oppholdt seg mest, hadde han direkte kontroll. Denne kontrollen ga ham makt til å etablere overherredømmer i de andre områdene. Den direkte makten lå da hos en lokal høvding som Harald var i allianse med, men denne lokale høvdingen måtte anerkjenne kongen og gi ham støtte og hjelp når han trengte det, også militært. Det minner om patron–klient-forholdet mellom bønder og høvdingen som vi har hørt om før. Slike overherredømmer er ikke noe særnorsk fenomen, de er kjent også fra andre land i Europa.

Overherredømmer var en ustabil og personavhengig styringsform. Riket til vikingkongen Harald Hårfagre sto derfor på skjøre bein. Kong Haralds personlige makt og forbindelser holdt det sammen. Det ser likevel ut til at hans første etterkommere klarte å beholde kontrollen over det vestnorske kjerneområdet, men de har hele tiden vært utsatt for press utenfra.

Overskriften lyder «Makt på skjøre bein». Hvorfor er denne tittelen valgt?

Fra mange guder til bare en

Harald Hårfagres erobringer var første steg i en samlingsprosess som gikk over flere hundre år. Det neste store steget i denne prosessen handlet ikke om handel eller kontroll over «nordvegen». Det handlet om religion.

Religionen spilte en viktig rolle i vikingtiden. I førkristen tid forestilte menneskene seg at guder var til stede overalt. De var makter som menneskene måtte ta hensyn til og alliere seg med.

De hellige handlingene, kulten, var selve kjernen i den norrøne religionen. Under kulten ble det båret fram offergaver, og hensikten var å sikre seg gudenes støtte og hjelp. Kulten foregikk på spesielle religiøse steder, på høvdingsetene og på gårdene.

Religionen var noe som menneskene brukte for å forklare naturens gang og for å finne sin egen plass i universet. Menneskene forholdt seg til en mengde guder, slik vi også husker fra gresk mytologi. Odin var som nevnt tidligere krigernes gud. Tor styrte over vær og vind, regn og torden og var nær knyttet til bøndernes strev for å skaffe nok mat. Tor hadde derfor stor plass i folks bevissthet. Fruktbarhetsgudene Frøy og Frøya var også blant de viktigste gudene i det norrøne guderiket.

Den norrøne religionen var en viktig samfunnskraft, men den hindret ikke at folk i Norge også kunne ha kontakt med kristen lære. På Vestlandet har arkeologene påvist kristne impulser fra så tidlig som 700 ved at gravskikken ble endret. På midten av 900-tallet var misjonærer aktive på Østlandet. Kristentro og den gamle norrøne gudelæren ser ut til å ha eksistert side om side uten store spenninger. Moderne historikere legger større vekt på det langsiktige og det gradvise i kristningsprosessen enn man gjorde før. Først med utviklingen av en kirkeorganisasjon, etter at landet ble offisielt kristnet, ble mange av endringene gjennomført i praksis.

Les mer om myter i
Gro Steinslands essay
«Mytene som skapte
Norge» på side 590.

Peter Nicolai Arbo: «Olav den Hellige i bønn før Stiklestadslaget» (ca. år 1860). [Hvordan tror du Olav den hellige ville blitt framstilt av dagens kunstnere?](#)

Hva vil det si at et land er kristent? Holder det at den som styrer, er kristen, eller må en viss prosentdel av folket også være det?

Likevel har det vært perioder med skarpere konfrontasjon mellom det gamle og det nye. Mot slutten av 900-tallet tok to konger, Olav Tryggvason (konge 995–1000) og Olav Haraldsson (konge 1015–1028) i bruk harde midler for å kristne landet. Det viktigste var å få høvdingene i de ulike landsdelene til å la seg døpe, så ville folket følge etter på grunn av lojalitetsbåndet mellom stormenn og bønder. Både tap av eiendom, tortur og drap kunne vente dem som nektet.

Begge kongene hadde bakgrunn som seiersvante vikinghøvdinge, men de hadde også levd i kristne miljøer i Europa. Om deres personlige forhold til religionen vet vi ikke så mye. Derimot vet vi en god del om hvordan kristendommen kunne brukes som et politisk redskap i kampen for å utbre kongemakten, og dermed også hvorfor det var så viktig for kongene å få landet kristnet.

Kongenes religion

I Europa på 900- og 1000-tallet var den rådende oppfatningen at kongen var kristendommens beskytter. Kongen knyttet sammen verdslig og åndelig makt. Under ham sto biskopene, og under dem igjen prestene som hadde nær kontakt med lokalsamfunnet.

Kirkemakt og kongemakt utfylte og hadde gjensidig nytte av hverandre. Hvis folket er overbevist om at kongens makt er noe som er bestemt av en allmektig Gud, blir det heller ikke stilt spørsmål ved kongens autoritet og prestisje.

Omvendt var kirken avhengig av kongen. Kongen støttet kirken økonomisk gjennom gaver, og en sterk konge kunne sørge for ro og fred i samfunnet, slik at det blant annet ble lettere å drive misjonsarbeid. Kirken trengte det vernet kongemakten kunne gi.

Slik ser vi at kirke og konge spilte på lag. Som ellers i Europa skjedde kristningen av Norge og resten av Norden fra toppen av samfunnspyramiden og nedover. Det var eliten som drev den nye religionen gjennom.

Kampen sto i første rekke mellom konge og høvdinge. Høvdingene kunne godta den nye religionen hvis de selv så seg tjent med å alliere seg med kongen. Men det var også ulemper. Kristningen innebar at høvdingene underordnet seg kongen. De allierte seg oppover i samfunnshierarkiet, knyttet sin egen makt og skjebne til kongens og risikerte å svekke sin posisjon som ledere for et lokalsamfunn. I den gamle troen hadde høvdingene dessuten spilt en viktig rolle som ledere for kulthandlinger, og disse religiøse oppgavene bidro til å styrke og rettferdiggjøre deres makt. Derfor hadde høvdingene også noe å tape ved å bli kristne. Dette er noe av grunnen til at tvangskristningen møtte motstand. For Olav Tryggvason og Olav Haraldsson ble denne motstanden for sterk.

Den mektige Håkon Ladejarl i Trøndelag nektet å la seg tvangskristne, og flere skalder hyller ham for å ha gjenopprettet offerplasser og latt gamle helligdommer komme til heder og verdighet igjen. Trolig var det en allianse mellom dansk kongen og Håkons sønn Eirik som felte Olav Tryggvason i slaget ved Svolder i år 1000.

Olav den hellige

Olav Haraldsson var rik da han kom til Norge i 1015. Et par år før hadde han vært med på å dele den største utbetalingen av danegjeld noensinne – den skatten engelske konger betalte for å slippe å bli angrepet av norske og danske vikinghærer. Olav brukte sin rikdom til å kjøpe seg støtte fra norske stormenn. Penger, gaver og rå maktbruk var Olavs metode for å vinne oppslutning, både om seg selv som konge og om kristendommen.

Olav prøvde å gjennomføre et mer direkte styre over det meste av Norge, og delvis gjorde han det ved å satse på nye støttespillere. Han løftet fram velstående bønder fra sjiktet under de gamle høvdingene, bønder som ble trofaste og lojale mot kongen fordi de utelukkende skyldte ham sin nye maktstilling. Han ga også sine gårdsbestyrere, *årmennene*, oppgaver i styret av lokalsamfunnet.

En slik politikk måtte utfordre de gamle, selvbevisste høvdingættene. Ikke bare religionen selv, men tvangen som fulgte med, var vanskelig for dem å godta. Olav Haraldsson begynte å miste kontrollen utover i 1020-årene fordi høvdingene mobiliserte mot ham og fikk bøndene med seg.

Dessuten spilte – som så ofte i kampen om kongemakt og nasjonal kontroll – utenrikspolitiske forhold inn. Danskekongen Knut den mektige ville ikke oppgi det han oppfattet som sin rettmessige norske arv, og Olavs norske motstandere samlet seg rundt Knut. Det var denne alliansen mellom kong Knut og norske stormenn og bønder som Olav Haraldsson møtte i slaget på Stiklestad i 1030, der Olav falt.

- • **årmann:** lokal tjenestemann for de første kongene, styrte kongsgårdene

Detalj fra Olavsantemensalet (ca. 1300). Antemensalet er en betegnelse på forsiden av et alter. **Tenk deg at du skal bruke dette bildet i en presentasjon av slaget på Stiklestad. Hvordan ville du brukt bildet?**

En helgenkonge blir til

« Da det hadde gått 12 måneder og 5 netter etter kong Olavs død, ble hans levninger tatt opp, og kisten hans så ny ut som om den var nyhøvlet. Biskop Grimkjel var til stede da kong Olavs kiste ble lukket opp; det var en herlig duft av den. Så blottet biskopen kongens ansikt, og hans utseende var ikke på noen måte forandret, han var rød i kinnene som om han nettopp hadde sovnet. Folk som hadde sett kong Olav da han falt, kunne tydelig se at hår og negler hadde vokst nesten så mye som om han hadde vært levende her i denne verden hele tiden siden han falt.

Fra Heimskringla

Denne beretningen fra Snorres bok *Heimskringla* er starten på Olavslegenden. Kong Olavs liv endte i nederlag, han falt på Stiklestad. Men hans historiske betydning var ikke slutt med det. Da han døde, var hans kongsgjerning knapt begynt. Det er som helgenkonge, forestillingene om at han var en hellig mann, Olav har satt dype spor i norsk historie.

Også i denne legenden ser vi hvordan åndelig kraft og verdslig makt trekker i lag. For stormennene rundt den nye kongen, Olavs sønn Magnus, var det en stor fordel at kongens far kunne oppfattes som hellig. Det styrket oppslutningen om ham.

Men mer avgjørende var kirkens egen innsats. Ved å opphøye Olav til nasjonalhelgen økte kirken sin egen makt og prestisje. Allerede i 1040, ti år etter at han døde, var Olav etablert som norsk helgen.

At en konge hadde overnaturlige evner og kunne ha et liv etter døden, var ingen ny tanke. Også i førkristen tid levde slike forestillinger. Dette kan ha beredt grunnen for fortellingen om den hellige Olav og gjort det enklere for den å vinne innpass. I hvert fall fikk Olavslegenden et enormt gjennomslag i folketroen utover i middelalderen.

Hva: Slaget på Stiklestad

Hvor: Stiklestad, i dagens Verdal kommune, Nord-Trøndelag

Når: 29. juli 1030

Involverte: Kong Olav Haraldsson med hird (ca. 3500 mann ifølge Snorre) bestående av svenske og islandske følgesmenn mot Kalv Arneson, Tore Hund og Hårek fra Tjøtta som ledere for en bondehær (ca. 7000 mann ifølge Snorre).

Hvorfor: I år 1028 måtte Olav Haraldsson gå i eksil i Gardarike (Russland) da makten i området hans ble overtatt av en allianse mellom Håkon Jarl og Knut den mektige. Året etter druknet Håkon Jarl, og Olav øynet mulighet for igjen å overta makten. Olav hadde liten støtte i Norge på denne tiden, i motsetning til bondehæren han skulle møte.

Hva skjedde: Bondehæren viste seg å være overlegen, og Olav ble raskt omringet av fienden. Ifølge Snorre døde Olav etter tre ulike hogg med øks, det siste og dødelige skal ha vært i halsen, men det er ikke enighet om hvem som påførte kong Olav dette. Med Olavs død ble bondehæren slagets vinner.

Helliggjøring av konger var ikke uvanlig, det var nær sagt en helgenkonge i alle land i Europa. Helgenkongene styrket rikssamlingsprosessen fordi disse kongene ble løftet fram både som helbredere og folkets store beskyttere. Etterkommerne på tronen tok del i deres hellighet.

Slik sto Olav den hellige i sentralmaktens tjeneste også etter sin død. Gjennom ham fikk kongedømmet en dominerende posisjon i folks bevissthet.

Etter Stiklestad

Olavs fall var en seier for lokale høvdinger som ønsket en fjernere hersker som ikke så direkte blandet seg inn i de indre forholdene i landet. Men seieren skulle vise seg å bli kortvarig. På få år snudde stemningen i landet.

Flere ulike forhold forklarer dette brå omslaget. Danskekongen Knut den mektige innsatte sin sønn Svein og hans engelske mor Alfiva som herskere i Norge. Under deres herredømme ble de norske stormennene som hadde vært alliert med Knut, satt utenfor styret av landet. Det var ikke dette de hadde tenkt seg.

Avlingene slo feil flere år på rad, og bøndernes byrder ble tyngre. Motviljen mot danskestyret økte.

Allerede fem år etter Olavs død samlet de norske stormennene seg om hans lille sønn Magnus og ville ha ham til konge. De innså at de ville ha større nytte av en innenlandsk konge som de kunne ha kontroll med. Svein og Alfiva måtte rømme fra landet.

Borgerkrig og storhetstid

I årtiene etter Olav den helliges død sto kongedømmet på ganske solide bein. Harald Hardråde (konge 1047–1066) fullførte det noen historikere har kalt den første fasen i prosessen med å samle Norge. Han greide å slå ned de mest egenrådige høvdingene ved hjelp av sin egen hird. Dessuten slapp han innblanding fra danske konger som måtte konsentrere seg om forholdene i Danmark på grunn av intern uro der. Harald overtok danskekongenes ambisjoner om herredømme i England, men falt i slaget ved Stamford bro i 1066. Etter Harald Hardråde fulgte en lang periode preget av fred og vekst.

100 år senere er bildet et helt annet. Det er ufred og borgerkrig. Kongsemne står mot kongsemne, hær mot hær. Snorre forteller om en flokk voldsmenn, harde og våpendjerve, som skapte skrekk og frykt der de for fram. De rømte ofte til skogs når overmakten ble for stor. Der bandt de never, den ytterste delen av bark fra bjørketrær, rundt beina for å holde varmen. Derfor ble de kalt birkebeinere.

Hvorfor borgerkrig?

Hvorfor ble det borgerkrig? Hva var grunnen til at freds- og vekstperioden etter Harald Hardråde ikke fortsatte?

Mange historikere har pekt på at de sosiale skillene ble skarpere. Befolkningsvekst ga knapphet på ressurser. Flere ble jordløse. Rikdommer fra vikingferder hadde lagt grunnlaget for stormennenes politiske makt. Når vikingferdene nå tok slutt, ble aristokratiets maktgrunnlag svekket, og det resulterte i hardere rivninger mellom stormennene.

Etter hvert maktet ikke kongene å belønne sine tilhengere. Stormenn knivet seg imellom om kongemaktens ressurser. De mange kongsemnene fant misfornøyde stormenn som ville støtte dem i kampen om tronen, og dermed var det skapt forutsetninger for borgerkrig.

Hvilke årsaker til borgerkrigen omtales her? Rangér de ulike årsakene etter viktighet.

Høvdingen Erling Skakke greide å samle størstedelen av aristokratiet rundt kongedømmet til sønnen Magnus Erlingsson. Kirken hadde utviklet seg til å bli den andre store samfunnsmakten ved siden av kongedømmet. Samarbeidet med kirken var en grunnpilar i Magnus' kongedømme. Han ble kronet av erkebiskopen på et riksmøte i 1163, den første kroningen av sitt slag i

Norden, og Magnus kunne kalle seg konge av Guds nåde. Kirken på sin side sikret seg kongens løfte om at han skulle respektere kirkens selvstendighet i åndelige spørsmål.

Kong Sverre: propagandist og geriljaleder

Sommeren 1176 kommer en prest fra Færøyene, Sverre Sigurdsson, til Norge. Han hevder at han er sønn av en tidligere konge. Sverre blir birkebeinernes leder og kaster seg inn i kampen om kongemakten.

Det siste og avgjørende slaget mellom kong Magnus og Sverre Sigurdsson sto ved Fimreite i Sogn i 1184, der kong Magnus ble drept. Men etter kort tid startet en ny mobilisering mot Sverre, og han måtte kjempe mot en bølge av opprørsflokker. Den viktigste av disse flokkene var *baglerne*, ledet av biskopen i Oslo. Striden var ikke avsluttet da Sverre døde i 1202.

En viktig kilde til historien om kong Sverre er *Sverres saga*. Første del er skrevet i Sverres egen levetid, og han hadde selv kontroll over innholdet. Da er det kanskje ikke overraskende at han er framstilt som Guds utvalgte leder, en overlegen militær taktiker og inspirator, og at birkebeinerne takket være ham forvandles fra en sammenrasket røvergjeng til en slagkraftig geriljahær. Denne delen av *Sverres saga* må altså tas med mange klyper salt. Likevel er historikerne enige om at Sverre var en effektiv hærfører som vant mange slag selv mot overlegne styrker.

Historikerne har vært fascinert av kong Sverre, og grunnen er nok at han var en slags Askeladd. «Gud sendte ute fra utskjærene en liten og lav mann for å styrte deres overmot, og den mannen var jeg», heter det i *Sverres saga* om hans kamp mot kong Magnus. Dette må leses som propaganda, men Sverre var en outsider, en som kom fra det store intet og erobret kongemakten mot alle odds.

Sverres strid med kirken var nærmest uunngåelig. Kirken kronet kong Magnus og stilte seg helhjertet bak hans kongedømme. Da Sverre gikk til krig mot Magnus, fikk han også kirken som fiende. Men striden handlet også om kongemaktens kontroll med kirken, slik vi så i investiturstriden ute i Europa (se side 95). Sverre motsatte seg kirkens krav om selvstyre og kravet om at bare geistlige kunne utnevne personer i kirkelige embeter. Et annet viktig stridspunkt var hvem som skulle forvalte kirken og kirkegodset. Historikerne advarer likevel mot et romantisert bilde av Sverre som den store opprøreren som «talte Roma midt imot». Aristokratiets stilling i samfunnet ble neppe avgjørende svekket.

Sverres sønn Håkon Sverreson inngikk forlik og ga etter for mange av kirkens krav. Det er derfor tolket som en seier for kirken. På den andre siden ble Sverres sønn fullt ut anerkjent som lovlig konge – han ble løst fra kirkens bann, og alle biskoper vendte hjem. Det var en viktig seier for Sverres etterkommer.

Knud Bergslien: «Birkebeinerne» (1869). Dette bildet er malt på 1800-tallet. Hvilken betydning kan det ha for hvordan personene er framstilt?

• • **baglerne:** kommer av ordet bagall (= bispestav)

Nye kamper

Selv etter Håkon Sverresons forlik med biskopene tok ikke borgerkrigen helt slutt. Da Håkon døde brått i 1204, bare to år etter faren, brøt det ut nye kamper om kongemakten mellom birkebeinerne og forskjellige opprørsgrupper. Baglerne, med maktbase i Østfold, var fortsatt den sterkeste av disse gruppene.

Håkon døde barnløs – trodde man. Men så står Inga fra Varteig nær Sarpsborg fram med en liten gutt, født bare noen måneder etter Håkons død, og hevder det er kongens sønn. Gutten, som hun har kalt Håkon etter faren, må bort fra Østfold for at ikke baglerne skal få tak i ham. Julen 1205 flykter Inga nordover med sønnen. Med seg har hun en liten flokk birkebeinere, og målet er å ta seg til Trondheim der Håkon vil være trygg.

Fra Lillehammer dro følget østover. De hadde baglere i hælene, og det var for farlig å ta den vanlige veien gjennom Gudbrandsdalen. På fjellet blir de overrasket av uvær. De to beste skiløperne blant birkebeinerne, Torstein Skjevla og Skjervald Skrukka, drar i forveien med den halvannet år gamle Håkon på ryggen og klarer å bringe ham i sikkerhet.

Beretningen om Inga Varteigs sønn som skulle bli Norges konge, har vi fra *Håkon Håkons-sons saga*, som mest sannsynlig ble til under oppsyn av kongen selv – han som ble reddet av birkebeinerne som liten gutt. Sagaen forteller lite om Inga og hennes familie. Hva kan grunnen være til det?

Dagens birkebeinere

Ferden over fjellet mellom Lillehammer og Rena er kjent som en av de store heltedåder i norgeshistorien og er gjengitt mange ganger i malerkunst og historiske beretninger. Hvert år arrangeres Birkebeinerrennet til minne om den dramatiske skituren for over 800 år siden.

Kulturimpulser utenfra

Kongesagaene dyrker motsetninger og brå omslag. Av konger var det gjerne to typer: han som reiste rundt og vant ry og berømmelse som en stor kriger, og den fredelige kongen som satt hjemme og bygde landet. Om Harald Hardrådes sønn Olav Kyrre («kyrre» = den rolige), som var konge helt fra 1066 til 1093, heter det for eksempel: «Hele landet

ble ryddet og styrket, og folket rikt og mektig.»

Bildet er forenklet, for det var ikke bare krig og uro under Harald Hardråde og bare fred og vekst under sønnen hans. Sagaforfatterne likte nok aller best å skildre krigerkongenes dramatiske liv. Lovarbeid, kulturimpulser og andre fredelige utviklingslinjer kan ha

blitt samlet opp under Olavs regjeringstid fordi det var så lite annet å fortelle om ham.

På samme måte kan heller ikke borgerkrigsårene tegnes i svart-hvitt. Det handlet ikke bare om strid og krig. I denne perioden ble Norge for alvor en del av Europa kulturelt sett. ■

Kirken – en kulturell bro

Kirken var den store broen til Europas kultur. I 1152/53 ble Nidaros sete for en egen norsk kirkeprovins, og den norske erkebiskopen ble overhode både for biskoper på øyene i vest der vikingene i sin tid hadde herjet, og for biskopene i Norge. Dette styrket forbindelsene til Europa.

Klostervesenet åpnet også dører. Gjennom ordener som benediktinerne, cistercienserne og augustinerne kom den norske kirken fra midt på 1100-tallet i nær kontakt med viktige strømninger i europeisk kirkeliv. Mange klostre ble grunnlagt, og munkene hadde nære forbindelser til sine moderklostre i utlandet.

Som ellers i Europa ble det undervist i lese- og skrivekunsten både ved bispesetene og i klostrene, og det ble skrevet på folkespråket, ikke bare på latin. Det meste av litteraturen på norrønt var oversettelser av religiøs litteratur, bibeltekster og helgenlegender.

Erkebiskopen sto i nær kontakt med paven. Brev gikk mellom paven og Nidaros og fra Nidaros ut til biskopene i hele landet. Ut av dette miljøet vokste det fram et senter for litterær virksomhet i Nidaros, det første vi kjenner til i Norge. ■

Alt man må vite for å være *høvisk*, er samlet i boka Kongespeilet. Den er skrevet av en ukjent forfatter i kongens krets i 1250-årene. Dette var leveregler som var importert utenfra. Gjennom kjennskap til høvisk framferd kunne en mann demonstrere at han hørte til i de øverste kretser, høyt hevet over vanlige folk. Sagalitteraturens fåmælte, brutale krigere er ikke lenger eneste forbilde. En konges status ble også målt etter hvor høvisk hoffet hans var. Den norske eliten hadde tatt til seg de samme idealer som dominerte ute i Europa, og fått en kulturell identitet farget av kristne verdier.

• • **høvisk:** dannet og høflig

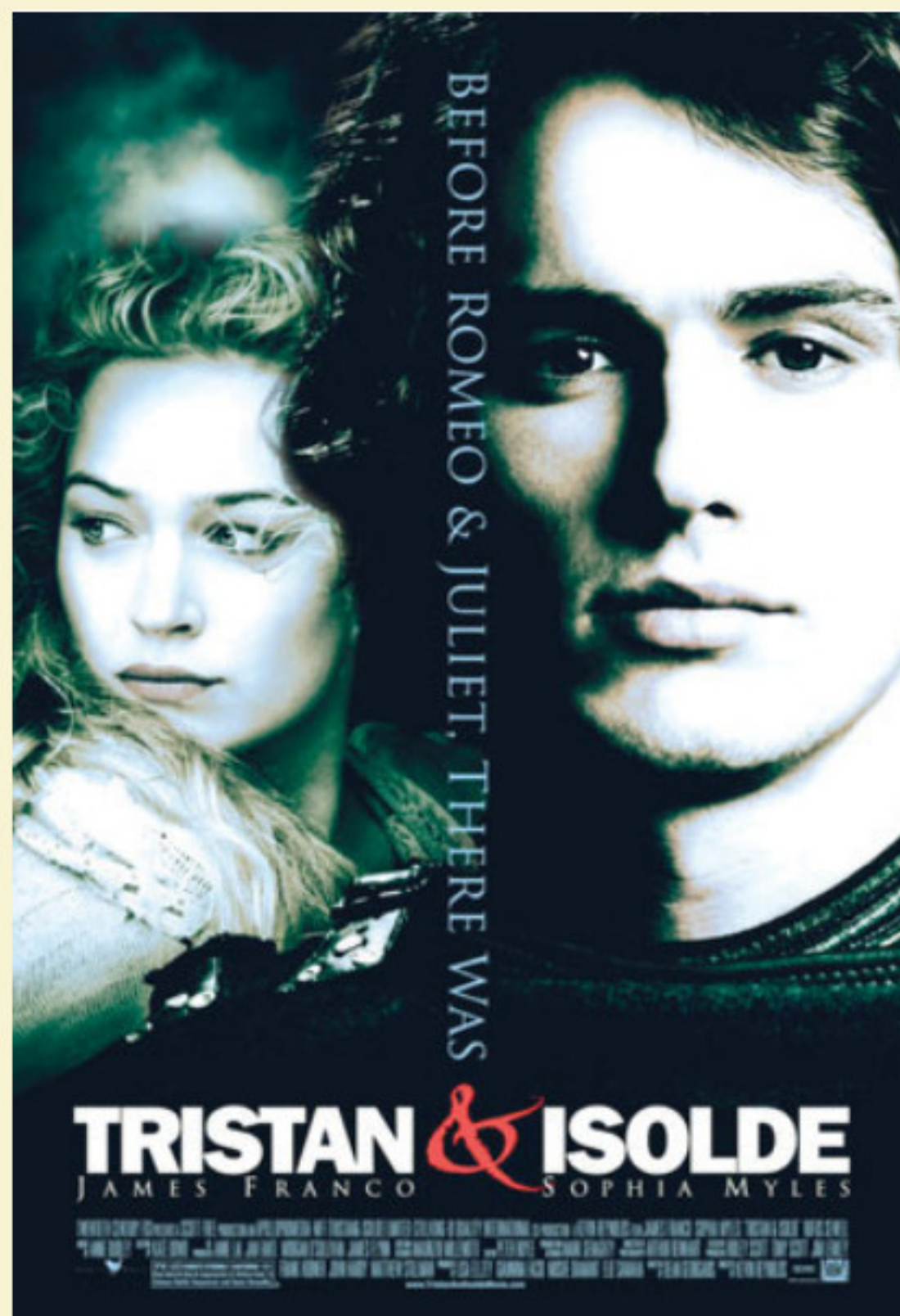
Ridderkultur til Norge

Den franske ridderkulturen kom til Norge i 1220-årene. Da ble fortellingen om Tristan og Isolde oversatt til norrønt. Fortellingen hadde trollbundet folk ute i Europa. *Tristan og Isolde* hadde drukket en trylledrikk så de ikke kunne elske andre enn hverandre, men Isolde var ulykkeligvis lovet bort til Tristans herre, kong Mark av England. Intriger, begjær og et elskende par som aldri får hverandre – lyder det kjent?

Tristan og Isolde var kanskje den aller mest populære av alle fortellingene som hadde sine røtter i Frankrike, der trubadurene dro rundt mellom de mange borgene og sang om den forbudte, brennende kjærligheten. Trubadurdiktingen har fascinert ettertiden, og mange mener det var her forestillingen om den romantiske kjærligheten først oppsto.

Historier om trubadurer som ble drevet til galskap av ulykkelig kjærlighet, og om heltmodige riddere i kirkens tjeneste ble populære. Å opptre *høvisk* er det bærende motivet og det fremste idealet i mye av denne litteraturen. Det handler om å respektere det vi i dag kanskje ville kalt kulturelle koder: å vite hvordan man skal tiltale folk av ulik stand, når man skal tie i forsamlinger, og hva som er passende klesdrakt. ■

«Intriger, begjær og et elskende par som aldri får hverandre – lyder det kjent?», spørres det i teksten. I hvilke andre tekster eller filmer har du vært borti disse temaene? Er temaer fra middelalderen fortsatt aktuelle?

Håkonshallen i Bergen, innviet i år 1261. [Tror du noen av byggene vi bygger i dag vil stå om tusen år?](#)

En norsk stat dannes

Håkon Håkonsson, den lille gutten birkebeinerne reddet over fjellet, blir som 13-åring hyllet som norsk konge i 1217. En hertug, Skule Bårdsson, fungerte som riksstyrer mens Håkon var ung, men brøt senere med kongen og ledet selv et opprør mot ham. Det ble slått ned, og Skule Bårdsson drept i 1240. Borgerkrigsperioden er endelig slutt.

Stormannsslektene ble færre under borgerkrigen, og kongemakten styrket seg med økte skatter og høyere bøter for lovbrudd. For å si det litt enkelt: En større kake og færre til å dele den gjorde det mulig å avslutte borgerkrigene. Stormennene både på birkebeiner- og baglersiden så seg tjent med å avslutte striden og samle seg om Håkon Håkonssons kongedømme.

Skules fall i 1240 markerer dermed også slutten på den andre og siste fasen i den lange prosessen med å samle Norge. Framover mot 1300 begynte Norge å bli en stat.

Mer makt hjemme og ute

I samarbeid med aristokratiet bygde kongene utover på 1200-tallet ut en lovgivning og en administrasjon som var fullt ut på høyde med det som fantes ute i Europa. Dette er grunnpillarene for sentralmakten som vokste fram:

Kongeideologi. Med støtte fra kirken kom en tydelig kongeideologi på plass. Kongedømmet er forankret i Guds allmakt, og det skulle være arvelig. En kronet konge var ikke lenger bare en person, men også et symbol på Guds makt. På dette grunnlaget kunne han kreve lydighet fra sine undersåtter.

Kirken. Kirken ble vernet av kongemakten. Kirkemakt og kongemakt støttet seg til tomaktslæren: Både den verdslige og den åndelige makten sprang ut fra Gud, og stat og kirke var suverene på hvert sitt område. Forholdet mellom kirke og konge var motsetningsfylt gjennom hele høymiddelalderen (ca. 1130–1350). Det var preget av både rivalisering og samarbeid.

Lovgivning og rettshåndhevelse. Allerede fra før vikingtiden eksisterte det ting. I løpet av vikingtiden ble tingordningen fastere organisert, og det ble utviklet lovverk for større geografiske områder, som Gulatingsloven for Vestlandet og Frostatingsloven for Trøndelag (se side 108).

På 1200-tallet sto kongemakten i spissen for en bølge av lovgivningsarbeid over store deler av Europa. Slik var det også i Norge. Et utbygd rettsvesen var viktig for kongemakten, og kongen var autoriteten bak lovgivningen. Norge fikk en lov i 1274 som skulle gjelde for hele landet, en landslov. Kongen på denne tiden, Håkon Håkonssons sønn Magnus, er blitt kalt «Lagabøte» («lovforbedrer»).

Mer bruk av skrift. Vi husker at kong Sverre fikk skrevet sin egen saga, *Sverres saga*, som ledd i kampen han førte mot sine motstandere – skriften var blitt et våpen. Etter ham tok kongemakten skriften i bruk for å bygge ut administrasjonen av riket. Under Håkon Håkonsson skjøt denne utviklingen fart.

Gjennom lovgivningen søkte kongemakten å sikre seg enerett, monopol, på voldsbruk i landet. Resten av samfunnet måtte godta at bare kongemakten hadde denne retten. Det er den rollen politiet har i våre dager – bare politiet har lov til å bruke vold. Kongen var også rikets høyeste dommer, og bare han hadde rett til å benåde.

Ute i lokalsamfunnene spilte kongelige tjenestemenn, sysselmennene, en nøkkelrolle. Sysselmanen hadde politi- og påtalemyndighet og krevde inn bøter på kongens vegne.

Militærvesen. Fra gammelt hadde hver fri mann plikt til å delta i forsvaret av landet. I Norge ble slik mobilisering kalt leidang. Det er forløperen for våre dagers verneplikt.

I de fleste land i Europa ble slik militær tjenesteplikt gjort om til en skattebyrde i løpet av middelalderen ved at folket måtte betale en skatt som gikk til å underholde profesjonelle soldater. Dette skjedde delvis også i Norge. Kongene avskaffet ikke den militære leidangsplikten, men fikk full kontroll over den. Ved siden av rettsapparatet var militærvesenet den organisasjonen som skapte mest enhet og bandt riket tettest sammen.

En aggressiv utenrikspolitikk. Det var mer regelen enn unntaket at europeiske konger i middelalderen søkte å legge under seg områder og folkegrupper. Kontroll over landområder ga økte inntekter i form av skatter og avgifter fra handelsvirksomhet. I tillegg styrket man seg overfor mulige rivaler og fikk makt og prestisje.

Med styrket makt innad i riket og et svekket dansk kongedømme kunne også de norske kongene føre en aggressiv utenrikspolitikk. Utover på 1200-tallet ble norske sendemenn sendt til Tunis i sør, Novgorod i øst og Grønland i vest. De norske kongene hadde hevdet sine interesser i områder med norsk bosetning, og på 1100-tallet sikret de seg overherredømme over øyer i vest. I 1261 sverget også de norrøne bosetterne på Grønland troskap til norskekongen. De tenkte trolig at dette ville sikre livsviktige forsyninger fra Norge av korn, jern og tre.

Norgesveldet ca. år 1265. Større enn dette har landet aldri vært.

Prøv å rangere årsakene til framveksten av en norsk sentralmakt. Hvilken årsak er viktigst, og hvilken er minst viktig?

Island hadde ikke egen konge, og Håkon Håkonsson knyttet islandske høvdinge til sin egen hird. Han sikret seg etter hvert kontrollen over landet ved å utnytte motsetningene og maktkampen mellom de islandske høvdingene.

Rivalisering med kirken. Makten til erkebiskopen i Nidaros strakte seg i begynnelsen over et større område enn det kongen rådde over. For at kongen skulle framstå som like mektig, måtte han herske over et like stort område som det erkebiskopen var åndelig leder for. Etter å ha fått kontroll over Grønland og Island oppnådde han akkurat det.

Byer gjør samfunnet mer mangfoldig

Se for deg en by i middelalderen: Folk bodde tett, det var liv og leven overalt. Avfall fløt i de trange smugene. Flokker av sauer og kuer kunne brått sperre veien for dem som skulle fram, for også byfolk holdt husdyr.

Kongsgårder, kirker og bispegårder ble gjerne bygd i stein. Resten av bebyggelsen var trehus kloss nær hverandre. Brann ble fort en forferdelig katastrofe.

Også i høymiddelalderen bodde det store flertallet av befolkningen, ca. 95 prosent, på landet og livnærte seg som bønder. Men som ellers i Europa hadde byene større betydning for samfunnsutviklingen enn innbyggertallet skulle tilsi. De var drivkrefter for spesialisering både innenfor administrasjon og næringsvirksomhet.

Byutviklingen fant sted på ulikt grunnlag: kongemaktens og kirkens behov for administrative sentre, oppblomstring av handel og håndverk og forsvarsbehov. Stavanger og Hamar ble til byer fordi kirken opprettet bispeseter der. Skien vokste fram på grunnlag av eksport av trelast og brynesteiner.

Landets overlegent største by, trolig den største i Norden, var Bjørgvin (Bergen). Med ca. 9000 innbyggere i 1300 var det en mellomstor by i europeisk målestokk. Byen var et knutepunkt for handel, med tørrfisk nordfra som den store eksportvaren.

Oslo og Nidaros (Trondheim) hadde ca. 3000 innbyggere hver. Alle de andre norske byene var enda mindre.

Ulike grupper i byene

En titt inn i bysamfunnet rundt år 1300 viser oss et større og mer sammensatt miljø enn tidligere. Bergen er den byen vi har flest opplysninger om.

Det øverste samfunnssjiktet var de som eide tomter og hus, siden bygården var sentrum for den økonomiske virksomheten. Bygårdene var både varelagre og utsalgssteder, og det ga huseierne store leieinntekter.

Huseierne var også de som kunne delta i byens styre og stell. I denne gruppa finner vi kjøpmenn, de mest velstående blant de geistlige og toppsjiktet blant håndverkerne, som gullsmedene. Trolig var over ti prosent av befolkningen i Bergen geistlige.

Håndverkere og småhandlere utgjorde et mellomsjikt, og i byloven regnes det opp et trettitalls håndverksfag – det forteller oss at arbeidslivet er blitt mer spesialisert.

Kvinner og menn arbeidet sammen. Hustruene til håndverkerne og handelsmennene var i praksis partnere i næringsvirksomheten. Formelt ser kvinnene også ut til å ha hatt en friere stilling enn i bondesamfunnet. De kunne eie hus og drive forretningsdrift, og det fantes kvinnelige gårdeiere. Ganske mange kvinner i det sosiale mellomsjiktet var ølselgere, bakstekoner og småhandlere.

Under håndverkere og småhandlere fantes det en stor gruppe som var knyttet til bygårdene som tjenere og arbeidere. Andre var sjømenn eller sesongarbeidere som drev med lossing og lasting av skip.

Fattige og syke sto helt nederst på samfunnsstigen. Det fantes en viss sosialomsorg for dem. I Bergen skulle de flytte rundt i bygårdene slik at underholdet av dem gikk på omgang. Fra rundt 1250 opprettet kirken hospitaler som skulle ta seg av dem som hadde det vanskeligst, og en fjerdedel av tienden, den faste skatten til kirken, skulle brukes på de fattige. Å gi almisse, penger eller andre gaver, til de fattige ble regnet som en plikt for alle kristne.

I byer med mange tilreisende og ugifte menn ble seksuelle tjenester etterspurt. De prostituerte hadde lav status. De var pålagt å gå enkelt og billig kledd og hadde ikke lov til å vitne i rettssaker. I en by som Bergen kan det ha bodd et par hundre prostituerte rundt år 1300, og de utgjorde dermed en ganske stor yrkesgruppe.

Moralens voktere

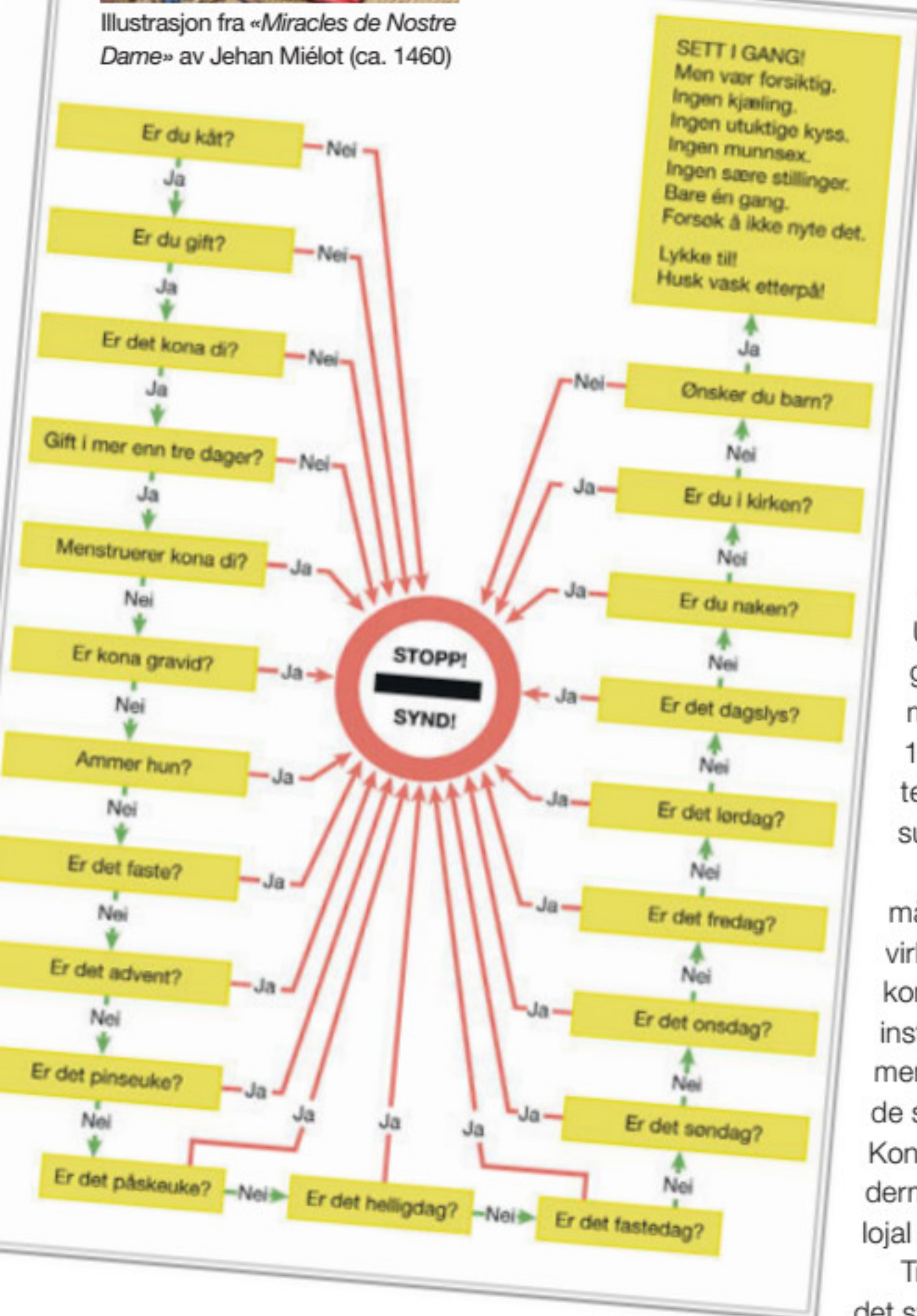
Det var langt flere prester og andre geistlige per innbygger enn det er i Norge i dag, og kirken prøvde å innprente folk de samme regler om moral og fromhet som ellers i Europa. Prestene hadde plikt til å sørge for at alle i menigheten fikk nok religiøs kunnskap til å følge kirkens leveregler, som for eksempel at man ikke skulle arbeide på søndager, når man skulle faste, og hvordan man skulle oppføre seg under dåp, nattverd og bryllup.

Rekonstruksjon av Bergen i middelalderen. I bakgrunnen kan du se Håkonshallen som fortsatt finnes i byen.

Illustrasjon fra «*Miracles de Nostre Dame*» av Jehan Miélot (ca. 1460)

Figur etter en idé av James A. Brundage, forfatter av *Law, sex and Christian Society in Medieval Europe*

Kirken krevde at begge parter måtte gi sitt samtykke for at ekteskapet skulle være gyldig, men dette kravet hadde lite å si. Det var foreldrene eller andre verger som hadde det siste ordet. Ekteskapet var en pakt mellom to familier, der hensikten var å utvide familieforholdet for å skape større økonomisk trygghet. Det betyr at langt fra alle kunne gifte seg. Å eie eller leie en gård ser ut til å ha vært en forutsetning.

Å sette barn til verden var ekteskapets viktigste funksjon. Barn sikret at overføringen av ressurser mellom generasjonene skjedde etter de arvereglene som var bestemt i loven. Kirken satte derfor mye inn på å ha kontroll over dette livsområdet.

Det var ikke bare forbudt med sex utenfor ekteskapet. Kirken ville også regulere hvor ofte ektefolk hadde sex med hverandre: aldri sex på høytidsdager, aldri når det er messe morgenen etter, aldri når det er faste, osv. Å sette grenser

for seksualiteten ser ut til å ha vært viktig, men om folk virkelig fulgte disse reglene, er vanskelig å vite.

Et redskap – for hvem?

Hvem tjente på den kraftige utbyggingen av kongens makt og styringsapparat i høymiddelalderen? Var kongedømmet et redskap for en spesiell gruppe?

Slike spørsmål er blitt mye diskutert blant historikerne. Lenge var det et dominerende syn at kongedømmet var et verktøy for de mektige, for aristokratiet, og at kongens personlige makt var avhengig av at han tjente aristokratiets interesser.

Tilhengere av en slik teori mener at kongemakt og aristokrati presset ressurser ut av bøndene. Undertrykkningen ble hardere under den lange borgerkrigsperioden fordi våpenmakt ofte ble satt inn mot vanlige folk, men den fortsatte også for fullt på 1200-tallet. Den såkalte storhetstiden var det rene terrorveldet der vanlige mennesker levde på sultegrensen.

Andre historikere har innvendt at denne synsmåten legger for lite vekt på kongedømmets positive virkninger for befolkningen. Avgjørende for både kongemaktens og kirkemaktens vekst var at begge institusjoner ivaretok viktige interesser for vanlige mennesker. Styresmaktene håndhevet lov og rett, de skapte fredelige forhold, og lovbrudd ble straffet. Kongen framsto som en garantist for fred og kunne dermed få gjennomslag for krav om lydighet. Å være lojal mot ham var både rettferdig og nødvendig.

Trass i all uenighet har historikerne samlet seg om det syn at kongedømmet og kirken i høymiddelalderen overtok oppgaver og funksjoner som bondesamfunnet tidligere hadde fylt på egen hånd. Men selvstyreorganene i bondesamfunnet opphørte aldri helt å fungere. Noen hevder derfor at det gjennom hele middelalderen var en form for gjensidig avhengighet mellom kongemakt og lokalsamfunn, som ingen enkeltaktører – selv ikke kongen – kunne rive seg helt løs fra.

Senmiddelalderen – tap av selvstendighet og nye vekstmuligheter

Året 1536 regnes som et merkeår i norsk historie. Det året fastslo den nye danske kongen, Kristian 3., at Norge ikke lenger skulle være noe eget rike, men en provins i Danmark og underlagt Danmarks krone «til evig tid». Drøyt 200 år tidligere, rundt år 1300, sto det norske kongedømmet sterkt både utad og innad. Etter 1536 fantes det ikke lenger noen egne norske politiske institusjoner. Landets selvstendighet var gått tapt. Hvordan kunne dette skje? Hva forklarer utviklingen fra å være et selvstendig kongerike til et avmechtig *lydrike*?

Spørsmålet har opptatt historikerne i mange år. Den politiske utviklingen – fra storhetstid til lydrike – har også formet den vanlige oppfatningen av senmiddelalderen som en eneste lang krise- og nedgangstid. Men kriser og uro for dem som styrte landet, betyr ikke nødvendigvis det samme for befolkningen som helhet. Samtidig som historikerne de siste årene har prøvd å finne gode svar på hvorfor Norge mistet sin politiske selvstendighet, har de vært opptatt av å nyansere bildet av senmiddelalderen.

Pest, politikk og union

« På samme tid seilte et skip fra England med mange menn om bord, som la inn til Vågen i Bergen. Noe av lasten ble losset, og siden døde alle folkene om bord. Straks godset fra dette skipet kom opp i byen, begynte folk i byen å dø. Da for sotten omkring i hele Norge og la landet øde.

Sitert etter Mosseng m.fl: *Norsk historie 750–1537*

Slik skildrer den islandske presten Einar Havlideson hvordan svartedauden, eller «den store mannedaude» kom til Norge i 1349. Det var trolig rottene på skipet, nærmere bestemt lopper på rottene, som bar den fryktelige pestbakterien med seg.

I årene før hadde epidemien herjet som en ildebrann ute i Europa, etter at den først kom til Krimhalvøya ved Svartehavet via karavanerutene fra Asia. Derfra ble bakterien fraktet videre til Italia med handelsskip. Den italienske forfatteren Giovanni Boccaccio gir en skildring av et sykdomsforløp det ikke er lett å glemme:

« Til å begynne med oppsto det i lysken eller i armhulene, på menn og kvinner uten forskjell, noen kuler som vokste seg mer eller mindre store, noen som et middels eple, andre som et egg, og som folk kaller byller. Fra disse kroppsdelene tok så denne dødelige pestbyllen til å spre seg ut over hele kroppen uten unntak.

Sitert etter Orning: *Norvegr*, bind 1

• • **lydrike:** et land som er tvunget til å adlyde og følge et annet lands påbud

Er rottene uskyldige? Det har de seneste årene blitt forsket på om det faktisk var rottene som spredte pesten, blant annet har det blitt lansert teorier om det kan ha vært et ebolaliknende virus som var årsaken til sykdommen. Teorien er foreløpig ikke bekreftet. Dette viser at nye funn og teorier fortsatt kan endre vår oppfatning av historien.

Theodor Kittelsen: «Pesta farer landet rundt» (1904). [Hvorfor tror du Kittelsen har valgt å skildre svartedauden på denne måten?](#)

Hvordan tror du det var å leve i en tid der pester tok livet av halvparten av befolkningen? Hva tror du det gjør med menneskenes mentalitet?

I dag ville antibiotika tatt knekken på pestbakterien, men middelalderens mennesker var prisgitt sykdommen. Etter få dager døde rundt 60 prosent av dem som ble smittet. Sykdommen kunne også slå seg direkte på lungene, og da kom døden enda mer nådeløs. Nesten alle som ble syke på denne måten, omkom.

Et øde landskap

Einar Havlideson mente at to tredjedeler av Norges befolkning døde av pesten i 1349. Rundt halvparten er nok et riktigere anslag. Men epidemien kom tilbake omtrent hvert tiende år, både i Norge og resten av Europa, selv om utbruddene ikke var like voldsomme som det første. For første gang siden det vestromerske rikets fall gikk befolkningstallet i Europa tydelig nedover. I Norge bodde det ca. 200 000 mennesker i 1500, rundt 40 prosent færre enn 150 år før. Deretter vokste tallet langsomt igjen, men kanskje ikke før nærmere 1700 var det kommet opp på samme nivå som før den store mannedauden slo til.

Virkningene av et slikt folketap var enorme, både for økonomi og samfunnsliv. Områder ble lagt øde, gårder forfalt. I Asker utenfor Oslo var det på begynnelsen av 1300-tallet yrende liv på 129

gårdsbruk. Da Oslo-biskopen Øystein Aslaksson besøkte området i 1389, var bare 59 gårder i drift, mens 75 lå øde. I mer avsidesliggende bygder var bildet enda dystre. Der kunne alt menneskeliv være borte. Jordprisene sank fordi etterspørselen etter jord ble mindre, og både kirke og stat mistet store skatteinntekter. På en annen side ble det mer og bedre jord tilgjengelig for de som overlevde.

Inn i unionen

I 1319 døde kong Håkon 5. Magnusson, den siste mannlige arvingen av slekten etter kong Sverre. I ettertid er hans død blitt stående som et symbol på Norges vanskelige stilling og framtidige nedgang. Han var uten mannlige arving. For første gang i historien skulle Norge dele konge med Sverige, starten på en stadig tettere sammenfiltring med nabolandene Sverige og Danmark.

Inntektssvikten bidrar til å forklare hvorfor kongedømmet ble svekket. Men svartedauden og de andre epidemiene gir ingen fullgod forklaring på utviklingen. Andre land i Europa, også Sverige og Danmark, ble sannsynligvis like hardt rammet av epidemiene. Hvorfor ble Norge så politisk svekket i senmiddelalderen, for til slutt å forsvinne inn i det Henrik Ibsen kalte «firehundreårsnatten»?

Det er et samspill av mange faktorer, og historikerne har ikke klart å legge alle brikkene sammen til et bilde alle kan enes om. Men hovedlinjene ser slik ut:

Hansaforbundet. Allerede på slutten av 1200-tallet hadde nordtyske handelsbyer med Lübeck i spissen sluttet seg sammen for å fremme sine økonomiske interesser. Byene lå i utkanten av Det tysk-romerske rike der keiseren sto stadig svakere.

Byene hadde utstrakt selvstyre, hver by var organisert i gilder (hanser) som var

- ● **Firehundreårsnatten:** begrep brukt om de ca 400 årene Norge var i union med Danmark

sammenslutninger av kjøpmenn som styrte på vegne av borgerne. Midt på 1300-tallet slo byene seg sammen til et mektig forbund, Hansaforbundet.

Hansaen sto i spissen for den omfattende handelen i østersjøområdet og brakte korn, tømmer, tjære og sild fra Øst-Europa. Forbundet øvde et sterkt politisk press mot hele det nordiske området for å sikre sin makt og sine handelsprivilegier.

En av handelsrutene gikk til Bergen, der mange av de tyske handelsfolkene kjøpte eller leide seg hus langs Bryggen og dannet et selvstendig samfunn. De kjøpte tørrfisk av nordnorske fiskere og fraktet den ut i Europa. Hansaen kontrollerte etter hvert mye av handelen, og Norge ble avhengig av det tyske kornet. Dette gjorde landet sårbart.

Dynastimakt over landegrensene. Vi skal senere se at det vokste fram dynastiske riker, eller «konglomeratstater» på 1500- og 1600-tallet – svære, flernasjonale riker som ble bundet sammen av en kongeslekt på toppen (se side 187). Senmiddelalderens unioner var forløpere for disse rikene. Når to tronarvinger giftet seg, ble landene deres koblet sammen for kortere eller lengre tid.

Samtidig ble også nordiske stormannsslekter innvevd i hverandre gjennom giftermål, og de utviklet sosiale og økonomiske interesser på tvers av nasjonsgrensene. Støtten til et nasjonalt kongedømme ble svakere. Nedgangen etter pestepidemiene er en del av bildet. Det ble rasjonelt å samle flere riker under én hersker fordi statsinntektene skrumpet inn.

Riksrådene. Et formynderstyre for mindreårige konger var ikke uvanlig. Styret besto av en gruppe stormenn. Men etter Håkon 5. Magnusson ble dette formalisert i et riksråd som i ustabile tider også kunne brukes mot kongemakten.

Presset fra Hansaforbundet er viktig for å forstå bakgrunnen for at de tre nordiske landene ble samlet i *Kalmarunionen* i 1397, med dronning Margrete som mektig regissør. Den norske eliten var velvillig innstilt til henne. Unionen ble oppfattet som en maktblokk mot Hansaens makt og nordtyske fyrsters ønske om å dominere i Norden.

Men på lengre sikt bidro unionen til å undergrave stabiliteten og svekke Norges stilling ytterligere. Det tette samarbeidet og interessefelleskapet mellom kongemakt og aristokrati ble brutt. I det lange løp ble det norske kongedømmet underordnet andre hensyn, først og fremst den danske kongens interesser. Dette banet vei for tapet av all politisk selvstendighet.

Hansaen Rostock. **Hvilke bygninger og båttyper ser du på bildet? Hva kan dette fortelle om byen Rostocks betydning?**

- **dynasti:** en arvefølge av herskere eller statsoverhoder, som tilhører den samme familien, og som varer i flere generasjoner

Kalmarunionen: grunnlagt i et møte på Kalmar slott i 1397, og var en politisk forening mellom kongerikene i Norge, Sverige og Danmark. Erik av Pommern (1382–1459) ble kronet som konge over de tre kongerikene. Etter 1434 sto Sverige reelt utenfor unionen. Unionen ble oppløst i 1521.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at lokale høvdinge dro ut på vikingferder for å styrke egen makt
- ✓ at vikingene både plyndret og drev med handel
- ✓ at vikingferdene åpnet Norden mot Europa og samtidig drev fram forsøkene på å samle Norge til ett rike
- ✓ at kirke og kongemakt forente sine krefter for å samle landet, men at forholdet var også preget av rivalisering
- ✓ at Norge i høymiddelalderen ble en stat, med sterkere sentralmakt enn før
- ✓ at svartedauden var den første av mange pestepidemier som førte til kraftig nedgang i folketallet
- ✓ at kirken og kongemakten bygde mye av sin makt på leieinntekter fra jord, og at disse inntektene falt sterkt
- ✓ at Norge i senmiddelalderen ble vevd inn i unioner med Sverige og Danmark
- ✓ at det tyske Hansaforbundet var en viktig maktfaktor i Norden

Ikke bare en nedgangstid

Tapet av politisk selvstendighet har i stor grad formet oppfatningen av senmiddelalderen som en lang krise- og nedgangstid. Men bildet må nyanseres.

Pestepidemiene rammet hele folket hardt, og frykten for døden kastet dype skygger over menneskenes liv. Men de som overlevde, fikk nye muligheter.

Gjennom hele høymiddelalderen hadde det vært en jevn befolkningsvekst som gjorde at folk tok i bruk jord som egentlig var for dårlig til å dyrke. Etter svartedauden lettet presset. Folk flyttet fra skrin jord til gårder med bedre dyrkingsforhold.

I byene som ellers i landet mistet de store jordeierne inntekter som følge av nedgangen i folketallet. Det gjaldt kirken, det verdslige aristokratiet og kongen. I Nidaros var 14 kirker i bruk mot slutten av høymiddelalderen, mens det litt ut på 1500-tallet kun var tre. Den voldsomme reduksjonen skyldtes både inntektstap og lavere folketall.

Men heller ikke for byene er bildet helsvart. Handelen har trolig vokst gjennom hele senmiddelalderen, og Bergen har kanskje ikke opplevd noen nedgang i folketallet i det hele tatt. Det skyldes at byen var sentrum for fjernhandel med fisk.

Hansaforbundet sto sentralt i denne fjernhandelen. Historikerne har i det store og hele vurdert Hansaen som en negativ kraft fordi den hindret framveksten av et norsk byborgerskap og dermed svekket det norske samfunnets evne til å stå på egne bein. Den trakk dessuten en del av overskuddet fra fiskehandelen ut av landet i stedet for at det kunne blitt investert i Norge. Men på den andre siden fikk norske varer tilgang til et større marked gjennom Hansaen, og forbundet sikret import av en rekke varer til Norge.

Den voksende handelen med tørrfisk la også grunnlag for styrket velstand i kystdistriktene nordpå. Fiskerbøndene, bønder som drev både med fiske og litt jordbruk, har etter alt å dømme fått bedre økonomiske kår gjennom hele senmiddelalderen. Mange vanlige mennesker opplevde oppgang i den perioden som er beskrevet som en nedgangstid.

Å gjøre

- 1 Tegn en tidslinje over den europeiske middelalderen, og plasser den norske vikingtiden inn i denne aksen. Skriv inn viktige begivenheter fra vikingtiden på tidslinjen. Hvorfor valgte du de begivenhetene du gjorde?
- 2 Ved starten av dette kapitlet fikk du i oppgave å lage et tankekart med «vikingferdene» som utgangspunkt. Se på dette tankekartet igjen. Er det noen punkter du kan legge til eller fjerne nå?
- 3 Hva var årsakene til vikingferdene? Er enkelte årsaker viktigere enn andre? Lag en liste over årsaker og prøv å rangere dem etter betydning.
- 4 Tegn en skisse over det norske samfunnet i høymiddelalderen. Hvilke maktsentre fantes, og hvilke samfunnslag? I hvilken grad ligner den norske samfunnsmodellen den vi kan finne i Europa i denne perioden?
- 5 «Norge ble samlet til ett rike ved slaget på Stiklestad.» Lag et skjema der du fyller ut med argumenter både for og imot denne påstanden. Hvilken «side» har de beste argumentene, synes du? Begrunn svaret ditt.
- 6 «Fra mange guder til bare en», sier en av overskriftene i kapitlet.

Gjør rede for ulike årsaker til at landet ble «kristnet», og drøft hvilke årsaker du mener er viktigst. (Les mer om drøfting i kurset på side 546.)
- 7 Hva vil du si var de viktigste endringene i Norge i middelalderen?
 - a Noter ned stikkord og forklar dem for en medelev.
 - b Diskuter hvorvidt endringene i Norge kan sies å være påvirket av andre kulturer, og eventuelt hvilke?
- 8 Les kilden på side 103.
 - a Pek på ord, formuleringer og vektlegging i teksten som gjør at dette kan karakteriseres som en farget kilde.
 - b Hva vil du si kilden forteller om opplevelsene befolkningen hadde av vikingenes inntog i landet?

- c Nedenfor finner du en tekst som på mange måter motsier kilden fra side 103. Sett de to tekstene opp mot hverandre. Hvilken stoler du mest på, og hva forteller disse to tekstene om hvordan synet på vikingene har skiftet opp gjennom historien?

- « Det finnes ikke noen periode av vår gamle historie hvor en umiddelbart har inntrykk av at det hender så mye nytt og viktig som i det tidsrom vi kaller vikingtiden (...). Skueplassen for norsk historie blir med ett utvidet – fra dalene og fjordene hjemme til hele det nordvestlige Europa; tusener og atter tusener av nordmenn drar over havet, herjer, slåss, handler og bosetter seg, og de som ikke blir igjen der ute, vender tilbake med umåtelige skatter av gods og inntrykk; til sist fører de også en ny gud med seg, merkeli- gere og mektigere enn noen av de gamle. Hjemme i landet er det ikke mindre ting som går for seg; det drønner av kamp og våpentak på tinget; de store lovforbundene, leidangen og Norges rike blir til. Og under det hele går arbeidets sterke strøm; jern blir smeltet og smidd i uhorvelige mengder, skogen faller, nye gårder ryddes i tusentall»

Fra Andreas Holmsens *Norges historie*.
Fra de eldste tider til 1660 (1939)

- 9 I essayet på side 594 skriver Knut Nærum om vikingene «fritt etter hukommelsen». Lukk boka og gjør det samme: Skriv en kort tekst med tittelen «Vikingtid og middelalder i Norge». Sammenlign gjerne teksten din med en medelev.

Litteraturliste

Sverre Bagge: *Mennesket i middelalderens Norge*, 2005
 Claus Krag: *Vikingtid og rikssamling 800–1130, Aschehougs norgeshistorie*, bind 2, 2005
 Ole Georg Moseng, Erling Sandmo m.fl.: *Norsk historie 750–1537*, 2007
 Hans Jacob Orning: *Norgegr. Norges historie frem til 1400*, 2011
 Jon Vidar Sigurdsson: *Det norrøne samfunnet*, 2008

5 Store imperier og nomadefolk

Et stort imperium med base på den arabiske halvøya vokste fram i løpet av middelalderen. I dette kapitlet tar vi for oss dette imperiet, og hvordan folk levde der. Vi retter også søkelyset mot utviklingen i Kina og i Afrika.

Slik så det ut

Utbredelsen av islam ved slutten av 800-tallet

Dsjengis-Khans og hans etterkommeres mongolske rike fra ca. 1200–1280

Dette har skjedd

Perioden fra 800 før til ca. 500 etter vår tidsregnings begynnelse kalles ofte de klassiske imperiers periode. Store imperier dominerte svære områder fra middelhavsregionen i vest til Kina i øst. Romerriket er det mest kjente for oss europeere, men det var tre til: Perserriket, Maurya-riket (India) og Handynastiet (Kina). Alle fire eksisterte i flere hundre år, og alle ble viktige for den videre historiske utviklingen i sine områder.

De aller fleste innbyggerne var bønder. I løpet av den tiden imperiene eksisterte, utviklet det seg en viss økonomisk

spesialisering. Et område spesialiserte seg på en type håndverksprodukter, for eksempel metallvarer. Dette skapte grunnlag for handel innenfor hvert imperium.

Det fantes også en beskjeden fjernhandel, mest med luksusvarer. Kinesisk silke ble fraktet vestover langs den berømte Silkeveien. Kontakt direkte mellom de store imperiene i antikken var det lite av. Store områder lå imellom, som bufferzoner. Aleksander den stores rike er det store unntaket. Det var en bro mellom middelhavsregionen og India.

- 250 • Mayakulturen i Mellom-Amerika innleder sin storhetstid
- 618 • Tang-dynastiet kommer til makten i Kina. De følgende 300 år er et høydepunkt i kinesisk historie
- 622 • Markerer år null i islams tidsregning
- Ca. 635 • Arabernes ekspansjon begynner. Erobrer i løpet av 100 år store deler av Midtøsten, Nord-Afrika og Den iberiske halvøy
- Ca. 750 • Boktrykkerkunsten kjent i Kina
- Ca. 1050 • Det arabiske imperiet går i oppløsning
- Ca. 1100 • Inkarike etableres i Andesfjellene i Sør-Amerika
- 1250 • Det mongolske imperiet er på sitt største
- Ca. 1260 • Venezia stor handelsmakt i middelhavsregionen
- Ca. 1320 • Det vidstrakte Sudan-området domineres av storriket Mali
- 1368–1644 • Kina på høyden av sin makt under Ming-dynastiet
- 1453 • Konstantinopel erobres av de muslimske osmanerne

Islam – en ny verdensreligion

30. september 2011 åpnet det som da var Nordens største moské på Furuset i Oslo med plass til 4000 personer. Ahmadiyya-menighetens åndelige leder tok turen fra London for å tale under den høytidelige seremonien. Det var en festdag for mange muslimer i Norge.

Den store moskeen i Oslo er bare ett av utallige eksempler på islams nærvær i Norge og Europa. Det bor anslagsvis 55 millioner muslimer i Europa i dag, mennesker som i løpet av de siste 30–40 årene har kommet hit fra en rekke ulike land i Midtøsten, Nord-Afrika og Asia.

Akkurat som kristendom og jødedom har spredt seg til nye områder og blitt omplantet i nye kulturområder, slår islam røtter nye steder. Derfor blir også forskjellene så store, både når det gjelder hvordan religionen praktiseres, og hvordan forholdet til samfunnet rundt arter seg. Vi kan ikke snakke om én muslimsk kultur.

Også mellom land som omtales som muslimske, er kontrastene store. I Iran er de øverste religiøse lederne også statens ledere. Tyrkia, der over 95 prosent av befolkningen er muslimer, har en grunnlov som slår fast at staten skal være sekulær – ikke-religiøs.

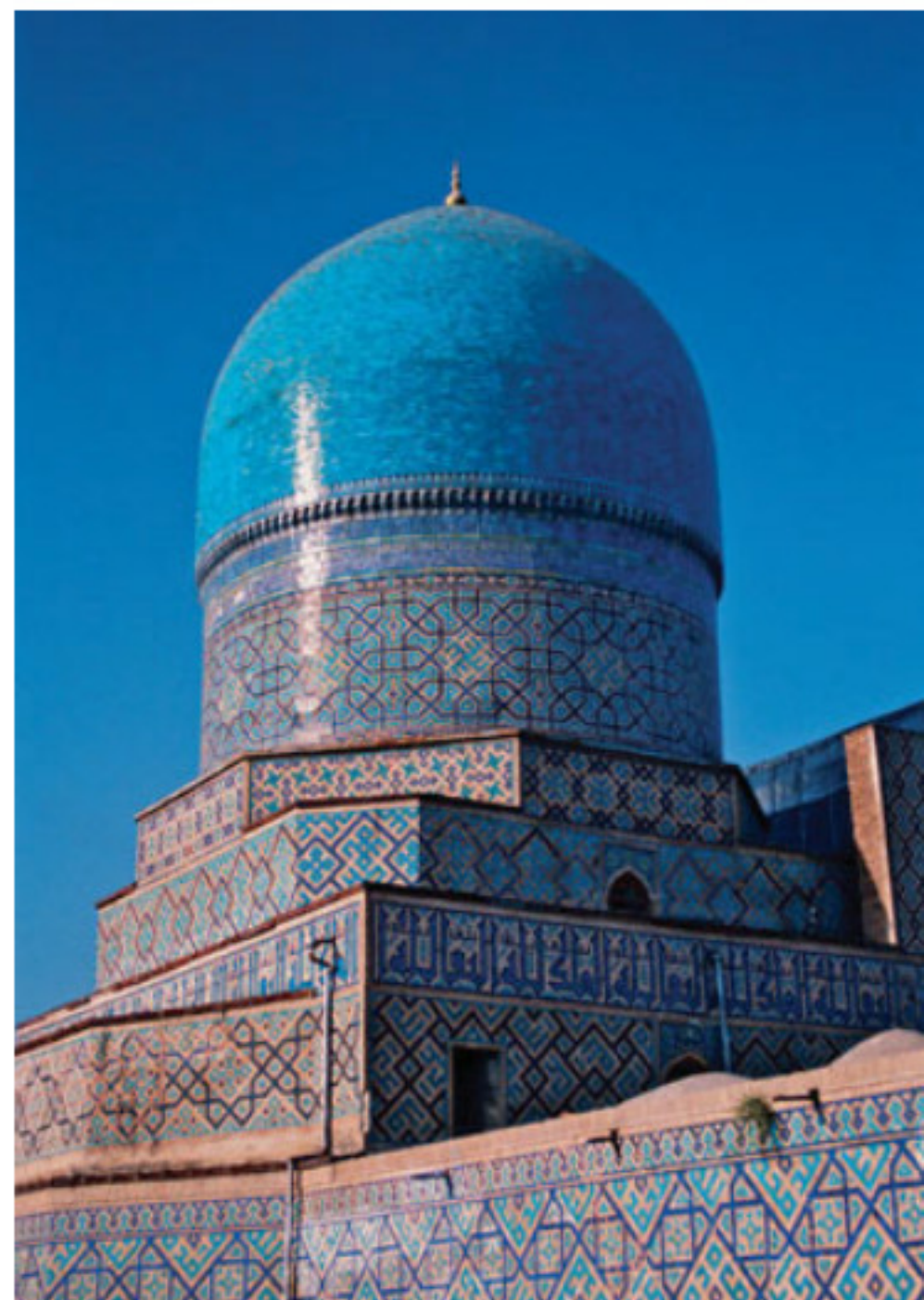
Forskjellene mellom ulike muslimske samfunn har vokst fram gjennom islams lange og brokete historie. Men historien har en begynnelse. Den skal vi ta for oss nå.

Kulturelle impulser

Forkynn! Dette ene ordet skal ha kommet til den religiøse grubleren Muhammed ibn Abdallah under en av hans mange meditasjoner i noen huler utenfor hjembyen Mekka. I året 610 fulgte han budet og sto fram som Guds profet. Slik var den spede begynnelsen for en ny verdensreligion, islam. Samtidig markerer Muhammeds forkynnelse starten på politisk ekspansjon og arabisk imperiebygging i stor stil. Hva kan forklare dette?

På Muhammeds tid var befolkningen på den arabiske halvøya delt i klaner som ble ledet av *sjeiker*. Mange av disse stammene levde som nomader, med fedrift som hovednæring. De hadde felles beiteområder og sto samlet utad i tilfelle konflikt. Det hersket en sterk solidaritet innad i den enkelte familie og den enkelte klan.

Mye av den arabiske halvøya er ørken. Også på Muhammeds tid var store deler av halvøya et goldt ørkenlandskap, og nomadene må ha levd på eksistensminimum. Bare litt mer tørke enn et normalår og klanene har brutt opp fra beiteområdene sine og vandret mot nord, til mer fruktbare områder. Her kom de i konflikt med den bofaste befolkningen, men konfliktene var ikke langvarige. Splittelse mellom de arabiske klanene bidro også til at de ikke utgjorde noen alvorlig trussel for nabostatene.

Koranskolebygning i Samarkand i dagens Usbekistan.

Ikke hele Arabia var like goldt. Lengst i sørøst lå Oman, et land med fruktbare daler, daddelpalmer og frukttrær. I sørvest, i Yemen, ga monsunvindene rikelig med regn, og kostbare varer som krydder og røkelse skapte grunnlag for en rik statsdannelse allerede før starten på vår tidsregning. Kystlandskapet i vest, mot Rødehavet, hadde også mange fruktbare oaser.

Araberne hadde hatt forbindelse med Romerriket gjennom handel med egne varer, men også de lange handelsrutene mellom øst og vest og mellom Afrika og Asia skapte kontakt og ga kulturelle impulser.

Religionsstifter og politisk leder

Muhammed var knyttet til handelsstanden i Mekka. Han tilhørte ikke noen av de mest velstående klanene, men giftet seg med en rik enke. Dermed var han økonomisk sikret og kunne bruke mye av tiden sin på de religiøse grubleriene han var så opptatt av. Både hjemme i Mekka og på reiser har han etter alt å dømme kommet i kontakt med jødedom og kristendom. Den religiøse læren han utformet, ble påvirket av disse religionene.

Muhammed hevdet at det bare fantes én Gud, Allah. På dommens dag som snart ville komme, ville han lønne og straffe hvert enkelt menneske. De gode ville få evig salighet og de onde evig straff. Gudene som folk i Mekka trodde på, betydde ingenting. Også forfedrene som var høyt verdsatt i det arabiske klansamfunnet, ble fordømt av Muhammed.

En slik lære må ha provosert mange i Mekka. Byen var et blomstrende senter, ikke bare på grunn av handelen, men også fordi den hadde en berømt helligdom, en svart stein innmurt i bygningen Kaba. Folk valfartet til denne helligdommen fra hele Arabia, og det ga byen store inntekter. Muhammed ble møtt med raseri fordi forkynnelsen hans var en nedvurdering av forfedrenes religion, og fordi han undergravde respekten for en stor helligdom.

I 622 var situasjonen blitt uutholdelig for Muhammed og hans lille tilhengerflokk. De utvandret til en liten oaseby litt lenger nord, Medina. Denne begivenheten, hidsjra (= utvandring) markerer år null i islams tidsregning.

I de følgende årene bygde han allianser med flere klaner, og etter hvert fikk han et nett av forbundsfeller som gjorde det mulig å tvinge Mekka til underkastelse. Motstanden brøt nok også lettere sammen da han erklærte at steinen i Kaba kunne dyrkes bare man fjernet avgudsbildene. Ved sin død i 632 hadde praktisk talt hele Arabia sluttet seg til islam under Muhammeds lederskap.

Et viktig trekk ved islam (= underkastelse) er at den stiller hver enkelt overfor et personlig valg – frelse eller fortapelse. De som trodde på Muhammeds ord og sluttet seg til ham, skilte seg ut fra alle ikke-troende. Fellesskapet med andre troende ble viktigere enn tidligere sosiale bånd. Islam var samfunnsdannende. Når vi tenker på fellesskapet innad i de første kristne menighetene, ser vi at dette er et trekk kristendom og islam har felles.

Allerede da Muhammed kom til Medina, ble det avtalt at alle, både klanene som holdt til der fra før, og utvandrerne fra Mekka, skulle utgjøre ett fellesskap, umma. Helt fra begynnelsen var Muhammed leder for et politisk fellesskap som var innstilt på å kjempe for islams sak, også med militære midler.

For å få oversikt over de første fem sidene kan du prøve å lese bare den første setningen i hvert avsnitt. Klarer du å skape deg et bilde av hva sidene handler om?

I omtalen av kristendommen på sidene 66–67 sto det at kristendommen må ha provosert mange i samtiden. Hvordan tror du Muhammeds lære ble tatt imot?

Religion og samfunn

De åpenbaringene Gud ga Muhammed, ble rundt 650 samlet i Koranen (= det framsagte). Det er altså Guds eget budskap som er nedskrevet i denne boka. Derfor er Koranen en hellig bok for muslimer.

Budskapet i Koranen rettet seg til hvert enkelt menneske, uavhengig av kjønn, familie, klan eller nasjon. Islam betegnes derfor som en universell religion, i likhet med kristendommen. Araberne er ikke Guds utvalgte folk slik jødene er det i jødedommen.

Likevel ble araberne stående i en særstilling, og det skyldtes særlig det arabiske språket. Gud hadde talt til menneskene gjennom Koranen, og den var jo på arabisk. Hvert eneste ord var formulert av Gud selv, og derfor kunne ingen oversettelse gjengi Guds mening like godt som originalen.

I sitt innhold var islam dessuten sterkt preget av Muhammeds samtid, med mange lover og rettsregler som var tilpasset den mannsdominerte, patriarkalske arabiske kulturen. Selve åpenbaringene i Koranen er også rettet mot menn. Et godt eksempel er hvordan paradiset skildres med sildrende bekker, svalende palme-skygge og blyge jomfruer.

Koranen gjenspeiler et patriarkalsk samfunns- og menneskesyn. Blant annet skulle kvinnen hele livet adlyde far, mann eller en mannlig slektning. Hun måtte gifte seg med den familien valgte, og ekteskapet var gyldig selv om bruden nektet. Kvinnen var utelukket fra offentlige verv.

Det arabiske samfunnet var langt fra alene om å være dominert av slike patriarkalske maktforhold på denne tiden. Sannsynligvis har islams seier betydd at kvinnene fikk en sterkere stilling i det arabiske området enn de hadde tidligere.

Førislamske arabere begravde nyfødte pikebarn i sanden dersom de ikke ville fø på dem. Denne skikken la Muhammed ned forbud mot. Kvinner fikk rett til å ha eiendom og til å arve. Enker kunne nekte å gifte seg igjen.

Det arabiske samfunnet hadde vært preget av kriger mellom klanene, noe som førte til et kronisk overskudd av kvinner. Kvinneoverskuddet regnes som en hovedgrunn til at polygami var vanlig – arabiske menn kunne ha mange hustruer. Muhammed satte en grense. Ingen mann skulle ha mer enn fire koner.

De troende ble bundet sammen av en lære, men også av felles adferd – handlinger som viste underkastelse under Gud, som bønn, faste og pilegrimsferder. Til forskjell fra kristendommen satte islam ikke noe skille mellom det åndelige og det materielle. Man viste ikke fromhet ved å gi avkall på denne verdens goder eller ved å isolere seg fra menneskelig samvær, slik kristne gjorde ved å gå i kloster. Det viktige var å lyde Gud. Islam hadde en positiv holdning til familie- og samfunnsliv, yrkesaktivitet og handel, politikk og krig.

Pergament fra 1282. En muslim og en kristen spiller sjakk.

Et arabisk imperium

Muhammed maktet å samle de arabiske nomadestammene og handels- og kjøpmannsstanden i byene. Hans evner som religiøs, politisk og militær leder har åpenbart spilt en rolle. Samtidig fikk han drahjelp av det religiøse budskapet. I det gamle klansamfunnet var tapperhet og ære viktig, mens det arabiske bysamfunnet la stor vekt på den enkeltes personlige ansvar for sin livsførsel. Islam smeltet disse verdiene sammen i én lære.

Likevel utløste Muhammeds død en akutt krise, for enheten viste seg å være temmelig skjør. Mange stammer var blitt presset med brutale midler og mente at deres troskap til Muhammed var et personlig løfte som de ikke lenger var bundet av etter hans død. De gjorde opprør, men Muhammeds etterfølger Abu Bakr kvalte det etter noen måneders felttog.

Hva nå? Abu Bakr sto med store styrker under våpen. Hvis han sendte krigerne hjem, mistet han kontrollen over de uregjerlige nomadestammene. I så fall kunne han frykte nye og kanskje større oppstander. Å holde styrkene på krigsfot og samle dem mot en felles, ytre fiende kan ha vært et mer fristende alternativ.

Som vi har sett, var det ikke noe nytt at arabiske nomadestammer angrep bosetningene i mer fruktbare områder når tørke og uår tvang dem til å finne nye beiteområder.

Sannsynligvis var det en hard tørkeperiode nettopp på Muhammeds tid som har gjort stammene urolige og aggressive. Dette kan ha spilt en rolle for at Abu Bakr bestemte seg for en militær offensiv. En langvarig ekspansjon ble innledet.

Muhammed og hans etterfølgere klarte å tømre sammen en ideologi som forente splittede arabiske klaner om felles mål. Militære seire og erobringer ble ikke bare en kamp for materiell gevinst. De ble også en kamp for troen.

Samtidig har forhold innad i de erobrede områdene hatt betydning for arabernes ekspansjon i andre halvdel av 600-tallet og framover mot 750. Den bysantinske keisermakten var upopulær blant befolkningen i Syria og Egypt, som raskt falt i arabernes hender og ble springbrett for videre ekspansjon. Elitene i disse samfunnene oppfattet ikke i tide hvilken trussel araberne utgjorde. De alvorlige pestepidemiene på 500-tallet hadde rammet hardest i de tett befolkede områdene araberne slo til mot. Også av den grunn var landenes forsvarsevne blitt svakere.

Det arabiske imperiet, ca. år 750. Hvilke land og landområder ble omfattet av det arabiske imperiet? Studer kartet over, og finn ut hvilke land som i dag finnes i disse områdene.

Økonomi og handel

Araberne tok kontroll over mesteparten av territoriene til to tidligere imperier: Romerriket og Perserriket.

Fra begynnelsen etablerte araberne seg i egne festningsbyer og krevde inn skatt som hadde gått til tidligere herskere. Skattepresset ser ut til å ha økt etter at eroblingskrigene var over og arabernes styringsapparat ble bygd ut. Etter hvert ble bøndernes stilling forverret.

Araberne overtok også jord som de gamle herskerne hadde eid, eller fra folk som hadde flyktet under krigene. Jorda ble gitt til arabiske stammer og til enkeltpersoner som de nye herskerne ville belønne. Slik ble det skapt en klasse av arabiske godseiere.

Selve driftsmåten ble lite endret. Størst innsats for jordbruksproduksjonen gjorde araberne trolig i Spania, der de innførte vanningsmetoder fra Østen. Nye vekster ble innført til middelhavsområdet fra Asia, blant annet ris, sukkerrør og appelsiner.

I mange andre områder ser både produksjonen og størrelsen på de dyrkede arealene ut til å ha gått ned under araberne, men vi kjenner ikke årsakene til dette. Kanskje har jordeiere blitt mer interessert i annen virksomhet fordi det åpnet seg nye muligheter innenfor håndverk og handel.

Araberne samlet et enormt landområde, fra Atlanterhavet i vest til India i øst. Handelen økte over hele området, og den fikk større betydning enn den hadde hatt i de tidligere imperiene. Tyngdepunktene forskjøv seg etter hvert fra middelhavsområdet og østover. I Bagdad holdt hoffet til. Her bodde de rikeste, med penger til å kjøpe de varene som kom med fjernhandelen: krydder, parfyme, edelsteiner, perler og silke.

Venstre: Fra gamlebyen i Damaskus i dag. Damaskus er en av de eldste handelsbyene i regionen. Høyre: Europeiske handelsmenn i en ukjent arabisk by i middelalderen. [Finner du en sammenheng mellom bildene?](#)

Også håndverksproduksjonen økte, blant annet tekstil- og glassproduksjon. Fra ca. 750 kom et nytt produkt – papir, og det var kinesere som lærte araberne å framstille det. Det ble mer transport av massevarer som korn og tekstiler, også tvers over grensen mellom de to gamle imperiene. Her var det tidligere bare fraktet luksusvarer. Kjøpmenn ble en viktig del av eliten i byene.

For å forstå handelens betydning må vi også trekke inn verdisyn: Romerne så med en viss forakt på handelsvirksomhet. For dem var det jordbruket som sto høyst i kurs, ikke bare rent økonomisk, men også fra en moralsk synsvinkel. Å leve av det jorda ga, var den edleste måten å skaffe seg et utkomme på. Aristokratiet som vokste fram i Europa etter Vest-Romerrikets sammenbrudd, var farget av samme grunnsyn.

Slik så ikke araberne på det. Handelen hadde vært viktig i deres områder før de etablerte noe imperium, og Profeten selv hadde jo vært kjøpmann. Både det statlige byråkratiet og den religiøse eliten ble i stor grad rekruttert fra kjøpmenn og håndverkere. Omvendt fikk det jordeiende aristokratiet redusert status og innflytelse. Men vi skal huske på at det bare er forskyvninger i status og betydning vi snakker om her. Inntekter fra jordbruk var det vanligste grunnlaget for rikdom også i det arabiske imperiet.

Allmektig i en svak stat

Etter et par hundre år begynte det arabiske imperiet å slå sprekker. Omkring 1050 var så å si hele det vidstrakte imperiet delt opp mellom erobrere som kom utenfra. Imperiet viste seg å være en adskillig svakere og mindre stabil statsdannelse enn Romerriket, til tross for de rike ressursene det hadde kontroll over. Hvorfor?

Det er vanlig å dele det arabiske imperiet inn i to adskilte epoker. Vi skal gjøre det i denne boka også, for ved å se på forskjellene mellom de to fasene er det lettere å drøfte årsakene til imperiets fall.

Erobringsfasen fra ca. 635 til ca. 750. Den raske ekspansjonen gir store økonomiske overskudd, og erobrerne etablerer seg som en militær overklasse. Rikets sentrum ligger i Syria, og styret er preget av samhold innad i eliten. Men motsetninger lurar under overflaten, blant annet på grunn av strid om fordeling av krigsbyttet.

Konsolideringsfasen fra ca. 750 til ca. 850. Ekspansjonen tar slutt. Store inntekter fra krigsbyttene tørker inn. I stedet må det brukes mye penger på grenseforsvar. Nye grupper tas opp i ledelsen. I den nye hovedstaden Bagdad bygges det opp en sentraladministrasjon med mye makt.

Gamle arabiske stammemotsetninger var ikke helt døde og begravde. Araberne i Arabia følte seg fortrenget og tilsidesatt av arabere i Irak og Syria, som på sin side ble splittet av gamle motsetninger mellom disse to landene. Og hvem skulle egentlig stå på toppen av imperiet? Hvem kunne holde det sammen?

Dette siste spørsmålet utløste borgerkrigen som førte til et *dynastiskifte*. De nye makthaverne mente at bare en leder som nedstammet fra Profetens egen familie, kunne ha styrke og autoritet til å lede det store imperiet. En fremragende strateg og organisator, perseren Abu Muslim, tømret sammen en allianse av ikke-arabiske muslimer og konservative krefter som mente at regimet hadde fjernet seg for langt fra Profeten. Hans kandidat til å ta over makten nedstammet fra Profetens onkel, Abbas – derav navnet abbasidene, som kom til makten i 750.

I ettertid er det lett å se at det var noe mer enn et dynastiskifte. Det var under abbasidene det islamske imperiet nådde høyden av sin makt – en økonomisk og kulturell blomstringstid. Eventyrsamlingen *Tusen og en natt* ble skrevet ned flere hundre år senere, men er lagt til abbasidenes tid. Det viser at dette ble betraktet som en gylden periode.

Araberne overtok et enormt landområde. Hvordan skjedde det? Lag en liste over årsaker, og se om du kan rangere årsakene etter betydning.

• • **konsolidere:** gjøre sterk, solid

• • **dynasti:** herskerslekt

- • **kalif:** stedfortreder eller etterfølger

«Guds skygge på jorda»

La oss se litt på det styringsapparatet som nå ble bygd opp. Nå som før var imperiets leder *kalifen*, som allerede fra slutten av 600-tallet var blitt et arvelig embete. Men under abbasidene endret posisjonen seg. Kalifen ble fjern og opphøyet. Han var omgitt av stor prakt som skulle vise hans allmakt.

Kalifen var «Guds skygge på jorda» – det fantes ingen kontrollinstanser. En bød-
del sto ved siden av tronen som symbol på hvilken makt kalifen hadde over liv og død. Bagdads indre by ble til en festning der hoffet levde i fullstendig isolasjon, omgitt av tjenere. Haremet talte tusenvis av slavinner fra ulike kanter av verden. Bare en sjelden gang trådte kalifen fram for folket og imponerte folk med rause gaver.

Kalifen klarte å skape et statsapparat som var løsrevet fra politiske og økonomiske pressgrupper i samfunnet. På den andre siden ble han avhengig av de institusjonene han støttet seg til – sentraladministrasjonen og hæren. Særlig det siste skulle bli skjebnesvangert. For også hæren ble splittet av rivalisering og motsetninger mellom ulike fraksjoner. Disse stridighetene førte til at kalifens maktgrunnlag smuldret opp.

I Romerriket ble det skapt en enhetlig elite som keiserne og sentralmakten kunne støtte seg til. Dette skjedde ikke i det arabiske imperiet. Statsapparatet i Bagdad med kalifen i spissen hadde liten berøring med elitene rundt om i imperiet. Provinsguvernører begynte å gjøre seg uavhengige av sentralmakten, samtidig som de opplevde økende press utenfra, fra nomadefolk i Sentral-Asia og Nord-Afrika. Kalifen ble etter hvert redusert til et symbolsk overhode, uten særlig reell makt. Fra ca. 900 hadde han i realiteten bare effektiv kontroll over Irak. 150 år senere var nesten hele imperiet gått i oppløsning.

Islam samler og skiller

Når imperiet eksisterte i relativt kort tid, har det trolig også sammenheng med religionen islam.

Det islamske imperiet ble etablert på kort tid og over en stor befolkning som i all hovedsak ikke var muslimer. De arabiske erobrerne kunne gå nådeløst fram for å utbre sin tro, men fra starten drev de ingen aktiv misjonspolitik, nesten tvert om. De vantro ble skattet hardere enn muslimer, så av hensyn til statsfinansene var det en fordel om ikke altfor mange omvendte seg. Lokalbefolkningen fikk til å begynne med ha sin gamle religion i fred.

De lovene som Profeten og hans nærmeste etterfølgere fastsatte for strafferett, ekteskap, familieliv, handel og andre økonomiske forhold, ble betraktet som bindende siden de hadde sine røtter i åpenbaringer fra Gud. Men ikke-muslimer var ikke bundet på samme måte. Ulike lover for ulike grupper førte til svakere styring.

Vi vet ikke når flertallet av befolkningen i de erobrede områdene gikk over til å bli muslimer, men det har tatt lang tid. Prosessen var langt fra fullført da imperiet falt fra hverandre. I lang tid etter erobringen var ikke-muslimer i flertall.

Til tross for at islam som religion retter seg til alle individer, gjorde islam som samfunns-
makt ikke det samme. Abbasidene ble støttet av religiøse krefter som mente at kalifen først og fremst skulle stå fram som en religiøs leder. Men kløften mellom det styrtrike hoffet i Bagdad på den ene siden og vanlige troende på den andre ble dypere og dypere. I praksis gikk utviklingen i motsatt retning av det tilhengerne av abbasidene ønsket.

Motsetningen er kjent også fra det kristne Vest-Europa, der kritikere i høymiddelalderen reagerte på pavens fyrstemakt når de tenkte tilbake på det enkle livet som Jesus fra Galilea hadde ført. Da hadde det gått tusen år siden korsfestelsen.

I islam skjedde en tilsvarende utvikling på hundre år. Derfor ble reaksjonene kanskje også sterkere.

Kalifens og hoffets isolerte posisjon førte til at det vokste fram religiøse bevegelser utenfor hans kontroll. Etter hvert sto det også fram lovkyndige og skriftlærde som var knyttet til moskeene, og som folk støttet seg til for å få vite hva som var den rette forståelse av Koranens bud. Dermed mistet kalifen og hans maktapparat en viktig funksjon, nemlig som den fremste tolker av loven.

Islam er lettfattelig, og dens kilde, Koranen, er tydelig. Religionen stilte moralske krav som det ikke var så vanskelig å leve opp til, og som bidro til enhet og fellesskap blant de troende. Etter hvert fikk islam stor utbredelse – større enn det området araberne okkuperte. Men islams vekst styrket paradoksalt nok ikke kalifen og hans statsapparat. De religiøse bevegelsene bygde opp en ideologi som i bunn og grunn vendte ryggen til statsmakt og politikk. Vi må gå ut fra at kalifens isolerte luksusliv bidro til dette.

Islam hadde heller ikke noe som tilsvarte den kristne kirke, en sterk og hierarkisk organisasjon som staten kunne ha nytte av i utbyggingen av sitt eget styringsapparat.

Tusenvís av pilegrimer rundt islams sentrale helligdom Kaba i Mekka. [Hvilke drivkrefter kan finnes for en slik pilegrimsreise?](#)

Denne delen heter «Islam samler og skiller». Hvilke faktorer virker samlende, og hvilke splittende? Lag to stikkordlister.

Islam var en mektig kraft og støttespiller da araberne etablerte sitt imperium. Men etterpå bandt ikke islam riket sammen, og religionen bidro ikke til å bygge en stat som var sterk nok til å motstå de kreftene som førte til at imperiet gikk i oppløsning.

Kulturens seier

Arabernes imperium ble stykket opp etter noen hundre år, men islam levde videre. De områdene som ble muslimske under og etter arabernes herredømme, er fortsatt muslimske den dag i dag. Spania er det eneste unntaket.

Arabisk ble etter hvert også talespråket for størstedelen av befolkningen. En slik utvikling er historisk sett svært spesiell. Det normale har vært at et fåtallig erobrerfolk – slik araberne var – overtar de erobredes språk. Ofte vil de også overta deres religion, slik for eksempel de germanske folkestammene ble kristnet etter at de tok seg inn over Vest-Romerrikets grenser. Med araberne var det omvendt. Deres religion og språk seiret.

Vi må altså skille mellom en politisk utviklingslinje på den ene siden og en kulturell på den andre. Det som ble kalt Bilad al-Islam, Islams land, overlevde kulturelt etter at det ikke lenger eksisterte som en politisk enhet.

Seieren for det arabiske språket henger ganske sikkert sammen med den tette forbindelsen mellom religion og språk. Kjennskap til arabisk var nødvendig for å tolke Koranen riktig. Studiet av den hellige bok og gudsyndelsen ellers foregikk for det meste på arabisk.

Språket hadde hatt stor kulturell betydning i Arabia lenge før Muhammeds tid. Særlig spilte poesien en sentral rolle, både muntlig og skriftlig. At sansen for det språklige uttrykket var høyt utviklet, kan ha hatt betydning for at en bok, Koranen, fikk en så fullstendig dominerende posisjon i islam.

Araberne manglet derimot tradisjoner innenfor billedkunst. Kanskje er det en grunn til at islam overtok jødedommens og Moselovens forbud mot bilder og statuer av dyr og mennesker. I utsmykning av det viktigste kulturbygget i islam, moskeen, ble det i stedet utviklet en mosaikkunst med innfløkte og dekorative mønstre etter forbilder fra Iran, Irak og India.

Kulturelle og vitenskapelige impulser fulgte handelsveiene tvers over det vidstrakte imperiet. Med økt handel og større overskudd i de viktigste byene ble det skapt et økonomisk grunnlag for teologer og rettslærde, naturvitenskapsmenn og leger.

Arabisk ble et fellesspråk for miljøer med ulikt nasjonalt opphav. Det bidro til at kunnskap og vitenskap blomstret. Mange lærdomsmiljøer ble inspirert av hverandre. Papir var et billig skrivemateriale som kom i bruk for alvor utover på 800-tallet. Spredning av kunnskap ble enklere.

Søkende sinn

«Det er Guds vilje at vi utforsker universet og lærer årsaksforholdene å kjenne.» Utsagnet tilskrives geografen Ibn Rusteh (ca. 900). Filosofen Al-Kindi (ca. 800–870) skrev at «sannheten må vi ta imot, hvilken kilde den enn kommer fra». Alle var ikke enige i slike holdninger, men de viser at muslimske skriftlærde på denne tiden ikke så noen motsetning mellom religiøs tro og det å ha et åpent, søkende sinn.

Alexandria hadde vært et senter for gresk og hellenistisk kultur i antikken. Byen skal ha hatt det største biblioteket i verden. Derfra gikk impulsene til det nærliggende Syria, som var den islamske kulturens sentrum det første århundret imperiet eksisterte. Det var gjennom lærde miljøer i Syria at araberne fikk kjennskap til den greske kulturarven.

Santa María la Blanca i Toledo, den eldste eksisterende synagogen i Europa (1100-tallet). Synagogen er bygd i arabisk stil av arkitekter som var muslimer, noe som vitner om det kultursamarbeidet som eksisterte i datidens Toledo.

Denne kulturarven ble oversatt og flittig kommentert. Europeerne ble kjent med de greske filosofene som hadde levd i antikken, via det arabiske kunnskapssenteret Toledo i Spania. Aller sterkest var påvirkningen fra grekerne innenfor vitenskapen, og det var også her arabernes egen innsats var størst og varte lengst, særlig i medisin og matematikk. Legen Ibn Sina som levde på 1000-tallet, ble en stor medisinsk autoritet også i Vest-Europa. Arabisk medisin var særlig velutviklet når det gjaldt å stille riktig diagnose og behandle syke med medikamenter.

Araberne videreutviklet de geografiske kunnskapene i samtiden med reiser i imperiet og gjennom handelen. De tegnet mer nøyaktige kart enn det som fantes tidligere.

I matematikken utviklet de en ny måte å løse ligninger på. Tallsystemet fikk arabere fra India, med et eget siffer for null, og fortsatt bruker vi arabiske tall. Algebra er et arabisk ord, men vi har andre lånord fra arabisk som viser arabernes innflytelse på et mangfold av livsområder: alkohol, almanakk, admiral, arsenal, magasin, tariff og divan.

Etter hvert ebbet den vitenskapelige innsatsen ut, og etter ca. 1100 ser det ut til å ha skjedd lite nytt. Dette er ikke helt enkelt å forklare, men Koranens spesielle posisjon kan ha hatt betydning. De reglene og normene som fantes i den hellige boka, var så sterke og hadde så stor autoritet at det kan ha hindret nytenkning.

Religionen utviklet seg i ikke-filosofisk retning, med vekt på streng lydighet overfor Gud. Filosofi og vitenskap ble dyrket i verdslige miljøer i byene, men disse miljøene ble svekket da imperiet gikk i oppløsning.

Nomadene kommer

Vi har omtalt de arabiske stammene som et nomadefolk og sagt at disse stammene spilte en avgjørende rolle for opprettelsen av arabernes imperium. Langt, langt tidligere i historien har vi også hørt om nomadekulturer. Før jordbruket oppsto for ca. 12 000 år siden, levde menneskene som jegere og samlere og flyttet seg rundt for å finne nok mat. Da var alle nomader (se side 32).

I kjølvannet av jordbruksrevolusjonen (se side 38) ble nomadene fortrent fra de mest fruktbare områdene der det etter hvert vokste fram vanningsjordbruk, statsdannelser og sivilisasjoner. Men den nomadiske livsformen forsvant ikke. Vi kjenner en slik utvikling fra vårt eget land. Hos oss har samer opprettholdt en nomadekultur basert på reindrift helt opp til vår tid.

Opp gjennom historien har nomader levd i randområdene til de store sivilisasjonene i Europa og Asia. I lange perioder har kontakten vært fredelig, men den har også vært preget av konflikter og kriger. Det har alltid eksistert kontakt og forbindelser mellom jordbruksbaserte kulturer på den ene siden og nomadekulturer på den andre.

Nomadekulturene har også påvirket forholdene innad i de store rikene og imperiene. Nomadene skaffet seg utstyr og redskaper ved handel, men også gjennom plyndringstokter inn i imperiene. Folk som bodde ute ved de lange grensene, kunne bli sterkt berørt av disse konfliktene, mens sentralmakten ofte var mindre opptatt av dem, enten den satt i Roma eller Bagdad.

Nomadene var vanskelige fiender på flere måter. De var fremragende krigere som forflyttet seg raskt. For organiserte armeer som ofte lønnet soldatene ved å tillate plyndring på fiendtlig jord, var de vanskelige å møte. Hva kunne egentlig plyndres? Dessuten – å beseire noen som bodde i teltleire som ikke kunne erobres fordi folk stadig var på flyttefot, ga lite heder. I tillegg var det vanskelig å inngå fredsavtaler med folkeslag uten en sentral politisk ledelse som kunne forhandle på vegne av hele befolkningen.

Sett fra sentralmaktens side kostet det altså mye å bekjempe nomadene, samtidig som gevinsten ved å beseire dem var liten. Folk i provinsene, derimot, opplevde at sentralmakten ikke tok hensyn til de problemene nomadeangrepene skapte. Problemene måtte løses lokalt.

Provinsene fikk større spillerom, men også mindre hjelp. Slik kunne sentralmakt og provinser gli fra hverandre. Konfliktene med nomadene viser en interessekonflikt mellom sentralmakt og provins som kanskje var uløselig, og som trolig var en viktig årsak til både Romerrikets og det arabiske imperiets sammenbrudd.

Forholdet mellom bofaste jordbrukskulturer og nomadekulturer er altså en av historiens virkelig lange linjer. Det kan derfor virke rart at det nå, langt ute i boka, dukker opp et avsnitt som heter «Nomadene kommer». Grunnen er at forholdet mellom nomader og bofaste blir spesielt spenningsfylt i den perioden vi nå skal ta for oss, fra ca. 1000 og fram til 1300.

Nomadekulturen preger den allmenne historiske utviklingen sterkere enn noen gang tidligere. Langs de gamle karavanerutene i Sentral-Asia bidrar nomadene til å knytte gamle sivilisasjoner tettere sammen. Samtidig griper de gjennom sine vandring og erobringer dypt inn i de bofaste sivilisasjonenes indre utvikling.

► **Les mer om** nomadene på sidene 32–33.

På de neste sidene blir det omtalt hvordan mongolene klarte å erobre enorme områder. Ta notater mens du leser der du forsøker å angi årsakene til utbredelsen.

Verdens største imperium

« Den største lykke er å slå fienden, drive ham foran deg, se hans byer bli til aske, se dem som elsket ham, ryste i gråt og trykke inn til brystet hans koner og døtre. Jeg er Guds straff. Hvis dere ikke hadde begått store synder, så ville ikke Gud sendt dere en straff som meg.

Sitatet skal stamme fra Dsjengis Khan. Om han virkelig har sagt noe slikt, vet ingen. Legender, overdrivelser og sannferdige beretninger synes uløselig vevd sammen i ettertidens bilde av mannen som samlet det mongolske rytterfolket til en overveldende hærstyrke, la ut på veldige erobringstokter og skapte verdens største imperium.

En arabisk-språklig historieskriver som levde på 1200-tallet, Ibn al-Athir, omtalte mongolinvasjonene som «den største katastrofe og frykteligste ulykke som menneskeheten noensinne er blitt utsatt for». En iransk dikter, Amir Khusrou, skildrer i grufulle detaljer mongolenes skremmende utseende, med «øyne som var så små og så gjennomtrengende at de kunne ha boret hull i en messingskål, og deres lukt var enda eklere enn deres farge. Hodet satt på kroppen som om de ikke hadde noen hals, og deres kinn lignet lærflasker, fulle av rynker og knaster; deres nesebor lignet råtnende graver, deres bryst var dekket med lus».

Det er flust av beretninger som viser hvordan mongolene er blitt oppfattet som selve kroneksemplet på et brutalt, hemningsløst utkantfolk som i ville horder stormet inn over grensene til den siviliserte verden – et krigsrop fra steppene som skapte frykt og angst i verdens gamle sivilisasjoner, i Kina, i Iran, i Europa.

Bølgene av mongolinvasjoner på 1200-tallet viser forholdet mellom nomadekultur og bofast jordbrukskultur på sitt aller mest konfliktfylte, later det til. Men er bildet bare svart-hvitt? Og hvor kom mongolene fra? Hva kan forklare erobringene, og hvilke konsekvenser fikk de?

Kan du bruke sitatet ovenfor som en kilde om Dsjengis Khan? Hvordan vil du eventuelt bruke kilden i en presentasjon av ham?

Statue av Dsjengis Khan på Sükhbaatar-plassen i Ulan Bator, Mongolia. [Beskriv statuen. Hvilket inntrykk av Dsjengis Khan får du?](#)

Hvor kom de fra?

Mongolene var et nomadefolk som levde i det som i dag er Folkerepublikken Mongolia. Her hadde de i århundrer levd av februk. Sau, geit, kveg og hester ga dem det meste av det de trengte for å overleve i det røffe klimaet på steppene: kjøtt, klær, møkk til brensel og skinn til telt.

Som andre nomadefolk i Sentral-Asia flyttet de med årstidene. Når vinteren var i anmarsj, dro de ned i dalene der de bygde store leirer. Om våren brøt de opp og spredte seg i mindre grupper for å finne sommerbeite lenger opp i fjellene og mot nord. Sommeren gjennom flyttet de fra sted til sted og slo leir der det hadde regnet mest og gresset var grønnest. Utpå høsten samlet de seg i større grupper for igjen å dra ned til vinterleirene.

Verken mongolene eller de andre nomadefolkene levde helt isolert. De var mellommenn mellom jordbrukere i de fruktbare områdene i Sentral-Asia på den ene siden og folkeslag som levde i det uendelige skogbeltet mot nord, på den andre. Dette var folk med tilgang på ettertraktede varer som pelsverk, jern, rav og hvalross- og mammuttenner. Fra jordbrukerne fikk mongolene byttet til seg korn, våpen, redskaper og forskjellige luksusartikler til de herskende klanene, som silke, edle metaller og smykker.

Bare nomadene var i stand til å krysse de veldige steppe- og ørkenområdene mellom de bofaste sivilisasjonene i middelhavsområdet i vest og Asia i øst. Når reisekjøpmenn i løpet av middelalderen tok over stadig mer av karavanetrafikken, måtte de ha nomadehøvdingenes godkjenning. Høvdingene forlangte avgifter for at karavanene kunne krysse gjennom deres områder. Til gjengjeld beskyttet de karavanene slik at de kunne krysse steppene uten å bli overfalt og plyndret.

Slik utviklet det seg fredelige handels- og kulturkontakter mellom nomader, bønder og innbyggere i de store sivilisasjonene. Men freden var skjør. Rett som det var, ble den brutt av krig og plyndringstokter. Alt tyder på at nomadene var den aggressive parten.

Varebyttet var nok mer nødvendig for nomadene enn for jordbrukerne. Nomadene hadde lite å gå på hvis været ble kaldere enn normalt eller de ble for mange i forhold til næringsgrunnlaget. De levde et tøft og risikofylt liv, alltid på små marginer. Hvis de av ulike grunner ikke fikk tilgang til varer de trengte på fredelig vis, plyndret de i stedet.

Nomadestammene kjempet innbyrdes om beite- og jaktområder. De var hardføre og militært over-

legne – særlig de som jaktet mye og drev våpentrening på hesteryggen. Kamp var noe normalt. Mens krig rammet jordbrukerne hardt, blant annet fordi vanningsanleggene deres ble ødelagt, var nomadenes livsform bedre tilpasset krigføring. De hadde mindre å tape. Derfor hadde de lavere terskel for å ta seg til rette med makt.

Et rytterfolk med jerndisiplin

Mannen med tilnavnet Dsjengis Khan skulle utnytte nomadekulturens krigerfortrinn til fulle. Han het egentlig Temüdsjin og ble født inn i den ledende klanen blant mongolene en gang mellom 1155 og 1167, en tid preget av fiendskap og rivalisering mellom de mongolske klanene. I disse feidene må den unge Temüdsjin ha vist sjeldne lederegenskaper, og han samlet rundt seg en voksende skare av tilhengere.

Det mongolske riket på sitt største i 1270-årene.

Fra slutten av 1190-årene førte han en stadig mer omfattende krig mot andre nomadestammer, og våren 1206 kalte han sammen en rådsforsamling i hjertet av Mongolia. Her ble han utropt til dsjengis khan («den største hersker») over alle stammer på hele den østlige delen av den sentralasiatiske steppen.

Etter 1210 kom en flodbølge av mongolske erobringer. De fortsatte etter Dsjengis Khans død i 1227, og aller størst var imperiet under sønnesønnen Möngke på 1250-tallet. Da hadde mongolene underlagt seg praktisk talt hele det euroasiatiske landområdet unntatt Indokina, India, Arabia og Vest-Europa. Det er det største imperiet som noen gang har eksistert.

Svakheter ved de rikene de erobret, forklarer noe av mongolenes militære suksess. Det gjelder særlig sivilisasjonene i Kina og Iran som var inne i en politisk nedgangsperiode. Men at mongolangrepene ser ut til å ha rullet uimotståelig fram i ulike retninger, viser at erobrernes særtrekk er en viktigere del av forklaringen.

Historikerne trekker fram mongolenes organisering, disiplin og overlegne militære taktikk. Allerede tidlig i sin karriere organiserte Dsjengis Khan den mongolske hæren på tvers av gamle klaner i avdelinger på ti, hundre, tusen og ti tusen, strengt overordnet hverandre og med klare kommandolinjer. Felttogene var nøye planlagt, ofte flere år i forveien, med stor vekt på spionasje og rekognosering.

I slag pleide mongolene å late som de flyktet for å lokke fienden til å spre seg, før de på et gitt signal bråsnudde og gikk til motangrep. En så krevende taktikk krevde jerndisiplin. Som araberne før dem kunne mongolene utnytte splittelse blant motstanderne til å skape allianser og tilby kapitulasjon på gunstige vilkår.

Mongolene drev systematisk terror og begikk massakrer, sannsynligvis for å skape skrekk, som var et effektivt våpen i seg selv. Ryktene om mongolenes herjinger løp foran dem, og de sørget selv for å gjøre beretningene så bloddryppende som mulig. Derfor hendte det at folk var så lammet av frykt at de ga seg uten motstand når mongolene dukket opp.

Fremragende ryttere

Mongolene var fremragende ryttere og bueskyttere. Hovedvåpenet var en bue med kraftig trekk, og pilene kunne gå 200–300 meter. Lette piler ble brukt på langt hold, tunge på nært. Det øvrige utstyret besto blant annet av lanse, sverd, kølle, lasso, fil og tauverk. Feltrasjonene var ost og tørket kjøtt.

Den mongolske hesten var i seg selv et ypperlig våpen. Den var tettbygd, kortbeint, langhåret og uvanlig hardfør. Den overlevde på bare gress og klarte å finne mat selv, uansett årstid. Mongolene kunne stille med flere hester enn noe annet folkeslag takket være de store beiteområdene de disponerte, og dermed kunne de tilbakelegge store avstander på kort tid. Denne mobiliteten var kanskje deres viktigste militære fortrinn.

Hvilke følger?

En berømt historiker som levde i Nord-Afrika på 1300-tallet, Ibn Khaldun, var opp-tatt av forholdet mellom nomader og bofaste. Han mente at bare nomadene hadde det sterke gruppesamholdet som var så vesentlig for en statsorganisasjon. Når de samtidig var herdet av ørkenens eller steppens harde liv, kunne de skylle over bo-faste samfunn og etablere store riker. Men når dette først hadde skjedd, virket det siviliserte livet oppløsende på gruppesamholdet og svekket evnen til å herske.

Derfor varte et nomadedynasti ikke mer enn tre generasjoner.

Moderne historikere har nok et og annet å innvende mot Ibn Khalduns teori om statsdannelse. Bofaste sivilisasjoner utviklet varige statsorganisasjoner, ikke nomader – til tross for gruppesamholdet. Men Ibn Khaldun retter likevel søkelyset mot noe vesentlig: Nomader har opp gjennom historien erobret stater og hersket over veldige territorier, men deres herredømme er blitt forholdsvis kortvarig. De har tilpasset seg de erobrede områdenes styreform, gjort bruk av den gamle hersketeknikken og dermed tapt sin egenart. I neste omgang er de så blitt ofre for angrep innenfra eller utenfra.

Dette utviklingsmønsteret ser ut til å passe ganske godt på det som skjedde med mongolene, i hvert fall i store deler av de områdene de erobret. Det enorme imperiet besto i under 100 år, først som en ganske enhetlig statsdannelse, deretter i et slags forbund mellom noen av Dsjengis Khans etterfølgere.

Knyttet verdensdeler sammen

I Kina gikk mongolene ganske tidlig over fra å være et erobrerfolk utenfra til å bli herskere over det etablerte riket, i direkte forlengelse av det keiserriket som hadde eksistert der før. Noe tilsvarende skjedde i Iran. De mongolske dynastiene gikk opp i kinesisk og iransk sivilisasjon.

Likevel vil det være galt å hevde at det mongolske imperiet ikke fikk store konsekvenser. Etter erobringene var de politiske forholdene ganske stabile over det enorme området imperiet omfattet. Det førte til at de gamle sivilisasjonene i vest og øst ble knyttet tettere sammen enn tidligere. Italienske kjøpmenn oppholdt seg i Beijing, mongolske sendemenn var i Frankrike. Kontaktene ble flere, verden mindre. Mongolenes rike bidro til å utvide horisonten i senmiddelalderens Europa og la noe av grunnlaget for de store oppdagerferdene til sjøs som fant sted 200 år senere.

De østlige delene av det gamle Romeriket ble hardt rammet selv om Bysants ikke ble angrepet. Et stort russisk rike med sentrum i Kiev – hovedstad i dagens Ukraina – gikk til grunne. Store deler av Russland forble under mongolenes herredømme helt fram til 1500, noe som førte til at landet ble isolert fra Vest-Europa og Bysants.

For den islamske verden var de mongolske erobringene i første omgang en katastrofe. De siste restene av kalifatet ble knust og Bagdad plyndret. Mongolene fordrev mange steder jordbrukerne og forsterket en allerede eksisterende krise for jordbruket i Eufrat-Tigris-området. Dette fikk varige følger. Irak ble svekket. I stedet ble Egypt et vestlig tyngdepunkt i den islamske verden og Iran et østlig.

Men mongolene bidro også til å utbre islam som religion. Fra slutten av 1200-tallet gikk de fleste mongolske herskerne over til islam, og islam ble nå den dominerende religionen langs de lange karavaneveiene helt til grensen mot Kina.

Ungarn ble mongolrikets vestligste utpost. Lenger vestover kom de ikke. Det er neppe noen tilfeldighet at Ungarn også var det største steppeområdet så langt vest – mongolene var avhengig av vidstrakte beiteområder til de store hesteflokkene sine.

Av alle sivilisasjoner i det lange beltet fra Stillehavet til Atlanterhavet later det til at Vest-Europa var mest beskyttet for angrep fra mongolene.

Det er ikke særlig sannsynlig at Vest-Europa hadde hatt kraft til å motstå et kraftig mongolangrep. Men på grunn av geografisk beliggenhet og naturforhold kom aldri et slikt angrep. De store skog- og jordbruksområdene i denne delen av Europa var ikke et naturlig ekspansjonsområde for mongolene.

Områder som ikke ble rammet av mongolenes invasjon, er også en del av historien om mongolimperiet og dets følger. Vest- og Sentral-Europas beskyttede beliggenhet kan bidra til å forklare det forspranget disse delene av Europa fikk i høymiddelalderen og århundrene som fulgte.

Tidligere har du jobbet med hvordan Romerriket og det islamske riket oppsto. Ser du noen likheter mellom hvordan disse to rikene ble til, og hva som skjedde i det mongolske riket?

Fra Venezia til Beijing

Den venetianske kjøpmannen Marco Polo oppholdt seg i 17 år, fra 1275 til 1292, ved hoffet i Beijing. På dette tidspunktet var de mongolske erobringene fullført, og det hersket i det store og hele stabile forhold i det enorme imperiet. Marco Polo reiste rundt i hele Asia. Boka han fikk skrevet etter hjemkomsten, ble kort og godt kalt Beskrivelse av verden. Det regnes som den første, inngående beskrivelsen av verden utenfor Europa som er skrevet av en europeer, og er en av verdens mest berømte reiseskildringer.

Det osmanske imperiet

Tyrkiske nomadestammer opprettet en stat i den nordvestlige delen av Lilleasia i løpet av 1200-tallet. Her grunnla Osman 1. det riket som skulle bli oppkalt etter ham, det osmanske imperiet, og som skulle bli det siste av de store imperiene som opp gjennom historien har hersket over områdene rundt det østlige Middelhavet.

De muslimske osmanene ekspanderte i alle retninger. I 1453 falt Konstantinopel i deres hender, en hendelse som vakte voldsom oppsikt i Europa, og som ble en drivkraft for ønsket om å finne en vei til India uten å måtte krysse muslimsk territorium.

Med Konstantinopel som hovedstad bygde osmanene ut en administrasjon og et militærvesen som kunne styre og forsvare imperiet effektivt, og som både ble beundret og fryktet i Europa. I årene etter erobringen av Konstantinopel rykket osmanene nordover på Balkan, og i 1459 tok de Serbia, i 1463 Bosnia. De underla seg også store deler av Midtøsten.

Imperiet sto på høyden av sin makt under sultan Suleiman den store (1520–66), men til tross for svekket sentralmakt utover på 1600-tallet klarte imperiet å ekspandere videre. Beleiringen av Wien i 1683 er i ettertid blitt stående som et kulminasjonspunkt for ekspansjonen – islam sto ved Wiens porter, men ble slått tilbake uten at

byen falt. Deretter fulgte en langvarig nedgangstid for det osmanske imperiet.

Både indre oppløsningstendenser og press utenfra er trukket fram for å forklare nedgangen. Fortellingen ligner den som har blitt fortalt om Romerriket og det arabiske imperiet: Nye erobringer er nødvendig for å finansiere driften av de gamle. Når et imperium når grensene for sin ekspansjon, setter nedgangen langsomt inn. I tillegg førte den europeiske oversjøiske ekspansjonen til at osmanene tapte terreng innenfor handel og håndverk. Men riket gikk i endelig oppløsning først etter første verdenskrigs slutt i 1918.

Det osmanske imperiet
1566–1683

Midtens rike

«Kina har vært Kina svært, svært lenge», blir det ofte sagt. Til sammenligning har land i Europa blitt europeiske mye senere. Områder i Amerika er blitt amerikanske og afrikanske land blitt afrikanske lenge etter at Kina ble Kina. Hva ligger egentlig i dette?

Intet annet land har så mange innbyggere som Kina. Landet er på 9,6 millioner kvadratkilometer – det tilsvarer ca. 30 ganger Norges størrelse. Landområdet avgrenses av store fjellbarrierer i sør, vest og nord og av hav i øst, men innenfor disse barrierene er de geografiske kontrastene store: fruktbare sletteland, golde fjell- og ørkenområder, tørre platåer, fjellkjeder på kryss og tvers som deler landet opp i hundrevis av landskapsformasjoner.

Likevel er det ingen andre større områder i verden som har hatt en så langvarig og sammenhengende religiøs og kulturell identitet som Kina. Krefte som knyttet riket sammen, har gjennom århundrene vært sterkere enn kreftene som trakk i motsatt retning, mot mangfold og oppløsning.

Rent fysisk er det to gigantiske elve-systemer, Huang He og Chang Jiang, som binder landet sammen. De er kalt pulsårene i Kinas liv. Begge elvene har ført med seg veldige mengder med slam, og flomvannet om våren har bygd opp store sletter og deltaer med fruktbar jord som har dannet grunnlag for jordbruk.

Fra de tidligste tider har Kina vært en elvedalssivilisasjon, som de første sivilisasjonene i Mesopotamia og Egypt. Ettersom det regner lite, var bøndene nødt til å lede vannet fra elvene ut på markene gjennom et sinnrikt system av kanaler. Statsdannelsen vokste fram i samspill med de store fellesoppgavene som dette vanningsystemet krevde. Hva som var årsak, og hva som var virkning, er vanskelig å bestemme, slik vi også så i Mesopotamia.

Historikerne antar at jorda allerede lenge før vår tidsregning ble forvaltet gjennom et føydalsystem ikke så ulikt det vi kjenner fra middelalderens Europa, og jorda ble eid av en privilegert adel. De store lensherrene lå ofte i strid med hverandre, men en mektig adelsslekt klarte å underlegge seg alle andre.

Han-dynastiet

Etter en urolig periode kom Han-dynastiet til makten ca. 220 før vår tidsregning. Det beholdt makten i ca. 400 år, samme tidsperiode som Romerriket dominerte middelhavsområdet.

Han-imperiet regnes som et av antikkens store imperier. Styret ble sentralisert og administrasjonen samordnet. Fra å ha omfattet de store slettelandskapene rundt Huang He-elva, ble riket under Han-keiserne utvidet til nesten samme utstrekning som det moderne Kina. Det var i denne perioden den kinesiske muren ble påbegynt for å verne riket mot mongoler og andre nomadefolk som holdt til på steppene i nord. I over 1000 år ble det bygd på muren, til den til slutt var over 8000 km lang. Det er verdens største byggverk.

Han-dynastiet var et stabilt styre. Mye av grunnlaget ble lagt for styresettet i århundrene som fulgte, og for de verdiene som har gjennomsyret det kinesiske samfunnet opp gjennom historien. Disse verdiene må først og fremst forstås i lys av den tankeretningen som kalles konfutsianismen.

Kjerneområdet av Han-dynastiets Kina, ca. 220 fvt.–200 evt.

Den kinesiske muren. Verdens største byggverk. Over 8000 kilometer lang, mellom 6 og 15 meter høy, bygd av jord og stein. **Tenk hvilke lidelser som ligger bak byggingen av et slikt byggverk!**

Konfutse

Konfutse (ca. 551–479 før vår tidsregning) var en fattig adelsmann og omreisende filosof som knyttet seg til fyrstehoffene i den urolige borgerkrigsperioden før Han-keiserne kom til makten. Han fant sine idealer i samfunnstilstanden lenge før uro-perioden han selv levde i, og utviklet sine tanker til en allmenn lære om samfunnet og den enkeltes plass i det.

Konfutse hadde et grunnleggende positivt menneskesyn. Mennesket vil gjøre det rette bare det får kunnskap om hva som er rett. Onde gjerninger skyldes uvitenhet, og derfor legger han sterk vekt på utdanning og eksemplets makt. Godhet, velvilje og fellesskapsfølelse er grunnleggende verdier for Konfutse. Hans idealer var måtehold, selvdisiplin samt lojalitet og lydighet mot familiens og statens overhode. Ingen annen enkeltperson har hatt så stor innflytelse på moralsk tankegang i Kina helt fra antikken og fram til vår tid.

Det er blitt hevdet at Konfutse var revolusjonær i kraft av sin tillit til vanlige mennesker og hva de kan utrette bare de får nok kunnskap. Men han legger også stor vekt på disiplin og respekt for autoriteter. Mannen er husets herre og den absolutte hersker i familien. Keiseren er den absolutte hersker i staten, så sant han forholder seg moralsk høyverdig. Derfor kan konfutsianismen tolkes i ulike retninger, alt etter hva man ønsker å oppnå. Hans lære er da også blitt brukt til ulike formål opp gjennom historien: Den har vært en inspirasjon for dem som ville velte et styre de mente var urettferdig, men siden lydighet og respekt har så stor plass i læren hans, er konfutsianismen først og fremst brukt til å legitimere keisermakt og statskontroll.

Under Han-imperiet ble Konfutses lære gjort offisiell – det var konfutsianismen staten skulle bygge på. Med sin sterke vekt på utdanning og kompetanse var dette en lære som passet godt for herskere som søkte å utbre sin makt gjennom et omfattende, statlig byråkrati. Til tross for den konfutsianske morallæren ble keiseren en eneveldig hersker som brukte byråkratiet til å øve inngående kontroll over samfunnslivet, både det offentlige og det private.

I prinsippet kunne alle menn som var opplært i konfutsiansk tradisjon, gjennomgå en rekke opptaksprøver og søke stilling som keiserlige embetsmenn – mandariner. Opp gjennom historien har konfutsianismen tatt opp i seg impulser fra andre idé-tradisjoner, blant annet buddhismen. Men selve det byråkratiske systemet og den mektige mandarinstanden som var delt inn i flere kategorier, besto helt fram til begynnelsen av 1900-tallet og har bidratt sterkt til å gi Kinas styreform en sjelden kontinuitet. Dette er en viktig grunn til at Kina har vært Kina så lenge.

Tegning fra 1922. Konfutse (ca. 551–479 fvt): «Onde gjerninger skyldes uvitenhet». **Er du enig i dette utsagnet?**

Dynastier og maktkamper

Tradisjonell kinesisk historieskriving har lagt all vekt på denne kontinuiteten. Rikets utvikling deles inn i 25 keiserdynastier, der det ene avløser det andre, i en ubrutt linje av rettmessige herskere som har stått i spissen for et storslått rike.

Forestillingen om Kina som «Midtens rike» kan forstås på ulike måter. Keiseren var himmelens sønn, sendt av Gud, og dermed en verdenshersker. Kina var verdens sentrum, og riket omfattet alle «siviliserte» mennesker, mens «barbariske» folk bodde utenfor landets grenser. Som vi ser, er dette forestillinger som minner ganske mye om grekernes tanker om seg selv i antikken.

Kina har for en stor del vært selvforsynt og har ikke trengt å importere varer. De kontaktene kineserne har hatt med andre folk, har vært med enklere, ikke så komplekse sivilisasjoner som deres egen, særlig nomadefolk i nord. I løpet av middelalderen vokste det fram flere nye stater rundt Kina – de viktigste var Vietnam, Korea og Japan – som alle var sterkt påvirket av kineserne, både kulturelt og økonomisk. Alt dette kan ha bidratt til forestillingen om et «Midtens rike».

Å forstå historien som en ubrutt rekke av keiserdynastier overser at det også har vært konflikter og maktkamper. Et nytt dynasti erobret oftest tronen gjennom et militært oppgjør med det gamle regimet, ikke ved at makten på fredelig vis ble overført fra en gammel keiserfamilie til en ny. Dessuten var det ganske lange perioder da ikke noe dynasti dominerte. Et godt eksempel er hundreårene etter Han-dynastiets fall i 220, da det var nesten 400 år med uro, splittelse og folkeforflyttinger. Mongolske folkestammer brøt inn i nord, og landets økonomiske og kulturelle tyngdepunkt ble forskjøvet sørover.

Sammenlignet med Han-periodens stabilitet og materielle vekst framstår disse 400 årene som en forfallsperiode. Men slike mellomperioder kunne også gi rom for kulturelle nyvinninger. Det var i perioden etter Han-dynastiet en ny religion trengte inn i Kina fra India: buddhismen. Den fikk senere stor utbredelse i Kina med betydelig innflytelse på kinesisk litteratur.

To samfunnspilarer: embetsstand og familie

Den keiserlige administrasjonen fikk i store trekk sin endelige utforming allerede under Tang-dynastiet (618–906). Mandarinene var delt inn i et rangsystem og overtok på denne tiden ledelsen av samfunnet. De ble ryggraden i den kinesiske staten i alle århundrer etterpå, og embetsverket ble en sterk konservativ kraft i samfunnet. Den hierarkiske oppbygningen av samfunnet ble forsterket av at det store flertallet av menn fra enkle kår som klarte å få seg utdanning, selv gikk inn i statstjenesten. De intellektuelle identifiserte seg med staten og det den sto for.

Kina sto på høyden av sin makt under Ming-dynastiet (1368–1644). Tiden var preget av kulturell blomstring og økonomisk vekst. Kunsten, særlig porselenskunsten, nådde nye høyder. I den første tiden under dette dynastiet var Kina verdens mest utviklede sivilisasjon. Mandarinene arbeidet i det store og hele nokså upåvirket av at ulike keiserfamilier kom og gikk. Under manderinene har det kinesiske samfunnet alltid vært et bondesamfunn. Det er først i våre dagers rivende industrialisering og modernisering at dette er i ferd med å endre seg.

Det store, store flertallet av mennesker livnærte seg som bønder, som dyrket hirse i nord, ris i sør. For dem var familien samfunnets viktigste grunn. Familien bidro til stabilitet i samfunnet ved at den utgjorde et ubrytelig fellesskap ledet av mannen, som hadde uinnskrenket makt over familiemedlemmene og andre som hørte til husstanden. Dyrking av familiens forfedre ga samfunnet et tilbakeskuende preg. Erfaring, alderdom og visdom hørte sammen og var de verdiene som ble satt høyest.

I dokumentarboka *Ville svaner. Tre døtre av Kina* tegner forfatteren Jung Chang et nærbilde av sin egen familie. Handlingen går tilbake til andre halvdel av 1800-tallet, men beskrivelsene av maktforholdene i den tradisjonsbundne kinesiske familien kunne i grove trekk også stammet fra et langt tidligere århundre. Boka gjør det mulig å se det gamle kinesiske samfunnet nedenfra og innenfra.

Les mer om den spennende historien på *Perspektivers* nettressurser / i Smartbok.

Store oppfinnelser

Papir er en kinesisk oppfinnelse fra 100-tallet etter vår tidsregning. Før det skrev kineserne på tretavler, bambusplater, lerret og etter hvert også på biter av silke som var oppløst i vann og deretter hamret sammen. En skriver ved det keiserlige hoffet i Han-perioden skal angivelig ha eksperimentert lenge med forskjellige typer plantefibre og lyktes til slutt med å utvikle en teknikk hvor han la i bløt, presset og tørket fibre. Resultatet ble solide ark av papir, men det tok nesten 500 år før papiret slo gjennom som skrivemateriale.

På 700-tallet lærte araberne kunsten å framstille papir, og fra dem ble teknikken langsomt kjent også i det greske Bysants og det latinske Vest-Europa. Kunsten å trykke bøker var kjent i Kina fra 700-tallet, og den eldste bevarte boka er et verk med buddhistiske skrifter fra ca. 750. Alle store religiøse og filosofiske åndsretninger fikk på 900- og 1000-tallet trykt sine viktigste tekster i store opplag.

Teksten ble skåret inn i en treplate side for side, og disse treplatene ble så lagt i en presse og brukt til trykking helt til treet var slitt ned. Teknikken kalles blokktrykk.

Trykking med løse tegn, eller typer, som ble samlet i en metallramme, ble kjent fra 1000-tallet. Til å begynne med var typene av brent leire, siden av tre og fra 1300-tallet også i bronse eller kobber. Men teknikken slo aldri ordentlig gjennom i Kina, kanskje fordi det var så mange skrifttegn. I Korea, derimot, ble det vanlig å trykke med løse typer.

Bildet viser det som skal være den eldste kjente framstillingen av en bokhandel, en detalj fra et kinesisk maleri fra ca. 1100. Både bøkene på disken og på hylla i bakgrunnen er framstilt med blokktrykk. ■

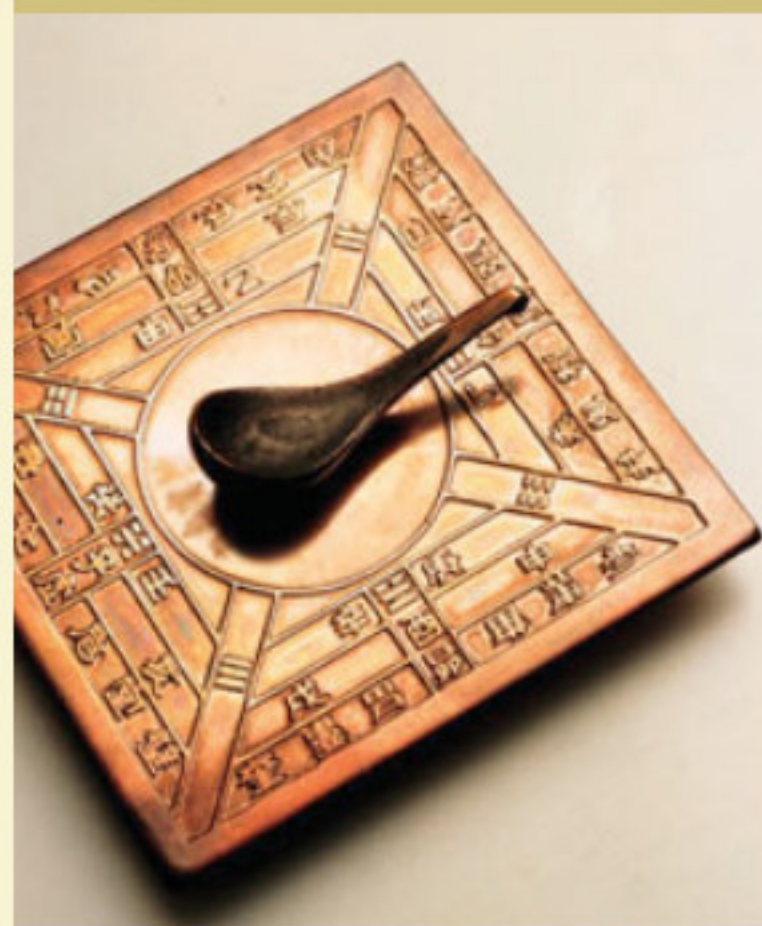
Under Tang-dynastiet (618–906) oppfant kineserne kruttet, men de nærmere omstendighetene rundt oppfinnelsen er ikke kjent. Krutt består av trekull, svovel og salpeter. Det brenner svært raskt og kan brukes som drivstoff i skytevåpen.

Kineserne brukte kruttet til fyrverkeri som de utviklet til en kunst. På 1000-tallet ble det brukt til militære formål, men i beskjeden målestokk: i små raketter som ble brukt til å skremme fiendens hester. Først på 1300-tallet utviklet kineserne en kanon. Europeerne begynte å bruke krutt i våpen omtrent samtidig, selv om de var blitt kjent med kruttet mye senere enn kineserne.

Allerede under Han-perioden produserte kineserne en glasert keramikk som var forløperen til porselen, men først på 500-tallet utviklet de en forbrenningsteknikk som gjorde det mulig å lage det skjøre og raffinerte porselenet.

Porselenet utfordret kunstnerisk form og dekor, og bruken av porselen gikk hånd i hånd med utbredelsen av te, som først ble drukket i Sørøst-Kina der tebusken vokste vilt. Porselen ble en av Kinas store eksportartikler.

Hvor mange av disse oppfinnelsene er fortsatt i bruk? Og hvor mange er fortsatt viktige for oss i dagliglivet?

Kompasset

Kineserne kjente kompasset og måten det fungerte på fra 1000-tallet. Oppfinnelsen er knyttet til en åndsretning som kalles taoismen, og trolig var det taoistene som først ble kjent med magnetismen. De mente at man kunne oppnå udødelighet ved å finne naturens innerste hemmeligheter, og derfor var de opptatt av å studere naturkreftene.

Til å begynne med ble kompasset brukt i en slags spådomskunst. Men det tok ikke så lang tid før man innså hvilken betydning kompasset kunne få for navigasjon til sjøs. Shen Kuo (1031–95) skal ha oppdaget at kompassnålen pekte mot den magnetiske nordpolen, ikke den geografiske, og at man ved hjelp av en korrekturtabell kunne benytte kompasset bedre i skipsfarten. Shen Kuo regnes som et universalgeni og gjorde seg gjeldende som naturvitenskapsmann, matematiker, geolog, feltherre og diplomat. ■

Afrika på egne premisser?

«Kongo er ytterpunktens land. Det er stort, det har enorme naturressurser, ekstrem vold og ekstrem fattigdom. Det er større enn livet selv.»

Ordene tilhører den belgiske arkeologen og forfatteren David van Reybrouck som i 2010 utga boka *Kongo – historien om Afrikas hjerte*. Vi gjenfinner ofte en slik uttryksmåte i omtaler av hele det afrikanske kontinentet når det blir sett fra et europeisk ståsted: Afrika er kontrastenes og ytterpunktens kontinent. «Større enn livet selv» antyder at det hefter noe litt mystisk og uforståelig ved Afrika. En berømt roman, *Mørkets hjerte*, av den polsk-britiske forfatteren Joseph Conrad beskriver Kongo og Afrika som et uutgrunnelig, mørklagt sted som det er vanskelig å skjønne. *Mørkets hjerte* har hatt sterk innflytelse på hvordan mennesker i Europa har oppfattet Afrika siden boka utkom første gang i 1899.

Europeerne har i moderne tid betraktet Afrika gjennom ulike briller, først de som ble skapt i imperialismen – den epoken på 1800-tallet da landene i Europa konkurrerte om å ha kolonier i Afrika. På den tiden ble Afrika og befolkningen der i det store og hele betraktet som en naturressurs som Europas stormakter kunne bruke til sin egen økonomiske og politiske fordel. (Se side 264.)

Dette skapte en motreaksjon som for alvor skjøt fart da det ene afrikanske landet etter det andre kjempet fram sin selvstendighet etter andre verdenskrig. Nå ble det en vanlig oppfatning at Afrikas problemer hadde sine røtter i kolonitiden, og at alt var europeernes «skyld». Tidligere hadde europeerne tatt seg til rette overfor Afrikas land og folk, nå ble de syndebukker. Samtidig har mange ment at Vestens utbytting av Afrika har fortsatt helt fram til vår tid, bare på en mindre åpenlys måte enn det som skjedde i kolonitiden.

Geografi, klima, samfunn

Tidlig i denne boka slo vi fast at menneskehetens historie begynte i Afrika. Det var på den afrikanske savannen de første menneskeflokkene levde, det var herfra grupper av nomader langsomt spredte seg utover jorda.

Men Afrika har ikke ledet an i den teknologiske utviklingen eller i oppbyggingen av mer komplekse stater og sivilisasjoner. Det er naturlig å rette søkelyset mot geografiske og klimatiske betingelser for å skjønne dette.

Verdens største ørken, Sahara, dekker en tredjedel av det afrikanske kontinentet. Sahara har ikke alltid vært en ørken, men klimaendringer for ca. 5000 år siden satte i gang en uttørking som førte til at området ble den enorme ødemarken vi kjenner i dag. Omtrent samtidig spredte jordbruket seg raskt i områdene nord for Sahara, langs hele Middelhavets sørkyst.

Sahara ble liggende som en barriere for kontakt mellom nord og sør, og dette har skapt avgjørende rammer for Afrikas utvikling. Spredning av jordbruk ble hindret av ørkenen. Store deler av kontinentet sør for Sahara var fram mot vår tidsregning dominert av jeger- og samlersamfunn, mens Nord-Afrika ble innlemmet i en blomstrende middelhavskultur dominert av egyptere, fenikere, romere og arabere.

Også andre geografiske og klimatiske faktorer vanskeliggjorde jordbruk sør for Sahara og ga dermed svakere betingelser for å etablere riker og sivilisasjoner. Jordsmonnet i det tropiske Afrika er tynt og fattig på organisk materiale fordi dette materialet råtner så raskt. Mange steder tåler ikke jorda intensiv dyrking med plog. Tropiske sykdommer som malaria og sovesyke spres av tsetseflua i et bredt belte tvers over kontinentet og rammer både mennesker og dyr. Den gjør okser og hester

Før du leser videre, skriv en setning om hva du tror kjennetegner det afrikanske kontinentet på 1200-tallet.

ubrukelige som trekkdyr. Sykdommer som det nesten fram til våre dager ikke har eksistert effektive medisiner mot, har gjort bosetting og jordbruksutvikling i Afrika vanskeligere enn på andre kontinenter.

Likevel er det viktig å være klar over at det ikke er snakk om total isolasjon eller stillstand. Jordbruk ble utviklet også sør for Sahara, men det skjedde langsomt og med enkel teknologi. Utviklingen var preget av lokale tilpasninger, både når det gjelder kornplanter og hjelpemidler.

Samfunn av storfamilier

Hvordan de afrikanske jordbrukssamfunnene har utviklet seg og vært organisert fra tiden rundt starten på vår tidsregning, har historikerne liten direkte kunnskap om. Med unntak av Etiopia utviklet de ingen skriftkultur. Dermed er de ganske tause for ettertiden. Men forskerne har prøvd å danne seg et bilde av samfunnsorganiseringen ut fra studier av beslektede samfunn i vår egen tid. En slik metode har latt seg forsvare siden jordbrukssamfunnene har vært stabile og endret seg lite over tid.

Både arkeologiske funn og språkforskning har påvist et mangfold av folkeslag sør for Sahara, men likevel er det mulig å løfte fram en del fellestrekk. Menneskene har bodd i storfamilier, med en familiefar omgitt av flere koner og mange barn, gifte og ugifte sønner, muligens gamle foreldre og andre slektninger, avhengige arbeidsfolk og kanskje også slaver. I alt kan husholdet hatt mellom ti og førti medlemmer.

En viktig årsak til dette familiemønsteret har vært den lave befolkningstettheten, med mye jord per innbygger. Med en slik rammebetingelse har den tryggeste veien til sikkerhet og makt vært å ha kontroll over mennesker, ikke over jord eller annen eiendom slik grunnmønsteret har vært i europeisk historie. Dette er trolig noe av bakgrunnen for at polygami, flerkoneri, har vært normalt.

Verdenskart fra 1400-tallet.

Kartet er tegnet på grunnlag av opplysninger i en geografibok som ble skrevet på 100-tallet av den egyptiske astronomen Ptolemaios. [Hvorfor er Afrika tegnet på denne måten, tror du?](#)

Statue fra Kongo, ukjent opphav.
Hvilken funksjon kan en slik statue ha hatt?

«Uten barn er du naken»

For eldre menn har polygamiet vært en måte å kontrollere adgangen til kvinner på og følgelig også barneproduksjonen. Ordningen har åpenbart ikke vært fri for konflikter. Innenfor en polygam familie hersket det solidaritet, men også rivalisering om arv og andre privilegier mellom barn av ulike kvinner innenfor storfamilien.

Generasjonsmotsetninger mellom eldre og yngre menn har vært en konflikt som har gått igjen i afrikanske samfunn, og dette har trolig også sammenheng med polygamiet og mangelen på tilgjengelige kvinner.

Respekt for eldre var en dominerende verdi. Når en ungdom skulle tre inn i de voksnes verden, ble det markert med strenge og detaljerte innvielsesritualer. Begge deler er blitt tolket som en måte å disiplinere unge menn på, få dem til å adlyde familiefedrene. Hensikten var både å holde dem borte fra kvinnene og sikre at de stilte sin muskelkraft til rådighet for arbeidet ute på markene.

Høy barnedødelighet, mye på grunn av tropesykdommer, har vært en viktig motivasjon for å få mange barn. Fikk du mange barn, økte sjansene for at i hvert fall noen vokste opp. «Uten barn er du naken», lød et ordtak hos et folk i Nigeria. At mange afrikanske religioner har sterke innslag av fruktbarhetskult, kan trolig forklares ut fra behovet for å få satt mange barn til verden.

Samfunnene sør for Sahara var typiske ættesamfunn, der individet var underordnet slektens behov og det innad i slekten hersket et sterkt, men ikke konfliktfritt fellesskap. Likhet var ingen betingelse for samfunn basert på slike ættefellesskap. Ættene flyttet ofte sammen i landsbyer, og da oppsto det lett ulikhet, for eksempel ved at de ættene som kom først, fikk en lederstilling. De fikk en opphøyet posisjon i det religiøse liv som gjerne handlet om å dyrke en ånde verden som bestemte over avlinger og fruktbarhet.

Her ser vi starten på en lagdeling, en indre oppdeling av samfunnet, som peker fram mot etablering av større høvdingdømmer og riker. Denne utviklingen er trolig blitt forsterket ved at høvdingslekter har fått kontroll over kontaktene med omverdenen gjennom varebytte, handel og krig. I neste omgang har dette gitt grunnlag for konsentrasjon av rikdom og sentralisering.

Svake forbindelser

Vi har tidligere stiftet bekjentskap med den eldgamle sivilisasjonen i Egypt (se side 42), som vokste fram takket være de fruktbare jordbruksområdene ved Nilens bredder. Hva slags kontakter og kulturpåvirkning som har spredt seg sørover fra Egypt, er mer usikkert.

I kolonitiden mente europeiske historikere at sivilisasjonen hadde bredd seg fra nord og sørover.

Sentraliserte kongedømmer i det svarte Afrika hadde oppstått med forbilder i det egyptiske gudekongedømmet, mente man. Lyshudete folkestammer, «hamittene», skal ha vandret sørover, både nedover høyslettene i Øst-Afrika og innover i det enorme Sudan-området og spredt sivilisasjonene på sin vei.

Synet er avvist innenfor den historieskrivningen som har oppstått i Afrika etter avkoloniseringen som ble fullført i 1960-årene. I stedet ble det lagt vekt på de forutsetningene landene sør for Sahara selv hadde for statsutvikling og kulturvekst. Det ble trukket linjer langt bakover i historien for å finne forbilder og støttepunkter for de moderne, selvstendige statene som nå var under utvikling.

Vi kjenner godt til dette fra norsk historieskriving også. Storhetstiden i høymiddelalderen var den perioden norske historikere på 1800-tallet konsentrerte seg om, mens Norge fortsatt var i union med Sverige og under sterk kulturpåvirkning fra Danmark. Historieskriving har vært en del av nasjonsbyggingen, både i europeiske og afrikanske land.

I dag vil de fleste historikere peke på hvor svake forbindelsene mellom det gamle Egypt og resten av Afrika egentlig var. Det henger sammen med at Sahara-området tørket inn til en ørken og ble en barriere for kommunikasjon nettopp i samme periode som den egyptiske sivilisasjonen ble til. Det er ett viktig unntak: Kunsten å utvinne jern har etter alt å dømme spredd seg via Egypt, langs Nilsen sørover og deretter utover hele kontinentet.

Det må være et visst befolkningsgrunnlag og et overskudd fra jordbruket for at større samfunn skal oppstå. Framveksten av afrikanske kongedømmer er derfor tett knyttet til jordbruksutviklingen. Men akkurat som i andre deler av verden har handelen, særlig fjernhandel med luksusvarer, vært en viktig del av kongedømmenes maktgrunnlag også i Afrika.

Ved å studere noen av disse rikene nærmere ser vi hvordan jordbruk og handel, men også kulturimpulser og religion har bidratt til å forme afrikansk historie.

Etiopia – det kristne unntaksriket

De fruktbare høyslettene i Etiopia var viktige for utviklingen av jordbruket sør for Sahara. Sannsynligvis var Etiopia det eneste landet sør for Sahara hvor plogen ble tatt i bruk, ikke bare jernhakke og den lange hoggekniven, macheten, som var de typiske afrikanske jordbruksredskapene.

Den nordøstlige delen av Etiopia ble sannsynligvis samlet til ett rike rundt begynnelsen av vår tidsregning. Kongedømmet utviklet en selvstendig kultur, bygd opp rundt skriftspråket geez. Dette språket ble stående uforandret som skrift- og kunnskapsspråk nesten fram til vår egen tid, til tross for at talespråket utviklet seg. En slik utvikling kjenner vi fra Vest-Europa også. Latin var i mange hundre år et fellesspråk for de lærde, uberørt av nasjonalspråkenes utvikling.

Nord-Afrika ble kristendommens første, store misjonsmark. På 300-tallet fantes det over 50 bispedømmer i Egypt. Misjonærer fra den egyptiske kirken, som kalles koptisk, spredte kristendommen videre sørover, gjennom Nildalen og til Etiopia. Der ble kristendommen statsreligion i 333.

Det etiopiske samfunnet fikk i århundrene som fulgte, et særpreg som gjør det til noe for seg selv i hele Afrika. Kongedømmet hentet mye av sin styrke fra et tett samarbeid med kirken.

På 700-tallet erobret araberne og islam Egypt og resten av Nord-Afrika. Etiopia mistet den viktige handelen over Rødehavet.

Kirken og kristendommen ble isolert i Etiopia, men holdt stand. En ny kongefamilie som kom til makten på 1200-tallet, hevdet at de nedstammet direkte fra kong

Etiopia i tidlig middelalder.

Salomo og dronningen av Saba. Salomo var ifølge Bibelen sønn av kong David, og Israel skal ha hatt sin største storhetstid under ham.

Det nye dynastiet hevdet også at steintavlene Herren ga Moses på Sinai-berget, var fraktet til Etiopia. I tråd med denne ideologien ble Etiopia Herrens land skapt av Guds utvalgte folk.

Etiopia ble aldri kolonisert av noe europeisk land. Troen på kongedømmets guddommelige stilling og alliansen med den nasjonale kirken ble en styrke for den etiopiske staten opp gjennom historien. Denne styrken er en viktig del av forklaringen på statens lange og ubrutte tradisjon helt fram til keiserrikets fall så sent som i 1974.

Ghana og handelens betydning

Maghreb – «solnedgangens land» – er navnet araberne ga det nordvestlige Afrika, dagens Algerie, Tunisia og Marokko. Deres erobring av dette området ble fullført på 700-tallet.

Fra den arabiske halvøya tok araberne med seg dromedaren. Etter hvert som den vant innpass, etablerte berberne – et folkeslag i Maghreb som eksisterer den dag i dag – viktige handelsruter gjennom Sahara-ørkenen. Disse utviklet seg til tre faste ruter.

Målet for karavanene, som kunne inneholde opptil 12 000 dromedarer, var det svære området araberne kalte landet «Bilad-es-Sudan» – de svartes land. Dette begrepet, «Sudan-området», er blitt brukt om hele savannebeltet sør for Sahara, fra Atlanterhavet i vest til Nilen i øst. Flere riker oppsto i dette savannebeltet, med Ghana og Mali som de mest kjente.

Middelalderens Ghana må ikke forveksles med dagens Ghana, men lå rundt hovedstaden i dagens Mali. Om det var handelen gjennom Sahara som skapte staten Ghana, har vært omdiskutert. Landet nevnes i kilder fra 700-tallet, men staten er trolig noe eldre.

Ghana-riket ca. år 1000.

Karavane på en av handelsrutene gjennom Sahara. (Ukjent kunstner, 1800-tallet.)

Gull, elfenbein og slaver

Men handelen har ganske sikkert bygd opp under og styrket statsdannelsen.

Hovedstaden i Ghana lå akkurat der den vestligste ruten gjennom Sahara kom ut fra ørkenen og møtte savannen. Den viktigste varen nordfra var salt, som berberne både kunne skaffe fra havet og fra Atlasfjellene. Andre vareslag var hvete og dadler.

Motsatt vei gikk gull, elfenbein og slaver. Slavehandelen hadde størst omfang på de østlige rutene gjennom Sahara, og trolig var etterspørselen etter afrikanske slaver størst i Egypt og på den arabiske halvøya. Sikre tall for omfanget finnes ikke, men det er anslått at ca. fire millioner slaver ble fraktet gjennom ørkenen mellom år 600 og 1400.

Lenger vest var gullhandelen viktigst. De muslimske kjøpmennene i nord, som etter hvert smeltet sammen med berberne, tjente formuer. Derfor ble det viktig for dem å ha herredømme over karavaneveiene gjennom Sahara. Gullhandelen var også av stor betydning for Ghana, der kongen hadde store tollinntekter og sørget for at det ikke ble overproduksjon av gull slik at verdien sank. Gullet kom fra store skogsområder lenger sør, og Ghana var et transittland, et mellomledd, for denne verdifulle handelen.

Storriket Mali

Grunnlaget for kongens makt i Ghana var at han greide å sikre fredelige forhold langs de livsviktige handelsveiene. Hva som faktisk skjedde, er uvisst, men mot slutten av 1000-tallet har Ghana-kongen mistet denne kontrollen, kanskje på grunn av militære framstøt fra berberfolkene i nord som selv ønsket å ha herredømme over den sørlige endestasjonen for handelsruten gjennom Sahara. Ghana-riket gikk i oppløsning, og det fulgte en periode med uro og kriger mellom ulike folkeslag. Deretter vokste det fram et nytt afrikansk storrike: Mali.

Gjennom militære erobringer fikk kongen i Mali kontroll over de gullproduserende områdene i sør som Ghana bare hadde hatt handelsforbindelser med. Herredømmet over denne rikdomskilden gjorde kongen av Mali til en politisk maktfaktor i hele det vidstrakte Sudan-området. I tillegg kom kontrollen over de gamle handelsveiene.

På 1300-tallet var Mali større enn noe rike i Europa på samme tid. Ertetiden vet relativt mye om dette riket fordi det ble besøkt av arabiske oppdagelsesreisende som skrev reiseskildringer, særlig fra hovedstaden Timbuktu. Den mest berømte av dem, Ibn Battuta, skriver begeistret om hvordan karavaner strømmer til Timbuktu fra alle kanter, og hvordan kongen holder fred og orden i det mektige riket. «Verken reisende eller fastboende trenger å frykte røvere eller andre forbrytere», skriver Battuta.

Som så ofte i verdenshistorien fulgte religionen handelsveiene. Kongene i Mali ble muslimer, og den mest berømte av dem, Mansa Musa, skal ha foretatt en pilegrimsreise til Mekka i 1320-årene, der han ødslet med gull, trolig for å vise all verden hvilket rikt og mektig land han kom fra. Legendene forteller at pengeverdien sank med 20 prosent i Egypt under hans besøk der. Så mye gull etterlot han!

Også i Europa ble Mali kjent for sin rikdom på Mansa Musas tid. Landet utviklet berømte lærdomssentre og åpnet seg for sterke kulturimpulser fra den arabiske verden, særlig innenfor arkitektur.

Mali-riket ca. år 1350.

Du har nå lest om Etiopia, Ghana og Mali. Hvilke likheter og forskjeller finner du mellom disse landene?

Har du fått med deg dette?

- ✓ at et stort imperium med base på den arabiske halvøya vokste fram fra ca. 650
- ✓ at profeten Muhammed grunnla en ny religion, islam. Han var både en religiøs, politisk og militær leder
- ✓ at arabernes imperium ble stykket opp etter noen hundre år, men islams religiøse og kulturelle innflytelse varte lenge etter at imperiet gikk i oppløsning som politisk enhet
- ✓ at islams utbredelse fulgte karavanerutene
- ✓ at et rytterfolk, mongolene, erobret enorme landområder rundt år 1200 takket være overlegen, militær taktikk. Det er kanskje historiens mest kjente eksempel på hvordan en nomadekultur ekspanderte på bekostning av bofaste jordbrukskulturer
- ✓ at Kina har vært en eldgammel og stabil jordbrukskultur. Tankeretningen konfutsianismen har hatt sterkt innflytelse på landets historie
- ✓ at Nord-Afrika ble trukket inn i middelhavskulturen og har vært under egyptisk, gresk, romersk og arabisk innflytelse
- ✓ at i områdene sør for Sahara vokste det fram ættesamfunn som bygde på storfamilier. Framveksten av større kongedømmer var tett knyttet til jordbruksutviklingen og fjernhandel med luksusvarer. Ghana og Mali var to av de største kongedømmene

Litografi av Hippolyte Leon Benett. Bildet viser Ibn Battuta (1304–1368/69) i Egypt. Battuta var en arabisk oppdagelsesreisende. Hans reiser inkluderte Nord- og Vest-Afrika, Øst-Europa, Midtøsten og store deler av Asia, deriblant Kina. Battuta er regnet som en av de virkelig store oppdagelsesreisende i historien. [Hvordan var det å gjennomføre slike reiser allerede på 1300-tallet, tror du?](#)

Bystater på østkysten

Vi har sett hvordan den arabiske erobringen av Nord-Afrika og islams utbredelse virket inn på utviklingen også sør for Sahara. Disse områdene ble knyttet til den arabiske verden kulturelt og økonomisk gjennom karavanehandelen. Handelen var også en av drivkreftene i statsdannelse og politisk utvikling i savannebeltet sør for den store ørkenen.

I ytterligere ett område fikk den arabiske ekspansjonen langvarige ringvirkninger: langs kysten av Øst-Afrika. Denne kysten har fra gammel tid vært trukket inn i en omfattende handel over Det indiske hav, og araberne var mellommenn. Arbeidsdelingen var trolig slik: Araberne tok hånd om den oversjøiske handelen, mens afrikanske folkegrupper førte frem ettertraktede varer fra innlandet til kysten: Gull, elfenben og slaver. Særlig var elfenben sterkt etterspurt i India og Kina.

Fra 1200-tallet starter en ny stor islamiseringsbølge i Asia. Både India og Indonesia fikk islamske herskere. Kystområdene på hver side av Det indiske hav knyttes tettere sammen enn noen gang, og arabere begynner å slå seg ned i stort antall langs den afrikanske østkysten.

I alt ble opp mot 40 handelsbyer grunnlagt langs kysten, og de utgjorde en særegen bystatskultur gjennom middelalderen. Den kalles gjerne swahili-kulturen etter språket som ble snakket langs hele kysten. I utgangspunktet er det et afrikansk språk, men mange arabiske lånord viser den sterke arabiske innflytelsen. Økonomisk og politisk var disse byene selvstendige helt fram til 1700-tallet.

Å gjøre

- 1 Du har fem minutter på deg til å skaffe deg oversikt over innholdet i dette kapitlet.
 - a Hvilken strategi vil du bruke for å oppsummere innholdet på en enkel og oversiktlig måte? (Les mer om læringsstrategier på side 600.)
 - b Oppsummer kapitlet etter den strategien du har valgt. Reflekter over resultatet.
 - c Avdekker arbeidet at det er noe du ikke har husket godt nok eller ikke forstått? Hva kan du gjøre for å rette opp dette?
- 2 I boka har du blitt fortalt hvordan både kristendommen (side 66) og islam (side 130) ble til. Er fortellingene preget av likhetstrekk eller ulikheter, opplever du? Hva har de til felles, og hva er forskjellig? Lag en liste.
- 3 Velg å fokusere på araberrikets vekst eller fall. Ta tak i SPØKT-modellen (side 18), og klassifiser årsakene etter SPØKT.
 - a Lag en tittel til en artikkel som handler om araberrikets vekst eller fall.
 - b Skriv en innledning (se side 553) der du presenterer emnet artikkelen skal handle om, og en problemstilling artikkelen din vil belyse.
 - c Utveksle innledning med en medelev, som gir deg respons på tekstutkastet. Er tittelen på teksten informativ og god? Vekker den interesse hos leseren? Er innledningen lett å følge, og kommer fokuset i teksten tydelig fram?
- 4 I hvilken grad spiller religion og mentalitet en rolle for historiske hendelser? Ta utgangspunkt i to av imperiene som er beskrevet i kapitlet, og forsøk å si noe om hvordan livssyn og verdier har preget rikets historie.
- 5 Kildeoppgave: Timbuktu på 1500-tallet

« Her fins mange leger, dommere, prester og andre lærde menn, som alle har sin rikelige lønn av sultanen. Det er stor etterspørsel etter litteratur, som blir importert fra Maghreb (Marokko, Tunisia, Algerie). Handelen med bøker gir større fortjeneste enn noen annen handelsvirksomhet. (...) Innbyggerne er overmåte rike, især innflytterne. Det fins mange brønner med friskt vann, og når Niger går over sine bredder, blir elvevannet ført i kanaler nordover i ørkenen så den kan dyrkes langt nord for elva. Jordbruket produserer korn, kveg, melk og smør i overflod.

Leo Africanus, marokkansk skribent (1500-tallet). Fra Simensen
Menneskenes liv og historie: Afrika, 1970

- a Les kilden. Hva forteller kilden om Timbuktus posisjon som handelsby?
 - b I teksten på side 157 kan du lese araberer Ibn Battutas omtale av forholdene i Timbuktu. Hvordan vil du beskrive handelsbyen etter å ha lest disse to kildene?
 - c Hvordan fikk Timbuktu og andre tilsvarende byer en slik status? Hvilke årsaker finnes til at noen byer ble mer sentrale enn andre i perioden?
- 6 Gå sammen med en medelev. Tenk dere et møte mellom kineseren Liu Bang (566–635) og araberer Harun al-Rashid (763–809). Dere vet ingenting om hverandres riker, kulturer og levesett.
 - a Hvilke spørsmål ville det være naturlig å stille for å finne ut mest mulig om det samfunnet den andre kommer fra? Prøv å sette deg inn i hvordan verden må ha sett ut for et individ på denne tiden. Skriv ned minst fem sentrale spørsmål som du mener vil kunne avdekke mest mulig.
 - b Utveksle spørsmålene mellom dere, og prøv å svare på dem du har fått tildelt. (NB: Dersom flere jobber med samme oppgave, kan det være en god idé å samarbeide om å finne god nok informasjon til å lage gode svar.)
 - c Gjennomfør en dialog der dere får belyst likheter og ulikheter mellom de to ulike rikene på best mulig måte. Svarene skal forholde seg til det historiske fagstoffet, men det er lov til å være litt kreativ også.
 - 7 Hvilke konsekvenser får det at folkegrupper møtes? Ta utgangspunkt i ett eller flere eksempler fra dette kapitlet, og diskuter spørsmålet. Du kan løse oppgaven gjennom ulike metoder. Du kan ...
 - a tegne et tankekart med problemstillingen i sentrum og bruke dette som et utgangspunkt for en samtale
 - b skrive en kort tekst der du diskuterer sider ved problemstillingen
 - c diskutere problemstillingen med sidemannen og skrive et kort referat av samtalen i etterkant
 - d ta utgangspunkt i en gjenstand, for eksempel et kunstuttrykk fra perioden, og vise hvordan denne gjenstanden er preget av kulturmøter

Litteraturliste

Erik Gunnes: *Religioner på marsj: 500–1000, Aschehougs verdenshistorie*, 1991
 Knut Helle: *Nomadefolk og høykulturer: Aschehougs verdenshistorie*, 1991
 Gunnar W. Knutsen: *Lange linjer i historien*, 2010
 Rhoads Murphey: *A history of Asia*, 2009
 Jarle Simensen: *Afrikas historie*, 2009

Nye møter, nye tanker, nye verdensbilder

Perioden fra rundt 1400 til 1750 er en tid preget av store omveltninger. Verdensdelene knyttes sammen. Et nytt økonomisk system ser dagens lys, jordbrukssamfunnets rammer overskrides på en måte som aldri hadde skjedd tidligere. Nye sosiale grupper trer fram på samfunnsscenen, og staten blir sterkere. Tankesett og mentalitet forandres. Det er et tidligere fattig og tilbakebyggende kontinent, Europa, som leder an i disse endringsprosessene.

Slik så
det ut

Europas oversjøiske ekspansjon

Dette har skjedd

Bildet som ofte er blitt tegnet av middelalderen, de 1000 årene fra 500 til 1500, er at det store flertallet slet ute på markene for at et lite mindretall skulle leve godt. Sykdommer og epidemier herjet. En knugende kristendom presset livsgleden ut av folk.

Er dette bildet riktig? De aller fleste var bønder og arbeidet hardt for å overleve. Religionen sto sterkt. Men menneskene opplevde også en sammenheng og samhørighet i alle ting siden troen på Gud gjennomsyret tilværelsen. Klostrene var lærdomssentre, der det også ble skrevet om andre ting enn religion, som planteliv og legeskunst. Europa fikk sine første universiteter.

Svartedauden var en katastrofe. Men at mange gårder ble lagt øde, ga mer og bedre jord for dem som overlevde. I middelalderen ble det etablert politiske organer, stenderforsamlinger, som peker fram mot vår tids nasjonalforsamlinger. Mot slutten av perioden tok handel og byvekst seg kraftig opp, håndverksproduksjonen ble større og mer spesialisert. Etter de store mongolinvasjonene ble det knyttet tettere kontakt mellom kontinentene. Europa og Asia kom nærmere hverandre enn i tidligere århundrer.

- 1455 • Johann Gutenberg trykker den første boken i Europa
- 1492 • Columbus' ekspedisjon kommer til Amerika
- 1503 • Leonardo da Vinci maler «Mona Lisa»
- 1517 • Martin Luther offentliggjør sine 95 kritiske teser om kirken. Reformasjonen begynner
- 1524 • Voldsomt bondeopprør i Tyskland som blir slått brutalt ned
- 1602 • Børsen i Amsterdam grunnlegges
- 1618–48 • 30-årskrigen i Europa. Fredsavtalen i 1648 la grunnlaget for statssystemet i Europa i lang tid framover
- 1633 • Rettssak mot Galileo Galilei som gikk inn for det heliosentriske verdensbildet – at jorden går i bane rundt solen
- 1643–1715 • Solkongen Ludvig 14. konge av Frankrike
- 1648 • Oliver Cromwells diktatur i England. Første store emigrantbølge fra England til Nord-Amerika
- 1682 • Det osmanske imperiet når sin største utbredelse mot vest under beleiringen av Wien

En sjøreise som forandret verden

« Torsdag 11. oktober 1492: Karavellen «Niña» som var den hurtigste seileren av de tre skipene, oppdaget land først og ga de signalene som admiralen hadde gitt ordre om. Den som først fikk land i sikte, var matrosen Rodrigo de Triana. Admiralen selv hadde likevel sett lys allerede kl. 10 kvelden før, da han sto på akterkastellet. Men det hadde vært så usikkert at han ikke våget å påstå at det virkelig var land han hadde skimtet.

Sitert etter Holmboe: is rie en n ere id il a

Slik skildrer historieskriveren Bartholomeus de las Casas, basert på Columbus' egen dagbok, det avgjørende øyeblikk på ferden som Christofer Columbus håpet ville åpne sjøveien til India. 11. oktober hadde den lille flåten på tre skip vært i åpen sjø i 33 døgn. Columbus hadde nådd land, men det var ikke India. Det var kontinentet som snart skulle få navnet Amerika.

Hvorfor ville Columbus finne sjøveien til India, og hvorfor reiste han vestover – over Atlanterhavet? Hva var bakgrunnen for at det skjedde nå, mot slutten av 1400-tallet? Var det tilfeldig at han kom fra en by i Nord-Italia, og at han reiste ut med støtte fra det spanske kongeparet? Og hva førte ferden hans til?

Vi skal belyse spørsmålene i tur og orden. Ferden Columbus gjorde i 1492, er den mest berømte av mange store sjøreiser i disse årene, og ferden forteller noe vesentlig om den tiden da den fant sted. Historien om Christofer Columbus kan kaste lys over de prosessene som langsomt endret samfunnet, hvilke områder som førte an, og hva slags krefter som sto mot hverandre.

Rekonstruksjon av Santa Maria, det største av Columbus' tre skip. Ville du vært ombord i et av skipene til Columbus, eller stått på land i Amerika og sett skipene komme?

Et fruktbart partnerskap

Columbus ble født i 1451 i Genova i Nord-Italia. Han var sønn av en vever som satt ganske godt i det. I Italia var arven fra antikkens byliv og gamle kunnskapsidealer bedre bevart enn mange andre steder. Mange kunne lese og skrive. Columbus gikk på skole, men var ingen egentlig lærd mann. Som ung arbeidet han sannsynligvis både som vever, kjøpmann og sjømann, og et slikt mangfoldig yrkesliv var trolig vanlig for en med hans bakgrunn.

I 1476 kom han til Lisboa. Det skjedde nærmest ved en tilfeldighet, for skipet han var om bord i, ble tatt av kaprere rett utenfor kysten. Hendelsen skulle få avgjørende innvirkning på livet hans.

Portugal var det første riket på den iberiske halvøya som løsrev seg fra muslimenes herredømme. Allerede i 1283 fikk landet sine nåværende grenser – de eldste i Europa som har overlevd fram til i dag.

På 1400-tallet lå Portugal et godt stykke bak de mest avanserte områdene i Europa både i økonomisk utvikling og som lærdomssenter. Likevel ble det portugiserne som skulle lede an i utforskningen av verdenshavene.

Noe av grunnen kan være Portugals dårlige forhold til sin nærmeste nabo, Castilla, som var det største landet i det som i dag er Spania. For ikke å stå alene utviklet Portugal gode forbindelser til andre land, blant dem de italienske bystatene. Portugals utenrikshandel var omfattende. Hovedstaden Lisboa med 40 000 innbyggere var en stor by og var avhengig av import av varer. Kongemakten klarte å samle mye av makten på sine hender ved å støtte seg til kjøpmenn og håndverkere i byene.

Genova og andre byer i Nord-Italia hadde i lang tid vært ledende handelsmakter, og det var ikke bare handelen over Middelhavet de brydde seg om. Vi har tidligere tatt for oss den viktige ullvarehandelen med Flandern (se side 91), og genoveserne hadde i lang tid hatt en fast handelsforbindelse til området rundt Den engelske kanal. Lisboa var en naturlig stopp på veien, og det vokste fram en genovesisk koloni i den portugisiske hovedstaden.

Før Columbus kom til Portugal, hadde portugiserne gjennomført dristige sjøferder nedover Afrikas vestkyst. Øygruppene Azorene, Kapp Verde-øyene og Madeira ble kolonisert og jorda dyrket. Det ga kongen inntekter, og øyene ble forsyningsbaser for nye framstøt sørover langs Afrika-kysten.

Portugiserne kjente til gull og andre rikdommer som araberne brakte til Nord-Afrika og Europa med karavanetrafikken gjennom Sahara. Et mål var selv å få direkte tilgang til gullet i landene sør for Sahara, og det ble snart anlagt handelsstasjoner langs kysten av Vest-Afrika. Portugiserne kom i kontakt med lokalbefolkning som sørget for tilgang på både gull og slaver. Allerede i 1450-årene er det antatt at de importerte 7000–8000 afrikanske slaver til Europa hvert år. 20 år senere seilte det årlig 10–15 portugisiske skip til Afrika for å bytte europeiske varer mot gull, slaver og krydder.

Riktig å dra vestover?

Ved siden av de økonomiske interessene kom et religiøst motiv. Det var prisverdig for kristne å kjempe mot muslimer – noen ville si en plikt. Kampen mot den islamske verden var langt fra over. Korstogsmentaliteten levde.

Europeerne kjente til at det bodde kristne i India. Behovet for å få kontakt med dem uten å måtte dra gjennom muslimske områder ble til et ønske om å finne sjøveien til India. Men – var løsningen å dra vestover?

At jorda var rund, var noe opplyste mennesker visste. Bare en kuleform kunne forklare astronomiske observasjoner som var gjort på forskjellige breddegrader.

Christofer Columbus
(1451–1506).

Lag din egen ordliste. Skumles gjennom de første ti sidene av kapitlet og noter ned alle ord, uttrykk og personer du ikke kjenner fra før. Les deretter gjennom de samme sidene på vanlig måte, og fyll ut informasjon om ordene og personene.

Jordkrummingen kunne man også se med det blotte øye når et skip ble borte i horisonten – skroget forsvant før den høye masten.

Likevel var skepsisen stor, og Columbus lette høyt og lavt for å finne støtte for sin idé om å finne sjøveien til India ved å dra vestover. En av de få som støttet tanken, var en lærd geograf fra Firenze, Paolo Toscanelli. Columbus har tydeligvis skrevet til ham, og Toscanellis svarbrev fra 1481 er bevart:

« Jeg har mottatt Deres brev og de tingene De sendte meg. Jeg lærte mye av dem, og jeg har stor aktelse for Deres storslåtte og edle plan om å seile fra øst mot vest [...] den omtalte reisen er ikke bare mulig, men den er sikker og ufarlig, og den vil sikre ære, umåtelig rikdom og den største berømmelse blant alle kristne.

Sitert etter Niels Steensgaard: *Aschehougs verdenshistorie*, bind 7

Columbus oppsøkte den portugisiske kongen João 2. med planene sine, men fikk tvert nei. Kongen og hans rådgivere mente Columbus undervurderte avstanden til Asia, noe de hadde helt rett i. Både Columbus og Toscanelli trodde nemlig det euroasiatiske kontinentet var større enn det er, en feiltagelse som stammet fra Marco Polos reiseskildringer. I tillegg gjorde Columbus enda en feil: Han mente at jordklodens størrelse var omtrent tre fjerdedeler av det som er riktig. Et for stort kontinent og en for liten klode – to feil som fikk Columbus til å tro at sjøveien til India ved å dra vestover var mye kortere enn den egentlig er.

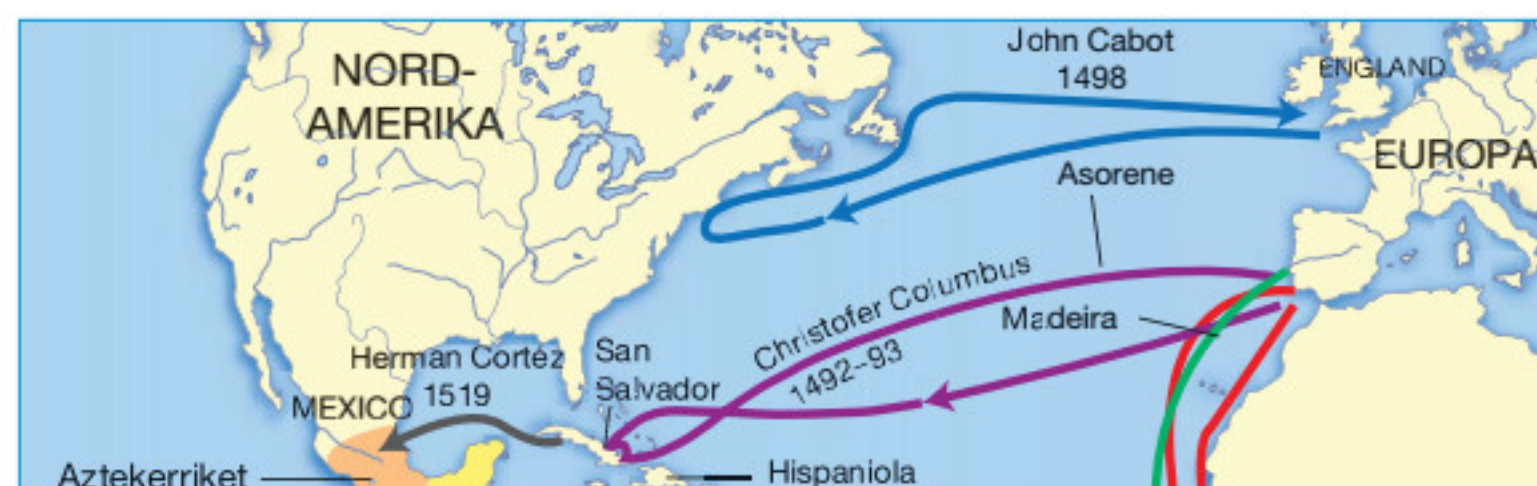
Når den portugisiske kongen sa nei, er nok forklaringen at landets egne sjøfarere var så godt i gang med å utforske veien til India i motsatt retning – rundt sørspissen av Afrika. Hvorfor da satse penger og prestisje på det risikable prosjektet til Columbus? Bare noen få år etter Columbus' reise vestover kom da også en portugisisk ekspedisjon ledet av Vasco da Gama fram til India. Denne reisen førte til at handelsnettverkene og seilskipsrutene i Europa og Asia ble knyttet sammen for aller første gang.

Columbus forlot Portugal og søkte i stedet støtte i Spania. Der var dronning Isabella og hennes gemal dypt engasjert i krigen mot det siste islamske riket på Pyreneerhalvøya, Granada, som lå helt sør på halvøya. Det falt i januar 1492, og den kristne gjenerobringen av halvøya var fullført. Seiersrusen har kanskje bidratt til at Columbus endelig fikk sitt ja.

Ukjent land

Landet som matrosen Rodrigo de Triana fikk øye på den oktoberdagen i 1492, var en av øyene i Bahamas-gruppen – vi vet ikke hvilken. Derfra utforsket ekspedisjonen mange av de karibiske øyene, spesielt den Columbus kalte Hispaniola, og som i dag heter Haiti. Dette skulle bli spaniernes base for videre ekspansjon.

Columbus fant ingen store sivilisasjoner eller rike byer slik han hadde trodd og ganske sikkert håpet. Likevel var han overbevist om at han hadde nådd Asia

Reisene til Amerika. Se hele kartet på side 160.

østkyst. Befolkningen ble kalt indianere fordi han trodde han var i nærheten av India. Om indianerne på Hispaniola skriver han en beretning som på mange måter foregriper den senere utviklingen:

« De har ingen våpen og går helt nakne. De kjenner ikke til krigskunsten og er i denne henseende så store kujoner at et tusen av dem ikke ville våge å holde stand overfor tre av våre menn. Man ser av dette at de uten vansker vil la seg underkaste, og man kan la dem arbeide, dyrke jorda og gjøre alt som man anser for nyttig. De vil kunne bygge byer og venne seg til å være påkledd og oppføre seg som oss.

Sitert etter Niels Steensgaard: *Aschehougs verdenshistorie*, bind 7

Columbus vendte tilbake til Spania i triumf. Da han døde i 1506, etter tre nye sjøferder til Amerika, var han fortsatt overbevist om at han hadde funnet en vestlig vei til Asia.

Den overbevisningen levde ikke lenge. Mange nye ferder gjorde det klart at europeerne hadde kommet til et for dem ukjent kontinent. Den italienske sjøfareren Amerigo Vespucci ledet flere ekspedisjoner til dette kontinentet i årene etter Columbus, og det ble oppkalt etter ham – Amerika.

Det er en verdensdel som har sin egen, selvstendige historie før europeerne kom.

Et kontinent befolkes

Det amerikanske kontinentet ble opprinnelig befolket fra nord. For 30–40 000 år siden var det landfast forbindelse der Beringstredet i dag ligger, og folkegrupper kom over fra Asia. Langsamt, langsamt spredde de seg sørover i årtusenene som fulgte.

Som på resten av kloden livnærte innbyggerne i Amerika seg i denne tidlige tiden av jakt, fangst og samlervirksomhet. Vi vet ikke når de begynte med jordbruk, men det er anslått ca. 4000 år fvt. Områdene der jordbruket oppsto, er lettere å fastslå: i høylandsområdene i det sentrale Mexico og den nordlige delen av Mellom-Amerika, og i Peru. Forskerne er fortsatt ikke enige om jordbruket oppsto uavhengig av hverandre i disse områdene, eller om det ene området lærte av det andre.

Den amerikanske jordbruksrevolusjonen ble mer begrenset enn den som fant sted i Asia. Mange folkegrupper forble fangstfolk, selv om noen drev jordbruk som binæring. Mønsteret ser ut til å være at jo lenger bort man kommer fra kjerneområdene i Mexico, Mellom-Amerika og Peru, desto mindre rolle spilte jordbruket.

Det ble ikke utviklet noe fedrift. Egnede dyr fantes ikke. Dermed manglet det nære samspillet mellom jordbruk og husdyrhold som vi kjenner fra Europa og Asia. Hesten, som har spilt så stor rolle både som trekk- og ridedyr i Asia, fantes ikke før europeerne kom.

Også i bruk av metall var det viktige forskjeller. Flere befolkningsgrupper i Amerika kunne utvinne metaller, og de kjente til bronse. Men jern var ukjent. De fleste redskaper og våpen var av stein.

Oppsummer for deg selv: Hva var planen til Columbus? Hva gjennomførte han? Hvor tok han feil?

De største kulturene i Mellom- og Sør-Amerika på 1500-tallet.

Ny mat for europeerne

Det viktigste kornslaget i Amerika var mais. Andre jordbruksplanter var potet, tomat, ananas, gresskar, paprika og jordnøtter. Ingenting av dette var kjent i Europa. Fisk var også en viktig næringskilde for mange landsbysamfunn.

Kulturene i vest

Ettertidens kunnskap om de amerikanske kulturene er begrenset, og aller minst vet vi om de folkegruppene som forble jeger- og fangstfolk, og som levde som nomader.

For mer komplekse og avanserte samfunnsformer, det som kalles høykulturer, er situasjonen en annen. De skrift-

lige kildene er få, men høykulturene etterlot seg storslagne ruiner som kan fortelle mye. Dessuten ble sagn og myter som hadde levd på folkemunne gjennom generasjoner, skrevet ned relativt raskt etter at europeerne kom, først og fremst av kirkens menn. Fra dette materialet har det vært mulig å

trekke noen slutninger om den tanke- og forestillingsverden som preget de amerikanske høykulturene.

Kjerneområdene for jordbruk faller grovt sett sammen med de områdene som utviklet høykulturer. Dette er de viktigste: ■

Mayakulturen

For ca. 1800 år siden vokste det fram en rekke kultsteder i Mexico og den nordlige delen av Mellom-Amerika. Her utviklet mayakulturen seg.

Det spesielle med denne kulturen er at den oppsto i et jungelområde. Som regel vil naturforholdene i en jungel, der små grupper av fangstfolk kan greie seg på egen hånd, hindre sosial lagdeling og spesialisering av arbeidsoppgaver som forbindes med høykulturer. Hvorfor mayaene utgjør et av svært få unntak, vet man ikke.

De utviklet et intensivt jordbruk. På det kulturelle området er mayaene mest kjent for at de utviklet det mest avanserte skriftspråket av de amerikanske kulturene, og for sine matematiske og astronomiske kunnskaper. De brukte kalendere som det har vært mulig å tolke deres tidsregning ut fra.

Mayakulturen bygde store templer og hadde bylignende bosettingssentre der innbyggerne har hatt mange forskjellige yrker. Kulturen brøt sammen på 900-tallet. Kanskje har overklassen blitt mer og mer undertrykkende, slik at resten av samfunnet ikke lenger maktet å skape det overskuddet som var nødvendig for at kulturen kunne bestå. ■

Aztekerkulturen

Aztekernes opprinnelse er skjult bak myter og legender. Sannsynligvis innvandret de til den fruktbare Mexico-dalen i begynnelsen av 1300-tallet, der de kom i konflikt med den befolkningen som allerede bodde der. Aztekerne klarte å etablere seg som herskerfolk over de andre folkene i regionen. De siste tiårene før spanierne kom, tok aztekerne kontroll over statene og de statsløse samfunnene rundt seg.

Både økonomiske og økologiske argumenter er trukket inn for å forklare hvorfor aztekerne klarte å bli et herskerfolk, men senere forskning har lagt stor vekt på religionen. I den spilte menneskeofring en nøkkelrolle.

I likhet med andre folkeslag i Amerika mente aztekerne at verden ikke var skapt én gang for alle. Den hadde gått til grunne flere ganger, og for å hindre at det skulle skje igjen, måtte de ofre til gudene. Det mest dyrebare offeret de kunne gi, var menneskeblod.

I aztekerkulturen var menneskeofring mye mer omfattende enn i noen annen kultur vi kjenner til. Forklaringen er etter alt å dømme at ofringen var selve fundamentet i religionen.

Det var krigsfanger som ble ofret. Dette kan være grunnen til at aztekerne utviklet en sterk krigerkultur og klarte å dominere folkene rundt seg. De trengte krigsfanger for at solguden skulle få den kraft og næring den trengte. ■

Hva kjennetegner de ulike kulturene? Sammenlign to av kulturene ved hjelp av et venndiagram. (Les om venndiagram på side 600.)

● ● **inka:** hersker, konge

Inkakulturen

Det området som var samlet i Inkariket, strekker seg fra det nåværende Ecuador i nord, gjennom Peru og Bolivia og til Chile i sør. Fra nord til sør var det over 4000 kilometer – lenger enn fra Nordkapp til Roma, og det var det største imperiet i Amerika med et mangfold av folkegrupper.

Landskapet domineres av Andesfjellene, med dype dalsøkk og ruvende topper. Ekstreme høydeforskjeller og varierende klima ga ulike former for jordbruk med varebytte og handel innenfor det samme området. Det var behov for en statsmakt som kunne regulere og beskytte handelen og markedene. Dette har trolig vært inkastatens geografiske og økonomiske fundament.

Inkaene bygde opp et sinnrikt kommunikasjonssystem med stafettløpere som overbrakte informasjon i et sett av snorer med knuter etter faste regler. Noen egentlig skrift var det ikke, for det kunne ikke leses, men var en støtte for hukommelsen til den som

skulle overbringe informasjonen. Slik holdt sentralmakten rede på situasjonen i imperiets provinser.

Inkarikets ekspansjon hadde geografiske grenser. Krikerne deres behersket ikke regnskogsbeltet i øst, og

de led nederlag mot indianerstammer i disse områdene. Disse nederlagene kan ha utløst indre strid. Da europeerne kom, var det borgerkrigsliknende tilstander innenfor inkaimperiet. ■

Hvorfor er ikke «de store oppdagelsene» et dekkende uttrykk? Hvilken beskrivelse foreslås som mer dekkende?

Flere slags erobringer

«En sjøreise som forandret verden», kalte vi Christofer Columbus' ferd i 1492. Hvis vi gjør et langt sprang fram i tid, til midten av 1700-tallet, er det ikke så vanskelig å se at reisen hans var startpunktet for dramatiske endringer.

De amerikanske høykulturene var gått til grunne. Indianerne var blitt en minoritet i sine egne land. I Nord-Amerika var briter og franskmenn blitt koloniherrer, i Sør-Amerika spaniere og portugisere. Millioner av afrikanere var blitt tvangsflyttet til Amerika som slaver. Hele Amerika var preget av europeiske språk, rettssystemer, statsdannelser, kultur og religion.

«De store oppdagelser» er uttrykket som tidligere ble brukt om ferdene som innledet disse dramatiske forandringene. Amerika var nytt for europeerne. Leif Erikssons ferd til Vinland nesten 500 år tidligere (se side 105) var ukjent siden den ikke hadde fått varige følger. Men Amerika og land i Asia som europeerne også reiste til, hadde vært bebodd i flere tusen år. De var «oppdaget» for lengst. «Den europeiske oversjøiske ekspansjonen» er en mer dekkende betegnelse på det som skjedde. Det var Europa som ekspanderte over verdenshavene, politisk, økonomisk og kulturelt.

Nybyggere og erobrere

Hva var de viktigste drivkreftene bak erobringen av Amerika? Var det en målrettet prosess? Hvordan kan det ha blitt oppfattet av den indianske urbefolkningen?

Med sin bakgrunn som kjøpmann og sjøfarer hadde Columbus tenkt å opprette handelsstasjoner, slik europeerne hadde gjort langs Afrikas vestkyst. Men han fant ikke det han trodde han skulle finne, sivilisasjoner og byer som han kunne drive handel med. I stedet begynte han å lete etter andre måter å gjøre landet økonomisk lønnsomt på for seg selv og sine kongelige støttespillere i Spania.

Hans andre ferd i 1493 var en enorm maritim ekspedisjon – nesten 1500 mann og mange dyr. Ferden var et rent koloniseringsframstøt, nybyggere skulle ta Hispaniola i besittelse. Derfra skulle de jakte på gull og andre edelmetaller.

Dette førte raskt til konflikter med indianerne, både på Hispaniola og de andre øyene i området. Spanierne for hardt fram. Med skytevåpen og sverd og lanser av stål var spanierne teknologisk overlegne. Men dette er langt fra hele forklaringen på spaniernes dominans. Dødeligheten blant indianerne ble skyhøy etter europeernes ankomst, mye høyere enn det som kan forklares med krig og drap. De døde av meslinger, kopper og andre smittsomme sykdommer som europeerne brakte med seg. I flere tusen år hadde europeere levd i tett kontakt med husdyr og utviklet immunstoffer mot farlige bakterier som stammet fra dyrene. Dette forsvarsapparatet manglet indianerne.

Epidemiene fikk følger for den videre utviklingen. Også for spanierne var den høye dødeligheten et problem. De var ikke interessert i folketomme øyer og land, men ville ha indianerne til å arbeide for seg, om nødvendig som slaver. Men kongen forbød å gjøre spanske undersåtter til slaver. Derimot kunne alle fiender møte en slik skjebne. Og alle som ikke frivillig underla seg den spanske kronen, ble betraktet som fiender.

Derfor ble det både en lønnsom og ærerik virksomhet å utruste krigs- og slavefangerekspedisjoner og seile mot områder der befolkningen ennå ikke hadde underkastet seg. Den høye dødeligheten blant indianerne drev koloniseringsprosessen videre og førte til at spanierne tok nye besittelser.

Konkurranse mellom europeerne

Rivalisering mellom europeiske stater spilte også inn i erobringen av Amerika. Her kan utviklingen i Brasil tjene som et eksempel.

Det var portugiserne som kom først til Brasil, i 1500, men de første årtiene fant det sted verken noen erobring eller kolonisering. Portugiserne nøyde seg med å seile langs kysten og drive byttehandel med lokale indianerstammer. Det var særlig tømmeret fra et spesielt tre, pau-brasil – derav navnet på landet – portugiserne var interessert i.

Etter hvert ble også franske sjøfarere interessert i trevirket fra pau-brasil-treet, men fra portugisernes synspunkt var franskmennene uvelkomne rivaler. De ønsket ikke å miste kontrollen over et område de betraktet som sin besittelse.

Franskmennene hevdet at et område måtte være okkupert for at en europeisk makt kunne gjøre krav på det. Det var ikke nok å drive handel. For å holde franskmennene unna innledet Portugal derfor en kolonisering av Brasil. Sukkerplantasjer var det økonomiske fundamentet for denne koloniseringen.

Sannsynligvis prøvde portugiserne å bruke indianere som arbeidskraft på disse plantasjene. Men de har snart kommet på ideen å bruke samme arbeidskraft som på plantasjene de hadde anlagt på øyene utenfor Guinea på Afrikas vestkyst: afrikanske slaver. Afrikanerne bukket ikke under for sykdommer slik indianerne gjorde, og de tålte klimaet godt. Og i motsetning til indianerne var de vant til jordbruksarbeid.

Slik øyner vi drivkrefter i en trinnvis utvikling:

- Portugal ønsket å ha kontroll over Brasil.
- For å holde Frankrike unna begynte portugiserne å kolonisere landet.
- Afrikanske slaver ble brukt som arbeidskraft på plantasjene. Det ble starten på en omfattende slavehandel over Atlanterhavet.

Slaver under dekk på skipet *Albanez*, malt i 1845 av Francis Meynell som var løytnant ombord på skipet. [Overfarten til Amerika kunne ta mange uker. Er det mulig å forestille seg hvordan en slik reise var?](#)

Hva tenkte urbefolkningen?

Det finnes ikke ett svar på dette spørsmålet. Det var heller ikke én urbefolkning, men mange ulike grupper som høstet ulike erfaringer med europeerne, i ulike faser av koloniseringen. Det aller første møtet mellom Columbus-ekspedisjonen og befolkningen i Bahamas skal ha vært harmonisk. Tupi-indianerne langs kysten av Brasil sto til å begynne med på vennskapelig fot med portugiserne. Senere ble det annerledes.

Vi skal være forsiktig med å generalisere, og det er lite vi vet om hvordan indianersamfunnene opplevde europeerne. Likevel kan møtet mellom spanierne og aztekerne kaste lys over urbefolkningens reaksjoner, og de utfordringene europeerne representerte for herskersjiktene i de amerikanske imperiene.

Dette er et møte vi vet ganske mye om. Noen av de indianerne som selv hadde vært vitne til aztekerrikets undergang, lærte seg det latinske alfabetet og skrev ned beretninger. En fransiskanermunk, Bernardino de Sahagún, samlet i mange år alt han kunne finne ut av aztekernes historie og kultur. Siktepunktet var å drive misjon, og beretningene hans må forstås i lys av det. Men fortellingene avslører også åpenhet og vitebegjær – han prøvde å skjønne de fremmede kulturene.

Hvordan tror du den indianske urbefolkningen oppfattet de såkalte oppdagelsene? Og hva tror du de tenkte om «oppdagerne»?

Et rike går under

I årene rundt 1520, altså knapt 30 år etter Columbus' første ferd, var Hernán Cortés en av de rikeste spanske kolonistene på Cuba. Da øyas guvernør kom tilbake etter en første ekspedisjon langs kysten av Mexico med 75 kg gull, ble det bestemt at det raskt skulle utrustes en ny ekspedisjon. Cortés ledet den.

I april 1519 ankret 11 små skip opp der Vera Cruz ligger i dag. I utgangspunktet hadde Cortés bare fullmakt til å drive handel og utforskning, men han besluttet snart å gjøre ferden om til et erobringstokt. Dette sier i seg selv noe viktig om koloniseringen. Den ble ofte drevet fram av eventyrere og gamblere, som var lokket av mulighetene for å vinne makt, gull og ære. Instruksjoner fra guvernører eller konger ble ikke alltid fulgt.

Da Cortés tok sin beslutning, hadde han allerede hatt en første kontakt med utsendinger fra aztekerne. Kanskje bidro deres holdninger til avgjørelsen om erobring.

Aztekerne var et seiersvant krigerfolk. Deres keiser Moctezuma skal ha rådd over titusener av elitesoldater. Cortés kom med 508

Hernán Cortés (1485–1547).

soldater og 110 sjømenn. De ville blitt feid på havet dersom aztekerne hadde angrepet dem med en gang.

Men det vi kan lese ut av Sahagún og andres beretninger, er at aztekerne var lamslått. En bonde skal ha kommet til hovedstaden med foruroligende nyheter:

«Jeg gikk ned til kysten, og jeg så noe komme flytende midt på havet, noe som lignet et fjell eller en høy bakke. Det rullet fra side til side, men det kom aldri helt inn til stranden, og det var mennesker i det flytende fjellet, noe lignende har vi aldri sett før.

Sitert etter Niels Steensgaard: *Aschehougs verdenshistorie*, bind 7

Aztekerne sto overfor noe de ikke klarte å plassere i sin begreps- eller forestillingsverden. Spaniernes utseende, deres klesdrakt, hester, våpen av stål, skytevåpen – rikets ledere prøvde å begripe noe ufattelig. Det berettes om merkelige tegn, ildsøyler på himmelen, mystiske bevegelser i sjøen – fenomener som keiser Moctezuma forgjeves prøver å få sine spåmenn til å forklare.

Keiseren sendte kostbare gaver til Cortés, mange av dem med religiøs betydning. Kanskje kom aztekerne til at det ikke var mennesker de sto overfor, men guder. En aztekisk myte forteller at en mektig gud en gang skulle vende tilbake til landet deres og regjere over landet slik han hadde gjort en gang i fjern fortid.

En annen mulighet er at keiser Moctezuma og hans rådgivere begikk en taktisk bommert. Tanken kan ha vært å lokke spanierne inn i landet og slå til på et senere tidspunkt. Men spanierne klarte å alliere seg med folkeslag som aztekerne hadde bekjempet. De var jo selv et herskerfolk som hadde skaffet seg mange fiender i tiårene før spanierne kom, og de hadde ikke greid å etablere et imperium som sto samlet. Følgen ble at aztekerne ser ut til å ha undervurdert sine motstandere, og etter langvarig beleiring falt aztekernes hovedstad. Riket deres gikk til grunne.

Hvorfor Europa og ikke Kina?

Den oversjøiske ekspansjonen blir ofte omtalt som innledningen til en ny epoke i verdenshistorien. For første gang blir menneskene i alle de store befolkningssentrene på kloden knyttet sammen gjennom erobringer og handel. Land i Vest-Europa drev denne prosessen fram.

Politiske, økonomiske og kulturelle endringer som preget Europa i brytningstiden mellom middelalder og det historikerne kaller «nyere tid», var knyttet sammen med hverandre. Langsomt så en ny samfunnsform dagens lys. Men hva var grunnen til at land i Europa førte an utviklingen? Kaster vi et raskt blikk tilbake på tiårene forut for den store oversjøiske ekspansjonen, var det lite som tydet på at nettopp Europa skulle bli den ledende verdensdelen.

Kina var det største riket i verden og trolig den mest avanserte sivilisasjonen som fantes ved midten av 1400-tallet. Et nytt, mektig dynasti var kommet til makten ca. hundre år tidligere, Ming-dynastiet. Landet var bedre organisert og administrert enn Europa og lå foran når det gjaldt vitenskap og utdanningsvesen.

Kina førte en aktiv utenrikspolitikk. Utsendinger ble sendt til en rekke land i Asia for å få dem til å uttrykke respekt for Midtens rike, og Ming-keiserne ledet selv mange seierrike felttog. Og det mest slående av alt: De første tiårene av 1400-tallet sendte de ut storstilte flåteekspedisjoner til Vietnam, Java, Sumatra og helt til swahili-byene på Afrikas østkyst. Noen av ekspedisjonene var enorme massemønstringer, med over 60 skip og nesten 30 000 mann.

Rundt midten av 1440-årene tok det brått slutt. Årsakene har vært mye diskutert, men den viktigste grunnen var nok nye og sterkere mongolangrep mot grensene i nord. Alle ressurser ble satt inn i forsvaret der. Flåten forfalt, og privat handel med utlandet ble forbudt. Keisermaktens behov for kontroll over eget rike sto i første rekke.

Utviklingen i Kina gir noe av svaret på vårt spørsmål. At Europa inntar førerretet, har sammenheng med stagnasjon andre steder. Europa kan ikke betraktes isolert. Men det er langt fra hele forklaringen. Utviklingstrekk i Europa bidrar også til å forklare europeernes dominerende stilling. (Se neste side.)

Handel, kapitalisme og stater

Det økonomiske liv i senmiddelalderens Europa kan oppsummeres slik:

- Handelen har fått økt betydning, og de som levde av handel, styrket sin stilling.
- Større omsetning av råvarer og halvforedlede varer (ull, tømmer, fisk, korn, lin, hamp, salt) – ikke bare luksusgjenstander.
- Et av de områdene i verden med mest spesialisert håndverk.
- Penger og pengeøkonomi fikk et kraftig oppsving. Som oppfinnelse er penger omtrent like gammel som skrift, og noen av de aller eldste skriftlige ytringene vi kjenner til, er regnskaper. Men nå ble selve synet på penger et annet. Penger ble betraktet som et springbrett for å skaffe mer penger. Investering ble den viktigste kilden til rikdom, ikke sparing. Pengene kunne være en selvstendig kilde til inntekt – dersom man tok en risiko og investerte dem. Dette er en grunntanke i det økonomiske systemet som kalles kapitalisme.

En brytningstid

Kapitalismen viste seg å bli et økonomisk system som virkelig fikk hjulene til å surre fortere rundt. Bystatene i Nord-Italia, Genova, Firenze og Venezia, førte an. Her vokste det fram banker og forsikringsselskaper – institusjoner som kapitalismen hadde behov for. De første bankeierne var suksessrike kjøpmenn og handelsmenn som ville investere pengene de hadde tjent, i ny virksomhet. Å låne ut penger var

utrygt, men kunne også gi skyhøye gevinster – nettopp den form for risiko som preget den nye kapitalismens mentalitet.

I de små bystatene i Nord-Italia fikk de kapitalistiske elitene i handels- og bankhusene politisk makt og innflytelse. Noe av det samme skjedde i Nederland.

Utover på 1500-tallet ble den politiske tradisjonen bystatene representerte, videreført av kongemakten i mange land. Kongene ble i økende grad oppmerksom på fordelene ved å samarbeide med handelsfolk og kjøpmenn. Deres virksomhet kunne gi større skatteinntekter.

Politisk var Vest-Europa oppsplittet i mange mindre enheter, og tidligere har trolig dette bidratt til at verdensdelen var marginal og fattig.

Men politisk splittelse var ikke nødvendigvis en ulempe lenger. Da Portugals konge avsto å støtte Columbus' atlanterhavsseilas, vendte

sjøfareren seg til den spanske dronningen i stedet. Det er ikke utenkelig at Portugals nei var én av grunnene til at Spania sa ja. Fiendskapet mellom de to statene var reelt.

Konkurranse mellom politiske maktsentre i Europa gjorde at driftige og initiativrike enkeltpersoner – som Columbus – lettere kunne finne støtte. Avslag fra én konge kunne øke sjansene for støtte fra en annen. I det konkurranseamfunnet som nå var under utvikling, kan den politiske rivaliseringen som fantes i Europa, ha vært et fortrinn. Kina trekkes ofte fram som et motsatt eksempel. Der ble nyskapende initiativ lammet av en sterk, overgripende imperiemakt.

«Utsikt over byen Genova», tresnitt fra 1493. [Hvorfor var byen organisert på denne måten?](#)

Alt det nye – kongemaktens allianse med borgerskapet, den nye konkurransementaliteten, økonomisk profitt som drivkraft – alt dette er noe som vokste langsomt fram, med sterke motkrefter. Columbus ble drevet av et ønske om økonomisk gevinst. Men mot slutten av sitt liv skrev han en bok full av religiøs mystikk. Han mente han kanskje hadde funnet Edens hage, det jordiske paradys, som enkelte geografer i middelalderen mente lå litt øst for det Asia man kjente til. Han drømte om å erobre Jerusalem og redde byen for kristenheten, akkurat som korsfarerne tre hundre år før ham. Columbus sto med ett bein i middelalderen og ett i nyere tid. På samme måte var tiden han levde i, en brytningstid mellom gammelt og nytt.

Renessansen

Se på disse to maleriene. Det ene er fra middelalderen, det andre fra perioden som kalles renessansen. Renessansekunstneren har tatt i bruk et matematisk prinsipp, det såkalte sentralperspektivet, som blant annet går ut på at gjenstander langt

Hvorfor var det akkurat Europa som ledet an i den oversjøiske ekspansjonen? Nevn tre årsaker.

Renessansemaleri, «Bryllupet i Kana» (ukjent maler, ca. 1580).

borte blir mindre på øyets netthinne enn nære, og at parallelle linjer ser ut til å nærme seg hverandre jo lenger bort de strekker seg.

Malerkunsten i middelalderen hadde først og fremst tjent kirkens behov, med framstilling av helgener og hendelser i Bibelen. Utseende og romvirkning var ikke viktig. Selve bildeframstillingen var skjematisk og tradisjonsbundet.

Med utviklingen av sentralperspektivet kunne malerne male på en mer naturtro måte. Den malte overflaten ble som et vindu til den virkelige verden. Framfor alt ble den nye teknikken brukt til mer realistiske framstillinger av mennesket – individet.

Maleri fra middelalderen, «Karl 3. av Frankrike holder bankett» (ukjent kunstner, ca. 1350).

Hvordan har kunstneren forsøkt å vise dybdeperspektivet i de to maleriene?

Sentralperspektivet i malerkunsten trekkes ofte fram som et eksempel på hvordan en ny tenkemåte satte mennesket i sentrum i stedet for Gud. Mennesket var ikke bare et syndefullt vesen, en del av et kollektiv underlagt Guds allmakt, men et selvstendig, myndig individ fullt av muligheter og skaperkraft.

En kulturell bevegelse

Hva var egentlig renessansen? Ordet betyr «gjenfødelse» og brukes i betydningen gjenfødelse av antikkens kunst og kultur. Renaissance var en kulturell bevegelse som først fikk fotfeste i Italia på 1400-tallet, og som spredte seg nordover til

Frankrike, England, Det tyske riket og også til Polen og Ungarn i det østlige Sentral-Europa.

Renessansen er blitt oppfattet som et radikalt og omfattende brudd med middelalderens menneskesyn og verdensbilde. Middelalderen var en mørk og kuende tidsalder som mennesket måtte frigjøre seg fra, og renessansen fant sine idealer om individets storhet i antikken, uberørt av kristendommens menneskesyn.

En slik synsmåte er for enkel. For det første ble antikken gjenopptaget allerede i middelalderen. Bøker ble skrevet av og kopiert, filosofenes skrifter – særlig Aristoteles – ble lest og studert. For det andre kom ikke renessanskulturen som et brått scenskifte, den hadde røtter i middelalderen selv. Det gjelder særlig innenfor utdanningsvesenet, både med katedralskolene fra 1100-tallet som ga en bredere utdanning enn de gamle klosterscholene, og ikke minst med universitetene fra 1200-tallet. Opprinnelig var universitetene religiøse institusjoner, men etter hvert knyttet de mye tettere bånd til den verdslige, ikke-religiøse delen av samfunnslivet. Morsmålet fikk en større plass på bekostning av kirkespråket latin.

Vår tids historikere holder likevel fast ved at renessansen brakte noe nytt. Ta en person som Leonardo da Vinci. Han var maler, billedhogger, ingeniør, arkitekt, oppfinner og vitenskapsmann! Maleriene hans inkluderer mesterverk som

«Mona Lisa» og «Nattverden», han tegnet broer og helikoptre og fikk konstruert en hangglider. Han deltok i obduksjoner for å lære mest mulig om menneskekroppen og laget detaljerte tegninger av menneskets anatomi. De etterlatte skriftene hans er på 13 000 sider, en blanding av kunst og vitenskap.

Når da Vinci ofte kalles det typiske «renessansemennesket», er det nettopp mangfoldet i hans begavelse, trangen til å lære av naturen og evnen til å gå nye veier, som ligger bak. Det er vanskelig å tenke seg en tilsvarende utfoldelse innenfor middelalderens tenkesett.

Dessuten ble antikken gjenopptaget på en annen måte. I middelalderen ble antikkens skrifter kopiert ukritisk. Renaissanceens tilnærming bygde på en forståelse av at antikken var en annen historisk periode, og at ideer og tankegods fra

Anatomisk studie av fosteret i livmoren. En av skissene som er bevart etter Leonardo da Vinci (1452–1519). **Hva var det med renessansen som gjorde slike studier viktige?**

den gang måtte omformes og tilpasses samtiden. Kritiske holdninger fikk større plass enn tidligere.

Det ble også lest andre tekster i renessansen. Lærde i middelalderen kunne svært sjelden gresk. I renessansen lærte mange av de såkalte humanistene seg gresk for å kunne lese viktige tekster fra antikken på originalspråket.

Boktrykkerkunsten endrer kultur og samfunn

Se nøye på kobberstikket av Johannes Stradanus nedenfor. «Nova Reperta» heter det. Det kan oversettes med «nyvinninger» eller «nye oppdagelser».

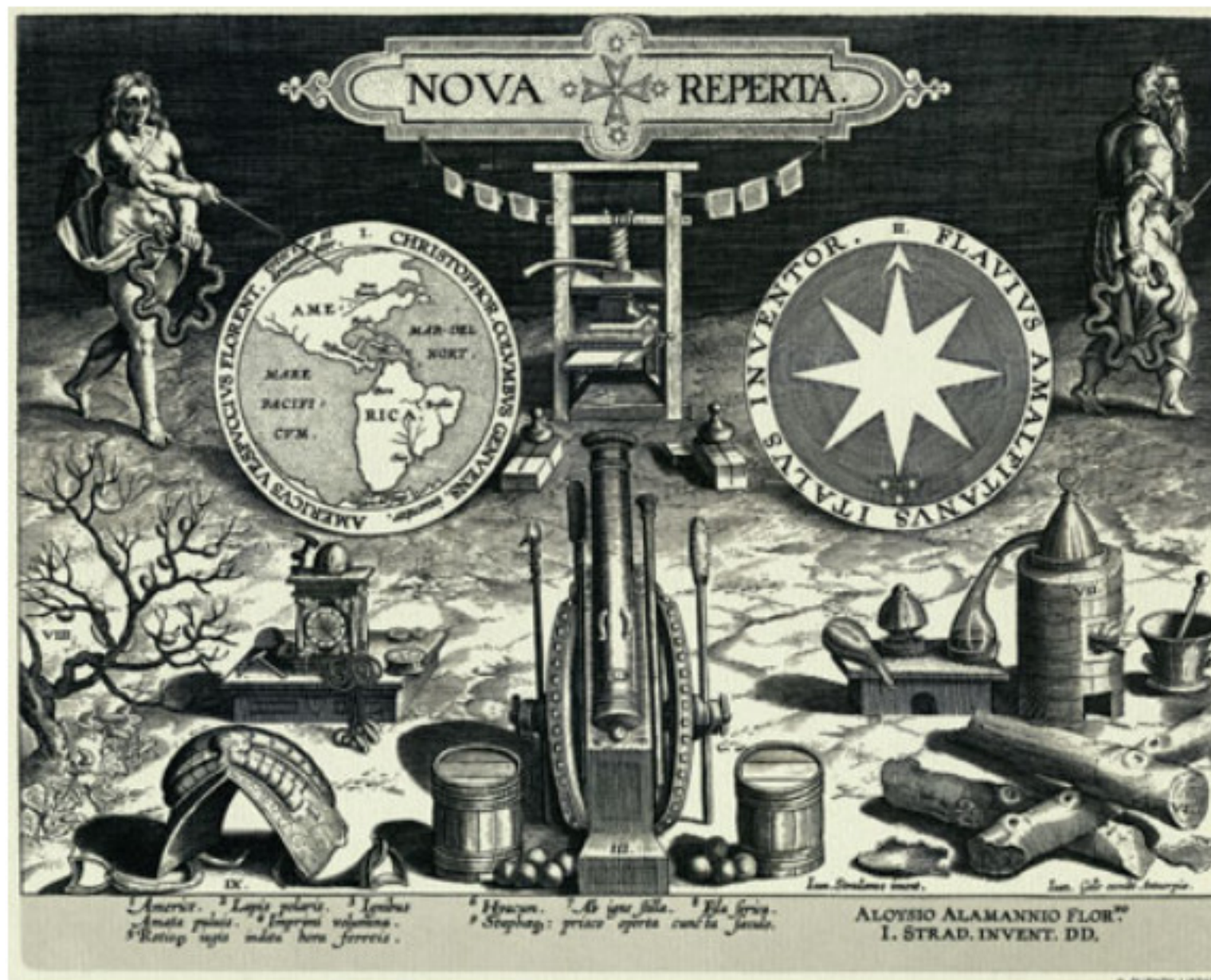
Det viser det nye kontinentet som Amerigo Vespucci ga navn til, et kompass som peker mot nord, silkeormer med kokonger, et ur, en sadel, et destillasjonsapparat, og – sentralt plassert midt i bildet – en trykkpresse med nytrykte ark opphengt til tørk. Alt sammen nyheter som europeere på 1500-tallet var mektig stolte av.

Men ingenting av dette var skapt eller oppfunnet i Europa! Amerika hadde sin egen urbefolkning, og oppfinnelsene på bildet hadde kinesere, mongoler og arabere kjent i lang tid før europeerne. Likevel var det i Europa at oppfinnelsene bidro til å omforme samfunnet.

Boktrykkerkunsten fikk særlig stor betydning. Det visste gullsmeden Johann Gutenberg (ca. 1390–1468) lite om da han i 1455 sto med den første trykte boka, en praktutgave av Bibelen, i hendene i sitt verksted i Mainz i Tyskland. Han hadde ikke brukt en ferdigskåret treplate slik kineserne gjorde, men løse bokstaver, typer, av bly som ble satt sammen i en ramme. Rammen tilsvarte en trykkside.

Fem år etter var flere verksteder i gang i Mainz, og man trykte latinske skolebøker, kalendere, bønnebøker og bibler. Så gikk det fort. Allerede i 1480 fantes det trykkerier i over 110 byer i Vest-Europa. Fram mot 1500 ble det trykt rundt 80 000 bøker med et samlet opplag på kanskje 40 millioner. Hundre år senere skal tallet være kommet opp i 200 millioner bind.

Lag en liste over alle vitenskapene Leonardo da Vinci behersket. Kan dette fortelle oss noe om tiden han levde i?

Hva tror du? Er den trykte boka i ferd med å miste den dominerende posisjonen, og tror du vi fremdeles trykker bøker om 50 år?

«Gutenbergparentesen»

Boktrykkerkunsten var en revolusjon. Siden Gutenberg og fram til vår tid har trykte bøker, tidsskrifter og blader vært helt dominerende medier for å bringe fram informasjon og kunnskap.

Når en bok er trykt, er den også et ferdig produkt. Forfatteren har avsluttet jobben, informasjonen er låst fast mellom permene. Men hvordan formidles kunnskap i dag, når uendelig med informasjon flyter rundt på digitale plattformer? Når forfattere hele tiden kan endre på bloggene og websidene sine, og leserne kan klikke seg rundt på Internett på evig jakt etter ny informasjon? Tenk bare på hvordan Wikipedia lages og blir brukt.

I vår tid er trykte bøker i ferd med å miste den dominerende posisjonen de har hatt i 500 år. Noen kulturforskere mener situasjonen har noen likhetstrekk med tiden før Gutenberg, da folk fikk mesteparten av kunnskapen sin gjennom bilder og fra muntlige fortellinger som hele tiden var i endring, stadig tok opp i seg noe nytt og lånte fra andre fortellertradisjoner.

Dette er bakgrunnen for begrepet «Gutenbergparentesen». Boktrykkerkunsten åpnet bokas epoke, da kunnskap ble formidlet i en lukket, fastlåst form. Men som andre epoker har den en slutt. I et langt tidsperspektiv kan denne måten å formidle kunnskap på kanskje bli stående som en parentes som i våre dager er i ferd med å bli lukket.

Det var relativt enkelt å skaffe presse og typer, men for å kjøpe papir, leie egnede lokaler, ansette arbeidere til trykkeriverkstedene og organisere salget krevdes mye penger. Ofte var det rike kjøpmenn og handelsfolk som skaffet dette til veie, og derfor ser vi tidlig et tydelig mønster. De fleste boktrykkerne fantes i de store handelsbyene, som Venezia, Milano, Lyon, Paris, Strasbourg, Basel og Antwerpen.

Koblingen som fant sted mellom teknikk på den ene siden – boktrykkerkunsten – og privat kapital på den andre, er en viktig årsak til at boktrykkerkunsten fikk et så mye kraftigere gjennomslag i Europa enn for eksempel i Kina.

Mer kunnskap, nye markeder

Før Gutenberg var det enormt arbeidskrevende å produsere en bok, og den skal ha kostet omtrent det samme som et hus. Med boktrykkerkunsten sank prisen til én firehundredel av det den hadde vært tidligere.

Da biskop Arne Sigurdsson i Bjørgvin døde i 1314, eide han 32 bøker. Det var nok til at biskopen etterlot seg Norges største private bibliotek, og at Bjørgvin var kjent for å være en by med mye kunnskap og lærdom.

Etter Gutenberg kunne en vanlig borger kjøpe seg flere bøker enn det var i et helt klosterbibliotek i middelalderen. Nye sosiale lag kunne få tilgang til kunnskap og informasjon når bøkene ble så mye billigere.

Dette nye bokmarkedet utviklet seg i ulike retninger. På den ene siden ble det mulig å trykke mange forskjellige bøker, med ulikt innhold. Antall titler økte voldsomt.

Men samtidig ble Europas kulturliv også mer enhetlig. Gjennom et system av bokhandlere og omreisende selgere merket man seg hvilke bøker som solgte best, og fikk trykt nye opplag av nettopp dem. Folk begynte å lese det samme overalt. Bøkenes format, typografi og utsmykking fikk samme standarder. Boka ble et masseprodukt.

Lag 2–3 *fordi*-setninger som forklarer hvorfor boktrykkerkunsten fikk så stor betydning. (Les mer om *fordi*-setninger på side 601.)

Latin var et felles språk for de lærde. Men snart begynte boktrykkerne også å ta i bruk folkespråkene for å nå ut til et enda større publikum. Dette bidro til å løse opp middelalderens enhetskultur, dominert av latin og kristendom.

Alt dette tok tid. Vi skal være forsiktig med å overdrive de sosiale virkningene av boktrykkerkunsten på kort sikt. Leseferdighetene var begrenset. På 1500-tallet var det kanskje fem prosent av befolkningen på landsbygda som kunne lese. I byene var andelen høyere, og den steg utover på 1600- og 1700-tallet.

Å lære av det nye

Fra ca. 1450 fikk Vest-Europa en lederstilling i verden som har vart nesten fram til vår egen tid. Noen historikere mener at vi må helt tilbake til 1000-tallet for å finne noe av forklaringen på Vest-Europas dominans. Da skjøt befolkningsveksten i Vest-Europa fart, mens den stagnerte i Bysants og den arabiske verden.

Oppdagelsen av sjøveien til Amerika var avgjørende. Europeerne fikk store oversjøiske besittelser, som ga markeder for ferdige produkter og forsynte Europa med råvarer. Etter hvert kunne også befolkningsoverskuddet i Europa emigrere til Amerika.

Europeerne møtte avanserte sivilisasjoner, og de konkurrerte med hverandre om erobringer og fortjenester. De ble utfordret på en annen måte enn kineserne på deres sjøreiser. Europeerne reiste ut med en misjonerende religion, som motiverte til mer kontakt med folkene de møtte i den nye verden.

Dessuten kom europeerne til noe helt nytt og ukjent. At Amerika faktisk fantes, var et bevis på at den samlede viten og kunnskap som eksisterte i Europa, ikke var fullstendig. Den gamle verden satt ikke inne med alle svar, europeerne kom over enorme landområder, mennesker, dyr og planter ingen hadde lest om – selv ikke i Bibelen! Noe tilsvarende opplevde ikke kineserne. Dermed ble heller ikke den tilbakeskuende, autoritetstro konfutsianismen som preget kinesernes mentalitet (se side 148), utfordret på den samme måten.

I Europa ble oppdagelsen av Amerika en viktig støtte for en ny holdning til hvordan man skaffer seg kunnskap og innsikt. Man måtte selv se seg om i verden, skaffe seg erfaringer, utforske kloden. Det var ikke nok å lese gamle skrifter man antok var ufeilbarlige.

Teknikk og vitenskap føyes sammen

I jordbrukssamfunnet ble stabilitet verdsatt framfor forandring. Dyrking av jord og gjeting av dyr var basert på erfaring fra slektsledd til slektsledd. Feilslåtte eksperimenter kunne bli en dyr lærepenge i samfunn som ofte levde på kanten av sult og hungersnød. Derfor var det lite rom for nytenkning.

Teknologisk sett var jordbrukssamfunnene nokså stillestående. Gammel og kjent teknologi ble nok forbedret, men lite helt ny teknologi kom til. Nye oppfinnelser som faktisk ble utviklet, ble i

Quinten Matsys:
«Pengeutlånerne» (1514).
Studer bildet. Kan du finne
noen tegn på at dette er et
maleri fra renessansen og
ikke fra middelalderen?

Kirkedøren i Wittenberg i dag. Her hengte Luther ifølge legenden opp sine 95 teser for ca. 500 år siden.

beskjeden grad tatt i bruk. Det blir hevdet at grekerne oppfant dampmaskinen allerede i antikken. Men hva ble maskinen brukt til? Til å åpne dørene i et tempel.

Det var tilstrekkelig med muskelkraft til å gjøre jobben. Aristokratiet, store jordeiere, keisere og konger kunne sette mennesker lenger nede i hierarkiet til å arbeide for seg.

Arbeid var ikke noe for samfunnets mektige, det var noe «vanlige» mennesker drev med. Litt forenklet kan det sies slik: Overklassen i alle jordbrukssamfunn har betraktet fysiske aktiviteter med forakt, med unntak av jakt, leker (som for eksempel ridderturneringer) og krigføring.

Opp gjennom århundrene har denne holdningen smittet over på kunnskapseliten. De lærde har vært en del av overklassen. Enten var de det fra fødselen, eller så ble de det gjennom den utdanningen de fikk. De lærde tok til seg overklassens syn på fysisk arbeid – de var ikke interessert. Dermed ble vitenskap og teknologi skilt fra hverandre. Det var liten kontakt mellom disse sfærene.

Etter middelalderen ble dette skillet gradvis brutt ned. I Europa ble teori og intellektuell virksomhet føyd sammen med manuelt arbeid på en måte som ikke hadde skjedd tidligere. På 1400- og 1500-tallet kom tekniske framskritt i stadig økende tempo: Europa ble ledende innenfor støperiteknikk, metallutvinning og skipsbygging. Krutt ble brukt i gruvedrift. Vannhjulet var en gammel oppfinnelse, men ble nå utviklet til nye formål. Det drev pumper som fikk vann vekk fra gruvesjaktene, slik at man kom seg dypere inn i berget enn før. Blåsebelger og hammerverk sørget for at produksjonen av jern ble mye mer effektiv enn tidligere.

Hva kan forklare at teori og praksis fant hverandre på nye måter?

Svartedauden og de påfølgende pestepidemiene førte til knapphet på arbeidskraft. Mindre tilgang på muskelkraft kan ha økt behovet for å utvikle ny teknologi som var arbeidsbesparende. Den gryende kapitalismen bidro også til å bryte ned skillet mellom teori og praksis. En kapitalistisk økonomi innebærer at man hele tiden leter etter nye måter å gjøre ting på slik at man kan tjene mer penger. Dermed endret holdningene seg, også i eliten. De lærde ble opptatt av mekaniske innretninger, hvordan de kunne forbedres og gjøre arbeidet mer effektivt. Boktrykkerkunsten sørget for at ny praktisk, kunnskap ble spredt i et omfang som var umulig tidligere. Dette satte fart i endringsprosessene.

Reformasjonen

31. oktober 1517, i byen Wittenberg i Tyskland: Lyden av hammerslag runger på et uvant sted. Det er byens universitetsprofessor i teologi, den 34 år gamle Martin Luther, som spikrer opp noen store ark på døra til slottskirken. De som nærmet seg kirkedøra, kunne lese 95 kritiske teser om kirken.

Slik lyder legenden om den begivenheten som ga støtet til reformasjonen, en bevegelse som skulle splitte kirken, utløse endeløse feider i årene som fulgte, og endre det politiske kartet i Europa. Vi sier «legenden», for det er neppe riktig at Luther spikret opp tesene sine på kirkedøra; det er en fortelling som stammer fra en av Luthers gode venner og støttespillere som kom til Wittenberg først mange år senere, og som siden er blitt ukritisk gjentatt. Sannsynligvis sendte Luther tesene sine til biskopene i flere tyske byer og til noen lærde venner.

Det Luther først og fremst tok opp, var ordningen med avlat. Avlat var en gammel tanke som gikk ut på at folk kunne få ettergitt botsstraffer. Når en kristen har angret og bekjent sin synd, får han Guds nåde og unngår evig fortapelse. Likevel må han gjøre bot her i verden, for eksempel ved gode gjerninger, pilegrimsvandringer eller almisser. Tankegodset ble utviklet til en avlatshandel, man kunne slippe disse botshandlingene ved å kjøpe såkalte avlatsbrev. Anger og bekjennelse ble skjøvet i bakgrunnen. Siden avlatsbrevene kostet penger, ble de en viktig inntektskilde for den katolske kirken.

Markedsføringen av slike avlatsbrev ble mer aggressiv på Luthers tid. Dominikanermunken Johann Tetzel reiste rundt i tyske byer og lovte tilgivelse for både begåtte og framtidige synder dersom folk kjøpte avlatsbrev. Pengene skulle gå til byggingen av den nye Peterskirken i Roma – den kirken som står der i dag. Som salgsargument for avlatsbrevene skal Tetzel ha påstått at paven hadde så stor makt både i himmelen og på jorda at dersom han lovte tilgivelse, måtte Gud bare godta det!

Tetzels pågående avlatshandel var den utløsende årsak til at Luther skrev tesene sine. Men rettet Luthers kritikk seg bare mot misbruket av avlaten og kirkens pengebegjær eller mot den katolske kirken mer generelt? Ønsket han å endre den katolske kirken innenfra, eller styrte han allerede fra starten mot et brudd?

Dette spørsmålet er blitt mye diskutert. Mange teologer imøtegikk i hvert fall tesene hans, fordi de – uansett hva som var Luthers hensikt – ble oppfattet som farlig for pavens autoritet og kirkens økonomi. Dermed var det satt i gang en prosess, som raskt førte til uforsonlige motsetninger.

Teologenes reaksjoner førte til at Luthers kritikk ble mer radikal og omfattende. Han samlet etter hvert sitt syn i tre formuler: «Troen alene», «Skriften alene» og «Ved nåden alene». Mennesket frelses ved troen alene, troen er en gave direkte fra Gud, og den eneste kilde til sannheten er den hellige skrift, Bibelen. Luther avviste den katolske lære om at man måtte være knyttet til kirken for å kunne få frelse.

Dermed forsvant mye av det kirken bygde sin eksistens på. Det var strengt tatt ikke nødvendig med noe mellomledd mellom det enkelte menneske og Gud. Luther avviste de fleste sakramentene, helgendyrkelsen, pilegrimsreisene, ja, selve pavestolen – alt sammen var menneskelige påfunn uten belegg i Guds ord.

I 1520 ble Luther oppfordret til å trekke tilbake sine påstander innen 60 dager. Med sikker sans for effekter brente Luther offentlig brevet med pavens krav. Dermed ble han bannlyst, og en åpen konflikt med pavekirken var et faktum.

Martin Luther (1483–1546).

På side 549 finner du et kurs i å presentere en historisk person. Bruk dette om du skal lage en presentasjon av Martin Luther.

«Troen alene», «Skriften alene» og «Ved nåden alene». Hva mente Luther med disse tre formlene? Hvorfor tror du formlene utfordret kirken så mye som de gjorde?

Plyndring og brann under det tyske bondeopprøret ca. 1525. Hva var bakgrunnen for disse opptøyene, og hvordan har kunstneren valgt å framstille opptøyene?

Et opprør tar form

Martin Luther var langt fra den første som reiste en grunnleggende kirkekritikk. Allerede på slutten av 1300-tallet hadde den engelske presten og skriftlærde John Wyclif tordnet mot paven. Han spurte om det egentlig var riktig å ha et presteskap, og oppfordret folk til å lese Bibelen selv. Hans tanker ble ført videre av den tsjekkiske teologen Jan Hus som fikk mange tilhengere i hjemlandet Bøhmen, en bevegelse som ble ansett som farlig fordi den også appellerte til tsjekkernes nasjonalfølelse. Hus ble dømt som kjetter og brent på bålet i 1415.

På flere store kirkemøter kom det fram at mange innenfor kirken fordømte korrupsjonen og maktmisbruket på ulike nivåer i kirkens organisasjon. Men forsøkene på å endre kirken innenfra løp ut i sanden.

Luther ville at folk skulle gå til Bibelen selv, men da var det nødvendig å ha tilgang på bibler på folkets eget språk. Luthers viktigste verk var en bibeloversettelse som var ferdig i 1534. Bare i Wittenberg ble det trykt 100 000 bibler gjennom de neste 40 årene.

Den raske spredningen av skriftene hans gjorde ham vanskelig å knekke fordi han raskt fikk mange tilhengere. Et av flyvebladene hans ble spredt i 4000 eksemplarer på bare fem dager. Og de som kunne lese, sørget for at budskapet ble brakt videre til dem som ikke kunne det. Luthers sterke personlighet hadde nok også betydning for oppslutningen. Som forfatter fikk han folk i tale med et direkte og levende språk.

Bondeopprør og støtte fra tyske fyrster

En voldsom bondeoppstand brøt ut i Sør-Tyskland i 1524, sannsynligvis den største av alle bondereisninger i Vest-Europas historie. Mye hat var rettet mot mektige biskoper og rike klostre. Tilhengere av Luther håpet at de kunne bruke den sosiale uroen til å få folk til å gå over til dem.

Men Luthers holdning til det blodige opprøret var tvetydig. Først mente han at mange av bøndernes klager var berettiget, men snart snudde han. I et skrift oppfordret han fyrstene til nådeløst å «straffe dette Satans pakk». Det gjorde fyrstene også, og bønder ble slaktet ned i titusenvís.

Luther skiller klart mellom religiøs og sosialt opprør. Menneskene må alltid adlyde den verdslige myndighet som står over dem, mente han. All øvrighet var «villet» av Gud, og det er bare Gud som kan dømme de mektige i samfunnet.

Fra bondeopprørets tid begynte en rekke tyske fyrster åpent å støtte Luther og lutheranerne, som tilhengerne hans ble kalt. Fyrstene lot lutheranerne organisere kirke- og skolelivet. Kirken ble omorganisert med fyrsten selv som øverste autoritet. Dermed kunne også fyrstene overta gods som hadde tilhørt den katolske kirken.

Europa splittes

Bruddet med pavekirken førte etter hvert til full splittelse i Europa mellom en katolsk og en protestantisk verden. I Sveits gikk det religiøse opprøret sine egne veier, ledet av den franske juristen Jean Calvin. For kalvinistene var det en fremmed tanke at kirken kunne være underlagt en verdslig makt. Målet ble å erobre den verdslige makten, i hvert fall måtte statens ledere være moralsk høyverdige slik at de kunne sørge for kristendommens gjennomslag på alle nivåer i samfunnet.

Reformasjonen førte til at det ble grunnlagt en rekke nasjonale kirker i Europa. I løpet av 1500-tallet gikk England, Nederland, Sveits, Skottland og de skandinaviske landene over til forskjellige former for protestantisme. De tyske områdene ble delt. Keiseren gikk sterkt inn for katolisismen, mens mange av de tyske fyrstene ble lutheranere og gikk inn for protestantiske kirkeordninger i sine fyrstedømmer.

Stadig flere katolikker innså at den katolske kirken måtte svare på utfordringene ved selv å fornye seg. Det er bakgrunnen for motreformasjonen, der særlig jesuittordenen fikk stor betydning. Ordenen gikk inn for fullstendig underkastelse under pavens vilje og hadde selv en sterk indre disiplin.

En årsak til at jesuittordenen fikk stor innflytelse, var at den la så sterk vekt på god utdanning. Jesuittskolene bygde seg raskt opp et omdømme for sine gode resultater og trakk til seg elever fra samfunnets elitesjikt. Hvis en fyrste knyttet til seg rådgivere som var jesuitter, kunne hele fyrstedømmer vinnes for pavekirkens sak.

I disse avsnittene påpekes det at Europa ble splittet mellom en katolsk og en protestantisk del. Hva kjennetegner denne splittelsen? Kan vi gjenfinne delingen i dagens Europa?

Bokbål

Reformasjonen utløste en hard kamp om menneskenes sjel, og pavekirken prøvde å få kontroll over folks tanker og meninger. Slik kontroll var blitt mye vanskeligere etter at boktrykkerkunsten gjorde det mulig å spre propagandaskrifter og bøker. Sensor ble organisert gjennom den pavelige inkvisisjonen som satte opp en lang liste over forbudte bøker, men ikke bare pavekirken tok i bruk voldsomme metoder. På flere tresnitt er Luther framstilt der han brenner «gudløse bøker som taler om pavestolens rettigheter». Bokbål flammet opp over Europa.

Francis Bacon (1561–1626).

Et nytt verdensbilde

Gjennom oppdagelser av ukjent land, gryende kapitalisme og religiøse reformasjonsbevegelser brøt Europa langsomt opp fra middelalderens verdensoppfatning og tenkemåte.

Renessansen satte spørsmålstegn ved etablerte sannheter og løftet fram menneskets muligheter og skaperkraft. Denne holdningen ble videreført og forsterket i det som i ettertid er kalt vitenskapsrevolusjonen: framveksten av en selvstendig vitenskapelig tenkemåte, frigjort fra religionen.

Mot slutten av 1500-tallet og utover på 1600-tallet sto det fram innflytelsesrike filosofer med en ny livsholdning. En av de fremste var engelskmannen Francis Bacon (1561–1626), som mente at man måtte begynne med «blanke ark» for å bygge opp sikker kunnskap. Bare erfaringer, observasjoner og eksperimenter var sikre kilder til sann kunnskap. Tilliten til det sansene forteller oss, og til innsamling av fakta basert på erfaringer er bakgrunnen for at Bacon kalles en erfaringsfilosof.

Andre kjente filosofer på denne tiden mente at sansene ikke var til å stole på, og framholdt at sann kunnskap bare bygger på fornuften. Bare de konklusjonene som var strengt logiske, kunne aksepteres som sannheter, slik vi kjenner det fra matematikken. Den mest kjente av disse fornuftsfilosofene var franskmannen René Descartes (1596–1650).

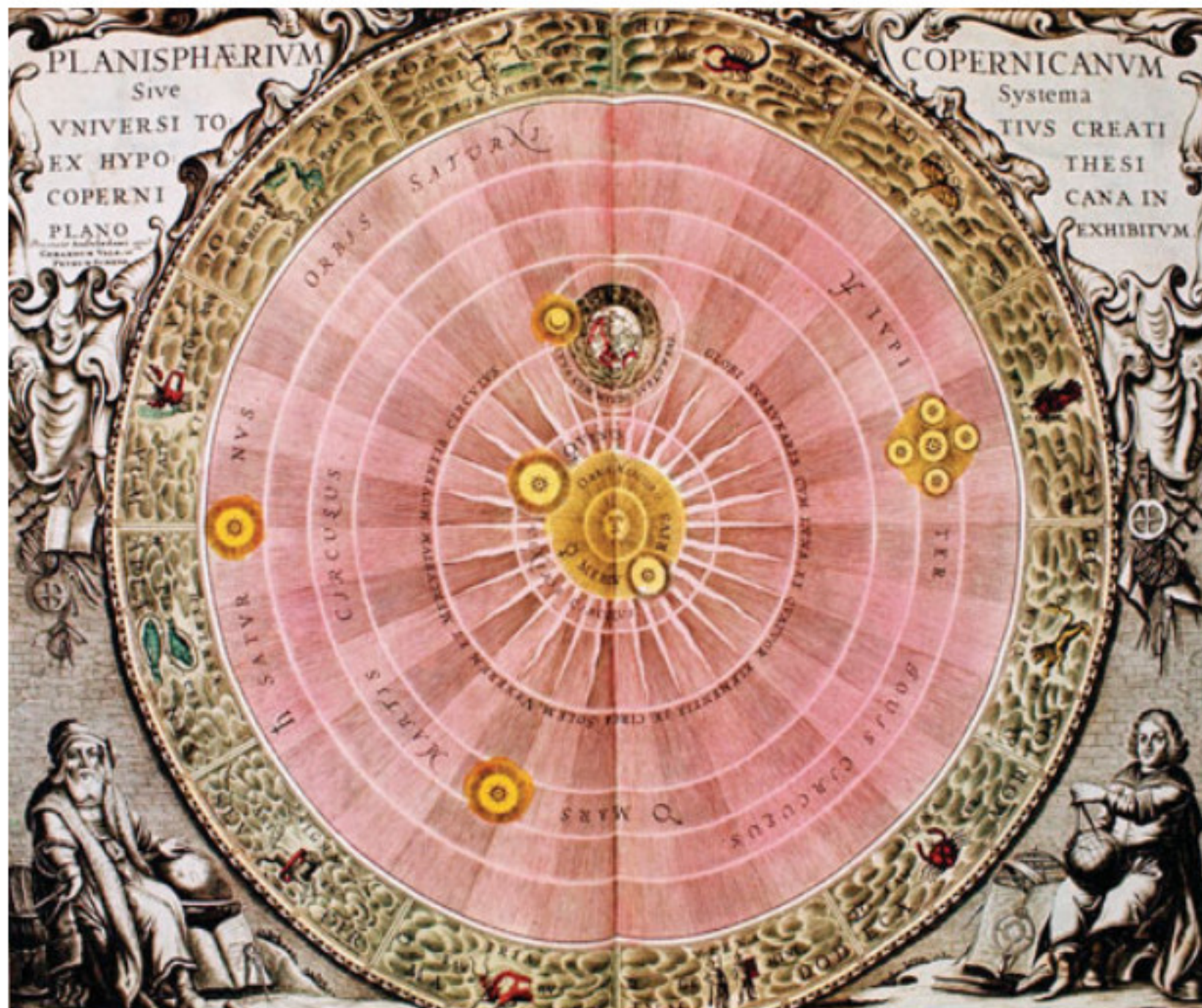
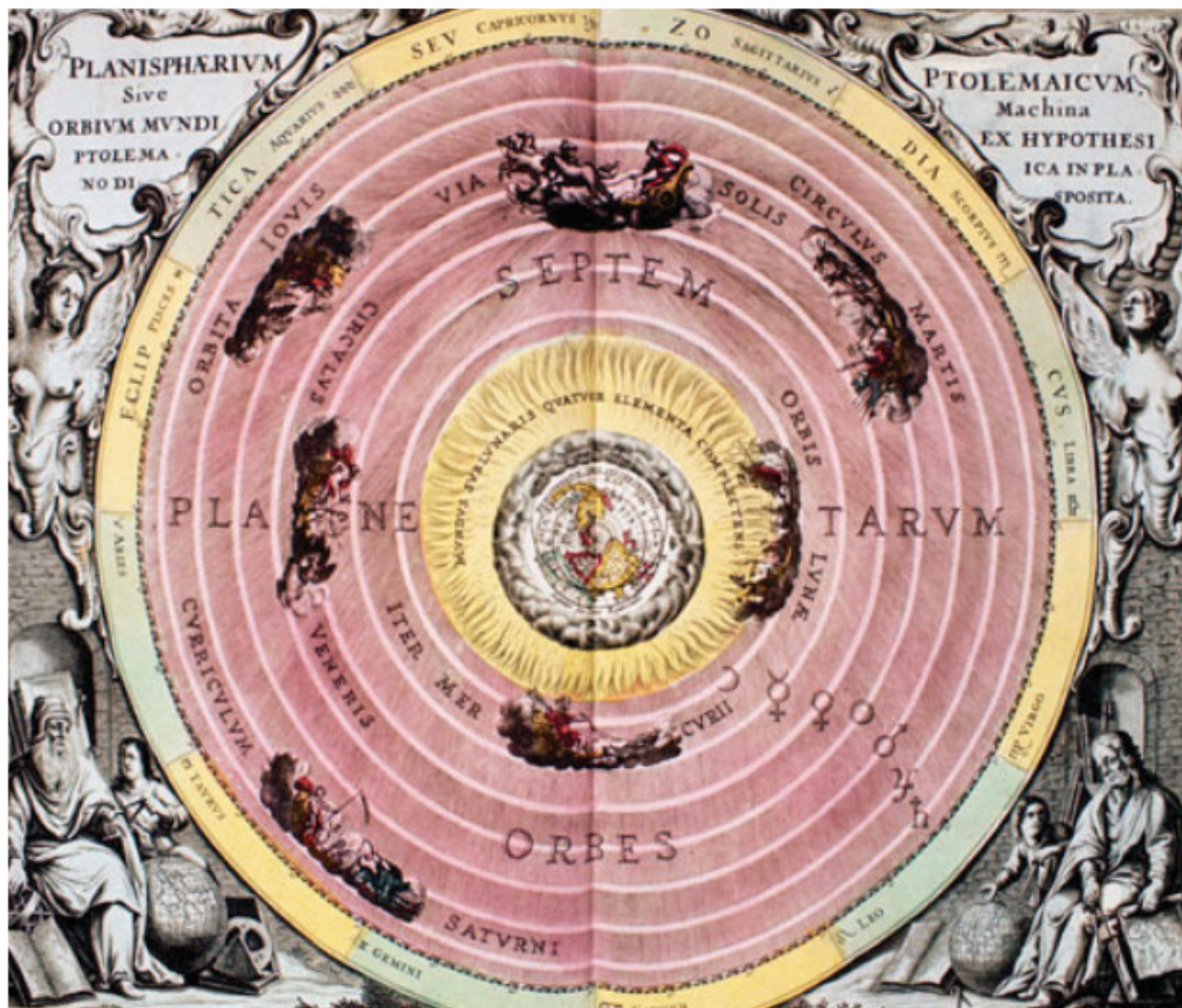
Galilei og kampen med kirken

Aller størst betydning fikk likevel omveltningene innenfor astronomi og fysikk. Italieneren Galileo Galilei (1564–1642) regnes som grunnleggeren av den matematiske fysikken. Han brøt radikalt med kirkens lære om at universet var delt i to regioner, den himmelske som var uforanderlig og evig, og den jordiske som var forgjengelig og foranderlig, og at det også gjaldt ulike fysiske lover for de to regionene.

Galilei mente at den fysiske verden ikke er noe annet enn det mekanisk-matematiske systemet som fysikken beskriver, og at jorda beveger seg rundt sola – ikke omvendt.

Galileo Galilei viser sitt teleskop, Venezia 1609. **Hva var det med denne perioden som skapte et slikt vitenskapsbegjær?**

Øverst: Det geosentriske verdensbildet. Nederst: Det heliosentriske verdensbildet. Hvorfor er overgangen til det heliosentriske verdensbildet så epokegørende? Forsøk med 3–5 setninger å formulere hva som kjennetegner de to verdensbildene og hvorfor endringen var så viktig.

Galilei ble satt i husarrest, og hans teorier ble erklært «uakseptable». Hva var det i Galileis lære som provoserte kirken så mye? Kunne en teori utfordret religionen på samme måte i dag, tror du? Hva sier dette om kirkens posisjon før og nå?

Galilei hadde forgjengere. Polakken Nikolaus Kopernikus (1473–1543) hevdet at jorda ikke sto stille, men at den roterte rundt sola, en tese han hadde kommet fram til ut fra matematiske kalkyler.

I 1609 konstruerte Galilei datidens mest avanserte teleskop og vendte det mot himmelen – det var ikke gjort før. Han kunne dermed observere at Kopernikus' teorier stemte, og han kunne se at månen hadde fjell og daler. Himmellegemene var av samme substans som jorda i motsetning til det kirken hevdet. Galilei mente også at Bibelens skapelsesberetning ikke burde forstås bokstavelig, og at man generelt burde holde religion og vitenskap fra hverandre.

Det som videre skjedde, viser hvor brysom en slik lære var for kirken. Den forbød det skriftet som hadde inspirert Galilei, Kopernikus' bok om himmellegemene, hele 73 år etter at det var utgitt. Men Galilei fortsatte å utbre det nye synet på universet, og han var et forbilde på grunn av sine arbeidsmetoder. Han var alltid villig til å omformulere sine hypoteser og antagelser hvis observasjoner og eksperimenter ikke støttet dem.

Kirken tvang ham til å ta tilbake det han hadde sagt, ga ham husarrest i Firenze og erklærte offisielt at det heliosentriske verdensbildet som plasserer sola i sentrum, var «filosofisk falskt og teologisk uakseptabelt». Men til tross for kirkens motstand var det umulig å stanse det nye verdensbildets frammarsj.

Menneskemaskinen

Britten William Harvey (1578–1657) oppdaget blodets kretsløp og forklarte hjertets pumpefunksjon. Også menneskekroppen ble en maskin, drevet av rasjonelle fysiske lover.

I middelalderen lærte kirken at alt på jorda besto av jord, ild, luft og vann, og at menneskekroppen søker nedover mot djevelen som bor i jordas sentrum, mens sjelen søker oppover mot Guds bolig i himmelen. Harveys oppdagelse gjorde det vanskelig å holde fast ved et slikt syn.

Nye land kommer opp

Den oversjøiske ekspansjonen utløste blodige og ødeleggende kriger mellom europeiske land om kolonier, om herredømmet på havet og om makten i Europa. Spania og Portugal var først ute med å utnytte ressursene i Amerika, men snart kom andre land etter.

På 1500-tallet ble England en ledende handelsmakt. Engelskmennene drev handel med spanske kolonister, og de kapret spanske skip som kom med sølv fra de rike gruvene i Sør-Amerika. Denne piratvirksomheten er en del av bakgrunnen for at den spanske kongen sendte hele sin krigsflåte mot England i 1588, men det endte i et knusende nederlag for spanierne. Spania kom aldri ordentlig på fote igjen, til tross for sitt store kolonirike.

Motpolene Spania og Nederland

Spania var kanskje det mest katolske landet i Europa. Flere mennesker gikk i kirkens tjeneste som munk eller prester enn i noe annet land. Korstogsånden var sterk. Dette særtrekket skyldtes etter alt å dømme at det spanske samfunnet i århundrer hadde vært i krig og konflikt med muslimske herskere.

Forfølgelser av muslimer og jøder førte til at Spania mistet mange av sine beste kjøpmenn og håndverkere. Dessuten fant det sted en flukt fra landsbygda til mer uproduktivt arbeid fordi mange prøvde å knytte seg til hoffet eller vinne rikdom og ære i koloniene. Nødvendige varer, i første rekke korn, måtte importeres, og Spania hadde selv ikke så mye å bytte med. Mye av sølvet som kom fra koloniene, strømmet nordover i Europa som betaling for de varene Spania trengte.

Mot slutten av 1500-tallet og fram mot 1650 framstår Nederland på mange måter som en motpol til Spania. Landet hadde en driftig borgerklasse, Europas høyeste bruttonasjonalprodukt per innbygger og drev utstrakt handel. Amsterdam var Europas viktigste finansielle sentrum helt fram til den franske revolusjonen i 1789.

Det har vært mye diskutert om kalvinismen som sto sterkt i Nederland, var en åndelig bevegelse som i seg selv førte til økonomisk framgang. I likhet med lutheranerne mente kalvinistene at frelse var noe man fikk bare gjennom Guds nåde. Men kalvinistene hadde en tilleggsteori: Hvis man klarte å leve et fromt og nøysomt liv og investere sitt overskudd i ny virksomhet i stedet for å sløse det bort i forbruk, var dette et sikkert tegn fra Gud for at man hørte til de utvalgte. Økonomisk suksess ble en indikasjon på at frelse var innen rekkevidde. Historikere i dag er mer varssomme enn tidligere med å trekke en direkte årsakslinje mellom kalvinisme og kapitalistisk ekspansjon. Men vi kan heller ikke utelukke at det er en sammenheng.

Befolkningen i Nederland nøt godt av en trykke-, ytrings- og religionsfrihet som ikke noe annet land i Europa kunne oppvise maken til. Jøder og andre forfulgte religiøse minoriteter søkte tilflukt her. I rak motsetning til det som skjedde i Spania, trakk Nederland til seg store skarer høyt kvalifiserte immigranter som bidro til økonomiens vekst.

Hva skjedde i Nord-Amerika?

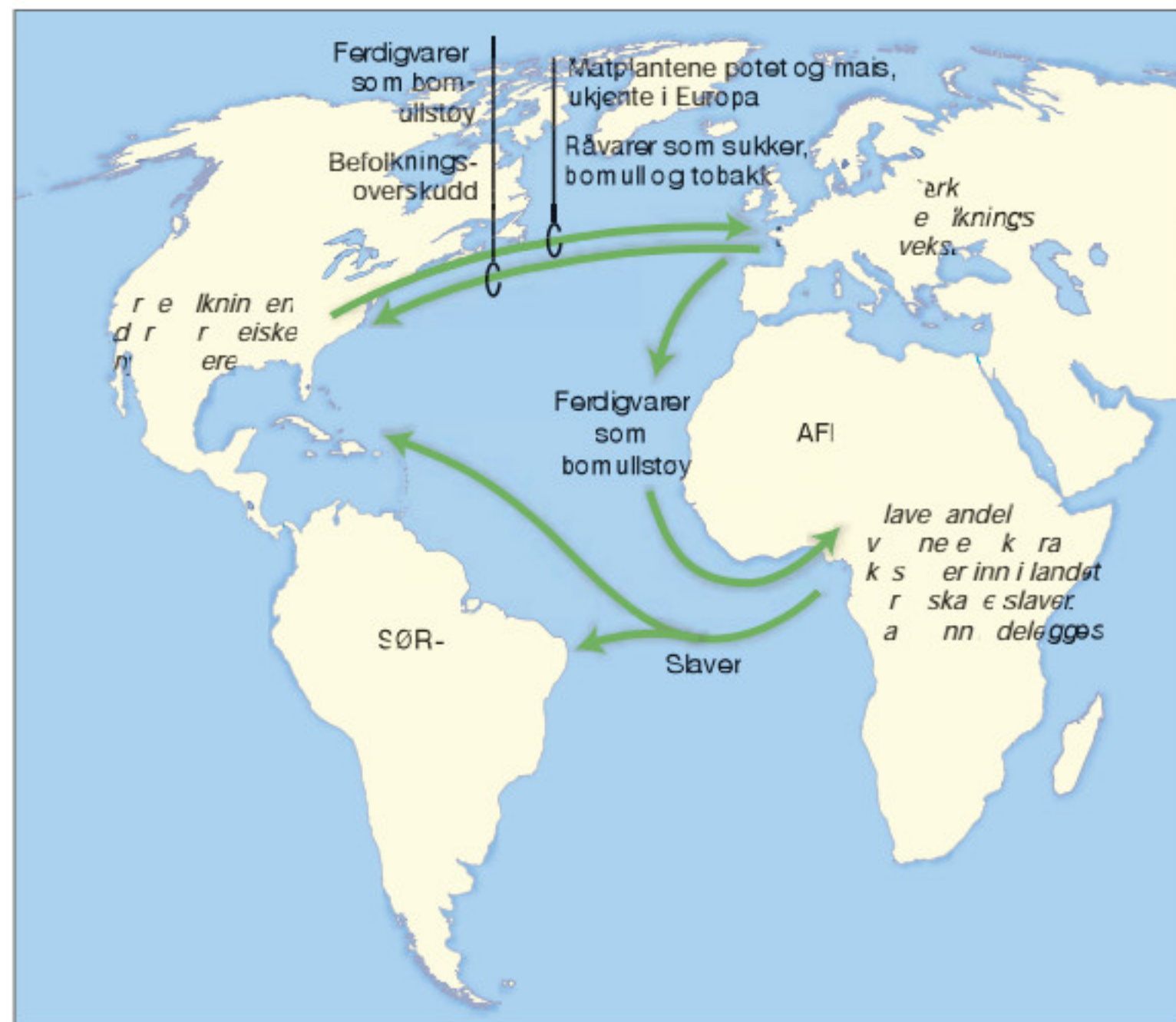
Utover på 1600-tallet ble Nederland og England de ledende handelsmaktene i Europa, fulgt av Frankrike og Sverige. Spania og Portugal fikk mindre betydning. Den endrede maktbalansen kom også til å prege utviklingen i Nord-Amerika, der handelsmaktene la under seg nye områder. Engelskmennene grunnla Jamestown, som ble begynnelsen til kolonien Virginia. Det nederlandske handelskompaniet «Det vestindiske kompani» grunnla Ny Amsterdam, som senere fikk navnet New York, og kjøpte i 1624 en øy i Hudson-elva fra en indianerstamme som het Manhattan. Prisen var angivelig 24 dollar!

Quebec kom på franskmennenes hender, og svensker bosatte seg i Delaware. Fra midten av 1600-tallet satte det inn en stor emigrasjonsbølge fra England, og de britiske kolonistene kom til å dominere hele den østlige delen av dagens USA. De svenske og de nederlandske områdene ble innlemmet i de britiske koloniene, som utover på 1600-tallet ble frihavn for religiøse minoriteter som var utsatt for forfølgelse og undertrykking i Europa: kvekere, baptister, kalvinister og andre.

Europeiske kolonier i Nord-Amerika rundt 1750.

Trekanthandelen. Se på kartet.
Hvilke følger fikk
koloniseringen for de ulike
kontinentene?

I Nord-Amerika fant ikke eventyrerne og kolonistene store byer eller rike sivilisasjoner som i Mellom- og Sør-Amerika. Urbefolkningen bodde i landsbyer og drev jordbruk eller levde av jakt og fiske. Men på ett tragisk punkt gjentok historien seg: Europeerne tok med seg bakterier som urbefolkningen ikke hadde noe immunforsvar mot. Millioner av mennesker bukket under for sykdommer som var harmløse for europeerne, men dødelige for indianerne.

På de karibiske øyene ble det midt på 1600-tallet etablert en rekke store sukkerplantasjer. Det vestindiske kompani mente at det lå forlokkende muligheter for økonomisk fortjeneste i produksjon av sukker for det europeiske markedet.

Det stemte. Markedet i Europa vokste voldsomt. Den samlede produksjonen av sukker i Amerika ble tidoblet fra begynnelsen av 1600-tallet til midten av 1700-tallet. Noe tilsvarende skjedde med

andre forbruksvarer, som tobakk.

Dermed fikk også slavehandelen et voldsomt oppsving, for arbeidskraften kom etter hvert til å bestå utelukkende av afrikanske slaver. Importen av slaver spredte seg raskt til plantasjer på det nordamerikanske fastlandet, hvor det særlig ble produsert bomull.

Eksakte tall for slavehandelen over Atlanterhavet finnes ikke. Men det er anslått litt under en million før 1600, og omfanget økte deretter dramatisk, særlig fra 1700. Fram til avskaffelsen av slaveriet midt i 1860-årene ble det kanskje fraktet opp mot 12 millioner slaver til Amerika. Rundt 170 skip la ut fra Afrika med slaver om bord – hvert år. Hvilke menneskelige lidelser som ligger bak slike tørre tall, finnes det selvfølgelig ingen målestokk for.

Canada er som følge av koloniseringen et tospråklig land, noe vi fortsatt blant annet kan se på skiltingen i landet.

Kongene styrker seg

Hva var de viktigste endringene i styringsformene i Europa fra slutten av middelalderen og fram mot midten av 1700-tallet? Hvilke krefter drev utviklingen fram?

«Den sterke kongemakten» er en overskrift som ofte brukes for hele dette tidsrommet, men den skjuler store forskjeller mellom ulike land. Dessuten deler historikerne ofte perioden i to underperioder for å få fram viktige endringer underveis: Tiden mellom ca. 1450 og 1650 er perioden for den dynastiske staten. Fra 1650 vokser *enhetsstaten* fram.

Vi støtte på begrepet dynasti i avsnittene om Kinas historie (se side 149). Det innebærer at posisjonen som statsoverhode går i arv innenfor én og samme familie, og at samme familie sitter med makten i flere generasjoner. En kongefamilie som sitter lenge med makten, er et dynasti.

At familier satt med makten gjennom flere slektsledd, var ikke noe nytt i Europa. Grunnen til at begrepet dynastisk stat brukes om de 200 årene fra 1450 til 1650, er den store betydningen slektskap og familieforbindelser fikk for hvem som satt med makten over svære territorier. Giftermål og arv ble brukt som aldri før for å sikre seg makt og innflytelse. Det ble etablert imperier som var nasjonalt og etnisk lite ensartede, men ble forsøkt holdt sammen gjennom dynastiet helt på toppen.

● ● **enhetsstat:** stat der den politiske myndigheten er samlet i nasjonale organer og institusjoner

«Imperiet der sola aldri gikk ned»

Den familien som behersket det dynastiske maktspeilet best, var familien Habsburg. Det begynte med at den sør-tyske prinsen Rudolf von Habsburg ble valgt til tysk-romersk keiser på slutten av 1200-tallet. Under ham ble Østerrike basis for familiens besittelser, og etterfølgerne klarte å utvide sin makt og rikdom gjennom møysommelig arrangerte ekteskap med arvinger i andre europeiske kongehus.

Kartet viser Habsburg-dynastiet på høyden av sin makt under Karl 5. (keiser 1519–56). I tillegg til landområdene vi ser

på kartet, kom de spanske koloniene. Ingen europeisk monark har før eller siden styrt over et så enormt territorium. I Karls rike gikk sola aldri ned, ble det sagt.

Karl førte en aggressiv utenrikspolitikk fra første stund. Men som andre konger med utenrikspolitiske ambisjoner fikk han problemer med å skaffe nok penger. Lite utbygde kommunikasjoner ga store utfordringer med å styre gigantriket på en effektiv måte. I tillegg ble religionskampen i kjølvannet av reformasjonen til politiske stridsspørsmål. Karl var selv ivrig katolikk, men mange fyrster ble lutheranere og

brukte religionen i sin kamp for større selvstendighet. En avtale i 1555 slo fast at det var opp til den enkelte fyrste – ikke keiseren – å avgjøre hvilken religionsform som skulle praktiseres i fyrstedømmet.

Karl valgte til slutt å abdisere og tilbrakte sine siste år i kloster. Etter ham ble riket delt.

I teksten nevnes fire hovedtrekk for at kongen styrket sin makt. Skriv fire setninger som oppsummerer disse trekkene.

Fire lange linjer

La oss se på noen hovedtrekk i den lange utviklingen fram mot en sterkere kongemakt:

Økonomi. At pengeøkonomien ble viktigere, ga en sterkere borgerklasse som kongene kunne samarbeide med og støtte seg til. Men kongene ønsket ikke å gi borgerne mer makt og innflytelse enn de følte de var nødt til.

Kriger. Kostbare leiehærer kom i stedet for de gamle hærstyrkene som adelsmenn hadde vært ansvarlig for å rekruttere. Kruttvåpnene ble mer effektive, og kampen om markeder og kolonier ga økt behov for en sterkere krigsflåte. Alt dette krevde en sterkere stat som førte til samling om kongemakten. Kamp om kolonier og herredømme på sjøen skapte gryende nasjonalfølelse som trakk i samme retning.

Adelens rolle. Adelen tapte terreng som krigerstand. Den prøvde å tilpasse seg den nye situasjonen som best den kunne ved å støtte kongen og sikre seg retten til de høyeste stillingene i staten. Samtidig prøvde adelen å holde fast ved sine gamle privilegier.

Stat – kirke. Kongene fikk innflytelse over kirken eller sikret seg i det minste støtte fra den. Monarkene kunne utnytte den religiøse splittelsen etter reformasjonen til sin og statens fordel.

Disse hovedtrekkene må ikke få oss til å glemme at utviklingen også var preget av ulikheter mellom forskjellige land. For eksempel var det ikke slik at samarbeid mellom stat og kirke bare fant sted med én religionsform. Konger samarbeidet med protestanter i de nordiske land og i Storbritannia og med katolikker i Frankrike, Spania og Polen. Storriket i øst, Russland, gikk på mange måter sin egen vei. Der støttet kongemakten seg til adelen.

Men ett gjennomgående trekk var krigføringens betydning for statens utvikling. Det må vi se litt nærmere på.

Krigen styrker staten

Middelalderens fremste krigsmann var rytteren – adelsmannen til hest. Stigbøylen var en oppfinnelse europeerne fikk fra mongolene, og som gjorde at man satt mye fastere på hesteryggen. Etter at den kom i bruk, hadde fotfolket lite å stille opp med.

Ved utgangen av middelalderen fikk fotfolket, infanteristene, større betydning igjen. Det skyldtes at hærer med fotfolk ble mye bedre organisert og ledet enn tidligere. Skytevåpnene fikk større ildkraft og ble mer treffsikre. I løpet av 1400-tallet ble rytternes rustninger gjort tykkere og tyngre i håp om at de kunne stå imot kuler og krutt, men det var forgjeves. Til slutt var de så tunge at rytterne ikke kunne bevege seg. Rundt 1500 var rustningene blitt museumsgjenstander.

Endringene er kalt «den militære revolusjonen». De nye hærene i Europa omfattet etter hvert alle de våpengrenene vi kjenner i dag, kavaleri, infanteri og artilleri.

Samspillet mellom disse avgjorde de mange krigene i Europa på 1500- og 1600-tallet.

Dermed ble også krigene mye dyrere. Bare fyrster som hadde råd til å betale for hele det kostbare krigsmaskineriet, kunne gjøre seg gjeldende i storpolitikken.

Å skaffe penger til krig var en konstant hodepine for kongene, men samtidig var det i kongemaktens interesse å føre nye kriger og holde liv i krigene så lenge som mulig. Jo mer krigføring, desto enklere var det for kongene å få gjennomslag for sitt ønske om mer penger gjennom skatter og avgifter. Mer skatter krevde mer byråkrati og administrasjon. På denne måten ble krigene noe som fikk statsveksten til å skyte fart.

- **kavaleri:** soldater som kjemper til hest, i dag med stridsvogner
- **infanteri:** fotsoldater
- **artilleri:** soldater utstyrt med kanoner

Trettiårskrigen

Det kongelige slott i Praha 23. mai 1618: En gruppe protestantiske adelsmenn trenger seg inn i en av de staselige salene og kaster tre keiserlige embetsmenn ut av nærmeste vindu. Alle tre overlever fallet takket være en svær haug med møkk rett under.

Hendelsen er verdenshistoriens mest kjente eksempel på det som med et fremmedord heter *defenestrasjon*, som har vært en måte å vise dyp, politisk forakt på. Protestanter i Praha og resten av Bøhmen var dypt frustrert over det de oppfattet som religiøs undertrykking fra keisermaktens side.

Det som begynte som en religiøs strid i Bøhmen, skulle utvikle seg til en europeisk storkonflikt med det spansk-habsburgske riket, Frankrike og det tysk-romerske riket i hovedrollene, men der også Sverige og Danmark-Norge deltok. Krigen varte mer eller mindre sammenhengende i 30 år og var en katastrofe, særlig for sivilbefolkningen i de tyske områdene som ble hardest rammet av krigshandlingene og av plyndringen, sulten og epidemiene som fulgte i krigens kjølvann. Opp mot 20 prosent av befolkningen døde.

Det grufulle blodbadet er ikke eneste grunn til å trekke fram trettiårskrigen. Mange av tidens viktigste konfliktlinjer ble synlige i denne krigen: religiøse spørsmål som var innvevd i storpolitikk, økonomi, sikkerhetsbehov og fyrstenes personlige prestisje. På grunn av de enorme kostnadene ved den langvarige krigen måtte kongene også rekruttere soldater fra hjemlandet, ikke bare basere seg på leiesoldater. Under trettiårskrigen vokste det for første gang fram nasjonale hærer – en viktig bærebjelke for enhetsstaten – den nye statsformen som var i emning.

Det kongelige slott i Praha 23. mai 1618. **Tre embetsmenn kastes ut av vinduet. Hvorfor det?**

I hovedrollene under trettiårskrigen sto Frankrike og Det tysk-romerske riket, men også Sverige og Danmark-Norge deltok. Krigen hadde utgangspunkt i en religiøs strid i Praha og resten av Bøhmen. Selve krigshandlingene er svært uoversiktlige da spredte plyndringer var en stor del av taktikken til de krigende partene.

• • **defenestrasjon:**
fra latin: de = ut av,
fenestra = vindu

Speilsalen i Versailles. [Hva var begrunnelsen for å bygge slike overdådige byggverk?](#)

Hva slags kilde er dette? Hvordan kan du bruke denne kilden i en tekst om Ludvig 14.?

Et krigstrett Europa meislet til slutt ut en fredsavtale i Westfalen i 1648 (se kart side 213) – den første store diplomatiske konferansen i Europas historie. Her ble grunnen lagt for statssystemet i Europa i flere hundre år framover. Stat og nasjon ble knyttet tettere sammen. Vi er over i enhetsstatens epoke i Vest-Europa. Kontrasten til den dynastiske staten kommer tydelig fram hvis du igjen ser på kartet på side 187, som viser hvordan Habsburg-dynastiet sto over et mangfold av territorier og land, der befolkningen snakket utallige ulike språk.

I dette bildet er Det tysk-romerske keiserriket et unntak. Den tyske keiseren var blant taperne i trettiårskrigen. Han ønsket å etablere et samlet katolsk monarki, men de tyske fyrstedømmene fikk tvert om større selvstendighet. Keiseren ble en nokså maktesløs *gallionsfigur* på toppen.

Enevelde – eller hva?

Historikerne har oftest tatt for seg to vesteuropeiske land for å få fram hvor ulikt styringsformene kunne utvikle seg i de 100 årene etter trettiårskrigen slutt og fram til midten av 1700-tallet. De to landene er Frankrike som fikk en eneveldig styringsform,

og England som utviklet seg i retning av et avgrenset, eller konstitusjonelt, monarki.

«Staten – det er meg!» Du har kanskje hørt dette uttrykket, angivelig uttalt av Ludvig 14., Frankrikes konge 1643–1715. Ordene sammenfatter det viktigste tankeinnholdet i eneveldets ideologi.

En fransk biskop som selv levde på Ludvig 14.s tid, skrev dette:

«Kongemakten er for det første hellig, for det andre faderlig og for det tredje uinnskrenket. Fyrsten handler som Guds tjener og som hans stedfortreder på jorda. I kraft av dette utøver han sitt herredømme. Vi ser altså at den kongelige tronen ikke er et menneskes trone, men Guds egen trone. Kongene skal utøve sin makt med ærefrykt og bare bruke den til det allmenne beste. Denne makt kommer fra

himmelen, men derfor må de ikke tro at de har samme makt som Herren. De skal tjene folket i gudsfrykt og måtehold. De må huske at makten er gitt dem av Gud, og at han kommer til å kreve regnskap for hvordan de har brukt den.

Sitert etter Holmboe: *Historie. Den nyere tid til ca. 1750*

Særlig tre trekk står sentralt i den eneveldige styreform:

- Kongens makt utgår fra Gud.
 - All makt ligger i kongens hender, han trenger ikke ta hensyn til andre grupper i samfunnet som aristokrati eller borgerskap.
 - Kongen hadde et sentralisert byråkrati til sin rådighet, som skulle sette hans beslutninger ut i livet og hjelpe ham med å holde andre maktfaktorer i sjakk.
- Slik så styreform ut – på papiret. Men fungerte det også slik i praksis? Både ja og nei. Forskjellene på teori og praksis var ifølge nyere historieforskning større enn man tidligere har trodd.

Ludvig 14. er den som sterkere enn noen annen personifiserer eneveldet.

- **gallionsfigur:** egentlig et fellesnavn på figurer festet til baugen på seilskip, men betegnelsen brukes også om en framskutt person uten reell makt

Adelsmennene mistet retten til å holde egne krigsfolk og befestede borger. Som vi har sett, ble de også mindre viktige på grunn av ny krigsteknologi. Krigere med hest og rustning klarte ikke stå imot fotfolk med skytevåpen. Kanoner skjøt adelens borger sønder og sammen.

Makten ble sentralisert under Ludvig 14. på bekostning av aristokratiets makt. Han sto selv på toppen og fattet militære og diplomatiske avgjørelser etter å ha hørt på sine rådgivere. I 1660- og 1670-årene sendte han ut en imponerende strøm av nye lover som dekket både sivilrett, strafferett, sjøfart, handel og kolonier. Det ble bygd opp en kultur som gjorde hoffet til landets viktigste politiske arena, og majesteteten ble dyrket som en hellig figur. Hoffet speilet «Solkongens» stråleglans.

Men det var ikke bare slik at byråkratiet adlød en allmektig konge. Mange av Ludvigs nye lover ble kort og godt oversett, også av embetsmennene som skulle sette dem ut i livet. Verken provinsforsamlinger, aristokratiet, militærvesenet eller domstolene ble utradert som selvstendige institusjoner. Trekk fra tidligere styringsformer levde videre. Kongen var nødt til å ta hensyn til personlige relasjoner som vennskap og slektskap når han bygde opp sitt maktapparat. Eneveldet var ikke absolutt.

Stenderforsamling på sidelinjen

Den institusjonen i Frankrike som kunne sammenlignes med et parlament, var stenderforsamlingen. Det var et organ med røtter i middelalderen og besto av representanter for samfunnets tre stender: adel, geistlighet og «tredjestanden», som besto av personer uten privilegier.

Den franske stenderforsamlingen hadde nokså stor makt på 1300-tallet, særlig i skattespørsmål, og ligner dermed det engelske parlamentet. Men så gikk utviklingen i stikk motsatt retning. Parlamentet i England fikk en større og viktigere rolle, mens stenderforsamlingen i Frankrike ble skjøvet ut i kulissene. Den ble innkalt en gang i 1614, men så skulle det gå hele 175 år før forsamlingen ble innkalt igjen. Det skjedde da den franske revolusjonen brøt ut i 1789.

Utviklingen i England

1600-tallet var en dramatisk epoke i England. I 1640-årene var landet herjet av borgerkrig. Kongen, Karl 1., ble dømt til døden og halshogd i 1649. Parlamentet vedtok å avskaffe kongedømmet, og republikken var et faktum.

Oliver Cromwell, lederen av den hæren parlamentet hadde opprettet, var landets mektigste mann. Han oppløste parlamentet og styrte landet som et slags militærdiktator fram til sin død i 1658. Noen har kalt det et «enevelde innført bakveien». Det var i denne urolige tiden at den første bølgen av engelske emigranter dro over Atlanterhavet til Nord-Amerika.

Styresettet brøt raskt sammen etter Cromwell, og monarkiet ble gjeninnført. Først utpå 1700-tallet fikk parlamentet overtaket og dannet grunnlaget for det vi i dag kaller en parlamentarisk styreform.

Forskjellene mellom Frankrike og England er tonet ned på noen viktige punkter av vår tids historikere. Den personlige kongemakten sto sterkt i England også, med forestillinger om at kongen hadde sin makt direkte fra Gud. Flere engelske 1600-tallskonger styrte som om de hadde eneveldig makt, slik de franske kongene gjorde i samme periode. Både i Frankrike og England spilte adelsmenn og andre stormenn en viktig rolle. Noe byråkrati i den moderne betydning av ordet hadde verken Frankrike eller England. Like fullt vet vi at utviklingen i de to landene gikk i ulik retning.

Det britiske parlamentet i London. Det ble bygd i 1843–1856 der det opprinnelige parlamentet hadde stått siden år 1099.

Sammenlign styresettet i perioden i England og Frankrike. Hva har landene til felles, og hva er forskjellig?

Har du fått med deg dette?

- ✓ at den europeiske oversjøiske ekspansjonen fører til at verdensdelene knyttes sammen gjennom erobringer og handel
- ✓ at sivilisasjonene i Amerika ble utslettet. Europeernes behov for arbeidskraft førte til massiv slavehandel over Atlanterhavet
- ✓ at økt handel og en gryende kapitalisme ga ny bevegelse i samfunnslivet. De italienske bystatene førte an i utviklingen
- ✓ at renessansen var et oppbrudd fra middelalderens verdensbilde og menneskesyn. Individet ble satt i sentrum
- ✓ at boktrykkerkunsten revolusjonerte kulturen. Bøker ble billigere, og kunnskap fikk mye større spredning
- ✓ at reformasjonen splittet Europa politisk og religiøst
- ✓ at det muslimske, ottomanske imperiet var det siste store imperiet som dominerte det østlige Middelhavet. Imperiets vekst førte til konflikt med det kristne Europa
- ✓ at eneveldet var et absolutt, eneveldig herredømme mer i teorien enn i praksis

Parlamentet i England hadde lange tradisjoner, helt tilbake til 1200-tallet. Det hadde myndighet til å lage lover, selv om denne myndigheten stort sett bare ble brukt i krigssituasjoner når det var nødvendig å kreve inn nye skatter. Men det viktigste var at institusjonen eksisterte.

Parlamentet kunne påta seg nye oppgaver, de holdt stadig oftere møter, og medlemmene satt sammen lenger. Det betyr ikke at England ble demokratisk i vår betydning av ordet, for stemmeretten var ennå sterkt begrenset. Parlamentsmedlemmene tjente interessene til den overklassen de selv tilhørte, og parlamentet gikk ikke til kamp mot kongemakten – tvert om. Englands utenrikspolitiske offensiver på 1700-tallet kom i stand fordi parlament og kongemakt sto sammen om dem.

Nye grupper inn i politikken

Fra rundt 1650 samlet intellektuelle grupper seg i Londons kaffehus for å diskutere samfunnsspørsmål og politikk. De var skeptiske til autoriteter av alle slag. Vedtatte sannheter ble kritisk gjennomgått, og de ville ikke stille seg bak dem før de selv hadde resonnet seg fram til et selvstendig svar på de spørsmålene de tok opp.

Trykkpresser spydde ut aviser, tidsskrifter og politiske brosjyrer, og dette var en forutsetning for disse debattmiljøene. Engasjementet spredte seg både sosialt og geografisk og ble en maktfaktor som konge og parlament måtte ta hensyn til. En britisk historiker mener at den mest markante endringen i 1600-tallets England er framveksten av et politisk aktivt folk.

Med sin skepsis til autoriteter og sin sterke tro på menneskets fornuft hadde denne kulturen røtter i renessansehumanismen og vitenskapsrevolusjonen. Folk kom sammen i kafeer og salonger i mange av Europas storbyer for å drøfte politiske spørsmål. Debattkulturen banet vei for 1700-tallets opplysningstid.

Å gjøre

- 1 Se på «Har du fått med deg dette?» Prøv å skrive en sammenhengende tekst basert på disse setningene. Fungerer teksten din som en oppsummering av kapitlet?
- 2 Lag en tidslinje over hele perioden der du plotter inn sentrale begivenheter og begreper. Sammenlign gjerne tidslinjen med en medelev. Har dere valgt de samme hendelsene?
- 3 «En sjøreise som forandret alt» heter den ene overskriften i dette kapitlet.
 - a Hva ligger i overskriften «En sjøreise som forandret alt»?
 - b Hvilke årsaker finner du til den oversjøiske ekspansjonen? Lag en liste.
 - c Hvilke av årsakene mener du er viktigst? Sorter årsakene etter viktighet, og begrunn valgene dine.
- 4 Kildeoppgave: Fra Columbus' dagbok, 12. oktober 1492

« De bodde i landsbyer som var meget pene og feid, omhyggelig rene (...) I hver landsby var det bare 12–15 hytter. Det vrimlet av hunder der, men de verken gjødde eller knurret mot mine folk. De var like vennlige som menneskene. (...) Jeg har aldri i mitt liv truffet slike villige, godhjertede, beskjedne mennesker som disse indianerne. De var ualminnelig greie å ha med å gjøre når de først forstod at vi ikke ville gjøre dem noe ondt. (...) De er så likefremme og gavmilde med det de eier, at man ikke skulle tro det uten å ha sett det. (...) Jeg forsikrer at det ikke fins noe bedre folk eller land i verden. De elsker sin neste som seg selv, og deres tale er

den behageligste og vennligste man kan tenke seg – de taler alltid med et smil. De har meget gode seder, og kongen opprettholder den aller beste orden og viser så stor verdighet at det er en fornøyelse å se. De har utmerket hukommelse og ønsker å se alt og spør hva det er og om hva det brukes til.

Sitert fra Yngvar Ustvedt:
Paradiset og tårene. 1977

- a Les kilden. Hva slags kilde er dette? (Les mer om kilder og kildekritikk på side 20.)
 - b Hva forteller kilden om det første møtet med indianerne?
 - c Stoler du på denne kilden? Begrunn svaret ditt.
 - d Hvordan tror du et dagboksnotat skrevet av de innfødte ville sett ut? Hvordan tror du de opplevde møtet med europeerne? Noter stikkord du tror ville vært med i en slik dagboktekst
- 5 Renessansen
- a Se på bildene på side 173. Prøv ved hjelp av bildene å forklare hva som kjennetegner renessansen, og hva som skiller perioden fra den foregående.
 - b Tenk at du skal holde et foredrag om perioden. Hvordan kunne du brukt bildet som utgangspunkt? Lag en stikkorddisposisjon for innledningen til foredraget ditt.
- 6 Kildeoppgave: Renessansens idealmenneske

« Jeg kunne ønske at hoffmannen ikke bare var utstyrt med talent og skjønnhet både i ansiktstrekk og skikkelse, men også med den spesielle ynde som kalles «air», og som ved første øyekast gjør ham inntagende og elskverdig i alle menneskers øyne.

Jeg ville foretrukket at han hadde usedvanlig god kjennskap til litteraturen, i hvert fall de studiene vi kaller de humanistiske. Han bør ikke bare være fortrolig med latin, men også med gresk, fordi så mange forskjellige ting er så guddommelig beskrevet på disse språkene. Han bør kjenne dikterne så vel som talerne og historikerne, og han bør ha trening i å skrive vers og prosa, særlig på morsmålet; for utover den personlige tilfredsstillelse som ligger i dette, vil han alltid kunne underholde damene på en behagelig måte. De setter som regel pris på den slags. (...)

Han bør også kunne svømme, hoppe, løpe og kaste stein; for i tillegg til at det er nyttig i krig, er det ofte nødvendig å kunne vise at en mestrer den slags for å vinne seg et godt navn, særlig blant massene (som man tross alt må regne med).

En annen edel sport er tennisspill, som avslører kroppens former (...)

Jeg er heller ikke fornøyd med hoffmannen vår hvis han ikke også er musiker.

Fra Baldassare Castiglione: *Hoffmannen* (1529).
Boka var en slags skikk og bruk for adelsmenn.

- a Les kilden. Kan du kort oppsummere de egenskapene det menes at en hoffmann skal ha?
 - b Bruk kilden til å lage en innledning om renessansen. Hvilke momenter tar du utgangspunkt i? Skriv en stikkorddisposisjon.
 - c Tenk deg at du skal lage en lignende «idealmenneske-presentasjon» for en annen historisk periode, for eksempel vikingtiden eller Romerriket. Hvilke egenskaper ville du trukket fram som viktige?
- 7 Reformasjonen
- a Forklar begrepet reformasjon, og skisser kort hva som kjennetegner reformasjonen.
 - b En eksamensoppgave i historiefaget kan være å omtale de lange linjene for kristendommen fra begynnelsen til i dag. Hvor viktig tror du reformasjonen ville vært i en slik omtale? Begrunn hvorfor du mener reformasjonen har en slik betydning.
- 8 Gjør rede for kirkens posisjon på 1600-tallet og utfordringene som kirken sto overfor.
- 9 Forklar begrepet enevelde, og list opp noen årsaker til at en slik styreform vokste fram.
- 10 Drøft hvorvidt utviklingen i Europa og verden i denne perioden (1400–1750) fremdeles preger den verden vi lever i i dag.
- 11 Oppsummer kapitlet ved hjelp av problemstillinger. Lag tre til fem problemstillinger du mener er viktige for perioden som omtales i dette kapitlet. Sammenlign problemstillingen din med en medelev. Er dere enige?

Litteraturliste

- Finn Fuglestad: *Fra Svartedauden til Wienerkongressen*, 2010
 Finn Fuglestad: *Latin-Amerika og Karibiens historie*, 2009
 Thomas H. Greer, Lewis Gavin: *A Brief History of the Western World*, 1997
 Gunnar W. Knutsen: *Lange linjer i historien*, 2010
 Leidulf Melve: *Europeisk politisk historie 400–1750*, 2009
 Niels Steensgaard: *Verden på oppdagelsesens tid, Aschehougs verdenshistorie*, 1991
 Kurt Ågren: *Et nytt Europa: 1500–1750, Aschehougs verdenshistorie*, 1991

Under dansk flagg

Norge skulle ikke lenger være et rike for seg, men en del av Danmark til evig tid, ble det slått fast da Kristian 3. ble dansk konge i 1536. Det Henrik Ibsen kalte «Norges firehundreårsnatt», ble svartere enn noen gang.

Var det virkelig slik? I dette kapitlet skal vi ta for oss Norge da landet var underlagt Danmark, og se hvordan økonomisk framgang og kulturell vekst etter hvert la grunnlaget for større politisk selvstendighet etter 1814.

Dette har skjedd

Store ting har skjedd ute i Europa. Spania og Portugal har sendt sjøfarere til Amerika og rundt sørspissen av Afrika til India. Snart skulle de ledende handelsmaktene England og Nederland følge etter. Europa ekspanderte økonomisk, politisk og kulturelt.

I Norge er senmiddelalderen betraktet som en forfallstid. Svartedauden slo ned for fote her som i andre land. Det tyske Hansaforbundet hadde stor økonomisk og politisk innflytelse.

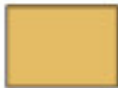

Aristokratiet var svekket, og det førte gradvis til tap av politisk makt. Tyngdepunktet i unionen ble liggende i København.

For vanlige mennesker er det ikke sikkert livet ble dårligere, så sant de overlevde pestepidemiene. En svakere statsmakt betydde at skatte- og avgiftstrykket ble lettere. Det var enklere å skaffe seg jord. Nordpå greide fiskerbøndene seg bra.

Slik så det ut

Norden år 1660

- Dansk og norsk territorium som gikk tapt til Sverige
- Områder som hørte til Sverige
- Omstridte grenseområder

NORSKEHAVET

Trondhjems len
Under Sverige til 1658-1660

Molde

Trondhjem

Jämtland

Härjedalen

Under Danmark-Norge
til 1645

Bergen

Stavanger

DANMARK-
NORGE

Christiansand

Bohuslän
Til 1658

Fredrikstad

Fredrikshald

Göteborg

Halland
Til 1645

Roskilde

Lund

København

Holstein-Gottorp

Svensk
1648

Hamburg

Vorpommern
Svensk 1648

Bornholm

SVERIGE

Uppsala

Stockholm

Gotland
Til 1645

ØSTERSJØEN

FINLAND

Åbo

Helsingfors

Ingermanland

Estland

Ösel
Til 1645

Livland

Riga

Ladoga

Vardø

Grense fastsatt
1826

Grense fastsatt
1751

- ca. 1500 • Oppgangssagen kommer til Norge. Fikk stor betydning for trelastnæringen
- 1537 • Reformasjonen innføres i Norge. Det norske riksrådet oppløses, og Norge mister sin politiske selvstendighet
- 1550 • Bibelen oversettes til dansk og blir utbredt også i Norge
- 1604 • Christian 4.s norske lov erstatter den gamle landsloven fra Magnus Lagabøtes tid
- 1624 • Sølvverket på Kongsberg kommer i drift
- 1643 • Den første bok som trykkes i Norge, En ny allmanach (24 sider), utkommer
- 1660 • Eneveldet innføres i Danmark/Norge
- 1720 • Den store nordiske krig slutt. En nesten 100 år lang fredsperiode starter i Norge
- 1736 • Konfirmasjon innføres
- 1739 • Lov om skole for alle
- 1763 • Norges første avis, Norske Intelligenz-Seddel, utkommer i Christiania
- 1772 • Den patriotiske foreningen Norske Selskab stiftes i København
- 1796 • Hans Nielsen Hauge står fram som predikant

Reformasjonen – et politisk drama

Første påskedag 1537 gikk Norges erkebiskop Olav Engelbrektsson om bord i et skip som fraktet ham bort fra landet for godt. Olav så norskekysten forsvinne i det fjerne vel vitende om at han hadde tapt sitt livs kamp: Kampen mot den fremadstormende lutheranismen som den nye danske kongen Kristian 3. var en erklært tilhenger av.

Det var dramatiske tider. Danmark hadde de siste årene vært herjet av borgerkrig, der ulike grupper kjempet for hver sin kongekandidat. Kristian 3., som selv hadde møtt Martin Luther og var sterkt tiltrukket av reformasjonens program, vant til slutt dragkampen. Det lå i kortene at dersom han fikk kontroll over Norge, ville reformasjonen bli innført også her.

Akkurat dette var det som skjedde. Men reformasjonens seier var noe langt mer enn at det ble innført en ny kirkeordning. Det betydde også at norsk politisk selvstendighet gikk tapt.

I lang tid hadde det politiske tyngdepunktet i unionen mellom Danmark og Norge ligget i Danmark. Det norske aristokratiet var svekket. Den katolske kirken hadde derimot styrket sin stilling utover på 1400-tallet. Et svakere verdslig aristokrati førte til at erkebiskopen i Nidaros og hans menn fikk sterkere innflytelse over statsstyret. Samtidig hadde erkebispesetet fått en mer uavhengig stilling i forhold til Roma. Det skyldtes blant annet intern maktkamp og forfall innenfor kirken.

Resultatet var at den norske erkebiskopen sto i spissen for en organisasjon med stor grad av selvstyre. Kirken var landets største jordeier, og erkebiskopen var en av de store eksportørene av fisk til markedene ute i Europa. Erkebispegården var i tillegg et stort lærdomssenter, og alt dette gjorde ham til landets mektigste politiske aktør. Erkebiskopen var leder av riksrådet – det høyeste statsorganet i Norge. En ny konge måtte aksepteres av riksrådene både i Danmark og Norge. Olav Engelbrektssons kamp for den katolske kirken i Norge var også en kamp for det som var igjen av landets politiske selvstendighet innenfor unionen med Danmark. Dette var blitt to sider av samme sak.

En dansk, militær styrke drev Olav Engelbrektsson fra landet, og det norske riksrådet ble oppløst. Kristian 3.s *håndfestning* gjorde det klart at Norge skulle ha samme status som danske områder som Jylland, Fyn eller Sjælland. Norge ble altså i større grad enn før underlagt Danmark. Begrunnelsen var at Norge ikke lenger hadde kraft til å være et eget rike.

Hva ble følgene?

Ble Norge virkelig en dansk provins? Innebar reformasjonen at all selvstendighet gikk tapt? Spørsmålet har vært mye diskutert. 1800-tallets historikere skildret særlig reformasjonsperioden som en dyp bølgedal for landet.

I dag er bildet modifisert en god del. Etter 1537 var det riktignok ikke noe riksorgan som representerte Norge. Den kongen det danske riksrådet valgte, ble

Kristian 3., konge av Danmark-Norge 1536–1559.

automatisk konge også i Norge. I skattespørsmål og i spørsmål om krig var det bare det danske riksrådet kongen måtte ta hensyn til. Det er ingen tvil om at Norge ble underordnet Danmark.

Men Norge ble ingen dansk provins. Landet ble fortsatt regnet som et kongerike. Det kom tydelig fram da andre fyrster i Norden hevdet at de hadde arvekrav på den norske tronen – da holdt både Kristian 3. og hans etterkommere hardt på at de var konger av Norge. I traktater og dokumenter ble begrepet «Norges rike» stadig brukt.

I andre halvdel av 1500-tallet ble det også opprettet flere embetsstillinger med myndighet over det norske området, og den viktigste var nok stattholderen. Stattholderen skulle holde oppsyn med lavere embetsmenn og passe på at de ikke drev med ulovlig skattlegging eller undertrykte vanlige folk på andre måter. Han skulle også ha tilsyn med kongens gods og ha oppsyn med biskopene.

Den viktigste endringen som følge av reformasjonen på kort sikt var at kongen økte sin økonomiske makt på bekostning av kirken. All jordeiendom som tidligere hadde tilhørt kirken både i Danmark og Norge, kom nå på kongens hender. I Norge ble kongen den største jordeieren, og det ble dermed skapt et økonomisk grunnlag for å bygge ut en sterkere statlig forvaltning, som igjen førte til tyngre skattlegging. Men dette var langsiktige virkninger, som for alvor ble merkbare først utover på 1600-tallet.

Hvordan merket vanlige folk i by og bygd omleggingen i 1537? De ble neppe så sterkt berørt.

Helgendyrkelse skulle det være slutt på, relikvier forsvant, og gudstjenesten skiftet form. Men det tok tid før det nye slo gjennom. Kongen gikk forsiktig fram de første tiårene, trolig for å unngå reaksjoner og protester.

På ett viktig område ble konsekvensene merkbare. I de aller fleste land ga reformasjonen et kraftig oppsving for et nasjonalt skriftspråk fordi forkynnelsen skulle skje på landets eget språk. I Sverige og Island ble Bibelen oversatt til nasjonalspråket, men ikke i Norge. I 1550 ble Bibelen oversatt til dansk, basert på Martin Luthers tyske oversettelse, og denne danske utgaven ble brukt også i Norge. På 1400-tallet hadde man sett tilløp til et fellesnordisk skriftspråk. Men etter reformasjonen ble både administrasjons- og bibelspråket i Norge dansk, ikke norsk.

Før du leser videre, bla til side 210 og skriv setningene under «Har du fått med deg dette?» på hver sin klistrelapp. Når du leser gjennom kapitlet, plasserer du lappene der de hører hjemme i teksten.

«Hva ble følgene?», er overskriften på denne delen. Skriv et kort avsnitt (5–8 setninger) der du oppsummerer følgene av reformasjonen i Norge.

- ● **håndfestning:** kontrakten Kristian 3. inngikk med det danske riksrådet før han ble valgt til konge. Håndfestningen ga programmet han skulle styre etter.

Monarken som var opptatt av Norge

Noen av de danske kongene var fascinert av Norge og foretok hyppige reiser hit. Andre satte knapt sin fot i det vidstrakte fjellandet i nord.

I en særstilling står Kristian 4. (konge 1588–1648). Allerede i 1599 dro han helt opp til Vardø og Kola-halvøya. Han fikk oversatt Magnus Lagabøtes gamle landslov (se side 118), og han arbeidet aktivt for å styrke flåten og festningene. I alt 30 ganger reiste Kristian 4. til Norge i sin lange regjeringstid.

Kristian 4. var særlig opptatt av bergverk og bynæringer for å kunne øke statens inntekter gjennom skattlegging. Da Oslo brant i 1624, bestemte han at byen skulle flyttes nærmere Akershus festning og få navnet Christiania. Kristiansand er også grunnlagt av Kristian 4.

På dette maleriet fra ca. 1640 er det krigerkongens egenskaper som skal framheves. Men Kristian 4. hadde lite hell med seg i de krigene han engasjerte seg i. Sverige ble Nordens stormakt i løpet av den tiden han satt på tronen. Ved Brömsebro-freden i 1645 måtte Kristian 4. avstå de norske områdene Jemtland og Herjedalen til Sverige.

Brent på bål

Tidlig på året i 1620 ble den ugifte moren Karen Eddisdatter anklaget for svart magi under en rettsprosess i Tana i Finnmark. Hun ble beskyldt for å ha mektige trolldomskrefter og skulle ha skadet naboer og folk hun var uvenner med.

Karen nektet alt, og etter flere vitneutsagn var det fortsatt tvil. Retten besluttet da at hun skulle utsettes for vannprøven, en vanlig metode for å avklare skyldsspørsmål i trolldomssaker. Karen ble kledd naken, bundet til et tau og kastet i sjøen. Dersom hun sank, var hun uskyldig. Fløt hun derimot opp, var hun skyldig i trolldomskunster.

Tankegangen var at vann er et rent element og vil trekke til seg det rene og uskyldige. Motsatt vil vannet støte fra seg og nekte å ta imot det skitne og urene, som hekser og trollmenn. Om en uskyldig druknet, så var dette en uheldig konsekvens av testmetoden, men man tok det ikke veldig tungt. Et bedre liv ventet i det hinsidige.

For Karen gikk det ikke så bra denne maidagen i 1620. Hun fløt. Da hun var trukket på land igjen, tilsto hun mye av det hun var anklaget for, og fortalte nokså detaljert om sin omgang med djevelen.

Kort tid etterpå ble hun brent på bålet, en henrettelsesmetode som ikke var tilfeldig siden ild skulle ha den egenskapen at den rensset verden for trolldom. Noe av det siste Karen fikk sagt før hun ble slukt av flammene, var navnet på en annen kvinne i lokalmiljøet som var like dyktig i trolldom som hun selv, Lisbet Nilsdatter. Året etter ble det reist sak mot Lisbet også, som først nektet alt, men tilsto etter vannprøven og fortalte om hvordan hun hadde drevet med svart magi. Så ble hun også brent.

Om lag 750 trolldomssaker er dokumentert i Norge fra ca. 1550 til 1700, og ca. 300 endte med dødsdom og henrettelse. Det reelle tallet er trolig høyere fordi noen prosesser ikke ble registrert. Heksebålene flammet opp ikke bare i Norge. Rundt 50 000 mennesker ble brent som hekser eller trollmenn i Europa i samme tidsrom.

Læren om djevelens makt

Heksefeberen i Europa hadde røtter i eldgamle forestillinger om magi og overnaturlige evner. Det nye var at slik magi ble koblet til djevelens ondskap. På 1200-tallet

ble det utformet en egen lære om den makten djevelen kunne ta over mennesker, *demonologien*. To tyske teologer skrev mot slutten av 1400-tallet det som skulle bli den mest kjente læreboka i demonologi, *Heksehammeren*. Takket være den nye boktrykkerkunsten ble boka raskt spredt i store opplag, og demonologien ble utviklet til et eget fag i skjæringspunktet mellom teologi og juss. Ved universitetet i København ble det undervist i demonologi på 1500- og 1600-tallet.

Pavekirken sendte ut oppfordringer om å oppspore hekser og drepe dem. Martin Luther brøt med pavekirken, men ikke med demonologien. Han skal selv ha trodd på hekser og var overbevist om at en heks drepte en av småsøsknene hans. Djevel læren sto like sterkt i protestantiske som i katolske land. Men hvorfor oppsto denne læren som fikk slike uhyggelige

Hva kan være grunnen til at man gjennomførte slike heksebrenninger? Forsøk å svare på spørsmålet før du leser videre.

Scene fra Guernsey. Tresnitt fra år 1580. **Hadde de tiltalte egentlig mulighet til å overleve vannprøven?**

konsekvenser, og hvorfor skjedde det i denne tidsperioden? Det har historikerne slitt med å finne en forklaring på.

Uro og økonomiske vanskeligheter i lokalsamfunnet er ofte trukket fram som en mulig forklaring. I så fall rimer det godt at prosessene blusset opp etter reformasjonen. Noen har forklart prosessene ved at ofrene ble oppfattet som snyltere, og samfunnets svar var å støte ut dem som ikke bidro.

Å slå hardt ned på det som ble definert som magi og overtro, var en måte å samle folk bak kirken. Urolige tider kan ha forsterket ønsket om å disiplinere befolkningen. Ofte presset prestene på for å få de tiltalte dømt.

Trolldomsprosessene tegner et mønster. Karen Eddisdatter og Lisbet Nilsdatter er typiske ofre:

De var kvinner: Rundt 80 prosent av dem som ble henrettet, var kvinner, både i Norge og ellers i Europa. Ifølge demonologien var kvinner mest utsatt for å komme i djevelens makt fordi de var mentalt svakere og dermed mer utsatt for djevelens fristelser.

De var ressurssvake: Opplysninger fra rettsprosessene tyder på at både Karen og Lisbet var fattige. Dette gjaldt mange av dem som ble drept, men ikke alle. Enken etter Bergens-biskopen Absalon Pederssøn Beyer ble brent som heks i 1598. Svingersønnen hennes mente at det var lensherrens hat til henne som presset fram hekseprosessen. *Øvrighetspersoner* kan ha utnyttet frykten for hekser og trolldom til å bli kvitt gamle fiender.

De var fra Finnmark: Karen og Lisbet ble dømt og brent i Finnmark. Denne delen av landet lå på topp i antall hekseprosesser. Finnmark må betraktes som et ustabil og rotløst samfunn på 1600-tallet, med en befolkning både av nordmenn og samer og mange som konstant var på flyttefot. Tiggere, *landstrykere* og kvinner som ble dømt for å ha hatt seksuell omgang utenfor ekteskapet, ble forvist til fiskevær langs finnmarkskysten.

Antall trolldomsprosesser nådde en topp i årene mellom 1620 og 1640, deretter ebbet de ganske raskt ut. Kravene til bevis ble skjerpet. Bruk av tortur under avhør ble mindre vanlig. Det spilte nok også inn, både i Norge og Europa, at et annet menneske- og samfunnssyn vant innpass i kjølvannet av vitenskapsrevolusjonen (se side 182). Innenfor et rasjonelt-mekanisk verdensbilde var det ikke plass for hekser og trollmenn.

Fra en lærebok om demonologi fra 1600-tallet, skrevet av Richard Bovet. [Hva kan være årsaken til at studier av djevelens virksomhet på jorda var så utbredt i perioden?](#)

Hvordan forklares det at ressurssvake kvinner fra Finnmark var typiske ofre for hekseprosessen? Prøv å gjenfortelle årsakene uten å lese teksten på nytt.

- **demonologi:** (fra gresk daimon = overnaturlig ånd) læren om hvordan djevelen virker på jorda
- **øvrighetsperson:** person som representerer offentlig myndighet
- **landstryker:** omstreifer

Nye nettverk, ny vekst

Vi har sett hvordan det økonomiske tyngdepunktet i Europa forskjøv seg nordvestover på 1500- og 1600-tallet – fra middelhavsområdet til Nederland og England (side 184). Dette hadde sammenheng med den nye trafikken over Atlanterhavet og framveksten av en kapitalistisk verdensøkonomi.

Også det nordiske området vant innpass i handelsnettverkene. Ulike regioner ble trukket inn i varehandelen og ble en del av økonomiske nettverk som strakte seg langt over landegrensene. Dette la i neste omgang grunnlaget for byvekst og kulturell utvikling som langsomt skulle forandre Norge.

Trelast

En teknologisk nyvinning, oppgangssaga, kom til Norge ca. 1500. Oppgangssaga var et par meter langt sagblad som ble ført opp og ned av en arm drevet av et vannhjul. Bord kunne sages tynne og smidige sammenlignet med tidligere tiders grove planker. Oppgangssaga fikk stor betydning blant annet for skipsbyggingen.

En rekke sagbruk ble etablert. Nederland, Danmark og England var nær avskoget og hadde skrikende behov for tømmer. Skogeieende bønder fikk en viktig biinntekt, og trelasteksport ble drivkraft for den økonomiske utviklingen på Østlandet, Sørlandet og Sør-Vestlandet. Utover på 1600-tallet var mye av skogen nær kysten hogd ned. Å utnytte skogen i innlandet og føre tømmeret ut til kysten krevde større investeringer. Bøndene ble fortrenget og fikk en mer underordnet rolle i næringen enn tidligere. ■

Skrei og sild

Gjennom hele middelalderen hadde kystområdene i Nord-Norge vært den regionen som var tettest knyttet til handelsøkonomien i Europa. Det viktigste eksportproduktet var tørrfisk framstilt av skrei. Nå endret maktforholdene seg. Hansaen ble svekket, samtidig som det ble bestemt at all utførsel av varer nordfra skulle gå over Bergen. Tørrfiskeeksporten steg. Tallet på utenlandske

skipsanløp i Bergen økte fra ca. 100 per år rundt 1520 til ca. 300 i 1660.

Fra midten av 1500-tallet kom også sildefisket til å få stor betydning. Det gikk med mye salt, og båter og redskaper som ble brukt i dette fisket, var dyre. Både adelsfolk og borgere engasjerte seg i sildefisket.

Sildefisket har gjennom århundrene gitt stor, men ustabil rikdom langs kysten. Plutselig kommer silda, like plutselig forsvinner den, for så å dukke opp

igjen et nytt sted. Noen byer opplevde en storhetstid som aldri kom tilbake. Marstrand nordvest for Göteborg var på slutten av 1500-tallet Norges fjerde største by, og byens borgere betalte like mye skatt som Oslo og Trondheim til sammen. Grunnen var at byen var den viktigste utskipningshavnen for silda som strømmet inn til Båhuslenkysten på denne tiden. ■

Bergverk

Bergverksdrift tok til på 1500-tallet, og i 1540 kom landets første bergverkslov. Bakgrunnen var at Kristian 3. hadde overtatt en kobbergruve i Telemark som hadde tilhørt biskopen i Hamar, og i kobbermalmen fant de litt sølv. Dermed ville kongen satse på bergverk i Norge. Edle metaller ble regnet som den aller sikreste inntektskilden for staten.

Ved siden av kobbergruver i Telemark ble det anlagt jernverk i Fossum og andre steder rundt Oslo. Men først med den militære opprustningen på 1600-tallet kom det i gang en storsatsing, både på grunn av økt behov for jern til krigsmateriell og fordi de store krigsutgiftene ga støtet til intensivt leting etter sølv og kobber.

Sølv ble funnet nær Kongsberg. Sølvverket ble en storbedrift og dannet grunnlag for Kongsberg by. Midt på 1700-tallet var det landets nest største by, etter Bergen.

I løpet av 1600-tallet ble bergverksdriften Norges tredje største eksportnæring, etter fisk og trelast. Kraftig prisøkning på metall var en viktig grunn til at bergverkene etter hvert ble lønnsomme. Næringen fikk ringvirkninger. Kobbverket på Røros drev

fram et handelsborgerskap i Trondheim og bidro til å koble byen til internasjonale handelsnettverk. Men behovet for brensel førte også til at hele området rundt Røros ble avskoget. ■

Sjøfart

Sjøfart ble stadig viktigere, og næringen skapte mange arbeidsplasser. Det startet med frakt av norske varer, særlig trelast, men utviklet seg også til en næring som tok fraktoppdrag for andre land. Under kriger der Danmark-Norge ikke var med, blomstret skipsfarten, mens fred førte til at konjunktorene sank. Kriger med dansk-norsk deltagelse var katastrofale for handelen.

Rett før 1700 var flåten kommet opp i 600 skip. Så gikk det opp og ned utover på 1700-tallet, før pilene gikk rett til værs fra ca. 1780.

På grunn av behovet for gode havner, transport og nærhet til markeder var sjøfarten knyttet til byer. I 1730-årene gikk Arendal forbi Bergen som landets største sjøfartsby. Andre byer som vokste fram, var Kragerø, Langesund, Mandal, Grimstad og Risør. Sjøfarten hadde mye å si for at antall byer i Norge ble femdoblet mellom 1660 og 1801. ■

Marker på et kart alle stedene i Norge som omtales i teksten ovenfor. Skriv også inn hvilke næringer som foregikk på de ulike stedene. Hva tror du næringene har å si for bosettingen i Norge den dag i dag?

Seilskipet Anna utenfor Bergen på 1700-tallet.

Kjenner du til noen spor etter tidligere innvandring til Norge? Tenk spesielt på arkitektur, språk og næringer.

► **Les mer om** migrasjon i Knut Kjeldstadlis essay på side 569.

Johannes Vermeer: «Tjenestepiken» (1658). Mange norske jenter reiste til andre europeiske land for å arbeide som tjenestepiker. Flere reiste til Nederland, der dette bildet er malt.

Folk på vandring

Flere titalls millioner mennesker utvandret fra Europa til Amerika på 1800-tallet, altså litt etter perioden som her omtales. Også i Norge brøt store skarer opp fra hjemmene sine for å søke lykken i Amerika (se side 252). Masseutvandringen har skapt et inntrykk av at Europa før 1800 var en stabil og stillestående verden, der folk ikke flyttet på seg.

Et slikt bilde er ikke riktig, heller ikke for Norges del. Til alle tider har folk flyttet fra og til Norge, for kortere eller lengre tid. Den nye handelsøkonomien førte til at ikke bare varer passerte landegrensene. Mennesker gjorde det også, mer enn før.

Kongemakten tok selv initiativ for å få folk til landet med kunnskap og ferdigheter som ikke fantes i Norge. Tyskere kom til Norge for å arbeide ved bergverkene. Til jernverkene kom det mange svensker.

Folk oppdaget at den norske økonomien var i vekst, og at det var mulig å tjene penger her. Mange av dem som innvandret fra 1500 til 1800, arbeidet innenfor handels- og kjøpmannsnæringer. Vi mangler tall, men langs hele kysten slo skotter, briter, nederlendere og tyskere seg ned. Dette var mennesker som drev vertshus og handel. I løpet av et par generasjoner var det utenlandske preget borte. Innvandrerne smeltet sammen med den norske befolkningen.

Folk reiste også motsatt vei, ut fra Norge, særlig fra Agder og Sør-Vestlandet. Nederland trakk mest, der var det stort behov for arbeidskraft. Å jobbe som tjenestejente i Amsterdam var langt bedre lønnet enn i Norge. Ellers fant norske kvinner og menn arbeid i vertshus og i butikker og i produksjon av tøy, keramikk og tobakk.

Maktkamp i Norden

Unionen mellom Sverige, Danmark og Norge ble endelig oppløst tidlig på 1500-tallet. Etter det kjempet Sverige og Danmark i flere hundre år om å være mektigst i Norden. Fram til 1814 ble Norge trukket inn i ti kriger der Sverige var hovedmotstander.

Svenskene fryktet at Danmark ville gjenopprette trerikeunionen under dansk ledelse. Danskene var på sin side redd for å miste Norge til Sverige. Aller viktigst var kampen om hvem som skulle kontrollere Østersjøen, der handelen vokste sterkt i takt med den økonomiske veksten i hele den nordvestlige delen av Europa. Det landet som kontrollerte Østersjøens havnebyer, kunne skaffe seg store inntekter. Rivaliseringen mellom Danmark og Sverige må derfor ses i sammenheng med utviklingen utenfor Norden også.

Under trettiårskrigen (se side 189) vant Sverige en rekke militære seire og ble en makt som de store landene i Europa måtte regne med. Svenskekongen Gustav 2. Adolf var i Europa kjent under navnet «Løven fra Norden». Ved fredsslutningen i 1648 fikk svenskene tyske områder som Bremen, Wismar og Vorpommern i krigsutbytte.

Etter trettiårskrigen var maktbalansen i Norden forrykket i Sveriges favør. Det svenske riket strakte seg lenger sør enn tidligere, og Danmark var i ferd med å bli innringet. Sverige dominerte det indre av Østersjøen, med kontroll over det baltiske området. Europas stormakter hindret fullstendig svensk dominans i Norden fordi de ikke var interessert i at ett land ble for sterkt på bekostning av de andre. De ønsket maktbalanse og mest mulig fri ferdsel for handelen på Østersjøen. Til slutt ble det en ny stormakt i øst, Russland, som gjorde slutt på Sveriges overmakt. Det skjedde tidlig på 1700-tallet.

Danskekongen begår statskupp

Hele perioden fra reformasjonen fram til ca. 1800 er preget av det vi kaller statsvekst. Staten vokste seg stadig sterkere og grep inn i befolkningens hverdagsliv. Den kunne kreve mer penger gjennom økte skatter, den kunne forlange mer arbeidsinnsats ved at bønder måtte gi embetsmenn skyss, eller ved at de måtte skaffe brensel til bergverkene. I siste instans kunne staten kreve at innbyggerne ga sitt liv ved at de måtte være soldater i de mange krigene, særlig på 1600-tallet.

Dramatiske hendelser på København slott høsten 1660 ble en milepæl for denne statsutviklingen. Situasjonen var prekær. Statskassen var tom etter flere kostbare og feilslåtte kriger mot Sverige, som nå var blitt Nordens mektigste stat. Utgiftene måtte ned, inntektene opp.

For å skape en viss oppslutning om økonomiske pålegg innkalte kongen til en stenderforsamling – en forsamling på ca. 200 personer som representerte adelen, prestene og byborgerne. Men adelen motsatte seg bestemt at de også skulle betale en ny forbruksskatt. Skattefrihet var en av adelens gamle privilegier.

Begrunnelsen var at adelen ga kongen militær støtte med væpnede ryttere og fotfolk og derfor skulle slippe å betale skatt. Men adelens militære rolle var i ferd med å bli utspilt. Innsatsen under de siste krigene hadde vært så laber at de to andre stendene oppfattet kravet om fortsatt skattefritak som en ren provokasjon.

Situasjonen var fastlåst.

Et forslag kom opp om å gi kongen mer makt ved å innføre arvekongedømme – at kongens eldste sønn automatisk arver riket. Adelen så faren som lurte: Forslaget innebar også at dens viktigste maktorgan, riksrådet, skulle avskaffes. Gjennom riksrådet hadde adelen kunnet kreve en håndfestning, en styringskontrakt, som kongen var bundet av. Adelen nektet å akseptere forslaget.

Kongen erklærte unntakstilstand, flyttet alle skip vekk fra havnen og stengte stenderforsamlingen inne på slottet – det hadde vært fare for at adelen ville forlate plassene sine slik at forsamlingen ikke ble beslutningsdyktig. Etter et par dager ga adelen etter.

Noen måneder senere var kongen igjen på offensiven. Han la fram en erklæring som gikk ut på at all makt og myndighet skulle ligge hos kongen, og dette ble lovfestet i en kongelov i 1665. Eneveldet var innført i Danmark-Norge.

Wolfgang Heimbach: «Kong Frederik 3. til hest» (1680). Frederik 3. (1609–1670) var monarken som innførte eneveldet i Danmark-Norge i 1660. [Hvordan framstilles han på dette bildet?](#)

Styringssystemet før 1660

- Danmark-Norge var et valgkongedømme.
- Riksrådet, med ca. 20 medlemmer, valgte kongen. Stort sett valgte rådet konge i tråd med arverekkefølgen, men det ble utarbeidet en kontrakt, en håndfestning, som den nye kongen måtte holde seg til.
- Kongen pekte ut riksrådets medlemmer blant de høyeste adelsmennene.
- Styringen utover landet var bygd opp gjennom et lensvesen. Hvert distrikt, eller len, ble styrt av en lensherre som var adelig. Både i Danmark og Norge var de aller fleste lensherrene danske.
- Lenene var forskjellige. Den eldste typen var tjenestelen. Der var lensherren ansvarlig for all lokal forvaltning, men beholdt alle inntekter fra lenet mot å betale en fast avgift til kongen og stille med soldater i krig. Regnskapslen gikk ut på at kongen selv høstet inntektene fra lenet, mens lensherrene fikk fast lønn mot å forvalte lenet på kongens vegne.
- Det pågikk en kamp om lensvesenet fram mot 1660. Adelen ville beholde tjenestelen, kongemakten ønsket regnskapslen for å øke inntektene og styrke sin egen kontroll. De gamle, personlige båndene mellom lensherre og konge ble gradvis mindre viktige.

Styringssystemet etter 1660

- Danmark-Norge ble et arvekongedømme.
- Riksrådet ble avskaffet. Det ble bygd opp en mer faginn delt sentraladministrasjon med ansvar direkte overfor kongen.
- Lensvesenet forsvant. Landet ble delt opp i stiftsamt, som igjen var delt inn i amt, ledet av en amtmann. Amtmennene behøvde ikke være adelige, de kunne også komme fra borgerskapet.
- Amtmannens ansvar var mindre enn lensherrens. Viktigst var det at han ikke hadde noen militær myndighet. Også lavere tjenestemenn i det lokale styringsapparatet ble ansatt av kongen.
- Spesialembeter ble opprettet med ansvar for særlige viktige fagområder som militærvesen, bergverk, skogsdrift, tollinntekter, kirkegods, postvesen og veivesen.

Prøv å oppsummere overgangen til eneveldet med tre setninger. Den første setningen skal si noe om hvordan situasjonen var før 1660, den andre skal si noe om forløpet, og den siste setningen skal si noe om situasjonen etter 1660.

Hvem tjente på innføring av eneveldet, og hvem tapte?

Hvem vant, og hvem tapte?

Innføring av eneveldet var først og fremst et kraftig tilbakeslag for adelen. Kongemakt og adelsmakt hadde holdt hverandre i sjakk gjennom valgkongedømme og lensvesen, et system preget av gjensidig avhengighet og maktkamp. Med innføringen av arvekongedømme og avskaffelsen av lensvesenet ble denne maktkampen avgjort i kongens favør. Mer av inntektsstrømmen gikk til kongen, mindre til lokale adelsmenn.

På papiret var det dansk-norske styringssystemet etter 1660 et av de mest gjennomførte eneveldene i Europa (les mer om eneveldet på side 190). Kongen sto i spissen for et sterkere, mer enhetlig og mer strømlinjet statsstyre enn før. I de periodene det satt driftige og ambisiøse konger på tronen, kunne kongen sette sitt personlige preg på styret.

Men statens styringsapparat svulmet samtidig kraftig opp og ble mer profesjonelt, både på sentralt og lokalt nivå. I forhold til situasjonen før 1660 var det langt flere, ikke færre, som fikk en plass i både det sivile og det militære maktapparatet. Eneveldet som statsform var en del av et felleseuropeisk tankegods på 1600-tallet og ble betraktet som den beste måten å sikre ro og stabilitet i samfunnet på. Men det betydde ikke at kongene kunne styre helt etter eget hode.

Borgerskapet var den samfunnsklassen som var på vei opp, i Danmark-Norge som i Vest-Europa for øvrig. Statskuppet i 1660 ble gjennomført av en allianse mellom konge og elitegrupper fra borgerskapet. I den nye statsformen fikk borgere tilgang til mektige embetsstillinger som tidligere var forbeholdt adelen. Næringsvekst innenfor handel og håndverk ga grunnlag for skatter og avgifter som stat og kongemakt trengte. Dette førte til sterkere bånd mellom høyborgerskap og kongemakt.

Bondesamfunnet får nok

Bergen 18. april 1765: To tusen illsinte bønder stormer gjennom byens gater på jakt etter stiftsamtmann Ulrik Fredrik von Cicignon. Han blir reddet i siste liten av soldater fra Bergenhus festning, som arresterer hovedmennene bak opprøret.

Uroen og misnøyen hadde ulmet en god stund, og for første og siste gang i hele enevoldsperioden ble det sendt krigsskip fra Danmark for å sikre ro og orden i Norge. En ny skatt, koppskatten (etter *Kopf*, tysk for hode), der hver borger over 12 år skulle betale like mye til staten uavhengig av inntekt, hadde satt sinnene i kok. Striden toppet seg i den dramatiske konfrontasjonen i Bergen, kalt «strilekrigen».

At opprøret ebbet ut og lederne ble fengslet, kunne tyde på et fullstendig nederlag for de rasende bøndene. Så enkelt er det ikke. Stiftsamtmann von Cicignon ble forflyttet mot sitt eget ønske, og *fogden* i distriktet måtte gå av da det ble klart at han hadde vært slurvete, kanskje også *korrupt*, under arbeidet med å kreve inn skattene. Lederne for opprøret fikk først strenge straffer, men ble raskt benådet. Og etter flere protester og skattenekt over store deler av Norge ble koppskatten fjernet i 1772. I Danmark ble den stående.

Strilekrigen forteller oss noe viktig om det norske samfunnet på denne tiden. Til tross for at det grodde fram nye næringer, var Norge fortsatt et bondesamfunn. På 1700-tallet bodde ni av ti nordmenn på landsbygda og levde av jordbruk og fiske.

Samtidig førte høy fødselsrate og synkende dødsrate til sterk befolkningsvekst. Fra 1660 til 1801 ble Norges befolkning fordoblet.

På midten av 1600-tallet var de aller fleste av gårdene som ble forlatt etter svartedauden og de andre pestepidemiene, igjen blitt ryddet og tatt i bruk. Arbeidsmetoder og produktivitet var lite endret. Hva var bondesamfunnets svar på at det ble flere munnar å mette?

Maleri av Wolfgang Heimbach (1605–1678). Frederik 3. proklamerer den danske kronen i København 1660. [Hvilken funksjon kunne en slik seremoni ha?](#)

Befolkningsveksten i Norge

År	Innbyggere
1520	ca. 150 000
1660	ca. 450 000
1701	ca. 500 000
1801	ca. 885 000

- **fogd:** fogden, eller futen, hadde politi- og påtalemyndighet i lokalsamfunnet. Han krevde også inn skatter og bøter.
- **korruptsjon:** å bestikke eller motta bestikkelser i form av penger, gaver eller tjenester

Dokumentet fra 1765 som viser Forordningen om koppskatten.

Flere fattige

Det fantes to svar. Man kunne dele gården, for eksempel at flere sønner delte foreldregården likt. Eller eldste sønn kunne overta gården mens yngre brødre fikk mindre deler og plussset på inntektene ved å ta arbeid på hovedgården. Denne siste løsningen kunne ha den fordel at produktiviteten ble opprettholdt på hovedgården, men den førte til skarpere lagdeling på landsbygda og framveksten av en ny sosial underklasse: husmennene.

Fra 1650 og fram til midten av 1800-tallet tas begge løsninger i bruk. På Vestlandet, i Nord-Norge og i Agder ble gårdene som regel delt. På Østlandet og i Trøndelag ble det dannet en landarbeidergruppe som satt på svært små bruk. Men et hovedmønster avtegner seg tydelig over hele landet: De gruppene som eide svært lite eller ikke noe jord i det hele tatt, økte sterkest i antall. De sosiale forskjellene ble større.

Koppskatten i 1765 var dråpen som fikk begeret til å flyte over. I tiårene før var skattetrykket blitt mangedoblet. Nå fikk bondesamfunnet nok.

Grenser for hvor langt staten kunne gå

Løsningen på strilekrigen forteller også noe viktig om forholdet mellom dem som styrte, og dem som ble styrt. På den ene siden var stats- og kongemakt interessert i å trekke mest mulig ressurser ut av jordbruket og det økonomiske liv for øvrig. På den andre siden ønsket statsmakten å unngå opprør og sosial uro. Det fantes altså grenser for hvor langt den kunne gå. At opprørerne ble benådet og koppskatten trukket tilbake, kan tyde på at statsmakten kom til at grensen var overskredet.

Eneveldet var en autoritær styreform. Kritikken av selve styringssystemet ble ikke tålt og ble slått hardt ned på. Men statsmakten hadde samtidig behov for innspill og meningsytringer fra allmuen for å kunne korrigere kursen eller få vite om embetsmenn som misbrukte makten sin på en slik måte at styringssystemets autoritet ble undergravd. Innbyggerne kunne skrive klagemål direkte til kongen, såkalte supplikker. Skikken ga konge og sentralmakt en viss oversikt over hva det lavere embetsverket drev med. Som styringssystem var eneveldet preget av kontroll, men det fantes altså noen kanaler inn til maktens kjerne som vanlige folk kunne benytte seg av.

Staten stadig ivrigere etter å styre

På 1600-tallet var den dansk-norske staten sterkt opptatt av å skaffe nok penger og soldater til de mange krigene. Danmark-Norge var en militarisert stat. I forhold til folketallet var Norge kanskje det landet i Europa som stilte med flest soldater gjennom dette århundret.

Utover på 1700-tallet kom det en lang fredsperiode. Nå viste den statlige styringsiveren seg på nye områder. Enevoldsstyret ville prøve å forme folks hverdagsliv mer enn det som hadde vært mulig tidligere.

Styringsiveren gjorde seg særlig gjeldende på religionens område. Kristian 6., dansk-norsk konge 1730–46, var påvirket av en religiøs retning som gjorde seg sterkt gjeldende i Tyskland fra begynnelsen av århundret og spredte seg videre til Danmark-Norge: pietismen. Pietismen var en *fromhetslære* som var opptatt av omvendelse, moral og det nære, personlige forholdet til Gud.

Kristian 6. ønsket å gjøre pietismen til statens trosgrunnlag, og derfor har noen historikere kalt den en «statlig vekkellesbevegelse». Hans gravalvorlige form for kristendom førte til at teater og andre former for fornøyelse ble forbudt, men slike restriksjoner sto ikke ved lag særlig lenge. På andre områder fikk pietismen derimot varige og viktige følger.

Krav om skolegang

I lang tid hadde det eksistert regler som forpliktet presten til å forsikre seg om at unge mennesker kjente sin barnetro før de kunne motta nattverd. I 1736 kom konfirmasjonen inn i fastere former. Nå skulle ungdom bekrefte dåpsløftet sitt, og undervisningen fram mot konfirmasjonen skulle være en opplæring i hvordan den sanne tro skal forstås.

Det var *kirkesognets* klokkere som ofte hadde stått for det som var av religiøs undervisning. Men det skortet på kunnskaper blant dem også. Med kravet om konfirmasjon var skrittet derfor kort til opprettelse av et skolevesen.

En obligatorisk norsk *allmueskole* ble innført i 1739. Alle barn skulle gå på skole fra de var sju til ti år gamle, fra sju om morgenen til seks om ettermiddagen. Først skulle de lære å lese, så skulle de lære god kristendom. Konfirmasjonen var målet.

Det ideologiske grunnlaget for allmueskolen var tydelig. Barna skulle opplæres til å bli fromme, lydige og flittige undersåtter. Prestegjeldet fikk ansvaret med å utforme skolevesenet i praksis, og ennå i lang tid kom klokkerne ofte til å spille en viktig rolle i opplæringen. De lokale variasjonene var store, for kravet om allmueskole ble ikke fulgt opp med klare regler om hvem som skulle betale. Lange avstander var også et problem.

Ofte måtte presten forhandle med bonderepresentanter, både om finansiering og hvor lang tid barna skulle gå på skole. Bøndene holdt igjen fordi de trengte barna i gårdsarbeidet. Konfirmantene kunne bare ha noen måneders skolegang bak seg, selv om de på papiret skulle ha gått på skolen i flere år.

Innføringen av allmueskolen var bare en sped begynnelse for skolevesenet i Norge. Men skolen var kommet for å bli.

Sterkere press mot samene

Statsmaktens religiøse iver betydde at den stilte strengere krav til undersåttene. Alle måtte slutte seg til det kristne trosgrunnlaget som staten selv bygde på.

Det betydde at samene og deres religion kom under sterkere press enn tidligere. Den samiske religionen var sjamanistisk. Det innebar blant annet at tilværelsen ble oppfattet som tredelt: en guddommelig sfære i den øvre verden, en underverden hvor dødsgudinnen og de døde holdt til, og en mellomverden der menneskene hadde tilhold. Den religiøse lederen, sjamanen eller noaiden, var bindeleddet mellom guder og mennesker og skulle blant annet sørge for lykke under jakt og helbrede syke.

Med den misjonsiveren pietismen førte med seg, ble forholdet til samene et annet. De samiske ritualene ble oppfattet som farlig hedendom som måtte utryddes. Derfor for man hardt fram mot de religiøse samlingsstedene, brente *runebommene* og straffet dem som ledet seremoniene.

Adolph Tidemand: «Overhøring» (1847). «Barna skulle opplæres til å bli fromme, lydige og flittige undersåtter», står det i teksten til venstre. Hvordan kommer dette fram på bildet?

Hva var grunnen til at det kom krav om skolegang? Hva tror du myndighetene ønsket å oppnå med å innføre obligatorisk norsk allmueskole?

- **from:** gudfryktig, ydmyk, mild
- **kirkesogn:** område, distrikt med egen kirke
- **allmue:** betyr opprinnelig folket i sin helhet, senere brukt om småfolket på landet
- **runebomme:** en tromme sjamanene bruker

Mot slutten av 1700-tallet forlangte statsmakten at norsk språk skulle utbres blant samene. En mer rasjonell forvaltning krevde felles språk, var oppfatningen. Mens misjonen tidligere var blitt drevet på samisk språk, ble nå opplæringen i den kristne tro gitt på norsk. Det ble enda mindre rom for samenes kultur og egenart.

Flere varer

Eksport av fisk, salg av tømmer og arbeid for bergverksindustrien knyttet bøndene til en voksende handelsøkonomi. Men mot slutten av 1700-tallet fantes det også virksomhet som mer direkte åpnet opp bondesamfunnet og gjorde det mer mangfoldig og markedsrettet.

Gjennom nærstudier av storgårder har historikerne de siste årene vært i stand til å kaste nytt lys over denne utviklingen. Disse studiene viser at bondeøkonomien var basert på at alle familiemedlemmene deltok aktivt i arbeidet, også på husmannsplassene.

► **Les mer om** samenes historie i Bjørg Evjens essay på side 573.

Flere hender i arbeid

Historikeren Anna Tranberg har tatt for seg Samsal, en storgård i Ringsaker. Til denne gården lå det fem husmannsplasser, og hver plass hadde tre til åtte mål jord, en til fire kuer, ti til femten sauer og en hest. De som bodde på husmannsplassene, hadde arbeidsplikt på storgården.

Mot slutten av 1700-tallet ble ledig arbeidskraft i den stille vintersesongen utnyttet på nye måter. Tekstilproduksjon ble en viktig del av gårdsarbeidet på Samsal. I Ringsaker var det mulig å dyrke lin og hamp, og av dette spant, vevde og sydde husmannskvinnene duker, sengetøy og klær. Bonden på storgården leverte råvarene og sto for salget.

Kvinnene fikk akkordbetaling – jo mer de klarte å produsere, desto mer penger fikk de. På plassen Ekern tjente husmannskona Berta mer enn ektemannen Rasmus i løpet av vinterhalvåret, og på årsbasis kunne husmannskvinnenes arbeid stå for en tredjedel av plassens samlede inntekter.

Tekstilproduksjonen på Samsal er et godt eksempel på de økonomiske endringene som fant sted innenfor bondesamfunnet. Vanlige mennesker fikk flere forbruksgjenstander, alt fra jernovner til sengetøy, fra servise til klær. Folk var i stand til å skaffe seg billige etterligninger av det utstyret man fant i de rikes hjem.

Veksten er forklart med at flere kom i arbeid, og historikerne har særlig pekt på at kvinner og barn kom aktivt med i økonomien. Berta og de andre husmannskvinnene på Samsal fikk mindre fritid da de satte i gang med å sy skjorter om vinteren. Men de må ha ment at pengene og den beskjedne velstandsøkningen som fulgte med, var verdt innsatsen. Bondesamfunnet de var en del av, åpnet seg mer mot pengeøkonomien. Dette peker fram mot omveltningene på 1800-tallet (se side 249).

Samsal gård, ca. år 1925.

Inspirasjon utenfra – kritikk innenfra

Én av hovedlinjene i dette kapitlet handler om et samfunn som langsomt åpner seg. Nye næringer, voksende handel og mer markedsøkonomi ga nye kontaktflater med omverdenen. Folk krysset både distrikts- og landegrenser i jakt på arbeid og et bedre liv.

Men når seilskipene klappet til kai langs sørlandskysten, svenske arbeidere tok seg over grensen til Norge for å jobbe i jernverkene, eller unge jenter tok tjeneste i Amsterdam, ga det også kulturelle impulser. Folk ble kjent med og inspirert av tradisjoner og tankegods i andre land.

I særlig grad gjaldt dette samfunnets elitegrupper, de som hadde mulighet til å skaffe seg utdanning, lære seg språk, kanskje reise til Tyskland, Frankrike eller Italia. Mange ville bruke kunnskapen sin til samfunnets beste, og de kunne ha et svært praktisk og jordnært siktemål med det de skrev. Poteter er et godt eksempel. Potetdyrkingen spredte seg raskt i Norge takket være de såkalte potetprestenes innsats. En av de mest kjente var Peder Harboe Hertzberg som i 1761 skrev *Underretning for Bønder i Norge om den meget nyttige Jord-Frugt Potatos*. Som vi husker (side 165), var potetplanten ukjent i Europa før den ble oppdaget i Amerika.

Kritikk mot København

På samme tid vokste det fram en annen ny litterær sjanger: detaljerte beskrivelser av landsdeler i Norge, med nøye kartlegging av ressurser og naturforhold, dyre- og planteliv, hvordan folk levde, gamle skikker, hva de spiste og drakk. Den *topografiske* bølgen er denne litteraturen kalt. Det var som oftest prester som skrev, og et av siktemålene var at makthaverne i København skulle skjønne mer av landet i nord.

De topografiske beretningene hadde ofte en kritisk undertone: Norge var rikere og hadde mer å by på enn København forsto, og landets interesser ble ikke godt nok ivaretatt innenfor statsfellesskapet med Danmark. Selv om disse forfatterpres-tene forble lojale overfor styret i København, lå kritiske spørsmål mellom linjene: Ble Norge *stemoderlig* behandlet i dobbelmonarkiet? Var det Danmark og danske interesser som ble prioritert?

Spørsmålet var stilt for lenge siden. Allerede i 1567 hadde bergenspresten Absalon Pederssøn Beyer skrevet *Om Norgis Rige*, et historisk-topografisk verk der han sammenligner forfallet i sin samtid med Norges storslagne fortid. Han mente at ressursene var rike, og at folket kunne reise seg igjen. Verket hadde en patriotisk grunntone som myndighetene i København tydeligvis fryktet. Boka ble ikke trykt før forfatteren hadde vært død i over 150 år.

Ludvig Holberg var blant dem som med størst kraft tok opp tråden fra Absalon Pederssøn Beyer. I vår tid er Holberg mest kjent som komedieforfatter, men forfatterskapet hans dekket også filosofi, historie, økonomi og politisk teori. I 1729 skrev han *Dannemarks og Norges Beskrivelse*, der han hevder at Danmark utnyttet Norge, og løfter fram bonden som en bærer av norsk nasjonal identitet. «En adelsmann i miniatyr», var hedersbetegnelsen Holberg ga bonden.

Holbergstatuen på Vågsallmenningen i Bergen. [Kjenner du til noen av Holbergs komedier? Hvilket syn på de ulike samfunnsgruppene kommer fram i stykkene hans?](#)

- ● **topografi:** beskrivelse av terreng, landskap
- ● **stemoderlig:** urettferdig, bli urettferdig behandlet

Har du fått med deg dette?

- ✓ at reformasjonen ble innført i Norge da Kristian 3. ble dansk-norsk konge i 1536. Det innebar blant annet at Norge mistet egne politiske organer, men landet ble fortsatt oppfattet som et eget rike
- ✓ at Norden ble trukket inn i de handelsnettverkene som fantes i Nordvest-Europa på 1500- og 1600-tallet. Trelast, fisk, bergverk og sjøfart var næringsveier som la grunnlag for ny, økonomisk vekst i Norge
- ✓ at den dansk-norske kongen begikk statskupp i 1660, i allianse med eliten i borgerskapet. Adelen var svekket og fikk aldri så mye makt som den hadde hatt før. Styrings-systemet ble mer sentralisert og enhetlig
- ✓ at sterk befolkningsvekst ga skarpere sosiale motsetninger. Flere ble fattige. Mot slutten av 1700-tallet åpnet bondesamfunnet seg også mer opp mot pengeøkonomien
- ✓ at en allmueskole ble opprettet i 1739. Pietismen var det ideologiske grunnlaget. Borgerne skulle bli fromme og lydige undersåtter
- ✓ at en patriotisk kulturell bevegelse vokste fram mot slutten av 1700-tallet. Grunnholdningen var at makthaverne i København ikke ivaretok Norges interesser

Norske Selskab

Utover på 1700-tallet grodde det fram kulturelle nettverk som vi kjenner fra Europa på samme tid, mennesker som møttes i foreninger og klubber for å diskutere tidens store spørsmål. I Trondheim ble det dannet et vitenskapsselskap i 1760, og i Bergen dannet en intellektuell krets «Det nyttige selskap» i 1770-årene.

Mest kjent i ettertiden er Norske Selskab, en forening av norske studenter i København som ble stiftet i 1772, og som samlet seg noen diskusjonsglade festløver. Dikteren Johan Herman Wessel og den senere biskopen i Bergen, Johan Nordahl Brun, var forgrunnsfigurer. I dette miljøet vokste en gryende nasjonal bevissthet til uhemmet norgesdyrking og patriotisme, aller tydeligst uttrykt i Johan Nordahl Bruns drikkeviser «For Norge, Kjæmpers Fødeland» som ble forbudt i København. Mange av dem som vanket i denne kretsen, skulle et par tiår senere bli sentrale medlemmer av den nye kulturelle og politiske eliten i Norge.

Framover mot 1814

Det ble etter hvert en dominerende holdning at «fedreland» og «stat» ikke er det samme. Utover på 1700-tallet mente mange nordmenn at myndighetene i København behandlet Norge på en nedlatende måte. Mot slutten av århundret munnet frustrasjonen ut i mer konkrete krav.

Den norske økonomien var mer rettet mot utlandet enn mot den danske, særlig på grunn av eksporten av trelast. Norsk eksport var på nær 3,5 millioner riksdaler på slutten av 1700-tallet mot 2,5 millioner riksdaler for Danmark. Overskuddet på handelsbalansen med utlandet var enda skjevere: For Norges del var det på nær 2,5 millioner riksdaler, for Danmark under 100 000.

Nordmennene krevde egne norske banker som ville være til hjelp for eksportørene. Men København sa nei. Der mente makthaverne at norsk selvstendighetsbevegelse ville få vann på mølla hvis slike krav ble innfridd. Et annet norsk krav var å få et eget universitet. Også det fikk tommelen ned i København.

Dette var to krav, det ene fra den økonomiske sfæren og det andre fra den kulturelle, som var typisk for den selvstendighetsbevegelsen som vokste seg sterkere rundt 1800. Men det var de endrede maktforholdene i Europa i kjølvannet av napoleonskrigene som til slutt la forholdene til rette for at Norge fikk en egen grunnlov og ble løsrevet fra Danmark i 1814.

Å gjøre

- Om du gjorde lesestrategioppgaven på side 197, kan du nå bla gjennom kapitlet og oppsummere ved hjelp av klisjétrekkene. Fungerte dette for å få en bedre oversikt over og forståelse for temaene i kapitlet? Alternativt kan du lese gjennom «Har du fått med deg dette?» for å se om du klarer å utdype påstandene.
- Oppsummer perioden ved hjelp av SPØKT. Hvilke sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle og teknologiske endringer mener du er de viktigste i perioden? Diskuter gjerne i plenum. (Les mer om SPØKT på side 18.)
- Hvilke nye fagbegreper har du møtt i dette kapitlet? Lag en liste der du både skriver opp fagbegrepene og forklarer hva de betyr. Ta vare på listen, og bruk den om du senere skal presentere noe fra perioden.
- Om hekseprosessene: Kan menneskene i perioden faktisk ha trodd på at det fantes hekser, tror du? Hva kan forklare at de på 1600-tallet gjennomførte vannprøver for å avgjøre tvilstilfeller? Diskuter i grupper eller i plenum hva som kan påvirke mentaliteten i et samfunn i en historisk tidsperiode.
- Les påstandene nedenfor. Hvilke av påstandene er du mest enig og uenig i? Begrunn valgene dine.
 - «Norge ble utradert som egen stat i løpet av dansketiden.»
 - «Norge tapte politisk, men vant både økonomisk og kulturelt i løpet av dansketiden.»
 - «Dansketiden spilte liten rolle for Norge siden det politiske maktsentret lå i København og styresmaktene brydde seg lite om situasjonen i Norge.»
 - «Dansketiden var mindre negativ for Norge enn innføringen av en eneveldig styreform skulle tilsi.»
 - «Sett under ett var dansketiden en oppgangstid for Norge.»
- Styresett før og etter 1660.
 - Se på tekstboksen på side 204.
 - Prøv å lage en enkel illustrasjon på hvordan styresettet så ut før og etter 1660.
 - Hva vil du si er de største endringene i de to styresettene?
 - Er det noe fra styresettet etter 1660 som peker framover mot dagens styresett?
- Kildeoppgave: Fra *Om Norgis Rige* (1567), av Absalon Pederssøn Beyer

« I gamle dager var Norge i stor makt og ære. Men fra den dag Norge kom inn under Danmark, har det mista sin manndoms styrke og makt og begynner å bli gammalt og gråhåra, og så tungt at det ikke kan bære sin egen ull. De land som fedrene våre har

oppsoekt og bygd med livsfare, veit vi ingen ting om. Kirker og kloster som fedrene våre har bygd, bryter vi ned. Der de fikk 20 tønner korn, får vi neppe 5. De drog ut til andre land til krig og kjøpmannskap, men nå vil ingen dra fra den by eller bygd han er født i. Men ennå kan Norge vakne av søvnen, for ennå har folket noe igjen av sin gamle dyd: manndom og styrke.

Sitert fra *Vi ere en nasjon*.
Norges- og verdenshistorie, 1950

- Les kilden. Hva slags kilde er dette? (Les om kilder og kildekritikk på side 20.)
 - Hvilken periode er det Beyer henviser til når han skriver om «gamle dager» og «de land som fedrene våre har oppsoekt»? Er du enig i hans syn på denne perioden? Begrunn svaret ditt.
 - Beyer omtales på side 209 under tittelen «Kritikk mot København», og *Om Norgis Rige* ble ikke trykt før 150 år etter Beyers død. Hvorfor oppfattes den som en «farlig tekst» for myndighetene i København? Kan du tenke deg en tekst om dagens Norge som kunne vært oppfattet like «farlig»?
 - Kilden er sitert fra en historiebok fra 1950 med tittelen *Vi ere en nasjon*. I omtalen av dansketiden i dette verket har Beyers tekst en svært sentral plass. Kan du tenke deg noen grunner til det?
- «For å kjenne deg selv, må du kjenne din historie», skriver Aslak Sira Myhre i essayet på side 558. Er det noe fra dansketiden du mener bør være med for å forstå hvordan Norge ser ut i dag, og er det noe fra denne perioden som kan forklare en norsk mentalitet? Diskuter gjerne spørsmålene i plenum.
 - Lange linjer: Politisk utvikling i Norge
I historiefaget skal du blant annet se på politisk utvikling over en lengre periode. Hva vil du notere deg fra denne perioden med tanke på en eventuell framtidig besvarelse om politisk utvikling i Norge? Er det for eksempel viktige momenter her med tanke på demokratiutvikling?
 - Lag en til tre problemstillinger som du mener viser de spenningene som finnes i det norske samfunnet ved utgangen av perioden. Hvilke problemstillinger er sentrale idet vi nærmer oss 1800-tallet?

Litteraturliste

Ole Georg Moseng, Erling Sandmo m.fl.: *Norsk historie II 1537–1814*, 2003
Magne Njåstad: *Norge. Norges historie 1400–1840*, 2011
Geir Atle Ersland, Hilde Sandvik: *Norsk historie 1300–1625. Eit rike tek form*, 2008

Revolusjoner

Fra slutten av 1700-tallet til begynnelsen av 1900-tallet skjedde det store og relativt raske forandringer i Europa og Amerika. Vi sier gjerne at det foregikk en modernisering. Moderniseringen var synlig innenfor alle felt av samfunnet. Nye tanker og ideer om religion, vitenskap, samfunnsorden og politikk vokste fram. Store økonomiske og sosiale endringer ble fulgt av omfattende politiske endringer, ikke bare for den enkelte mann og kvinne, men også for de europeiske statene og i Amerika.

Dette har skjedd

1600-tallet hadde lagt grunnlaget for moderne naturvitenskap. Vitenskapen bidro til å endre synet på verden og på menneskene. Nye ideer og oppdagelser om universet utfordret kirkens lære og banet vei for en mer kritisk holdning til religiøse sannheter og til gamle autoriteter.

Ved midten av 1700-tallet var det europeiske samfunnet et standssamfunn. Folk ble født inn i en stand, en samfunnsgruppe som var avgrenset fra andre gjennom bestemte rettigheter og plikter. Så gikk de gjennom livet,

Slik så det ut

i sine foreldres fotspor, uten at deres rolle eller sosiale status endret seg.

På begynnelsen av 1800-tallet var Storbritannia blitt den mektigste stormakten i verden. I Europa fantes det i tillegg til Storbritannia fire betydningsfulle stater: Frankrike, keiserriket Østerrike, Preussen og Russland. Dagens Tyskland og Italia besto av mange mindre stater. Overalt hadde folket begrenset politisk innflytelse. Makten var forbeholdt monarkene og toppsjiktet av befolkningen, mens vanlige folk ikke hadde politiske rettigheter.

1700-tallet • Opplysningstid

Fra 1770-årene • Den industrielle revolusjonen starter i Storbritannia

1776 • Den amerikanske uavhengighets-erklæringen vedtas

1789 • Den franske revolusjonen starter

1792 • Frankrike blir republikk

1800–1815 • Napoleonskrigene

1815 • Slaget ved Waterloo, Belgia: Napoleons endelige nederlag. Seierherrene møtes til fredskongress i Wien

Fra 1830-årene • Storstilt utbygging av jernbanenettet i Storbritannia

1861 • Italias samling er fullført

1871 • Samlingen av Tyskland er fullført

Fra 1870-årene • USA og Tyskland utfordrer Storbritannias posisjon som fremste industrinasjon

1880-/1890-årene • Industrialiseringen sprer seg til Europas utkantområder

Opplysningstid: Våg å vite!

«Våg å vite!» lød oppfordringen fra den tyske filosofen Immanuel Kant (1724–1804). For å bli fri fra autoritetene i samfunnet må menneskene tørre å tenke egne tanker, de må tørre å stole på egen fornuft, mente Kant. Dette var tanker som bar preg av en ny tid. 1700-tallet kjennetegnes ved stor tro på framgang og vitenskap, på det enkelte menneskets kunnskapstørst og evne til fri tanke. Filosofene ble mer opptatt av menneskets forstand enn hva som måtte være Guds vilje, og holdningen var at kunnskap og opplysning bidro til å frigjøre menneskene. Derfor er denne perioden kalt opplysningstiden.

Hva: Opplysningstidens filosofer

Hvem: Montesquieu, Voltaire og Rousseau

Når: 1700-tallet

Opplysningstidens mest betydningsfulle tenkere var franske, men også i Storbritannia og i Tyskland levde filosofer som skulle få stor innflytelse, som Adam Smith (1723–1790), Immanuel Kant (1724–1804) og John Locke (1632–1704).

Charles Montesquieu (1689–1755)

Montesquieu var mest opptatt av hvordan samfunnet ble styrt. Han hadde lite til overs for eneveldet og mente at maktfordeling var et bedre styringsprinsipp. Kongen burde dele makten med andre samfunnsgrupper og -institusjoner, for eksempel adel, kirke, parlament og byer. Utøvende, lovgivende og dømmende makt burde være atskilt, ikke samlet på én hånd.

Voltaire (1694–1778)

Voltaire var ikke negativ til eneveldet, men han mente at herskeren måtte være opplyst, han måtte kunne styre fornuftig og sørge for undersåttenes velferd. Voltaire var opptatt av menneskets grunnleggende rettigheter. Et sitat som ofte tilskrives Voltaire, «jeg avskyr det du skriver, men vil ofre livet for din rett til å skrive det», viser hvor sterkt han forsvarte ytringsfriheten. Voltaire var også en forkjemper for religionsfrihet og stilte seg kritisk til den katolske kirkens makt.

Jean-Jacques Rousseau (1712–1778)

Rousseau satte fokus i større grad på folket og på deres fellesskap i samfunnet. Han mente at samfunnet måtte baseres på en form for kontrakt menneskene imellom, der *allmennviljen*, ikke kongen, var den øverste autoriteten. Allmennviljen var en slags overordnet enhet som besto av enkeltmenneskenes samlede vilje. Den kunne for eksempel komme til uttrykk gjennom valg, og statsstyrets oppgave var å se til at allmennviljen ble fulgt.

Gjennom opplysningstiden ble synet på staten og statsstyret endret. Opplysningsfilosofene argumenterte for *maktfordeling*, ytringsfrihet, religionsfrihet, tro på like rettigheter og respekt for folkets mening. Dette er viktige prinsipper i et moderne demokrati, men på 1700-tallet var slike ideer revolusjonære.

Den franske hovedstaden ble sentrum for utveksling av disse nye tankene. Flere av Paris' overklassekvinner hadde faste dager der de inviterte hjem forfattere, tenkere, diplomater og andre innflytelsesrike personer til samtaler og debatt. Gjester og vertskap diskuterte politikk, filosofi, vitenskap og religion, og slik fikk kvinner, som egentlig ikke hadde mulighet til å delta i det politiske livet, indirekte innflytelse. Lesekyndigheten i befolkningen økte, og dette skapte rom for en ny type offentlighet i form av aviser og tidsskrifter. Dermed nådde filosofenes tanker ut til et mye bredere publikum enn tidligere.

Samtidig som opplysningsfilosofene argumenterte for menneskerettigheter, maktfordeling og folkelig innflytelse på politikken, hadde Europas eneveldige konger sin glansperiode. Gapet mellom den politiske virkeligheten og filosofenes tanker var stort. I mange europeiske kongedømmer fantes det ingen som kunne utfordre kongens makt. Tvert imot hadde kongen uinnskrenkede muligheter til å gi lover, ilegge skatt og kalle sammen militæret.

Til tross for at opplysningsfilosofene først og fremst var franske, britiske og tyske, var det ikke i Europa, men i Nord-Amerika tankene deres først fikk konkrete følger. Men før 1700-tallet var omme, skulle opplysningsfilosofenes teorier om folkestyre bli en realitet også i Europa.

- • **maktfordeling:** flere organer deler på makten i et samfunn

Bla gjennom kapitlet og studer bildene. Skriv ett til to stikkord til hvert bilde. Får du en oversikt over hva kapitlet handler om på denne måten?

Revolusjonen i Amerika

Amerikanernes kamp for uavhengighet

- 1756–1763** • Sjuårskrigen. Frankrike mister sine kolonier i Nord-Amerika
- 1764** • Storbritannia øker avgiftene på importvarer til koloniene, til sterke protester fra kolonistene
- 1770** • Avgifter på importvarer til koloniene avskaffes på alle varer, bortsett fra på te
- 1773** • Boston Tea Party
- 1774** • Den første kontinentalkongressen møtes i september og vedtar boikott av britiske varer
- 1775** •
 - April: Uavhengighetskrigen bryter ut
 - Mai: Den andre kontinentalkongressen møtes og peker ut George Washington som øverstkommanderende for en felles, amerikansk hær
- 1776** • Kongressen erklærer Amerikas forente stater for uavhengige av Storbritannia. Den amerikanske uavhengighetserklæringen vedtas 4. juli
- 1778** • Allianseavtale mellom Frankrike og USA. Storbritannia og Frankrike erklærer hverandre krig
- 1781** • Uavhengighetskrigens avgjørende slag. De britiske styrkene overgir seg
- 1783** •
 - Februar: Storbritannia erklærer at krigen mot USA er over
 - September: Amerikanske og britiske representanter møtes i Paris og inngår en formell fredsavtale

I desember 1773 nektet britiske kolonimyndigheter alle skip å forlate Boston før kolonistene hadde betalt teskatten. Den 16. desember bordet amerikanske aktivister, utkledd som mohawkindianere, skipene i Boston havn. All teen om bord ble dumpet på sjøen. Denne hendelsen er siden kjent som Teselskapet i Boston.

«... disse forente koloniene er, og har rett til å være, frie og uavhengige stater ...»

I juli 1776 var om lag femti utsendinger fra de britiske koloniene i Nord-Amerika samlet til felles møte i Philadelphia, Pennsylvania. Forsamlingen ble kalt Kontinentalkongressen og var en slags amerikansk *skyggeregjering*. Året før hadde det brutt ut krig mellom kolonistene og Storbritannia, og nå mente amerikanerne at tiden var inne for å erklære seg uavhengige av kolonimakten.

Thomas Jefferson (1743–1826), en av representantene fra Virginia, ble utpekt til å skrive utkast til en uavhengighetserklæring. Utkastet hans, som var klart allerede etter én dags arbeid, ble bearbeidet av en mindre komité før det ble presentert for hele forsamlingen mandag 2. juli 1776. Store deler av dagene som fulgte, gikk med til å diskutere utkastet, men om ettermiddagen 4. juli vedtok Kontinentalkongressen erklæringen:

« Vi mener det er en åpenbar sannhet at alle mennesker er født like, at de er gitt visse umistelige rettigheter av sin skaper, og at retten til liv, frihet og streben etter lykke er blant disse. Vi mener at regjeringer er innstiftet blant menneskene for å sikre disse rettighetene, og at de bygger sin rett til å styre på samtykke fra dem de styrer over. Når en styreform blir slik at den skader disse formål, har folket rett til å avskaffe den og innføre et nytt styre, bygd på de grunnsetninger og organisert i de former som synes best egnet til å sikre velferd og lykke. (...) Vi, representantene for Amerikas forente stater, erklærer derfor at disse forente koloniene er, og har rett til å være, frie og uavhengige stater, og at de er løst fra all troskap mot den britiske krone, og at all politisk forbindelse mellom dem og den britiske stat er og bør være fullstendig oppløst.

Forsøk å omtale innholdet i dette sitatet med to setninger. Hva vil du vektlegge?

Uavhengighetserklæringens røtter

Hvor fikk Thomas Jefferson disse tankene fra? Jefferson må kunne kalles en opplyst mann. Han var utdannet jurist, men i tillegg snakket han fem språk flytende og hadde studert matematikk, naturvitenskap og – ikke minst – filosofi.

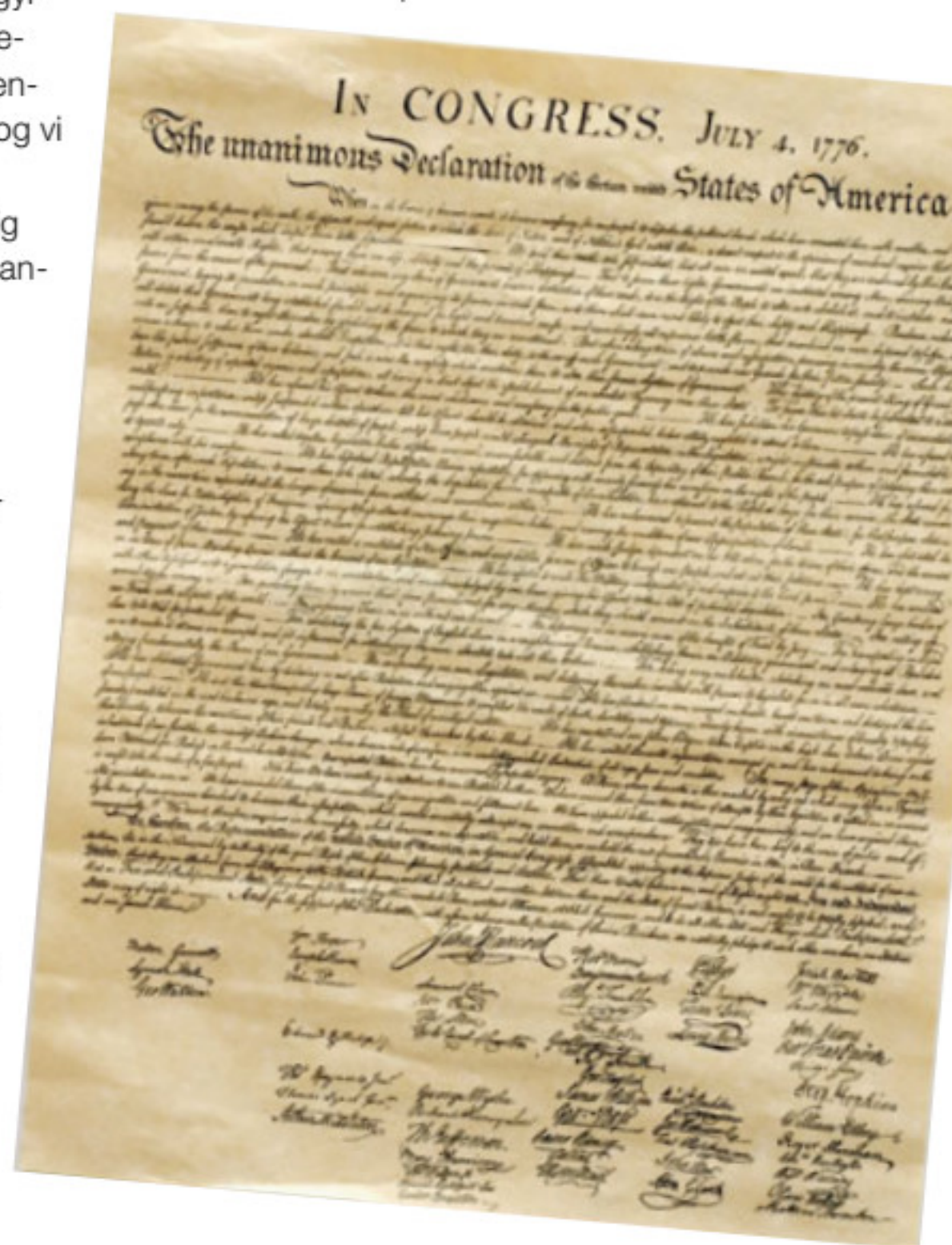
Uavhengighetserklæringen ble innledet med å kunngjøre menneskenes grunnleggende rettigheter, i tråd med for eksempel Voltaires tanker: «alle mennesker er

- ● **skyggeregjering:** gruppe av opposisjonspolitikere som er forberedt på å ta over regjeringsmakten

født like ...» Videre ble det slått fast at makthaverne har fått sin makt fra folket for å sikre disse rettighetene, slik Rousseau hevdet at allmennviljen var den øverste autoriteten. Erklæringen lister opp en rekke eksempler på britisk maktovergrep og konkluderer med at det britiske styret i Nord-Amerika er ugyldig. Derfor var det folkets rett og plikt å erstatte det eksisterende kolonistyre med et annet styre. Vi ser altså at uavhengighetserklæringen hadde klare røtter i opplysningstiden, og vi kan si at opplysningsfilosofien var en forutsetning for den amerikanske kampen for uavhengighet. Men en tilstrekkelig forklaring på det som skjedde, får vi først ved å trekke inn andre årsaker i tillegg.

Hvorfor ønsket kolonistene uavhengighet?

- Det hadde vokst fram en egen amerikansk identitet. Forbindelsen til Storbritannia var viktig for britiske kolonister, men immigranter fra andre steder hadde ikke noen spesielle bånd dit. Båndene og lojaliteten til kolonimakten ble svekket parallelt med at en amerikansk identitet ble styrket.
- De tretten britiske koloniene hadde sine egne lover og regler. De ble styrt på ulikt vis og hadde forskjellige valutaer. Så lenge de hadde sine egne fungerende myndigheter, ble det britiske parlamentet mindre relevant for kolonistene.
- Frankrike ble ikke lenger oppfattet som en trussel mot de britiske koloniene i Nord-Amerika. Etter sjuårskrigen ble Frankrike tvunget til å avstå Canada til Storbritannia. Når Frankrike ikke lenger hadde kolonier i Nord-Amerika, følte ikke de britiske kolonistene det samme behovet for Storbritannias beskyttelse mot franske interesser.
- Misnøyen med Storbritannias styre økte. Gjennom flere år hadde det britiske parlamentet innført nye skatter og avgifter i de nordamerikanske koloniene. Kolonistene syntes det var urimelig å skulle betale skatt og avgift til Storbritannia uten samtidig å få innflytelse på britisk politikk. Amerikanerne samlet seg i store protester under slagordet «No taxation without representation» (ingen skattlegging uten representasjon).

Uavhengighetserklæringen 4. juli 1776. [Er dette et av de viktigste historiske dokumentene som er skrevet?](#)

Amerikas forente stater

Protestene mot en felles motstander virket samlende på amerikanerne og bidro til samarbeid på tvers av kolonigrensene. Derfor var det en felles, amerikansk hær, under ledelse av George Washington (1731–1799), som gikk til væpnet opprør mot kolonimakten i 1775. Etter tre års krig gikk Frankrike inn i krigen på amerikanernes side, og dette ble avgjørende for utfallet. De britiske styrkene kapitulerte i 1781, men det tok to år før partene inngikk en ordentlig fredsavtale.

I løpet av krigen hadde Kontinentalkongressen virket som et fellesorgan for de amerikanske statene, men da krigen tok slutt, ble det behov for et fastere forbund. I 1787 møttes valgte representanter fra de amerikanske statene for å utarbeide en felles grunnlov. Nok en gang var opplysningsfilosofien en inspirasjonskilde for amerikanerne. Grunnloven slo fast at den lovgivende makt skulle ligge hos Kongressen, den

Hvorfor ønsket folket i koloniene uavhengighet?

Frankrike år 1748.

Mens du leser, skriv ned de ulike årsakene til revolusjonen i Frankrike som blir presentert i teksten. Skriv en U (utløsende årsak), en M (medvirkende årsak) eller en G (grunnleggende årsak) i parentes bak punktene dine, avhengig av hva du mener de er.

utøvende makt hos presidenten og den dømmende hos domstolene. Kongressen skulle bestå av to avdelinger, Senatet og Representantenes hus, med medlemmer som ble valgt inn for henholdsvis seks og to år. Et flertall av den mannlige befolkningen fikk stemmerett. Med den amerikanske grunnloven ble altså både Montesquieus maktfordelingsprinsipp og Rousseaus teori om allmennviljen satt ut i praksis.

Grunnloven trådte i kraft i 1789. Samtidig ble George Washington, den tidligere øverstkommanderende for hæren, innsatt som den første presidenten i Amerikas forente stater.

Den nye staten USA skilte seg fra de gamle statene i Europa på mange områder: Den hadde ingen adel og ingen grupper i befolkningen med arvelige privilegier. Folket hadde religionsfrihet, og det var ingen begrensninger i trykkefriheten. Mens Europa var styrt av monarker som hadde fått sin posisjon ved arv, ble de som styrte USA, valgt av befolkningen. Den nye staten framsto dermed som et forbilde for en opplyst befolkning i Europa.

Revolusjonen i Frankrike

Dårlig økonomi og ugunstige privilegier

I Frankrike var det av stor betydning at Voltaires, Montesquieus og Rousseaus tanker ble virkeliggjort i USA. Det at franske filosofers ideer om styringsformer og allmenne rettigheter utgjorde grunnlaget for både uavhengighetserklæringen og grunnloven, gjorde at flere så for seg muligheten for et lignende styre i Frankrike.

I 1780-årene befant Frankrike seg i et økonomisk uføre. Støtten til amerikanernes uavhengighetskrig hadde kostet mye, og resultatet var store utgifter som ble finansiert ved lån. Selv om Frankrike i utgangspunktet var rikt på ressurser, hadde staten små muligheter til å øke sine inntekter for å kunne betjene lånene. Det hadde sammenheng med gamle privilegier, bestemte rettigheter, som var forbeholdt et fåtall. For eksempel var adelen og geistligheten, som eide mesteparten av jorda, fritatt fra å betale eiendomsskatt, og en stor del av privat eiendom og inntekt var dermed unntatt skatt.

Etter hvert ble det åpenbart at privilegiene måtte innskrenkes. Det var jo ikke store ekstrainntekter staten kunne få fra borgere og mer eller mindre ufrie bønder. Problemet for kongen var at de adelige stilte klare betingelser for å godta innskrenking av sine privilegier: Kongen måtte sammenkalle stenderforsamlingen og åpne for reformer som begrenset kongens og økte adelens makt. Kong Ludvig 16. gikk til slutt med på dette, og i mai 1789 møttes representanter for Frankrikes tre stender på kongens slott i Versailles.

De tre stendene

I 1789 hadde Frankrike en befolkning på omkring 25 millioner mennesker. Denne befolkningen var inndelt i tre stender: De geistlige (presteskapet) utgjorde førstestanden, andrestanden besto av de adelige, mens resten av befolkningen, om lag 98 %, tilhørte tredjestanden. Tredjestanden var altså en stor og variert gruppe, som inkluderte blant annet jurister, lavere funksjonærer, handelsmenn, håndverkere, arbeidere, bønder og leger. Første- og andrestanden hadde rettigheter som tredjestanden manglet, for eksempel skattefritak. Representanter fra de tre stendene møttes i stenderforsamlingen i 1789.

Revolusjonsåret 1789

- April** • Uro i Paris. Flere hundre sivile drepes.
- 5. mai** • Stenderforsamling i Versailles
- 6. mai** • Tredjestanden krever – og får – likt antall representanter som de to andre stendene til sammen
- 17. juni** • Tredjestanden erklærer seg som Frankrikes nasjonalforsamling
- 24. juni** • De fleste representantene for første- og andrestanden slutter seg til tredjestandens nasjonalforsamling
- 27. juni** • Kongen resignerer og beordrer første- og andrestanden til å slutte seg til nasjonalforsamlingen
- 14. juli** • Bastillen stormes. Franske adelige begynner å forlate landet. Uroen i Paris sprer seg til andre deler av Frankrike
- 4. august** • Nasjonalforsamlingen avskaffer standsprivilegiene
- 26. august** • Nasjonalforsamlingen vedtar *Erklæringen om menneskenes og borgerenes rettigheter*
- November** • Nasjonalforsamlingen inndrar den franske kirkens eiendommer, avskaffer kirkens rett til å kreve inn kirkeskatt og krever at alle geistlige skal sverge troskap til revolusjonen

Stenderforsamlingen i Versailles

Ettersom tredjestanden representerte den største andelen av Frankrikes befolkning, fikk den like mange representanter på stenderforsamlingen som de to andre stendene til sammen. Dette skulle likevel ikke ha følger for tredjestandens faktiske innflytelse, for delegatene hadde ikke individuelle stemmer. Det skulle bare være én stemme for hver stand, og tredjestanden måtte derfor regne med å være i mindretall.

Delegatene fra tredjestanden kom likevel til å sette et avgjørende preg på møtet. De var generelt bedre utdannet enn representantene fra de andre stendene og hentet inspirasjon fra opplysningsfilosofien og den amerikanske frigjøringskrigen. Etter å ha vært samlet i Versailles i halvannen måned uten noe resultat tok tredjestanden affære: De vedtok å erstatte stenderforsamlingen med en nasjonalforsamling. I stedet for å møtes som representanter for en stand skulle nasjonalforsamlingens medlemmer representere hele folket. Medlemmene av nasjonalforsamlingen skulle komme fra alle stendene, og hvert medlem skulle ha én stemme. Flere adelige og geistlige som sympatiserte med tredjestandens krav, sluttet seg til tredjestanden, og i juni erklærte de seg som landets nasjonalforsamling. De slo fast at kongen var underordnet nasjonalforsamlingen, og avskaffet dermed eneveldet. Dette innebar en politisk revolusjon. Kongen svarte med å tilkalle militæret.

Slutten på det gamle regimet

Samtidig økte uroen i landet for øvrig. Det var en tid med vanskelige levekår for folk flest: Brødpriene steg, og arbeidsledigheten økte, mens lønningene sank. I Paris så folk med engstelse at kongens troppstyrker samlet seg i Versailles, bare halvannen mil fra hovedstaden. Det gikk rykter om en sammensvergelse mellom adel og geistlige, og etter hvert fikk oppdemt bekymring og misnøye hos folket utløp.

En gruppe, med representanter for tredjestanden i ledelsen, avskaffet eneveldet og erklærte seg som landets nasjonalforsamling. Hvordan kunne dette skje?

Bastillen var opprinnelig et middelaldersk festningsbygg øst i Paris. I 1789 fungerte det som et fengsel for personer som var fengslet uten lov og dom, og bygningen var blitt et symbol på det eneveldige styret. 14. juli, datoen for stormingen av Bastillen, er siden blitt Frankrikes nasjonaldag.

14. juli 1789 kom folkets første seier over det gamle regimet da væpnede parisere angrep og inntok Bastillen.

Nyheten om parisernes seier førte til lignende opprør på landsbygda: Bønder angrep og satte fyr på lokale slott og herskaps hus, og de ødela dokumenter som inneholdt bestemmelser om avgifter og arbeidspålegg. Angrepene førte til en generell panikk på landsbygda, og ryktene om røvertokter og plyndring spredte frykt overalt. Nasjonalforsamlingen, som fortsatt var samlet i Versailles, skjønnte at noe måtte gjøres for å unngå et omfattende bondeopprør. 4. august opphevet derfor nasjonalforsamlingen særskilte avgifter, pliktarbeid, monopoler og skatteprivilegier. Det som foregikk, var en sosial revolusjon, der alle de føydale privilegiene ble avskaffet. Dette betydde slutten for det gamle regimet.

Menneskets rettigheter: utgangspunktet for ny styreform

I løpet av disse ukene med masseprotester og uro forble nasjonalforsamlingen samlet i Versailles. Et hovedmål for representantene var å forfatte en fransk grunnlov, men da måtte de først bli enige om hvilke prinsipper som skulle legges til grunn for den nye styreform. I *Erklæringen om menneskenes og borgerens rettigheter*, som ble vedtatt av nasjonalforsamlingen 26. august 1789, ble de nye styringsprinsippene kunngjort.

Erklæringen understreket at folket og den enkeltes grunnleggende rettigheter var utgangspunktet for statsstyret. Dette var radikalt forskjellig fra styret i det gamle regimet, der kongens befalinger og tradisjonelle standsprivilegier hadde vært avgjørende. Men de samme ideene som lå til grunn for den franske menneskerettighetserklæringen, kjenner vi igjen fra den amerikanske uavhengighetserklæringen.

Den franske menneskerettighetserklæringen skiller seg fra den amerikanske ved å være *universalistisk*. Det vil si at den ikke dreide seg om rettighetene til det franske folket spesielt, men om rettighetene til alle mennesker. Alle hadde rett til frihet, eiendom og sikkerhet og til å gjøre motstand mot undertrykking. Når det gjaldt de politiske rettighetene, derimot, mente man det måtte være visse begrensninger: Stemmeretten ble beholdt de såkalte aktive borgere, de som betalte en viss mengde skatt. Dette tilsvarte om lag 75 % av den mannlige befolkningen. Kvinner kunne verken få stemmerett eller stille til valg. Dessuten var det fortsatt noen som ikke engang hadde rett til frihet: de afrikanske slavene som arbeidet for franske plantasjeiere i Vestindia.

Etter å ha fastlagt prinsippene for et nytt styre startet nasjonalforsamlingen arbeidet med selve grunnloven. Da den trådte i kraft i september 1791, ble Frankrike formelt et konstitusjonelt monarki. Det vil si at kongen fortsatt var statsoverhode, men han var ikke lenger eneveldig og kunne ikke styre ut fra eget forgodtbefinnende. For det første fantes det nå en grunnlov (konstitusjon) å forholde seg til, og for det andre var makten delt mellom kongen, nasjonalforsamlingen og domstolene.

Revolusjonen møter motstand

Allerede høsten 1789 oppsto det splittelse blant de revolusjonære. En vesentlig årsak til dette var nasjonalforsamlingens omorganisering av kirken, som blant annet innebar at alle geistlige måtte sverge lojalitet til revolusjonen. En stor andel av de geistlige, opp mot halvparten av prestene, nektet. Dermed ble den franske kirken i praksis todelt: de som sverget lojalitet, og de som ikke gjorde det. Motstanden i kirken bidro til at revolusjonen mistet oppslutning i deler av befolkningen.

En som hadde liten grunn til å være fornøyd med tingenes tilstand etter revolusjonen, var Ludvig 16. Offisielt hadde han godtatt den nye grunnloven, men egentlig arbeidet han aktivt for å vinne tilbake posisjonen han hadde hatt som eneveldig konge. Han hadde stor oppslutning ved de europeiske hoffene. Mange franske adelige som forlot Frankrike i 1789, hadde søkt tilflukt ved utenlandske hoff, og disse ivret for krig mot de franske revolusjonære. Det var heller ingen fremmed tanke for andre europeiske monarker, som fryktet for sin egen skjebne.

Monarkiet faller

I april 1792 erklærte Frankrike krig mot Østerrike og Preussen. Krigserklæringen kom som følge av vissheten om at revolusjonen hadde sterke motstandere utenlands, men de revolusjonæres ønske om å spre revolusjonen utenfor Frankrikes grenser hadde også betydning. I første omgang skulle krigen få alvorlige konsekvenser for kongefamilien. De østerriksk-prøyssiske styrkene var nemlig mistenkelig suksessrike, og folket fryktet at adelen sto i ledtog med fienden.

Mistanken var ikke så gal. Det viste seg nemlig at dronning Marie Antoinette, som var søster av den østerrikske keiseren, forsynte broren sin med de franske planene for krigføringen. Dessuten var krigen, slik kriger ofte er, årsak til at brødrisene steg til nye høyder. Dette førte til ny revolusjonær glød i Frankrike, og kravet om at kongen måtte avsettes, ble stadig sterkere. 10. august 1792

stormet folket kongens slott i Paris. Kongen ble avsatt, kongefamilien ble fengslet, og det franske monarkiet ble erstattet med en republikk.

25. januar 1793 kunne London Times melde at fire dager tidligere hadde det «barbariske mordet» på kongen av Frankrike funnet sted, og de franske republikanske tyrannene hadde gjennomført en ytterst djevelsk, ondskapsfull, vill og blodig plan. Ifølge avisa hadde kong Ludvig vært fattet da han steg opp på skafottet, preget av en beskjedne fryktløshet typisk for en som er uskyldig. Et øyeblikk etter at Ludvig hadde hevdet sin uskyld og tilgitt sine fiender, var hodet hans skilt fra kroppen. Klokka var omtrent kvart over ti.

Kvinner på vei til Versailles, 5. oktober 1789. [Hvilken betydning kan det ha fått at kvinnene også deltok i opptøyene?](#)

Hvorfor falt monarkiet i Frankrike? Gi eksempler på en utløsende og en grunnleggende årsak.

Frankrikes første republikk

- 1792
- 21. september: • Nasjonalkonventet (en valgt nasjonalforsamling) avskaffer monarkiet og innfører republikken. Det var to hovedgrupperinger i konventet: girondinerne (provinsrepresentanter) og montagnardene (parisrepresentanter)
- 1793
- 21. januar: • Ludvig 16. halshogges etter å ha blitt dømt til døden for landsforræderi
- 6. april: • Nasjonalkonventet oppretter Velferdskomiteen, som kom til å fungere som Frankrikes utøvende myndighet
- 2. juni: • Nasjonalkonventet ekskluderer girondinerne på grunn av deres strid med den politisk aktive underklassen i Paris. Girondinernes ledere henrettes
- Sommeren: • Stor uro i Frankrike. Eksklusjonen av girondinerne fører til opprør mange steder
- Maximilien Robespierre (1758–1794) blir valgt inn i Velferdskomiteen og blir komiteens ledende medlem
- Starten på terroren: De som setter seg mot Velferdskomiteen og revolusjonen, dømmes til døden
- 1794
- Sommeren: • Slutt på terroren. Reaksjon mot Velferdskomiteen: Robespierre, flere andre medlemmer av komiteen og mer enn hundre meningsfeller henrettes
- 1795
- 22. august: • Nasjonalkonventet vedtar en ny grunnlov, som gir utøvende makt til Direktoret, en gruppe på fem menn som pekes ut blant de valgte representantene til parlamentet
- 1795–1799 • Frankrike styres av Direktoret
- 1799 • Napoleon Bonaparte kupper makten i Frankrike
- 1804 • Napoleon Bonaparte avskaffer republikken og innfører keiserdømme

Idealene lever også i dag.
Her fra universitetet i Paris.

Frihet, likhet og brorskap?

Opprettelsen av republikken ble fulgt av en svært voldelig tid, terroren. I løpet av året 1793/1794 ble bortimot 17 000 motstandere av revolusjonen dømt til døden. Enda flere ble henrettet uten lov og dom, og til sammen regner man med at om lag 40 000 franskmenn ble henrettet under terroren. Hvor var det blitt av ideene som rådet ved starten av revolusjonen? Hva skjedde med tanken om menneskenes likeverd og om folks rett til frihet og sikkerhet? Hva med retten til å gjøre motstand mot undertrykking?

Da terroren startet, var det gått fire år siden den første oppstanden i 1789. Folks forhåpninger om en bedre tilværelse var ikke innfridd, og rundt om i landet var det uroligheter og oppstand. Både innbilte og reelle fiender syntes å true revolusjonen. De revolusjonære var overbevist om at republikken var det eneste riktige målet, et mål de mente var felles for alle rettenkende mennesker. I arbeidet med å sikre republikken ble altså terror og undertrykking oppfattet som legitime midler.

De radikales terrorvelde spredte frykt blant mer moderate revolusjonære. Hvem var den neste som ville miste livet etter anklager om å være motstander av revolusjonen? I 1794 ble ledende revolusjonære, med Maximilien Robespierre som den fremste, arrestert og henrettet etter ordre fra Nasjonalkonventet. I august 1795 vedtok Nasjonalkonventet en ny grunnlov. Dermed var det et femmannsstyre, Direktoret, som ble Frankrikes nye utøvende makt.

Revolusjonens årsaker og virkninger

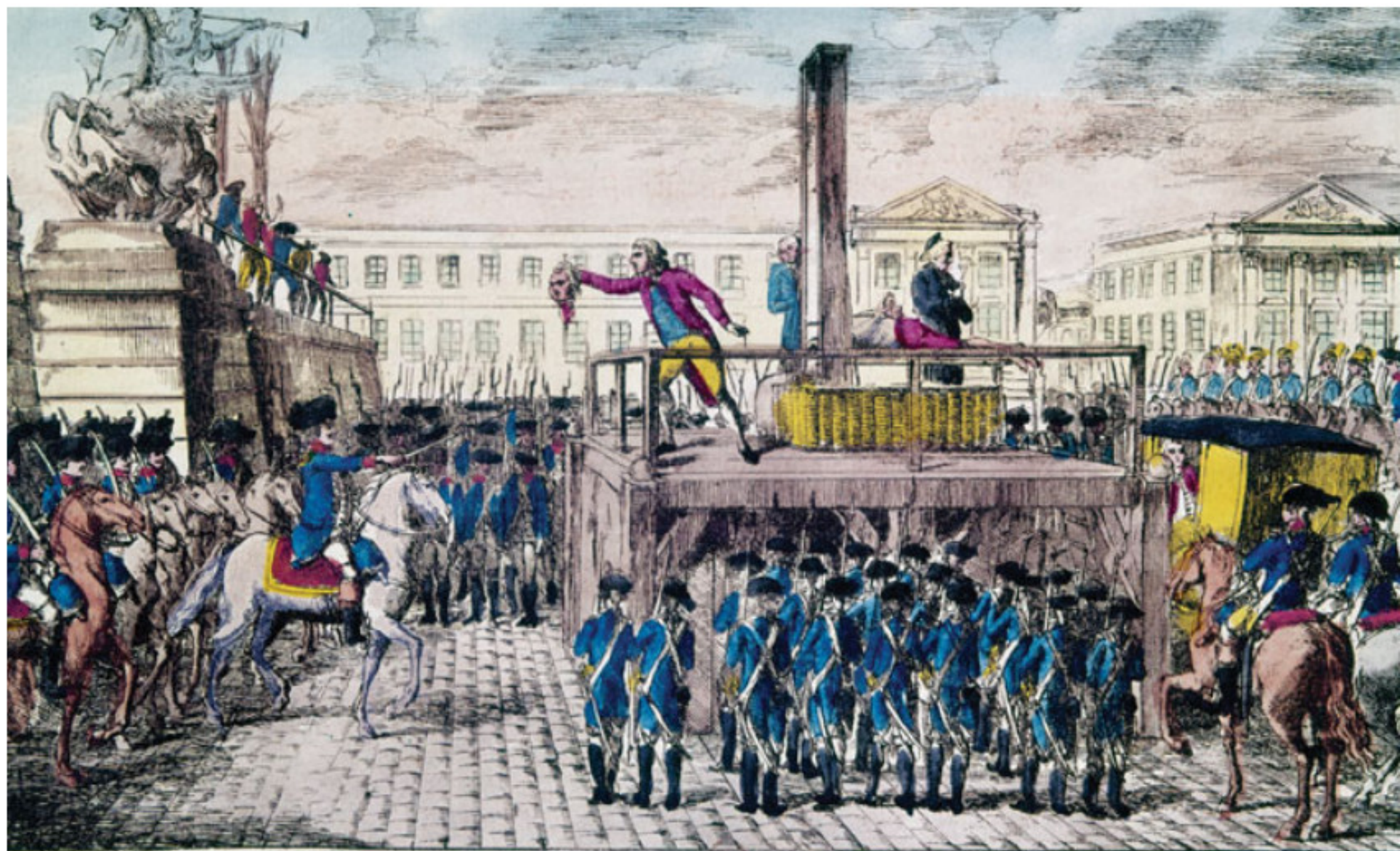
Både politiske, økonomiske og kulturelle forhold må trekkes inn når vi skal se på årsakene til den franske revolusjon. Opplysningsfilosofene framsatte nye tanker om maktfordeling, politisk deltakelse og menneskerettigheter og hadde stor tro på enkeltmenneskets fornuft. Slike tanker hadde gjenklang i en stat der kongen var eneveldig, men likevel ute av stand til å løse voksende økonomiske problemer. En stadig større tredjestand var misfornøyd med at politisk innflytelse og økonomiske privilegier var forbeholdt første- og andrestanden. Deler av befolkningen levde i stor fattigdom, og i perioder med dårlige avlinger ble levekårene enda vanskeligere. Dette skapte grobunn for misnøye og protest.

Revolusjonen betydde slutten på det gamle samfunnet i Frankrike. Eneveldet og standsprivilegiene ble avskaffet, og ideen om folkestyre ble satt ut i praksis. Men revolusjonen fikk virkninger også utenfor Frankrike. I noen land ble folk grepet av revolusjonsgløden og gjorde opprør mot sitt styre. Andre steder var det en tydelig reaksjon mot revolusjonen. Hos Frankrikes naboer i de tyske områdene var revolusjonen, og ikke minst krigen fra 1792, en spore til en sterkere nasjonalfølelse.

Til sammen fikk den franske og den amerikanske grunnloven, uavhengighetserklæringen og erklæringen om menneskerettighetene stor betydning for utviklingen av moderne demokratier. De to grunnlovene tjente som inspirasjon også for den norske grunnloven fra 1814 (se side 242).

Om du gjorde oppgaven på side 218 – hvilke årsaker til revolusjonen har du notert? Kan du trekke fram en årsak du mener er viktigere enn de andre? Hvorfor mener du denne er viktigst?

Halshugging av Ludvig 16., 21. januar 1793. Maleri av Pierre Berthault. [Bøddelen viser fram det avkappede hodet. Hvilke symbolverdier ligger i en slik henrettelsesmetode?](#)

MORT DE LOUIS CAPET 16th DU NOM LE 21 JANVIER 1793

Le Commandant lui a signifié l'ordre qu'il venait de recevoir de le faire exécuter. Louis après avoir parlé trois minutes à son Confesseur, il a présenté un paquet à un des Commissaires pour être remis au Conseil général de la Commune. Il est monté sur son Confesseur et deux Officiers de Gendarmerie et il est arrivé à 10 heures 10 minutes à la place de la Révolution. Il s'est déshabillé et monte à l'Échafaud avec fermeté et courage. Le peuple mais l'Exécuteur des Jugements Criminels d'après l'ordre du Général Sautter et au bruit des Tambours. La mise en devoir de subir son jugement. La tête de Louis est tombée en spectacle. Le Cadavre a été transporté sur le Champ et inhumé dans l'Église de la Madeleine.

A Paris chez Bachelier rue d'Anjou au coin de celle des Mathurins.

Napoleon

Krigene og fredsslutningen

Napoleons bakgrunn

Napoleon ble født på Korsika. Ti år gammel ble han sendt hjemmefra for å begynne på krigsskolen i Champagne, nordøst i Frankrike. Han var en flink elev, og derfor fikk han fortsette utdanningen sin ved det nasjonale militærakademiet i Paris. Også i Paris utmerket Napoleon seg som en spesielt begavet student. Etter bare ett års studier var han i stand til å avlegge eksamen, og i 1785, seksten år gammel, ble han offiser i den franske hæren. Da revolusjonen kom, flyktet mange høyere offiserer utenlands, og dermed åpnet det seg store muligheter for unge, talentfulle offiserer av lavere rang som støttet revolusjonen. Blant dem var Napoleon.

Fra hærfører til keiser

I 1790-årene hadde Napoleon stor suksess som hærfører. Han bekjempet den ene fremmede hæren etter den andre og ble en veldig populær, og dermed også mektig, general. Alle seirene fikk ham til å betrakte seg selv som overlegen andre mennesker, og han så det som sin skjebne i livet å oppnå store ting. Høsten 1799 vendte Napoleon tilbake til Paris, og 9. november 1799 gjennomførte han statskupp. Direktoriet ble avskaffet, og Napoleon installerte seg selv i embetet som førstekonsul. Fem år senere ble han Frankrikes keiser, i en seremoni der han kronet seg selv.

Historikere har diskutert om Napoleon trodde på de revolusjonære ideene han hadde kjempet for. På den ene siden ble ideene om folkestyre, allmennvilje og maktfordeling forlatt med Napoleons statskupp, da den politiske makten igjen

«Napoleon krysser Alpene»
av Jacques Louis David.

ble samlet hos én person. Men på den andre siden var lovverket Napoleon fikk vedtatt, Code Napoleon, preget av opplysningstidens og revolusjonens tanke-gods. ■

Bonaparte

(1769–1821)

Napoleons leir kvelden før slaget ved Austerlitz.

Napoleonskrigene

Napoleon trivdes like dårlig med mangel på krig som han gjorde med tap i krig, og allerede vinteren 1800 vendte han tilbake til slagmarken. Han tok med seg hæren, dro over Alpene og kjempet mot østerrikerne i Nord-Italia. I løpet av de følgende årene ledet Napoleon de franske styrkene gjennom seierrike slag på kontinentet, og store territorier ble underlagt fransk styre. Napoleon var spesielt interessert i å ødelegge Storbritannias stilling som ledende sjøfarts- og handelsnasjon

og forsøkte å stenge alle havnene på kontinentet for britiske skip. Men i 1812 snudde krigslykken. Napoleons hærtog mot Moskva høsten 1812 var en fiasko, og året etter ble de franske styrkene beseiret av en allianse bestående av de store europeiske statene, blant annet Storbritannia, Russland, Preussen, Østerrike, Portugal, Spania og Sverige. I 1814 inntok de allierte styrkene Paris. Keiser Napoleon gikk av og ble sendt i eksil til øya Elba i Middelhavet. ■

Wienerkongressen

I 1815 møttes de allierte som hadde vært med på å beseire Napoleon, i Wien. Hensikten var å trygge freden i Europa. Møtedelegatene ville skape en balanse mellom de europeiske statene for å hindre at enkelte stater ble for mektige og dermed utgjøre en trussel for andre stater. For å få til dette ble europakartet revurdert: Grenser mellom statene ble trukket på nytt, territorier ble overført fra en stat til en annen, og gamle kongeslekter ble gjeninnsatt som statsoverhoder. Det nye europakartet tok ikke hensyn til lokalbefolkningen og en gryende nasjonalisme som ble synlig fra slutten av 1700-tallet. (Se kartet på neste side.) ■

Waterloo 1815

Etter ett år i eksil rømte Napoleon fra Elba. Han vendte tilbake til Frankrike for på ny å ta makten. Napoleon var fortsatt populær hos det franske folket. Det ene regimentet etter det andre som var sendt ut for å stoppe ham, sluttet seg i stedet til sin tidligere øverstkommanderende. Tilbake i Paris reiste Napoleon en ny hær, og i juni 1815 møttes Napoleons styrker og de alliertes styrker til et avgjørende slag ved Waterloo i Belgia. Her opplevde Napoleon sitt endelige nederlag. Han måtte igjen gi fra seg makten og ble nok en gang sendt i eksil, men denne gangen til en mer avsidesliggende øy, St. Helena i Atlanterhavet. Her døde han i 1821.

Napoleon om bord i HMS Bellerophon etter nederlaget i 1815

Etter Wienerkongressen ble Europa inndelt slik du ser på kartet over. Sammenlign dette kartet med hvordan Europa så ut i 1748 (se side 213).

Hva er de største endringene? Bruk gjerne et venndiagram for å sammenligne (les mer om venndiagram på side 600).

Den industrielle revolusjon

Mens amerikanerne kjempet for uavhengighet og franskmennene for republikken, skjedde det omfattende endringer også i Storbritannia. Her dreide det seg imidlertid ikke om politiske endringer, men om en omfattende økonomisk og teknologisk forvandling, som i neste omgang skulle få store konsekvenser for sosiale og kulturelle forhold. Denne forvandlingen er kjent som den industrielle revolusjon.

Mens politiske hendelser kan tidfestes til et bestemt år eller en konkret dato, er det ikke mulig å fastslå nøyaktig når den industrielle revolusjon begynte. Mot slutten av 1700-tallet var det imidlertid tydelig at håndkraft begynte å bli erstattet av maskinkraft. Dette var en utvikling som skjøt fart på 1800-tallet. Britisk tekstilproduksjon ledet an, mens andre europeiske land og USA fulgte etter.

Bomullsbyen Manchester

En reisende som tok toget til Manchester i Nordvest-England i 1830-årene, ville i god tid før ankomst ha fått et forvarsel om byen som nærmet seg. På lang avstand kunne man se at himmelen over byen var dekket av mørk røyk som steg opp fra et utall fabrikkpiper. Langs jernbanelinja de siste milene inn mot byen lå det flere mindre byer, alle med en bomullsmølle omgitt av to-tre gater. De var som små versjoner av den store industribyen Manchester. Idet toget kom fram til Manchester, befant den reisende seg med ett midt i røyken fra pipene, midt i bråket fra byen og omgitt av lyder fra arbeid som aldri tok slutt. Dagslyset var dempet, ettersom solstrålene bare delvis trengte ned gjennom røyken.

I byen kunne man se gater med flotte butikker og store hoteller, men også dystre kvartaler med ensformige mursteinshus som var farget grå av fabrikkrøyken. Det var åpenbart at bomullsproduksjonen var det viktigste for byen. Offentlige parker eller områder der befolkningen kunne gå turer og trekke frisk luft, fantes ikke.

Fram til midten av 1700-tallet hadde Manchester vært en liten markedsby, der deler av befolkningen var sysselsatt i produksjon av ullstoffer, lin og bomull. Inntil 1783 ble tekstilproduksjonen utført ved håndkraft, men dette året fikk byen sin første bomullsmølle med maskiner som kunne spinne garn og veve stoffer. Til å begynne med var maskinene drevet av vannkraft, men det tok ikke lang tid før dampmaskiner overtok som energikilde.

Ved inngangen til 1800-tallet var Manchester ved begynnelsen av en rivende utvikling. I løpet av hundreåret skulle byen bli verdens ledende senter for bomullsproduksjon. Ved slutten av 1800-tallet fikk nesten hele Vest-Europa bomull fra Manchester. Byen vokste både i utbredelse og folketall. Folk fra landet søkte til byen for å få arbeid, og i løpet av århundret økte Manchesters befolkning fra 75 000 innbyggere i 1801 til 544 000 innbyggere i 1901.

Forutsetninger for industrialiseringen

Det voksende markedet i Europa for bomullstekstiler var en viktig drivkraft for den industrielle revolusjon. For å møte etterspørselen ble det behov for mer effektiv tekstilproduksjon. Dette førte til teknologiske endringer der håndkraft gradvis ble

Hva vet du om den industrielle revolusjon? Lag et tankekart for du leser videre. Se gjerne på tankekartet ditt når du senere leser teksten, og merk deg om stikkordene dine er korrekte for perioden eller kan strykes ut.

Litografi av Arthur Fitzwilliam Tait (1819–1905) som forestiller broen over elven i Manchester. **Tenk deg at du tar vekk alt på dette bildet som ikke fantes femti år tidligere. Hvor mye står igjen? Hva sier dette om perioden?**

Transportmidler anno 1899.

erstattet med maskinkraft. Men økt etterspørsel etter bomull var ikke den eneste årsaken til endringene som fulgte. I tillegg var kraftig befolkningsvekst, økt jordbruksproduksjon og forbedrede muligheter til å distribuere matvarer avgjørende for den videre industrialiseringen.

Befolkningsvekst: freden, vaksinen og poteten

På slutten av 1700-tallet begynte folketallet i Europa å vokse, og utover på 1800-tallet foregikk en ganske dramatisk befolkningsøkning. Storbritannia var det landet med sterkest befolkningsvekst, og i løpet av 1800-tallet ble antall briter tredoblet. Vi kan peke på tre forhold som bidro til at barnedødeligheten sank og levealderen økte slik at Europas befolkning vokste:

- 1800-tallet var en forholdsvis fredelig periode i europeisk historie. Jo mindre ressurser som gikk med til krigføring, desto større ressurser kunne brukes på formål som kom befolkningen til gode.
- Det kom vaksiner som gjorde at enkelte farlige sykdommer ble sjeldnere.
- Poteten, som kom til Europa fra Amerika på 1500-tallet, ble vanlig ved midten av 1700-tallet. Poteten er næringsrik og hardfør, og gjennombruddet i europeisk matproduksjon reddet mange fra dårlige avlinger.

Økt jordbruksproduksjon

Overgangen fra et jordbrukssamfunn til et industrisamfunn innebærer at en større del av befolkningen har andre oppgaver enn å produsere mat. Fabrikkarbeidere eller offentlige tjenestemenn kan ikke selv holde kyr og dyrke korn, de er avhengige av å få kjøpt melk og brød. Melk og brød blir bare tilgjengelig for salg dersom bøndene produserer mer enn det de trenger selv. Jordbruksproduksjonen må altså ha et overskudd som kan selges til arbeidere og funksjonærer.

Alt tidlig på 1800-tallet var nye driftsmetoder tatt i bruk i jordbruket i Storbritannia. Gjødsling, nye redskaper og systematisk avl var blant tiltakene som effektiviserte gårdsdriften og økte produksjonen. Dermed kunne britiske bønder produsere nesten tre ganger så mye korn i 1830-årene som på 1700-tallet.

Den økte effektiviteten i jordbruket og industrialiseringen påvirket hverandre gjensidig: Med mindre behov for arbeidskraft i jordbruket ble det frigjort arbeidskraft til industrien. Etter som antallet industriarbeidere økte, ble markedet for bøndenes produkter større. Jo mer bøndene tjente på salg av matvarer til industriarbeiderne, desto mer penger hadde bøndene til å kjøpe industrivarer for.

Bedret mulighet for distribusjon

I tillegg til økt befolkning og et jordbruk som produserte med overskudd, var det selvsagt avgjørende at mulighetene for å transportere varer fra produsent til forbruker var gode. Igjen sto Storbritannia i en særstilling. Landet hadde gode forekomster av kull, som ble brukt som brennstoff i dampmaskiner, og jern, som var nødvendig for å bygge maskiner og jernbane. Dessuten befant kull- og jernforekomstene seg i nærheten av farbare elver eller ved kysten, slik at råstoffene enkelt kunne transporteres dit det var behov.

Med dampmaskinene ble transporten både til lands og til vanns forbedret. Togtransport fraktet varer, gods og passasjerer hurtigere og billigere enn før, og

melk, kjøtt og andre ferskvarer kunne fraktes over lengre avstander uten at de ble bedervet før de nådde markedene.

Evne til investering

Vi har sett at Storbritannia var det landet med størst befolkningsvekst, at moderniseringen av det britiske jordbruket skjedde tidligere enn andre steder, og at naturforhold og topografi bidro til at kull og jern var lett tilgjengelig. Men også økonomisk hadde Storbritannia spesielle forutsetninger for å lede an industrialiseringen. For det første var det ingen tollbarrierer som splittet øylandet, slik tilfellet var på kontinentet. I de tyske statene, for eksempel, fantes et mylder av tollgrenser som gjorde importvarer dyrere, og som hemmet varetransporten. For det andre var Storbritannia allerede før industrialiseringen en økonomisk stormakt, der det fantes tilgjengelig kapital for investeringer. Storbritannia dominerte handelen og hadde kolonier som ga tilgang til markeder verden over. For det tredje var det få hindringer for initiativrike entreprenører: Banksystemet var relativt godt utviklet, og lovverket la til rette for industrireisning. Velstående kjøpmenn og landeiere med kapital og vilje til å satse på usikre investeringer hadde altså gode muligheter til å gjøre nettopp dette. Storbritannia var et åpent og tolerant samfunn, med større sosial mobilitet enn på kontinentet, og der private initiativ ble verdsatt.

Kan du gjengi årsakene teksten nevner for den industrielle revolusjon? Skriv en setning om hver av årsakene.

Sosiale følger av den industrielle revolusjon

Utviklingen i Manchester kan tjene som et eksempel på de sosiale følgene av den industrielle revolusjon. Ettersom nye driftsmetoder vant fram innenfor jordbruket, ble det mindre behov for arbeidskraft på landsbygda. Samtidig vokste det fram nye arbeidsplasser i byene, og mange reiste i stedet inn til byene for å finne jobb der. Innflyttingen til byene og den generelle befolkningsveksten førte til at byene vokste. Vi sier at det foregikk en urbanisering. Industribyer vokste raskest, men veksten var tydelig også for typiske administrasjonssentre og for byer som først og fremst levde av handel. Omkring 1850 levde om lag halvparten av alle briter i by, og det var ikke lett for myndighetene i byene å holde tritt med den raske folkeveksten. Mangel på politi og mer kriminalitet, vanskelig tilgang på rent vann, samt dårlig kloakk- og søppelsystem var typiske byproblemer.

David Rowland, fabrikkarbeider

En av dem som bidro til Manchesters vekst, var arbeideren David Rowland. David begynte i sin første jobb på tekstilfabrikken allerede som seksåring. Trolig var også foreldrene hans arbeidere på samme fabrikk. Her ble David satt til å utføre arbeid som forutsatte en liten kropp, for eksempel å samle sammen biter av bomull som havnet på gulvet under maskinene. Dette måtte han gjøre mens maskinene gikk, og det var stor fare for å bli lemlestet av maskinhjulene. Derfor måtte David ofte legge seg flat på gulvet og vente mens de store maskinhjulene passerte over ham, slik at han ikke skulle bli klemt i hjel under arbeidet. Såpass mange mistet eller skadet kroppsdeler i maskinene at en tysker som kom til Manchester i 1842, syntes det så ut som om hæren akkurat hadde kommet hjem etter et slag. Gatene krydde nemlig av folk uten armer og bein.

I likhet med mange andre industriarbeidere ble David ødelagt av arbeidet i fabrikk. I hans tilfelle var årsaken ikke en ulykke, men dårlige arbeidsforhold, lange arbeidsdager (opptil seksten timer i døgnet), ubekvem arbeidsstilling og dårlige levekår.

Framveksten av et klassesamfunn

Industrialiseringen bidro til at sosiale forskjeller mellom grupper av folket ble tydeligere. I byene vokste det fram en større middelklasse, som opplevde stor framgang og økt velstand, og som hadde midler til å bosette seg i de bedre strøkene av byen. Mange levde et behagelig liv, med fritid som ble benyttet til reising eller til å lese et stadig større utvalg av romaner, aviser og politiske skrifter.

For industriarbeiderne var ikke livet like behagelig. En industriarbeiderlønn rakk ikke til å brødfø hele familien, og derfor måtte som regel begge foreldrene, og også barna, jobbe på fabrikken. Arbeiderboligene var små og usunne. Flere storfamilier kunne leve sammentrengt i små hus eller i fuktige kjellere. Oppvekstvilkårene for barn var dårlige, og i typiske arbeiderstrøk var barnedødeligheten fortsatt høy, mens forventet levealder var lav.

De økte forskjellene mellom fattig og rik førte til at arbeiderne begynte å se på seg selv som en egen klasse i samfunnet. Det var ikke lenger slik som i det gamle samfunnet at tilknytningen til standen eller lokalsamfunnet var sterkest. Økonomiske ressurser var i større grad blitt avgjørende for tilhørighet. I det gamle samfunnet var skomakeren og skomakerlærlingen knyttet sammen i gjensidig lojalitet. Nå var skomakerlærlingen blitt fabrikkarbeider og hadde bare et økonomisk forhold til fabrikkeieren. Arbeidernes interesser sto i motsetning til fabrikkeierens, og lojaliteten med arbeidskollegene var dermed sterkere enn med fabrikkeieren.

Nye tanker: ismene

Når vi snakker om den industrielle revolusjon, tenker vi først og fremst på teknologisk og økonomisk forandring. Men vi har jo også sett at industrialiseringen hadde følger for sosiale forhold og forandret måten folk levde på. Generelt er det slik at endring på ett felt i samfunnet fører til endring på de andre samfunnsområdene. Derfor bør vi anta at den teknologiske overgangen fra håndkraft til maskinkraft hadde betydning for politiske og kulturelle forhold. Denne antakelsen bekreftes av at fra begynnelsen av 1800-tallet ble bestemte nyord tatt i bruk i engelsk: liberalisme, sosialisme, konservatisme og nasjonalisme. Dette er alle betegnelser på

ulike ideologier, altså systematiske tanker om hvordan samfunnet bør være organisert, og om hvordan man skal få det til. Disse ideologiene, også kalt ismer, hadde delvis røtter lenger tilbake i tid, men nå kom de til uttrykk på en mer systematisk og tydelig måte.

Konservatismen: troen på det vante

Fra latin *conservare*, som betyr å bevare.

Konservatismen hadde røtter i det gamle, førindustrielle samfunnet, men på 1800-tallet framsto konservatismen som en reaksjon på de radikale ideene fra den franske revolusjon. De konservative hadde stor tro på det vante. Brå forandringer førte ikke til noe godt, samfunnet burde endres gjennom små, gradvise tilpasninger.

Etter deres mening var tradisjonelt monarki den beste styreformen, og monarkens undersåtter hadde det best om de ble ledet av en liten, ansvarsfull elite. Ideer om medbestemmelse og personlig frihet hadde de altså lite til overs for. Medlemmer av hoffet, aristokratiet og presteskapet var hovedsakelig konservative.

Ball hos prins Metternich under Wienerkongressen.

Liberalismen: politisk og økonomisk frihet

Fra latin *liber*, som betyr fri.

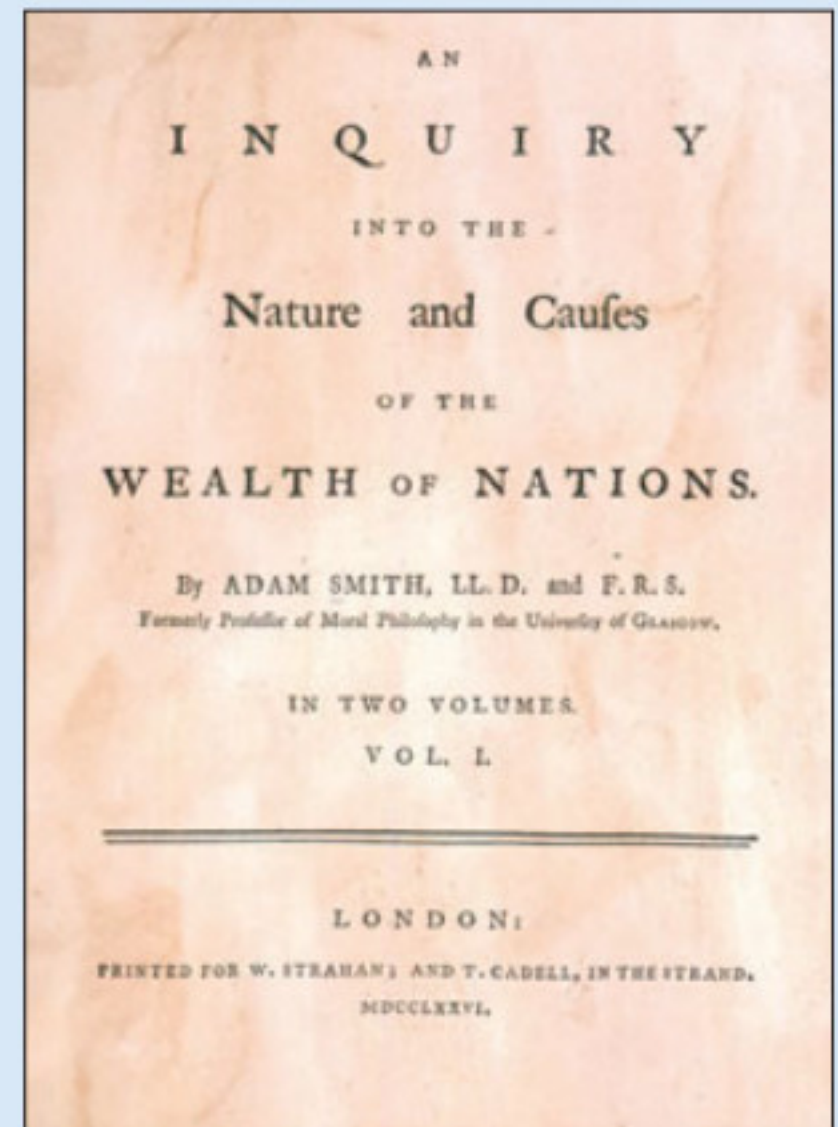
I det gamle samfunnet hadde mange rettigheter og muligheter vært forbeholdt medlemmer av samfunnets overklasse, og dette ønsket liberalistene å endre. De argumenterte for at alle mennesker skulle være like for loven. Statsstyret måtte ha en viss legitimitet fra folket, og monarkenes autoritet måtte begrenses av en form for folkelig representasjon, gjennom lovverk og forutsigbar rettsutøvelse. Dette var tanker som passet godt for den økende middelklassen, og liberalismen var kanskje den viktigste ismen på 1800-tallet. Middelklassens krav om å få politisk innflytelse som samsvarte med deres økende økonomiske betydning, ble stadig mer tydelig.

En stor andel av borgerskapet var engasjert i privat næringsliv som forretningsmenn, godseiere eller fabrikkeiere. Disse ønsket ikke bare politisk, men også økonomisk frihet, og de mente at minst mulig statlig regulering var best for privates næringslivsinteresser. Dette ville skape overskudd og velstand, noe som i neste runde kom de fleste til gode. Etter hvert ble det imidlertid tydelig at en konsekvent økonomisk liberalisme var uheldig for arbeiderne. Så lenge arbeidslivet utelukkende ble regulert av markeds mekanismer, ble de fattige enda fattigere. Derfor endret mange liberalister oppfatning og mente at staten likevel kunne og burde regulere arbeidsmarkedet. Denne formen for liberalisme, som åpner for en viss tilrettelegging og regulering fra staten, kalles sosialliberalisme.

Sosialisme: drømmen om et klasseløst samfunn

Fra latin *socius*, som betyr følgesvenn eller kamerat.

Over hele Europa var det i perioden 1820–1850 væpnede, folkelige opprør. Folket krevde deltakelse, mannlig stemmerett, ytringsfrihet og sosiale forandringer. I denne konteksten ønsket makteliten å bevare samfunnet mer eller mindre slik det var, mens radikale krefter drømte om et nytt, klasseløst samfunn med økonomisk og politisk rettferdighet for alle. De som tilhørte den siste gruppen samlet seg om ideologien sosialisme.

Førsteutgaven av Adam Smiths *Wealth of Nations* fra 1776.

Tysk postkort fra 1895.

Sosialismen er arbeiderklassens ideologi. Sosialismen vokser ut av klassesamfunnet. Overklassen/kapitalistene sto i et motsetningsforhold til arbeiderklassen/proletarene. Sosialismens mål var det klasseløse samfunnet, men sosialismen som ideologi var splittet med hensyn til strategien for å nå det klasseløse samfunnet. Noen mente man måtte gripe til revolusjon mens andre ville jobbe mot målet innenfor det demokratiske systemet.

Marxisme/kommunisme: sosialisme gjennom revolusjon

I det store revolusjonsåret 1848 samlet radikale sosialister fra en rekke land seg i London for å vedta en felles programerklæring. Programerklæringen var ført i pennen av tyskerne Karl Marx (1818–1883) og Friedrich Engels (1820–1895). De kalte programmet Det kommunistiske manifest. Det ble oppfordret til at arbeiderklassen i ulike land skulle stå sammen i kampen mot kapitalistkreftene:

« La de styrende klassene skjelve av en kommunistisk revolusjon. Proletariatet har ingenting å tape bortsett fra sine lenker. De har en verden å vinne. Arbeidende menn fra alle land, foren eder!

Fra Det kommunistiske manifest, 1848

Kommunismen var allerede fra starten av internasjonal i sin form og virkefelt. De som ble inspirert av Marx kalles kommunister. Historiens første kommunistiske revolusjonen kom i Russland i 1917.

Marx kritiserte tidlige sosialister for å være «utopiske sosialister» fordi de manglet en teori om hvordan samfunnet fungerer. Slik manglet de også en strategi for hvordan de skulle nå et sosialistisk samfunn, mente Marx. Han utarbeidet selv en grundig analyse av det kapitalistiske samfunnet i sitt hovedverk Kapitalen, skrevet mellom 1867 og 1894 (delvis av Engels etter Marx' død). Historiens drivkrefter var kamp om ressursene, skrev Marx. Gjennom historiens ulike stadier hadde en overklasse utnyttet en underklasse. I det moderne, kapitalistiske samfunnet sto kapitalistene mot proletariatet. På grunn av kapitalismens indre motsetninger ville proletariatet vinne fram til slutt, gjennom en revolusjon, og realisere det klasseløse samfunnet.

Sosialdemokrati: sosialisme gjennom reformer

Den dominerende formen for sosialisme omkring midten av 1800-tallet var marxisme/kommunisme. Etter hvert bearbeidet andre Marx' lære og fremhevet at man kunne jobbe mot et klasseløst samfunn innenfor rammene til demokratiet og ikke bare gjennom revolusjon. De som støttet klassekamp gjennom reformer og demokrati, kalles sosialdemokrater eller demokratiske sosialister. Den tyske politikeren og teoretikeren Eduard Bernstein (1850–1932) var en talsperson for en slik retning.

Sosialdemokratiske partier har hatt stort gjennomslag i Nord-Europa og Skandinavia.

Nasjonalisme: hvert folk, sin stat

Fra latin *natio*, som kan bety slekt, herkomst eller folkegruppe.

Nasjonalismen hevder at folk som har felles språk, kultur og historie, tilhører samme nasjon, de har samme nasjonalitet. For å ivareta kulturen i de ulike nasjonene har hver nasjon rett til en egen stat. Alle personer fra en nasjon bør bo i den samme staten, og de som styrer, skal ha samme nasjonalitet som de som blir styrt. Nasjonalismen gikk altså ut på at folkegrupper skulle ha rett til politisk frihet og selvbestemmelse, og her ser vi nasjonalismens slektskap med liberalismen, som var opptatt av individets frihet.

Se på de politiske partiene i Norge i dag. Kan du finne spor etter noen av disse ismene i partiene? Hvilken står sterkest i dag, og hvilke vil du si ikke lenger er framtreddende?

Økende nasjonalfølelse i Europa

Det europakartet som ble trukket opp på Wienerkongressen i 1815, forble i store trekk uforandret fram til 1860-årene. Før 1860 var det få europeiske stater som hadde en noenlunde enhetlig befolkning med felles språk, kultur og historie, og som altså kunne kalles nasjonalstater. Bare innenfor Danmarks grenser bodde det dansker, tyskere, inuitter, islendinger og færøyinge, og i Østerrike-Ungarn fantes det om lag 20 forskjellige nasjonaliteter. Italianere, tyskere, polakker og slaver var fordelt på ulike stater og var delvis underlagt styresmakter av en annen nasjonalitet.

Særlig fra midten av 1800-tallet ble det tydeligere at Wienerkongressens Europa var fjernt fra nasjonalismens idealer om at hvert folk har rett til sin egen stat, med myndigheter av samme nasjonalitet som folket. Mens maktbalansen mellom statene i Europa hadde vært det viktigste ved begynnelsen av århundret, ble ideen om nasjonale fellesskap viktigere fra omkring midten av århundret. Dette måtte få konsekvenser.

Nasjonalismen forener

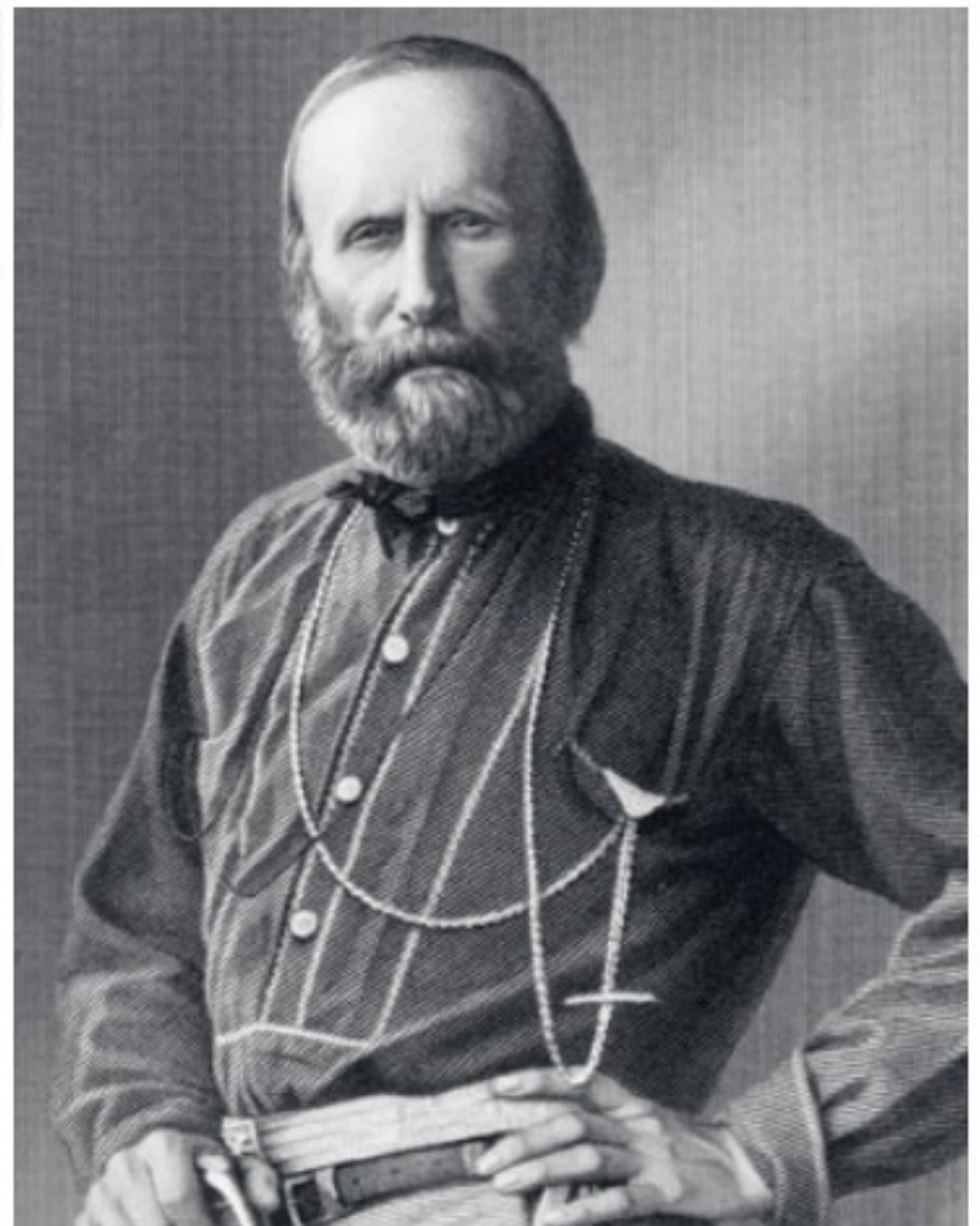
Ved midten av 1800-tallet var den italienske og den tyske befolkningen spredt på flere stater. I løpet av en tjuetårsperiode, fra begynnelsen av 1850-årene til begynnelsen av 1870-årene, ble både Italia og Tyskland samlet.

Samlingen av Italia

Italia hadde vært delt i flere enheter siden antikken, og etter forhandlingene på Wienerkongressen besto det italienske området av tre kongedømmer, flere mindre fyrstedømmer og pavestaten. Bare ett av de tre kongedømmene, Sardinia-Piemonte, hadde en italiensk kongeslekt på tronen. De to andre var styrt henholdsvis av en gren av det franske kongehuset og av den østerrikske keiseren. Også fyrstedømmene hadde delvis italiensk, delvis østerriksk styre.

Til venstre: Den italienske halvøya år 1859, to år før samlingen.

Til høyre: Giuseppe Garibaldi (1807–1882) er en sentral person for samlingen av Italia. Med utgangspunkt på Sicilia samlet han en geriljahær som med vekslende støtte underveis til slutt ble avgjørende for grunnleggelsen av Kongeriket Italia i 1861. [I hvor stor grad kan enkeltmennesker påvirke historien?](#)

Samlingen av Italia foregikk med utgangspunkt i Sardinia-Piemonte, der kong Viktor Emanuel (1820–1878) regjerte. I 1852 utnevnte kongen adelsmannen Camillo di Cavour (1810–1861) til statsminister, og dermed var en viktig forutsetning for et samlet Italia på plass. Cavours mål i livet var nemlig å forene italienerne i én, felles stat. Dette målet hadde støtte blant mange aristokrater og hos folk fra det øvre sjiktet av middelklassen, særlig ettersom misnøyen med den østerrikske dominansen i Nord- og Sentral-Italia økte. I tillegg eksisterte det mer folkelige bevegelser, der nasjonalistiske mål var knyttet sammen med ønsket om liberale reformer.

Allerede som ung mann var Cavour en overbevist liberalist, og da han ble statsminister, gjennomførte han store reformer i liberalistisk retning. Det førte til at Sardinia-Piemonte ble den mest liberale av statene i det italienske området. Etter først å ha konsentrert seg om innenrikspolitikken, vendte Cavour blikket utover landegrensene. Gjennom kløktig taktikk og diplomatiske kruspring klarte Cavour å legge mesteparten av det italienske området inn under Sardinia-Piemonte, og i 1861 var målet om et samlet Italia fullført.

Samlingen av Tyskland

Mens den italienske samlingen hadde sitt utgangspunkt i et liberalt monarki, var utgangspunktet for den tyske samlingen antiliberal. Samlingen ble ledet av den konservative adelsmannen Otto von Bismarck (1815–1898). Han var blitt utnevnt til statsminister i Preussen i 1862 for å håndtere liberal opposisjon i parlamentet.

Da Bismarck ble statsminister, besto det tyske området av 39 kongeriker, fyrstedømmer og frie byer, med Østerrike og Preussen som de to mest betydningsfulle statene. Felles var tysk språk, kultur og tradisjon. Etter hvert som tanken på et samlet Tyskland modnet, ble det reist spørsmål om hvilken av de to statene som burde være den dominerende. Burde man samles om en «stortysk løsning» med Østerrike som den ledende staten, eller skulle man heller gå for en «lilletysk løsning», uten Østerrike, men med Preussen som den ledende staten?

Bismarcks mål var å sikre Preussens lederstilling. Han hadde større tro på at dette kunne skje ved bruk av makt enn gjennom liberale prosesser: «Tidens store spørsmål avgjøres ikke med taler og flertallsbeslutninger, men med blod og jern.» Bismarck var en dyktig manipulator, både når det gjaldt diplomati og krigføring, og gjennom delvis framprovoserte kriger mot Danmark, Østerrike og Frankrike samlet han Tyskland til én stat. Ettersom det var Bismarck som ledet samlingen, var det den lilletyske løsningen, uten Østerrike, som ble gjennomført i 1871.

Finner du eksempler på at nasjonalismen også i dag kan virke samlende?

Området som ble samlet til Tyskland i 1871, i alt 39 kongeriker.

Nasjonalismen splitter

Mens nasjonalismen virket samlende for tyskere og italienere, var ideen om nasjonalstaten en trussel for det østerrikske imperiet. I tillegg til den tyske majoriteten besto imperiets befolkning av en stor ungarsk minoritet, av italienere, tsjekkere, rumenere, polakker, ukrainere og flere andre slaviske nasjonaliteter. Da Tyskland og Italia var etablert som moderne nasjonalstater, økte frykten for at tyske og italienske regioner ville bryte ut for å slutte seg til de nye statene. Dersom andre nasjonaliteter kom til å kreve innflytelse eller selvstendighet, kunne det bety slutten på imperiet. Myndighetene reagerte derfor sterkt mot både liberale og nasjonale bevegelser.

Det østerrikske imperiet ble i økende grad utfordret av sine etniske minoriteter og deres krav om selvstendighet. Dette forble en faktor som skapte ustabile forhold innenriks og for Østerrikes forhold til utlandet.

Otto von Bismarck (1815–1898): «Tidenes store spørsmål avgjøres ikke med taler og flertallsbeslutninger, men med blod og jern.» [Hva sier dette sitatet om Bismarck og hvordan han samlet Tyskland?](#)

Har du fått med deg dette?

- ✓ at gjennom opplysningstiden på 1700-tallet ble synet på staten og statsstyret endret
- ✓ at nye ideologier vokste fram som en følge av samfunnsendringene
- ✓ at opplysningsfilosofene argumenterte for maktfordeling, ytringsfrihet, religionsfrihet og like rettigheter
- ✓ at revolusjonen i Amerika var koloniernes frigjøringskamp fra Frankrike og Storbritannia
- ✓ at den amerikanske uavhengighetserklæringen ble vedtatt 4. juli 1776 og var preget av opplysningstidens idealer
- ✓ at opplysningstiden og den amerikanske revolusjon er en viktig bakgrunn for den franske revolusjon i 1789
- ✓ at den franske revolusjon forkaster det eneveldige styresettet og erstatter det med en grunnlov basert på maktfordelingsprinsippet
- ✓ at den franske revolusjon ble møtt med motstand, og etter terror, kriger og massehenrettelser ender med at Napoleon kupper makten i 1799
- ✓ at napoleonskrigene ender i Wienerkongressen i 1815, der europakartet revideres for å sikre en bedre balanse på kontinentet
- ✓ at befolkningsvekst, økt jordbruksproduksjon og endret kommunikasjon var forutsetninger for industrialiseringen
- ✓ at den industrielle revolusjon starter i Storbritannia ca. 1790 og endrer samfunnet på mange områder, blant annet ved at nye samfunnsklasser oppstår
- ✓ at nasjonalismen hadde potensial til både å splitte og forene folk og stater

Å gjøre

- 1 Oppsummer kapitlet ved hjelp av temasetninger. (Les mer om temasetninger på side 602.) Les første setning i hvert avsnitt i kapitlet for å oppsummere det du har lest. Husker du hva alt betydde?
- 2 Opplysningstiden. Opplysningstiden har undertittelen «Våg å vite!». Hva menes med dette? Lag to til fire problemstillinger som du mener var viktige for opplysningsfilosofene, og vurder deretter hvordan opplysningstidens tanker skiller seg fra dem som var rådende tidligere.
- 3 Den amerikanske revolusjon. Les utdraget fra uavhengighetserklæringen på side 216.
 - a Kan du finne opplysningstidens tanker i dette utdraget? Gi eksempler.
 - b Beskriv utviklingen som førte fram til at erklæringen ble undertegnet. Hvilke forutsetninger mener du fantes for at denne utviklingen kunne finne sted?
- 4 Den franske revolusjon. På side 218 ble du bedt om å notere de ulike årsakene til revolusjonen, og markere årsakene med en G, M eller U. Se på denne lista igjen (eller lag en ny).
 - a Hvorfor mener du årsakene er grunnleggende, medvirkende eller utløsende? Skriv fordi-setninger til de ulike årsakene. Eksempel: «Jeg mener [skriv årsaken inn her] er en medvirkende årsak FORDI [din begrunnelse inn her].»
 - b Sammenlign fordi-setningene dine med en medelev eller i plenum. Er dere enige om hva slags årsak det er? Om dere ikke er enige, skriver dere ned de andre fordi-setningene også.
- 5 Kildeoppgave. Utdrag fra den franske menneskerettighetserklæringen av 1789.
 - 1 Menneskene fødes og forblir frie og like i rettigheter.
 - 2 Målet for enhver politisk sammenslutning er å bevare menneskets naturlige og umistelige rettigheter. Disse rettighetene er frihet, eiendomsrett, sikkerhet mot og rett til motstand mot undertrykkelse.
 - 3 Opphavet til all suverenitet er etter sitt vesen hos folket.
 - 7 Ingen kan bli anklaget, fengslet eller holdt fast uten i de tilfeller som loven bestemmer, og i samsvar med de former som den har foreskrevet.
 - 10 Ingen skal forfølges for sine meninger, selv religiøse, med mindre de gir dem til kjenne på en måte som forstyrrer den offentlige orden som loven fastsetter.
 - 11 En av menneskets dyrebareste rettigheter er fritt å kunne meddele andre sine tanker og meninger; enhver borger kan derfor tale, skrive og trykke fritt, med det forbehold at han skal svare for misbruk av denne friheten i de tilfeller som loven fastsetter.
- 6 Den franske revolusjon.
 - a Hva slags kilde er dette? (Les mer om kilder og kildekritikk i kurset på side 540.)
 - b Hvilke likheter kan du finne mellom denne kilden og utdraget fra den amerikanske uavhengighetserklæringen på side 216? Hva skyldes likhetene?
 - c I det tredje punktet står det at suvereniteten er i «sitt vesen hos folket». Hva betyr dette, og hvordan strider det mot tidligere tiders oppfatning av suverenitet?
 - d Hvilke begrensninger finnes i erklæringen over? Er du enig i disse begrensningene? Begrunn svaret.
 - e Hvorfor var ideene som kommer til uttrykk i disse erklæringene, så revolusjonære i samtiden? På hvilken måte brøt de med tidligere tiders tanker om maktfordeling og menneskerettigheter?
- 7 Den franske revolusjon. Ta for deg to av forholdene i SPØKT, og se på endringene i Frankrike i perioden 1750 til 1805. (Les mer om SPØKT på side 18.)
 - a Hvilke endringer finner du innenfor de forholdene du har valgt? Lag en liste.
 - b Er endringene preget av brudd eller kontinuitet? (Les mer om begrepene på side 18.) Begrunn valget ditt.
 - c Tidligere i dette verket har revolusjonsbegrepet blitt drøftet, blant annet om jordbruksrevolusjonen egentlig var en revolusjon (se side 38). Vil du si at den franske revolusjon er en revolusjon? Og er den det innenfor alle SPØKT-faktorene?

- 8** Kildeoppgave. Napoleon.
- a** Se på de to bildene av Napoleon på side 224 og 225. Hvilket inntrykk får du av Napoleon på disse to bildene?
 - b** Hva tror du malerne har forsøkt å få fram ved å presentere ham på disse to måtene?
 - c** Hvordan tror du et maleri av Napoleon ville sett ut om en av hans motstandere hadde fått bestemme?
 - d** Hvilke spørsmål bør du stille deg om du skal bruke malerier som kilder til en historisk periode eller, som her, til en historisk person?
- 9** Den industrielle revolusjon. Arbeid i grupper. Gå sammen i gruppa og lag en disposisjon for et foredrag om den industrielle revolusjon. (Les mer om hvordan holde en muntlig presentasjon i kurset på *Perspektivers* nettsider/ i Smartbok.) Del deretter gruppa i tre.
- a** Den ene delen av gruppa skal konsentrere seg om innledningen av foredraget. Hvordan skal problemstillingen presenteres? Hvordan vekker dere publikums interesse?
 - b** Den andre delen av gruppa skal arbeide med hoveddelen. Her er det viktig at problemstillingene besvares, og at emnet settes i en sammenheng. (Les mer om å forklare en historisk hendelse i kurset på side 546.)
 - c** Den siste delen av gruppa skal lage avslutningen av foredraget. Pass på at dere oppsummerer, knytter trådene og samtidig åpner foredraget for andre innfallsvinkler.
 - d** Øv på foredraget sammen i gruppa. Er helheten god? Er det god sammenheng i foredraget?
 - e** Presenter foredraget for resten av klassen, eller drøft i plenum hvordan dere valgte å løse de ulike oppdragene.
- 10** Lange linjer: demokratiutvikling. På sidene 46 og 70 har læreverket behandlet temaet demokratiutvikling. Kapitlet du nettopp har arbeidet med, er et viktig steg på veien mot dagens demokratiske system.
- a** Hvilke tanker og ideer vil du ta med fra emnene som har blitt behandlet i dette kapitlet, når det gjelder utviklingen av demokratiet som styresett?
 - b** Hvilke spor etter opplysningstidens tanker finner du i det norske styresettet vi har i dag?
 - c** I essayet til Mona Ringvej på side 561 kan du lese om demokratiutvikling, der blant annet opplysningstiden blir omtalt. Her står det om 1700-tallet under tittelen «Demokratiet gjør come-back». Hvorfor har Ringvej brukt denne tittelen på perioden, og hvilke deler av demokratiet er det i så fall som gjør come-back?

Litteraturliste

- John Merriman: *A History of Modern Europe. From the Renaissance to the Present*, 2009
 Lars Arne Nordborg: *Det sterke Europa, 1815–1870*. Aschehougs verdenshistorie, bind 11, 2001
 R.R. Palmer og Joel Colton: *A History of the Modern World Since 1815*, 2006
 Jarle Simensen: *Vesten erobrer verden, 1870–1914*. Aschehougs verdenshistorie bind 12, 2001
 Kåre Tønnesson: *To revolusjoner, 1750–1815*. Aschehougs verdenshistorie, bind 10, 2001
 Elisabeth Aasen: *Opplysningstidens kvinner: «Lad dem studere. Lad dem regiere»*, 2010

I Norge var 1800-tallet en periode som betydde stor forandring. Den utviklingen som foregikk ellers i Europa, nådde etter hvert også Norge. Sterk befolkningsvekst førte til flytting fra bygda inn til byene og videre til Amerika. Jordbruket ble mer moderne og frigjorde arbeidskraft til industrien. De politiske endringene var betydningsfulle: Mens Norge på begynnelsen av 1800-tallet var underlagt en eneveldig dansk konge, var Norge på begynnelsen av 1900-tallet blitt en selvstendig, demokratisk nasjon.

Nasjonsbygging og vekst

Dette har skjedd

Ved starten av 1800-tallet hadde Norge vært i union med Danmark i omtrent 400 år. De aller fleste nordmenn var bønder, og sammenlignet med Europa var det svært få nordmenn som bodde i byer. En embetsstand, med stadig flere norskfødte medlemmer, utgjorde den gamle eliten i samfunnet, mens et voksende borgerskap i byene ble stadig viktigere. På slutten av 1700-tallet kom motsetninger mellom bønder og elite til uttrykk gjennom flere store bondeprotester. På samme tid ser vi at økende patriotisme ble synlige i kravene om eget universitet og egen bank.

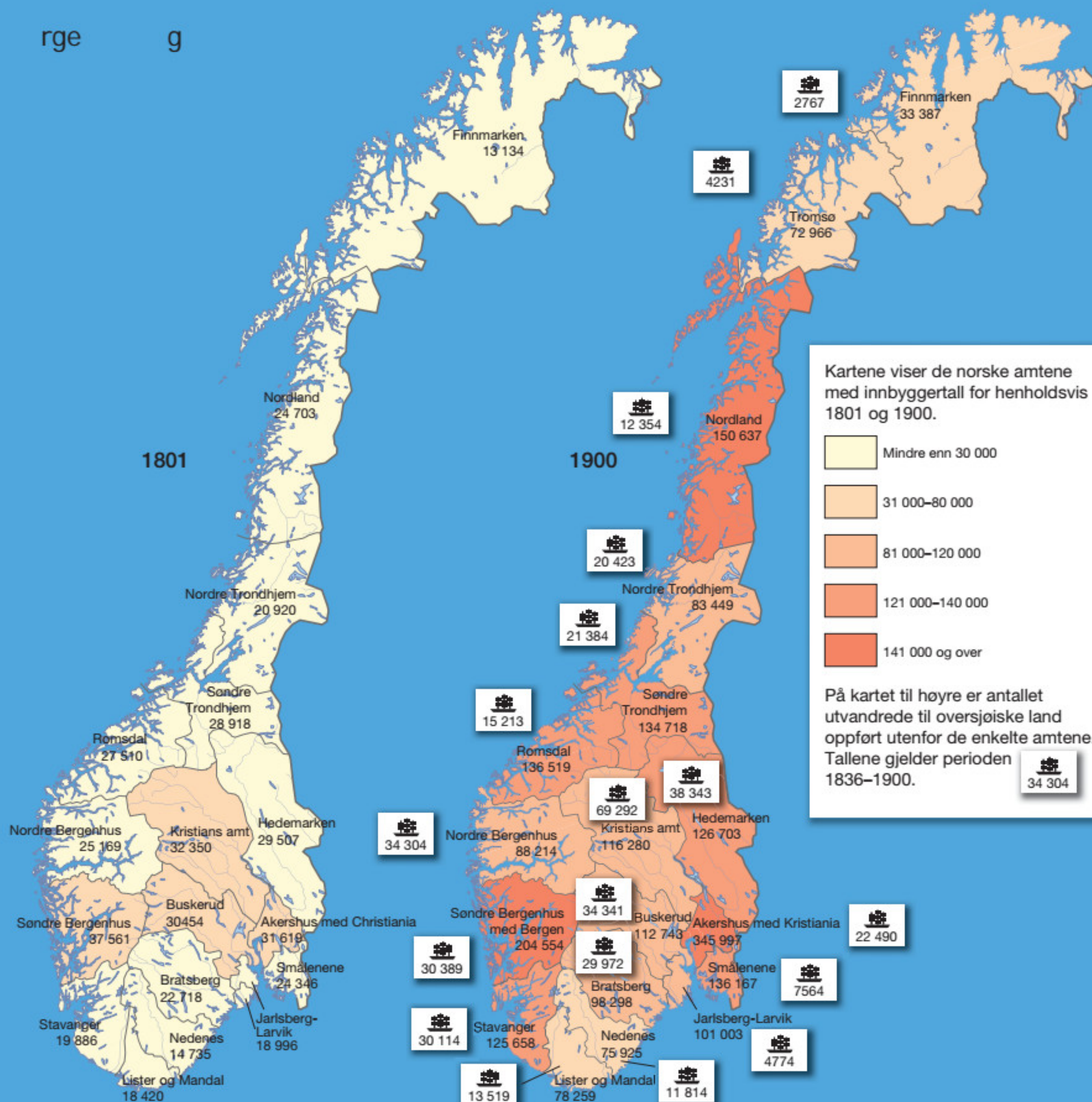
På slutten av 1700-tallet ble nye tanker om statsstyre og om folks rett til innflytelse virkeliggjort i USA og Frankrike. Revolusjonen i Frankrike ble innledningen til en lengre periode med krig, og Napoleons felttog i Europa var en blodig start på et nytt århundre. Mens ulike koalisjoner, med Storbritannia i spissen, tok kampen opp med Napoleon, førte Danmark-Norge en politikk som tok sikte på å holde landene utenfor krigen.

Innhold:

Historien ovenfra: politisk utvikling side 240 ■ Grunnloven side 242 ■ En ny union side 243 ■ Maktforholdet endres side 244 ■ Riksrettsdom og parlamentarisme side 248 ■ Historie nedenfra side 248 ■ Befolkningen øker side 249 ■ Jordbruket endres side 249 ■ Industrialisering side 250 ■ Folk flytter side 252 ■ Motkulturer side 258 ■ Veien til selvstendighet side 256 ■ Ut av unionen side 260 ■

Slik så det ut

rge g

- 1807 • Danmark-Norge med i napoleonskrigene på Frankrikes side
- 1814 • Grunnloven vedtas. Norge i personalunion med Sverige
- 1825 • De første utvandrene til Amerika forlater Norge
- 1837 • Formannskapslovene vedtas: Kommunene får selvstyre, det innføres lokalt demokrati
- Fra 1840-årene • De første norske industribedriftene etableres
- 1854 • Norges første jernbanelinje åpnes (Eidsvoll – Christiania)
- 1869 • Vedtak om årlige storting
- 1884 • Riiksrettssaken. Parlamentarismen innføres. Venstre og Høyre stiftes
- 1885 • Nynorsk (landsmål) og bokmål blir sidestilte målformer
- 1887 • Arbeiderpartiet stiftes
- 1898 • Allmenn stemmerett for menn
- 1905 • Unionsoppløsningen
- 1913 • Norske kvinner fikk stemmerett på lik linje med norske menn

Historie ovenfra: politisk utvikling

11. juni 1913 vedtok Stortinget å endre Grunnloven slik at alle norske borgere over 25 år, både menn og kvinner, fikk rett til å stemme. Grunnlovsendringen ble sanksjonert av kong Håkon 7. av Norge.

Hundre år tidligere fantes det ikke noen norsk grunnlov, ikke et norsk storting, ingen stemmerett og heller ingen egen norsk konge. Norge var en del av Danmark og ble styrt av den danske kongen i København. Danskekongen var eneveltig og hadde ubegrenset makt. Utviklingen fra å være underlagt en utenlandsk, eneveltig konge til å bli en selvstendig nasjon med allmenn stemmerett foregikk gjennom flere etapper.

Historien kan studeres ut fra forskjellige perspektiver. I dette kapitlet skal vi først ta utgangspunkt i den politiske historien. Politisk historie dreier seg om et lands styre og om landets forhold til andre makter. Hovedaktørene i en slik framstilling er samfunnets ledere, de som har politisk makt. Ettersom utgangspunktet er samfunnets øverste sjikt, kan vi betrakte det som historie ovenfra. I neste omgang tar vi det motsatte perspektivet og undersøker historien nedenfra. Da vil vanlige folks liv være i fokus.

Eidsvollsbygningen. Her møttes 112 framtreende menn i 1814 for å gi landet en grunnlov.

Eidsvoll 1814

Om morgenen første påskedag 1814 forberedte sogneprest Leganger i Eidsvoll seg til å preke for en usedvanlig forsamling. Framtreende menn, utsendt fra Vest-Agder i sør til Nord-Trøndelag i nord, var ventet til gudstjeneste i den gamle steinkirken hans. Den mest framstående av dem alle var imidlertid den danske prinsen Kristian Fredrik, som inntil Kielfreden i januar 1814 hadde vært tronarving til Danmark-Norge.

Prinsen sto på kirkebakken og tok imot mennene som ankom. Før de gikk inn i kirken, oppfordret han alle om å be Gud velsigne det store arbeidet de skulle i gang med. Presten holdt en god preken, selv om mange syntes anstrengelsene hans for å smigre prinsen var i meste laget. Til og med prinsen selv mente presten tok hardt i. «Heldigvis lar jeg meg slett ikke villedes av all den rosen man overvelder meg med», bemerket Kristian Fredrik i dagboka si.

Etter gudstjenesten reiste mennene – også prinsen – til hovedbygningen ved Eidsvoll Verk. Dette var stedet arbeidet deres skulle foregå. Her skulle de komme fram til en grunnlov for et selvstendig Norge.

Bakgrunn: Norge under napoleonskrigene

Helt siden slutten av 1300-tallet hadde Norge vært i union med Danmark, men gjennom hele perioden ble folket som bodde i Norge, betegnet som nordmenn, ikke som dansker. Det var med andre ord en bevissthet om at nordmenn var et eget folk. Fra slutten av 1700-tallet ble denne bevisstheten koblet sammen med nasjonalistiske ideer (se side 210). Men inntil begynnelsen av 1800-tallet hadde likevel tanken om at Norge burde bli en selvstendig stat, begrenset oppslutning. Napoleonskrigene endret dette.

Fram til høsten 1807 hadde Danmark-Norge som mål å bli stående utenfor krigene som herjet i Europa. På dette tidspunktet hadde Sverige allerede gått inn i alliansen mot Napoleon, og Napoleon hadde besluttet å stenge europeiske havner for britiske skip. Både briter og franskmenn forsøkte å presse den danske kongen til å gå med i krigen, særlig fordi Danmark-Norge hadde en stor flåte som var ettertraktet hos begge parter.

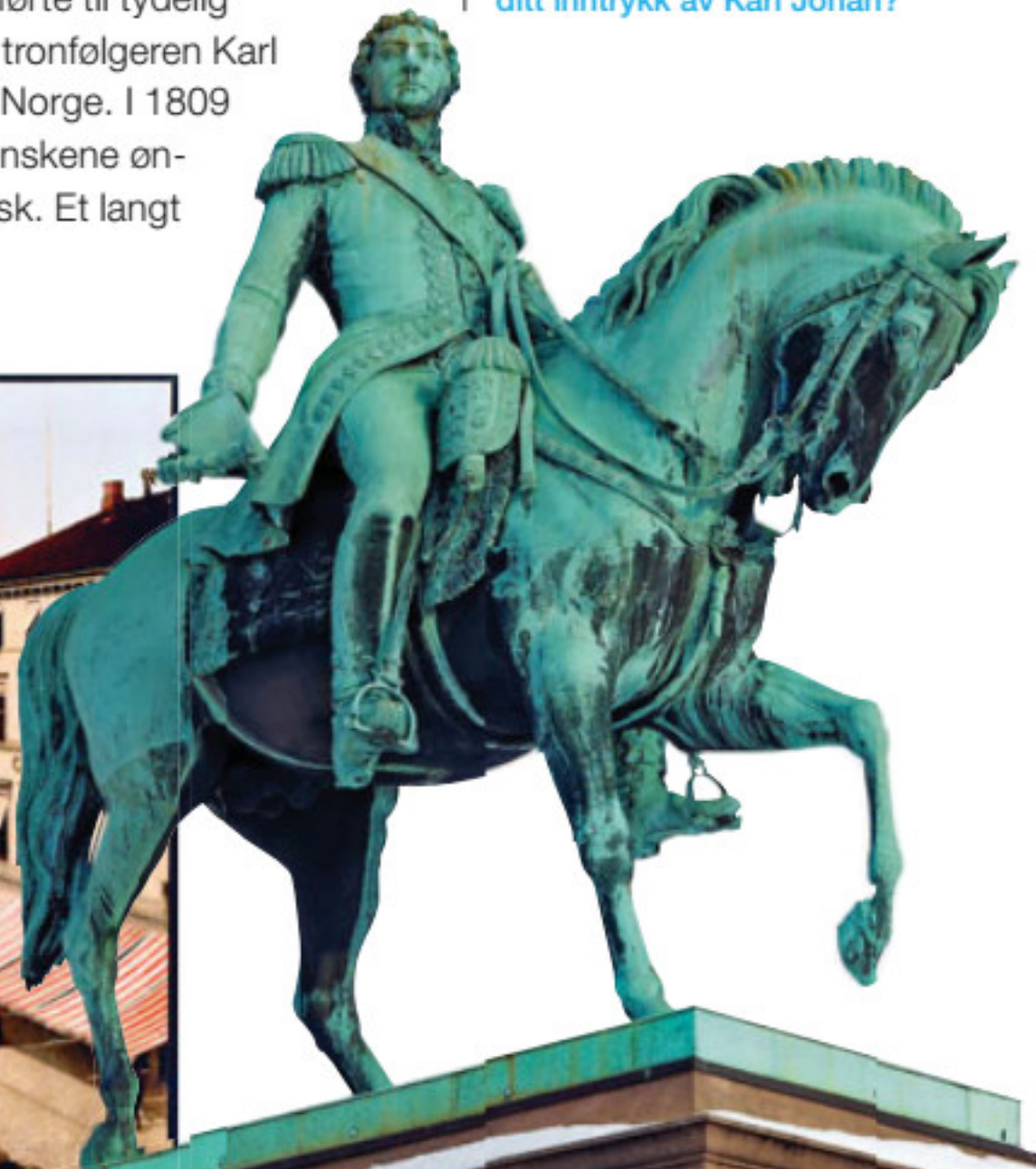
I august 1807 seilte britiske skip inn til København. Britene ba om at den dansk-norske flåten ble overgitt til dem, men danskene gikk ikke med på det uten videre. I begynnelsen av september besluttet britene derfor å bombardere København. Etter noen dagers bombardement kapitulerte danskene, og britene kunne reise av gårde med den dansk-norske flåten. Det førte Danmark-Norge inn i krigen på Napoleons side.

Som alliert med Napoleon hadde Norge fiendtlige stater på begge sider. Storbritannia i vest gjennomførte en blokade av norskekysten for å bryte nordmennenes kontakt med Danmark og for å ramme den norske handelen med utlandet. Det førte til at den viktige trelasteksporten stoppet opp og importen av korn tok slutt. På samme tid slo kornhøsten feil, og vintrene 1809 og 1812 var det stor nød i landet. Handelsstandens økonomiske tap og matmangel førte til tydelig misnøye med det danske styret. I øst ventet den svenske tronfølgeren Karl Johan (1763–1844) på en anledning til å legge under seg Norge. I 1809 hadde Sverige mistet Finland til Russland, og selv om svenskene ønsket Finland tilbake, vurderte Karl Johan det som urealistisk. Et langt mer overkommelig mål var å overta Norge fra Danmark.

Hva betyr det å se historien ovenfra? Basert på det du vet om 1800-tallet i Norge fra før, hvilke emner tror du vil bli behandlet i denne første delen av kapitlet? Lag en liste.

Hvilke hendelser førte til at Norge kom i union med Sverige? Lag en tidslinje, og skriv noen få stikkord som utdypet hvert punkt du har på linjen.

Karl Johans gate fra 1880-årene, og statuen av Karl Johan slik den ser ut i dag. [Stemmer denne statuen med ditt inntrykk av Karl Johan?](#)

Hvordan skal Norge styres?

Napoleon, og dermed Danmark-Norge, tapte krigen. Ved fredsoppgjøret i januar 1814 måtte den danske kongen si fra seg retten til Norge, til fordel for den svenske kongen. Det er imidlertid mye som tyder på at dansk kongen ikke hadde alvorlige tanker om å gi opp Norge. Blant annet var Kristian Fredrik, som tronarving, innstilt på å overta makten i Norge, og idet han fikk vite resultatet av fredsforhandlingene, tok han rollen som norsk motstandsleder. Kristian Fredrik reiste deretter rundt for å søke støtte hos norske stormenn til et opprør mot Sverige.

Underveis ble Kristian Fredrik kjent med at det også blant folket fantes ideer om hvordan Norge skulle styres framover. Mange var inspirert av tankene fra den franske revolusjon og argumenterte for et konstitusjonelt monarki, det vil si at kongens makt måtte begrenses av en grunnlov og være underlagt en folkeforsamling. Sterke krefter hevdet at da den danske kongen ga opp sin makt over Norge, ble den ført tilbake til nordmennene. Kristian Fredrik konkluderte derfor med at det lureste var å kalle inn representanter fra de ulike landsdelene til en riksforsamling med oppdrag om å lage en norsk grunnlov. Og det var altså disse mennene som etter gudstjenesten reiste videre til hovedbygningen på Eidsvoll Verk.

Grunnloven

Grunnlovens første paragraf slo fast at Norge skulle være et fritt, uavhengig og udelelig rike. Makten skulle deles mellom en lovgivende, en utøvende og en dømmende makt.

- Lovgivende makt: Stortinget. Det var altså folkeforsamlingen som fikk myndighet til å gi lover, ilegge skatter og avgifter og bevilge penger.
- Utøvende makt: Kongen og regjeringen, med ansvar for å iverksette lovene Stortinget vedtok. Kongen hadde imidlertid en mulighet for å utsette iverksettningen av lover han var uenig i, men dersom tre forskjellige storting etter hverandre

Hva: Riksforsamlingen

Hvem: 112 representanter som skulle gi Norge en grunnlov

Når: April–mai 1814

Av de mennene som kom sammen på Eidsvoll i april 1814, var 57 embetsmenn og militære, 18 var næringsdrivende, og 37 var bønder. På grunn av lange avstander hadde ingen representanter fra de nordligste fylkene nådd fram i tide.

Etter bare to dagers samling ble det klart at forsamlingen var splittet i to grupper:

Unionspartiet

Mindretallet, ledet av grev Herman Wedel Jarlsberg. De ønsket en løs union med Sverige, hvor Norge hadde en egen grunnlov.

Selvstendighetspartiet

Flertallet, ledet av sorenskriver Christian Magnus Falsen. Deres mål var i første omgang et selvstendig monarki med Kristian Fredrik som norsk konge. I neste omgang kunne dette føre Norge tilbake i en union med Danmark, ettersom Kristian Fredrik var tronarving i Danmark.

Til tross for uenigheter mellom de to grupperingene var det en enstemmig forsamling som vedtok og undertegnet Grunnloven 17. mai 1814. Deretter valgte de Kristian Fredrik til norsk konge.

- ● **abdisere**: frasi
seq tronen

«Sildesalaten», det norske flagget under unionen med Sverige, tatt i bruk fra 1844.

Maktforholdet endres

Etter 1814 ble *embetsmennenes* posisjon styrket, og de kommende tiårene skulle bli deres glanstid. Embetsmennene hadde i utgangpunktet en sterk posisjon i Norge. Den norske eliten besto i all hovedsak av embetsmenn, ettersom antall adelige var få og det ikke fantes noen stor gruppe rike forretningsmenn. Dessuten hadde embetsmennene – i kraft av sine stillinger – kontroll med lokaladministrasjon og sentraladministrasjon.

Både sosialt og administrativt hadde altså embetsmennene stor betydning. Med det politiske styret som ble innført i 1814, fikk de også sterk politisk innflytelse. For det første var det stort sett embetsmenn som ble valgt ut av kongen til å sitte i regjering, og for det andre hadde både bønder og borgere en tendens til å velge embetsmenn som sine representanter på Stortinget. Til tross for at embetsmennene bare utgjorde omkring 2 % av befolkningen, var om lag halvparten av de folkevalgte embetsmenn fram til 1830. Deretter minket andelen gradvis fram til 1870, da de fikk 25 % av plassene på Stortinget. Når det gjelder andelen representanter fra borgerskapet i byene, ble det færre handelsmenn og flere håndverkere på Stortinget utover på 1800-tallet. Samtidig fikk funksjonærene, som var en voksende gruppe i samfunnet, flere representanter. Den delen av befolkningen som hadde størst økning i antall representanter, var bøndene.

Kongens makt svekkes

Fra 1840-årene og fram mot 1870 ble kongens makt svekket til fordel for regjeringens. Dette hadde sammenheng med personlighet og egenskaper både hos kongene og hos statsrådene. Karl Johans etterfølgere var mindre styringsdyktige enn forfaren sin, og dermed fikk de norske statsrådene større handlingsrom. I tillegg ble juristen Frederik Stang (1808–1884) førstestatsråd i 1861, og i ham fikk den norske regjeringen en handlekraftig og myndig leder. Han sørget for at statsrådene tok selvstendige avgjørelser i viktige saker, og bidro dermed til å redusere den svenske kongens innflytelse.

Stortingets innflytelse vokser

De første tiårene etter 1814 forsøkte regjering og konge stadig å begrense de folkevalgtes innflytelse, men stortingsrepresentantene var svært påpasselige med ikke å gi fra seg rettighetene Grunnloven ga dem. Flere forslag som kunne ha gitt Stortinget mindre makt, ble forkastet, som for eksempel at Stortinget bare skulle møtes hvert femte år i stedet for hvert tredje, at stortingsrepresentantene ikke skulle velges av folket, men utnevnes av kongen, og at kongen skulle ha absolutt veto i stedet for utsettende veto i lovsaker.

Samtidig som de folkevalgte holdt fast ved sine opprinnelige rettigheter, vokste Stortingets makt i forhold til regjeringen gradvis og stille. Dette var i første omgang et resultat av den økonomiske utviklingen. Vi husker at det var Stortingets oppgave å fordele pengene i statsbudsjettet. Fra 1814 til 1850 vokste statsbudsjettet med 130 % og fra 1850 til 1880 med ytterligere 240 %. Større summer å fordele betydde større makt. I tillegg gikk Stortinget bort fra å gi store, uspesifiserte bevilgninger og begynte i stedet å bevilge begrensede summer til konkrete mål. Stortingets mulighet til å utøve makt hang altså nøye sammen med kontrollen over statsbudsjettet.

En opplagt begrensning av stortingsmennenes reelle makt var Grunnlovens bestemmelse om at Stortinget bare skulle være samlet tre måneder hvert tredje år. De folkevalgte forsøkte stadig å forlenge perioden Stortinget var samlet, og etter hvert ble det vanlig praksis å være samlet i seks til åtte måneder. I 1869 fikk dessuten

- ● **embetsmann:** en person som innehar et høyere embete (en stilling) i statstjenesten. Embetsmannen er utnevnt av Kongen i statsråd.
- ● **veto:** fra latin: «jeg forbyr». Kongen hadde rett til utsettende veto i lovsaker, han kunne altså forsinke innføringen av lover han var imot. Retten til utsettelse gjaldt to ganger. Dersom den samme loven ble vedtatt at tre ulike storting, var kongen nødt til å sanksjonere (godkjenne) loven. Hadde han hatt absolutt veto, kunne han stoppet lovene helt

representantene gjennomslag for årlige storting. Når de folkevalgte møttes mer permanent, økte den offentlige aktiviteten, og de fikk bredere erfaring og større selvsikkerhet. Dermed var grunnlaget lagt for en sammenhengende og langt mer offensiv politikk overfor regjeringen.

«All makt skal samles i denne sal ...»

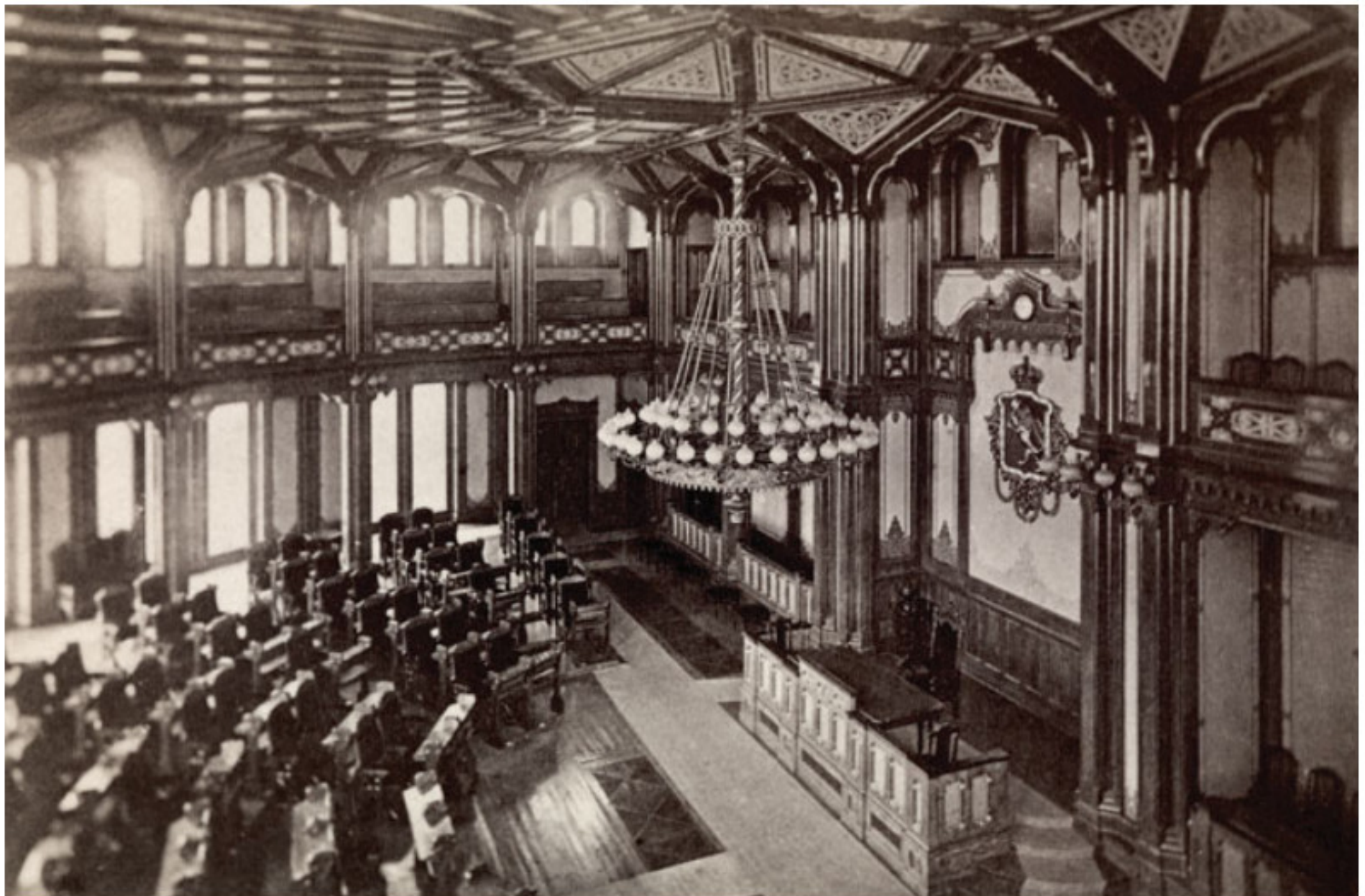
Mens tiden fra omkring 1840 til 1869 var preget av et balansert og avslappet forhold mellom Stortinget og regjeringen, skulle de neste femten årene bli preget av strid. Etter avgjørelsen om årlige storting i 1869 fulgte nemlig et nytt stortingsvedtak som skapte stor brudulje. Striden *kulminerte* i 1884 med innføringen av *parlamentarismen*.

Den stortingsrepresentanten som sto klarest fram som motstander av embetsmannsstyret, var Johan Sverdrup (1816–1892). Han var utdannet jurist, ble valgt inn på Stortinget første gang i 1851, 35 år gammel, og var stortingspresident fra 1871 til 1885. Sverdrup hadde vært en drivkraft bak vedtaket om årlige storting. Imidlertid var det fortsatt slik, mente han og majoriteten av stortingspolitikerne, at de folkevalgte hadde for liten makt. Målet, ifølge Sverdrup, måtte være at

«all makt og kraft samles her i denne sal [stortingssalen] for å avgjøre de viktigste sakene i samfunnet. Det kan ikke lenger regjeres uten Stortinget, det må regjeres med Stortinget.

Kongens makt svekkes i perioden, og Stortingets innflytelse vokser. Hva gjør dette med maktfordelingen i det norske samfunnet i perioden? Lag en liste over hvilke endringer som blir mulig ved at Stortinget får større innflytelse.

Stortingssalen fotografert i 1870.
«All makt i denne sal!»

- **kulminere:** nå høydepunktet
- **parlamentarisme:** en politisk styreform der den utøvende makt (regjeringen) utgår fra et flertall i den lovgivende forsamling (Stortinget)

Striden som førte fram mot innføringen av parlamentarismen er komplisert. Forsøk å lage to–tre problemstillinger om hva striden sto om. Hvilke hovedlinjer finnes? Hva er det overordnede problemet?

I 1872 vedtok Stortinget med stort flertall at statsrådene var forpliktet til å møte i Stortinget for å forsvare sin politikk. Ministeransvarlighet, som dette kalles, hadde vært en kampsak for Stortinget i flere tiår, mens statsrådene hadde vært – og var – klare motstandere av dette. De fryktet et slikt vedtak ville føre til at regjeringen måtte innordne seg etter Stortinget, og hevdet at prinsippet om maktbalanse ville bli svekket. Kongen fulgte statsrådenes ønske og nektet å *sanksjonere* loven.

I mars 1880 vedtok Stortinget for tredje gang at statsrådene måtte møte i Stortinget. Men kongen nektet fortsatt å sanksjonere, og dermed var striden et faktum. Hvilke muligheter fantes nå?

Ifølge Grunnloven hadde kongen altså utsettende veto i lovsaker, han hadde rett til å nekte å sanksjonere en ny lov to ganger. Kongen hevdet imidlertid at han hadde absolutt veto i grunnlovssaker, slik som dette. Stortinget sto på sitt, og i juni samme år gikk 74 av 114 stortingsrepresentanter inn for å kunngjøre loven som gyldig uten kongens sanksjon.

Med dette gikk konflikten om statsrådenes ansvarlighet over til å bli et spørsmål om grunnleggende prinsipper for styringen av landet, om forholdet mellom statsmaktene. Stortingets besluttsomhet ble en krigserklæring mot regjeringen, med riksrett som neste skritt.

Hva er riksrett?

Det forekommer at de som er satt til å forvalte og utøve statsmakt, utfører handlinger som er ulovlige. Dersom regjeringsmedlemmer, stortingsrepresentanter eller høyesterettsdommere begår straffbare handlinger, som å stjele biler eller drive økonomisk bedrageri, skal vedkommende dømmes i vanlig rettsinstans. Men dersom samme person, i kraft av sin stilling som regjeringsmedlem, stortingsrepresentant eller høyesterettsdommer, utfører handlinger som er i strid med Grunnloven, skal vedkommende stilles for riksrett.

Helt fram til 2009 besto Stortinget av to avdelinger: Odelstinget og Lagtinget. Tre fjerdedeler av stortingsrepresentantene utgjorde Odelstinget, mens den resterende fjerdedelen utgjorde Lagtinget. Ved en riksrettssak var Odelstinget påtalemyndighet, som altså hadde i oppgave å reise tiltale. De som skulle dømme i saken, var medlemmene av Lagtinget og de faste dommerne i Høyesterett.

I 1880 stemte en klar overvekt av stortingsrepresentantene for at grunnlovsendringen var gyldig uten kongens sanksjon. Likevel var det såpass mange folkevalgte som støttet regjeringen, at det ikke ville være flertall for å få noen dømt i en riksrettssak. For å ha en sikker riksrettssak måtte opposisjonen være stor nok til at de både kunne fylle opp alle plassene i Lagtinget og samtidig ha flertall i Odelstinget.

Venstre mot Høyre

Før valget i 1882 mobiliserte både motstandere og tilhengere av riksrett. De politiske partiene var ennå ikke etablert, men betegnelsene Høyre og Venstre ble brukt for å skille de to grupperingene fra hverandre. Venstresiden, som ønsket riksrett, samlet seg rundt Johan Sverdrup. Høyresiden besto for en stor del av embetsmenn som støttet regjeringen. Begge sider drev omfattende valgkamp. Synspunktene ble fremmet skriftlig, gjennom aviser, i blader og politiske brosjyrer, men også muntlig, på store folkemøter rundt om i landet. Mens høyresiden tradisjonelt hadde basert seg på støtte fra regjeringsvennlige aviser, satset venstresiden i større grad på å spre sine synspunkter gjennom folkemøter.

« Et leve for det norske folk!

Bjørnstjerne Bjørnson på folkemøte i 1882

Venstres valgkamp i 1882 ble åpnet med et stort folkemøte på Stiklestad. Stedet var ikke tilfeldig valgt. Samtidens fremste folketaler, forfatter av nasjonalsangen, Bjørnstjerne Bjørnson, var hovedattraksjonen på møtet. I talen sin trakk han trådene tilbake til slaget på Stiklestad i 1030 og understreket at dette var «vår gamle selvstendighets største sted». Publikums applaus avbrøt Bjørnson flere ganger, og det lød jublende hurrarop fra forsamlingen da Bjørnson avsluttet talen med å be om et leve (et hurra) for det norske folk, som igjen skulle få oppleve selvstendighetens ære.

Bjørnstjerne Bjørnson taler på Stiklestad under Venstres valgkamp i 1862. [Hva ser du på bildet?](#)

På side 241 ble du bedt om å lage en liste over hva du trodde historie ovenfra skulle handle om. Stemte lista du lagde? Hva kjennetegner historie ovenfra?

► **Les mer om** demokratiutvikling i Mona Ringvejs essay på side 561.

Hvilke emner tror du historie nedenfra kommer til å omhandle? Lag en liste over hvilke emner du tror denne delen av kapitlet vil ta for seg

Kvinne i folkedrakt tegnet av Adolph Tidemand.

Riksrettsdom og parlamentarisme

På hele 1800-tallet hadde valgdeltakelsen vært lav. Vanligvis deltok under 50 % av de stemmeberettigede ved valgene. Men den store mobiliseringen før valget i 1882 endret dette og førte til en valgdeltakelse på hele 72 %.

Valget i 1882 ble en seier for Venstre. Partiet fikk 83 av 114 stortingsrepresentanter, og Lagtinget kunne fylles opp med venstrerepresentanter, samtidig som Venstre beholdt flertallet i Odelstinget. Ikke uventet bestemte Odelstinget å ta ut riksrettstiltale mot regjeringen Selmer, men til sterke protester fra Høyre.

I løpet av vinteren og våren 1884 kom dommene fra Lagtinget. De fleste regjeringsmedlemmene ble kjent skyldige. Ved å fraråde kongen å sanksjonere loven om statsrådenes møterett hadde de forbrutt seg mot sine embeter. Derfor ble de dømt til å fratre embetene de hadde hatt.

Selv om det nå var slått fast at regjeringen sto ansvarlig overfor Stortinget for politikken de førte, var det fortsatt slik at det var kongens oppgave å peke ut regjering. Oscar 2. utnevnte derfor en ny regjering, som besto av embetsmenn som tilhørte høyresiden i politikken. Dette ble dårlig mottatt av venstreflertallet på Stortinget. Dermed hadde ikke kongen noen annen utvei enn å be Sverdrup, Venstres leder, om å danne ny regjering. Slik fikk Norge for første gang en regjering som hadde sitt utgangspunkt i stortingsflertallet, og som sto ansvarlig overfor Stortinget. En slik styreform, der den utøvende makt (regjeringen) er avhengig av støtte fra den lovgivende forsamlingen (Stortinget), kalles parlamentarisme. Nå var makten samlet i stortingssalen.

Historie nedenfra

Så langt har vi hatt fokus på dem som hadde makt. Framstillingen har dreid seg om det politiske nivået, om konge, regjering og Storting. Vi kan fort få inntrykk av at norsk offentlighet på 1800-tallet dreide seg om maktkampen mellom styringsorganer. I realiteten reflekterte de politiske hendelsene endringer som skjedde ellers i samfunnet. Folks engasjement for hvordan samfunnet burde være, økte. Dette hadde sammenheng med den generelle utviklingen i Norge i dette århundret.

Gjennom de såkalte formannskapslovene, som ble vedtatt i 1837, fikk kommunene selvstyre, og det ble innført lokalt demokrati. Skolevesenet ble utbygd og bedret slik at opplysningsnivået i befolkningen økte. Samtidig bidro ulike former for kommunikasjon, som tog, dampskip og veier, men også telegraf, til å bedre folks tilgang på informasjon om hva som rørte seg. Flere nye aviser og større tilgang på bøker var også av betydning for det økte samfunnsengasjementet i befolkningen.

Hvem var nordmannen?

« Noen er i sannhet flotte karer, men de synes ofte å være svekket av sterk henfallelighet til brennevin og ser ut som folk som på grunn av slit og strev er blitt for tidlig gamle. (...) Meget av den troskyldighet som de engang var kjent for, er borte, og i visse distrikter er de like flinke til å utnytte den reisende som sine brødre i de sveitsiske alper. Så henfalne er disse menneskene til drikk at man nesten kan undre seg over at det ikke forekommer mer selvantennelse blant dem.

Sitatet er fra den engelske marineoffiseren William Henry Breton. Etter en rundreise i Norge i 1834 bestemte han seg for å gi ut en bok om sine opplevelser på reisen, først og fremst med tanke på andre engelskmenn som kunne tenke seg å vite litt mer om Norge.

Bretons reise foregikk med hest, til fots og med båt. Fra 1830-årene hadde veiutbygging vært en viktig oppgave, og Breton forteller om strekninger med overraskende gode veier. Andre steder var kvaliteten såpass dårlig at det var en trussel både for kjøretøyet og for passasjerens knokler. Breton var begeistret for de norske prestene han møtte, men bøndene hadde han mindre til overs for.

Tonen i Bretons skildring fra norgesturen er i det hele tatt preget av en selvbevisst ovenfra-og-ned-holdning. Norge var et fattig land i Europa, det lå perifert til og hadde liten betydning i europeisk sammenheng.

Den norske befolkningen var mer homogen enn befolkningen i de fleste andre europeiske land, for eksempel var 96–97 % av befolkningen etnisk norske. De resterende prosentene besto av samer og av kvener/finner som hadde vandret til Norge østfra i løpet av 1600- og 1700-tallet. En ensartet etnisk befolkning er imidlertid ikke synonymt med manglende kulturforskjeller. Geografisk og sosial avstand bidro til store ulikheter på mange områder. Språk, næringsgrunnlag, utdanningsmuligheter og hverdagsliv varierte med økonomiske ressurser og bosted.

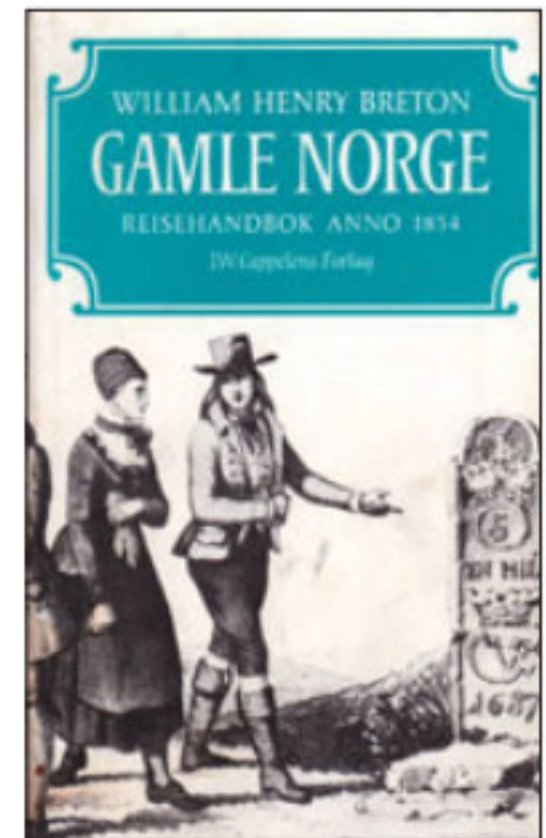
Befolkningen øker

I 1815 bodde det nesten 900 000 mennesker i Norge. I løpet av de påfølgende seksti årene vokste innbyggertallet med 100 %, slik at i 1875 besto den norske befolkningen av 1,8 millioner mennesker. I samme periode økte antall selvstendige gårdbrukere med omkring 50 %. Disse tallene forteller oss flere ting: Først og fremst er det åpenbart at jo flere gårdsbruk, jo knappere tilgang på jord. Dermed ble bonde-sønnenes muligheter for å følge i farens fotspor mindre. Videre ser vi at befolkningsveksten var dobbelt så stor som veksten i gårdsbruk. Det betyr at en økende del av befolkningen måtte finne arbeid andre steder enn i jordbruket, og samtidig måtte de som drev jorda, brødfø en stadig større befolkning. Dermed kan vi konkludere med at i Norge, som ellers i Europa, måtte effektiviteten i jordbruket bli større.

Jordbruket endres

Effektiviseringen av det norske jordbruket hang tett sammen med bedret kommunikasjon. Fra omkring 1820 begynte norske myndigheter å bygge ut dampskiptrafikken langs kysten, og ved midten av århundret eksisterte det et sammenhengende rutenett for båttrafikk. Fra 1830-årene skjøt veiutbyggingen fart, og i 1854 ble den første jernbanen åpnet på strekningen mellom Christiania og Eidsvoll. Etter hvert som forbindelsen mellom by og land ble bedre, fikk bøndene bedre tilgang til stadig voksende markeder for sine produkter. Dermed gikk bøndene bort fra å produsere kun for selvberging, men ble i stedet opptatt av å produsere det som ga best inntjening ved salg. Slik ble gårdsdriften mer spesialisert.

Gjødsling og ny teknologi bidro også til å øke produktiviteten i jordbruket. Nye redskaper, som for eksempel slåmaskinen, kom i bruk og reduserte behovet for arbeidskraft. Samtidig førte de nye maskinene til at mindre jordstykker ble samlet i større enheter, noe som gjorde driften ytterligere effektiv. Alle disse endringene i landbruket omtales ofte som det store *hamskiftet*.

- • **ham:** hud, pels, fjærdrakt. Å skifte ham: å forandre utseende

Rogneby gård, Østre Toten

En sommerdag i 1869 hadde gårdsfolket på Rogneby på Østre Toten en spesiell opplevelse. Peder Adolf Thorén, en av de første fotografene i landet, var kommet til gårds for å ta bilde av gården og folket som holdt til der.

På Rogneby bodde brødrene Even og Johannes Sund med familie, tjenestefolk og legdebarn, og til gården hørte også flere husmannsplasser. Sannsynligvis var det Thoréns idé å samle hele gårdsfolket, både høy og lav, til fotografering på tunet, og det var nok fotografen som instruerte folket i hvordan de skulle stille seg opp foran våningshuset.

Foran til venstre sitter Johannes med kone og sønn. Even er ikke med på bildet, men kona og sønnen hans sitter til høyre for Johannes og familien. Stuemøblene er båret ut, og på bordene er det dekket opp med kaffeservise, sølvkanner og vin både i flasker og glass. Bak de to familiene er tjenestefolket oppstilt. Noen av dem bodde fast på gården, mens andre var husmenn og dagarbeidere. Til sammen er 51 personer med på bildet, og det var mange personer som måtte i sving for at onnearbeidet en sommer i 1860-årene skulle komme i havn.

« I våronna ble det utelukkende benyttet menn, unntatt i potetsettingen, men i slåttonna trengtes ca. 25 mann og 12 piker, samt kjøregutter. I skuronna (innhøstingen) deltok alle husmannskjerringene og barn og alle som trengte å tjene noe ekstra. Da var det ofte opptil 150 mennesker på gården som alle hadde kosten. Det koktes i en ualminnelig stor bryggepanne i størhuset (ildhuset) og spistes ved 8 alen (5 meter) lange spisebord ute på gårdsplassen.

Axel Coldevin: Norske storgårder, 1950

I dag er det ingen hester på Rogneby gård. Den siste ble solgt i 1962. Det er heller ingen husmenn eller tjenestefolk på gården. De 150 personene som trengtes i 1860-årene for å utføre gårdsarbeidet i de travle periodene, er erstattet av moderne landbruksmaskiner.

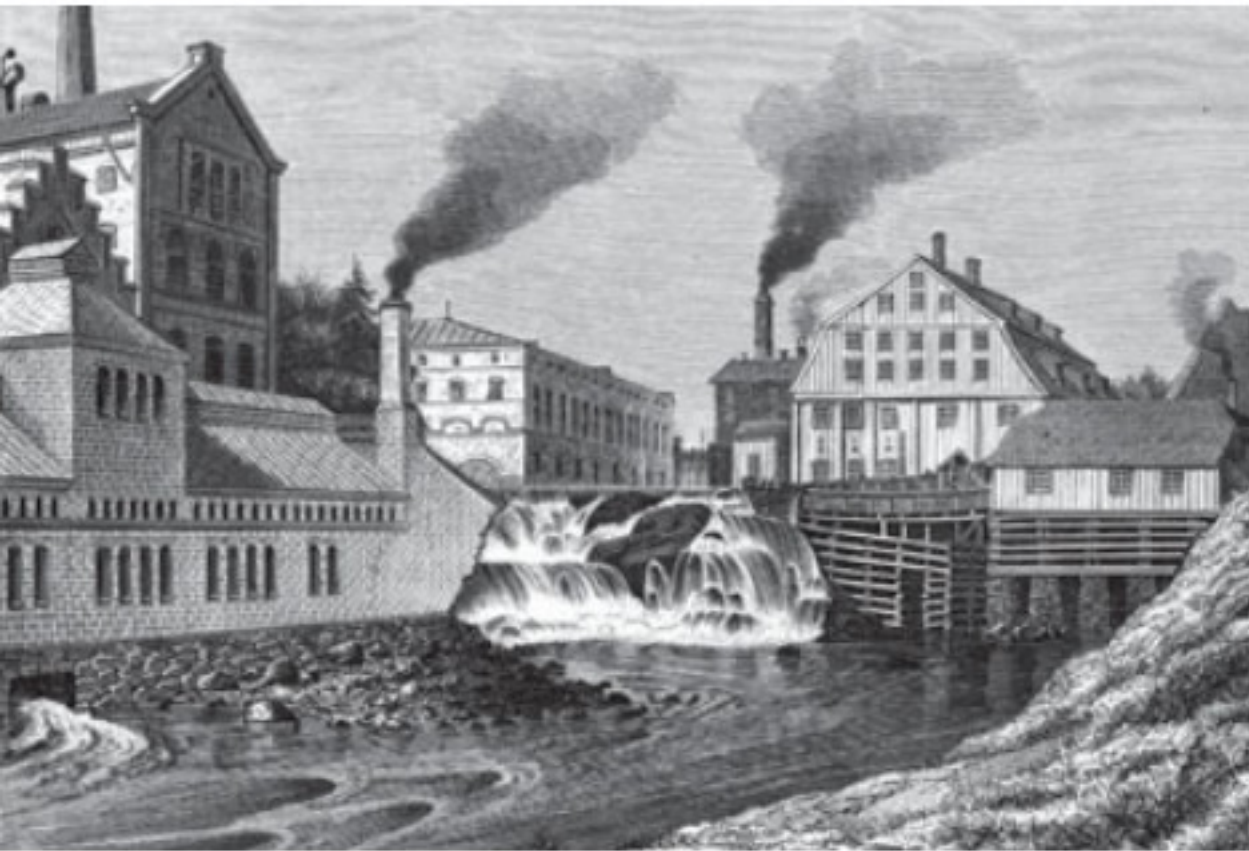
I nettressursene til *Perspektiver* kan du lese mer om historien til Rogneby gård, og om hvordan utviklingen her gjenspeiler viktige trekk fra 1800-tallet og fram til i dag.

Bildene viser bemanningen på Rogneby gård i år 1869 og 2013. [Hva sier bildene om endringene i landbruket på disse 144 årene?](#)

Industrialisering

Endringene på landsbygda foregikk samtidig med en begynnende industrialisering. Fra 1840-årene ble det etablert flere industribedrifter, først og fremst spinnerier og mekaniske verksteder, langs Akerselva utenfor Christiania. Det var lenge slik at fabrikene langs Akerselva var de største industribedriftene i landet, og samlet utgjorde de en av de største norske arbeidsplassene. Flere andre norske byer, som Bergen, Trondheim, Kristiansand og Drammen, fikk også tidlig moderne industribedrifter.

I tillegg til tekstilproduksjon og mekaniske verksteder var trelastnæringen viktig. Den hadde sitt tyngdepunkt ved utløpene av de store vassdragene ved Skien, Fredrikstad/Sarpsborg og Drammen. Fra omkring 1875 overtok treforedlingsindustrien den posisjonen trelasthandelen hadde hatt, og treforedling ble den første internasjonale storindustrien i Norge. Dette hang sammen med at i hele Europa økte lesekyndigheten og dermed markedet for lesestoff. Behovet for avisblad var stort, og norsk treforedlingsindustri var i stand til å møte denne etterspørselen.

Fra omkring 1860 var det stadig færre som arbeidet i primærnæringene jordbruk og fiske, mens antallet industriarbeidere økte. Omkring 1890 gikk tallet på sysselsatte i primærnæringene ned til under 50 %, men det var likevel ikke før etter århundreskiftet at industrisamfunnet fikk sitt endelige gjennombrudd i Norge. Det skjedde da ingeniørene oppdaget hvilken stor ressurs som lå i den norske fossekraften.

Akerselva i Oslo år 1867 og 2006. I dag er de gamle industribedriftene erstattet med serveringssteder, kontorlokaler og boliger.

Det er lett å tenke at mange av disse endringene var positive for samfunnet ved at de ga flere arbeidsplasser og nye markeder og førte samfunnet inn i en mer moderne tid. Er dette positivt, synes du? Hvilke eventuelle negative konsekvenser fikk utviklingen?

Normaltid

Før utbyggingen av jernbanenettet var det solas posisjon på himmelen som anga riktig tid. Det betyr at det ikke fantes en felles tidsangivelse innenfor ulike soner eller land, men at tiden var lokal. I Norge var klokka 12 på det østligste punktet 1 time og 47 minutter før klokka ble 12 på det vestligste punktet. Det var 22 minutters tidsforskjell mellom Bergen og Christiania og 4 minutters tidsforskjell mellom Drammen og Christiania. Etter hvert som jernbanenettet ble bygd ut, førte tidsforskjellene til visse problemer. For eksempel fulgte de to jernbanestasjonene i Christiania hver sin tid. Østbanen, som hadde linjer nordover og sørover, fulgte christianiatid, mens Vestbanen, med linjer vestover, fulgte drammenstid.

I 1847 ble felles jernbanetid innført i England. Nullmeridianen, som ligger i Greenwich utenfor London, ble utgangspunktet for den standardiserte tiden. Nullmeridianen er den lengdegraden som deler jorda i en vestlig og østlig halvkule, slik ekvator deler jorda inn i en nordlig og en sørlig halvkule. Lokal tid på nullmeridianen – Greenwich Mean Time (GMT) – ble standardtid for hele Storbritannia i 1880, og i 1884 ble GMT referansetid for hele verden. Ti år senere, i 1895, fikk også Norge standardisert tid. Da var det slutt på de lokale tidsforskjellene, og rutetabellene for jernbanen ble langt enklere.

► **Les mer om** migrasjon i Knut Kjeldstadlis essay på side 569.

Folk flytter

I løpet av hundreåret fra 1815 til 1915 emigrerte 40 millioner europeere til Amerika. Det foregikk en internasjonal folkevandring vestover, der folk fra Irland, Storbritannia og Tyskland ledet an. I løpet av 1800-tallet forlot om lag 800 000 nordmenn hjemmene sine for å etablere et nytt liv i Amerika, men noen reiste også til Australia, New Zealand og Sør-Afrika for å bosette seg. Antallet norske utvandrere var høyt. Bare Irland hadde flere utvandrere enn Norge i forhold til folketallet.

Fra bygdene

Vinteren 1860 hadde det falt uvanlig mye snø på Østlandet og Sørlandet. Våren var sen dette året, men i slutten av mai kom det store mengder regn, og snøen smeltet raskt. I juni kom storflommen. Omfattende områder ble satt under vann: Fra Vest-Agder til Sør-Trøndelag og fra Sogn og Fjordane til Hedmark kom det rapporter om store flomskader. Mange steder var denne flommen den største noensinne, ikke bare på grunn av enorme vannmengder, men også på grunn av varigheten. I august kom det nemlig en ny flom, først og fremst i Akershus og Østfold, og i november flommet Glomma igjen. Ødeleggelsene var voldsomme: Gårder, hjem og avlinger ble ødelagt. 1860 ble et uår for svært mange nordmenn, og 1860-årene var i det hele tatt en periode med kaldt klima og dårlige avlinger.

Det var ikke bare i jordbruket det var krise, også fisket ble dårligere omkring 1870. På dette tidspunktet forsvant plutselig silda fra kysten, og det var alvorlig for kystbefolkningen som hadde vært avhengig av sildefisket for å overleve. Bygdefolk, både i innlandet og ved kysten, så ingen annen utvei enn å starte et nytt liv i byen.

Uår og krise var en av flere årsaker til at folk flyttet. En annen viktig årsak var den sterke befolkningsveksten på 1800-tallet. I løpet av århundret ble samtidig gårdsdriften mer effektiv, og behovet for arbeidskraft i jordbruket sank. I Bygde-Norge ble det dermed et befolkningsoverskudd som måtte gå nye veier. Folk hadde hovedsakelig tre veier å gå:

- 1 Nordover, til Nordland, Troms og Finnmark
- 2 Til byene og de nye industriarbeidsplassene der
- 3 Ut av landet, først og fremst til Amerika

Livet som gårdbruker var ofte knapt, og med dårligere tilgang på jord opplevde mange nød og sult. Bondesønner og husmannssønner flyttet fordi de manglet jord. Når de ikke hadde mulighet for å drive gårdsbruk i hjembygda si, var det ikke annet å gjøre enn å søke jord et annet sted. Alt fra slutten av 1700-tallet hadde familier fra Østerdalen, Gudbrandsdalen og Sør-Trøndelag reist nordover for å slå seg ned i områder med mindre befolkningspress. Flyttingen til Nord-Norge økte etter som kommunikasjonsmulighetene ble bedre utover på 1800-tallet. Flyttingen til Finnmark var større enn til noe annet sted i landet, og mange av bygdene i Troms besto av folk som hadde kommet sørfra.

Til byene

I William Bretons reiseskildring fra norgesturen i 1834 sukker han litt over mangelen på norske byer:

« Dette fravær av byer er i seg selv nok til å skape store vanskeligheter for den som skriver om reiser i Norge. Leseren må til slutt bli trett av å slite seg gjennom skildringer av naturen alene, uten innslag av beretninger om bygninger, fortidslevninger og andre ting av interesse, som så ofte er å se i andre land.

Hadde Breton kommet tilbake noen tiår senere, kanskje helst etter 1875, ville han ha fått et annet bilde: Andelen nordmenn som var bosatt i byene, hadde økt kraftig. Nye tettsteder hadde vokst fram, og tilflyttingen til de gamle byene var stor. Christiania var den byen som hadde størst innflytting. Statistiske opplysninger fra 1875 viser at 58 % av Christianias befolkning var født andre steder. Tallene viser at også andre byer hadde stor tilflytting: I 1865 hadde alle de største byene, Bergen, Kristiansand, Stavanger, Trondheim og Drammen, mellom 30 og 45 % innflyttere.

De fleste som forlot bygda og flyttet til byen, var dårlig stilt. For mange fantes det ikke muligheter til å livnære seg som gårdbruker eller gårdsarbeider. Krisetider i jordbruket førte til økt flytting inn til byen, for eksempel var det svært mange som dro fra østlandsbygdene til Christiania etter stormflommen i 1860. Men det var ikke bare nød som drev folk hjemmefra. Mange, kanskje særlig unge folk, reiste ut for å prøve lykken, for å oppsøke muligheter andre steder.

Fra bondesamfunn til arbeiderliv

Å komme til byen var ikke det samme som å finne lykken. Det var stor fattigdom i byene også, og det nye bylivet var ofte like hardt som livet i bygda. Innflytterne fikk som regel dårligere jobber og lavere lønninger enn de som var født i byen. Fordi boligbyggingen gikk saktere enn befolkningsveksten, levde mange innflytterfamilier trangt og usunt.

Et flertall av mennene som flyttet til byen, ble sysselsatt i et yrke de var kjent med hjemmefra, for eksempel som håndverkere eller tjenestefolk. Men i takt med økende industrialisering ble flere og flere ansatt som fabrikkarbeidere, og de fleste arbeiderne kom opprinnelig fra bygdene. Det var ikke bare menn som tok seg arbeid i fabrikkene. For mange kvinner ble fabrikkarbeid et alternativ til det vanligste kvinneyrket, som var arbeid som tjenestejente. Som fabrikkarbeider fikk de nemlig både høyere inntekt og større frihet enn som tjenestejente. Kvinnene fikk dårligere betalt enn mennene, og kvinneyrker hadde lavere prestisje enn mannsarbeid. De kvinnelige fabrikkarbeiderne jobbet hovedsakelig i tekstil-, tobakks- og fyrstikkfabrikkene. På Hjula veveri, ved Akerselva, var så mange som 75 % av arbeidsstokken kvinner i 1885.

Arbeiderkvinnene var oftest unge og ugifte. Det var ikke enkelt å kombinere familieliv og yrkesliv, og de fleste sluttet å arbeide når de giftet seg. Men det fantes også arbeidende kvinner med familie, blant dem anslagsvis 6–7 % enslige mødre. Noen av disse hadde mødre eller svigermødre som tok seg av barna på dagtid, men ellers måtte barna klare seg selv. Da måtte fabrikkjentene skynde seg hjem i middagspausen for å sørge for stell og mat til barna sine. Litt eldre barn kunne få jobb i fabrikkene. Barn fikk enda mindre betalt enn kvinner, men for arbeiderfamiliene kunne inntekten fra barnas arbeid utgjøre en viktig forskjell.

Arbeidsforholdene på fabrikkene var usunne. Høyt støynivå svekket hørselen, og dårlig lys svekket synet. Dårlig renhold i fabrikklokalene gjorde møkkasjuke til en vanlig lidelse. Møkkasjuken besto av kvalme og oppkast, som kom av at man pusset inn støv som var blandet med smøreolje fra maskinene.

Storgaten, Christiania. Når kan dette bildet være fra? Ser du noe på bildet som gjør at du kan tidfeste det?

Hva med din egen familie? Kan du finne eksempler i din egen slekt på noen av disse flytteprosessene?

Bildet viser amerikabåten Montebello ved kai i Oslo rett før avgang (ca. år 1900). **Ca. 800 000 nordmenn utvandret til Amerika på 1800-tallet. Hvilke drivkrefter fantes til dette?**

Til Amerika

For mange var flyttingen til byene bare den første etappen på en lengre reise. Den neste etappen gikk til sjøs, hovedsakelig over Atlanterhavet, til Amerika.

Det første organiserte utvandrerfølget forlot Norge i 1825. I en avisnotis i Norske Rigestidende fra 7. juli dette året kunne man lese at tre dager tidligere hadde fem bondefamilier forlatt Stavanger sjøveien. De hadde gått om bord i skipet «Restauration» og satt kurs for Amerika. Med seg hadde de proviant til tre måneders reise. Ifølge avisa sa ryktene at familiene tilhørte et eget trossamfunn, de var *kvekere*.

Etter drøyt tre måneder til sjøs la «Restauration» til i New York. Hele følget på 53 voksne og barn hadde overlevd den lange reisen. Disse første utvandrerne hadde helt bestemte årsaker til å forlate Norge. Fram til 1845 var det nemlig ikke lov for nordmenn å tilhøre andre trossamfunn enn Den norske kirke, så kvekerne søkte vestover, til Amerika, der det var religionsfrihet.

Kvekernes reise over Atlanteren utløste ingen amerikafeber blant nordmennene. Det var ikke før i 1836 at et nytt følge la ut på den lange reisen vestover, men etter

dette ble norske utvandrerfølger et årlig fenomen. Det var vestlendingene som ledet an i utvandringen. Folk fra Rogaland og Hordaland forlot gamlelandet med båt fra Stavanger eller Bergen. Utvandringen fra østlandsbygdene tok til for alvor i 1860-årene, etter å ha opplevde flomåret i 1860 og flere påfølgende år med dårlige avlinger. Dermed ble Christiania den tredje store utvandrerhavnen.

Årsaker til utvandringen

Når historikerne skal forklare utvandringen til Amerika, skiller de gjerne mellom push-faktorer, hvilke forhold i hjemlandet som drev folk av gårde, og det som kalles pull-faktorer, forhold i Amerika som trakk folk dit. Både push- og pull-faktorer spilte inn for utvandringen på 1800-tallet.

Push-faktorer

Vi har sett at de første norske utvandrerne var kvekere som forlot Norge av religiøse grunner. Nå utgjorde ikke kvekerne noen stor gruppe utvandrere, men de var heller ikke det eneste trossamfunnet som hadde problemer med norsk lovgivning, det hadde også *haugianerne*. *Lekfolk* i haugianerbevegelsen drev forkynnelse og arrangerte religiøse møter uten godkjenning fra sognepresten, til tross for at dette var forbudt. Dette var problematisk for haugianerne, og for mange ble utvandring en løsning. Blant de første utvandrerne var det derfor en stor andel haugianere.

I tillegg til religiøs opposisjon var også politisk opposisjon en årsak til å forlate hjemlandet. Marcus Thrane, som var lederskikkelsen for den første arbeiderbevegelsen i Norge, emigrerte til USA i 1863. Da hadde han sittet flere år i fengsel på grunn av opposisjonell virksomhet. Utgangspunktet for Thranebevegelsen

- • **kvekere:** kirkesamfunn, stiftet ca. år 1650 i England, kjent i Norge fra 1818
- • **haugianere:** tilhengere av lekpredikant Hans Nielsen Hauge (se side 258)
- • **lekfolk:** personer uten presteutdanning

var sosialistisk, og blant sakene bevegelsen arbeidet for, var allmenn stemmerett, billigere korn, bedre kår for husmenn, bedre skolevesen og juryordning i rettsvesenet. Etter kort tid ble bevegelsen mer radikal, og i 1851 vedtok thranittene å gå inn for revolusjon. Dette førte til at Thrane og om lag 200 andre tilhengere ble arrestert og dømt til straffarbeid og fengsel. Som en følge av myndighetenes sterke reaksjon reiste mange thranitter til Amerika, der de demokratiske rettighetene sto sterkere.

Økonomiske og sosiale forhold var nok likevel de viktigste push-faktorene. Den sterke befolkningsveksten begrenset tilgangen på jord, og ny teknologi i jordbruket førte til mindre behov for manuell arbeidskraft. Det var generelt dårligere muligheter for å livnære seg i landbruket. I tillegg ser vi at vandringen fra bygdene økte i perioder der forholdene på bygda var spesielt vanskelige, som for eksempel etter flommene i 1860 og de dårlige avlingene utover i 1860-årene. I 1861 var det flere utvandrere til Amerika enn noensinne tidligere, og også innflyttingen til Christiania nådde nye høyder i dette tiåret.

Pull-faktorer

« Jeg har ikke lengtet til Norge siden de første dagene jeg kom her til lands. Vi befinner oss vel her i Amerika og angreir ikke på at vi forlot Norge.

Bernt Mehus i et brev til vennen Peder Mo i 1876

Dersom vi vender oss mot forholdene i Amerika, vil vi se at den økte flyttingen dit i 1860-årene ikke bare kan forklares med vanskelige tider i Norge. I 1862 vedtok nemlig USA en lov som ga 650 mål jord til alle som ville bosette seg og dyrke jorda. Utsiktene til å få sitt eget gårdsbruk – gratis – virket nok som en betydelig pull-faktor for mange bondesønner og husmannssønner.

På denne tiden var USA dessuten mer liberalt, både politisk og religiøst, enn Norge. Fra 1820-årene hadde alle hvite menn stemmerett, og i 1860-årene fikk kvinner stemmerett i enkelte stater. Landet hadde ytringsfrihet, organisasjonsfrihet og næringsfrihet. Ved å etablere seg i USA kunne altså kvekere og haugianere utøve sin tro slik de ønsket, og Marcus Thrane kunne fortsette sitt politiske engasjement.

Etter hvert som de norske bosetningene i Amerika ble større, ble terskelen for å reise lavere. Slekt, venner og naboer som hadde utvandret, skrev brev hjem og fortalte om det nye livet i vest – slik vi ovenfor ser utvandreren Bernt Mehus meddelte vennen Peder Mo på Rennesøy i Rogaland etter at han hadde kommet vel fram til Amerika.

Året etter skrev Ole Li hjem og fortalte om overfarten til USA og reisen videre vestover: «Ikke forsto vi hva folk sa, og ikke visste vi hvor vi skulle gå. Vi ble stående (på jernbanestasjonen) omtrent en times tid, så traff vi en nordmann som vi kunne snakke med, og han ledsaget oss til Det norske hotell, og der traff vi nordmenn nok.» Vel framme i Wisconsin, som var målet for reisen, var det også nordmenn nok:

« Vi kom til Mount Varnon torsdag 12. juli. Der traff vi Olaug Børtnes og hennes familie, og hun hadde det meget fint og godt. Her ble vi til fredag, og da kom Halsten Bøn også dit, og han fulgte oss til Guttorm (farbror). Søndagen var vi i kirken og hørte John Fjeld preke. Ved kirken talte jeg med Gunhild, konen til Ole farbror, og da vi kom hjem, kom også Ole farbror hit.

Hva er push- og pull-faktorer? Skriv to setninger som forklarer begrepene.

Skuronn i Nord-Dakota 1910, tresking med dampdrevet traktor. Livet i Amerika bød på hardt arbeid og stor usikkerhet. [Hva gjør man når man skal starte et nytt liv i et ukjent land?](#)

Hvorfor reiste folk til Amerika?
Lag en oversikt over de ulike årsakene, og ranger årsakene ut fra hvor viktige de er.

To kvinner på fjelltur, fra ca. 1895. Under: Den Norske Turistforenings velkjente symbol. DNT ble stiftet i 1868.

Det at mange nordmenn allerede hadde funnet veien til Amerika, virket i seg selv som en pull-faktor. Å skulle etablere seg i et nytt land føltes ikke like skjebnesvangert når det nye landet var fullt av nordmenn. Dessuten fikk folk i Norge bedre kjennskap til amerikanske forhold gjennom amerikabrevne, og dette bidro til å lette avgjørelsen om å reise. Også økonomisk sett kan det ha vært en fordel å ha slektninger i Amerika. De første utvandrerne fra en slekt betalte gjerne reisen for dem som kom etter.

Veien til selvstendighet

Da parlamentarismen ble innført i 1884, ble maktbalansen mellom regjering/konge og storting/folk forrykket. Både før og etter 1884 var det kongens oppgave å utnevne regjering, men dette ble en mer krevende oppgave etter 1884. Mens kongen tidligere kunne utnevne statsråder som han selv ønsket, var det nå slik at statsrådene måtte ha støtte av stortingsflertallet. Og det var folket, gjennom frie valg, som avgjorde sammensetningen av Stortinget.

Økt deltakelse i samfunnslivet

Folks deltakelse i det politiske liv var ikke begrenset til å stemme ved stortingsvalg. Fra 1840-årene hadde det vokst fram en ny type offentlighet som viser at både menn og kvinner ble mer aktive deltakere i samfunnslivet. Folkelig engasjement førte til opprettelsen av en rekke foreninger med ulike formål. Blant de første foreningene var det en overvekt som hadde etiske formål, for eksempel Det norske misjonsselskap fra 1842 og Den norske forening mot brennevinsdrikk fra 1845. I tillegg ble det tidlig etablert arbeiderforeninger og lokale foreninger for fattighjelp. Andre organisasjoner bidro til å fremme fellesaktiviteter, som skytterlag, sangforeninger, turnforeninger og turlag. Den Norske Turistforening ble stiftet i 1868 og Norges Jeger- og Fiskerforbund i 1871.

Etableringen av de første politiske partiene skjedde forholdvis sent. Høyre og Venstre ble grunnlagt i 1884 og Arbeiderpartiet i 1887. Det eksisterte nemlig lenge en sterk uvilje mot et partisystem. Idealet var den uavhengige stortingsrepresentanten, vis og samvittighetsfull, som representerte velgerne, ikke bestemte grupper. Men fra midten av århundret var det enkelte grupperinger som opererte med valgprogram og valglister, og fra 1865 samlet Søren Jaabæk bøndene til en landsomfattende organisasjon, Bondevennene. Bondevennene hadde et klart mål om å påvirke stortingspolitikken. Jaabæk utga et eget blad som informerte om Stortingets disposisjoner, og arrangerte politiske møter som var åpne for alle.

Gjennom organisasjonene fikk den gjengse nordmann en mulighet til å øve innflytelse på samfunnet. Selv om foreningene kunne ha svært ulike formål, var fellesnevneren at de utgjorde en arena der nye grupper kunne få erfaring og makt ved å delta i diskusjoner, på møter og i styrer.

Krav om bredere stemmerett

Samfunnsendringene på 1800-tallet førte til at andelen stemmeberettigede i realiteten sank. Vi husker at de som fikk stemmerett i 1814, var menn over 25 år som enten eide jord, var borgere i en by eller var embetsmenn. En stadig større del av befolkningen livnærte seg innenfor industrien, og de gamle stemmeretskriteriene gjorde demokratiet mindre og mindre representativt.

I 1884 ble stemmeretten utvidet. Heretter fikk alle menn som hadde en minstelønn de betalte skatt av, rett til å delta i valg. Kvinnene hadde fortsatt ingen demokratiske rettigheter, men nå begynte kravene om kvinnelig stemmerett å bli tydeligere.

Kvinnestemmerettsforeningen, som ble stiftet i 1885, samlet underskrifter og fremmet saken overfor Stortinget. I løpet av 1890-årene ble spørsmålet om kvinnelig stemmerett nedstemt tre ganger av et stadig mindre stortingsflertall. Før noen kvinne fikk rett til å stemme, ble det innført allmenn stemmerett for menn. Det skjedde i 1898. Fortsatt skulle det gå femten år før kvinnene fikk stemme.

Økende nasjonalfølelse

I Norge, som i resten av Europa, var siste halvdel av 1800-tallet nasjonalismens tid. Asbjørnsen og Moe hadde samlet og gitt ut norske folkeeventyr siden 1840-årene, og Ivar Aasen lanserte sitt landsmål basert på norske dialekter rundt 1850. Historikeren P.A. Munch presenterte en teori om de første som bosatte seg i Norge, som hevdet at nordmenn var et eget folk, uten slektskap med dansker og svensker. 17. mai 1870 arrangerte Bjørnstjerne Bjørnson det første barnetoget gjennom Christiania. De konservative oppfattet barnetoget som en demonstrasjon fra opposisjonen, og toget hadde utvilsomt en annen og tydeligere politisk hensikt i forhold til dagens 17. mai-tog.

Misnøye med utenrikspolitikken

Mot slutten av 1800-tallet var det bare USA og Storbritannia som hadde større handelsflåte enn Norge. I 1884 var 50 000 nordmenn sysselsatt i handelsflåten, og sett i forhold til folketallet var Norge det landet med størst lastekapasitet. Skipsfarten og handelen med utlandet var altså svært viktig for Norge, men likevel hadde ikke Norge egen utenrikstjeneste. Utenrikspolitikken var felles for Norge og Sverige, men kontrollen med utenrikspolitikken lå i Stockholm, og det var svenske konsuler og diplomater som skulle ivareta Norges interesser i utlandet.

For svenskene var ikke skipsfarten like viktig. Den svenske flåten var en tredjedel av Norges, og dessuten var det ikke alltid slik at Sverige og Norge hadde interesser i de samme områdene. I mange av de havnebyene som var mest trafikkert av norske skip, fantes det ingen svensk-norsk representasjon. Mangelen på en egen utenrikstjeneste ble mer og mer alvorlig for Norge parallelt med at skipsfarten økte i omfang og betydning.

På Stortinget ble kravet om norsk representasjon i utlandet framsatt med stadig større styrke. Det førte til flere kriser mellom Stortinget og regjering/konge utover i 1890-årene. I Norge bidro dette for alvor til å vekke tanken om å oppløse unionen, og svenskene ble nødt til å handle deretter. Etter svensk-norske forhandlinger om organiseringen av utenrikstjenesten ble det lagt fram et forslag som sa at Sverige og Norge skulle ha hver sine *konsuler*. Konsulenes forhold til ambassadene og utenriksministeren skulle reguleres av likelydende lover for de to landene.

17. mai 1870 i Christiania. Landet var i union med Sverige, men likevel ble 17. mai feiret. Hvorfor det?

- ● **konsul:** en diplomat som representerer sitt land i utlandet. Konsulen har ingen egen ambassade, men er underlagt et annet lands ambassade i det landet der han eller hun holder til, eller sitt eget lands ambassade i et annet land

Motkulturer

Ved midten av 1800-tallet kunne Morgenbladet konstatere at framveksten av nye foreninger og organisasjoner var et typisk tegn i tiden. Ifølge avisa var organisasjonene den viktigste drivkraften for samfunnsutviklingen og for vekst i næringslivet. Gjennom organisasjonene fikk nye grupper innflytelse i norsk offentlighet. Fordi organisasjonene drev regelmessig møtevirksomhet for medlemmene sine, hadde et styre med valgte representanter, skrev møtebok, førte regnskap og kanskje til og med ga ut medlemsblad, fikk folk var en avgjørende gruppe kalles med en fellesbetegnelse for motkulturer.

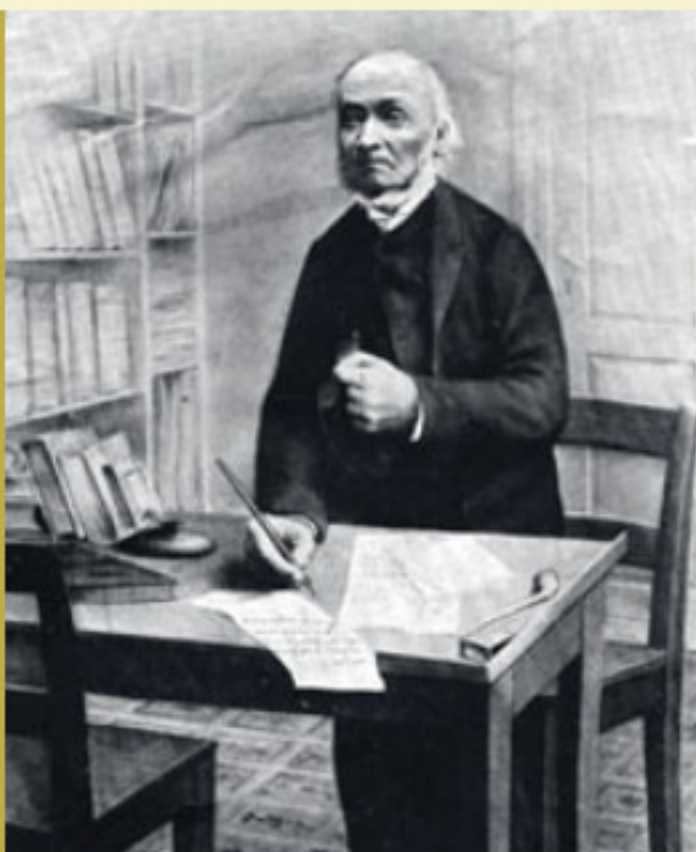

Haugianerne

Haugianerbevegelsen har fått navnet sitt etter Hans Nielsen Hauge (1771–1824). Da Hauge var 25 år, fikk han et kall fra Gud, som gikk ut på at han skulle «bekjenne Herrens navn for menneskene og formane dem til å omvende seg». Dette var problematisk, for på

denne tiden hadde ikke lekfolk lov til å drive forkynnelse. I myndighetenes øyne var det også et annet problem med Hauge, nemlig hans økonomiske gjøremål. Hauge satte i gang omfattende næringsvirksomhet og drev handel uten å ha privilegium til det. På flere felt drev altså Hauge et slags opprør mot makteliten: religiøst ved å preke for

folk utenfor kirken, økonomisk ved å oppfordre bønder til å starte næringsvirksomhet og politisk ved å utfordre gamle autoriteter i samfunnet. Haugianerne var i tillegg åpne for at kvinner kunne ha ledende stillinger, og mange kvinner virket som forkynnere i bevegelsen. ■

Målsaken

Å komme ut av unionene var målet for den nasjonale bevegelsen i Norge i siste halvdel av 1800-tallet. Det gjaldt ikke bare å bli fri fra den politiske unionen med Sverige, frigjøringen fra den språklige unionen med Danmark var like viktig. Et ledd i denne frigjøringen var å utvikle et eget norsk skriftspråk. Mens mange mente at den beste veien

til et eget skriftspråk gikk gjennom en fornorsking av det danske (bokmål), utarbeidet Ivar Aasen et nytt skriftspråk som var basert på norske dialekter (landsmål, senere kalt nynorsk). Oppslutningen omkring landsmålet vokste raskt. Etter hvert ble målsaken en del av venstresidens politikk, og i 1885 ble de to målformene sidestilt. Dette var et omstridt vedtak, som ble etterfulgt av en langvarig målstrid i Norge. ■

Kjølvegen misjonsforening, stiftet i 1885. Bildet er fra ca. 1900.

Misjonen

I 1842 ble Det norske misjonsselskap stiftet i Stavanger, og året etter startet Misjonsselskapet opp undervisning for å utdanne norske misjonærer. Ganske raskt ble misjonsbevegelsen en folkebevegelse. Tidsskriftet deres hadde store opplag, og rundt om i landet duk-

ket det opp hundretalls lokale misjonsforeninger. Flere av de lokale foreningene var spesielle kvinneforeninger, og disse ble en svært viktig del av misjonsbevegelsen. Kvinner i lokalsamfunnet kom sammen på faste møtedager for å arbeide for å skaffe penger til misjonen. Ved begynnelsen av 1900-tallet kom

75 % av misjonens inntekter fra om lag 100 000 kvinner i de lokale misjonsforeningene. På grunn av deres betydning for misjonens økonomi ble det naturlig at kvinnene fikk formell innflytelse i Misjonsselskapet, og i 1904 fikk kvinnene stemmerett i organisasjonen. ■

Avholdsbevegelsen

Den første foreningen som arbeidet for å begrense alkoholforbruket, en måteholdsforening, ble stiftet i 1830-årene, og allerede ved midten av århundret hadde den over 20 000 medlemmer. Måteholdsforeningene var i første rekke opptatt av å begrense brennevinsbruken. Ettersom det ble tydelig at mindre forbruk av brennevin ble kompensert med økt forbruk av øl og vin, ble totalavholdsforeningene etablert. I likhet med misjonsbevegelsen hadde avholdsbevegelsen et sterkt fotfeste på Sørvestlandet, og utgangspunktet for bevegelsen var delvis religiøst. Etter hvert som industrialiseringen skjøt fart og arbeiderklassen vokste, ble avholdssaken en viktig sak også for arbeiderbevegelsen. Ifølge legerapporter fra 1860-årene var det en klar sammenheng mellom fattigdom og alkoholforbruk i arbeiderklassen: «Tiltakende øldrikkning hadde en vesentlig skyld i at arbeideren (...) befant seg i samme dårlige økonomiske forfatning som tidligere.» ■

Finnes det motkulturer i dagens norske samfunn? Er det grupperinger eller foreninger som kan sammenlignes med motkulturene på 1800-tallet? Hva kjemper eventuelt disse grupperingene for?

Ut av unionen

Den norske regjeringen kom med forslag til likelydende lover våren 1904, mens den svenske regjeringen la fram sitt utkast et halvt år senere. Forslagene viste tydelig at det ville være vanskelig for de to landene å bli enige om hvordan utenrikstjenesten skulle organiseres. Nordmennene ønsket egne konsuler, men for svenskene var det avgjørende at Norge ikke fikk en selvstendig utenrikstjeneste. Det var det samme som å svekke unionen. Derfor inneholdt forslaget fra den svenske regjeringen formuleringer som ga den svenske utenriksministeren rett til å avsette norske konsuler som opptrådte «forstyrrende». I tillegg sa forslaget at «Sverige alltid skulle nevnes før Norge i de norske konsulenes diplomer». Holdningen i det svenske forslaget var altså at Sverige og Norge ikke skulle være to likestilte land i unionen, men at Sverige var overordnet Norge. Det ble ikke godt mottatt i Norge, og forhandlingene som fulgte om de to lovforslagene, strandet i slutten av februar 1905.

Postkort fra 1905. Det kom internasjonale observatører for å kontrollere at grensefestningene mellom Norge og Sverige ble nedlagt.

Medlemmene av kontrollkomisjonen, fra venstre: Oberst Snyders fra Holland, oberst Schott fra Tyskland og oberst Blaim fra Østerrike. Bak står kommisjonens norske og svenske adjutant, kaptein Graff-Wang fra Norge (til venstre) og kaptein Stålhane fra Sverige.

Det som i utgangspunktet var problemet, behovet for en utenrikstjeneste som ivaretok norske behov, var ikke løst. Tvert imot, det var åpenbart at spørsmålet ikke lenger bare var ja eller nei til norske konsuler, men at det var unionens framtid som sto på spill. Med vissheten om dette vedtok et enstemmig Storting i mai 1905 en lov om et norsk konsulatvesen. Loven ble lagt fram for kong Oscar 2. på Stockholms slott i slutten av mai. Kongen nektet å sanksjonere, og den norske regjeringen svarte med å gå av. 30. mai kom de avgåtte statsrådene tilbake til Kristiania. Norge var uten regjering, men folket hyllet statsrådenes motstand mot kongen.

7. juni 1905 møtte statsminister Christian Michelsen i Stortinget for å gjøre rede for hendelsene den siste tiden. I sin tale til stortingsforsamlingen opplyste Michelsen at kongen hadde vedkjent at han ikke klarte å skaffe Norge noen ny regjering, noe som ifølge Grunnloven var kongens oppgave. Dette betydde at kongen ikke var i stand til å oppfylle sin forpliktelse som konge av Norge. Stortinget konkluderte med at «foreningen med Sverige under en konge er oppløst, som en følge av at kongen har opphørt å fungere som norsk konge».

Hvordan tror du denne perioden ble oppfattet i Sverige? Hvilke argumenter kan ha blitt brukt der for å svare på Norges ønske om eget konsulatvesen?

Et selvstendig, demokratisk Norge

For å overbevise svenskene om at nordmennene sto samlet bak beslutningen om å oppløse unionen, ble det arrangert en folkeavstemning i august om unionsoppløsningen. Resultatet var en overveldende støtte til 7. juni-vedtaket: 368 208 stemte ja til unionsoppløsningen, mens bare 184 stemte nei.

Folkeavstemningen i 1905 var forbeholdt mannlige stemmeberettigede. Landskvinnestemmerettsforeningen ba om at også kvinner skulle få delta i folkeavstemningen, men Stortinget sa nei. For at kvinnene også skulle få gi uttrykk for sin mening, arrangerte stemmerettsforeningene i stedet en underskriftskampanje. På under tre uker samlet «Kvinnerenes folkeavstemning» nesten 280 000 underskrifter på sitt opprop til støtte for unionsoppløsningen.

Oppropet førte til at spørsmålet om allmenn stemmerett også for kvinner fikk større oppslutning. Stadig færre delte oppfatningen om at kvinner ikke evnet å gjøre seg opp meninger om politikk og samfunnsspørsmål, og stadig færre mente at stemmerett til kvinner ikke hadde noe for seg fordi hun bare kom til å stemme slik mannen hennes gjorde. «Kvinnerenes folkeavstemning» i 1905 beviste at de kunne handle som selvstendige politiske vesener.

I 1907 kom debatten om kvinnelig stemmerett igjen opp i Stortinget. Resultatet ble innføring av begrenset stemmerett for kvinner, og det første stortingsvalget der kvinnene deltok, foregikk rolig og fredelig. Tiden var inne for at alle, kvinner så vel som menn, skulle ha stemmerett. I 1913 ble forslaget om allmenn kvinnelig stemmerett enstemmig vedtatt i Stortinget. Dermed var utviklingen fra enevælde til demokrati fullført.

Hvorfor ble det ikke krig i 1905?

Skilsmissen mellom Norge og Sverige i 1905 ble fredelig, noe som kan virke rart med tanke på hvordan andre løsrivelser ofte foregår. Hvorfor ble den så fredelig?

Det er flere grunner til det. En viktig årsak er at moderate krefter på begge sider vant fram. Det var en sterk opinion også i Sverige som ønsket en fredelig løsning, og landene var blitt så demokratiserte at slike krefter kunne vinne fram på begge sider. En annen årsak er at Sverige hadde lite å vinne på en militær konflikt, annet enn nasjonal ære. Et overveldende flertall i Norge ville løsrive seg, også de som tidligere hadde støttet unionen, så selv en svensk militær seier ville være vanskelig å følge opp for svenskene i ettertid. Enkelte historikere vektlegger også at kong Oscar 2. på dette tidspunktet var så gammel, syk og sliten at det kan ha hatt innvirkning på viljen til å fortsette striden. At det i motsetning til i 1814 heller ikke var noen andre stormakter innblandet i konflikten, kan også ha hatt en betydning.

« I det hele tatt er det vanskelig å se hva Sverige skulle kunne vinne på en krig. De aller fleste politikere og militære skjønnte det – også slike som i utgangspunktet var svært så aggressivt innstilt mot Norge. Det er enda en grunn til at utgangen i 1905 ble så fredelig.

Historiker Øystein Sørensen

På den andre siden var stemningen spent i 1905: Soldatene sto klare langs norskegrensen, og et feilvalg kunne ha satt i gang krigshandlinger. Men det skjedde heldigvis ikke.

Tenk om det hadde blitt krig med Sverige i 1905. Les mer om kontrafaktisk historie i Øystein Sørensens essay på side 586.

Les mer om kvinnenes stemmerett på side 310.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at Norges skjebne i 1814 hadde sammenheng med utfallet av napoleonskrigene
- ✓ at den norske Grunnloven tok opp i seg ideer fra opplysningstiden, og at den hentet inspirasjon fra den amerikanske og den franske grunnloven
- ✓ at i løpet av 1800-tallet fikk bøndene større politisk innflytelse
- ✓ at Stortinget gjennom 1800-tallet førte en vellykket kamp for økt innflytelse og mer politisk makt
- ✓ at riksrettssaken resulterte i at parlamentarismen ble innført i 1884
- ✓ at vanlige folks samfunnsengasjement vokste gjennom hele 1800-tallet
- ✓ at befolkningsveksten, effektiviseringen i jordbruket og industrialiseringen i Norge lignet utviklingen i Storbritannia
- ✓ at det foregikk store folkeflyttinger i og fra Norge, særlig fra midten av 1800-tallet
- ✓ at flyttingen til USA må forklares med både push- og pull-faktorer
- ✓ at stemmeretten ble gradvis utvidet i løpet av hundreåret
- ✓ at uenigheter om utenrikspolitikk og utenrikstjeneste var en viktig årsak til unionsoppløsningen i 1905

Å gjøre

- 1 På side 238 ser du en liste over sentrale overskrifter i dette kapitlet. Les den, og oppsummer for deg selv hva kapitlet har omhandlet. Skriv gjerne stikkord til hver overskrift slik at du til senere bruk har en kortversjon av emnene.
- 2 Kapitlet er inndelt i én del der historien omtales nedenfra, og én del der den omtales ovenfra.
 - a Hva er forskjellen på disse to? Skriv to setninger som forklarer de to ulike måtene å studere historien på.
 - b Hvilke andre perspektiver kan vi bruke for å studere historien? Nevn noen muligheter, og skriv en setning til hver av disse også.
 - c Hvor forskjellig kan samme historiske hendelse omtales om en velger ulike perspektiver? Gi noen eksempler.
- 3 Hvilke problemstillinger har blitt omtalt som viktige i dette kapitlet? Hva var de store stridsspørsmålene i perioden? Diskuter gjerne med en medelev.
- 4 Det skjedde store politiske endringer i Norge på 1800-tallet og tidlig på 1900-tallet.
 - a Hva skjedde egentlig? Skriv et kort avsnitt (fem til åtte setninger) om hvilke endringer som fant sted.
 - b Er det mulig å tenke disse endringene uavhengig av hverandre? Kunne for eksempel parlamentarismen blitt innført uten Grunnloven av 1814, og hva med løsrivelsen fra Sverige uten endringene i tiårene før? Begrunn synspunktene dine.
 - c Kan en trekke fram en av hendelsene som viktigere enn de andre? Hvordan vil du i så fall begrunne valget ditt?
- 5 «All makt i denne sal.» Hvem var Johan Sverdrup?
 - a Gi en oversikt over hans politiske karriere.
 - b Hva la han i utsagnet «All makt i denne sal», og hvorfor blir han sett på som så sentral for innføringen av parlamentarismen?
- 6 De første norske partiene.
 - a På hvilken måte kan man si at de første norske partiene oppsto som følge av kampen om parlamentarismen?
 - b Hvilke grupper i det norske samfunnet støttet de to første partiene?
- 7 I løpet av 1800-tallet endret landbruket seg i Norge på svært mange måter.
 - a Hvordan endret landbruket seg, og hva var de viktigste årsakene til at dette skjedde?
 - b Var endringene utelukkende positive for landbruket, synes du? Vurder om noen av endringene også kan oppfattes som negative for bondesamfunnet.
- 8 Perioden sett fra embetsmennenes side.
 - a Hvordan vil du beskrive perioden sett fra embetsmennenes side? Skriv to–tre setninger som beskriver utviklingen.
 - b Hvilke muligheter hadde embetsmennene for å endre utviklingen? Kunne de gjort noe annet enn det de gjorde?
- 9 Kildeoppgave: Kvinnestemmerett. Ragna Nielsen om verdsetting av kvinner. Nielsen opprettet i 1885 landets første fellesskole for gutter og piker med middelskole og gymnas. Sitatet er fra 1889.

« Når kvinnene og arbeiderne, alle de voksne, bevisste mennesker som utfyller vår daglige gjerning, utfyller vår plass i samfunnet til like så meget nytte for dette som enhver som er stemmeberettiget, i mange tilfeller betaler skatt – når vi allikevel settes i klasse med barn, idioter og forbrytere, må utføre plikter uten noen tilsvarende rett, må betale skatt uten å ha fnugg av innflytelse på hvorledes våre penger blir anvendt, kan vi da egentlig være med på å si at Norge er et fritt land? Ja, for overklassens menn, for dem er Norge et fritt land, men vi kvinner og arbeidere, vi kan ikke si det – ennå. Men det kommer nok.

 - a Hva legger Ragna Nielsen vekt på i sin argumentasjon for kvinnelig stemmerett?
 - b Hvilke grupper hadde stemmerett etter Grunnloven av 1814, og hvordan utviklet stemmeretten seg utover 1800-tallet?
 - c 1800-tallet i Norge kjennetegnes av økt folkelig deltagelse på ulike samfunnsområder. Forklar hvordan dette kom til uttrykk, og drøft hvilken innvirkning du tror dette hadde for kampen om allmenn stemmerett.
- 10 Lange linjer. Norge i dag.
 - a Se på «Har du fått med deg dette?» på forrige side. Har noen av disse punktene betydning for dagens Norge? Hvordan?
 - b Hvordan ser det politiske systemet ut i Norge i dag sammenlignet med det som ble innført i denne perioden? Hva er likt, og hva er ulikt?
- 11 Kontrafaktisk historieskriving. Les essayet til Øystein Sørensen på side 586.
 - a Hva er kontrafaktisk historieskriving?
 - b Velg deg ut en av de store endringene som skjedde i Norge på 1800-tallet. Hvordan kunne Norge sett ut i dag om denne endringen ikke hadde funnet sted? Hva kunne vært annerledes?
 - c Hva kan vi lære av kontrafaktisk historieskriving?

Bergen 7. juni 1905.

Litteratur

- William Henry Breton: *Gamle Norge. Reisehåndbok anno 1834*, 2004
 Ståle Dyrvik: *Norsk historie 1536–1814. Vegar til sjølvstende*, 2011
 Gro Hagemann: *Det moderne gjennombrudd. Aschehougs norgeshistorie*, bind 9, 1997
 Finn Nanseth: *Veien til unionsoppløsningen i 1905*, 2001
 Jostein Nerbøvik: *Norsk historie 1860–1914. Eit bondesamfunn i oppbrot*, 1999
 Magne Njåstad: *Norvegr. Norges historie, bind II, 1400–1840*, 2011
 Arent Olafsen: *Kong Christian Fredriks dagbok fra hans ophold i Norge i 1814*, 1914
 Tore Pryser: *Norsk historie, 1814–1860: Frå standssamfunn mot klassesamfunn*, 1999
 Marie Skoie: *Da tiden ble normal. Innføring av felles tid i Norge på slutten av 1800-tallet*, 2002
 Orm Øverland (red.): *Fra Amerika til Norge IV. Norske utvandrerbrev, 1875–1884*, 2002

Slik så det ut

Innhold:

- Berlin, vinteren 1884–85 side 267 ■
- Hva forårsaket kappløpet? side 268 ■
- Sivilisering: «Den hvite manns byrde» side 272 ■
- Hvilke følger fikk kolonikappløpet for Europa? side 274 ■
- Hva betydde kolonikappløpet for afrikanerne? side 274 ■
- Imperialisme i Asia side 278 ■

Kampen om verden, 1870–1914

Mellom 1870 og 1914 la europeiske stater under seg store deler av verden. Denne tiden var preget av et kappløp mellom stormaktene i Europa om å skaffe seg herredømme over områder i Afrika og Asia. Kolonikappløpet i Afrika og Asia førte til at europeiske stater kontrollerte 84 prosent av verdens befolkning i 1914. En slik politikk, der en stat utvider sin makt og kontroll over landområder, ressurser og befolkning i en annen region, kalles imperialism.

Imperialismen år 1914

Dette har skjedd

Omkring 1870 var europakartet enklere og mer oversiktlig enn noen gang. Etter at de fleste tyskere og italienere var samlet i de to nye nasjonalstatene, var antallet europeiske land blitt langt færre. Samtidig skulle det fortsatt gå en tid før Øst-Europas store, flernasjonale stater (Det østerrikske imperiet, Russland og Det ottomanske riket) ble løst opp i flere mindre enheter.

Hundre år etter at den britiske tekstilproduksjonen ble mekanisert, hadde Vest-Europa fulgt etter Storbritannia inn i den industrielle tidsalderen. Dermed var det flere land som kunne masseprodusere de samme varene, og dette skjøpet konkurransen landene imellom.

I løpet av 1800-tallet var verden blitt mindre. Dampbåter og tog effektiviserte transporten både til lands og til vanns, og åpningen av Suezkanalen i 1869 forkortet avstanden mellom Europa og Asia betraktelig. Utbyggingen av telegrafnett, både innenfor et kontinent og mellom kontinentene, revolusjonerte nyhetsformidling og kommunikasjon over lange avstander.

Kolonitid

Det var ikke noe nytt at europeiske stater la under seg områder i andre deler av verden. Helt siden de store oppdagelsesreisene på 1400- og 1500-tallet hadde europeerne etablert kolonier i fjerne strøk (se side 165). Som en følge av dette ble det importert nye, eksotiske varer, som kanel, sukker, kaffe, te, tobakk, kakao, edelmetaller og -steiner til Europa. Etterspørselen var stor, og det ga god fortjeneste å handle med slike produkter. Utover på 1600-tallet ble den oversjøiske handelen stadig viktigere, blant annet på grunn av trekanthandelen med slaver og kolonivarer mellom Afrika, Amerika og Europa.

Trekanthandelen

Trekanthandelen foregikk med europeiske skip mellom Europa, Vest-Afrika og Amerika. Varer fra Europa (for eksempel tekstiler og våpen) ble fraktet til Vest-Afrika for salg eller for å brukes som byttevarer. I Vest-Afrika ble skipene fylt med afrikanske slaver. Deretter fortsatte ferden til Amerika, hvor slaven ble solgt. Nye varer, som sukker, tobakk og bomull, ble lastet om bord og transportert til Europa. Se også side 186.

For å beskytte tilgangen til attraktive råvarer var det avgjørende å ha kontroll over handelsplassene. Derfor etablerte europeerne bosetninger, eller kolonier, på strategiske steder der de hadde handelsinteresser. Slik sørget de for at varehandelen kunne foregå uforstyrret, samtidig som de var sikret nødvendige forsyninger for lange overfarter til sjøs.

De første koloniene var relativt små og lå spredt langt kysten i Afrika, Amerika og Asia. Etter hvert ble større områder lagt inn under europeisk kontroll. I løpet av 1600-tallet la Portugal, Spania, England og Frankrike under seg store deler av det

- 1858 • India blir britisk koloni
- 1859 • Darwin publiserer teorien om artenes opprinnelse
- Fra 1860/70-årene • Store gull- og diamantforekomster oppdages i det sørlige Afrika
- 1869 • Suezkanalen åpnes
- 1875 • Storbritannia får kontroll over Suezkanalen
- 1879 • Britene går inn i Zululand
- 1882 • Trippelalliansen mellom Tyskland, Østerrike-Ungarn og Italia
- 1884/85 • Berlinkonferansen om koloniseringen av Afrika
- 1885 • Kong Leopold 2. tar Kongo som sin personlige koloni
- Tyskland tar kontroll i Øst-Afrika
- 1896 • Etiopia beseirer italienske invasjonstyrker
- 1910 • Sør-Afrikaunionen opprettes
- 1914 • Bortsett fra Liberia og Etiopia er hele Afrika under europeisk styre
- Første verdenskrig bryter ut

amerikanske kontinentet. Dette kom imidlertid ikke til å vare. Ved midten av 1800-tallet hadde de europeiske kolonimaktene mistet mesteparten av koloniene sine. Frankrike måtte avstå sine kolonier i Nord-Amerika i 1760-årene, og Spanias og Portugals amerikanske kolonier ble selvstendige på begynnelsen av 1800-tallet. Som kjent hadde også britene måttet gi slipp på kolonier i Nord-Amerika, men Storbritannia hadde fortsatt kontroll over områder som Canada, India, Australia og New Zealand og forble en stor og mektig kolonimakt.

I 1870-årene var det generelt liten interesse blant europeiske statsledere for å erobre oversjøiske områder. De fleste mente at kolonier i fjerne strøk betydde større utgifter enn inntekter. Men i løpet av få år skulle denne holdningen bli totalt endret, og oppmerksomheten ble særlig rettet mot Afrika.

Berlin, vinteren 1884–85

Om ettermiddagen lørdag 15. november 1884 kom en rekke prominente personer til den tyske kanslerens staselige bolig i Berlin. Baroner, grever og oberster, utsendinger fra fjorten europeiske land, steg ut av vognene som stoppet foran det gule teglsteinshuset i Wilhelmstrasse 77. Mennene ble geleidet inn i huset og opp trappe til et stort rom, der de fant plassene sine ved møtebordet. Bordet hadde form som en hestesko, og ved den åpne enden av bordet satt verten, Otto von Bismarck, Tysklands rikskansler. Bismarck hadde spilt en avgjørende rolle i europeisk politikk helt siden han ble Preussens statsminister i 1862.

Hensikten med møtet i Berlin var todelt. Det ene målet var å bli enig om generelle retningslinjer for hvordan de europeiske statene skulle gå fram når de la under seg områder i Afrika. Det andre var å avklare situasjonen i området rundt Kongofloden som renner gjennom Sentral- og Vest-Afrika. Her var flere europeiske land i ferd med å havne i konflikt med hverandre på grunn av motstridende interesser: Kong Leopold av Belgia (1835–1909) mente at Kongo var hans koloni. Frankrike gjorde krav på et territorium på høyre bredd av Kongofloden. Storbritannia var ikke interessert i at Frankrike fikk koloni her, og støttet derfor Portugals krav om kontroll over munningen av elva. I tillegg ville britene ha handelsrettigheter i regionen.

Etter mer enn to måneders møtevirksomhet var avtalen ferdig. 26. februar 1885 kunne utsendingene signere dokumentet. Kongo skulle være en egen stat, kong Leopolds personlige koloni, men åpen for andre lands handel. Det var enighet om at de europeiske landene ikke kunne ta et område som sin koloni bare ved å trekke opp grenser på et kart. De måtte ha reell kontroll med området. Avtalen sa også at de landene som allerede hadde bosetninger langs kysten, skulle ha fortrinnsrett på områder i innlandet. Videre måtte europeiske myndigheter sørge for å orientere hverandre om hvilke områder de regnet som sine.

Se på spørsmålene til slutt i kapitlet (side 281) før du starter lesingen. Er det noen av disse spørsmålene du kan svare på nå? Ha spørsmålene i bakhodet mens du leser resten av kapitlet.

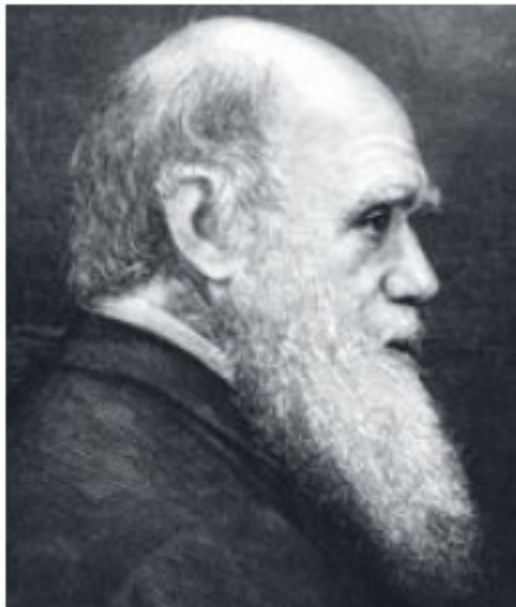
Les mer om Otto von Bismarck på side 270. <

Berlinkonferansen 1884. Hvite menn deler et kontinent mellom seg.

- ● **imperialisme:** politikk der en stat utvider sin makt og kontroll over landområder, ressurser og befolkning i en annen region

Hvorfor var ingen afrikanere til stede? Hva tror du de europeiske lederne tenkte om de afrikanske landene de var i ferd med å dele mellom seg?

Charles Darwin

Nedenfor følger ulike årsaker til imperialismen. Skriv ned årsakene etter hvert som du leser, og merk deg også ulikhetene i drivkrefter mellom de forskjellige europeiske landene.

Hensynet til afrikanerne, som allerede bodde i de områdene europeerne ville legge under seg, var mindre viktig. Til tross for at koloniseringen åpenbart kom til å ha stor innvirkning på afrikanernes liv, var ingen representanter fra Afrika til stede på Berlinkonferansen. En viss bekymring for afrikanernes levesett var det likevel blant forsamlingen i Wilhelmstrasse. Avtalen inneholdt nemlig også punkter som dreide seg om å spre sivilisasjon hos afrikanerne, sørge for moralsk opprustning og avskaffe slavehandelen.

Idégrunnlag: Sosialdarwinisme

I 1859 publiserte Charles Darwin (1809–1882) sin teori om artenes opprinnelse (se også side 27). Her hevdet han at levende organismer hadde utviklet seg over lang tid ved hjelp av naturlig utvalg. Darwins teorier var kontroversielle og ble ivrig debattert. Herbert Spencer (1820–1903), en britisk filosof, lot seg inspirere av Darwins teori. Spencer hevdet at teorien om naturlig utvalg ikke bare gjaldt i naturen, men også for mennesker. Det er dette som kalles sosialdarwinisme, og uttrykket «survival of the fittest», den sterkestes rett, ble formulert av Spencer for å uttrykke kjernen i teorien.

Spencer pekte på at i samfunnet var det noen som hadde større økonomisk og sosial suksess enn andre. Dette skyldtes, mente han, at disse hadde lyktes i kampen for tilværelsen og hatt best evne til å tilpasse seg. Fattige og utdannede mennesker var mindre tilpasningsdyktige og derfor taperne i konkurransen. Ved å unngå fattighjelp og velferdsordninger ville det naturlige utvalget gå sin gang. De best tilpassede overlevde og reproduiserte seg, mens de minst tilpassede døde ut. Dermed var samfunnet sikret framgang og utvikling.

I sosialdarwinismen ligger en tanke om at de vellykkede og mektige har en grunnleggende rett til å råde over mennesker med mindre suksess. Dette var en idé som passet godt i den imperialistiske perioden. At folkeslag i Afrika og Asia ble betraktet som underlegne og tilbakeliggende i forhold til folk i Europa, bidro til å rettferdiggjøre de europeiske statenes imperialisme. Mens europeerne var siviliserte og velutviklete, var afrikanerne og asiatene usiviliserte, barbariske og farlige og hadde behov for ordentlig (altså europeisk) lederskap.

Hva var årsakene til kappløpet?

I løpet av noen få år i 1870-årene vokste europeiske staters appetitt på kolonier til å bli så stor at det førte til en intens rivalisering mellom dem. Hva var årsakene til kappløpet deres om å få en bit av Afrika? Vi skal se nærmere på de tre viktigste forklaringene:

- Rivaliseringen mellom de europeiske statene om betydning og innflytelse
- Økonomiske motiver: tilgang til markeder og råvarer
- Ønsket om å sivilisere folk som ble oppfattet som mindre utviklet

Rivalisering mellom de europeiske stormaktene

Selv om 1800-tallet var en relativt fredelig periode i europeisk historie, var den ikke konfliktfri. Fra midten av århundret ble det utkjempet flere mindre kriger, blant annet i forbindelse med samlingen av Italia og Tyskland. I disse krigene var det stadig et spørsmål om å ha gode allianser og å beherske det diplomatiske spillet. Krigene forrykket også maktbalansen som hadde eksistert i Europa etter Wienerkongressen, spesielt ved at Tyskland nå framsto som en sterkere makt og krevde landområder fra Frankrike. Konfliktene mellom de europeiske statene spredte seg til andre kontinenter.

Frankrike søker kolonier

Takket være sin dristighet og sine strategiske evner fikk Bismarck Frankrike til å gå alene til krig mot Preussen i 1870. Krigen resulterte i et ydmykende tap for franskmennene, og Frankrike ble tvunget til å avstå områdene Alsace-Lorraine, slik at Tysklands samling ble fullført (se side 234).

I Frankrike førte tapet i krigen og tapet av Alsace-Lorraine til et sterkt behov for hevn. Dette skjønnte Bismarck. For å få Frankrike bort fra tanken på å gjenerobre disse områdene forsøkte han å lede den franske regjeringens oppmerksomhet mot andre mål. Dersom Frankrike lyktes i å legge under seg områder i fjerne strøk, ville trolig tapet av områder i hjemlige strøk være mindre bittert. Oversjøisk kolonisering ville dessuten bidra til at færre ressurser kunne settes inn i en eventuell krig mot Tyskland.

Tanken på kolonier i Afrika var ikke fremmed i Frankrike. Algerie hadde vært fransk koloni siden 1830, i 1860-årene tok franskmennene kontroll over dagens Senegal, og langs vestkysten av Afrika fantes det flere franske baser. Bismarcks oppfordring til Frankrike om å konsentrere seg om kolonier ble tatt til følge.

Briter og franskmenn med kryssende planer

I slutten av 1870-årene var det franske engasjementet i Afrika såpass stort at franske myndigheter vedtok å anlegge en jernbanelinje gjennom Saharaørkenen, fra Senegal til Algerie. I tillegg utviklet franskmennene etter hvert et mål om kontroll tvers over kontinentet fra øst til vest. Dette var planer britene likte dårlig. For det første fryktet britiske kjøpmenn i Vest-Afrika for tilgang til råvarer og markeder dersom det ble bygd en franskkontrollert jernbane. For det andre hadde britene et eget ønske om å kontrollere et imperium som strekte seg fra Kairo i nord til Kapp i sør, og her passet ikke franske planer om kontroll fra øst til vest.

Les om imperialismen sett fra afrikanernes side i John Kwadwo Osei-Tutus essay på side 577.

Fransk karikatur fra 1904. [Hva tror du tegneren ønsker å vise?](#)

Knivingen mellom Frankrike og England om innflytelse i Afrika var ikke ny. Helt fra slutten av 1700-tallet hadde Egypt vært arena for stridigheter mellom de to landene. Egypt lå strategisk plassert for handel sørover og østover, og både franskmenn og briter bestrebet seg på å beskytte sine egne handelsinteresser. I 1869 åpnet Suezkanalen mellom Middelhavet og Rødehavet. Kanalen var bygd av en fransk ingeniør for franske penger, men Storbritannia var egentlig det landet som ville ha størst nytte av denne snarveien gjennom Egypt. For britene betydde åpningen av

Suezkanalen langt kortere reisevei mellom London og Bombay, og for å ha sikker tilgang til denne passasjen kjøpte de snart en stor del av aksjene i selskapet som drev kanalen. Men forholdene i Egypt var usikre og preget av sosial og politisk uro, og i 1882 okkuperte britene Egypt. Dermed var Storbritannias makt i Nord-Afrika kraftig styrket på bekostning av Frankrikes.

Vendepunktet i rivaliseringen mellom Frankrike og Storbritannia i Afrika kom rett før århundreskiftet. I 1890-årene oppsto det en uenighet mellom de to landene om kontrollen i Sudan. I 1898 møttes franske og britiske tropper i Fashoda i dagens Sør-Sudan, og både i Storbritannia og i Frankrike var det høylytte krav om krig. Det hele endte likevel med forsoning. Den fredelige utgangen på Fashoda-krisen fikk følger for forholdet mellom Frankrike og Storbritannia og bidro til at de to landene ble allierte under første verdenskrig.

Italias feilslåtte imperialisme

«*Et land med stor appetitt, men med dårlige tenner.*»

Otto von Bismarck om Italia

Italias interesse for afrikanske kolonier fikk næring fra nasjonalismen, som hadde vært en drivkraft for samlingen av riket i 1861. For at Italia skulle komme på like fot med de gamle europeiske statene, var det nødvendig med oversjøiske kolonier.

I første omgang ble Tunisia blinket ut som en passende koloni, men Frankrike, oppmuntret av Tyskland og Storbritannia, kom Italia i forkjøpet og erobret området i 1881. Dette var bittert for italienerne, og et sterkt sinne ble rettet mot Frankrike. Opplevelsen av å stå alene mot flere allierte nasjoner førte til at Italia ble med i en allianse med Tyskland og Østerrike-Ungarn i 1882, den såkalte trippel-alliansen (se side 286).

Italienske ambisjoner om kolonier i Afrika var langt større enn det faktiske resultatet. Italia endte opp med begrensede kolonier i Øst-Afrika og opplevde dessuten at erobringssøk innover på kontinentet ble stoppet av afrikanske tropper.

Tyskland blir imperiemakt

Bismarck var opprinnelig ikke interessert i at Tyskland skulle ha kolonier, men etter hvert ble også han overbevist om at det kunne føre med seg visse fordeler. En fordel var å sikre sin egen posisjon innenriks. I den tyske befolkningen var det et økende krav at Tyskland måtte ha kolonier, og det var en utbredt oppfatning i offentligheten at tiden var i ferd med å renne ut. Hvis ikke Tyskland hev seg rundt nå og skaffet kolonier, ville denne muligheten forspilles. I oktober 1884 var det riksdagsvalg, og bare et halvt års tid tidligere erklærte Tyskland overherredømme over sine første kolonier

Kong Menelik 2. av Etiopia (1844–1913) i slaget mot italienerne i 1896.

sørvest i Afrika. Etter valget økte oppslutningen om Bismarck i Riksdagen betydelig, helt i tråd med intensjonen.

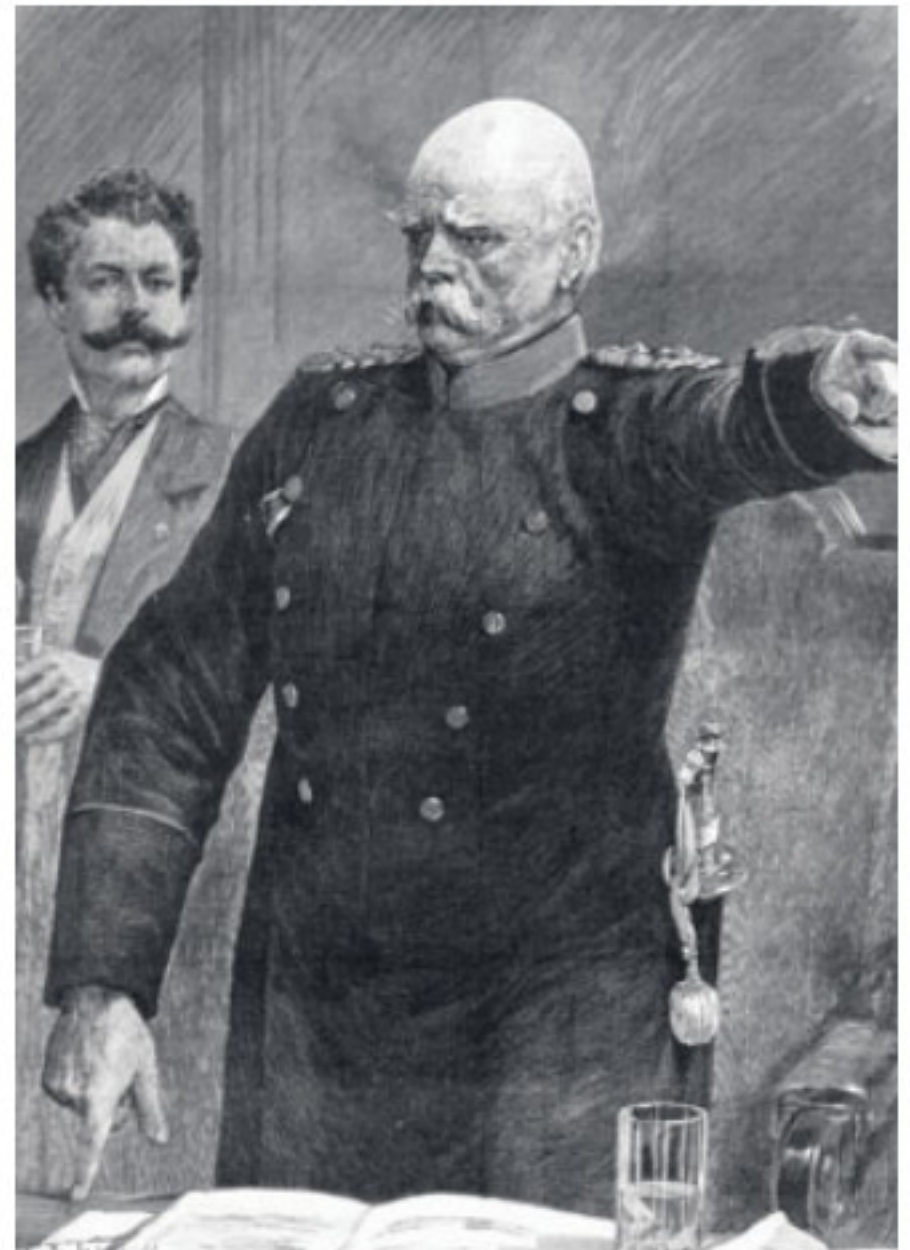
Også for Tyskland var rivaliseringen med andre europeiske stater en drivkraft i kampen for kolonier. Muligheten for å ødelegge for Storbritannia var en motivasjon for Bismarck til å gå inn i kampen om kolonier. Det var også tydelig etter hvert at mye av det som foregikk mellom de europeiske landene i Afrika, ble bestemmende for europeisk politikk og for forholdet mellom de europeiske landene. Dette ville Bismarck være en del av.

Økonomiske motiver

Helt fram til begynnelsen av 1880-årene mente mange statsledere at det ikke var mye å tjene på koloniene. Tvert imot: Det var kostbart å opprettholde kolonier langt borte. Frykten for store utgifter var en av grunnene til at Bismarck i utgangspunktet var skeptisk til å ha kolonier, men etter hvert ble også han overbevist om at det heller innebar økonomisk gevinst.

Koloniene ga adgang til nye markeder der imperiemaktene kunne få avsetning for sine produkter. I neste omgang ville dette føre med seg nye jobber, både hjemme og ute. Journalist og oppdagelsesreisende Henry Morton Stanley (1841–1904) foretok beregninger som viste hvilken betydelig økonomisk gevinst som ventet når afrikanske markeder ble åpnet for europeiske varer. Stanley regnet nemlig ut at dersom alle mannlige kongolesere kjøpte én søndagsdress og fire hverdagsdresser, ville man trenge 350 000 mil med bomull. Prisen på dette tilsvarte 16 millioner pund, en enorm ordre for bomullsprodusenter i Manchester og i andre europeiske byer.

Det fantes også gode muligheter for å hente ut verdifulle råvarer fra det afrikanske kontinentet. At det fantes store gullforekomster i Afrika, hadde vært kjent for europeerne i hvert fall siden middelalderen, og på 1600-tallet hadde nederlenderne gjort det stort på handel med elfenben fra støttenene til afrikanske elefanter. Da dampskipene kom i bruk på midten av 1800-tallet, åpnet det for mer utstrakt handel, der blant annet palmeolje og nøtter ble importert til Storbritannia i bytte mot britiskprodusert bomull. I 1860-årene ble det dessuten oppdaget diamantforekomster i det sørlige Afrika, noe som også bidro til et ønske fra flere europeiske stater om sterkere kontroll.

Otto von Bismarck. **Hvordan vil du karakterisere Bismarck med utgangspunkt i dette bildet?**

Biljardkuler var en av de gjenstandene man gjerne lagde av elfenben. Her er mål som viser hvor store støttenner du trengte for å lage dem.

Kong Leopolds koloni i Kongo

Som koloniherre i Kongo opparbeidet kong Leopold 2. av Belgia seg en enorm formue. Ifølge Henry Morton Stanley, som ble hyret inn av Leopold i forbindelse med koloniseringen, ville handel med elfenben alene være tilstrekkelig for at engasjementet i Kongo ville være lønnsomt. Det var likevel en annen afrikansk råvare som skulle gi Leopold enda større inntekter, nemlig rågummi fra gummitrær. Gummi ble brukt for å framstille produkter som var essensielle i den industrielle verden, for eksempel gummidekk til vogner og sykler, gummislanger, gummistøvler og gummiisolasjon til stadig lengre strømledninger, telefonledninger

og telegraflinjer. Etterspørselen etter gummi var stor, prisen på det vestlige markedet var høy, og det var mye gummi å få tak i i Kongo. Kongoleserne var imidlertid ikke så interesserte i å utføre den anstrengende og til dels farlige jobben med å utvinne gummi for de belgiske kolonistene. Dette løste Leopold og hans myndighetspersoner i Kongo med voldsom brutalitet: Det ble innført et system der landsbyer fikk tildelt en viss kvote med gummi som måtte leveres hver fjortende dag. Hvis de satte seg til motverge, ble de møtt med terror. Pisking og tortur, drap og gisseltaking var virkemidler belgierne brukte.

Leiesoldater underlagt kong Leopold 2. bedriver nådeløs avstraffelse i Kongo, ca. 1905.

Sivilisering: «Den hvite manns byrde»

Det var en utbredt oppfatning i Europa at hvite mennesker var forpliktet til å opplyse og oppdra andre folkeslag. Bak en slik oppfatning lå tanken om at vestlig sivilisasjon var overlegen andre sivilisasjoner, og at europeerne var moralsk ansvarlig for å bringe sin kultur og sivilisasjon ut i verden. På grunn av sin overlegenhet hadde kolonimaktene rett til å herske over det de mente var mindre utviklede kulturer. Det var den hvite manns byrde å sivilisere de laverestående folk i verden. Slik ble imperialismen rettferdiggjort.

Hva: «The White Man's Burden»

Hvem: Rudyard Kipling

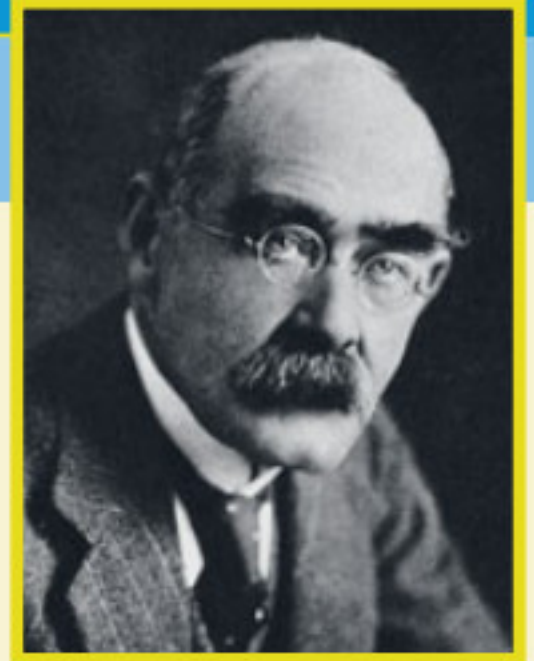
Når: Utgitt i 1899

«The White Man's Burden» er et kjent dikt skrevet av den britiske forfatteren og nobelprisvinneren Rudyard Kipling. Diktet ble første gang utgitt i 1899. Kipling ble født i Bombay i India.

«The White Man's Burden» er ved siden av *Jungelboken* Kiplings mest kjente tekst, og diktet omtaler «byrden den hvite mann» hadde i møte med «primitive» folkeslag.

Diktet brukes ofte som et eksempel på hvordan europeerne så på andre folkeslag i imperialismens tidsalder, og det er en tekst som tolkes som positiv til økt kolonisering. Den første strofen i diktet lyder:

*Take up the White Man's burden –
Send forth the best ye breed –
Go bind your sons to exile
To serve your captives' need;
To wait in heavy harness,
On fluttered folk and wild –
Your new-caught, sullen peoples,
Half-devil and half-child.*

« Vi har ikke kommet bare for å preke. Sivilisasjonen kan aldri løsrives fra kristendommen eller omvendt. Først når de innfødte er kommet så langt at de kan lese en engelsk avis, vil det være noe håp om at de vil kunne tilegne seg noe sivilisasjon.

Norsk misjonær i Sør-Afrika på begynnelsen av 1900-tallet

I et sivilisert liv sto kristendommen sentralt. Misjonærer hadde engasjert seg i Afrika alt før imperialismen skjøt fart, men bedret kommunikasjon og økte handelsforbindelser ga større muligheter til å bringe evangeliet ut i verden. Den tette sammenhengen mellom kristen forkynnelse og sivilisering ble uttrykt tydelig, noe sitatet ovenfor viser. Manglende kristentro ble altså brukt som forklaring på at Afrika var underlegen det kristne Europa. Misjonen var et nødvendig bidrag for å løfte fram «underlegne» kulturer. Bare gjennom kristning og moralsk forbedring kunne nye folkeslag få oppleve en materiell forbedring tilsvarende den som hadde foregått i Vesten.

Å forlate sin lokale afrikanske religion for å slutte seg til misjonærenes lære var ikke bare et spørsmål om å endre tro. Det forutsatte også at man tilpasset seg europeisk leveste og fjernet seg fra tradisjonell kultur. For eksempel var afrikanernes påkledning ofte problematisk for europeiske misjonærer. Det sømnet seg ikke for en kristen å gå rundt halveis tildekket, kun iført lendeklede eller korte skjørt. I stedet ble vestlige antrekk, bukse og jakke for menn og lange kjoler for kvinner, mønsteret for hvordan en skulle kle seg. På samme måte kunne lokal byggeskikk bli oppfattet som upassende. Det var ikke greit at kvinner og menn, gutter og jenter sov i samme rom. Derfor kunne misjonærene oppfordre sine kristne om å bygge firkantede vestlige hus, der sønner, døtre og foreldre fikk separate soverom, i stedet for tradisjonelle runde hus med ett stort rom.

Hva er «den hvite manns byrde»? Etter at du har lest om europeernes syn på siviliseringen, hvordan vil du beskrive den?

- **zuluer:** den største etniske gruppen i Sør-Afrika

Hvilke følger fikk kolonikappløpet for Europa?

Gjennom kolonikappløpet mellom de europeiske statene kom gamle motsetninger og rivaliseringer til syne. I stedet for å holde fast ved målet fra Wienerkongressen i 1815 (se side 225) om en maktbalanse i Europa, ble hver nasjon opptatt av å sørge for sine egne interesser. Ved å framstå som en vellykket kolonimakt beviste de europeiske nasjonene at de tilhørte seierherrene i kampen for tilværelsen. Det kunne gjerne være et poeng å erobre bare for å hindre andre europeiske stater i å utvide sitt kolonirike. Å bli et imperium, en kolonimakt, var et mål i seg selv. Imperialismen var altså koblet til sterk nasjonalisme.

Det ble raskt tydelig at når stormaktene hadde kryssende interesser, slik som i Kongo-området, kunne det føre til krig. Bismarcks innkalling til møtet i Berlin i 1884 var altså et tiltak for å unngå alvorlig fiendskap mellom de europeiske statene. Likevel fikk europeisk imperialismefølger som peker i retning av verdenskrigen i 1914. Som en følge av rivaliseringen mellom statene gikk noen stater i allianse med hverandre: Trippelalliansen ble inngått i 1882 mellom Italia, Tyskland og Østerrike-Ungarn, mens trippelententen mellom Russland, Frankrike og Storbritannia hadde sin opprinnelse i begynnelsen av 1890-årene. Dette var utgangspunktet for alliansesystemet som fortsatt var virksomt ved utbruddet av første verdenskrig.

Tilfellet Zululand

Hva betydde kolonikappløpet for afrikanerne?

Så langt har vi sett på hvilke grunner de europeiske stormaktene hadde for sin imperialismefølger. Vi har også vært inne på de følgene koloniseringen hadde for Europa. Men hva med den andre parten, den befolkningen som ble kolonisert? Hvilke følger hadde koloniseringen for dem? Et nærmere blikk på Sør-Afrikas historie kan gi oss noen svar. Ved å følge *zuluenes* historie ser vi hvordan kolonimaktenes rivalisering og kamp om tilgangen til ettertraktete ressurser ble katastrofal for afrikanerne.

Boere, briter og zuluer i Sør-Afrika

Den hvite dominansen i Sør-Afrika har røtter tilbake til 1600-tallet. På denne tiden etablerte nederlandske handelsmenn en bosetning ved Kapp det gode håp på sør-

spissen av Afrika. Hensikten var å sikre forsyninger på reisen mellom hjemlandet og koloniene i India og Indonesia. Bosetningen utviklet seg snart til en ordentlig koloni. Etter hvert som den europeiske befolkningen vokste, beveget kolonistene seg innover i landet, dyrket opp nye områder og fortrengte den opprinnelige befolkningen. Det nederlandske ordet for bonde, boer, ble betegnelsen på etterkommerne av disse nederlandske bosetterne.

Mot slutten av 1700-tallet begynte Storbritannia å vise interesse for Kappkolonien. Storbritannias viktigste koloni på denne tiden var jo India, og det betydde mye å ha kontroll på sjøveien dit. Derfor erobret Storbritannia Kappkolonien i 1807.

På samme tid vokste det fram et stort og mektig rike ved østkysten av dagens Sør-Afrika. I 1816 ble zuluhøvdingen Shaka (ca. 1787–1828) leder for en

Forsøk å svare på spørsmålet i tittelen før du leser videre. Hva tror du kappløpet betydde for afrikanerne?

Sørlige del av Afrika, med Zululand, ca. 1880.

klan på rundt 1500 personer, og gjennom flere vellykkede kriger samlet og erobret han flere klaner i området. I 1826 var han konge for et rike med om lag 250 000 innbyggere, den største og mektigste nasjonen i Sørøst-Afrika.

Konflikt om ressurser

Det britiske styret i Kappkolonien passet nederlenderne dårlig, og et stort antall boere la ut på vandring nord- og østover for å finne nye steder å slå seg ned. Etter hvert som boerne nådde zuluenes områder, oppsto det blodige konflikter mellom partene. Det var ikke bare boernes ambisjoner om å kolonisere nytt land som utgjorde en trussel for zuluene, også britisk ekspansjon truet zuluenes selvstendighet. I 1860- og 1870-årene ble det oppdaget forekomster av diamanter og gull i innlandet, og oppdagelsen førte til at kampen mellom briter og boere ble hardere. Den som fikk kontroll over diamant- og gullforekomstene, var sikret store inntekter. Zuluene forsvarte landet sitt som best de kunne, men dermed ble de også betraktet som en hindring for fredelig utvikling i området.

James Edwin McConnel:
«Ulundimassakren».
Maleriet viser slaget ved
Ulundi i 1879. Hadde en
afrikaner framstilt slaget på
samme måte, tror du?

Britenes ultimatum til zulukongen

I 1870-årene økte motsetningene mellom zuluene og britene, og mot slutten av 1878 innkalte britiske kolonimyndigheter zuluhøvdingene til et møte der zuluene fikk et umulig valg: Hvis ikke zuluene ville innfri bestemte krav som betydde at de mistet selvstendighet, så kom britene til å gå til krig mot Zululand. En norsk misjonær som var til stede, ga følgende beskrivelse av møtet:

« I en halvsirkel under et stort tre (...) satt zuluhøvdingene og deres ledsagere, til sammen 40–50 mann. Rundt dem sto et par hundre marinesoldater og noen kavalerister. På en høyde (bak dem) lå et fort. Bak fortet kunne man skimte munningen av et par kanoner og (...) en kulesprøyte som i løpet av et minutt eller to kan skyte ut tusen kuler.

Zuluene så seg litt mistenksomt omkring, særlig da en fotograf kom med en mystisk sak og rettet et stort blankt øye på dem. De så engstelige på kameraet, tok på hverandre, holdt seg for munnen og lot så hodet synke ned mot knærne idet de overga seg til skjebnen. De ventet nok at det skulle smelle, men det smalt ikke. (...)

Det var interessant å betrakte zuluene. Noen satt med munnen åpen som om de var i ferd med å få medisin. Andre, spesielt de eldre, så ned og rynket ansiktet som om de hadde svelget noe bittert.

Fra Norsk Missionstidende 1879

● ● kavalerist:
militær til hest

- **apartheid:** fra afrikaans: atskillelse. Navnet på raseskillepolitikken som ble ført i Sør-Afrika fra 1948 til 1994. Befolkningen ble delt inn i fire grupper med ulike rettigheter og status. De hvite sto øverst i dette hierarkiet, deretter fulgte fargede, asiater og svarte

Zulukongen kunne ikke oppfylle kravene britene kom med, og Storbritannia invaderte Zululand i januar 1879. Kongen ble tatt til fange og sendt i eksil. Britene delte Zuluriket inn i flere mindre enheter og bestemte hvilke høvdinger som skulle styre disse enhetene. Som øverste myndighet i Zululand innsatte de en britisk embetsmann.

Zululand blir britisk

Etter invasjonen fulgte en lang periode der zuluene ble ytterligere svekket av krig med briter, med boere og med hverandre. Britenes splitt-og-hersk-strategi førte til borgerkrig mellom kongetro zuluere og zuluhøvdinger som holdt seg inne med britene. Krigene drev folk fra hjemmene sine og førte til sult og nød. Det folket som i 1820-årene hadde utgjort det mektigste riket i Sørøst-Afrika, var nå splittet, ydmyket og avhengig av hvite kolonisters beslutninger.

Mot slutten av 1880-årene ble britene kjent med at tyske kolonister ønsket å legge under seg deler av Zululand. Dette fikk Storbritannia til å reagere: I 1887 ble Zululand formelt en koloni i det britiske imperiet.

Zuluenes stilling under hvitt styre

Da Zululand ble britisk koloni, måtte zuluene begynne å betale skatt. Dette ga britene både inntekter og tilgang på arbeidskraft. På denne tiden var det nemlig ingen pengeøkonomi i Zululand, og for å få penger til å betale skatt måtte mennene ta seg lønnet arbeid andre steder. Arbeidsplassene befant seg utenfor Zululand, i gullgruver, diamantgruver og i byene. Mens mennene reiste ut for å arbeide, ble kvinner og barn igjen på landsbygda. Det tradisjonelle samfunnet var i full oppløsning.

På begynnelsen av 1900-tallet satte kolonimyndighetene i verk en storstilt omfordeling av jord. Store områder ble reservert for hvite bosettere, og zuluenes stilling ble ytterligere forverret. I 1910 ble britenes og boernes områder samlet i ett land: Sør-Afrikaunionen. De hvite kolonistene delte makten, mens afrikanerne fikk ingen politisk innflytelse. I årene som fulgte, ble det vedtatt en rekke lover som svekket afrikanernes stilling. Da *apartheid* ble innført i 1948, var diskrimineringen av afrikanerne institusjonalisert.

Hvordan vil du beskrive britenes framgangsmåte? Skriv et kort avsnitt som beskriver forløpet for hvordan Zululand ble en britisk koloni.

Hva: Styresett i koloniene

Hvem: De europeiske stormaktene og koloniene

Når: Fra ca. 1885

Koloniene ble styrt på ulike måter, men felles for de fleste var at afrikanerne hadde lite reell innflytelse over hvordan landets politikk ble utformet. Det er vanlig å skille mellom to former for styresett i koloniene.

Direkte styre: Frankrikes modell var basert på direkte styre. Koloniene ble ikke sett på som egne områder, men som vanlige deler av Frankrike. Det direkte styret var mindre preget av rasisme, men man forsøkte å gjøre koloniene så «franske» som mulig. Forsøkene gjorde at lokal kultur og språk ble undertrykt. Etter andre verdenskrig fikk innbyg-

gerne i de vestafrikanske koloniene begrenset stemmerett til det franske parlamentet.

Indirekte styre: Storbritannias modell for koloniene var indirekte styre. De holdt kontrollen ved hjelp av tradisjonelle eliter. Unntaket var Kenya og Sør-Rhodesia (dagens Zimbabwe), der britiske settlere fikk ha eget lokalstyre. Det indirekte styret førte til avstand mellom kolonistene og kolonibefolkningen. Avstanden gjorde at lokale kulturer fikk leve ganske uforstyrret, men det ga også grobunn for nedlatende rasistiske holdninger.

Afrikansk motstand

Europeernes erobring av Afrika skjedde ved hjelp av en teknologi afrikanerne mangelte. Geværer og kanoner var mer effektive enn tradisjonelle afrikanske våpen. Dampbåtene forkortet avstanden mellom de to kontinentene, slik at europeiske soldater og byråkrater kunne komme seg forholdsvis raskt til Afrika. Etter hvert som jernbanen ble bygd ut, kunne europeiske tropper forflyttes hurtig omkring på det afrikanske kontinentet, koordinert via telegraf. Bortsett fra sykdom var det altså ikke mye som skulle kunne sette de europeiske kolonistene ut av spill.

Afrikanerne gjorde likevel motstand. Som regel var motstanden uten store resultater, men slettes ikke alltid. Da britene invaderte Zululand i 1879, gikk de på sitt mest ydmykende nederlag i hele århundret. Britene var utstyrt med moderne våpen, mens zuluene hadde spyd som angrepsvåpen og skjold av kuskinn som beskyttelse. Zuluene hadde likevel to fortrinn: De angrep overraskende, og de var omtrent ti ganger så mange som britene (2000 briter mot 20 000 zuluer). Nederlaget kom likevel som en overraskelse på britene. Det skulle jo ikke mulig for et primitivt afrikansk folk å beseire industrinasjonen og imperiemakten Storbritannia! Britiske myndigheter fryktet for nasjonens omdømme, for at britisk innflytelse ville bli svekket, og for at det skulle få økonomiske konsekvenser. Det ble imidlertid med dette ene tapet. Noen måneder senere var zuluene slått.

Italia skulle derimot oppleve et mer definitivt nederlag. Vi husker at de italienske koloniene var begrenset til mindre områder i Øst-Afrika, i dagens Eritrea og Somalia. Ønsket om å sikre seg større deler av det afrikanske kontinentet var imidlertid stort og levende, og i 1889 fikk italienerne til en bytteavtale med den etiopiske keiseren. Etiopia skulle avstå bestemte områder til Italia mot at etiopierne fikk våpen og penger. Avtalen inneholdt imidlertid noen uklarheter. Italienerne mente avtalen innebar at Etiopia ble underlagt Italia, men det mente ikke etiopierne. For å presse igjennom sin tolkning av avtalen gikk italienske tropper inn i Etiopia i 1895. Det avgjørende slaget i krigen mellom Italia og Etiopia sto 1. mars 1896. I likhet med zuluene som overvant britene, var etiopierne langt flere enn italienerne. De italienske troppene besto av om lag 15 000 menn, mens etiopiske styrker trolig omfattet så mange som 100 000 menn. Til forskjell fra zuluene, som utelukkende måtte stole på egne krefter, hadde Etiopia en mektig alliert i Russland, som sendte både våpen og soldater til kampen mot Italia. I tillegg hadde den etiopiske keiseren fått tak i våpen fra Frankrike og Storbritannia, så hans styrker var bedre utrustet enn det zuluene hadde vært. Samtidig var de italienske styrkene dårligere rustet enn det britene hadde vært i Zululand. De hadde unøyaktige kart, gamle våpen og lav kampmoral. Til sammen førte dette til at italienerne ble beseiret av etiopierne. Italienerne led store tap. Bortimot halvparten ble drept, og omkring en fjerdedel ble såret eller tatt til fange.

Nederlaget var en katastrofe for Italia. Det betydde slutten på drømmen om et østafrikansk kolonirike og bidro til at den italienske selvfølelsen fikk en alvorlig knekk.

For Etiopias vedkommende fikk seieren stor betydning. I fredsavtalen som ble inngått etter slaget, måtte Italia anerkjenne Etiopias selvstendighet. Dermed kom Etiopia til å være det ene av bare to afrikanske land som aldri ble kolonisert. I kraft av å være en selvstendig afrikansk nasjon, som i tillegg hadde maktet å slå tilbake invasionsstyrker fra et vestlig land, fikk Etiopia en spesiell posisjon i afrikansk bevissthet. Etiopia ble symbolet på afrikansk uavhengighet.

Etiopia i 1870-årene.

Hvorfor klarte ikke flere afrikanske land å unngå å bli koloniserte? Vurder ulike årsaker.

Imperialismen i Asia

Koloniseringen av Asia hadde startet allerede på 1500-tallet. Fram mot omkring 1850 var de europeiske statene i første rekke opptatt av å sikre handelen og strebet ikke etter å ta kontroll over store landområder. Unntaket var Storbritannias herredømme i India fra siste halvdel av 1700-tallet. Storbritannia, Frankrike og Nederland var de gamle kolonimaktene i Asia, men fra omkring 1870 kom nye land med i konkurransen om kolonier i Asia: Tyskland, Russland, Japan og USA. Før første verdenskrig var nesten hele Asia underlagt en kolonimakt. ■

▲ Prinsen av Wales på troféjakt i India i 1876.

Les om koloniseringen ◁ i Kina på side 457

Britisk styre i India

Siden 1600-tallet hadde Det britiske østindiaкомпаниet hatt monopol på handelen med India. Det var likevel ikke før i 1757, etter at britene hadde nedkjempet franske styrker i India, at veien var åpen for britisk dominans i Sør-Asia. De neste hundre årene var det Østindiaкомпаниet som administrerte India på vegne av parlamentet i London. I 1858 brøt det ut opprør blant indiske soldater som tjenestegjorde for britene, og dette kom til å endre forholdene i kolonien. En grunnleggende årsak til opprøret var en generell misnøye

med det britiske styret. Den utløsende årsaken hevdes å være at soldatenes patronhylser var innsmurt med en blanding av svinefett og kufett, og dette krenket både hinduistiske og muslimske soldaters tro. Soldatenes opprør fikk stor oppslutning i det indiske samfunnet, og i indisk historieskriving regnes dette for å være den første krigen for indisk selvstendighet. Etter at opprøret var slått ned, overtok den britiske staten styret av India. Dette varte til 1947, da India fikk uavhengighet (se også side 478). ■

Nederlandsk Østindia

Da Nederland for alvor etablerte seg som en kolonimakt i Sørøst-Asia på 1800-tallet, hadde de allerede hatt handelskolonier i området i to hundre år. På 1800-tallet var Nederlandsk Østindia (dagens Indonesia) den viktigste nederlandske kolonien. På grunn av rike naturressurser framsto landet som en ideell koloni, og råvareeksporten fra Østindia bidro sterkt til kolonimakten Nederlands industrialisering. ■

Japanske soldater
beleirer Seoul, Korea,
11. februar 1904.

Japan

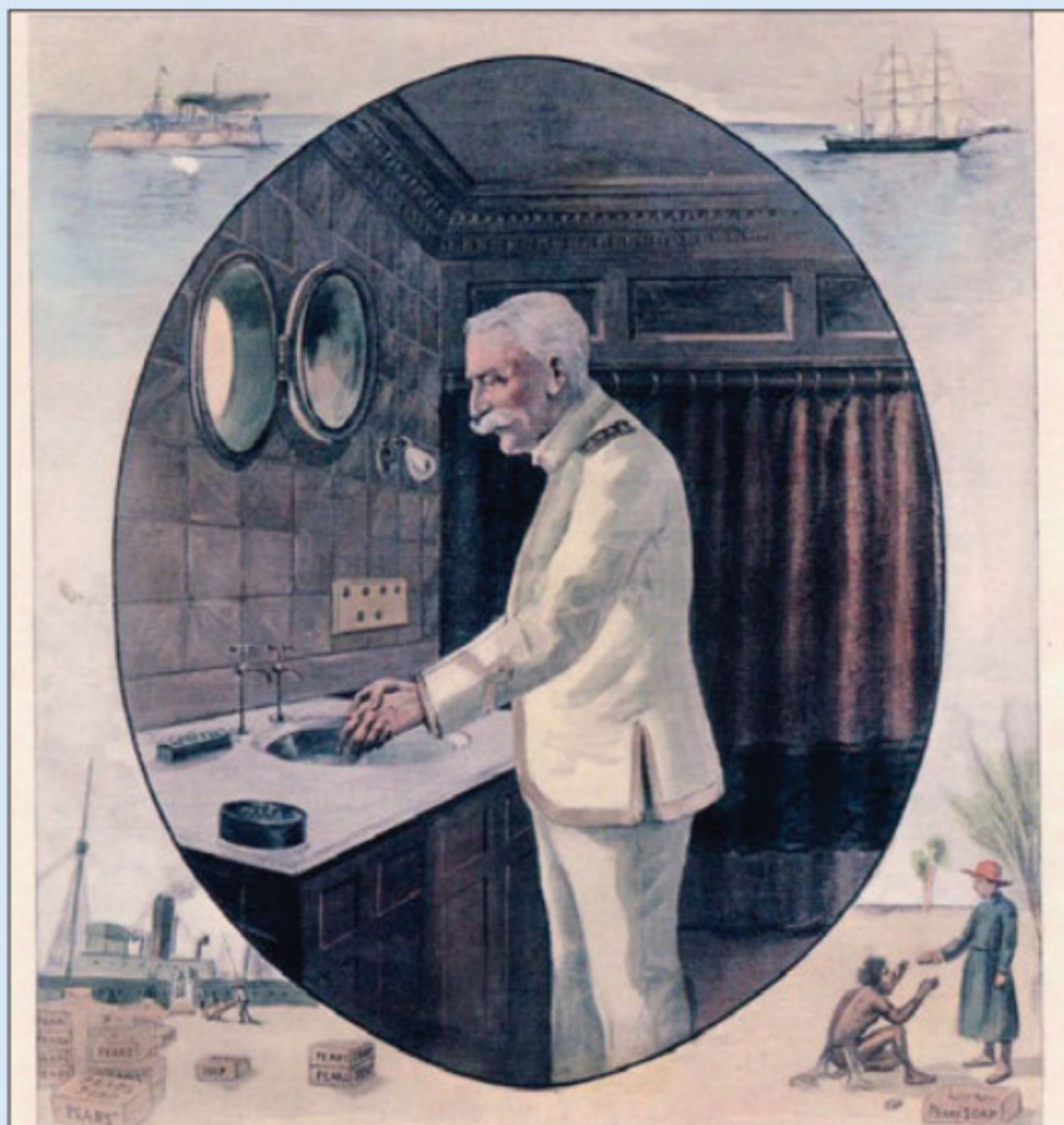
Til forskjell fra de andre asiatiske landene beholdt Japan både reelt og formelt sin selvstendighet. Japan hadde vært isolert fra vestlig innflytelse i mer enn to hundre år da det åpnet opp for kontakt i 1850-årene. I 1868 ble en rekke reformer, inspirert av vestlig praksis, satt i gang. Det juridiske systemet og militærsystemet ble endret, økonomien ble modernisert, og det ble innført en nasjonal skole. Dermed framsto Japan omkring 1900 som en verdensmakt med imperialistiske ambisjoner. ■

Hva kjennetegner imperialismen i Asia, og hvordan skiller den seg fra det du har lest om imperialismen i Afrika? Bruk gjerne et venndiagram for å sammenligne.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at fra slutten av 1800-tallet konkurrerte de europeiske statene om å få kolonier i Afrika og Asia
- ✓ at sosialdarwinismens lære om den sterkestes rett var med på å legitimere europeernes imperialisme
- ✓ at en årsak til imperialismen var europeernes ambisjon om å sivilisere folk i andre verdensdeler
- ✓ at de europeiske statene kunne ha stort økonomisk utbytte av sine kolonier
- ✓ at imperialismen hadde sammenheng med industrialiseringen
- ✓ at det å ha kolonier ble viktig for de europeiske nasjonenes selvfølelse
- ✓ at det flere steder forekom sterk afrikansk motstand mot europeernes inntreden
- ✓ at trippelalliansen mellom Italia, Tyskland og Østerrike hadde sammenheng med rivaliseringen i Afrika
- ✓ at Storbritannia og Frankrike etter hvert klarte å løse sine konflikter i Afrika på en fredelig måte
- ✓ at kappløpet om Afrika fikk betydning for utbruddet av første verdenskrig
- ✓ at historien om zuluriket kan tjene som et eksempel på hvordan flere afrikanske riker ble beseiret av europeerne
- ✓ at Russland, Japan og USA, i tillegg til Storbritannia, Frankrike, Nederland og Tyskland, hadde imperieambisjoner i Asia

The first step towards lightening

The White Man's Burden

is through teaching the virtues of cleanliness.

Pears' Soap

is a potent factor in brightening the dark corners of the earth as civilization advances, while amongst the cultured of all nations it holds the highest place—it is the ideal toilet soap.

Å gjøre

- 1 Bla gjennom kapitlet og merk deg overskriftene. Vil du si at de gir deg en kortversjon av kapitlet? Skriv gjerne ned overskriftene og tilføy et par stikkord til hver tittel slik at du får et sammendrag av emnene som er behandlet.
- 2 Imperialisme er en politikk der en stat utvider sin makt og kontroll over landområder, ressurser og befolkning i en annen region. Hvorfor ønsket de europeiske statene å gjøre dette? Skriv en liste over de viktigste årsakene, og ranger dem etter hvor viktige de er.
- 3 Tenk deg at du skal lage en muntlig presentasjon med tittel «Sivilisering: The White Man's Burden».

Hvordan vil du innlede om emnet? Skriv en disposisjon. Husk at innledningen både skal vekke interesse og samtidig si noe om emnet for presentasjonen.

Ta gjerne utgangspunkt i disse spørsmålene:

 - Hvor er tittelen hentet fra, og hvorfor er akkurat denne tittelen brukt?
 - Hva er egentlig «den hvite manns byrde», og hva kjennetegner idégrunnlaget den har sitt utspring i?
 - Hvordan foregikk den såkalte siviliseringen?
 - Hvordan ble det oppfattet av afrikanerne?
 - Kan tanken om «den hvite manns byrde» forstås i dag?
- 4 Et spørsmål som ofte stilles i forbindelse med imperialismen, er om de afrikanske landene kun ble utnyttet av kolonimaktene, eller om de også hadde utbytte av det selv.
 - a Lag to lister der du skriver opp argumenter for de ulike synene.
 - b Vurder hvilken liste du mener inneholder de beste argumentene.
 - c Drøft gjerne konklusjonen din med en medelev eller i plenum.
- 5 På hvilken måte kan historien om zulusriket brukes som eksempel på hvordan afrikanske land ble beseiret av europeerne? Skriv 3–5 fordi-setninger. (Les mer om fordi-setninger på side 601.)
- 6 Kildeoppgave: «Pears' Soap»
 - a Hva slags kilde er dette? Hvilke kildekritiske spørsmål ville du stilt til denne kilden om du skulle bruke den i en presentasjon av imperialismen?
 - b Beskriv de ulike elementene reklamen består av. Hvilken historie forteller bildene? Og hvilket menneskesyn formidler den?
 - c Hvordan knyttes toalettsåpen til «den hvite manns byrde»?
 - d Tenk deg at du hadde fått denne reklamen som en kilde på en prøve om imperialismen der oppgaven var å forklare europeernes syn på afrikanerne. Lag en stikkordsdisposisjon for hvordan du ville løst oppgaven.
- 7 Les John Osei-Tutus essay på side 577.
 - a Er du enig i hans konklusjoner?
 - b På hvilken måte kan imperialismen forklare forholdene i enkelte afrikanske land i dag?
 - c Tror du Afrika hadde utviklet seg veldig annerledes uten koloniseringen? Begrunn svaret ditt.
- 8 Imperialismen er en viktig bakgrunn for første verdenskrig, står det i kapitlet. Hvorfor er den det? Lag tre fordi-setninger som forklarer sammenhengen. (Les mer om fordi-setninger på side 601.)

Litteratur

Tore Linné Eriksen: *Globalhistorie, 1750–1900. En sammenvevd og delt verden*, 2010
 Jeff Guy: *The destruction of the Zulu Kingdom. The Civil War in Zululand, 1879–1884*, 1994
 Adam Hochschild: *Kong Leopolds arv. En beretning om grådighet, forferdelser og heroisme i det koloniale Afrika*, 2005
 John Merriman: *A History of Modern Europe. From the Renaissance to the Present*, 2004
 Thomas Pakenham: *The Scramble for Africa, 1876–1912*, 1991
 Robert Ross: *A Concise History of South Africa*, 2008
 Jarle Simensen: *Vesten erobrer verden, 1870–1914. Aschehougs verdenshistorie, bind 12*, 2001

11

Innhold:
Krigsutbruddet side 284 ■ **Alliansesystemet** side 285 ■ **Krig på to fronter** side 286 ■ **Hvorfor ble det krig?** side 286 ■ **Krigens forløp** side 292 ■ **Verdenskrig** side 294 ■ **Den vanskelige freden** side 296 ■ **Versaillestraktaten – mislykket fred** side 297 ■ **Hvem hadde skylden?** side 299 ■

Slik så det ut

Første verdenskrig – den store katastrofen

«Den store krigen» ble den kalt i samtiden, krigen som herjet i 1914–1918. Bakgrunnen for krigen var konflikter mellom de europeiske stormaktene. Ved siden av enorme menneskelige lidelser og store økonomiske kostnader førte krigen til at store riker gikk under, forandret styrkeforholdet mellom stormaktene og utløste revolusjoner. Hvorfor ble det krig?

Dette har skjedd

Tyskland ble samlet i 1871 etter å ha vært i krig med nabo-statene. Alliansepolitikken til den tyske kansleren Otto von Bismarck sørget for en lang fredsperiode i Europa. Utenfor Europa konkurrerte de europeiske stormaktene om kolonier og innflytelse. Spesielt fikk Afrika merke kolonikappløpet.

Den vestlige verden gjennomgikk en voldsom befolkningsvekst, økonomisk vekst og teknologisk utvikling på 1800-tallet. Men utviklingen ga større økonomiske og sosiale forskjeller. Sosialistiske arbeidere forsøkte å organisere seg på tvers av landegrensene. Noen av dem mente at revolusjon ville være nødvendig for å få et rettferdig samfunn.

Flere store ideologier fikk sin utforming på 1800-tallet. Nasjonalismen var en viktig faktor for samlingen av Italia og Tyskland. Samtidig kunne nasjonalismen også bidra til å splitte stater.

- 1871–1914 • Fredelig periode i Europa, men konflikter om kolonier
- 1897 • Storstilt flåteopprustningsprogram blir satt i gang i Tyskland. Storbritannia svarer ved å ruste opp
- 1914 • 28. juni. Skuddene i Sarajevo.
- 28. juli. Østerrike-Ungarn erklærer krig mot Serbia. Landene i trippel-ententen og trippel-alliansen erklærer hverandre krig
- 1. august. Tyskland erklærer Russland krig
- 1915–1916 • Skyttergravskrig
- Kanskje en million armenere blir drept i det som er dagens Tyrkia
- 1917 • Den russiske revolusjon
- USA går inn i krigen
- 1918 • 11. november: krigshandlingene slutt
- 1919 • Fredsavtale i Versailles

Den store katastrofen

Krigsutbruddet

Situasjonen i år 1914

Tyskland: «Nykommeren» med sterk økonomisk vekst, fra 1900 den sterkeste industrinasjonen i Europa. Ønsket seg større innflytelse, blant annet flere kolonier. Allmenn stemmerett for menn, men parlamentet hadde begrenset makt. Mange viktige beslutninger ble tatt av keiser Vilhelm 2. og de konservative politiske og militære lederne, uten at folk flest visste hva som foregikk.

Østerrike-Ungarn: Multinasjonalt keiserrike (det habsburgske dynastiet), med blant annet 11 offisielle språk. To parlamenter, et i Wien og et i Budapest, og et tungrodd byråkrati. Mye av politikken gikk ut på å balansere de ulike folkegruppene ønsker: å holde dem i «gjensidig misnøye». Makthaverne var redde for at hele rikets eksistens var truet fordi noen av folkegruppene ønsket selvstendighet.

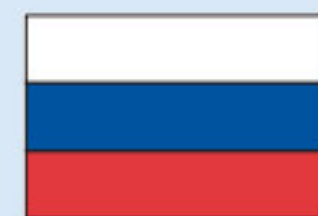
Italia: Parlamentarisk monarki. Allmenn stemmerett for menn. Ønsket å ta over områder der det bodde italienske minoriteter, blant annet i Østerrike-Ungarn. Villig til å bytte allianse mot å få disse områdene. Forholdet til Østerrike-Ungarn var anstrengt. Politisk og sosial uro preget samfunnet.

Serbia: Lite, men selvbevisst slavisk kongedømme. Hadde nylig klart å løsrive seg fra det osmanske riket og ønsket å oppmuntre slaver i Østerrike-Ungarn til å gjøre det samme. Hadde nettopp vært i krig mot nabostatene for å forsøke å utvide sitt territorium (Balkankrigene 1912–13). Hemmelige nasjonalistiske terrorgrupper fantes her og ellers på Balkan.

Russland: Autoritært keiserdømme der tsaren hadde nesten eneveldig makt. Svært begrenset stemmerett til parlamentet (Dumaen). Flere politiske grupperinger ønsket å styrte tsaren. Økonomisk underutviklet bondeland som ikke klarte å gi innbyggerne skikkelig levestandard. Streiker og mye misnøye i industrien i byene. Lå fremdeles nede militært og økonomisk etter 1905, da landet tapte krigen mot Japan og det ble revolusjon i landet.

Storbritannia: Parlamentarisk monarki. En stor kolonimakt, i utgangspunktet mer opptatt av imperiet enn av europeiske forhold. Den klart sterkeste makten til sjøs og sterk industrinasjon, men både som sjømakt og industrimakt var posisjonen truet av Tyskland.

Frankrike: Parlamentarisk republikk med høyt konfliktnivå. Allmenn stemmerett for menn. Stor kolonimakt. Utbredt mistro til Tyskland. Hadde ikke glemt grenseprovinser Alsace-Lorraine som Tyskland hadde tatt fra dem.

Skuddene i Sarajevo

Første verdenskrig kunne ha blitt en kortvarig lokal krig på Balkan. Men i stedet ble det en langvarig, blodig krig som endret hele Europa. Hvordan kunne det gå så ille?

28. juni 1914 var den østerriksk-ungarske tronfølgeren, *erkehertug* Franz Ferdinand, på offisielt besøk i Sarajevo med sin hustru Sophie. Sarajevo var provinshovedstaden i Bosnia-Hercegovina, et område som Østerrike-Ungarn hadde tatt kontrollen over seks år tidligere. Mange mente at Bosnia-Hercegovina burde tilhøre Serbia, og derfor var statsbesøket omstridt. Likevel var sikkerhetstiltakene minimale. Folkemengden omringet den åpne bilen hertugparet satt i. Ikke alle hadde gode hensikter. En gruppe med unge nasjonalister som hadde tatt seg over grensen fra Serbia, gikk til aksjon med hjemmelagde bomber og skytevåpen. Den 19-årige studenten Gavrilo Princip kom på skuddhold og avfyrte to skudd som drepte både erkehertugen og erkehertuginnen. «Skuddene i Sarajevo» førte til en politisk krise i Europa som gjorde at første verdenskrig brøt ut.

Attentatet i Sarajevo var ikke så oppsiktsvekkende som en kanskje skulle tro. Drap på politiske ledere var ikke uvanlig. Den østerriksk-ungarske tronfølgeren var ikke noen populær mann, så det utløste lite sorg da nyheten om attentatet nådde Wien. Men drapene fikk følger fordi Østerrike-Ungarn brukte attentatet som et påskudd for å gå til krig mot Serbia. Østerrike-Ungarn hadde lenge ønsket å ta et oppgjør med Serbia, fordi serberne oppmuntret andre slaviske folkegrupper til å søke selvstendighet. Østerrike-Ungarn visste at de ville få støtte av Tyskland hvis de gikk til krig. Gjennom *blankofullmakten* hadde Tyskland nemlig lovt at landet ville støtte Østerrike-Ungarn i en krig uansett hvem som startet den. Østerrike-Ungarn ga Serbia et ultimatum, en liste med krav som Serbia måtte godta for å unngå krig. Ultimatumet var med vilje utformet slik at Serbia ikke kunne akseptere kravene. Det gikk som planlagt: Serbia nektet å gå med på ett av kravene, og dermed kunne Østerrike-Ungarn erklære Serbia krig.

Hva vet du om første verdenskrig? Se på innholdslista side 282. Klarer du å skrive noen stikkord som utdyper titlene? Tilfør flere stikkord etter hvert som du leser teksten.

- **erkehertug:** tittel for prinser som tilhørte det habsburgske keiserhuset
- **blankofullmakt:** ubegrenset fullmakt, rett til å handle

Franz Ferdinand og hustruen Sophie minutter før attentatet, 28. juni 1914.

- • **trippelalliansen:** også kalt sentralmaktene. Besto av Tyskland, Østerrike-Ungarn og Italia (byttet side i 1915)
- • **trippelententen:** også kalt de allierte. Besto av Frankrike, Russland og Storbritannia

Hvordan kunne det skje at et attentat i Sarajevo førte til at en verdenskrig brøt ut? Ha dette spørsmålet i bakhodet mens du leser de neste sidene.

Alliansesystemet

Hvorfor utviklet krigserklæringen fra Østerrike-Ungarn mot Serbia seg til en verdenskrig? Noe av svaret finner vi i alliansesystemet som de europeiske landene hadde bygd opp gjennom flere tiår. Alliansene betydde at hvis et land gikk til angrep på et annet, ville det få en hel allianse imot seg. Det virket avskrekkende. Alliansene ga maktbalanse og fred i Europa mellom stater som egentlig var fiendtlig innstilt til hverandre. Men i løpet av noen korte sommeruker i 1914 viste det seg at dette alliansesystemet fikk fatale følger hvis en aggressiv part ikke lot seg avskrekke. Da Østerrike-Ungarn erklærte krig mot Serbia, satte det i gang en kjedereaksjon med krigserklæringer mellom landene i *trippelalliansen* og *trippelententen*.

Det var Tyskland som hadde vært mest ivrig med å alliere seg etter at landet ble samlet til en stat i 1871 (les mer om dette på side 234). Samlingen hadde blitt til gjennom krig mot nabolandene, der Tyskland blant annet hadde tatt grenseområder med viktig industri fra Frankrike. Gjennom å bygge allianser forsøkte Tyskland å sikre seg mot revansje. Ved krigsutbruddet var Tyskland alliert med Østerrike-Ungarn og Italia i trippelalliansen. Mot alliansen sto Frankrike, Russland og Storbritannia som hadde avtaler seg imellom. Til sammen utgjorde de trippelententen, som var et mindre forpliktende samarbeid. Stormaktene knyttet også mindre land til seg. Russland var lille Serbias støttespiller fordi begge var slaviske nasjoner.

Krig på to fronter

Dannelsen av trippelententen gjorde at Tyskland følte seg omringet. De tyske makt-haverne begynte å legge strategier for en krig på to fronter, mot Frankrike og Russland på en gang. Det spredte seg en oppfatning hos de tyske myndighetene om at Tyskland før eller siden ville bli angrepet. Derfor måtte de gå til angrep først, før Russland ble sterkere militært.

Da Østerrike-Ungarn erklærte krig mot Serbia, regnet østerrikske og tyske myndigheter med at det fantes en risiko for at Russland ville gripe inn for å hjelpe Serbia, noe som kunne føre til en større europeisk krig. Men de satset på at Russland ville la seg skremme bort hvis det ble gjort helt klart at Tyskland stilte seg bak sin allierte Østerrike-Ungarn. Dette var imidlertid en feilvurdering. Alle landene fulgte sine allierte. Russland mobiliserte, slik at Tyskland erklærte krig. Storbritannia gikk inn i krigen da Tyskland invaderte det nøytrale Belgia for å gå til angrep på Frankrike.

Under to uker etter at Østerrike-Ungarn hadde sendt sitt ultimatum til Serbia, var de europeiske stormaktene i krig med hverandre. Unntaket var Italia, som brøt sin avtale med Østerrike-Ungarn og Tyskland og erklærte seg nøytrale. I 1915 gikk de i stedet inn på de alliertes side. Hovedgrunnen var at de ønsket å vinne områder fra Østerrike-Ungarn der flertallet av befolkningen var italienere.

Hvorfor ble det krig?

Vi har allerede vært inne på mulige årsaker til krigen. Skuddene i Sarajevo kan regnes som en utløsende årsak.

Beslutningene om å gå til krig ble tatt etter drøftelser i regjeringer og kontakt mellom statsledere. Det var ikke gitt at det måtte bli krig. I telegrammene som ble sendt mellom regjeringene, ble det også bedt om fred. Men beslutningstakerne følte seg bundet av alliansesystemet, som kan regnes som en grunnleggende årsak til første verdenskrig.

Når vi skal forklare et så omfattende og komplekst fenomen som første verdenskrig, må vi se på slike grunnleggende årsaker, med røtter langt tilbake i tid, for å forklare hvorfor statslederne i 1914 handlet som de gjorde.

► **Les mer om** forskjell på grunnleggende, medvirkende og utløsende årsaker på side 546.

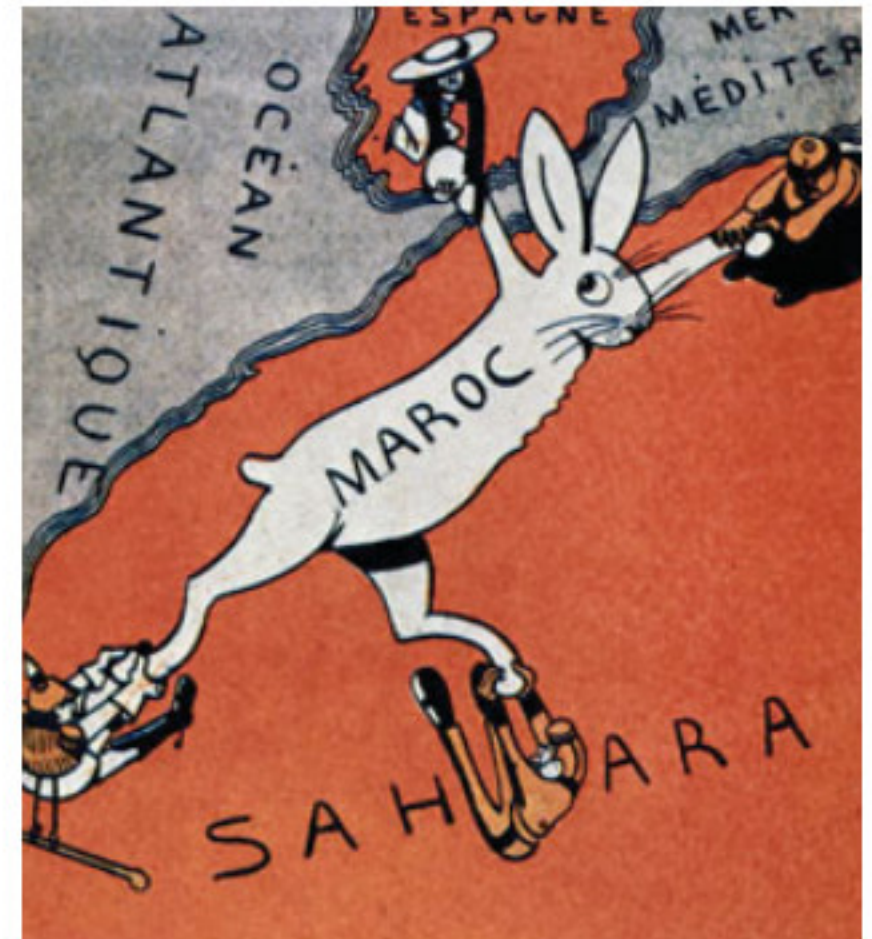
Kolonikappløp og imperialism

Det var flere konflikter i årene mellom 1870 og 1914 som kunne ha utløst en stor-krig. Noe av det som ga størst spenninger, var knyttet til kolonikappløpet og imperialism. Storbritannia og Frankrike var de største kolonimaktene.

Nå møtte de en sterk konkurrent i Tyskland. For å være en sterk og betydningsfull stat måtte et land ha kolonier. Tyskland ønsket «sin plass i sola». Det holdt på å bli krig mellom Frankrike og Tyskland om kontrollen over Marokko i 1911.

En annen svak stat som de europeiske landene kastet øynene på, var det osmanske riket (se kart side 146). Dette riket hadde strukket seg fra Marokko i vest til Iran i øst, fra Balkan i nord og til Sahara i sør, men var nå i ferd med å gå helt i oppløsning. De ulike europeiske maktene konkurrerte om å skaffe seg kontrollen over området, og det førte til flere konflikter som kunne gi krig.

Det er vanskelig å se en direkte sammenheng mellom imperialismen og utbruddet av første verdenskrig. Men indirekte var imperialismen viktig: For det første førte den til internasjonal ustabilitet, mer uvennskap og dårligere samarbeid mellom landene. For det andre førte imperialismen til patriotisme og nasjonalisme. Imperialismen var aggressiv, og konflikter i koloniene ble oftest løst med våpen. Kolonistynet avlet brutalitet og forandret synet på krig.

Fransk karikatur fra 1903 som forestiller rivaliseringen mellom Spania, Tyskland, Storbritannia og Frankrike om Marokko.

[Hvordan ville du framstilt konflikten?](#)

Flåtepolitikk og opprustning

I 1897 satte Tyskland i gang en storslagen satsning på krigsflåten. Flåteprogrammet ble ledet av admiral Alfred von Tirpitz, som mente at den neste store krigen ville bli en sjøkrig. Flåteprogrammet provoserte og skremte britene, som var verdens klart største sjønasjon. Britene hadde stolte tradisjoner som sjønasjon, knyttet både til handel og til imperiet. For Tyskland var en krigsflåte «luksus». For Storbritannia, derimot, som var ei øy, var en sterk flåte «en nødvendighet», uttalte den britiske marineministeren Winston Churchill – et utsagn som vakte sinne i Tyskland. Britene svarte med å øke sin egen produksjon av krigsskip, og kapprustningen var i gang. Målet for Storbritannia var at deres krigsflåte skulle være sterkere enn de to nest største krigsflåtene til sammen.

Etter hvert som produksjonen av kampskip ble en stor industri, ble det vanskeligere å trappe ned, til tross for at det tok store summer av statsbudsjettet. Opprustningen fikk en egen dynamikk: Våpenproduksjonen ga tusenvis av arbeidsplasser og førte til handel med underleverandører og råvarer. Den tyske våpenprodusenten Krupp var Europas største foretak før krigen. I Tyskland sto ulike forsvarsgrener mot hverandre, hæren og marinen forlangte begge økte midler til seg selv, noe som drev forsvarsbudsjettene til himmels. De militære i Tyskland hadde mye makt og sto bare ansvarlig overfor keiseren. I Storbritannia var de militære hele tiden underlagt politikernes kontroll.

Flåtekappløpet var en av årsakene til første verdenskrig. Det førte til dårligere forhold mellom Storbritannia og Tyskland, som var i hver sin allianse. Våpenkappløpet ga også en følelse av at det var umulig å unngå krig. Forsøkene på nedrustningsavtaler mellom de to landene mislyktes fordi Tyskland forlangte garantier fra Storbritannia om at landet ville forholde seg nøytralt i en krig mellom Tyskland og Frankrike, selv hvis det var Tyskland som gikk til angrep. Under krigen viste det seg at krigsflåten ikke kom til å spille noen stor rolle likevel. Unntaket var de tyske ubåtene, som gjorde stor skade.

Lønnsom krig?

Fantes det noen som kunne tjene på at det ble krig? Våpenprodusentene tjente en formue på kapprustningen, og noen forretningsfolk så for seg at en krig kunne gi dem bedre handelsbetingelser. I Tyskland var det flere som håpet på å okkupere industri- og gruveområder i Frankrike og Belgia. Men de fleste forretningsfolk advarte mot krig fordi krigen ville stanse verdenshandelen som hvert land stadig ble mer avhengig av. Mange av våpenprodusentene solgte til flere land og hadde derfor mer interesse av at opprustningen fortsatte enn at det ble krig.

Sosiale og innenrikspolitiske årsaker

Vi har så langt sett på noen av konfliktene som dannet bakgrunnen for første verdenskrig. Men det blir ikke krig uten at noen ønsker å gå til krig. Hvorfor var de europeiske landene villige til å gå til krig i 1914? Hadde noen interesse av at det skulle bli krig? For å komme nærmere et svar på det spørsmålet må vi se på innenrikspolitiske og sosiale forhold, nasjonalisme og generelle holdninger til krig.

I alle landene som gikk til krig i 1914, fantes det store sosiale motsetninger knyttet til den voksende arbeiderbevegelsen eller til etniske spørsmål. De europeiske statene var svært udemokratiske i våre øyne. Tyskland, Østerrike-Ungarn og Russland ble styrt av keisere som alle hadde mye makt – i Russland var tsaren nærmest eneveldig. Da den store krigen brøt ut, ble problemene og motsetningene innad i landene lagt på is for en stund. Det har fått noen historikere til å hevde at makthaverne så på krig som en utvei for å berge egen makt.

Tyskland

I Tyskland gjorde styresettet at mye av makten fremdeles lå hos den gamle eliten, den prøyssiske landadelen. De følte imidlertid at deres makt var truet, særlig av sosialdemokratene. Noen av makthaverne ønsket å gjøre et statskupp for å avskaffe stemmeretten og bremse den demokratiske utviklingen. Andre mente at en krig ville være nyttig for å ødelegge for den sosialdemokratiske bevegelsen.

Russland

Russland hadde et autoritært og undertrykkende regime. Befolkningen hadde mye dårligere levestandard enn ellers i Europa. På landsbygda hersket fattigdom og nød, og i byene var store streiker blant arbeiderne vanlige. I 1905 hadde regimet forsøkt å dempe misnøyen ved å gå til krig mot Japan, men resultatet var et ydmykende nederlag som utløste revolusjon. Etter revolusjonen hadde tsaren vært nødt til å gi fra seg sin eneveldige makt, og et parlament, Dumaen, ble opprettet. Men Dumaen var splittet og hadde begrensede fullmakter. I årene fram mot 1914 klarte tsaren å gjenerobre det meste av makten. Det fantes flere politiske grupperinger som ønsket å styrte tsaren. Makthaverne håpet at en krig ville bringe fram lojalitet til regimet.

Østerrike-Ungarn

I Østerrike-Ungarn truet etniske motsetninger og nasjonalisme med å rive staten i stykker. Den slaviske minoriteten følte seg undertrykt av tyskerne og ungarene i unionen og ønsket å danne egne stater. For dem var det selvstendige Serbia et slaviske forbilde. Da myndighetene i Østerrike-Ungarn erklærte krig mot Serbia i 1914, ble det sett på som den eneste muligheten for å redde staten fra ødeleggelse. De ville underlegge seg Serbia og undertrykke alle de nasjonalistiske strømningene innad i riket.

Frankrike og Storbritannia

Frankrike og Storbritannia var de mest demokratiske landene, men også her fantes det store motsetninger i samfunnet. Store deler av arbeiderklassen følte at de ble undertrykt, og det var vanlig at de militære ble satt inn for å slå ned streiker. I Storbritannia kom vanskelige konflikter knyttet til kvinnes stemmerettskamp og økt selvstyre for Irland i bakgrunnen da den store krigen brøt ut. Men de fleste historikere er likevel enige om at franske og britiske politikere ikke ønsket å gå til krig for å glatte over innenrikspolitiske problemer.

Nasjonalisme, propaganda og holdninger til krig

« Krig er ikke sannsynlig, men det er mulig. Det er derfor Frankrike er væpnet og alltid rede til å forsvare seg selv. (...) Ved å forsvare Frankrike forsvaret vi landet der vi ble født, det vakreste og mest gavmilde landet i verden. (...) Frankrike har siden revolusjonen spredt ideene om rettferdighet og menneskeverd over hele verden. Frankrike er det mest rettferdige, frie og beste av alle fedreland.

Fransk lærebok i historie (1912)

« Krig er vakkert (...), vi må være forberedte som menn på krigen når den kommer. Det vil være vakkert og ærefullt å minnes for evig som helter på et krigsmonument, heller enn å dø en ussel død i sin egen seng.

Det tyske ungdomsforbundet (1911)

Selv de mest undertrykkende regimene ønsket støtte fra befolkningen for å kunne gå til krig. De appellerte derfor til patriotiske og nasjonalistiske følelser. Nasjonalismen fikk en ny, sterkere og mer aggressiv form i begynnelsen av 1900-tallet. Det ble vanlig å snakke om forholdet mellom stater ved å bruke begreper fra *sosialdarwinismen*. Nasjonalstater ble sammenlignet med ulike raser i konstant kamp mot hverandre, der noen overlevde, mens andre gikk under. Krigen ble sett på som nødvendig fra naturens side. I italiensk *futuristisk* kunst ble krig sammenlignet med hygiene: Krig var noe som rensket opp både samfunnet og enkeltindividet og gjorde det sterkere.

I alle land fantes det nasjonalistiske forestillinger som makthaverne kunne spille på i sin propaganda. I Tyskland fantes det rasistiske forestillinger om en endelig strid som skulle stå mellom tyskere og slaver, først og fremst russere. Russerne, på sin side, så seg som beskytter av alle slaver, blant annet de slaviske folkeslagene på Balkan. Dette kalles *panslavisme*. I alle land ble skolebarn fortalt at akkurat deres land og folk var noe helt enestående og unikt, med en spesiell historie og kultur de skulle være stolte av. I undervisningen ble det lagt vekt på at de skulle forsvare fedrelandet. En rekke ungdomsorganisasjoner som bygde på militære modeller og fedrelandskjærlighet, ble opprettet i alle land før krigen. En ny type populærlitteratur vokste fram:

barnebøker, science fiction og spionlitteratur. I Storbritannia førte bøker om tysk invasjon til en hysterisk redsel for tyske spioner. Slik litteratur fantes også i Frankrike og Tyskland.

- • **sosialdarwinismen:** samlebegrep på ideer som prøver å utvide Darwins lære om naturlig utvalg til å gjelde mennesker og samfunn. Les mer side 268
- • **futurisme:** kunstretning med opphav i Italia tidlig på 1900-tallet. Futurismen foretrakk framtiden framfor det tradisjonelle. Futurismen kom til uttrykk i musikk, billedkunst, lyrikk, teater og arkitektur.
- • **panslavisme:** arbeid for å samle slaviske folk (*pan* = all). Slaver er folkegrupper fra Øst- og Mellom-Europa som snakker slaviske språk

Hvorfor ble det krig? Teksten har omtalt ulike årsaker til at det ble krig. Hvilke mener du er viktigst? Forsøk å rangere årsakene teksten omtaler.

Umberto Boccioni: «Lansenerene angriper» (1915). Futurismen var en kunstretning der fart, teknologi og vold var sentrale temaer. [Gjenfinn du det i bildet?](#) Hvilke effekt skaper dette?

Reaksjoner ved krigsutbruddet

« Da jeg kom til Wien, var byen et eneste virvar. Den første skrekken over (...) krigen (...), var nå slått over i en plutselig begeistring. Man gikk i tog i gatene, plutselig var det faner, flagrende bånd og musikk overalt, de unge rekruttene marsjerte av sted i triumf med lysende ansikter fordi folk jublet til dem, disse vanlige hverdagsmenneskene, som ingen ellers la merke til, ble nå hyllet og feiret. Sant å si må jeg bekjenne at det lå noe storslagent og nesten uimotståelig forførende i denne første massebegeistring, det var vanskelig å motstå den. Og trass i alt hat og all avsky jeg har for krig, ville jeg ikke ha unnvært minnet om disse første krigsdagene. Disse tusen og hundre tusen mennesker kjente nå det som de heller skulle følt i fredstid: De hørte sammen.

Stefan Zweig: Verden av i går, Aschehoug 1993

Nasjonalismen virket samlende på befolkningen da krigen brøt ut. Plutselig var ikke sosiale skillelinjer viktige lenger; rike og fattige, adelskap og tjenere sto samlet mot en ytre fiende. Da krigen brøt ut, ble de fleste opprømte og glade. Det var folkefest da soldatene dro til fronten. Gjennom propagandaen pisket myndighetene opp den nasjonalistiske feststemningen. Få kunne forestille seg hvor brutal krigen skulle komme til å bli. Alle regnet med en kort krig: «Soldatene er hjemme før jul», ble det sagt.

Propagandaplakat fra første verdenskrig. Hvilket perspektiv på konflikten kommer fram i denne plakaten? Hva ønsker avsenderen å få fram?

De som ønsket fred i 1914

Det er lett å legge merke til alle som tok til orde for krig i 1914. Bilder fra samtiden viser mennesker som jubler over at det er erklært krig. Men det fantes også mange som engasjerte seg for fred i perioden før krigsutbruddet, i den *liberale* fredsbevegelsen eller innenfor den sosialistiske arbeiderbevegelsen.

Den liberale fredsbevegelsen sto særlig sterkt blant middelklassen i Storbritannia og i Frankrike. Franskmannen Emile Arnaud oppfant begrepet pasifisme i 1901. Å være pasifist betyr å være prinsipielt imot bruk av våpen. De liberale pasifistene håpet at internasjonalt samarbeid mellom nasjonene ville føre til nedrustning. Noen av fredsforkjemperne var forretningsfolk som argumenterte med at fred var best for handel og forretningsliv. De trodde at moderne krigføring hadde blitt så dyr og så dødelig at ingen stater lenger ville gå til krig. Bøker om pasifistiske emner var svært populære i middelklassen og ble oversatt til mange språk. Statsmenn fra alle europeiske land deltok på internasjonale fredskonferanser i Haag i 1899 og 1907. Dessverre kom det lite ut av konferansene.

Den sosialistiske arbeiderbevegelsen var internasjonalt orientert. «Arbeiderne har intet fedreland», het det i *Det kommunistiske manifest* fra 1848, skrevet av Karl Marx og Friedrich Engels. Arbeiderne var bundet sammen fordi de

var undertrykte og hadde felles interesser på tvers av landegrensene. Både tyske og franske sosialistledere tok til orde for å lamme og stanse krig ved å gå til generalstreik. Det var en trussel myndighetene tok på alvor. Arbeiderne var gjerne skeptiske til det militære fordi myndighetene ofte satte inn hæren for å slå ned demonstrasjoner og streiker. Likevel var ikke arbeiderbevegelsen prinsipielt imot all krig. Marx og Engels hadde ment at krig mot Russland kunne forsvares, fordi de så på Russland som det mest undertrykkende regimet i Europa. Senere sosialistledere sto overfor et dilemma: På den ene siden trodde de at en krig kunne føre til revolusjon i Europa (som de mente var nødvendig), men på den andre siden skjønte de at arbeidere og fattige bønder ville bli de første som falt som soldater i krig. De fleste sosialister var imidlertid for forsvar hvis landet ble angrepet. Da krigsutbruddet kom, viste det seg at lojaliteten til nasjonalstaten var sterkere enn samholdet innenfor arbeiderklassen.

Les mer om
liberalismen på
side 231.

Krigens forløp

1914

- **28. juni**
Skuddene i Sarajevo
- **28. juli**
Østerrike-Ungarn erklærer Serbia krig
- **1. august**
Tyskland erklærer Russland krig
- **3. august**
Tyskland erklærer Frankrike krig
- **4. august**
Storbritannia erklærer Tyskland krig
- **23. august**
Japan erklærer Tyskland krig
- **26.–30. august**
Slaget ved Tannenberg, 125 000 tas til fange
- **1. november**
Det osmanske riket erklærer Storbritannia krig

1915

- Skyttergravs- og stillingskrig

1916

- Skyttergravs- og stillingskrig
- Slaget ved Verdun
- Slaget ved Somme

1917

- **31. januar**
Tyskland erklærer uinnskrenket ubåtkrig
- **Februar**
Den russiske revolusjon
- **6. april**
USA inn i krigen på trippelententens side
- **August**
Kina erklærer sentralmaktene krig
- **Oktober**
Bolsjevikenes revolusjon i Russland

1918

- **18. januar**
President Wilson legger fram sine «14 punkter»
- **3. mars**
Freden i Brest-Litovsk mellom Tyskland og Sovjet-Russland
- **10. november**
Vilhelm 2. drar i eksil
- **11. november**
Våpenstillstand mellom Tyskland og trippelententen

1919

- **18. januar**
Fredskonferansen åpnes i Versailles
- **28. juni**
Tyskland undertegner Versaillestraktaten

Viktige slag under krigen

Tannenberg, august 1914: Tyskerne stopper russernes framrykking. 125 000 russiske soldater tas til fange.

Gallipoli, april 1915: Australia, New Zealand og Storbritannia lider store tap for å ta Konstantinopel.

Verdun, 1916: Varte fra februar til desember, 700 000 soldater dør.

Somme, 1916: Nesten én million soldater ble drept

Paashendaele, juli 1917: Britisk og fransk framrykking. 250 000 soldater dør.

Cambrai, november 1917: Britiske tanks bryter gjennom de tyske linjene og forårsaker tysk sammenbrudd.

Krigens forløp 1914–1918

Granatsjokk: Tusenvis av soldater – 1/7 av den britiske militærstyrken – måtte tas ut av kamp uten synlige fysiske skader. De led av nervøsitet, ekstreme magesmerter, mareritt eller hallusinasjoner. Mange klarte verken å spise eller sove. Etter hvert forsto legene at det som feilte soldatene med «granatsjokk», var psykiske traumer på grunn av krigen.

Schlieffenplanen

Militær planlegging kan regnes som en medvirkende årsak til krigen fordi det skapte en mer fiendtlig atmosfære. Den tyske Schlieffenplanen ble lagt i 1905 av den tyske generalstabssjefen Alfred von Schlieffen. Planen skulle løse Tysklands hovedproblem, en tofrontsrig mot Frankrike og Russland. Fordi Russland var et land med store avstander, ville de bruke lang tid på å få soldatene til fronten. Poenget med den tyske planen var derfor å påføre Frankrike avgjø-

rende nederlag allerede før Russland var klar til krig. Frankrike hadde størsteparten av sitt militære apparat mot grensen til Tyskland. Ifølge Schlieffenplanen skulle tyskerne angripe bakfra, ved å marsjere gjennom det nøytrale Belgia med mesteparten av hæren. Planen ble imidlertid forandret av den nye hærsjefen, Helmuth von Moltke, i 1912. I hans plan gikk en del av hæren gjennom Belgia, men han satte i tillegg en større del inn rett mot den franske grensen i Alsace-Lorraine. Der ble fronten stående under hele krigen. ■

Skyttergravskrigen på vestfronten

Når en granat eksploderer noen meter bortenfor, er det et voldsomt støt. Deretter et ubeskrivelig kaos av røyk, jord, steiner, greiner og – dessverre altfor ofte – kroppsdeler, kjøtt og et regn av blod. Det bryter umiddelbart ut en skremmende konsert av de sårede som skriker som om sjelen er i ferd med å trenge ut av dem ... på noen sekunder overmannes man av en fryktelig redsel og siden, ganske snart, av velsignet lettelse ... Krisen er over, et øyeblikk kan man puste igjen, man har vendt tilbake til livet.

Den franske soldaten Paul Dubrulle skildrer slaget ved Verdun (1916)

Livet i skyttergravene på vestfronten i Frankrike. Bildet er tatt av en britisk, offisiell fotograf. **Tror du dette er en korrekt framstilling av hvordan livet i skyttergravene artet seg?**

Slaget ved Verdun

Slaget ved Verdun, 1916 – helvete på jord: «Har man ikke sett Verdun, så har man ikke sett noe av krigen», sa en fransk *infanterist*. 700 000 franske og tyske soldater falt. Det utgjorde rundt ti prosent av alle som falt i hele krigen. I gjennomsnitt døde det nesten én soldat hvert minutt, dag og natt, i de ti månedene slaget varte. ■

◀ Ved Verdun stod de døde så tett at de ikke falt, skrev et samtidig fransk blad.

▼ **«General Tank»:** Stridsvognen var en britisk oppfinnelse som først ble brukt i slaget ved Somme i 1916.

Krigen blir langvarig

Hvorfor ble krigen så langvarig? Russland valgte å gå til angrep før mobiliseringen var fullført, og avlastet dermed de allierte landene på vestfronten. Likevel så det lenge ut til at Tyskland ville lykkes i å vinne en rask seier. Den franske hæren ble tvunget tilbake. Allerede 2. september, under en måned etter at tyskerne hadde gått inn i Belgia, så de tyske soldatene Eiffeltårnet. Paris ble evakuert. Noen dager senere gikk imidlertid franskmennene til motoffensiv, og de tyske forsøkene på å komme gjennom britiske stillinger ved leper mislyktes. Posisjonene på vestfronten frøs fast i skyttergravene. Hærene sto mot hverandre i en 50 mil lang front fra kysten av Belgia og nesten ned til Sveits.

Fronten sto mer eller mindre stille i hele perioden mellom november 1914 og mars 1918. I det mest stillestående året, 1915, beveget fronten seg ingen steder mer enn åtte kilometer. Soldatene levde sitt liv i skyttergravene, som var gravde korridorer i bakken, høye og brede nok til å beskytte en mann. De var bygd i leire og sand, og oversvømmelser gjorde dem om til gjørmebad. Piggtråd skilte skyttergravene fra «ingenmannsland», området mellom motstanderne. De sanitære forholdene var elendige. Forsøk på offensiver som ved Verdun og Somme ga to millioner døde, uten vesentlig framgang i terrenget.

Noe av grunnen til at fronten låste seg fast, var at forsvarsvåpnene var bedre utviklet enn angrepsvåpnene. Posisjonene ble effektivt forsvart med maskingevær, og angrepene ble blodbad. I tillegg lå vestfronten i et område med god infrastruktur. Veier og jernbane fraktet raskt forsyninger fram til de stridende i det som raskt utviklet seg til en utmattelseskrig. ■

«Soldatene levde sitt liv i skyttergravene», står det i teksten ovenfor. Er det mulig å forestille seg hvordan et slikt liv var? Lag en stikkordliste over hvilke problemer som fantes.

Den europeiske krigen blir en verdenskrig

Krigen i Europa fikk raskt følger for hele verden fordi de stridende europeiske landene var kolonimakter. Soldater fra koloniene deltok i kampene i Europa. Styrker fra Canada, Sør-Afrika, Australia og New Zealand kjempet i Frankrike sammen med britene. Franskmennene benyttet seg av tropper og arbeidskraft fra koloniene i Indokina. Også utenfor Europa ble det krigshandlinger. I Midtøsten gjorde araberne

opprør mot tyrkisk overherredømme, som de beseiret ved hjelp av britene. De britiske styrkene i Midtøsten besto i stor grad av indiske soldater. I Afrika ble det kamper om de tyske koloniene.

I Stillehavet overtok Storbritannias allierte, Japan, kontrollen. I løpet av noen korte måneder erobret Japan tyske kolonier i Stillehavet og tyske interesseområder i Kina. For japanerne var det viktig å få kontroll over større deler av Kina mens de andre stormaktene var opptatt med å slåss mot hverandre i Europa. Første verdenskrig ble en fantastisk gullalder for den japanske økonomien fordi de kunne overta handelen i Asia etter franskmennene, tyskerne og britene. I slutfasen av krigen skulle det bli en annen utenomeuropeisk stormakt, USA, som virket avgjørende for at de allierte til slutt seiret.

Somme, Frankrike, 14. juli 1916. Allierte styrker bestående av indiske soldater. Første verdenskrig var virkelig en verdenskrig.

Krigsår bak fronten

I landene som var i krig, ble hele samfunnet preget av krigen. Myndighetene lånte store summer av privatpersoner og tok opp statslån for å få penger til krigføringen. Store deler av industrien ble gjort om til rustningsindustri. Med nesten hele den mannlige befolkningen ved fronten ble det mangel på arbeidskraft, og kvinnene tok seg jobb i tradisjonelle mannsyrker. Kvinnene arbeidet i fabrikker, verksteder, i politiet og i jordbruket. Kvinner var også ved fronten som sykepleiere. Da krigen sluttet, vendte imidlertid de fleste av kvinnene tilbake til ubetalt arbeid i hjemmet.

Problemer med matmangel gjorde at det ble nødvendig at staten styrte mer aktivt enn tidligere. Statene forsøkte å styre fordelingen av mat ved hjelp av *rasjonering*. Likevel var det umulig å hindre en omfattende svartebørshandel. I noen land gjorde krigføringen at det var vanskelig å få maten fram til byene. Når bøndene og hestene deres ble utkalt til fronten, betydde det også at mye jordbruksland ble liggende brakk. Vinteren 1916–17 ble kalt «kålrotvinteren» fordi det var knapphet på all mat. I Østerrike-Ungarn, Tyskland og Russland ble det ren hungersnød.

- ● **rasjonering:** å fordele mat (eller andre varer) etter regler, for eksempel ved hjelp av klippekort som viser hvor mye en har lov til å kjøpe av en bestemt vare

Folkemordet på armenerne

Det osmanske riket hadde vært et mektig rike med mange ulike folkegrupper og religioner (se side 146). Sentrum for riket var det som i dag er Tyrkia. Før første verdenskrig ble landet kalt «Europas syke mann» fordi det var i ferd med å falle fra hverandre. En nasjonalistisk bevegelse som kalte seg Ungtyrkerne, kom til makten ved et militærkupp i 1913. Målet deres var «Tyrkia for tyrkisk-språklige muslimer». Ungtyrkerne så på de kristne europeiske stormaktene Russland, Frankrike og Storbritannia som sine fiender, og landet valgte derfor å gå inn i krigen på sentralmaktenes side. Krigen ble en katastrofe for den kristne folkegruppen armenerne som var en minoritet i Tyrkia. Armenerne ble beskyldt for å samarbeide med fienden, og i ly av krigen gjennomførte tyrkiske spesialstyrker flere omfattende massakrer. Menn ble drept på stedet,

mens kvinner og barn ble tvunget ut på lange marsjer gjennom ørkenen. Hundretusener døde fordi de ikke fikk vann og mat i den brennhete varmen. Til sammen regner forskere med at over en million mennesker mistet livet, rundt halvparten av armenerne som bodde i det osmanske riket. Det moderne Tyrkia ble grunnlagt i 1922, og mange av de politisk ansvarlige for folkemordet ble den ledende politiske eliten i den nye nasjonalstaten.

Armenernes skjebne er et politisk stridsspørsmål den dag i dag. Tyrkia ønsker å bli medlem av EU, men flere av EU-landene krever at Tyrkia skal beklage folkemordet først. Selv om tyrkiske myndigheter har erkjent en del av uretten som ble begått, hevder de at det som skjedde, ikke var et folkemord.

Franske kvinner bygger militærbrakker. Under krigen overtok kvinnene flere av de tradisjonelle mannsyrkene, både i fabrikker, i verksteder og i politiet. Hvorfor det?

Revolusjon fører Russland ut av krigen

I det første krigsåret hadde Russland framgang til tross for at den russiske hæren var dårligere utstyrt med våpen og materiell enn motstanderne. Allerede i 1915 ble det likevel klart at hæren hadde alvorlige problemer. Landområdene de mistet til sentralmakten, var viktige fordi det var der nesten all den russiske industrien var. Når sentralmakten overtok disse områdene, betydde det at russerne ikke klarte å erstatte materiell som våpen og jernbanevogner. Russerne fikk et forsyningsproblem både

Soldater under den russiske revolusjon i 1917.

I essayet på side 586 skriver Øystein Sørensen om kontrafaktisk historie, altså om hva som kunne skjedd om en hendelse hadde vært annerledes. Tror du utfallet av første verdenskrig hadde vært annerledes om USA ikke hadde kommet med i krigen?

ved fronten og hjemme. Matmangel førte til uro og streiker, særlig i St. Petersburg. I februar 1917 brøt revolusjonen ut, og tsaren ble tvunget til å trekke seg. Den nye regjeringen forsøkte å føre krigen videre, men det var kaos i landet, og en million soldater *deserterte* fra fronten. Da *bolsjevikene* tok makten i oktoberrevolusjonen i 1917 (se side 306), sluttet de fred med Tyskland og Østerrike-Ungarn. Fredsavtalen som ble underskrevet i Brest-Litovsk, ble preget av at sentralmaktene hadde en overlegen forhandlingsposisjon. Russland mistet enorme landområder da de nye grensene i avtalen ble tegnet opp. Den russiske revolusjon ser vi nærmere på i neste kapittel.

USA går inn i krigen og gir de allierte overtaket

Ingen av partene klarte å vinne fram på vestfronten. Derfor ble det viktig å prøve å hindre at fienden fikk forsyninger til fronten. USA hadde erklært seg nøytrale i 1914, og alle land kunne handle med dem. I praksis var det imidlertid bare den ene siden – Storbritannia, Frankrike og Russland – som fikk benytte seg av det, for Storbritannia gjennomførte en blokade der tyske skip ble hindret i å seile over Nordatlanteren. Tyskerne svarte med ubåtkrig. Ubåtene var sårbare i vannflaten og kunne derfor ikke gå opp for å sjekke skipenes nasjonalitet før de torpederte dem. Mange nøytrale skip ble derfor rammet, og det gjorde at nøytrale land ble negativt innstilt til den tyske krigsmakten. Det førte også til at USA til slutt valgte å gå inn i krigen på de alliertes side.

USA hadde tradisjon for å føre en *isolasjonistisk politikk*. Da president Woodrow Wilson erklærte krig mot Tyskland i mars 1917, hadde det både økonomiske og politiske årsaker. USA hadde tjent gode penger på å være storleverandør av varer til Storbritannia og Frankrike under krigen, og da Tyskland trappet opp ubåtkrigen i februar 1917, ble hele økonomien hardt rammet. I tillegg hadde pressen og det amerikanske folket vendt seg mot tyskerne på grunn av ubåtkrigen. Senkningen av passasjerskipet Lusitania, der 1153 mennesker omkom, var en av hendelsene som gjorde at flere amerikanere mente det var riktig å gå inn i krigen på de alliertes side.

På sikt skulle det vise seg at USAs inntog i krigen var et avgjørende vendepunkt. Til tross for at tyskerne hadde vunnet over Russland og kunne konsentrere seg om vestfronten, hadde overmakten blitt for stor. Den siste store tyske offensiven kom i mars 1918. Kampene fortsatte sommeren 1918, men da ble de tyske troppene presset stadig lenger tilbake. 11. november 1918, klokka 11, ble våpenhvilen som gjorde slutt på første verdenskrig, undertegnet.

Den vanskelige freden

Europeerne var krigstrøtte og desillusjonerte da krigen tok slutt. Det var ingenting igjen av entusiasmen fra krigsutbruddet i 1914. I Tyskland rådde det kaos. Motstanden mot krigen hadde gradvis vokst, og fagbevegelsen hadde organisert en rekke streiker. I Kiel gjorde matrosene mytteri da marineledelsen forsøkte å få to krigsskip ut på havet i krigens siste timer. De protesterte mot det de mente var unødvendig sløsing med menneskeliv i en krig som alt var tapt. Flere steder i landet brøt det ut revolusjoner, og republikker ble opprettet. Sosialdemokratene dannet regjering og slo ned opprøret i løpet av 1919.

Konsekvensene av krigen

Første verdenskrig ble en av de aller blodigste krigene i historien. Rundt 65 millioner mann ble mobilisert, og det er vanlig å regne med at 8,5 millioner mennesker i militær tjeneste omkom. Millioner av soldater ble invalide livet ut. I tillegg kommer sivile

- ● **desertere:** rømme fra militærtjeneste
- ● **bolsjevikene:** russiske revolusjonære kommunister
- ● **isolasjonistisk politikk:** politikk som har som mål å holde landet utenfor konflikter og internasjonalt engasjement

drepte som følge av krigshandlinger, sult og folkemord. I kjølvannet av krigen kom den alvorligste influensaepidemien som vi kjenner til, spanskesyken, som tok livet av kanskje 40 millioner mennesker på verdensbasis. I tillegg til de menneskelige lidelsene kom store materielle skader på bygninger og jordbruksland.

Tre store dynastier hadde gått over ende i løpet av krigen: habsburgerne i Østerrike-Ungarn, hohenzollerne i Tyskland og romanovene i Russland. Det osman-ske riket ble endelig oppløst. I Øst-Europa ble det opprettet åtte nye stater. Det var meningen at statene skulle være nasjonalstater. Men i hvert av landene fantes det store minoriteter som ikke følte seg respektert.

Krigen hadde gitt en ny måte å tenke om forholdet mellom individ og stat på. Store deler av befolkningen hadde blitt mobilisert av statene. Staten hadde tatt over produksjonen og styrt markedet med rasjonering under krigen. Den aktive staten forsvant ikke helt da freden kom. I alle land ble det godtatt at staten hadde større innflytelse over innbyggerne enn før.

Versaillestraktaten – mislykket fred

I januar 1919 møttes representantene for de seirende nasjonene til fredskonferanse i Versailles. De skulle bestemme hvordan den tapende nasjonen Tyskland skulle behandles, og hvor grensene skulle gå i Øst-Europa. USAs president, Woodrow Wilson, var først og fremst opptatt av at de nye statene måtte være demokratiske, og at folket selv skulle få være med på å bestemme hvilken nasjon de ville tilhøre.

Tyske delegater hører på Clemenceaus' tale ved signeringen av Versaillestraktaten. [Hvilke land, grupper og personer hadde innvirkning på utfallet av disse forhandlingene, tror du?](#)

President Wilsons fjorten punkter (en oppsummering):

- 1 Ingen flere hemmelige allianser
- 2 Fri ferdsel på verdenshavene
- 3 Like handelsvilkår for alle land som går inn for fred (frihandel)
- 4 Arbeide for avtaler om nedrustning
- 5 Rettferdig behandling av krav om kolonier
- 6 Alle fremmede styrker skulle trekke seg ut av Russland
- 7 Belgia skulle bli selvstendig igjen
- 8 Alsace-Lorraine skulle bli fransk igjen
- 9 Italienerne skulle få bo i Italia. De italienske grensene skulle bli trukket opp på nytt ut fra nasjonalitet
- 10 Selvbestemmelsesrett for alle folkegrupper i Østerrike-Ungarn
- 11 Selvbestemmelsesrett og uavhengighet for stater på Balkan. Grensene skulle bli trukket opp på nytt ut fra nasjonalitet. Serbia måtte få adgang til havet
- 12 Selvbestemmelsesrett for Tyrkia og de ulike nasjonalitetene som var under tyrkisk styre
- 13 Polen skulle bli et selvstendig land
- 14 Opprettelse av en organisasjon for alle nasjoner, som skulle arbeide for selvbestemmelsesrett og uavhengighet både for små og store nasjoner (Folkeforbundet)

Han ønsket ikke å straffe Tyskland så hardt som den franske presidenten Georges Clemenceau og den britiske statsministeren David Lloyd George tok til orde for. Clemenceau og Lloyd George var under hardt press hjemmefra. Det var mange franskmenn og briter som var hevngjerrige etter krigen. Lloyd George hadde nettopp vunnet valget på løftet om å «make the Germans pay». Italia kom sent med i krigen, og den siste av «de fire store», den italienske presidenten Vittorio Orlando, ble skuffet over at Italia ikke fikk noe særlig innflytelse over forhandlingene.

Versaillestraktaten ble møtt med sinne i Tyskland og etter hvert kritisert av mange i de seirende landene også. Det ble hevdet at vilkårene i avtalen var for strenge, og at avtalen kom i stand på en urettferdig måte. Tyskland fikk ikke være til stede under forhandlingene i det hele tatt. De tyske representantene ble presentert for en ferdig avtale de følte seg tvunget til å skrive under på.

I traktaten ble dette bestemt:

- Tyskland skulle gi fra seg store landområder til nabolandene Polen, Frankrike, Belgia og Danmark. I alt mistet landet nesten 7 millioner av sine innbyggere. Områdene som gikk til Frankrike og Belgia, var områder med viktig industri. Alle de tyske koloniene gikk tapt.
- Tyskland skulle svekkes militært. Hæren skulle reduseres til 100 000 mann. Tyskland fikk ikke lov til å ha militærfly eller stridsvogner eller bygge nye ubåter og større krigsskip. Generalstaben måtte oppløses.
- Tyskland skulle betale landene de hadde angrepet, enorme summer i erstatning for materiell. De skulle også betale for pensjonene til soldatene som hadde kjempet i krigen.

Noe som ble opplevd som spesielt urettferdig, var at tyskerne måtte gå med på at de hadde hatt skylden for krigen.

I årene etter krigen var alle i tysk politikk enige om at Versailles-traktaten var urettferdig. For det nyopprettede tyske demokratiet ble traktaten en alvorlig politisk belastning. Urettferdighetene i Versailles-traktaten ble en av de viktigste sakene til Adolf Hitler og nazistene fra 1920-tallet.

Hvem hadde skylden?

Et av de mest omstridte punktene i Versailles-avtalen var at det ble slått fast at Tyskland hadde skylden for krigen. Dette ville ikke tyskerne godta. Så sent som i 1960-årene ble det stor strid da historikeren Fritz Fischer hevdet at Tysklands krigsmål før første verdenskrig hadde vært de samme som Hitlers under andre verdenskrig. Andre historikere hevdet også at en kunne se på første og andre verdenskrig som en lang krig, der Tyskland hadde vært den aggressive parten. For mange tyskere var disse påstandene vonde. I historiebøkene hadde første verdenskrig blitt framstilt som en krig ingen ønsket, der de andre landene bar vel så stor skyld som Tyskland. Når det gjaldt Hitler og andre verdenskrig med sine ufattelige grusomheter, ønsket tyskerne å se på det som et uforståelig unntak i historien – de hadde blitt rammet av en ond demon. Hvis det virkelig var slik at tyskerne hadde vært ansvarlig for begge krigene, virket det som det var noe forferdelig galt med tyskerne som folk.

I dag er det ikke vanlig at historikerne diskuterer hvem som hadde «skylden» for krigen. De fleste hevder at initiativet ble tatt av Østerrike-Ungarn og Tyskland, men peker på at de andre landene også var villige til å løse konflikter med krig i stedet for med fredelige midler. Det er også viktig å slå fast at de fleste vanlige tyskere ikke ønsket krig i 1914. De ble ikke spurt. Tvert imot ble de føret med systematisk løgn i propagandaen. Det gjaldt også vanlige folk i andre land. I tiden etter første verdenskrig forsøkte de fleste land å unngå nye katastrofer ved å innføre demokratiske grunnlover der hele befolkningen skulle få innflytelse på viktige beslutninger. Men de nye demokratiene skulle vise seg å være skjøre.

Er det forståelig at tyskerne oppfattet Versailles-traktaten som urettferdig? Hvorfor ville de allierte gi Tyskland skylden for krigen?

Monument til ære for de falne under første verdenskrig i Frankrike. Liknende minnesmerker finnes over hele landet.

- • **segregasjon:** å holde ulike folkegrupper fra hverandre

Har du fått med deg dette?

- ✓ at første verdenskrig varte fra 1914 til 1918
- ✓ at første verdenskrig var en krig mellom to allianser, og at stormakter som Tyskland og Østerrike-Ungarn mot Storbritannia, Frankrike og Russland var sentrale
- ✓ at den utløsende årsaken til krigen var en politisk krise som følge av skuddene i Sarajevo
- ✓ at mulige grunnleggende og medvirkende årsaker er alliansesystemet, imperialismen, nasjonalisme, kapprustning, indre sosial og politisk uro i landene, holdninger til krig
- ✓ at krigen ble en langvarig skyttergravskrig på vestfronten
- ✓ at det som i utgangspunktet var en europeisk krig, ble en verdenskrig fordi de stridende landene var kolonimakter
- ✓ at Russland gikk ut av krigen og USA kom inn i krigen i 1917
- ✓ at konsekvenser av krigen var tap av menneskeliv, materielle skader, store endringer i landegrensene
- ✓ at tyskerne oppfattet vilkårene i Versailles-traktaten som urettferdige

Japan, USA og rasismen

Ved forhandlingsbordet i Versailles foreslo Japan at fredsavtalen burde inneholde en erklæring om at alle raser var likeverdige. Japan ble sett som den fremste ikke-hvite nasjonen i verden, men landet følte likevel at rasismen i Vesten gjorde det umulig å bli respektert. Forslaget ble bekjempet blant annet av USA. Flere av de amerikanske delstatene var i ferd med å innføre *segregasjon* som rammet den afroamerikanske befolkningen. Japanske innvandrere i USA ble også diskriminert. Flere organisasjoner arbeidet for å bekjempe «den gule faren». Forholdet mellom Japan og USA ble stadig dårligere utover 1920-årene. Begge kjempet om innflytelse i Stillehavet. USA hadde koloniene Hawaii og Filippinene, mens Japan hadde Korea, Taiwan og tidligere tyske stillehavsøyer.

De unges sykdom: Spanskesyken var en influensaepidemi som raste i 1918–19 og krevde millioner av menneskeliv. Krigen bidro til at sykdommen spredte seg raskt, og dødstallene ble så høye også fordi befolkningen var svekket på grunn av dårlig ernæring som følge av krigen. I Norge ble trolig 1,2 millioner syke av epidemien, og rundt 15 000 døde. Navnet kom av at sykdommen særlig ble omtalt i den spanske pressen. Spania var nøytralt under krigen, og sykdommen ble derfor ikke holdt hemmelig.

Å gjøre

- 1 Se på bildekollasjen på side 283. Kan du oppsummere hva dette kapitlet handlet om ved å se på disse bildene? Forsøk å skrive en kort oppsummering (5–7 setninger) basert på kollasjen.
- 2 Tenk deg at du skal holde et foredrag om første verdenskrig. Hvordan ville du innledet et slikt foredrag for at det skal vekke interesse hos tilhørerne? Se raskt gjennom kapitlet for å finne et sitat, et bilde, en overskrift eller et emne du tror kunne fungert som innledning til foredraget, og skisser hvordan du ville brukt det i presentasjonen din.
- 3 Den utløsende årsaken til første verdenskrig var krisen etter skuddene i Sarajevo. Hva var de grunnleggende årsakene til hendelsen? Hva ville skjedd hvis attentatet hadde blitt avverget, tror du?
- 4 Sorter årsakene til første verdenskrig etter SPØKT. (Les mer om SPØKT på side 18.)
- 5 Første verdenskrig var en europeisk konflikt som ble til en verdenskrig. Hvordan og hvorfor kom land utenfor Europa med i krigshandlingene?
- 6 Teknologi og krigføring. De største kamphandlingene under første verdenskrig fant sted ved skyttergravene på slagmarken. Noen av våpnene som ble brukt, var nyvinninger som nylig hadde blitt tatt i bruk i krigføring, slik som stridsgass, stridsvogner og maskingevær. Til sjøs var ubåtkrigen viktigst, mens flyvåpenet først spilte en større rolle i andre verdenskrig. Hvilken betydning hadde teknologien for hvordan krigen utviklet seg, for antall drepte og skadede og for hvor lenge krigen varte? Ta for deg en av våpentypene nedenfor og lag en kort presentasjon.
 - a Ubåtene
 - b Stridsgass
 - c Stridsvogner
 - d Maskingevær
 - e Krigsfly
- 7 I januar 1918 satte USAs president Woodrow Wilson opp 14 punkter som han mente skulle danne grunnlaget for fred (se side 298).
 - a Versaillestraktaten ble ganske annerledes enn Wilsons 14 punkter. Hva var årsakene til det?
 - b Hvorfor var spørsmålene om grensene i Europa så vanskelige? Hvordan så Wilson for seg en løsning?
 - c Hva slags type kilder er Wilsons fjorten punkter og Versaillestraktaten?
- 8 Hvordan burde en fredsavtale etter første verdenskrig ha vært utformet for at den ikke skulle åpne for nye konflikter kort tid etter? Drøft dette spørsmålet i grupper eller plenum, og vurder hvorfor Versaillestraktaten ikke la grunnlag for varig fred.
- 9 Kildeoppgave
 - « Om folk visste hva som foregikk på vestfronten, ville krigen stanse i morgen. Men de vet det ikke og har heller ingen mulighet til å få vite det. »
Storbritannias statsminister Lloyd George, 1917
 - « En stor del av skylden for at sannheten ikke kom fram, ligger hos de britiske krigskorrespondentene. De visste hva som foregikk på vestfronten, men de ble en del av krigsmaskinen og tidde om masseslakteriene. De skrev ikke noe kritisk om generalene og krigen. »
Den britiske journalisten og forfatteren Phillip Knightley
- 10 Kapitlet har undertittelen «Den store katastrofen». Hvorfor tror du denne tittelen er valgt for å beskrive første verdenskrig? Er du enig i beskrivelsen?

Litteraturliste

James Joll og Gordon Martel: *The Origins of the First World War*, 2007
 Annika Mombauer: *The Origins of the First World War: Controversies and Consensus*, 2002
 Nils Arne Sørensen: *Den store krigen*, 2010

Innhold:

Europa etter første verdenskrig side 304

■ Kommunismen i Sovjetunionen side 294

■ Fred, demokrati og samarbeid side 310

■ Krakket – krisen som rammet en hel verden side 313

■ Fascistene tar makten i Italia side 315

■ Nazistene tar makten i Tyskland side 322

■ 1930-årene: En fiendtlig verden side 318

■ Den spanske borgerkrigen side 320

■

Ved et veiskille, 1919–1939

Tiden etter første verdenskrig var preget av optimisme og tro på demokratiet. Internasjonalt samarbeid skulle forhindre nye kriger. Flere stater fikk demokratiske grunnlover. I mange land fikk arbeidere og kvinner stemmerett for første gang. Optimismen ble imidlertid knust av en økonomisk krise som rammet hele verden. De demokratiske løsningene ble utfordret av kommunismen i Sovjetunionen og senere fascistiske ideologier i Italia, Tyskland, Japan og andre land.

Slik så det ut

r 1919 19 9

Dette har skjedd

I første verdenskrig (1914–1918) ble store deler av verden trukket inn. Stormaktene Storbritannia, Frankrike, Russland og USA sto imot Tyskland og Østerrike-Ungarn. Tyskland og Østerrike-Ungarn tapte krigen. I Versaillestraktaten ble det be-

stemt at Tyskland måtte betale store krigserstatninger og ta på seg skylden for krigen. Østerrike-Ungarn gikk i oppløsning. Den russiske revolusjon tvang Russland til å trekke seg ut av krigen i 1917.

1917 • Den russiske revolusjonen

1919 • Fredsavtale i Versailles. Folkeforbundet opprettes

1920-årene • Preget av fredsoptimisme og stadig mer internasjonalt samarbeid

1922 • Borgerkrigen mellom «de røde» og «de hvite» er over, Sovjetunionen blir grunnlagt, og Josef Stalin blir landets leder

Benito Mussolini og fascistene kommer til makten i Italia

1929 • Krakket på New York-børsen utløser en langvarig krise i verdensøkonomien

1930-årene • Tvangskollektivisering, hardhendt industrialisering og Moskva-prosessene i Sovjetunionen

Ekstrem nasjonalisme dominerer japansk politikk

1933 • Adolf Hitler og nazistene kommer til makten i Tyskland.

Utover i 1930-årene rustet landet opp. De tyske jødene blir utsatt for stadig verre undertrykkelse

1936 • Den spanske borgerkrigen bryter ut

Europa etter første verdenskrig

Store folkemengder hadde blitt drevet på flukt på grunn av første verdenskrig. Statene der de hadde bodd, eksisterte ikke lenger. Landegrensene i Øst-Europa måtte tegnes på nytt. Målet for USAs president, Woodrow Wilson, var «nasjonenes selvbestemmelsesrett», at folk selv skulle få bestemme hvilken stat de ville tilhøre. Det viste seg å være umulig å gjennomføre i praksis, og minoritetene ble ikke hørt. Polen var et eksempel: Bare to tredjedeler av befolkningen i den nye staten definerte seg som polakker. 4 millioner ukrainere, 3 millioner jøder og 1 million tyskere var innenfor det polske området. Den polske regjeringen garanterte i en traktat rett til statsborgerskap, rettssikkerhet, trosfrihet og egne skoler for minoriteter. Minoritetene, særlig jødene, følte seg likevel utrygge i Polen. Statene i Øst-Europa skulle også fungere som en *bufferzone* mot Russland, slik at revolusjonen ikke skulle spre seg.

Mellom to kriger – demokratiet utfordres

Vårt syn på årene 1919–1939 er preget av krigen som nettopp var avsluttet, og krigen som kom etter. Det vanligste navnet på perioden, «mellomkrigstiden», definerer perioden som tiden mellom to store kriger. Det kan føre til at vi legger mest vekt på trekk ved samfunnsutviklingen som vi mener ledet til krig – og at vi kanskje overser demokratisk og fredelig utvikling. Ingenting er forutbestemt i historien. Hvis statsledere og vanlige mennesker hadde gjort andre valg, kunne historien ha sett annerledes ut. Det er derfor vi har valgt å kalle kapitlet «Ved et veiskille».

Mange har sett på første og andre verdenskrig som en lang trettiårskrig. Slik var det også mange som opplevde det da krigsutbruddet kom i 1939. Den britiske statsministeren Winston Churchill (statsminister fra 1940) var en av dem. For ham var andre verdenskrig en ny runde i den samme krigen der det gjaldt å hindre tysk herredømme over verden. Versaillesfreden i 1919 ga ikke varig fred. De nye grensene som ble tegnet opp i Øst-Europa etter krigen, skapte misnøye og uro mellom ulike folkegrupper. Versaillestraktaten var for mild til å knuse Tyskland fullstendig, men så hard at tysk økonomi og politikk led under den. Det gjorde det mulig for ekstreme politikere som Hitler å spille på misnøye.

Er det mulig å se perioden fra et annet perspektiv? 1919–1939 var også en periode med viktig demokratisk og økonomisk utvikling. De åtte nye statene som ble opprettet i Øst-Europa, hadde demokratiske grunnlover. I mange land fikk arbeidere og kvinner stemmerett for første gang. Det ble gjort forsøk på fredelig, internasjonalt samarbeid mellom statene i Folkeforbundet (se side 310). De gamle fiendene Tyskland og Frankrike forsøkte også å samarbeide. Vanlige folk fikk mer fritid, bedre helse og tilgang på ny teknologi som preget hverdagen.

Det er vanlig å dele perioden inn i to deler. 1920-årene var preget av optimisme og framtidstro. Omslaget kom med det økonomiske *krakket* i 1929 (se side 313), som sendte tusenvis av bedrifter i konkurs og gjorde millioner av mennesker arbeidsløse i 1930-årene. I kjølvannet av den økonomiske krisen vendte stadig flere stater og mennesker ryggen til demokratiet.

Utfordring fra venstre: kommunismen i Sovjetunionen

Ved inngangen til 1900-tallet ble sosialistene splittet i to. Kommunismens grunnleggere, Marx og Engels, hadde hevdet at revolusjonen ville komme i et industrielt utviklet samfunn, slik som Tyskland. Men i Tyskland og de skandinaviske landene valgte mange sosialister å gå bort fra læren om revolusjon. Arbeiderne hadde fått

St. Petersburg

Byen – som var russisk hovedstad fram til revolusjonen – har skiftet navn tre ganger. Under første verdenskrig hørtes navnet for tysk ut og ble endret til det mer russisk-klingende Petrograd. Etter Lenins død ble byen oppkalt etter ham: Leningrad. Etter Sovjetunionens fall ble navnet igjen endret til St. Petersburg. I dette kapitlet er byen kalt St. Petersburg.

- • **buffersone:** nøytral sone som ligger mellom stater og skal hindre militære konflikter
- • **krakk:** økonomisk sammenbrudd

stemmerett og ville arbeide for å oppnå et sosialistisk samfunn innenfor det parlamentariske systemet. I løpet av mellomkrigstiden fikk sosialdemokratiske partier danne regjering i Tyskland og Skandinavia. I Russland gikk utviklingen en annen vei. Landet hadde lite industri, bare en fåtallig arbeiderklasse, hovedsakelig i St. Petersburg. Likevel var det her den store revolusjonen kom.

Russland før 1917

Rundt århundreskiftet var Russland et fattig bondeland. De fleste var analfabeter. Noen få store godseiere eide mesteparten av jorda. Bybefolkningen var fåtallig, men det fantes industriarbeidere i storbyer som St. Petersburg. Tsaren hadde eneveldig makt. Ved hjelp av regimets fryktede hemmelige politi ble opposisjonelle arrestert og ofte henrettet. Likevel fantes det flere radikale politiske grupper. *Bolsjevikene*, under ledelse av Vladimir Lenin, var en av dem. Selv om andre grupper eller partier var større, var bolsjevikene best organisert.

Lenins egentlig navn var Vladimir Iljitsj Uljanov (1870–1924). Storebroren Alexander ble hengt i 1887 for å ha vært med på å planlegge et attentat mot tsaren. Denne opplevelsen førte til at tenårings Vladimir kom med i hemmelig revolusjonær politikk.

Hva tror du dette kapitlet skal handle om? Lag to til tre problemstillinger du tror kapitlet vil gi svar på.

Les mer om ◀
Karl Marx på
side 232.

Å drøfte om en hendelse representerer et brudd eller en kontinuitet, er vanlig i historiefaget. Ha dette spørsmålet i bakhodet når du leser om den russiske revolusjon. Var det et brudd på alle samfunnsområder? (Les mer om brudd og kontinuitet på side 18 om du trenger repetisjon.)

Bolsjevik og mensjevik

Bolsjevikene var en del av de russiske sosialistene. Bolsjevik betyr «flertalls-mann», i motsetning til mensjevik – «mindretalls-mann». Bolsjevikene og mensjevikene tilhørte i utgangspunktet samme parti, men grupperingene brøt helt med hverandre fra 1912. Bolsjevikene ønsket et strengt styrt eliteparti, mens mensjevikene ønsket et masseparti.

Forandringene i Russland kom etter tre revolusjoner. Den første revolusjonen, i 1905, ble utløst da Russland gikk til krig mot Japan og tapte. Dette ødela mye av tilliten til tsar Nikolai 2. Folk var frustrerte over de sosiale forholdene. En fredelig gruppe demonstranter som marsjerte mot Vinterpalasset i St. Petersburg med et opprop til tsaren, ble skutt ned. Troppene som drepte rundt 200 mennesker og såret kanskje 800, hadde fått ordre om å hindre demonstrantene i å komme fram til palasset. «Den blodige søndagen» førte til virkelig revolusjon – streiker, demonstrasjoner, plyndring av husene til rike godseiere og politiske drap. Men fordi hæren sto på regimets side, ble revolusjonen i 1905 slått ned. Selv om tsaren måtte gå med på politiske reformer og Dumaen ble opprettet, ble ikke endringene store. Tsaren klarte raskt å ta tilbake makten han hadde gitt fra seg. En ny bølge med arrestasjoner og henrettelser av politiske motstandere fulgte, og pressen ble utsatt for streng sensur. Nasjonalistiske grupper som støttet tsaren, terroriserte samfunnet. Særlig jøder ble utsatt for forfølgelse, *pogromer*. Mange russiske jøder utvandret til Vest-Europa og USA i denne perioden.

Revolusjonsåret 1917

De revolusjonære gruppene fortsatte med politiske attentater, til tross for motstanden. Lenin, Lev Trotskij og de andre lederne opererte i lange perioder fra utlandet fordi de var etterlyst i Russland. *Februarrevolusjonen* i 1917 kom overraskende på bolsjevikene. Lenin var i Sveits og resten av partiledelsen i New York.

Bakgrunnen for februarrevolusjonen var de store lidelsene og tapene av menneskeliv under første verdenskrig. Den russiske hæren vant noen seire mot tyskerne i begynnelsen av krigen, men ganske raskt førte manglende forsyninger og dårlig krigføring til at soldatene nektet å følge ordre og deserterte fra fronten. Folk hadde stadig mindre tiltro til tsaren. Tilliten ble ytterligere svekket da det ble kjent at tsarekteparet tok imot råd fra Rasputin, en sibirsk sektleder. Hovedårsaken til revolusjonsutbruddet var likevel at soldatene var lei av en umulig krig. Hæren nektet å stoppe opprør, plyndring og streik. Dumaen opprettet en midlertidig regjering. Samtidig ble et arbeider- og soldatråd, et *sovjet*, også opprettet. Representanter for det gamle regimet ble arrestert og tsar Nikolai 2. tvunget til å *abdisere*. Han ble senere henrettet sammen med hele sin familie.

I kaoset som oppsto, var det tyske myndigheter som sørget for å transportere Lenin og en gruppe andre revolusjonære tilbake til russisk område. De håpet at de ville fungere som urostiftere, slik at Russland ville bli tvunget til å trekke seg ut av krigen.

Den midlertidige regjeringen som Dumaen hadde opprettet, overlevde ikke lenge. I oktober tok bolsjevikene makten. Selv om det som hendte, har blitt kalt *oktoberrevolusjonen*, var det mer å regne som et kupp. Bolsjevikene tok over bygnin-ger og arresterte ministre uten å møte særlig motstand. Valget til Dumaen, som hadde blitt utlyst til desember, ble gjennomført som planlagt. Opptellingen av stemmene viste at bolsjevikene bare var det nest mest populære partiet – et moderat sosialistisk parti vant valget. Bolsjevikene oppløste Dumaen på deres første møte-dag og erklærte revolusjonært diktatur.

Hvorfor lyktes bolsjevikene med å ta makten i Russland? Den midlertidige regjeringen feilet på tre områder. For det første kom den ikke i gang med jordreformer. For det andre slo ikke regjeringen ned radikale grupper som bolsjevikene, til tross for at bolsjevikene utfordret statsmakten ved å danne sin egen hær. Den tredje og viktigste feilen regjeringen gjorde, var likevel at den fortsatte krigen, til tross for at situasjonen var håpløs. Bolsjevikene kunne samle mange bak parolen «Jord, fred,

- **pogrom:** forfølgelse og drap på jøder

- **Februarrevolusjonen og oktoberrevolusjonen:** Kalles også marsrevolusjonen og novemberrevolusjonen. Årsaken er at den russiske kalenderen ble endret i løpet av revolusjonen. Etter den gamle kalenderen fant revolusjonene sted i mars og november. I dette kapitlet har vi valgt å gå ut fra den nye tidsregningen.

- **sovjet:** råd eller forsamling

- **abdisere:** å gi fra seg tronen

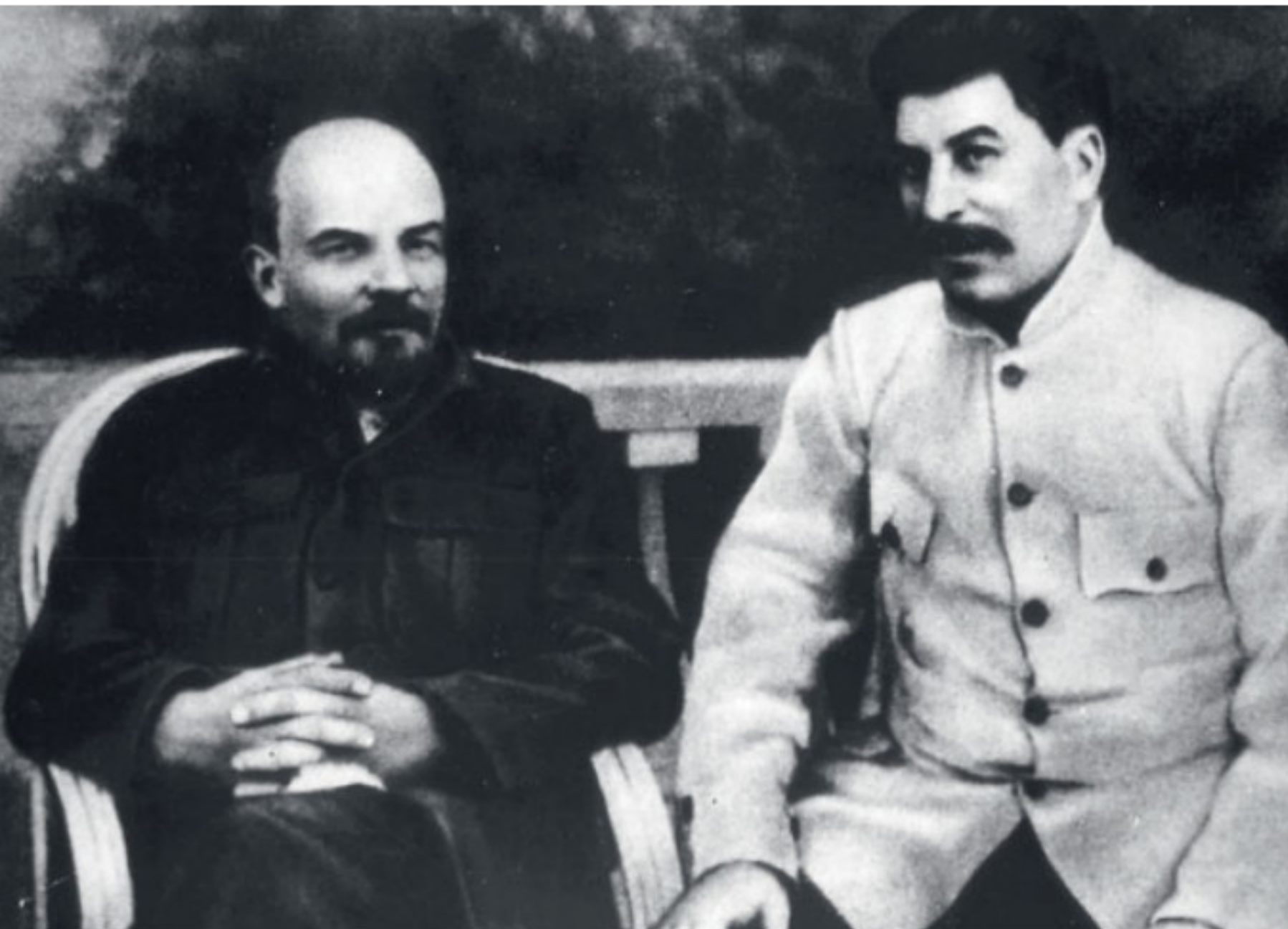
brød». Bøndene ville ta over jorda fra godseierne med det samme, og befolkningen ville ha slutt på krigføringen for enhver pris. Bolsjevikene var taktiske og grep makten da sjansen bød seg.

Fra borgerkrig til NEP

Bolsjevikenes maktovertakelse førte til at Russland gikk ut av første verdenskrig. Partiet klarte imidlertid ikke å skaffe seg kontroll over det vidstrakte landet. Det brøt ut en brutal borgerkrig mellom «de røde» og «de hvite» i 1918. «De røde» støttet bolsjevikene. «De hvite» besto ikke av noen samlet gruppe, det var sosialdemokrater, tilhengere av det gamle systemet og nasjonalistiske grupper som ville løsrive seg fra Russland. «De hvite» fikk utenlandsk støtte fra britene og franskmennene. Bolsjevikene vant til slutt borgerkrigen fordi de var bedre organisert. «De hvite» klarte ikke å samle seg om noen klar ideologi eller tydelige ledere, og de fikk ikke befolkningen på sin side. I 1922 var borgerkrigen over, og Unionen av sosialistiske sovjetrepublikker, Sovjetunionen, ble grunnlagt.

De som støttet bolsjevikene, håpet at kommunismen skulle gi dem et rettferdig, klasseløst samfunn. Det viste seg imidlertid snart at samfunnet ikke lot seg endre over natten. Rett etter maktovertakelsen forsøkte bolsjevikene å forby privat handel. Alle virksomheter med mer enn fem ansatte ble tatt over av staten. Hæren beslagla matvarer fra bøndene. Det førte til hungersnød og opprør blant bøndene. Allerede i 1921 så Lenin seg derfor nødt til å ta et steg tilbake og lanserte NEP (Ny økonomisk politikk). NEP var en form for *blandingsøkonomi* som gjorde det lovlig å drive privat handel og industri i mindre skala.

Lag en tidslinje. Det er mange viktige hendelser som til sammen utgjør den russiske revolusjon. Noter stikkord om forløpet på en tidslinje mens du leser.

Lenin og Stalin. Stalin overtok makten da Lenin døde i 1924. Dette skjedde etter en hard maktkamp der blant annet Lev Trotskij fikk merke Stalins nådeløse metoder.

• • **blandingsøkonomi:** økonomisk system med både privat og statlig næringsvirksomhet

Stalin sikrer seg all makt

I 1922 ble Josef Stalin (1878–1953) valgt til generalsekretær i kommunistpartiet. Lenin var alvorlig syk og døde i 1924. Med Lenin ute av veien brukte Stalin 1920-årene på å sikre seg all makt i partiet ved å bakvaske sine rivaler og spille ulike fløyer mot hverandre. Lev Trotskij, som hadde blitt sett som den naturlige etterfølgeren etter Lenin, ble utvist og drept i 1940 av en sovjetisk agent i Mexico. Fra 1930-årene begynte Stalin for alvor utrenskningene i partiet for å hindre at noen kunne ta fra ham makten. Med Stalin fikk Sovjetunionen en nådeløs, *paranoid* og upålitelig diktator som statsleder. Stalin fikk i stand en persondyrkelse av seg selv som varte ved fram til slutten av 1950-årene. Samtidig utsatte han befolkningen og tidligere partikamerater for et redselsregime.

I 1930-årene startet Moskvaprosessene. I en rekke rettssaker tilsto tidligere høyt plasserte kommunistledere at de sto bak de mest oppsiktsvekkende forbrytelsene. I virkeligheten hadde de anklagede blitt truet, banket og torturert til å lese opp fabrikkerte tilståelser i full offentlighet. Av 139 medlemmer i partiets sentralkomite i 1934 ble 98 personer (det vil si 70 prosent) arrestert og skutt, de fleste i 1937–1938. Lenin hadde heller ikke nølt med terror og henrettelser for å nå sine mål. Forskjellen var imidlertid at Lenin i all hovedsak gikk mot politiske motstandere, mens Stalin utryddet sine egne i partiapparatet. Utrenskningene gikk utover landets forsvarsevne fordi mellom 80–90 prosent av de øverste militære lederne ble drept.

Stalins hardhendte revolusjon

«Vi ligger 50 eller 100 år bak de utviklede landene. Vi må ta igjen forspranget i løpet av 10 år. Klarer vi det ikke, vil vi gå under.»

Josef Stalin, 1931

Bolsjevikene hadde ventet forgjeves på at revolusjonen skulle spre seg i Europa. I maktkampen mot Trotskij utarbeidet Stalin et nytt slagord: «Sosialisme i ett land». Ved hjelp av storstilt industrialisering og sentralstyrt *planøkonomi* skulle Sovjetunionen bli selvforsynt. De detaljerte målene i femårsplanene ble ikke nådd, men økningen i produksjonen var likevel oppsiktsvekkende.

Privat næringsdrift ble igjen forbudt.

Industrialiseringen gikk hånd i hånd med hardhendt *tvangskollektivisering* av jordbruket. Titalls millioner mennesker forsvant fra landsbygda. Noen flyttet frivillig til byene for å ta jobb i industrien, andre ble henrettet eller sendt på tvangsarbeid for å ha gått imot kollektiviseringen. Tusenvis av fangeleirer, de fleste i Sibir, ble opprettet i *GULag*-systemet. Tvangsarbeidere sto for en betydelig del av økningen i produksjonen. I Ukraina førte tvangskollektiviseringen til hungersnød. Myndighetene hadde sikret seg korn for å forsyne byene og til og med eksportert korn ut av landet, samtidig som det var sult på landsbygda. Mellom fem og seks millioner mennesker omkom i hungerskatastrofen i 1932–33, som var den verste i Europas historie. Lik lå forlatt langs landeveiene, og det ble rapportert om tilfeller av kannibalisme.

Tilhengerne av regimet mente at hensikten rettferdiggjorde midlene. En sentralt plassert tjenestemann i Ukraina sa: «Vi vet at millioner dør. Det er uheldig, men Sovjetunionens strålende framtid vil rettferdiggjøre det.»

- ● **paranoid:** sykelig mistenksom, stoler ikke på noen
- ● **planøkonomi:** økonomisk system der staten har kontrollen over produksjon og omsetning

Russiske familier deporteres til Sibir. **Hva kan de ha tenkt om det som ventet dem?**

Det sovjetiske samfunnet

Kommunistene ønsket å bygge opp en ny elite av arbeidere og bønder i Sovjetunionen. Stor satsing på utdanning gjorde slutt på den utbredte analfabetismen. Landet ble et samfunn med rask sosial mobilitet, der barn av fattige bønder kunne bli leger og arkitekter. I motsetning til i de vestlige landene ble kvinner oppfordret til å arbeide utenfor hjemmet, også under graviditet og etter fødsel. De sovjetiske kvinnene som arbeidet i industrien, utførte tungt manuelt arbeid og måtte samtidig sørge for familie og hushold – uten de moderne hjelpemidlene som etter hvert fantes i hjem i Vesten.

For mange innbyggere førte kommunistenes styre til et bedre liv. Andre betalte en grusom pris. Mange av stillingene som barn av arbeidere og bønder fikk, hadde blitt ledige fordi mange var blitt henrettet eller sendt til tvangsarbeid. I Sovjetunionens grunnlov fra 1936 het det at innbyggerne hadde talefrihet, pressfrihet, rett til å organisere seg og til å demonstrere. Men dette var tomme ord. I virkeligheten kunne bare en antydning til kritikk av regimet bety tvangsarbeid eller død.

Komintern

Mange beundret den økonomiske framgangen i Sovjetunionen. Medlemmer av kommunistpartier over hele verden ble organisert fra Moskva gjennom Komintern. *Moskvatesene* fra 1920 påbød partiene å underkaste seg retningslinjene fullstendig. Det førte til at arbeiderbevegelsen i mange land ble splittet mellom kommunister og sosialdemokrater, som meldte seg ut av Komintern.

- ● **tvangskollektivisering:** Bøndene ble tvunget inn i kollektivbruk i stedet for å drive egne gårder for seg selv. Kollektivbruk er store gårder der bøndene jobber sammen og deler utgiftene og inntektene.
- ● **GULag:** den delen av Sovjetunionens hemmelige politi som drev slavearbeids- og konsentrasjonsleirer
- ● **Moskvatesene:** regler for medlemskap i Komintern

Fred, demokrati og samarbeid i 1920- og 1930-årene

Folkeforbundet og internasjonalt samarbeid

I første verdenskrig var det to store allianser som hadde stått mot hverandre. Allianseavtalene og diplomatiet hadde foregått i hemmelighet, uten at folk flest kunne kontrollere hva som foregikk. Mange mente at internasjonalt samarbeid i åpenhet var nødvendig for å unngå nye kriger i framtiden. USAs president Woodrow Wilson tok initiativ til opprettelsen av Folkeforbundet i 1919.

Folkeforbundet skulle arbeide for fred ved at alle medlemsstatene forpliktet seg til å forsøke å løse problemer i forbundet før det kom til væpnet konflikt. Allerede fra starten av møtte organisasjonen på problemer da USA sa nei til å være med. Men stormaktene Storbritannia, Frankrike, Italia og Japan var med, og i løpet av 1920-årene så det ut til at Folkeforbundet skulle bli en suksess. Det håndterte grensekonflikter i Øst-Europa og organiserte humanitær hjelp. I 1926 ble Tyskland tatt inn i varmen og fikk medlemskap. Den franske utenriksministeren Aristide Briand ønsket Tyskland velkommen med ordene: «Vekk med rifler, maskingevær og artilleri. Rydd vei for forsoning, samarbeid og fred!»

En internasjonal kommisjon utarbeidet i 1924 Dawes-planen som skulle hjelpe Tyskland på fote økonomisk. Planen var oppkalt etter formannen i kommisjonen, den amerikanske bankieren Charles Dawes. Gjennom lån fra USA, Storbritannia og andre vesteuropeiske land fikk landet bygge opp industrien. Det ble avtalt en mildere, langsiktig plan for betaling av de krigsskadeerstatningene som var bestemt i Versaillestraktaten. Flere avtaler og samarbeid som forbedret forholdet mellom de tidligere fiendene Tyskland og Frankrike, ble inngått. I Locarnoavtalen fra 1925 skrev tyske, franske og belgiske myndigheter under på at de ville akseptere landegrensene mellom dem. Franske og tyske industribedrifter inngikk samarbeid om jern- og stålproduksjon, og de to landene handlet stadig mer med hverandre.

Demokratisk utvikling – kvinnene og stemmeretten

Kvinnene hadde lenge hatt politisk innflytelse gjennom organisasjoner som antisla-veribevegelsen, avholdsbevegelsen og misjonsorganisasjoner. Det var gjerne de samme kvinnene som engasjerte seg i organisasjoner som også kjempet for stemmerett. De innså at stemmerett var nødvendig for å få gjennomslag. Ved siden av stemmerett kjempet kvinnesaksforeningene blant annet for retten til å ta utdanning, til å arbeide og til å kunne ta ut skilsmisse. Noen av *suffragettene* tydde til militante metoder for å skaffe oppmerksomhet om sin sak.

Storbritannia innførte stemmerett for alle menn over 21 år i 1918, uten begrensninger knyttet til formue. Kvinner over 30 år som hadde et minimum av inntekt, fikk også stemme. Mange oppfattet det som en takk for innsatsen kvinnene gjorde for å holde hjulene i gang under krigen. Det gikk ytterligere ti år før kvinner og menn fikk stemmerett på lik linje i Storbritannia.

Tiden rundt første verdenskrig ble et gjennombrudd for kvinnes stemmerett i mange europeiske land. Men i mange land utenfor Europa og i søreuropeiske land drøydde stemmeretten til etter andre verdenskrig. I Frankrike forble gifte kvinner umyndige til 1939. Det ville si at de ikke kunne åpne en egen bankkonto, begynne på en utdanning eller skaffe seg pass uten tillatelse fra sin ektemann. Franske kvinner fikk heller ikke stemmerett før i 1944.

Hvilke forsøk ble gjort på å skape fred, stabilitet og økt samarbeid i perioden? Lag en stikkordliste, og sett et pluss- eller minustegn etter stikkordene om du mener forsøkene hadde en virkning eller ikke.

London 1909.

«Deeds, not words»

Emily Davison (1872–1913) hadde universitetseksamen fra Oxford. Hun valgte å vie seg fullt og helt til den militante kvinneverettighetsbevegelsen Women's Social Political Union (WSPU). Davison ble fengslet for flere aksjoner og gikk til sultestreik. I 1913 kastet hun seg foran kongens hest i et Derby-løp og ble trampet til døde. På gravsteinen hennes står det: «Deeds, not words».

Hverdag og fritid i Vest-Europa

«Radioen forvandlet de fattige og framfor alt de hjemmearbeidende fattige kvinnenes liv slik ingenting hadde gjort tidligere. Radioen førte verden inn i hjemmet. Selv den mest ensomme trengte ikke å være ensom heretter.

Eric Hobsbawn, britisk historiker

I mellomkrigstiden hadde folk mer fritid enn tidligere. Åttetimers arbeidsdag hadde vært en av arbeiderbevegelsens viktigste kampsaker, og etter første verdenskrig ble det innført i de fleste vestlige land. I løpet av 1930-årene ble det vanlig med en uke betalt ferie. Friluftsliv, bading og soling ble populært og sett på som sunt. Stadig flere reiste på telttur på landet, med sykkel eller buss. Svært få hadde råd til bil – bortsett fra i USA, der bilen ble et vanlig transportmiddel i løpet av mellomkrigstiden.

Massemedier ble en del av hverdagen. Langt flere leste aviser og tidsskrifter. I USA ble avisopplaget fordoblet i tiden mellom 1920 og 1950. Tidsskriftene satset på reportasjer, og krigskorrespondenter og fotografer gjorde blant annet hendelsene under den spanske borgerkrigen godt kjent. Store mengder billig underholdningslitteratur ble lest av de stadig flere som kunne lese skikkelig.

Leselysten ble hjulpet av at folk hadde mer fritid, men skyldtes også at det ble mer vanlig med elektrisitet. I Storbritannia var det bare få hus som hadde hatt elektrisitet i 1919, men i 1939 gjaldt det to tredjedeler av alle husstander. Utbygging av elektrisitet var noe det ble satset mye på i alle de europeiske landene. Elektrisiteten ble imidlertid bare i liten grad brukt til hjelpemidler i husholdet. Bare i de mest velstående hjemmene fantes det elektriske strykejern, støvsugere eller komfyrer. I USA var slike hjelpemidler mer utbredt.

Etter hvert fikk flere kontorer og noen private hjem telefon. Telefonen ga nye arbeidsplasser til kvinner som «telefonistinner». Radioen forvandlet hverdagen til folk og kom inn i hjemmene også til dem som hadde dårlig råd. Nesten 30 millioner hushold i USA fikk tilgang til radio i løpet av mellomkrigstiden. I løpet av 1920-årene ble det

Les mer om den spanske borgerkrigen på side 320.

- ● **suffragette:** kvinne som kjemper for stemmerett («suffrage»). I all hovedsak brukt om britiske stemmerettsforkjempere fra slutten av 1800-tallet

Det å være solbrun var et nytt ideal. Tidligere hadde brun hud vært et symbol på fattigdom. Det var de som hadde fysisk arbeid utendørs, som var solbrune. Nå ble det et symbol på at man hadde god nok økonomi til å reise på ferie. Reklamen fulgte opp.

Moten for 1920-årenes kvinner: Skjørtelengden krøp helt opp til kneet. Det ble vanlig med bare armer og kort hår. Forandringerne speilte det nye, aktive kvinneidealet

startet opp kringkasting – i USA reklamefinansiert, i Europa for det meste statlig drevet. Radioen var en rask nyhetsformidler, men den var også viktig for å spre ny, populær musikk og sendte hørespill og opplesninger. I mange land bidro radioen til å skape et nasjonalt fellesskap fordi alle hørte de samme radiosendingene.

Selv under den økonomiske krisetiden satte kinobesøkene nye rekorder. Stumfilmen i 1920-årene var internasjonal, og skandinaviske filmer ble vist over hele verden. Overgangen til lydfilm i slutten av 1920-årene gjorde at store språksamfunn, slik som det amerikanske, fikk fortrinn, og snart dominerte amerikanske filmer på europeiske kinoer. I «Hollywoods gullalder» ble over ti storfilmer produsert hver uke. Men det var Japan som produserte flest langfilmer.

Færre fødsler i Vest-Europa

I mellomkrigstiden sto folketallet stille eller gikk ned i flere europeiske land. Noe av grunnen var første verdenskrig og spanskesyken som førte til at færre unge voksne kunne stifte familie. Men befolkningsnedgangen var også en del av en lengre trend der folk ønsket å få færre barn. Politiske, religiøse og intellektuelle ledere advarte mot denne utviklingen. En stor befolkning ble sett på som nødvendig for å beskytte landet mot fiender. Rasistisk frykt for at den overlegne, europeiske rasen var i ferd med å dø ut, fantes også.

Flere stater arbeidet for å få kvinner til å se graviditet som en «patriotisk plikt» overfor fedrelandet. I Frankrike, Belgia og Tyskland fikk mødre som fødte mange barn, medaljer. Trenden ble plukket opp av blomsterhandlere som gjorde «Morsdagen» populær i 1920-årene. Abort ble forbudt i flere land, blant annet i Frankrike (1920) og i Storbritannia (1929). Abort fortsatte likevel å være utbredt blant kvinner i alle sosiale lag. De strenge lovene betydde bare at det ble utført flere illegale aborter, der risikoen for alvorlige skader og i verste fall død ble større. I flere land ble salg og reklame for prevensjon også forbudt.

Til tross for tiltakene viste det seg å være umulig å få opp fødselstallene. En grunn til den langvarige nedgangen i fødselstallene var urbaniseringen. I det gamle bondesamfunnet hadde barna bidratt til økonomien ved å jobbe fra de var ganske små. I de moderne byene ble det stilt krav om arbeidskraft som kunne lese, skrive og regne. Barna som skulle gå lenger på skolen, kostet mer. Stadig frykt for arbeidsløshet og dårlige økonomiske tider gjorde at folk ikke lenger ville ha store familier.

Krakket – krisen som rammet hele verden

I 1929 ble verden rammet av en økonomisk krise som varte lenger og hadde større omfang enn noen kriser hadde hatt tidligere. Det var overproduksjon i jordbruket i 1920-årene, med hard konkurranse mellom kornprodusenter i Europa, Argentina, USA, Canada og Australia. Konkurransen gjorde at prisene falt. Bøndene fikk mindre inntekter og valgte heller å spare pengene de tjente, framfor å bruke dem, for eksempel på å investere i nytt utstyr. Antallet amerikanske lån og investeringer i Europa sank i tiden før 1929. Folk flest ble mer forsiktige med pengene sine og sparte dem i stedet for å kjøpe forbruksvarer. Det gjorde at prisene sank, og at industribedriftene begynte å slite.

Det hadde vært høy aktivitet på det amerikanske aksjemarkedet i 1920-årene. Mange av aksjene var i stor grad lånefinansiert, og aksjeprisene lå kunstig høyt i månedene før krakket. Da krakket på New York-børsen på Wall Street kom, ville alle selge aksjene sine. Prisene sank, og store verdier forsvant på et øyeblikk. Det som skjedde, ble førstesideoppslag over hele verden, og dette spredte panikken. Når aksjene mistet sin verdi, klarte ikke lenger store bedrifter å betjene lånene sine, og mange virksomheter gikk over ende. Middelklassen i USA hadde lån på hus og bil som de ikke klarte å betale.

Mange land forsøkte å beskytte sin egen industri ved hjelp av *tollmurer* og importforbud av utenlandske varer. Det førte til at den totale verdenshandelen gikk ned, og bidro til å forlenge krisen. Råvareproduserende økonomier i Asia og Latin-Amerika ble hardt rammet av de fallende prisene på te, silke og kakao. Kaffeprisene sank så dramatisk at kaffedyrkere i Brasil heller brukte kaffebønner som brensel for transport framfor å selge varene.

«New Deal»-politikken i USA

Hele den veldige økonomiske veksten USA hadde opplevd i løpet av 1920-årene, ble spist opp av krisen. Bilproduksjonen ble halvert mellom 1929 og 1931. Folk mistet tiltroen til bankene og oppbevarte sparepengene sine hjemme. Det verste var arbeidsledigheten: I 1933 var rundt hver fjerde person uten jobb. Samme år ble demokraten Franklin D. Roosevelt valgt til president. Roosevelt hadde gått til valg med løfter om å gjøre den amerikanske økonomien frisk og lanserte programmet «New Deal». Uttrykket var hentet fra kortspill – kortene skulle deles ut på nytt. Det første som ble gjort, var å stenge bankene. De kunne først åpne dørene etter at staten kunne garantere at de var solide. En rekke offentlige prosjekter ble satt i gang for å gi folk arbeid – bygging av veier, damanlegg, offentlige bygninger og skogplanting. Det som vakte mest oppsikt, var at det ble innført rett til arbeidsledighetstrygd fra staten. Tidligere måtte arbeidsløse håpe på hjelp fra frivillige organisasjoner. Staten tok en aktiv rolle i borgernes liv på en helt annen måte enn tidligere. Resultatet var en forbedring av økonomien, men også at den amerikanske statsgjelden økte dramatisk.

Hva skyldtes det økonomiske krakket? Lag en årsakskjede (Les mer om årsakskjeder på side 601.)

- ● **tollmurer:** toll er en avgift som myndighetene legger på varer som skal inn i landet. Tollmurer vil si at avgiftene blir satt ekstra høyt for at det skal bli dyrere å kjøpe utenlandske varer enn varer som er produsert i hjemlandet

Sovjetunionens og Tysklands svar på krisen

Krisen gjorde at mange mistet troen på den økonomiske liberalismen (se side 231). Det ble utviklet nye samfunnsøkonomiske teorier om at staten måtte styre mer av økonomien. Noen tvilte også på det parlamentariske demokratiets evne til å løse slike store problemer. Land med *totalitære styresett* så tilsynelatende ut til å finne effektive svar på krisen. Sovjetunionen merket lite til krisen fordi landet var økonomisk isolert og satset på selvforsyning etter Stalins tankegang om «sosialisme i ett land» (se side 308). I 1930-årene bygde landet opp industrien i stor skala, og det fantes ingen arbeidsledighet. I Tyskland hjalp krisen Adolf Hitler til makten. Da Hitler overtok i 1933, var den tyske økonomien allerede på bedringens vei. Det bidro til å gjøre regimet populært. Ved hjelp av store utenlandske lån ble det satt i gang utbyggingstiltak som ga full sysselsetting. En viktig årsak til framgangen i den tyske økonomien var imidlertid den massive opprustningen. Opprustningen i de mer fiendtlige 1930-årene bidro også i andre land til en vei ut av krisen.

► **Les om** Hitlers vei til makten på side 321

Adolf Hitler – far til die Autobahn: Autobahn ble forbildet for moderne motorveier. Hitler tok det første spadetaket i 1934. Veiprojektet ga 15 000 arbeidere jobber i 1934 og var en viktig strategisk forberedelse til krig. I propagandaen ble motorveiene hyllet som «Det tredje rikets pyramider», og det ble holdt utstillinger med kunst inspirert av byggingen.

- • **totalitært styresett:** et diktatorisk styresett der alt skal underordnes statens interesser

Utfordring fra høyre: fascistiske og nazistiske strømninger

I løpet av mellomkrigstiden grep ekstreme og nasjonalistiske høyrepartier makten i mange europeiske land. Flere av regimene i Øst-Europa var reaksjonære høyrepartier. Statslederne ønsket å føre samfunnet tilbake til slik det var før stemmeretten og demokratiet ble innført. Fascismen og nazismen var moderne høyreekstreme ideologier. Tilhengerne ønsket ikke å gå tilbake til det gamle samfunnet, men mente at demokratiet var et feilspor. Fascismen og nazismen tilbød et nytt nasjonalt fellesskap, samtidig som de ble oppfattet som tydelige motstandere av bolsjevismen i Sovjetunionen. Disse politiske retningene fikk stor betydning i mange europeiske land. Endringene i Italia og Tyskland førte etter hvert til krig.

Fascistene tar makten i Italia

Italia hadde gått med i første verdenskrig etter å ha fått løfter om store territorier og kolonier. Mange italienere mente at løftene ikke hadde blitt innfridd, og at de hadde blitt ført bak lyset av de andre seiersmaktene. Nasjonalister anklaget regjeringen for å ha sviktet det italienske folk ved å gå med på betingelsene i fredsavtalene. Det største partiet var Sosialistpartiet, som ønsket å utløse en revolusjon ved massestreiker. I 1920 var det nesten 2000 streiker i industrien og jordbruket.

Fascistene ble sosialistenes fremste motstandere. Lederen Benito Mussolini (1883–1945) hadde tidligere vært redaktør i sosialistavisen *Avanti*, men han brøt med sosialistene da de ikke ville at Italia skulle gå inn i første verdenskrig. Selv tjenestegjorde Mussolini i krigen til han ble skadet under øvelse. Mussolini hadde liten respekt for «massene», som han mente bare forsto enkel propaganda.

Fascistpartiet hadde i begynnelsen en radikal profil som kunne appellere til arbeiderklassen og fattige bønder. De gikk inn for åtte timers arbeidsdag, medbestemmelse for arbeiderne i industrien og omfordeling av jordeiendom. Men de angrep sosialistene for å være «internasjonale» og for å splitte Italia. I stedet for en sosialistisk verdensrevolusjon ønsket fascistene en «nasjonal» revolusjon og et imperialistisk Italia. Fascistpartiet var et ungdomsparti. Rundt en fjerdedel av medlemmene i 1921 var under stemmerettsalderen.

Fascistene bygde opp sin egen bevæpnede halvmilitære styrke, svartskjortene, som kjempet mot sosialistene og politiet. De deltok i gatekamper, begikk politiske drap, brøt opp sosialistiske streiker og forstyrret fagforeningsvirksomhet. Symboler som egne hilsener, flagg og opptog ble en synlig og viktig del av bevegelsen. Fascistene forsvarte bruk av vold. En fascistleder sammenlignet drap med den enkle gleden ved å spise en porsjon pasta. Styresmaktene var ute av stand til å stoppe volden, og deler av politiet var positivt innstilt til fascistene.

Etter en spesielt voldelig periode organiserte sosialistene en massestreik i 1922 for å kreve at det ble slutt på volden. Men de liberale og borgerlige partiene, kongefamilien og kirken mistolket streiken som et nytt forsøk på revolusjon. I denne situasjonen grep Mussolini sjansen til å ta over makten. Ute i distriktene tok fascistiske styrker over offentlige bygninger, politistasjoner og våpenlagre, for det meste uten bruk av vold. Gjennom den såkalte «marsjen mot Roma» samlet 26 000 svartskjorter seg utenfor Roma. De fleste var bare bevæpnet med klubber. Kong Viktor Emanuel følte seg nok presset til å be Mussolini om å ta over som leder av en politisk *koalisjon* med fascister og liberale. Deretter paraderte svartskjortene gjennom Roma. Mussolini kom lovlig til makten, selv om trusselen om vold var viktig for det som skjedde.

Benito Mussolini (1883–1945) på postkort fra 1924. [Hvorfor brukte fascistene symboler fra antikken i sin propaganda?](#)

- ● **koalisjon:** en midlertidig allianse mellom parter, for eksempel partier eller stater

Svartskjorter: De svarte skjortene til fascistene symboliserte død. Inspirasjonen til uniformen ble hentet fra en spesialstyrke under første verdenskrig. Mange av de tidligste fascistene hadde kjempet i krigen.

Italia under Mussolini

De første to årene etter «marsjen mot Roma» styrte Mussolini en «vanlig» regjering. Først i januar 1925 oppløste Mussolini parlamentet og erklærte seg ansvarlig bare overfor kongen. Italia ble gradvis en mer totalitær stat. Fascistpartiet ble det eneste lovlige partiet, og alle fagforeninger bortsett fra de fascistiske ble forbudt. Det ble innført pressesensur. Mussolini ga paven Vatikanstaten økonomisk kompensasjon for jordeiendom staten tidligere hadde overtatt. Han lovte at skolene skulle ha religionsundervisning, og at den katolske kirken skulle få operere fritt. Avtalen mellom Mussolini og paven var viktig for oppslutningen om fascismen i det katolske Italia. Avtalen fikk også konsekvenser for hvordan katolikker og andre kristne stilte seg til fascismen.

Hva slags ideologi var den italienske fascismen?

- Fascismen dyrket det *dynamiske* – ungdom, energi og handling framfor diskusjon og kompromisser.
- Vold og krig preget måten fascistene så på verden. Innad skulle nasjonen stå samlet, uten klassekamp eller konflikter.
- Fascister gikk inn for den totalitære staten, der alle individer og organisasjoner skulle underordnes staten. En av den italienske fascismens politiske tenkere sa det slik: «Intet menneskelig eller åndelig eksisterer, langt mindre har verdi, utenfor Staten.»
- Italia skulle være en *korporativ stat*, der all virksomhet ble organisert under staten. Uenighet mellom arbeidsgivere og arbeidstakere skulle løses gjennom råd styrt av staten. I praksis betydde systemet at staten hadde mer kontroll over arbeiderne enn over arbeidsgiverne.

- • **Vatikanstaten:** området rundt Peterskirken i Roma, verdens minste stat
- • **dynamisk:** med kraft, energi
- • **korporativ stat:** stat der representanter fra ulike sammenslutninger (korporasjoner), slik som bedrifter eller fagforeninger, har makten, i stedet for folkevalgte representanter fra ulike partier.

Italia ble aldri fullt ut en totalitær stat. Verken kirken, kongehuset, forretningslivet eller rettssystemet ble helt underordnet staten. Likevel var regimet brutalt og undertrykkende, med et hundretalls politiske fanger og regimemotstandere sendt i internt eksil. Den italienske fascismen skilte seg fra nazismen ved at den ikke var *antisemittisk*. Jøder var medlemmer i fascistpartiet, og Mussolini hadde møter med jødiske ledere. Først i 1938, etter påtrykk fra Tyskland, begynte jødeforfølgelsene i Italia.

Den tyske Weimarrepublikken 1919–1933

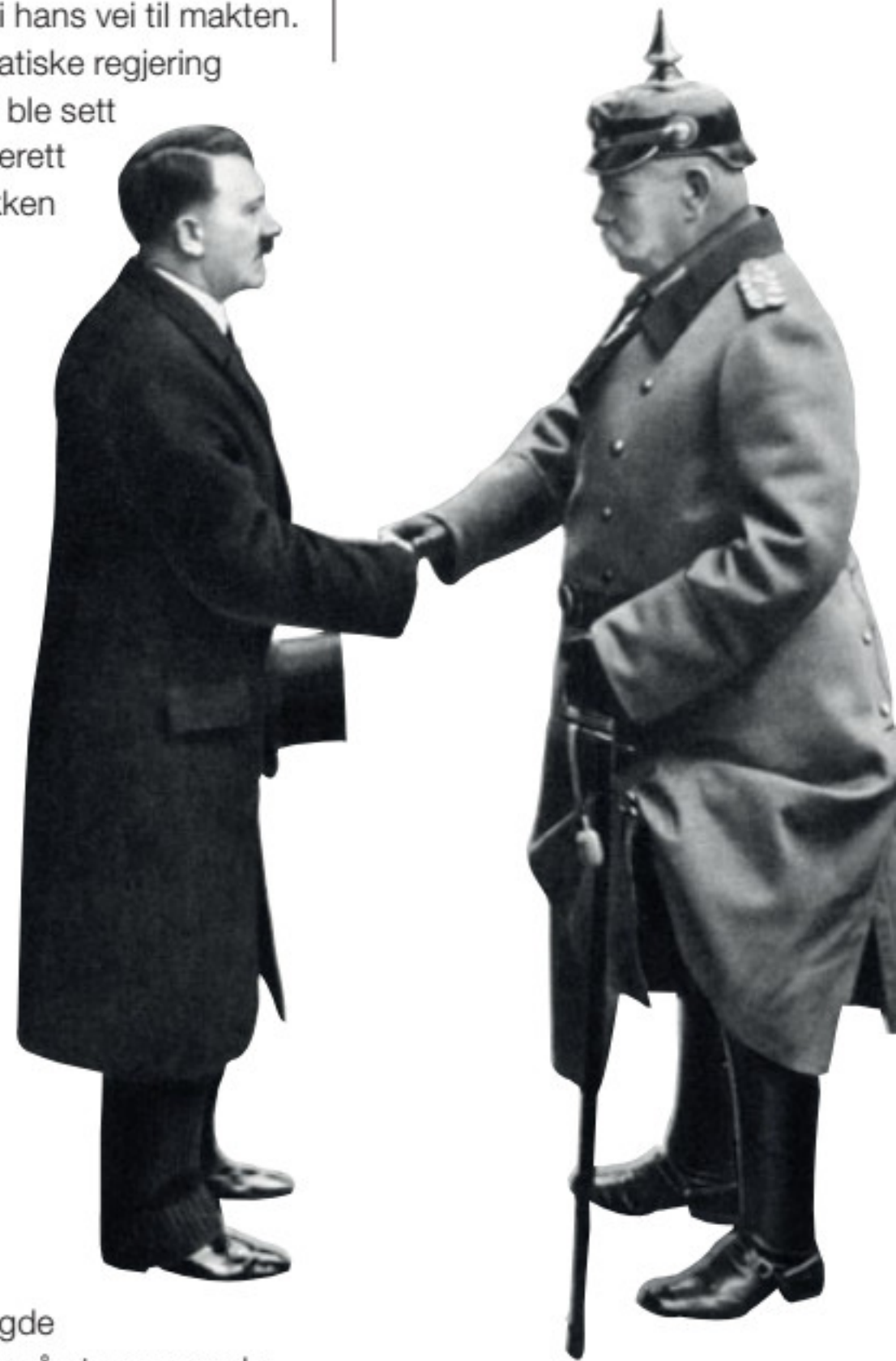
For de fleste tyskere hadde nederlaget i første verdenskrig kommet som et sjokk. Ingen kamper hadde blitt kjempet på tysk jord, og propagandaen hadde lovt seier. Mange trodde at den tyske hæren hadde blitt sviktet av feige forrædere som hadde bedt om fred mens Tyskland ennå hadde gode muligheter for seier. Denne myten, kalt «dolkestøtlegenden», skulle senere bli brukt av Adolf Hitler i hans vei til makten.

Sosialdemokratene dannet Tysklands første virkelige demokratiske regjering etter krigens slutt. Landet fikk en ny demokratisk grunnlov som ble sett som et lysende eksempel for andre stater, med allmenn stemmerett også for kvinner. Det politiske systemet ble kalt Weimarrepublikken etter byen der parlamentet først møttes i 1919. Mange vanlige tyskere hadde imidlertid liten tillit til det politiske systemet. De forbandt Weimarrepublikken med nederlaget i krigen, og det var den sosialdemokratiske regjeringen som hadde vært nødt til å skrive under Versaillesstraktaten.

Den første store krisen for systemet kom i 1923, da franske og belgiske militærstyrker invaderte industridistriktet Ruhr for å tvinge tyske myndigheter til å betale krigserstatningene i Versaillesstraktaten. Tyskerne svarte med streiker som myndighetene finansierte. Myndighetene lot seddelpressene gå døgnet rundt for å trykke opp penger til lønn for de streikende. Resultatet ble *hyperinflasjon*. Vanlige folk oppdaget at sparepengene deres hadde blitt verdiløse over natten. En kilo smør kostet på et tidspunkt fem milliarder mark, og det ble utstedt sedler med en verdi på 1000 milliarder mark. I stedet for penger som ble verdiløse i løpet av dagen, begynte folk å handle i matvarer. Man kunne få en hårklipp for fire egg eller betale for en begravelse med førti egg. Hyperinflasjonen gjorde at mange tyskere mistet troen på politikerne. Det var i denne situasjonen Hitler for første gang forsøkte å komme til makten gjennom et kuppforsøk som mislyktes. (Les mer om kuppet på side 321.)

Økonomien bedret seg, og Weimarrepublikken hadde sin glansperiode mellom 1925 og 1930. Tyskland hadde godt utbygde velferdsordninger og en høyt utdannet befolkning. Landet var også et spennende kultursentrum og hadde høyteknologisk industri. Selv i den mest framgangsrike perioden fantes det likevel faresignaler. Ingen tyske politikere var tilfreds med betingelsene i Versaillesstraktaten, og mange mente at Tyskland måtte få landområder i sør og øst. Tysklands økonomi var avhengig av utenlandske lån og derfor sårbar for svingninger i verdensøkonomien. Arbeidsledigheten var alltid såpass høy at den følte som en trussel for vanlige tyskere. Da den økonomiske verdenskrisen slo innover Tyskland i 1930, fantes det allerede misnøye som Hitler kunne spille på.

Hva kjennetegner fascismen i Italia? Noter stikkord du senere kan bruke i et venndiagram med nazismen i Tyskland.

Hitler og Hindenburg 1933.

- **antisemittisk:** jødefiendtlig
- **hyperinflasjon:** ekstrem form for inflasjon. Inflasjon betyr at prisene øker fordi det er mye penger i omløp. Pengene mister verdi

1930-årene: En fiendtlig verden

Det internasjonale samarbeidet i krise

I løpet av 1930-årene brøt de fascistiske statene stadig internasjonale spilleregler. Folkeforbundet sto maktesløst. Det siste forsøket på internasjonalt samarbeid var nedrustningskonferansene i Genève i 1932–1934. Konferansene viste at ingen land torde å kutte i sine militære styrker. Tyskland meldte seg ut av Folkeforbundet og trakk seg fra forhandlingene da Hitler kom til makten.

I Europa ble Tyskland, alliert med Italia, den dominerende makten. I Asia var det Japan som dominerte.

▲ En gruppe kvinnelige spanske nasjonalister på besøk i Berlin i 1938. Beskriv bildet.

Les om den spanske borgerkrigen på side 320 ◀

Ekstrem nasjonalisme i Japan, 1930–1945

Japan var en sterk industrinasjon som hadde gjennomført store demokratiske reformer. Men landet var splittet. Nasjonalistene mislikte samfunnsendringene, som de mente var vestlige og ikke hørte hjemme i japansk kultur. Depresjonen i 1929 førte til at den ekstreme nasjonalismen fikk økt tilslutning.

Japan hadde sterke økonomiske og strategiske interesser i Mandsjuria-regionen nordøst i Kina. Nasjonalistiske japanske hæravdelinger erobret området på eget initiativ, uten at japanske myndigheter hadde godkjent militæraksjonen. Styresmaktene i Japan var handlingslammet. Ingen torde å stille seg opp

mot hæren. Da Folkeforbundet kritiserte okkupasjonen av Mandsjuria, meldte Japan seg ut. Landet gikk i stedet inn i «Antikominternpakten» med Tyskland i 1936. Nazistene så på Japan som en handlingskraftig alliert, til tross for at japanerne ikke var «ariske». Italia gikk inn i «Antikominternpakten» i 1937.

I Japan ble forholdene stadig mer brutale. I et kuppforsøk i februar 1936 ble flere sentrale politikere drept. Kuppet ble slått ned og kuppmakerne straffet, men hærledelsen var fortsatt fascistisk orientert. I likhet med Italia og Tyskland ble Japan en autoritær og aggressiv stat. Men Japan hadde ikke noen eneherkende diktator som Italias Il Duce eller Tysklands Der Führer. Bare noen få regimemotstandere ble fengslet eller henrettet.

Japanerne var sterkt kritiske til nazistenes raseideologi. Hitlers bok *Mein Kampf* inneholdt nedsettende formuleringer om japanere. Men japanerne hadde selv rasistiske holdninger til andre asiatiske folk, og det kom til å prege krigføringen i Kina. ■

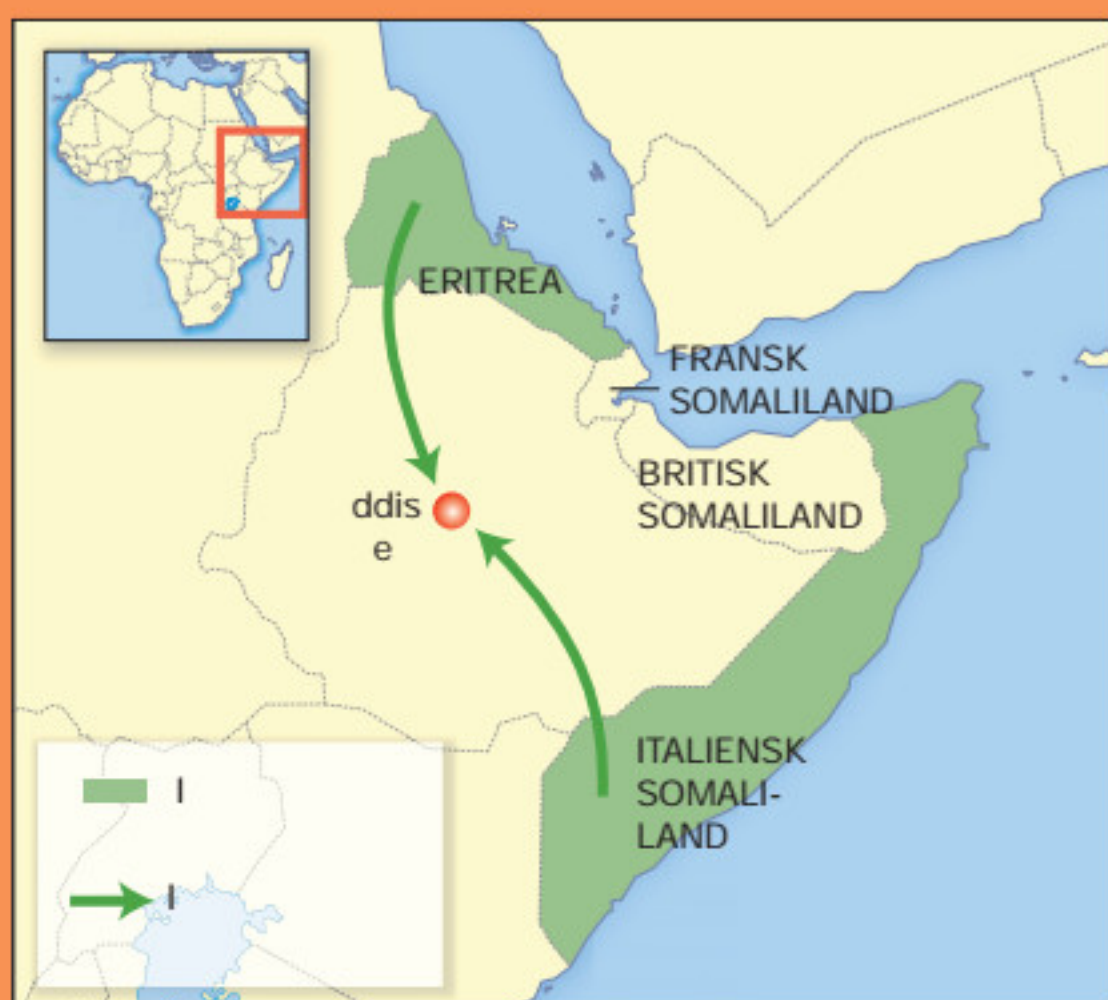

Italia angriper Etiopia

Italia gikk til angrep på keiserdømmet Etiopia i 1935, som de hadde forsøkt å kolonisere på slutten av 1890-tallet. Fascistene hadde opplevd synkende popularitet. Å gjøre Etiopia til en italiensk koloni skulle gi Mussolini ny prestisje. Krigføringen var brutal. De italienske troppene vant en rask seier ved hjelp av bombefly og kjemiske våpen.

Før første verdenskrig ble det sett som uproblematisk at europeiske stater tok deler av Afrika, så lenge det ikke gikk på tvers av ønskene til andre stormakter. Nå var det andre tider. Etiopia og Italia var medlemmer av Folkeforbundet på lik linje. Etiopias keiser, Haile Selassie, appellerte til Folkeforbundet om hjelp.

Folkeforbundet fordømte krigføringen og innførte økonomiske sanksjoner mot Italia. Sanksjonene omfattet imidlertid ikke olje, som var den viktigste handelsvaren. Italia forlot Folkeforbundet i protest og knyttet seg nærmere Tyskland. I Italia ble Mussolini hyllet for å ha slått Etiopia og «satt på plass» Folkeforbundet. ■

Den spanske borgerkrigen – «krig med stedfortredere»

I Spania vant den sosialistiske og republikanske Folkefronten valget i 1936. Nasjonalistene, med støtte fra monarkister, hæren og kirken, nektet å godta valgresultatet og forsøkte statskupp. Kuppet utviklet seg til en blodig borgerkrig som varte i tre år, fra 1936 til 1939. Overgrep ble begått av begge sider i konflikten, en konflikt som endte med at nasjonalistene vant. General Francisco Franco ble diktator og styrte Spania fram til midten av 1970-årene.

Den spanske borgerkrigen hadde betydning for opptrappingen mot andre verdenskrig fordi de fascistiske landene og Sovjetunionen blandet seg inn i borgerkrigen. De spanske nasjonalistene fikk særlig støtte fra Italia, men også fra Tyskland. Begge landene sendte betydelige mengder tropper, våpen, krigsfly, ammunisjon og utstyr til dem. Sovjetunionen støttet Folkefronten. Bidragene fra Sovjetunionen var imidlertid langt mindre, og Stalin sørget også for å ta betalt for hjelpen.

Mens de totalitære statene handlet, satt de demokratiske landene på gjerdet. Frankrike og Storbritannia tok initiativ til en internasjonal avtale gjennom Folkeforbundet, der alle land forpliktet seg til ikke å blande seg inn i konflikten. Ingen stater skulle sende utstyr eller tropper til Spania. Samtidig var det tydelig for alle at Italia, Tyskland og

Sovjetunionen brøt avtalen. Først og fremst hjalp ikke-innblandingsavtalen nasjonalistene fordi Italia og Tyskland bidro mest.

Folkefronten fikk imidlertid tilskudd av frivillige fra hele verden som strømmet til for å slåss i internasjonale brigader. De frivillige var ofte kommunister, sosialister eller fagforeningsmenn som ønsket å kjempe mot fascismen. Brigader ble organisert gjennom Komintern (se side 309). Indirekte hadde brigadene derfor støtte av Sovjetunionen. Rundt 300 nordmenn deltok, til tross for at det var forbudt. Borgerkrigen førte til at mange, særlig på venstresiden i de demokratiske landene, fikk øynene opp for trusselen fra de fascistiske landene. Mange som før hadde vært pasifister, mente nå at det var riktig å gripe til våpen for å forsvare demokratiet.

Borgerkrigen i Spania brakte aksemaktene Italia og Tyskland tettere sammen. Aksemaktene så at Folkeforbundet, Frankrike og Storbritannia nesten var villige til å godta hva som helst for å beholde freden i Europa. Det oppmuntret dem til å gå lenger.

Hvilket inntrykk får du av 1930-årene når du leser sidene 318–320? Hva kunne vært gjort for å endre utviklingen vi i ettertid vet hvordan var?

Plaza Catalonia, Barcelona, 1938.

Nazipartiets vekst

Det fantes et titalls radikale nasjonalistiske småpartier i Tyskland tidlig på tjuetallet. De fleste fikk kort levetid. Det tyske arbeiderpartiet som hadde hovedbase i München, var et av disse partiene. Partiet hadde rundt femti medlemmer da det ble oppsøkt av Adolf Hitler, som hadde fått arbeid som overvåker i hæren etter at krigen var slutt. Hitler ble medlem og etter kort tid ubestridt leder av partiet som skiftet navn til Det nasjonalsosialistiske tyske arbeiderpartiet (NSDAP). Parti-programmet kombinerte radikal sosialistisk politikk med forakt for jøder, kommunister og Versaillestraktaten. Det gikk raskt rykter om Hitlers glød og engasjement som taler. Temaet i talene var oftest raseri mot Versaillestraktaten og krav om at Tyskland igjen måtte bli en stormakt. Hitler forsto hvor mektig instrument massepropaganda kunne være, og han forsøkte å gi hvert møte et storslått preg. Partiet tok i bruk ritualer og symboler, som en egen hilsen og hakekorset.

NSDAP opplevde et jevnt tilsig av medlemmer. I løpet av 1921 dannet partiet sin egen milits, Sturmabteilung (SA), kledd i brune skjorter. Medlemmene i SA var oftest unge menn fra arbeiderklassen. Ellers viser undersøkelser av hvem som var medlemmer i 1923, at NSDAP hadde en bred appell med medlemmer fra alle sosiale lag.

Hyperinflasjonen i 1923 utløste misnøye og politisk uro. Den høyreorienterte regionale regjeringen i Bayern lå i strid med den nasjonale regjeringen. Hitler forsøkte å utnytte situasjonen gjennom statskupp. Nazistenes tropper stormet et stort politisk møte i en ølhall i München for å presse delstatsregjeringen til å støtte Hitler. Kuppet var imidlertid mislykket. Hitler ble dømt til fire års fengsel, men ble løslatt etter ett år. Hendelsen overbeviste Hitler om at NSDAP måtte komme til makten på lovlig vis.

Hva: Mein Kampf

Hvem: Adolf Hitler

Når: 1925

Nazismen i *Mein Kampf*

Hitler benyttet fengselstiden til å skrive *Mein Kampf*, en blanding av selvbiografi og politisk manifest. I boka la han fram nazismen som ideologi. Nazismen hadde en del fellestrekk med fascismen, men var langt mer rasistisk. De to viktigste elementene var ideene om rase og område, Lebensraum. Hitler mente at alle raser var plassert i et hierarki fra naturens side. Den ariske – eller nordiske – rasen var overlegen alle andre raser og skulle herske over dem, men for å gjøre det trengtes et større område. Hitler så først og fremst for seg at Lebensraum skulle skaffes gjennom erobringer og kolonisering i øst. Det ytterste målet for riket i øst var at jødene skulle fjernes, de slaviske folkeslagene som bodde der, skulle underkues som slavearbeidskraft, og tyske, ariske bønder skulle herske over området som «overmennesker». Jødene spilte en sentral rolle i Hitlers verdenssyn. De var ikke en rase, men en antirase som levde som parasitter på andre. I *Mein Kampf* var Hitler klar på at «den jødiske trusselen» måtte overvinnes, men han var ikke konkret på hvilke metoder som skulle tas i bruk. Det var imidlertid tydelig at løsningen ville bli brutal.

Hvor langt kom Hitler og NSDAP med «lovlige midler», og når brøt de demokratiske spilleregler på vei mot makt i Tyskland?

«Jøder er ikke ønsket i dette området». Slike plakater fantes det flere hundre av over hele Tyskland mot slutten av 1930-årene.

Nazistene tar makten i Tyskland

Etter det mislykkede kuppet i 1923 lå nazipartiet nede. Partiet opplevde flere år med motgang og lite oppslutning. Økonomien gikk bedre, og det tyske demokratiet virket stabilt. Tyskland forbedret forholdet til Frankrike, inngikk internasjonale avtaler og ble medlem av Folkeforbundet. Verdenskrisen i 1929 forandret alt dette.

Valgordningen i Weimarrepublikken hadde lav sperregrense. Det gjorde at svært mange politiske småpartier fikk plass i Riksdagen, og at det ble vanskelig å få til handlekraftige regjeringer. Da krisen rullet innover Tyskland, klarte ingen regjering å få flertall for sin økonomiske politikk. Stadige nyvalg ble utlyst for å prøve å oppnå flertall, og presidenten fikk styre ved hjelp av midlertidige forordninger.

Valgene i 1930 og 1932 ble en stor suksess for NSDAP, som gikk fra å være et miniparti til å bli Riksdagens største. Den økonomiske krisen ga partiet vind i seilene. Regjeringen hadde ført en streng sparepolitikk med kraftige kutt i lønningene, noe som ga lavere kjøpekraft. Mange bedrifter gikk konkurs, og i 1932 var seks millioner tyskere arbeidsløse. Forskning har vist at de arbeidsløse ikke stemte mer på nazistene enn andre. Men den økonomiske krisen hadde en indirekte betydning for

partiets valgsuksess fordi den svekket troen på de tradisjonelle politiske partiene. I krisen gjorde de radikale partiene det bra: De arbeidsløse stemte på kommunistene, mens middelklassen stemte på nazistene. NSDAP stjal i all hovedsak stemmer fra de borgerlige partiene.

De borgerlige partiene så seg nødt til å samarbeide med Hitler. Hitler ble koalisjonsleder for en samlingsregjering. Deretter lyste Hitler igjen ut nyvalg for å forsøke å oppnå flertall for sin regjering. Under valgkampen i 1933 kjørte nazistene en propagandakampanje som lovte at dette skulle bli «det siste valget på 100 år». Nazistene fikk nå stor økonomisk støtte fra næringslivet. Hitler benyttet seg av fly for å delta på massemøter over hele Tyskland. Det var det ingen som hadde gjort tidligere. SA drev omfattende vold mot kommunister, sosialdemokrater og andre politiske motstandere. Da en pyroman satte Riksdagen i brann under valgkampen, ga Hitler kommunistene skylden og benyttet muligheten til å erklære unntakstilstand for «å beskytte folk og stat». Demokratiske rettigheter som ytringsfrihet og møtefrihet ble avskaffet og gjorde det umulig for opposisjonen å drive valgkamp.

Nazistene oppnådde 44 prosent av stemmene og dannet sammen med det tyske nasjonalpartiet flertall i Riksdagen. Hitler la så fram en fullmaktslov som skulle gi ham diktatorisk makt. Stemningen før avstemningen var truende. Et stort flagg med hakekors hang i salen, og SA-tropper kontrollerte utgangene. Lederen for sosialdemokratene talte imot loven, og sosialdemokratene stemte imot. Men til ingen nytte. Alle de borgerlige partiene stemte for loven som avskaffet Riksdagen. Kommunistene var allerede fengslet eller på flukt. I løpet av de nærmeste ukene strammet nazistene grepet: fagforeningene ble lagt under nazipartiets kontroll, det sosialdemokratiske partiet ble forbudt, og de øvrige partiene oppløste seg selv. Tyskland hadde blitt en nazistisk ettpartistat.

Dagligliv i den nazistiske staten

Etter at nazistene hadde undertrykt sine politiske motstandere, begynte en stabil periode for regimet. Økonomien ble forbedret, og arbeidsløsheten sank. Nazistene forsøkte, slik som Stalin i Sovjet og Mussolini i Italia, å bygge opp en totalitær stat. Hvordan var livet for vanlige tyskere under regimet?

I Tyskland ble velferdsgoder bygd ut, men vel å merke bare for dem som var innenfor «folkefellesskapet». Det fantes ingen uavhengige partier, organisasjoner eller foreninger, alt foregikk i statlig regi. Staten skulle ha kontroll over alle aspekter av livet, arbeid som fritid. Enormt populært var velferdsprogrammet «Kraft durch Freude» («Kraft gjennom glede»), som arrangerte ferie og reiser for arbeidere til populære reisemål. Regimet satte også i gang produksjonen av Volkswagen (kjent i Vesten etter krigen som «Bobla»). Det skulle være en liten og billig bil for vanlige folk. Prosjektet ble senere lagt på is for å prioritere militær opprustning.

Naziregimet la stor vekt på å indoktrinere ungdommen. Rundt 90 prosent av alle gutter mellom 14 og 18 år var organisert i Hitlerjugend. Jentene var organisert i Bund Deutscher Mädel. Læreplanene i skolen ble tilpasset ideologien. Det ble innført nye fag, som rasekunnskap, og større deler av timeplanen ble satt av til kroppssøving.

For mange tyskere følte nazismen mer «demokratisk» enn Weimarrepublikken på grunn av fellesskapsfølelsen de opplevde på store massemønstringer og i de nazistiske organisasjonene. Mange følte at de deltok i et storslått prosjekt. Flertallet av det tyske folk stilte seg bak regimet.

Studer bildet. Er det noen som skiller seg ut? Hvordan tolker du kroppsspråket til denne mannen? Les historien bak bildet på *Perspektivers* nettressurser/i Smartbok.

- • **eutanasi:** dødshjelp, barmhjertighetsdrap

Hva kjennetegner nazismen i Tyskland i perioden? Lag en stikkordliste du kan bruke i et venndiagram med fascismen i Italia.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at i 1929 fører en økonomisk krise til enorm arbeidsløshet. I løpet av 1930-årene vender mange ryggen til demokratiet
- ✓ at bolsjevikene kommer til makten i Russland etter revolusjonen i 1917. Etter borgerkrigen blir Sovjetunionen opprettet. Diktatoren Stalin sikrer seg kontrollen
- ✓ at Folkeforbundet arbeider for internasjonalt samarbeid i 1920-årene. I mange land får kvinner stemmerett
- ✓ at fascistene kommer til makten i Italia, nazistene i Tyskland
- ✓ at jøder, psykisk syke, funksjonshemmede og politiske motstandere blir forfulgt i Tyskland
- ✓ at fram mot andre verdenskrig truer aksemaktene freden – Tyskland og Italia i Europa, Japan i Asia

Utenfor «folkefellesskapet»

Store deler av befolkningen ble stilt utenfor «folkefellesskapet», enten fordi de gikk imot systemet, eller fordi de ikke oppfylte rasekravene. Mot dem var systemet nådeløst. Allerede rett etter maktovertakelsen sørget Hitler for å likvidere mulige motstandere. Hitler mente at lederne for nazi-militsen SA hadde blitt for mektige, og under «De lange knivers natt» i juni 1934 ble de øverste SA-lederne og en rekke andre politiske motstandere henrettet, uten lov og dom. Rundt 25 000 regimemotstandere ble plassert i nyopprettede konsentrasjonsleirer rett etter maktovertakelsen. Leirene ble styrt av Hitlers tidligere private vaktstyrke, SS. SS var en elitestyrke som bare sto ansvarlig overfor Hitler. Gestapo var mer ordinære politistyrker, men de sto også over loven og kunne foreta seg omtrent hva de ville. Rettssystemet ble bygd ut med spesielle nazidomstoler som ofte idømte dødsstraff. Den politiske opposisjonen var helt undertrykt under nazistene. Opposisjonelle skribenter flyktet for det meste utenlands, og pressesensuren gjorde slutt på de fleste aviser.

Myndighetene brukte omfattende propaganda for å overbevise befolkningen om at det var nødvendig å ta livet av funksjonshemmede og psykisk syke. I propagandaen ble det hevdet at dette var «uverdige liv», og at det var for dyrt for staten å holde dem i live. I mattebøkene fantes oppgaver der skolebarn skulle regne ut hvor mange boliger som kunne bygges for summen det kostet å drive et psykiatrisk sykehus. Mennesker med arvelige sykdommer ble sterilisert. Det ble også alenemødre for å hindre at de fikk flere barn som staten måtte betale for. Psykisk syke og funksjonshemmede, en stor del av dem barn, ble senere drept i et «eutanasi»-program under krigen.

Jødene ble utsatt for stadig verre undertrykkelse utover i 1930-årene. Med en gang nazistene kom til makten, ble jøder utsatt for voldelige angrep, og det var statlig boikott av jødiske forretninger. Antisemittiske barnebøker og spill fantes i barnehager og skoler. Jødiske elever ble mobbet av elever og lærere. Noen ble brukt som eksempler i undervisningen i «rasekunnskap». Jødiske ungdommer ble nektet adgang til universiteter, og ikke-ariske universitetslærere og forskere, blant annet Albert Einstein, ble sagt opp. Overalt ble det satt opp skilt med «Jøder ingen adgang». I Nürnberg-lovene fra 1935 ble ekteskap og seksuelle forhold mellom jøder og «ariere» forbudt. Et kjærlighetsbrev kunne brukes som «bevis» på et seksuelt forhold. For å «beskytte» tyske kvinner fikk ikke jødiske arbeidsgivere ansette tyske kvinner under 45 år. Mange ekteskap gikk i oppløsning av presset, og jødene ble sosialt isolert.

I Krystallnatten mellom 9. og 10. november 1938 ble synagoger satt i brann, og jødiske butikker, barnehjem og sykehjem ødelagt eller revet. I tillegg ble 30 000 jøder sendt i konsentrasjonsleir. Regningen på ødeleggelsene ble sendt til jødene selv, i form av bøter. Samme år mistet jødiske leger og advokater rett til å praktisere. Politiet arresterte alle tidligere straffede jøder, også dem som bare hadde fått fartsbot. Jøder ble påbudt å ta de jødiske navnene Sara eller Israel i tillegg til sitt vanlige navn og til å ha et J-stempel i passet. Jødiske barn ble utestengt fra allmenn skolegang. Det ble forbudt for jøder å besøke museer, konserter, teater, svømmehaller og idrettsplasser.

I dag mener de fleste forskere at jødeutryddelsen ennå ikke var planlagt da nazistene tok makten. I begynnelsen var strategien å plage og diskriminere jødene slik at de ville forlate Tyskland. Svært mange flyktet også, men stadig flere land stengte grensene for de jødiske flyktningene. Det å ha en felles fiende bandt nazistene sammen. Historikerne er usikre på hvor utbredt jødehatet var i den vanlige tyske befolkningen.

Å gjøre

- 1 På side 305 ble du bedt om å lage to til tre problemstillinger om hva du trodde kapitlet ville gi svar på. Traff du godt med problemstillingene dine, og klarer du å besvare disse nå? Om du ikke lagde problemstillinger tidligere, kan du oppsummere kapitlet ved å lage to–tre problemstillinger nå.
- 2 Perioden 1919–1939 kalles ofte «mellomkrigstid». Hva tror du de kalte perioden i 1920- og 1930-årene? I dette verket har perioden fått undertittelen «Ved et veiskille». Hvorfor er denne tittelen valgt, tror du, og er du enig i å bruke den om perioden?
- 3 Se på tidslinjen på side 304. Skriv en til to setninger som utdyper hvert av punktene på tidslinjen. På denne måten får du en tekst som oppsummerer kapitlet. Sammenlign gjerne teksten din med en medelev. Er det stor forskjell på tekstene?
- 4 Den russiske revolusjon
 - a Hvorfor ble det revolusjon i Russland i 1917? Omtal en grunnleggende, en medvirkende og en utløsende årsak til revolusjonen. (Les mer om ulike årsaker på side 547.)
 - b Ta for deg den sosiale, den politiske og den kulturelle utviklingen i perioden 1905 til ca. 1930 i Russland. Er det en revolusjon (brudd) innenfor alle disse delene, eller er enkelte preget mer av kontinuitet? Diskuter gjerne med en medelev eller i plenum.
 - c Følger av revolusjonen i et større perspektiv. Utviklingen i Russland gir et viktig bakteppe for å forstå utviklingen på 1900-tallet og helt fram til i dag. Hvorfor tror du denne hendelsen er viktig?
- 5 Krakket – krisen som rammet hele verden.
 - a Hva skyldtes den økonomiske krisen som rammet i 1929? Oppsummer, sammen med en medelev, ved å bruke «Hvem skal ut?». (Les mer om «Hvem skal ut?» på side 602.)
 - b USA hadde en egen måte å løse krisen på, den såkalte «New Deal»-politikken. Hva kjennetegnet denne politikken?
 - c Totalitære stater som Sovjetunionen og Tyskland så ut til å klare seg bedre gjennom den økonomiske krisen etter krakket i 1929 enn de demokratiske landene. Hvordan kan det forklares?
- 6 Hvilke likheter og forskjeller finnes mellom fascismen i Italia og nazismen i Tyskland? Bruk et venndiagram for å illustrere. (Les mer om venndiagram på side 600.)

7 Kildeoppgave. Hitler og dolkestøtlegenden.

Adolf Hitler lå skadet på feltsykehus da det ble kunngjort at Tyskland hadde tapt første verdenskrig, og at det hadde brutt ut revolusjon i tyske byer. Nyheten kom som et sjokk. Senere beskrev han det slik i *Mein Kampf*:

«**Det svartnet for øynene på meg, og jeg tok meg snublende tilbake til sovesalen, kastet meg på sengen og begravde mitt brennende hode i laken og puter. Jeg hadde ikke grått siden den dagen jeg sto ved min mors grav (...) men nå kunne jeg ikke annet. (...) Alt hadde vært forgjeves. (...) Skjedde alt dette for at en bande elendige forbrytere skulle legge beslag på fedrelandet? (...) Det som fulgte, var forskrekkelige dager og ennå verre netter – jeg visste at alt var tapt. (...) Under disse netter vokste hatet i meg, hatet mot dem som sto bak denne forbrytelsen.**

- a Hitler mente at soldatene ved fronten hadde blitt dolket i ryggen av jøder og bolsjeviker. Hvilke trekk ved Hitlers politiske oppfatninger kommer til syne i dette utdraget?
- b Hvilken rolle kom «dolkestøtlegenden» til å spille for tysk politikk?
- c Hva slags kilde er *Mein Kampf*? Går det an å bruke boka som historisk kilde? I så fall, på hvilken måte?

8 Propaganda mot jødene.

Nazistene forsøkte i propagandaen sin å tegne et bilde av jødene som en farlig trussel. På hvilken måte argumenterte de for at jødene er farlige? Var det noe i perioden som kan forklare en slik fiendtlig stemning mot en gruppe?

9 1930-årenes ideologier. På hvilke ulike måter kan ideologi påvirke utviklingen i et samfunn? Bruk ulike eksempler fra kapitlet.

10 Individet som historisk aktør

I lang tid ble årsakene til første verdenskrig sett på som en «nøtt» av historikerne. Man mente at andre verdenskrig var langt enklere å forklare – det var «Hitlers krig». Synet på andre verdenskrig har blitt mer nyansert, men i de fleste framstillinger får Adolf Hitler og hans ideologi stor plass når man skal forklare at det ble en ny verdenskrig. Men hvor mye innvirkning kan et enkeltmenneske egentlig ha på verdenshistorien?

Arbeid i grupper. Den ene halvdel av gruppa finner argumenter for at et enkeltmenneske i stor grad kan påvirke historien. Den andre halvdel finner argumenter mot at et enkeltindivid kan påvirke. Bruk eksempler fra ulike historiske perioder. Diskuter i gruppa. Oppsummer til slutt.

Litteraturliste

- Archie Brown: *The Rise and Fall of Communism*, 2010
 Mark Mazower: *Dark Continent: Europe's twentieth Century*, 1999
 Stanley G. Payne: *A History of Fascism 1914–1945*, 1995
 Henning Poulsen: *Fra krig til krig 1914–1945*, Aschehougs verdenshistorie, 2001

Fra selvstendighet til krig og kriser

Norge hadde fått sin selvstendighet og skulle utover på 1900-tallet få stor industriell vekst og framgang, men også møte omfattende krig og kriser.

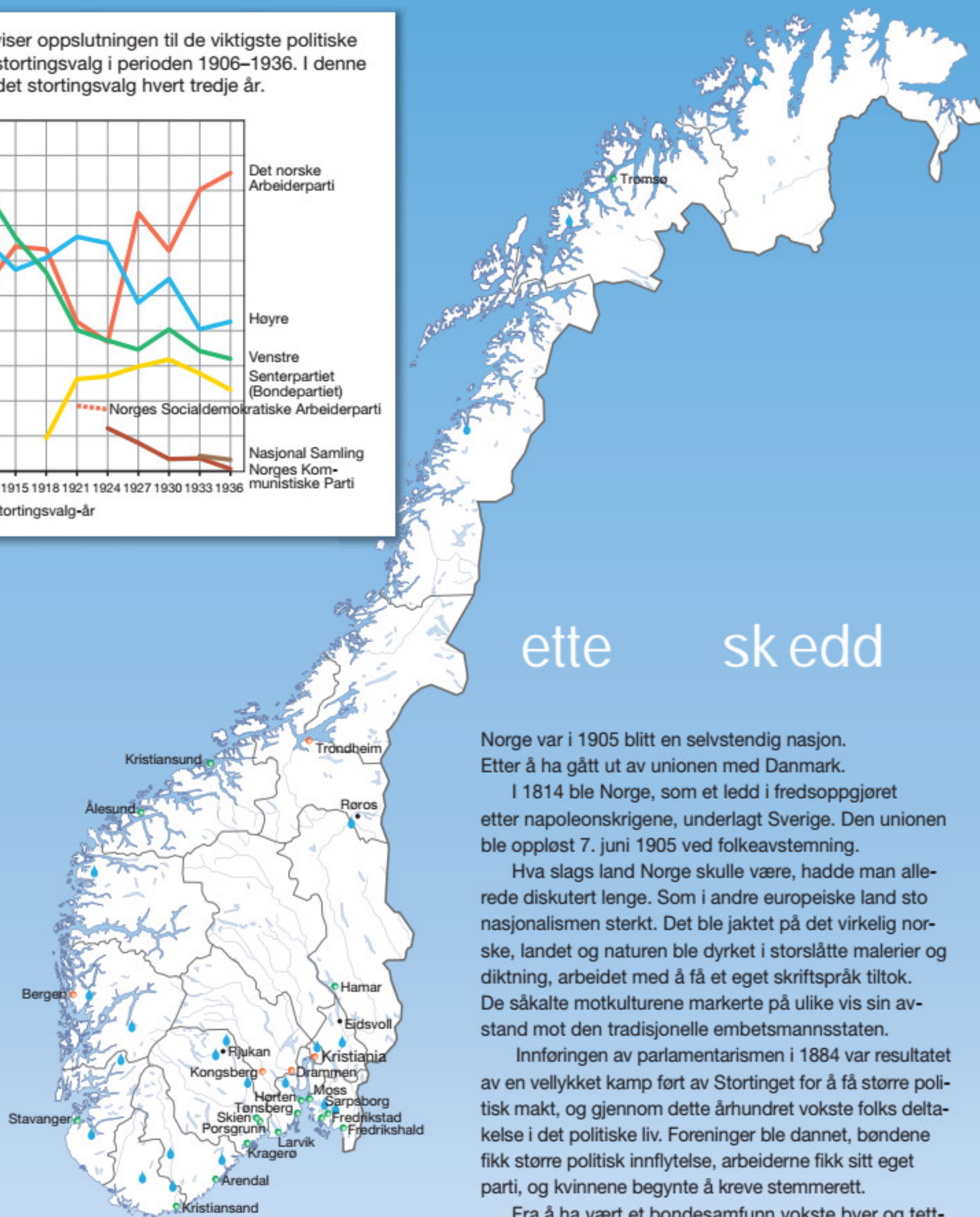
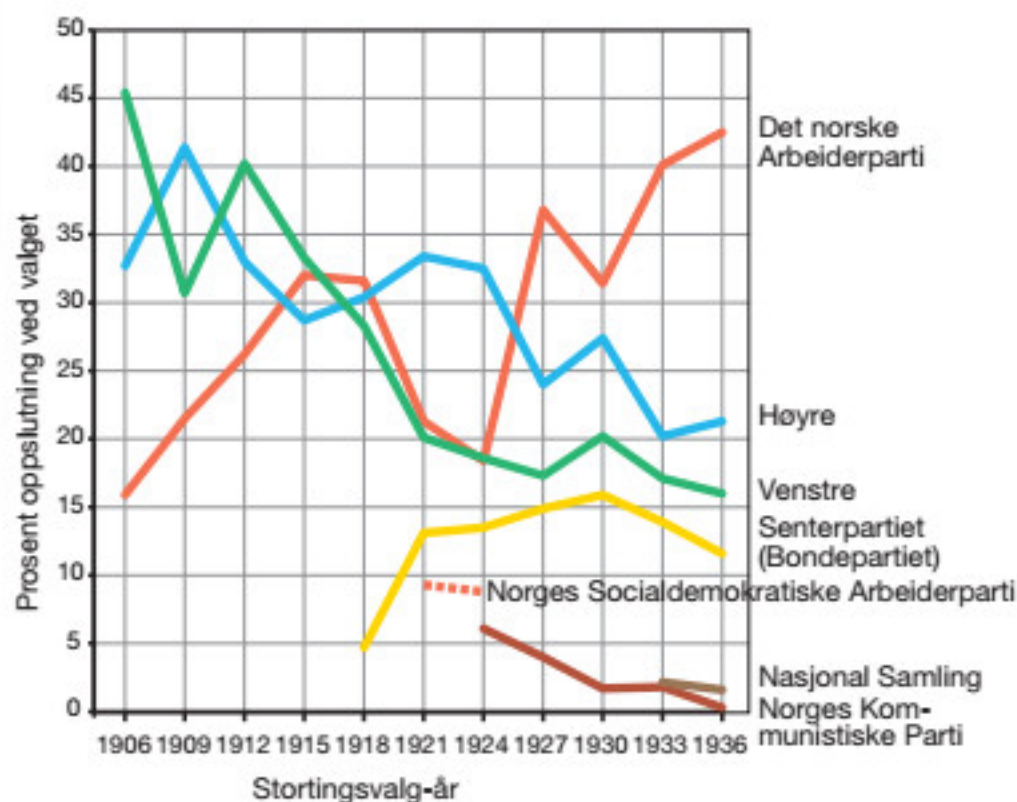
Arbeiderklassen vokste fram og krevde innflytelse, noe som forandret det politiske landskapet og skapte en klassekamp i det norske samfunnet.

Første verdenskrig kastet Norge inn i et stormaktsspill der landet forsøkte å holde seg nøytralt, men i økende grad ble tvunget til å bli en del av krigen som rev Europa i stykker. Og ut av dette kaoset skulle det vokse fram en mer moderne nasjon, et nytt politisk landskap og et ordnet arbeidsliv.

Slik så det ut

Diagrammet viser oppslutningen til de viktigste politiske partiene ved stortingsvalg i perioden 1906–1936. I denne perioden var det stortingsvalg hvert tredje år.

Kartet viser et utvalg vannkraftverk som ble bygd rundt århundreskiftet. Norges aller første vannkraftverk ble etablert på Senja i 1882, men det var særlig etter århundreskiftet at vannkraftutbyggingen skjøt fart.

• Kraftverk

• Byer som hadde minst 5000 innb. i 1801.

• Byer som hadde minst 5000 innb. i 1900.

ette skedd

Norge var i 1905 blitt en selvstendig nasjon.

Etter å ha gått ut av unionen med Danmark.

I 1814 ble Norge, som et ledd i fredsoppgjøret etter napoleonskrigene, underlagt Sverige. Den unionen ble oppløst 7. juni 1905 ved folkeavstemning.

Hva slags land Norge skulle være, hadde man allerede diskutert lenge. Som i andre europeiske land sto nasjonalismen sterkt. Det ble jaktet på det virkelig norske, landet og naturen ble dyrket i storslåtte malerier og diktning, arbeidet med å få et eget skriftspråk tiltok. De såkalte motkulturene markerte på ulike vis sin avstand mot den tradisjonelle embetsmannsstaten.

Innføringen av parlamentarismen i 1884 var resultatet av en vellykket kamp ført av Stortinget for å få større politisk makt, og gjennom dette århundret vokste folks deltakelse i det politiske liv. Foreninger ble dannet, bønderne fikk større politisk innflytelse, arbeiderne fikk sitt eget parti, og kvinnene begynte å kreve stemmerett.

Fra å ha vært et bondesamfunn vokste byer og tettsteder. Befolkningsveksten i landet var stor, mange søkte lykken i Amerika, andre i byene i et mer industrialisert arbeidsmarked.

Norge var i rask endring, og etter å ha vært underlagt sine naboer i århundrer, var det i 1905 en ung nasjon som skulle finne sin identitet og sin plass i stormaktenes Europa.

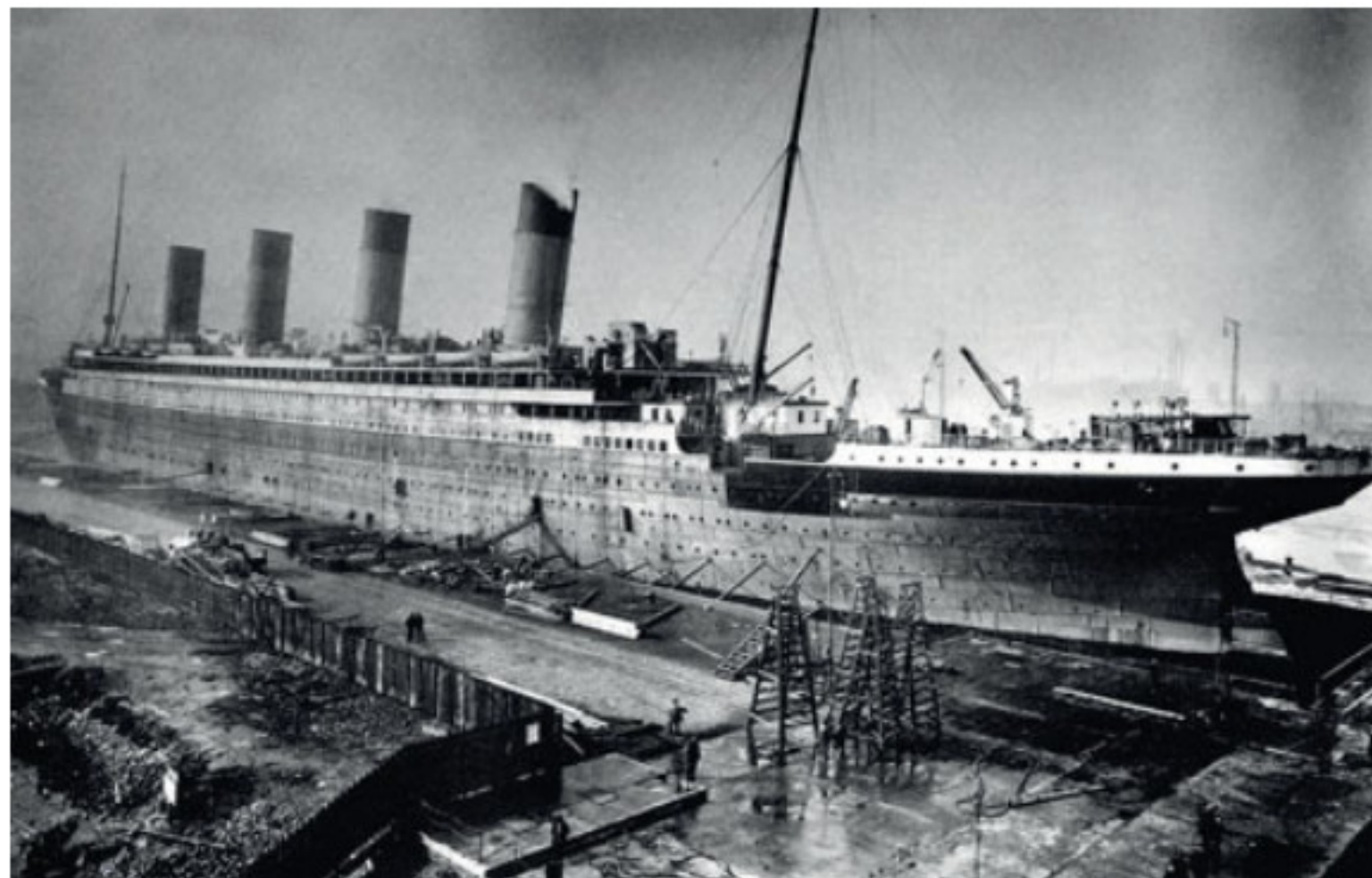
- 1909 • Hjemfallsretten blir vedtatt
- 1913 • Stemmerett for kvinner innføres i Norge
- 1914–1918 • Norge ønsker å være nøytralt i verdenskrigen, men mister blant annet 900 fartøy og 2000 sjøfolk
- 1917 • Dyrtdemonstrasjonene begynner
- 1920 • Etterkrigskrisen setter inn. Prisene faller, bedrifter og banker går konkurs
- 1925 • Parikrisen slår inn for fullt
- 1929 • Krakket på New York-børsen i oktober sender verden ut i en internasjonal krise. Særlig bygdene rammes hardt i Norge
- 1933 • Nasjonal Samling blir stiftet
- 1935 • Kriseforliket. Arbeiderpartiet får regjeringsmakt
- Den første Hovedavtalen inngås mellom LO og NHO og setter de grunnleggende spillereglene for arbeidslivet

Mellom stormakter

Orkesteret spiller

Det vesle orkesteret spiller fortsatt. Musikerne er på dekket til skipet som ikke kan synke. De har på seg redningsvestene, og de spiller fortsatt der ute i det kalde, uendelige mørket denne aprilnatta 1912. Skipet krenger kraftig, veggene brister. De hører skrikene, desperasjonen, men de spiller fortsatt. «Titanic» skal snart forsvinne ned i dypet. Det er 31 nordmenn om bord. Hører noen av dem det vesle orkesteret?

På en måte er dramaet der ute på havet et varsel om det som snart skal komme. Ved starten av 1900-tallet er det fortsatt en tro på framtiden, på kraften i teknologi og opplysning, på større og mer effektive maskiner, på en bedre menneskehet, på

Titanic før sjøsetting, Belfast ca. 1910.

framtiden. Lengre jernbaner, større maskiner, tryggere skip. I Norge temmer vi fossene til vannkraft. Parafinlampene slukkes, og det elektriske lyset skaper en ny og lysere natt. Jordbruket blir større og bedre. Fiskebåtene kommer lenger ut på havet med nye motorer, og anleggsarbeidere sprenger vei gjennom fjellene og naturen. Landet åpnes.

Men all denne nye teknologien som skal redde menneskeheten, blir også snudd til dødsmaskiner. Snart vikles Europa inn i skyttergravenes vanvittige blodbad. Snart kommer krisene og katastrofene. Det er som om selve sivilisasjonen synker – som et ensomt skip i natten. Og havariet vil påvirke Norge med massiv kraft.

Etter 1905

Fossene buldrer – lyden av framtiden. Etter oppløsningen av unionen med Sverige kom vannkraftutbyggingen til å legge grunnlaget for en ny storindustri i Norge. Når fossene temmes, blir de enorme energikilder. I løpet av de første 15 årene av 1900-tallet åttedobles den norske strømproduksjonen. I den samme perioden går et lite sted som Rjukan fra å ha 369 innbyggere til rundt 9000. Storindustrien vokser seg sterk og trekker til seg store internasjonale selskaper. Og debatten raser i Stortinget: Skal vi kunne selge unna de norske skogene og fossene og fjellene, eller bør den norske staten verne om våre egne naturressurser? Store deler av den

norske industrien blir finansiert og eid av utlendinger. Men Stortinget vedtar en *konsesjonslovgivning* og sikrer at naturressursene forblir under norsk kontroll.

I Norge bor folk flest fortsatt på bygdene ved starten av 1900-tallet, men industriens framvekst kommer til å forandre landet. Utviklingen er med på å binde landet sammen. Bergensbanen blir ferdig i 1909, og veier og jernbane blir utbygd. Men moderniseringen skaper også avstander – mellom eiere og arbeidere, mellom by og landsbygd. En stor arbeiderklasse vokser fram og kommer til å forandre samfunnet og politikken.

Ved slutten av unionstiden var landet dominert av de store partiene fra striden om selvstendighet. Uten å se at maktgrunnlaget deres snart skulle forandre seg, fortsatte Høyre og Venstre inn i det nye århundret med å krangle om hva slags land Norge nå skulle være. De diskuterte hvordan språket vårt skulle se ut, hvor mye penger vi skulle bruke på å hjelpe dem som falt utenfor samfunnet, hvor aktiv staten skulle være – og ikke minst: hvordan de nyoppdagede ressursene i vannkraften skulle forvaltes.

Konsesjonslovene

Interessen for de store naturressursene i Norge var stor. Utenlandske selskaper så mulighet for stor fortjeneste i utnyttelsen av norske naturressurser, og en rekke oppkjøpssaker fulgte fra starten av 1900-tallet. Myndighetene reagerte ved å innføre lover som skulle hindre denne utviklingen. De ønsket ikke at utenlandske selskaper skulle kunne kjøpe opp og kontrollere norske skoger, fosser og bergverk. Etter en rekke stridigheter og midlertidige lover, ble de såkalte konsesjonslovene vedtatt i 1909. Disse la opp til en løsning der selskaper kunne søke om å få innvilget konsesjoner for en viss tidsperiode. Deretter ble eiendommen tilbakeført til staten igjen helt vederlagsfritt. Hjemfallsretten slo fast at for eksempel en foss, og alle anlegg, tunneler og rør som var tilknyttet den, skulle gå tilbake til staten når konsesjonstiden var omme. Dette var en statlig regulering av kapitalismen som få hadde sett for seg bare noen år tidligere.

Hjemfallsretten skulle vise seg å få uant betydning mange år senere da Norges oljeeventyr startet i 1960- og 1970-årene. På det tidspunktet eksisterte det i Norge både et lovverk og en lang politisk tradisjon for å møte selskaper som var ute etter å berike seg på landets ressurser.

Vemork kraftstasjon i Rjukan tidlig på 1900-tallet og boreplattformen Troll A i 1995. [Hvorfor tror du erfaringene fra hjemfallsretten og konsesjonslovene var så viktige da oljen ble funnet i 1960-årene?](#)

- • **konsesjon:** tillatelse gitt av offentlige myndigheter til å drive økonomisk virksomhet

I Norge har hjemfallsretten som ble innført tidlig på 1900-tallet, hatt stor betydning for utviklingen av den norske velferdsstaten. På hvilken måte? Hvordan forvaltes naturressurser i andre land du har kjennskap til?

Oslo ble Norges hovedstad for første gang i 1314. Fra 1624 fikk byen navnet Christiania (Kristiania fra 1877), etter kong Kristian 4. Da unionen med Danmark ble oppløst i 1814, ble Christiania nok en gang Norges hovedstad. I 1925 fikk byen tilbake sitt opprinnelige navn, Oslo.

► **Les mer om** «de andre» i norsk historie i Bjørg Evjens essay på side 573.

Norge for nordmenn

1900-tallet var starten på kinoens suksess. I Norge kom den første kinoen, Kinematograf-Theateret, til hovedstaden i 1904. Den første kinoen som fikk lydfilm-utstyr, var Eldorado kino i Oslo i 1929. Før filmen kunne du se denne reklameteksten: «Den norske husmoren driver et viktig samfunnsarbeid når hun gir barna sine et sunt norsk kosthold.» Det norske var blitt viktig i Norge. Det var som om alt skulle være norsk nå: Norgesglass til «hygienisk hermetisering» og Norgesplaster til «sunn og steril behandling av sår». Vi fikk et norsk landslag i fotball som tapte 3–11 mot Sverige i sin første kamp i 1908. For den unge nasjonen Norge gjaldt det å etablere dette «norske».

Men hva var egentlig det norske? Hvordan de to skriftspråkene skulle skrives, ble heftig diskutert. Både i 1907 og i 1938 ble det for eksempel innført nye normer for rettskriving, og det ble fjernet danske former fra riksmålet. «Fjeld» ble til «fjell», og «mand» ble til «mann». Navn på steder og institusjoner ble gjort mer norske. Til og med hovedstaden Kristiania fikk i 1925 tilbake sitt gamle norske navn: Oslo.

Mange fulgte stolt med i avisene på hvordan norske oppdagere, med Fridtjof Nansen og Roald Amundsen i spissen, erobret ukjente territorier på klodens ytterpunkter. I 1926 fløy luftskipet «Norge» over Nordpolen. En nasjonalistisk orientert bondepartiregjering støttet i 1931 plantingen av det norske flagget på Grønland, men forsøket på å ta øya fra danskene som gjorde krav på den (og inuittene som faktisk holdt til der), endte med tap i den internasjonale domstolen i Haag. Det markerte en slags slutt på norsk ekspansjon i andre territorier. Men bildet av den eventyrlystne, sunne, stolte nordmann hadde for lengst slått rot.

Jakten på det norske fikk også store konsekvenser for dem som sto utenfor storsamfunnet. De norske samene ble utsatt for en hardhendt fornorskingspolitikk som tok sikte på å fjerne samisk språk og kulturarv. Medlemmer av romfolket som bodde i Norge, de såkalte taterne, ble forsøkt lært opp til å leve i gode, norske hjem på en egen arbeidskoloni der de kunne trenes i å bli «bofaste». Den Norske Omstreifermisjonen så med bekymring på «et fremmed raseelement som det norske folkelegeme ikke uten videre kan opta». I et forsøk på å «redde» barna ble mange av dem satt i barnehjem – ofte mot foreldrenes ønsker – og mange ble adoptert bort til norske familier i håp om å redde dem fra den arvelige belastningen man mente å finne i denne «mindreverdige rasen». Med utgangspunkt i tanken om kristen nestekjærlighet hadde Omstreifermisjonen omfattende innvirkning på mange menneskers liv. Blant annet ivret organisasjonen rundt 1930 for en lov om sterilisering slik at «de mentalt mest defekte (...) i hvert fall hindres fra å formere seg».

Det var ikke plass til alle når Norge skulle defineres.

Sosialpolitikken tid

Årene fra 1905 til 1920 var også en periode full av *sosialpolitiske* initiativ og reformer. Sykeforsikringsloven kom i 1909, der deler av folket fikk tilskudd til legehjelp og sykehusopphold. Arbeidet med det som senere skulle bli alderstrygd og utvidede støtteordninger for de fattige, tok også form i disse årene. Et sosialpolitisk tema som skapte stor splid, var arbeidet med de såkalte Castbergske barnelovene. Disse lovene, som var de mest radikale av sitt slag i verden, ga navne- og arverettigheter til barn som var født utenfor ekteskapet. De innførte også en ordning med økonomisk støtte til de ugifte mødrene, der kjernen var et barnebidrag betalt av faren. Disse lovene møtte motstand i konservative kretser: Staten skulle da ikke støtte opp om slik umoralsk atferd? Husmorforbundet gikk mot lovene og begrunnet det med at familiens økonomiske grunnlag ville svekkes dersom fedrene måtte betale bidrag til sine «uekte» barn.

- **sosialpolitikk:** politikk som angår menneskers velferd, som helse, familie, utdanning osv.

Hvem: Katti Anker Møller**Hva: Kvinnesaks kvinne****Når: 1868–1945**

Katti Anker Møller var en innflytelsesrik kvinnesaksforkjemper. Gjennom sin borgerlige bakgrunn hadde hun innpass i maktens sirkler. Hun kjempet for prevensjonsopplysning og for avkriminalisering av abort. I 1924 startet hun det første mødrehygienekontoret. Anker Møller foreslo også at kvinner med barn skulle få en «mødrelønn» fra staten, noe hun fikk krass kritikk for i sin samtid. Ideen ble likevel realisert gjennom barnetrygden som ble lovfestet i 1945, året Anker Møller døde.

Kvinnene kommer

Den første kvinnesaksorganisasjonen i Norge ble stiftet i 1884, og stifteren Gina Krog ivret for en likestillingspolitikk der stemmerett for kvinner var et av de viktigste punktene. I Grunnloven sto det at «Stemmeberettigede ere de Norske Borgere [...]», men dette inkluderte ikke kvinner. Etter lengre kamp ble det i et enstemmig storting i 1913 innført allmenn stemmerett. Nå sto det i Grunnloven at «Stemmeberettigede ere de norske Borgere, Mænd og Kvinder (...)». Norge var et av de første landene i verden som innførte lik stemmerett for menn og kvinner. Tankene om kvinners plass i samfunnet var i ferd med å endre seg.

Verdenskrigen trenger seg på

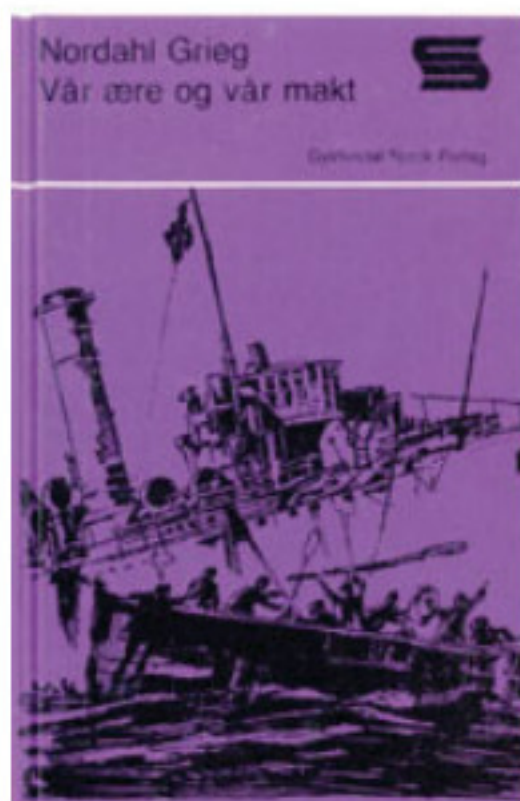
Utenfor Norges grenser var det spenninger allerede fra unionsoppløsningens tid. Som ung nasjon på egne bein handlet det om å finne balansen. Norge ønsket å stå utenfor da stormaktsspillet i Europa spisset seg til. Som utenriksminister Jørgen Løvland uttrykte det: «Norges udenrigspolitik må være at ingen udenrigspolitik have.» Men snart skulle det nøytrale Norge komme i et avhengighetsforhold til Storbritannia.

Da krigen rammet Europa i 1914, forventet man i utgangspunktet at den kom til å være kortvarig. I stedet trakk krigen ut. Partene gravde seg ned i skyttergraver, og det ble en blodig stillingskrig. Dermed endret taktikken seg, og forsyningsproblemene ble viktigere for de krigførende partene. Kunne de hindre motparten i å få forsyninger, ville det være en fordel. Det betydde større problemer for Norge.

Norge var på dette tidspunktet et av de landene i Europa med lavest selvforsyningsgrad. Med andre ord: Økonomien var innrettet på eksport av varer som fisk, trelast, papir, metaller og kunstgjødsel, mens det ble importert mye mat, særlig korn og andre viktige varer som kull og råvarer til industrien. Det gjorde landet sårbart for press.

Mens krigen trakk ut, ble skipsfarten truet og importen vanskeligere. Norge var spesielt avhengig av britiske varer, maskiner og olje, noe som førte til at Storbritannia kunne presse hardt og true med å kutte all tilførsel dersom ikke Norge sluttet å eksportere fisk til Tyskland. Det endte med en avtale der britene skulle kjøpe opp nesten hele den norske fiskeeksporten. Også når det gjaldt annen eksport, ble den norske regjeringen presset.

Hva gjorde tyskerne? De truet med å senke norske skip. De gjorde det også med sine fryktede ubåter. Samtidig måtte de passe på at ikke nordmennene ble presset helt over på britisk side.

Mange norske forfattere var opptatt av Norges rolle under første verdenskrig. I skuespillet *Vår ære og vår makt* (1935) kritiserer Nordahl Grieg de norske skipsredernes ønske om fortjeneste i en krig som tok tusenvis av menneskeliv.

«Det å være nøytral i en krig er umulig.» Reflekter over denne påstanden.

Capto av Haugesund i Nantes, 1915.

Første verdenskrig rammet de norske sjøfolkene hardest. Rundt 900 norske skip gikk tapt på havet. 2000 norske sjøfolk mistet livet. Det var høye tall for en nøytral part, men havområdene de norske skipene beveget seg i, var en krigssone for tyske ubåter og britiske skip. Norges rolle i krigen var omstridt. Tyskerne mente, og etter hvert med god grunn, at Norge var økonomisk alliert med Storbritannia. De argumenterte for at nøytralitet og nøytralitetsflagg på havet hadde mistet sin betydning, og erklærte uinnskrenket ubåtkrig i en sone rundt Storbritannia. Alle som fant veien inn i denne sonen, var et mål.

Til tross for farene fortsatte varetransporten. For de som våget, kunne det bli en svært lønnsom affære. I 1914 kostet det 4,60 kroner å frakte ett tonn varer over Nordsjøen. I juni 1917 var prisen 260 kroner. Skipsaksjer ble mangedoblet i verdi, og selv om både mannskap, last og skip forsvant i dypet, var fartøyene som regel godt forsikret fra eiernes side. Norge mistet halvparten av handelsflåten sin i løpet av første verdenskrig, mens enkelte tjente seg søkkrike. Den norske sjømannen Lars Larsen forteller om seiling i krigsårene:

«Jeg var med og ble senket fire ganger under den første krigen, én gang hvert år. Om det var miner eller undervannsbåter, er ikke godt å si. Vi blåste rett og slett opp, vi måtte bare forte oss å komme i båtene. Den ene gangen, det var i 1916, gikk båten ned etter bare et par minutter. Vi kom ned på lo side og måtte dra oss under akterenden. Propellen gikk så det hvinte i lufta bak oss. Det gikk tre mann den gangen.»

Lars Larsen. Fra *Hverdagshistorier fra seilskutetiden*, 1977.

Under krigen rapporterte avisene langs kysten jevnlig om vrakrester, miner og druknede sjømenn og soldater som drev i land – et stille vitnesbyrd om dramaet ute i bølgene.

Den nøytrale allierte

Norge har blitt betegnet som «den nøytrale allierte». Britenes press var svært effektivt, og mot slutten av krigen jobbet norsk næringsliv i all hovedsak for ententens krigsøkonomi. For eksempel satte britene i verk en kullblokade overfor Norge på nyåret 1917. De ville ha slutt på eksporten av krigsviktige materialer til sine tyske fiender. Vintermånedene var kalde, og i de største norske byene var kull den viktigste varmekilden. Blokaden stoppet blant annet norsk kobberekspert til Tyskland, som i stedet gikk til Storbritannia til dårligere priser.

Til tross for statusen som nøytral bidro norsk industri i betydelig grad til slagmarken i det sentrale Europa. Hydro på Rjukan produserte ammoniumnitrat, en viktig bestanddel i sprengstoff. Fabrikken De-No-Fa i Fredrikstad utvant glyserin fra hvalfett, en annen sentral komponent i eksplosive materialer. Norge var dessuten storprodusent av nikkel, som var viktig i ammunisjon, skytevåpen og torpedoer. Da Norge sluttet å eksportere fisk til tyskerne, fikk det store konsekvenser for den tyske sivilbefolkningen. I det siste krigsåret døde over en million sivile av sult. «Den nøytrale allierte» ble en del av krigen uansett hvor lite den ønsket det.

Virkninger av verdenskrigen

Offisielt holdt Norge seg altså utenfor krigen. Første verdenskrig kom likevel til å få store konsekvenser for landet, både økonomisk, sosialt og politisk. Å havne i spillet mellom de krigførende partene satte press på norsk politikk og utenrikshandel. Mangel på mat og råvarer i de siste krigsårene kom til å endre samfunnet. Livet ble tøffere for folk flest. Prisene steg kraftig, og enkelte varer fantes ikke i butikkene, mens andre ble solgt for enorme priser på svartebørsmarkedet.

Denne *dyrtiden* skapte mye bekymring og bidro til økte sosiale spenninger. Mange slet med å skaffe mat til familien og med å holde leilighetene varme om vinteren. Da mange av dem som allerede var dårligst stilt i samfunnet, opplevde en forverret livssituasjon, økte frustrasjonen. Arbeiderbevegelsen arrangerte fra 1917 store dyrtidsdemonstrasjoner i de fleste byene.

Klassemotsetningene ble større i dette pressede samfunnet. For mens arbeiderne krevde mer lønn og lavere priser på matvarer, opplevde bøndene at nettopp regulering av prisene ga dem mindre inntekt. Samtidig økte prisene på midlene de trengte til å utnytte jorda. Myndighetene satte også raskt inn maksimalpriser for å sikre forbrukerne overkommelige priser, og bøndene ble i de siste krigsårene pålagt å dyrke mer korn og poteter, noe som førte til at de ikke kunne holde like mange husdyr. For bøndene ble krigsårene en «tvangstid». Myndighetenes politikk provoserte, og som mange andre grupper organiserte bøndene seg også, i det som skulle bli Norges Bondelag.

Kan det tenkes at etterspørselen etter varer kan bli større enn tilgangen nå? Hva skal til for at noe sånt kan skje? Hvilke konsekvenser ville en slik utvikling fått for deg og ditt liv?

1. mai-tog 1918 i Kristiania.

Hva er hovedbudskapet i parolen? Forsøk å omformulere påskriften på banneret.

• • **dyrtid:** etterspørselen av varer er større enn tilgangen, og prisene stiger for forbrukeren.

- • **jobbetid:** produksjonen er lavere enn etter-spørselen, og fortjenesten stiger for dem som eier varer og verdier

En av konsekvensene av første verdenskrig i Norge var at forskjellene mellom rike og fattige økte. Hvorfor ble det slik? Noter ned stikkord og diskuter gjerne med sidemannen.

Noen ble rike

Men midt i alt dette var det noen som tjente seg søkkrike på andres ulykke.

Da folk manglet alt, var verdien enorm hos dem som hadde noe å tilby. Folk som satt med hus og leiligheter, og som hadde mye fra før, kunne presse prisene opp. Da importen stoppet opp på grunn av krigen, skjøt prisene i været. Og på børsen slo aksjespekulanter seg opp i et eksploderende marked. For alle disse var det ikke dyrtid, men *jobbetid*. De opplevde sine beste år i en periode der det store flertallet slet.

Disse krigsprofitørene må ha vært et provoserende skue. Nyrike som mange av dem var, kunne kjøpe villaer og holde store fester. De kunne spise på de fineste restaurantene og feriere på høyfjellshotell. Arbeiderne slet seg ut som slaver i fabrikker og på gårder mens de rike ble rikere, hevdet de revolusjonære. Skulle det bli rettferdighet i verden, måtte kapitalismen knuses og arbeiderklassen ta makten over stat og produksjonsmidler, mente de.

Da krigen var over i 1918, var mye annerledes. I de neste tiårene var det klassekamp, økonomisk kaos og politiske kriser som kom til å prege landet.

De kommunale forsyningsnemndene ble opprettet i 1914. Disse nemndene skulle holde seg informert om alt som var av betydning for forsyningen av matvarer, brensel og andre nødvendighetsvarer i kommunene. Bildet under viser et hvetelager.

Hvetelagring
Sangerhallen.

Staten vokser

En annen effekt av verdenskrigen var at staten fikk større ansvar. Gjennom krigsårene måtte den passe på innbyggerne sine. Staten sørget for tilgang på forsyninger og for livsnødvendigheter som mat og brensel, og den forsøkte å hindre at prisene kom ut av kontroll. Da klassemotsetningene økte, måtte staten prøve å løse konflikten og holde hjulene i gang i næringslivet.

På den måten vokste det fram en mer moderne stat som hadde større ansvar for innbyggerne sine.

Og det kostet. Norge tok opp store lån i utlandet for å sikre innbyggerne nødvendige varer til lave priser. Samtidig preget flere nye institusjoner det norske samfunnet: kommunale *forsyningsnemnder* (se bildetekst), råd og direktorater – alt for å tilpasse seg den nye hverdagen. En del av disse tiltakene forsvant etter krigen, men flere ble værende. På den måten økte både statsgjelden og de offentlige budsjettene. Norge kom ut av første verdenskrig som en gjeldsnasjon.

Strengt reguleringstiltak ble også innført i løpet av krigen: matrasjoner, valuta-kontroll, tvangsdyrking av korn og maksimalpriser. Og ikke alt var en like stor suksess: Våren 1918 var Norge så å si tomt for smør. At bøndene ble tvunget til å dyrke korn, betydde at det ble mindre fôr til dyrene og dermed mindre smør. Dette førte igjen til at bøndene ønsket å selge smøret rett til forbrukerne uten å måtte forholde seg til prisregulering. Regjeringen svarte med å forby postpakker med smør til privatpersoner, og ingen fikk lov til å ha mer enn tre kilo smør i kofferten under reiser.

Den aktive staten var kommet for å bli.

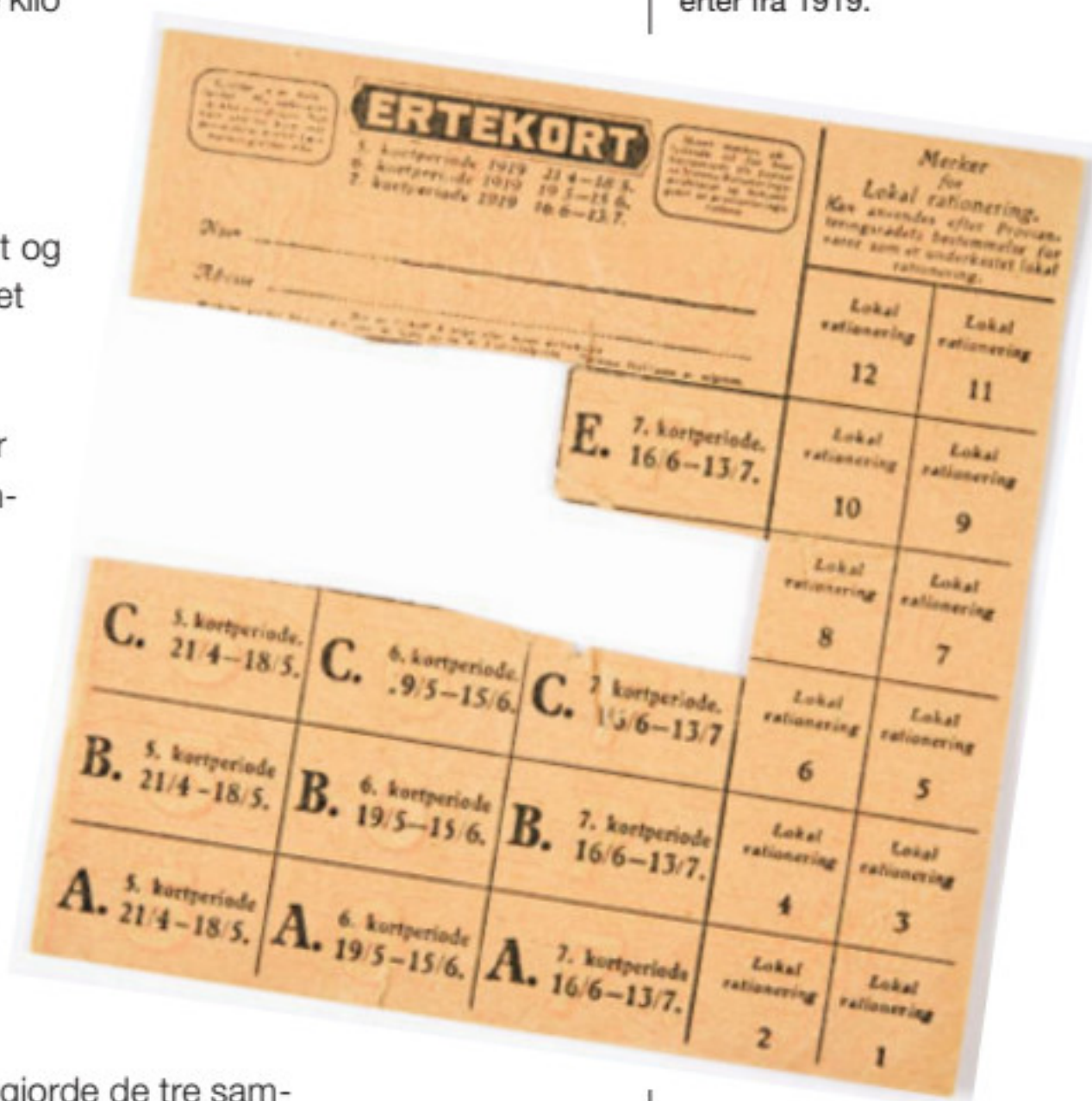
Klassekamp

Det norske samfunnet var delt både regionalt og sosialt i mellomkrigstiden. Regionalt var det et skille mellom by og land, mellom «de fine og mektige i hovedstaden» og de «ukultiverte» bygdefolkene. Sosialt dannet det seg en stor avstand mellom borgerskap og arbeidere i industrialiserte områder, som det gjorde det i andre sosiale grupper i fiskeri- og jordbruksområder. De som hadde land, maskiner og utstyr, levde et annet liv enn folk fra arbeiderklassen. For mange arbeidere var fattigdom en stadig trussel. Boforholdene var trange og kummerlige. Men makten i samfunnet lå tradisjonelt hos borgerskapet, og de ønsket å fortsette slik og verne sine posisjoner. Samtidig var arbeiderklassen blitt umulig å ignorere.

Arbeiderne, bøndene og borgerskapet utgjorde de tre samfunnsklassene som preget konfliktene i mellomkrigstiden. Arbeiderbevegelsen med Arbeiderpartiet og arbeidstakerorganisasjonen LO kjempet for lønnsarbeidernes interesser. Bondepartiet ble stiftet i 1920 og kjempet sammen med Norsk Bondelag for bøndenes interesser, mens Høyre, Venstre og næringslivsorganisasjoner kjempet for interessene til borgerskapet. Når de økonomiske krisene satte inn etter verdenskrigen, fikk folk det vanskeligere. Dette spisset klassekampen og den politiske konflikten utover i 1920-årene.

Hvilken sammenheng kan det være mellom den første verdenskrigen og utviklingen av et moderne Norge?

Rasjoneringsskorte for etter fra 1919.

Noter ned hvilke samfunnsgrupper som preget Norge i mellomkrigstiden, og hvilke organisasjoner som arbeidet for hvem. Hvilke endringer har skjedd fram mot i dag?

- • **lockout:** arbeidskamp der arbeidsgiveren, i motsetning til ved en streik, hindrer arbeiderne i å jobbe

Kanskje er mennesker mer mottakelige for ekstreme synspunkter når frustrasjonen og presset øker? Kanskje er det rett og slett noe menneskelig ved det? Hva tror du?

Mellom 1920 og 1933 var det i alt 12 forskjellige regjeringer. Kampen inne på Stortinget var en forlengelse av den som foregikk utenfor politikernes vinduer. Stadig sto det i avisene om mistillitsforslag og regjeringsskriser.

Arbeiderne ville ha skikkelige arbeidsforhold, trygghet, god lønn og retten til å organisere seg. Motparten ønsket å kjøpe arbeidskraft billigst mulig. Fram til 1920 hadde arbeiderbevegelsen vært på offensiven. LO hadde vokst til en slagkraftig organisasjon med 140 000 medlemmer, og lønningene hadde steget. Men så sank prisene, og da ville bedriftseiere, skogbrukere og gårdseiere sette ned lønnen igjen. Det nektet arbeiderne å godta, og de dårlige tidene ble starten på voldsomme kamper i arbeidslivet. Store streiker og brutale *lockouter* preget tiåret. Aldri har det vært flere tapte arbeidsdager enn i perioden 1920–1935. Det kom til harde konfrontasjoner. Innimellom ble militæret koblet inn, men det ble ikke skutt. I andre land endte konfliktene blodig, og revolusjonsforsøk kostet menneskeliv. Slik gikk det ikke i Norge, til tross for demonstrasjoner, sammenstøt og aggressiv stemning partene imellom.

Et radikalt Ap og antidemokratiske strømninger

Stemmen dirrer. Den ene hånda på talerstolen, den andre i været. Han roper til sine tilhørere nå, om arbeiderklassens interesser og om sosialismen som må løftes fram i sinn og samfunn. «Bær den fram til seier!» roper han. Og de jubler, folkemengden under ham, alle disse mennene med frakk og mørke hatter. Det er tusenvis av dem, og de jubler for Martin Tranmæl (1879–1967).

Mellomkrigstiden var også ekstremismens tidsalder. Fattigdom, konflikter og kriser tæret på folks tålmodighet. Ekstreme tanker fikk fotfeste ytterst på begge sider i det politiske landskapet. Arbeiderne og Arbeiderpartiet snakket om en revolusjon for å nedkjempe borgerskapets makt over økonomien. Norge har aldri vært nærmere en revolusjon enn i årene mellom 1918 og 1923. Det ble opprettet egne arbeiderråd på arbeidsplasser for å forberede revolusjonen, og frykten for et blodig oppgjør meldte seg.

Tilbake til Martin Tranmæl, mannen de står og jubler for. Bondesønnen fra Melhus ble den viktigste lederskikkelsen i Arbeiderpartiet og var med på å dreie partiet i en radikal retning. I 1918 ledet han den delen av partiet som så for seg en revolusjon der arbeiderne skulle reise seg mot overklassen. Den andre delen av

Hva: Landsorganisasjonen (LO)

Når: Stiftet i 1899

LO ble stiftet som et resultat av et stadig voksende antall arbeidere i Norge, en gruppe som til å begynne med hadde få rettigheter. LO har som mål å fremme arbeidstakernes interesser. Sentrale arbeidsområder for LO er å kjempe for arbeidernes lønn og helse. Enkeltpersoner kan ikke være direkte med i LO. Medlemskap får man indirekte gjennom å organisere seg i fagforeninger. Organisasjonen har helt fra starten spilt en sentral rolle i utviklingen av det moderne Norge.

Martin Tranmæl (1879–1967)
på Youngstorget 1937: «Bær
sosialismen fram til seier!»

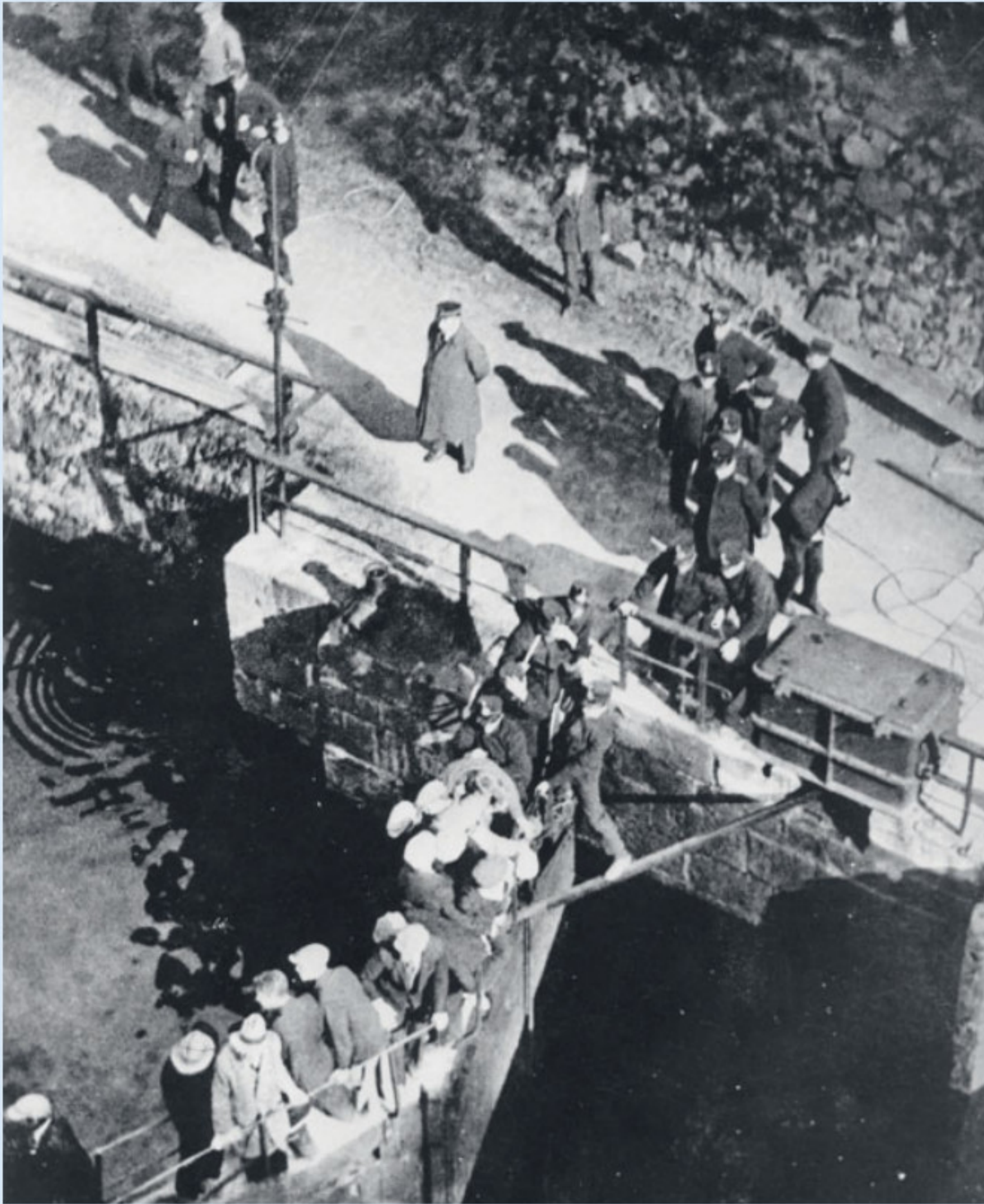
partiet – den sosialdemokratiske – ønsket å benytte seg av valg og folkeflertall for å få innflytelse. Det var den radikale fløyen som fikk makten, og Arbeiderpartiet ble offisielt et «revolutionært klassekampparti». Partiet meldte seg året etter inn i Komintern, den internasjonale sammenslutningen av kommunistiske og venstresosialistiske partier. Dermed var partiet underlagt Sovjetunionens og Lenins kommando, og dette ble starten på en rekke splittelser i partiet. Hvordan kunne det skje?

En viktig faktor var den russiske revolusjon i 1917, som kom til å prege nyhetsbildet også i Norge. Kommunistene hadde tatt makten fra det gamle tsarveldet, og dette ble sett på som noe de norske arbeiderne måtte lære av. Samtidig var frustrasjonene over dyrtiden store, og demonstrasjoner samlet enorme folkemasser. Disse strømningene i tiden åpnet veien for Martin Tranmæl og hans likesinnede. Arbeiderpartiet skulle bli et handlingens parti, ikke et lydige og underlegte stortingsparti. Nå skulle arbeiderne reise seg!

Revolusjonen som aldri kom

Men revolusjonen kom aldri. Ikke i Norge. Hvorfor ikke? Det er det naturligvis flere grunner til, men enkelte peker seg ut. For det første ble streiker som kunne utarte, tidlig slått ned på med sterk handlekraft, og arbeiderbevegelsens små tropper hadde lite å stille opp med mot staten. Samtidig ble radikaliseringsbølgen dempet ved at nettopp staten innførte reformer som arbeiderne lenge hadde ønsket. Åttetimersdagen, et gammelt arbeiderkrav, ble innført i 1919. Gjennomsnittslønna til organiserte arbeidstakere økte. Folk fikk se at det var mulig å få resultater gjennom det demokratiske systemet. En annen sentral grunn var innføringen av en mer rettferdig valgordning i Norge. Etter valget i 1921 fikk Arbeiderpartiet en langt større stortingsgruppe enn tidligere, noe som i større grad representerte antallet stemmer de hadde fått. Det tok lufta ut av argumentene om at borgerskapet holdt på en diskriminerende valgordning for å kneble arbeiderbevegelsen. Partiet fikk en sterk og jevn framgang i årene som fulgte.

I dette avsnittet finner du tre årsaker til at det ikke ble forsøkt på revolusjon i Norge. Hvilke?

Politi i kamp med demonstranter ved Skotfoss, 5. juni 1931.

Menstadslaget

I juni 1931 utviklet en av de mange streikene seg til demonstrasjon og masseslagsmål mellom arbeidere og politi. Fagforeningen var opprørt over at ikke-organiserte arbeidere fortsatte virksomheten ved Hydro i Porsgrunn. Stemningen ble meget amper. Et par tusen arbeidere marsjerte mot havna på Menstad der 100 politifolk passet på de arbeidene som ble sett på som streikebrytere. Tre politimenn ble alvorlig skadet i sammenstøtene. Regjeringen svarte med å sende politiforsterkninger, samt et gardekompani og fire marinefartøy, som ikke ble satt inn mot de streikende. Dette skapte ro og orden, men uenighetene var store. 20 demonstranter ble dømt til fengsel.

Radikaliseringen splittet Arbeiderpartiet. Den sosialdemokratiske *opposisjonen* skilte seg ut og stiftet et eget parti. Etter hvert vokste også misnøyen med Kominterns føringer, de såkalte Moskvatesene, som forlangte en nesten diktatorisk ledelse i medlemspartiene. Samtidig forvitret troen på at den russiske revolusjon var starten på en verdensrevolusjon. I 1923 gikk partiet ut av Komintern, men en del ønsket å bli værende og stiftet Norges Kommunistiske Parti (NKP).

Etter hvert ble det tydelig for arbeiderbevegelsen at klassekamp ikke ville løse problemene i samfunnet. De måtte bekjempe krisen i stedet. De interne konfliktene hadde tæret på partiets politiske innflytelse, og etter press fra LO ble Arbeiderpartiet i 1927 igjen samlet med den sosialdemokratiske opposisjonen. Og Martin Tranmæl, han som ti år tidligere hadde tatt partiet i en radikal retning, kom utover i 1930-årene til å forsvare en mer parlamentarisk linje. Revolusjonslysten og konfliktene ble stagget, og dette var med på å legge grunnlaget for at partiet skulle få regjeringsmakt med statsminister Johan Nygaardsvold fra 1935.

Økonomisk krise

Økonomi handler mye om psykologi. Da krigen bredte om seg og trakk ut, ble folk i Norge nervøse og strømmet til bankene for å ta ut sparepengene sine. Samtidig sviktet importen og tollinntektene. Statens inntekter ble mindre. Pengebeholdningen forsvant, og den kjappe løsningen på det var å trykke flere sedler. Kronen ble fristilt fra den internasjonale gullstandarden, og den sank stadig i verdi mens seddelpressene gikk. Når det er mange sedler i omløp, begynner folk å bruke penger igjen, og de er villige til å betale høyere priser for å sikre seg ting. Da stiger prisene, gjerne på faste verdier som jord, skog, boliger og skip.

Mange valgte å sette penger i banken. Bankene, derimot, hadde ikke råd til å sitte med så store innskudd og ønsket derfor å låne ut penger, og de gjorde det billig. Dermed var det også mange som lånte mer enn de normalt ville gjort. De kjøpte kanskje ting de lenge hadde vurdert om de hadde råd til, andre lånte til aksjespekulasjoner. Utlånene ble mangedoblet, til befolkning, til bedrifter og til staten. Og folk kjøpte til høye priser.

Dersom alle disse låntakerne ikke klarer å gjøre opp for seg, vil bankene få store problemer. Det var akkurat det som skjedde da etterkrigskrisen satte inn i 1920.

Bankene som hadde lånt ut penger, fikk store problemer. Det skjedde i hele Europa. Etter krigens slutt i 1918 kom en voldsom økonomisk oppgang. Soldatene vendte tilbake til arbeid. Krigsindustrien ble snudd til en industri for sivilbefolkningen, men markedet var blitt mindre. Mange var døde i krig eller i spanskesyken som hadde herjet. Etterspørselen etter varer begynte å synke. Prisene falt, og bedrifter gikk konkurs. Det var som om hele korthuset raste. Til og med bankene gikk konkurs. Folk mistet sparepengene sine, og Europa og Norge gikk inn i en økonomisk depresjon. Over 100 norske banker gikk konkurs i 1920-årene.

Dette er de store linjene, men så dramatiske omveltninger rammer enkeltindivider hardt. Når bedriftene måtte stenge, var det generasjoner med ungdom som slet med å få arbeid. For første gang i Norge ble det stor arbeidsledighet, og mange flyttet tilbake til bygdene da de merket at det ikke gikk an å livnære seg inne i byene.

Flere kriser og tvangsauksjoner

I 1925 slo det som kalles *parikrisen*, inn for fullt. Den innebar et forsøk på å knytte den norske valutaen til gullstandarden igjen, tilbake til det som hadde vært normalt før krigen. Men det var en uheldig politikk der priser og lønninger måtte settes ned, noe som ga flere arbeidskonflikter og store problemer for norske bedrifter.

Norges Kommunistiske Parti ble dannet i 1923 etter at Arbeiderpartiet meldte seg ut av Komintern. [Hvofor har NKP disse symbolene i logoen?](#)

- • **pari:** lik verdi
- • **opposisjon:** motstandere til dem som styrer

Den halvmilitære organisasjonen Samfundsvernet trener. (1920-tallet)

Rentenivået ble høyt, lånene dyrere og gjeldskrisen større. Småbrukere som under krigen hadde våget å kjøpe til høye priser, fikk nå store vanskeligheter med å betale for seg. Problemer fikk også bedriftene, som nå solgte mindre, noe som igjen kastet folk ut i arbeidsledighet.

Og det skulle bli verre. Da krakket satte inn på New York-børsen i slutten av oktober 1929, ble det starten på en internasjonal krise. I Norge satte krisen nå for alvor inn i bygdene. I byene var folk vant med innskrenkninger og arbeidsløshet, men på bygdene var gjelden blitt en hengemyr som familier ikke kom ut av. Behovet for mer penger førte til overproduksjon og lavere priser. For mange ble 1930-årene preget av personlige tragedier. 300 000 levde av fattighjelp. I 1932 ble 6000 norske bruk solgt på tvangsauksjon. Noe måtte gjøres.

Kriseforliket

Arbeiderpartiet og Bondepartiet hadde hatt et dypt fiendskap og opphetede politiske konflikter, men etter hvert ble det tydelig at de også hadde felles interesser. Den lange krisetiden og arbeidsledigheten tæret. Landsbygda var spesielt hardt rammet med tvangsauksjoner og ruinerte familier. Det ble fremmet krav om krisetiltak, men den borgerlige regjeringen gjorde det motsatte og holdt statsutgiftene lave.

Dersom arbeiderne i byene skulle få tilbake jobbene sine, var de avhengig av at bygdefolket hadde mer penger å handle for. Da måtte prisene på varene deres stige. Arbeiderfamilier trengte på sin side å komme i arbeid for å være i stand til å kjøpe dyrere jordbruksprodukter. «By og land – hand i hand» var Arbeiderpartiets slagord ved valget i 1933.

Da kriseforliket ble et faktum i 1935, fikk Arbeiderpartiet regjeringsmakt med støtte fra Bondepartiet, som til gjengjeld fikk gjennomslag for mye av sin politikk. Nå skulle staten være mer aktiv og stimulerende. Penger skulle brukes for å få fart i arbeidsmarkedet igjen. Prisene på jordbruksvarer økte, og ny industri ble etablert, mens velferdsordninger ble innført. Selv om de to partiene ikke var enige i alt, besto forliket mellom Ap og Bondepartiet gjennom resten av tiåret. De gjennomførte en rekke ordninger som begrenset markedskreftene. Økt kjøpekraft ga økt etterspørsel og arbeid til flere. Blant de mer radikale kreftene i begge partier ble kriseforliket sett

på som et svik. Samtidig var den internasjonale krisen allerede i ferd med å gå over, og norsk eksport begynte gradvis å tjene penger igjen. Det lysnet.

For å kunne arbeide seg ut av krisen var det viktig med ro i arbeidslivet, som de siste 15 årene hadde vært preget av mye turbulens. Ap presset på for at LO skulle inngå den såkalte Hovedavtalen med NAF. Dette ble starten på et sett med spilleregler som fortsatt fungerer – i revidert form – som en slags «arbeidslivets grunnlov». Avtalen sørget for en langt roligere stemning mellom partene.

Ut av konflikter og klassekamp var det dermed kommet et ordnet og mer moderne arbeidsliv.

Kamp om symbolene

I 1924 var konfliktene så store mellom ulike samfunnsgrupper i Norge at det i hovedstaden ble holdt to forskjellige barnetog på 17. mai – ett for arbeiderbarn og ett for de borgerlige. Dette var anspente

dager. Den store jernstreiken hadde pågått i månedsvis, og konflikten toppet seg i mai. Sosialistene mente barnetoget feiret kapitalismen og kongen som en gallionsfigur. Oppstyret endte med at arbeiderklassen arrangerte et eget rødt barnetog, der barna gikk med røde flagg og røde sløyfer. Og i stedet for nasjonalsangen ble arbeidernes egen sang «Internasjonalen» sunget. Det røde toget ble nektet å gå opp Karl Johans gate, ettersom politiet ikke kunne garantere for sikkerheten deres. Arbeidernes barn endte opp i tog på østkanten av byen. Det borgerlige barnetog gikk til Slottet og fikk hilse kongen.

Dagen etter rapporterte avisene vidt forskjellig om barnetogene alt etter hvilket politisk ståsted de hadde. Aftenposten omtalte det borgerlige toget som det vakreste og største noensinne, mens Arbeiderbladet hevdet at det røde toget hadde samlet hele 5000 barn.

For arbeiderklassen hadde 17. mai vært en dag for demonstrasjoner og for å vise avstand til borgerskapet helt siden slutten av 1800-tallet. Det var 1. mai som var arbeidernes dag, og den ble behørig feiret. I hovedstaden holdt arbeiderklassen fram til 1938 et eget friluftsstevne hver 17. mai på Ekebergsletta litt utenfor sentrum. Byen var delt i to på grunnlovsdagen. Dette tok slutt da Arbeiderpartiet fikk flertall i den lokale 17. mai-komiteen og fikk være med og styre feiringen. En lignende utvikling fant sted over hele landet.

Skillet mellom arbeiderklassen og borgerskapet fant veien inn på de fleste kulturelle arenaene. Avstanden preget både hverdagsliv og fritidsaktiviteter. Sangkor, korps, avholdslag og idrettsklubber – arbeiderne laget sine egne i stedet for å bli med i de borgerlige alternativene. Da arbeiderbevegelsen stiftet et eget idrettsforbund i 1924, forklarte leder Rolf Hofmo det slik: «Arbeideridrettsmennene er arbeiderklassens armé – som skal vite å ta opp kampen mot borgerskapets armé.»

Klassekampen gjennomsyret altså samfunnet. Først året etter kriseforliket på Stortinget i 1935 inn gikk organisasjonene et idrettsforlik. Da spilte de vennskapskamper i de forskjellige idrettene.

Borgerlig ekstremisme

Også på høyresiden i det norske samfunnet fant ekstremismen veien. På borgerlig side ga den seg uttrykk i mange små organisasjoner. Noen ville bekjempe arbeiderbevegelsen. Andre var motstandere av demokratiske rettigheter og likhetsidealer. Enkelte organisasjoner var fundert på raseideologi, på ideen om at noen raser var underlegne andre. Det gjaldt altså å kvitte seg med dårlig arvestoff, som fantes i for eksempel kriminelle, psykisk syke og andre, «underlegne» raser. Noen

Arbeiderbladet 18. mai 1924.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at vannkraftutbygging la grunnlaget for en storindustri i Norge etter unionsoppløsningen
- ✓ at konsesjonslovene sørget for at Norge beholdt kontrollen over naturressursene sine
- ✓ at dette var en tid for sosialpolitikk, og at barn og kvinner fikk utvidede rettigheter
- ✓ at Norge fikk merke konsekvensene da den trakk ut, ettersom landet produserte krigsviktige råvarer og var en betydelig sjøfartsnasjon
- ✓ at Norge har blitt kalt «den nøytrale allierte» fordi landet i stor grad ga etter for britisk press og forsynte britene i stedet for tyskerne med viktige materialer og råvarer
- ✓ at samfunnet var preget av klassekamp etter krigen. De tre samfunnsklassene arbeidere, borgerskap og bønder hadde forskjellige interesser og sto i konflikt med hverandre fram til midten av 1930-årene. Dette førte til streiker og lockout, men revolusjonen som enkelte fryktet, kom aldri
- ✓ at både blant arbeidere og de borgerlige ble det grobunn for politisk ekstremisme
- ✓ at Norge etter første verdenskrig ble rammet av flere økonomiske kriser. Banker gikk konkurs, arbeidsledigheten var skyhøy, og gårder ble solgt på tvangsauksjoner
- ✓ at kriseforliket mellom Arbeiderpartiet og Bondepartiet i 1935 ble starten på en varig regjeringsmakt for Arbeiderpartiet, et mindre konfliktfyllt arbeidsliv og en stat som tok større grep mot markedskreftene

organisasjoner så for seg et førerstyre eller en sterk regjering over og utenfor partiene. Det var altså ikke folket som skulle styre, men noen nøye utvalgte menn.

«Samfundsvernet» var en privat og halvmilitær organisasjon som skulle settes inn mot arbeideraksjoner og demonstrasjoner. «Arbeidets Frihet» var en streikebryterorganisasjon som skulle motvirke tariffavtaler og fagorganisering. «Nordisk Folkereisning» var en raseideologisk organisasjon rettet mot sosialisme og et «udugelig demokrati».

Det var ut av denne tradisjonen at Nasjonal Samling oppsto som den partipolitiske etterfølgeren. NS ble stiftet i 1933. Partiet ønsket et førerstyre, hadde mange likhetstrekk med det tyske nazistpartiet og ble ledet av en tidligere major og forsvarsminister, en mann ved navn Vidkun Quisling.

En ny tid

Lyden av hestene forsvant. Nede i gatene ble det stadig flere biler. I 1910 var det registrert 320 biler i Norge. I 1920 var tallet 9100, og bare ti år senere var det 120 000 biler på norske veier. Landet forandret seg. Du kunne høre byen skifte lyd. Den låt av motor og maskineri, og i løpet av noen tiår forsvant den velkjente klakkingen av hestesko mot brosteinen.

Og folk ringte hverandre. Det summet i telefonrør. Stolpene ble dunket i bakken, og ledninger trukket lenger og lenger. Samfunnet ble knyttet sammen. Og selv om arbeidsledigheten var høy i hele perioden, ble «de harde trettiåra» på mange måter også en ny start. For dem som ikke mistet jobben, var perioden preget av økonomisk vekst. Industrien vokste igjen. Fiske- og jordbruksproduksjonen økte. I 1940 var Norges bruttonasjonalprodukt omtrent doblet siden 1920.

Mot slutten av 1930-årene hadde mange nordmenn også skaffet seg radio. De satt der i stua og kunne lytte til verden, og verden åpnet seg. For folk flest så fremtiden lysere ut. De visste ikke ennå at den tiden de levde i, skulle få navnet «mellomkrigstiden». De visste ikke hva som skulle komme.

En moderne verden. Utover i 1930-årene skaffet mange nordmenn seg radioapparater. Mediet fikk sitt gjennombrudd i de norske husholdningene i disse årene.

Å gjøre

- 1 Kapitlet handler om Norge i perioden 1905–1940. Hvilke hendelser er det som avgrenser perioden? Hvilke større inndelinger vil være naturlig for denne perioden?
- 2 Forklar hva som ligger i begrepet «konsesjonslover», og hvilken betydning konsesjonslovene har hatt for Norge på kort og lang sikt.
- 3 Hva ligger i uttrykket «den nøytrale allierte»? På hvilken måte mener du dette uttrykket stemmer med Norges rolle under første verdenskrig?
- 4 Hvilke konsekvenser fikk første verdenskrig for Norge? Hvilke konsekvenser vil du si var negative, og hvilke var positive? Skill gjerne også mellom konsekvenser på kort og lang sikt.
- 5 «Det er umulig å stille seg nøytral til en krig.» Diskuter påstanden, gjerne sammen med en medelev. Finn gode argumenter for ditt synspunkt. Finn en kilde som støtter argumentene dine. Kilden kan være læreboka, men du kan også finne stoff andre steder. Skriv et avsnitt der du argumenterer for påstanden din gjennom å ta tak i ett av argumentene. Les mer om hvordan vi kan drøfte i historiefaget på side 546.
- 6 Rollespill om kriseforliket i 1935.

Året er 1933. Arbeidsledigheten og konfliktnivået i samfunnet stiger, sammen med prisene på matvarer og andre nødvendige varer. Stadig flere familier må selge det de eier, på tvangsauksjon, og stadig flere mennesker overlever utelukkende på sosiale stønader.

- a Gå sammen med fire medelever. En av dere skal være Jens Hundseid, leder av Bondepartiet. En annen skal være Oscar Torp, leder av Arbeiderpartiet. En tredje skal være Carl Joachim Hambro, leder av Høyre. En fjerde skal være Halvard Olsen, leder av LO.
- b Fordel roller. Forbered dere på disse spørsmålene:
 - I Hvordan ser Norge ut fra ditt og din gruppes ståsted?
 - II Hva er årsaken til Norges problemer?
 - III Hvordan kan problemene til Norge best løses? Hva bør være tiltak på kort sikt, og hvilke tiltak bør Norge sette i verk på lengre sikt?
 - IV Har Norge noe å lære av samfunnsutviklingen i andre land? Hvilke og hvorfor?
 - V Diskuter: Hvordan skal krisen i Norge løses?

- 7 Kildeoppgave. Priser på matvarer 1911–1939 (kilde SSB).

Personlig forbruk

Tabell. Priser i småsalg på matvarer (øre per kilo).

År	Oksestek	Flesk	Koke-torsk	Klipp-fisk	Meieri-smør	Gauda-ost	Egg	Melk
1911	103	130	...	68	229	...	147	18
1914	127	147	53	87	245	...	169	19
1917	280	395	154	108	468	...	393	30
1918	462	506	194	95	624	...	600	44
1920	467	528	187	177	772	...	706	55
1925	436	475	137	202	609	...	369	47
1930	230	218	88	137	325	...	189	29
1935	193	191	87	107	297	...	156	29
1939	238	275	113	121	385	242	191	33

- a Tabellen viser en utvikling i prisene på matvarer i perioden 1911–1939. Hva kan du lese ut av statistikken?
 - b Hvordan kan du forklare den utviklingen som statistikken viser?
 - c Er det noen av endringene som overrasker deg? Hvorfor?
- 8 På hvilken måte preget hendelser i Norge i perioden 1905–1940 utviklingen av det norske demokratiet? På hvilke områder ble det norske samfunnet mer demokratisk? Hvilke årsaker kan du finne til en slik utvikling?
 - 9 Gruppearbeid. Oppsummer kapitlet gjennom «Hvem skal ut?». Fordel sidene i kapitlet med tre medelever. Lag fire sentrale faktasetninger til din del av kapitlet på fire ark. Tre av setningene skal være riktige. En skal være feil. Legg faktasetningene ned på bordet til diskusjon: «Hvem skal ut?» I denne øvelsen er det like viktig å kunne begrunne hvilke faktasetninger som skal få ligge, som å begrunne hvorfor en av dem skal ut. Dersom et kapittel blir litt mye stoff å fordøye, kan dere velge å avgrense øvelsen til et mindre emne.

Litteraturliste

Berge Furre: *Norsk historie 1914–2000*, 2000
 Per Haave: *Sterilisering av tatere 1934–1977*, 2000
 May-Brith Ohman Nielsen: *Norvegr – Norges historie*, 2011

Slik så det ut

Innhold:

Opptakten side 346 ■ **Krigsutbruddet** side 335 ■
Situasjonen i Norden side 349 ■ **Blitzkrieg** side 350 ■
Storbritannia står imot side 350 ■ **Nazistenes styre** side 351
■ **Verdenskrig** side 352 ■ **Krigen som gjennomsyret hele**
samfunnet side 356 ■ **Store slag** side 358 ■ **Holocaust** side
360 ■ **Avslutningen** side 363 ■ **Rettsoppgjøret** side 364 ■

Andre verdenskrig

To tiår etter avslutningen av første verdenskrig satte Tyskland i 1939 i gang en ny europeisk storkrig. Selv om vestlige politiske ledere ikke ønsket krig, evnet de ikke å få stanset Hitler før det var for sent. Da hadde allerede en krig pågått i to år mellom Japan og Kina, og store deler av Kina var okkupert av japanske tropper. Konfliktene smeltet etter hvert sammen til én, verdensomspennende krig, en krig av langt større dimensjoner enn første verdenskrig. Så godt som alle områder på jordas overflate ble berørt. I løpet av de drøye fem årene krigen varte, ble mellom 60 og 70 millioner mennesker drept. Overgrepene mot sivile var de mest omfattende noensinne, og andre verdenskrig skulle bli historiens mest ødeleggende konflikt.

Dette har skjedd

Mellomkrigstiden var en periode preget av økonomiske og sosiale kriser over store deler av verden. Fascistiske partier fikk makten i både Italia og Tyskland. I begge land avskaffet de nye nasjonale førerne, Mussolini og Hitler, demokratiet og innførte diktatur. I Japan fikk de gradvis et militærdiktatur i løpet av 1920- og 1930-årene.

I løpet av mellomkrigstiden ble Tyskland og Italia knyttet tettere sammen i felles kamp mot deres ideologiske hovedfiende, kommunistene. Tyskland og Italia samarbeidet i den spanske borgerkrigen. Tyskland og Japan dannet en pakt mot kommunismen som også Italia sluttet seg til. Linjene mellom Berlin, Roma og Tokyo ga denne alliansen betegnelsen akse-maktene. Knappe 20 år etter at den forrige krigen sluttet var altså de europeiske landene igjen på vei mot en konflikt.

- 1937 • Krigen i Asia begynner
- 1939 • **1. september**
Tyskland angriper Polen. Storbritannia og Frankrike erklærer Tyskland krig
- 1939–1940 • Vinterkrigen i Finland
- 1940 • **vår**
Tyskland okkuperer Danmark, Norge, Belgia, Nederland og Frankrike
- 1940 • **juli-oktober**
Slaget om Storbritannia
- 1941 • **22. juni**
Tyskland invaderer Sovjetunionen
- 1941 • **7. desember**
Japan angriper Pearl Harbor. Krigen blir global
- 1942 • USA vinner en rekke slag i Stillehavet
- 1942–1943 • Slaget om Stalingrad. Krigen på østfronten snur
- 1944 • **6. juni**
D-dagen
- 1945 • **8. mai**
Tyskland kapitulterer. Krigen i Europa er over
- 1945 • **august**
Atombomber over Hiroshima og Nagasaki. Andre verdenskrig er slutt

Europeisk storkrig

Opptakten

I Nord-Europa var slutten på august måned i 1939 spesielt varm og fin. Folk badet og koste seg i ferien. Samtidig hersket en spent og til dels elektrisk stemning. Folk fryktet krig. Det var velkjent at Tyskland under ledelse av Adolf Hitler og nazistene krevde retten til polske områder som hadde ligget under Tyskland før første verdenskrig. Storbritannia og Frankrike hadde erklært at de ville støtte Polen ved et tysk angrep. Med britisk og fransk støtte i ryggen nektet Polen å godta de tyske kravene. Verden sto ved et veiskille.

Hvem vet hva Hitler tenkte i august 1939? Sannsynligvis var han i tvil om de vestlige stormaktene faktisk ville støtte Polen. Storbritannias og Frankrikes ledere hadde veket unna for tyske krav tidligere. Gjentatte ganger hadde de godtatt Hitlers brudd på vilkårene i Versaillesavtalen (se side 297). I 1936 hadde tyskerne gjenopp-rustet det *demilitariserte* Rheinland. Deretter vokste Tyskland med innlemmelsen av Østerrike i 1938 og med okkupasjonen av Tsjekkoslovakia i to etapper i 1938 og 1939. Utvidelsen av det tyske riket hadde så langt skjedd ved hjelp av diplomati og hardt politisk press, men for de tyske lederne var det klart at for å nå sine videre mål måtte de ty til militære midler. Og de hadde forberedt seg i lang tid. Stikk i strid med Versaillestraktaten hadde de bygd opp Tysklands krigsmakt helt siden Hitler kom til makten.

Hendelsene i Europa i slutten av 1930-årene synliggjorde at det gamle *diploma-tiske* systemet ikke fungerte. Folkeforbundet hadde vist seg ute av stand til å hindre krigen i Spania, Japans framferd i Kina, Tysklands utvidelse i Sentral-Europa og Italias erobring av Etiopia. Uenigheten landene imellom i Folkeforbundet hindret en

Forsoningspolitikk

Hitler var ingen tilhenger av det gamle *diplomatiet*, og han brøt flere av avtalene i Versailles-traktaten. Britenes statsminister fram til 1940, Neville Chamberlain, forsøkte for-gjeves å forhandle med ham. Dette er kjent som forsoningspolitikken. Fordi denne politikken mislyktes, omtales ofte Chamberlain som re-presentant for de svake og ettergi-vende vestlige maktene i opptakten til andre verdenskrig. Kan hende var det også umulig å forhandle med Adolf Hitlers regime fordi nazistene ikke ville inngå noen kompromisser? Deres framtids-planer var uansett ikke forenlige med fred i Europa.

effektiv allianse mot Tyskland. Vestlige regjeringer var dessuten nølende til å forhandle med Sovjetunionen. Britene så sine interesser bedre tjent med at Tyskland og Sovjet svekket hverandre i en krig. Statenes ulike geografi, historie og økonomi, og særlig erfaringene fra første verdenskrig, ga deres ledere ulike perspektiver på verden. Der nazistene i Tyskland ønsket omkamp, fryktet lederne i Storbritannia og Frankrike mer enn alt annet en ny storkrig. Stilt overfor Hitlers politiske aggressivitet opptrådte de derfor ubeslutsomt og vaklende.

Ikkeangrepspakten sjokkerer

Hitler kunne håpe at de vestlige maktene ville avstå fra en *intervensjon* i Polen, men han visste at lederne av Polens naboland i øst, Sovjetunionen, ville mislike et Tyskland helt innpå seg. Tyskland og Russland var fiender under første verdenskrig, og etter den kommunistiske revolusjonen i 1917 (se side 306) og nazistenes seier i 1933 var landene i tillegg bitre ideologiske motstandere.

Hitler var tydelig i sitt hat mot tyske kommunister og kommunismens hjemland Sovjetunionen. Han koplet kommunisme og jødedom og kalte det «jødebolsjevisme», som representerte alt det Tyskland ikke sto for. For å unngå en krig mot Sovjetunionen om Polen instruerte Hitler sin utenriksminister Joachim von Ribbentrop til å tilby Sovjetunionen en ikkeangrepsavtale. Sommeren 1939 fløy Ribbentrop i all hemmelighet til Moskva og inngikk en slik avtale med Stalins utenriksminister Molotov.

Da Molotov-Ribbentrop-avtalen ble kjent 23. august 1939, sjokkerte den en hel verden. Få hadde trodd at en slik avtale ville inngås mellom de to ideologiske hovedfiendene. I korthet gikk avtalen ut på at Sovjetunionen ikke skulle bry seg om hva Hitler foretok seg i de vestre delene av Polen, mens tyskerne til gjengjeld lovte Sovjetunionen frie hender i deres nærområder – de tidligere russiske områdene i Romania, Øst-Polen, Finland og de baltiske statene. For Stalin betydde avtalen at Sovjetunionen kjøpte seg tid til å forberede seg på en eventuell krig. Ved å holde seg utenfor kunne Stalin håpe at de kapitalistiske landene svekket hverandre, noe som ville være til fordel for hans egen stat.

Hitlers ønske om «Lebensraum»

Mens årsakene til første verdenskrig er omstridte, er historikere enige om at Tyskland startet andre verdenskrig. Hitler hadde siden maktovertakelsen i 1933 hevdet at tyskerne trengte «Lebensraum», livsrom, for sin utfoldelse. Hans ambisjoner om å opprette *Det tredje riket* innebar å erobre store deler av Sentral- og Øst-Europa. Landområder i Polen, Ukraina og Sovjetunionen skulle koloniseres av tyske nybyggere, og befolkningen som bodde der før, skulle jobbe som slaver for det tyske herrefolket. Overskuddet av jordbruksprodukter og råmaterialer skulle sørge for et sterkt og selvforsynt Tyskland. Denne planen skulle gjøre krigen i øst spesielt brutal og grusom.

Den nazistiske ideologien var en blanding av ekstrem nasjonalisme og militarisme koblet med raseideologi og jødehat. For nazistene var det et siktemål å utrydde det de anså som tilbakestående kulturer og folkegrupper. På den måten kunne det tyske folkefelleskapet blomstre. Både kommunisme og demokrati ble sett på som ideologiske fiender.

Adolf Hitler hadde hastverk. Den tidligere korporalen fra første verdenskrig ønsket utvilsomt en ny storkrig i sin levetid, der Tyskland skulle snu fortidens ydmykende nederlag til seier. For å øke seiersmulighetene søkte han å sette krigen i gang før motstanderne var forberedt.

Andre verdenskrig omtales ofte bare som Krigen (med stor K). Reflekter over hvorfor du tror akkurat andre verdenskrig omtales på denne måten. Lag en liste over mulige forklaringer før du leser videre.

Hvorfor inngikk de to bitre fiendene en ikkeangrepspakt? Skriv ned to årsaker til at hver av dem valgte å inngå avtalen.

- ● **demilitarisert:** fritt for militære tropper og anlegg
- ● **diplomati:** et system som er utviklet for å ivareta den formelle kontakten mellom stater
- ● **intervensjon:** innblanding, inngripen
- ● **Det tredje riket:** nazistenes betegnelse for Hitlers Tyskland (1933–45); det spiller på de to foregående store rikene i tyskernes historie: Det tysk-romerske riket (962–1806) og keiserriket (1871–1918)

Krigsutbruddet

I timene og dagene som fulgte etter Molotov-Ribbentrop-avtalen, forsøkte både briter og polakker forgjeves å få de tyske lederne i tale om en mulig fredelig løsning. I det som mer og mer lignet en tragikomedie, nektet Ribbentrop å snakke med diplomater. Nå var det dessuten for sent. Hitler hadde allerede gitt sine tropper ordre om å gå til krig mot Polen.

Tyske soldater valset inn i Polen natt til 1. september 1939. Angrepet kom fra nord, vest og sør, og det var massivt. Mobiliseringen i Polen var kaotisk. Den polske regjeringen hadde i det lengste unngått å kalle sammen soldatene fordi de fryktet at det ville gi tyskerne et påskudd for å angripe.

3. september sto Storbritannia og Frankrike ved sine garantier og erklærte krig mot Tyskland. Storbritannia og Frankrike bidro ikke med militær hjelp til Polen, de forberedte seg i stedet på forsvarskrig. Polakkene kjempet imot, men måtte gi seg etter en drøy måned. En ny europeisk storkrig var i gang drøyt 20 år etter avslutningen på den forrige.

Mindre enn tre uker etter det tyske angrepet gikk sovjetiske soldater inn i Polen fra øst. I hemmelige vedlegg til ikkeangrepsavtalen hadde Tyskland og Sovjetunionen blitt enige om å dele Polen og flere områder i Øst-Europa mellom seg. At dette var avtalt spill, ble ikke kjent med sikkerhet før en fant det dokumentert i russiske arkiver etter Sovjetunionens fall i 1991.

Føreren hilser sine soldater.
Adolf Hitler mottar sine tropper
i den polske hovedstaden
Warszawa 5. oktober 1939.

I det tyskkontrollerte området ble Polen delt inn i fylker («gau») der egne guvernører fikk ansvaret for å *germanisere* folket og landet. Det innebar en utrenskning av Polens jødiske befolkning på rundt tre millioner mennesker. I noen tilfeller hjalp den polske befolkningen til med jødeutryddelsene. Befolkningen ellers ble hensynsløst behandlet, og mange intellektuelle og politiske motstandere fengslet. Tyske innsatsgrupper drepte folk som kunne ledet en polsk motstandsbevegelse: aristokrater, dommere, journalister og professorer. Russerne drepte eller fengslet de som kunne holdt polsk nasjonalisme oppe: advokater, lærere, prester, offiserer og journalister. Polens offisersstab ble tatt til fange i 1939 og året etter drept av sovjetisk hemmelig politi (KGB). Hendelsen er kjent som Katyn-massakren.

I resten av Europa forberedte man seg på krig vinteren 1940. Britene kalte tiden for «the phoney war», eller «liksomkrigen». Det var fordi de vestlige stormaktene formelt sett var i krig, men fortsatt ikke involvert i krigshandlinger. I Finland, derimot, var det krigshandlinger.

Situasjonen i Norden

Finland ble krigsskueplass vinteren 1939–1940. Bakgrunnen var Sovjetunionens ønske om en *buffer* rundt Leningrad (dagens St. Petersburg), men Finland sa nei til sovjeternes krav om å avstå landområder. Sent på høsten 1939 gikk derfor Sovjetunionen til krig mot Finland, en krig kjent som Vinterkrigen. Den finske befolkningen gjorde innbitt og beundringsverdig motstand, men måtte gi seg etter tre måneders kamp. Resultatet ble blant annet at Finland måtte avgi 10 % av sitt landområde til Sovjetunionen.

I likhet med Norge ble Danmark angrepet 9. april 1940. I Danmark ble den militære motstanden mot Tyskland raskt oppgitt i bytte mot en garanti for politisk uavhengighet og territoriell integritet. Den danske kongefamilien og regjeringen ble altså sittende ved makten, men var underlagt tysk kontroll. Da motstandsbevegelsen i Danmark økte betraktelig omkring 1942–1943, tok nazistene full kontroll over landet. Danmark er et av få land som maktet å redde sin jødiske befolkning fra å bli kraftig redusert.

Sverige erklærte seg nøytralt og ble derfor offisielt stående utenfor andre verdenskrig. Samtidig ytte svenskene stor materiell og humanitær hjelp til sine nordiske naboland, blant annet ved å sende mat og utstyr, og de tok imot tusenvis av flyktninger. Som nøytral makt lot Sverige også tyske tropper bevege seg over svensk territorium, og de solgte jern til Tyskland i de første krigsårene. Fra 1943 ble det imidlertid slutt på dette, og deretter støttet Sverige kun de allierte. Etter krigen hjalp Sverige Norge med gjenoppbyggingen.

Island ble okkupert av britiske og amerikanske tropper 10. mai 1940. Landet var da i union med Danmark, som var okkupert av nazistene. Etter kort tid samarbeidet de islandske myndighetene med okkupasjonsstyrken, selv om de formelt fulgte en nøytralitetspolitikk. I 1944 brøt Island også ut av unionen med Danmark og erklærte seg som en selvstendig republikk.

Lag en pilforklaring på forløpet under krigsutbruddet. (Les mer om pilforklaringer på side 601.)

Les mer om krigen i Norge på sidene 370–388.

- **germanisere:** gjøre germansk/tysk
- **buffer:** område for å hindre andre makter for nær innpå

Berlin 6. juli 1940. Etter triumfen i Frankrike nådde Hitler toppen av sin popularitet i hjemlandet. Her tar han sammen med Herman Göring imot folkets hyllest på balkongen i rikskanselliet i Berlin på Wilhelmplatz. Bygget ble ødelagt i krigens siste dager og finnes ikke lenger.

Blitskrig

Angrepene på Danmark og Norge 9. april 1940 var en del av en stor tysk offensiv, der målet var kontroll over hele Vest-Europa. Taktikken er kalt blitskrig – lynkrig. Den var utviklet for å benytte de nye og moderne stridsvognene og flyene de rådde over, til å overrumple og omringe fiendene før de rakk å organisere effektiv motstand.

Winston Churchill (1874–1965)

Den tyske taktikken viste seg nesten sjokkerende effektiv. I løpet av noen uker i mai 1940 erobret tyske hærstyrker Belgia, Nederland, Luxembourg og størstedelen av Frankrike. Spesielt for den gamle stormakten Frankrike var det raske nederlaget traumatisk. De var tyskerne tallmessig overlegne, men landet hadde siden første verdenskrig stått svakt militært og klarte ikke å motstå den tyske offensiven.

Frankrike ble delt i tre soner etter okkupasjonen. Nord-Frankrike ble direkte underlagt tysk militær kontroll, en liten del i sør ble annektert av Italia, mens resten av Sør-Frankrike beholdt en egen fransk regjering. Denne regjeringen, med hovedsete i byen Vichy, var svært tyskvennlig. Vichy-regjeringen, som ble ledet av den aldrende marskalken Philippe Pétain, har etter krigen blitt sett som landsforrædere på lik linje med den norske Quisling-regjeringen.

Storbritannia står imot

«Jeg har ikke annet å tilby enn blod, slit, svette og tårer.

Ordene over tilhører en av andre verdenskrigs store profiler, den britiske statsministeren Winston Churchill. Hans forgjenger, Neville Chamberlain, gikk av på grunn av mistillit i mai 1940. Årsaken var blant annet ettergivenheten overfor Tyskland og den mislykkede innsatsen i Norge under tyskernes okkupasjon. Den nye statsministeren skulle også snart få hendene fulle.

Bare uker etter Churchills inntreden startet Tysklands storoffensiv mot landet. I over en måned ble Storbritannia bombet, dag og natt, og målet med det langvarige flyangrepet var å ødelegge britiske fabrikker og flybaser for å forberede en invasjon. London alene ble utsatt for 71 bomberaid på 57 dager. Mange bybarn ble sendt ut på landet for å skånes for bombeangrepene, og atskillige møtte aldri sine foreldre igjen. Totalt 60 000 sivile døde under luftangrepene på de britiske øyene.

Britene holdt stand. Det kom aldri noen landinvasjon, og Winston Churchill evnet på en særegen måte å motivere sine landsmenn. I radiosendte taler roste han krigsmoralen, påpekte at motstanden mot Hitler ville bli husket som briteres «finest hour», og mænte til videre kamp:

«*Even though large tracts of Europe and many old and famous states have fallen or may fall into the grip of (...) Nazi rule, we shall not flag or fail. We shall go on to the end. We shall fight in France, we shall fight on the seas and oceans, we shall fight with growing confidence and growing strength in the air, we shall defend our island, whatever the cost may be. We shall fight on the beaches, we shall fight on the landing grounds, we shall fight in the fields and in the streets, we shall fight in the hills; we shall never surrender.*

London 1945. Hvilken bilde-tekst er passende til dette bildet, syns du?

At Storbritannia aldri overga seg, var svært viktig for den videre kampen mot den tyske krigsmaskinen. Mange europeiske regjeringer oppholdt seg i London krigen igjennom, og motstandsstyrker ble trent på de britiske øyene. Det var også Storbritannia som var utgangspunktet for den avgjørende invasjonen av Normandie i 1944 (se side 359).

Nazistenes styre

De tyskokkuperte områdene ble styrt på ulike måter, avhengig av planene de tyske styresmaktene hadde for landet etter at krigen var over. I all hovedsak var planen at «ariske områder» i Nord- og Vest-Europa skulle innlemmes i en framtidig nazistisk stat, mens de erobrede områdene i Øst-Europa skulle koloniseres av tyske nybyggere. Gjennom plyndring og fordriving av befolkningen i Polen og Sovjetunionen klargjorde soldatene områdene for tysk bosetting. I alle områder foregikk det en etnisk rensing av jøder og sigøynere, samt fengsling og henrettelser av politiske motstandere. På grunn av planene om radikalt å endre befolkningssammensetningen i øst ble krigføringen og okkupasjonen der langt mer brutal enn i vest.

Millioner av tyske menn var stasjonert som soldater over hele Europa. Bare i Norge var det ca. 400 000. Størsteparten av den tyske krigsmaskinen besto av Wehrmacht-soldater, den tyske statens militærvesen. Wehrmacht var ikke gjennomnazifisert, selv om soldatene hadde måttet sverge troskap til Hitler. I tillegg kom nazistenes egen militære eliteorganisasjon, Waffen-SS, ledet av Hitlers betroede mann Heinrich Himmler. Waffen-SS besto av overbeviste nazister som hadde vervet seg frivillig til tjeneste og var svært lojale overfor Hitler.

Er det andre hendelser i verdenshistorien du mener omfatter hele verden? Tenk på de hendelsene du har lest om tidligere. Hvor mange og hvilke av disse har hatt innvirkning på alle verdensdelene innenfor et kort tidsrom?

Gjennom okkupasjon og samarbeidsavtaler fikk Tyskland tilgang til råvarer og industri. Korn, kjøtt, olje og kull ble tatt fra de østlige områdene, jernmalm fikk de fra Frankrike. Arbeidskraft ble også rekruttert fra okkuperte områder, og krigsfangene ble satt til å jobbe i tyske fabrikker når tysk arbeiderklasse ble vervet til militærtjeneste.

Tyske soldater ved fronten og i okkuperte områder kunne fritt plyndre verdisaker, kunst og møbler – spesielt på Østfronten, og fra jøder som ble fengslet og internert. Store verdier ble sendt hjem til Tyskland. Sammen med eiendelene til tyske jøder og opposisjonelle som var blitt fengslet, ble de delt ut til den lojale delen av den tyske befolkningen. Dette skapte en bedre levestandard for mange og ga økt oppslutning om krigen.

Verdenskrig

I løpet av 1941 ble krigshandlingene i Asia og Europa koblet sammen til én stor, verdensomspennende krig. To hendelser markerer utvidelsen: det tyske angrepet på Sovjetunionen og det japanske angrepet på Pearl Harbor. Ved slutten av 1941 var krigen derfor over i en ny fase med *global krigføring*.

Østfronten

22. juni 1941 satte Hitler i gang det største militære angrepet verden hadde sett, Operasjon Barbarossa – angrepet på Sovjetunionen. I løpet av timer flyttet tre millioner godt trente, utstyrte og organiserte tyske soldater, til fots eller sittende i panservogner, lastebiler eller motorsykler, seg uten forvarsel over grensen til verdens største land. Stalin, som kanskje håpet Hitler ville holde ikkeangrepspakten de to statene hadde inngått, var blitt holdt for narr. Østfronten var åpnet.

Krigen mellom Tyskland og Sovjetunionen omtales ofte som historiens verste krig og ble utkjempet med en råskap som savner sidestykke i menneskets historie. Tapstallene overgikk mange ganger antallet drepte soldater i kampene sør og vest i Europa. Fra 1941 til 1945 døde mer enn 30 millioner russere. Det er mer enn seks ganger så mange mennesker som det bor i Norge i dag. Tre millioner sovjetiske soldater ble tatt til fange av tyskerne i løpet av de første krigsukene, og innen 1941 ble to millioner sultet i hjel.

Gjennom sommeren og høsten 1941 rykket de tyske troppene fram til Leningrad. Byen ble ikke inntatt, men de tyske styrkene startet en beleiring som varte i flere år og førte til at én million av byens innbyggere døde av sult og mangelsykdommer. En million mennesker tilsvarer nesten det dobbelte av Oslos befolkning i dag.

I oktober samme år nådde den tyske krigsmaskinen Moskva, men heller ikke her inntok de byen. Da vinteren kom, skulle imidlertid krigslykken snu for tyskerne. De hadde satset på en hurtig triumf, og styrkene var ikke forberedt på vinterkrig. Soldatene hadde ikke vinteruniformer, og våpnene fungerte dårlig i kulden. Det som til nå hadde vært en angrepskrig, ble fra vinteren 1941–1942 i langt større grad en stillingskrig.

I de erobrede områdene viste de tyske soldatene ingen nåde. Målet var å kolonisere områdene, og tusenvis av landsbyer og gårder på landsbygda ble brent ned til grunnen. I kjølvannet av soldatenes frammarsj fulgte såkalte «innsatsgrupper» som myrdet alle jøder, sigøynere og andre uønskede individer. Over halvparten av de drepte var sivile, svært mange av dem kvinner og barn.

Fra slaget om Moskva, 1942.

Bakgrunnen for den brutale framferden var blant annet en spesiell «førerbefaling». På «Der Führer» Adolf Hitlers ordre skulle de ikke ta fanger, men drepe alle offisielle representanter for den kommunistiske staten og alle kommunistiske partimedlemmer. I praksis ble ordren brukt til å rettferdiggjøre drapene på alle og ikke bare de med kommunistisk partimedlemskap. Førerbefalingen var et markant brudd på internasjonale regler for hvordan krig skulle føres.

Sovjetunionens mottrekk var å øke mobiliseringen. Millioner av nye soldater fra hele landet ble utkalt til krigstjeneste, blant dem også kvinner. Kvinnene tjenestegjorde ikke bare som sykepleiere, men også som snikskyttere og piloter. Samtidig ble fabrikker som produserte krigsmateriell, flyttet utenfor tyskernes rekkevidde, og både kvinner, barn og eldre ble satt inn i produksjonen. Snart produserte de våpen raskere enn tyskerne, noe som skulle få stor betydning jo lenger krigen varte. Produktiviteten til de ulike krigsmaktene fikk da også avgjørende betydning for utfallet av andre verdenskrig.

Krigen i Asia

Japan angriper Kina

På den andre siden av kloden, i Kina, var det også okkupasjon og krig. Japan hadde innledet militær okkupasjon av Mandsjuria allerede i 1931 fordi Japan trengte råvarene der. Den kinesiske motstanden mot japanerne kom sent i gang fordi Guomindang-regimet, ledet av Chiang Kai-shek, ønsket å slå ned de kommunistiske opprørerne i landet først. Først i desember 1936, etter at Chiang Kai-shek var blitt kidnappet, gikk han med på å gå sammen med kommunistene for å slå tilbake de japanske angrepene.

Les mer om hvordan ◀
kommunistene kom
til makten i Kina på
side 465.

Shanghai, 28. august 1937.
Bildet ble tatt rett etter et
japansk bomberaid over byen.
Barnets mor døde, og bildet av
det ensomme, lille barnet
skapte massiv kritikk mot
japansk krigføring.

Tapstallene i andre verdenskrig er ufattelige. Hvorfor tror du tapstallene ble så ekstreme i denne krigen? Er det noe som skiller den fra tidligere konflikter, som kan forklare dette?

Fra 1937 brøt det ut full krig mellom Kina og Japan like utenfor storbyen Beijing. Japanske styrker hadde et overtak og angrep de mer velstående handelsbyene på østkysten av Kina. Store deler av Øst-Kina ble lagt under japansk okkupasjon.

En begrunnelse japanerne brukte for å forsvare krigføringen, var å «redde» kineserne fra et kommunistisk styre. Men den brutale japanske angrepskrigen bidro heller til å gi kommunistene, under ledelse av Mao Zedong, økt oppslutning i Kina.

Japan var en moderne krigsmakt og benyttet bombefly mot sivile mål. I tillegg ble biologisk og kjemisk krigføring tatt i bruk. En topphemmelig enhet innenfor det japanske militæret utførte medisinske eksperimenter på levende mennesker i Mandsjuria. Verst var japanernes framferd i Nanjing, som da var den kinesiske hovedstaden.

I Nanjing-massakren i 1937 ble mellom 300 000 og 400 000 kinesere drept i løpet av seks uker. I tillegg ble titusener drevet på flukt, og så mange som 20 000 jenter og kvinner skal ha blitt utsatt for massevoldtekt. Flere ble også levende begravd.

Menneskesynet som lå bak slike handlinger, er vanskelig å forstå, men kilder som finnes fra massakren, kan kanskje hjelpe oss litt på vei. En japansk soldat skrev for eksempel i dagboka si at kineserne var som «maur som krøp rundt i sanden». Soldatene som deltok i massakren, tok også selv bilder som dokumenterte grusomhetene. Det er tydelig at de japanske soldatene ikke så på kineserne som medmennesker, men kun som fiender.

«Voldtekten av Nanjing» gjør fortsatt forholdet mellom Kina og Japan anstrengt. Mange kinesere mener at japanerne ikke har gått langt nok i å beklage krigsforbrytelsene, og det finnes japanere som nekter for at grusomhetene faktisk skjedde. Totalt ble over 20 millioner kinesere drept i krigen mellom Kina og Japan, som til sammen varte i nesten 8 år.

Japanske soldater som stikker bajonetter i kinesere for «å herdes». Både skolegangen og militærtjenesten i Japan var brutal og tuktede

Japan og Sovjetunionen i krig

På grunn av sammenfallende interesser i Øst-Asia havnet Japan og Sovjetunionen raskt i konflikt med hverandre. I Mongolia sto det et langvarig slag mellom sovjetiske og japanske styrker sommeren 1939, som sovjeterne til slutt vant. Skremt av nederlaget bestemte japanerne seg for å utvide sitt imperium sørover og ikke nordover. Da europeiske land samtidig havnet i krig med Tyskland, ga det Japan en gylden mulighet til å se mot de franske, nederlandske, britiske og amerikanske koloniene i Sørøst-Asia og stillehavsområdet.

Den japanske krigføringen innbefattet etter hvert planer om et helt kolonivelde i Sørøst-Asia. Disse planene kolliderte imidlertid med USAs interesser i Stillehavet, og det kom snart til konflikt om områdene. USAs første trekk var å stoppe salg av olje til Japan, noe som umuliggjorde deler av Japans militære operasjoner. Japans mottrekk skulle vise seg å få konsekvenser langt utover stillehavsområdet.

Japan angriper USA

Tidlig om morgenen søndag 7. desember 1941 gikk japanske kampfly og miniubåter til angrep. Målet var den amerikanske flåten som var stasjonert i Pearl Harbor på Hawaii. Angrepet kom svært overraskende på alle. Det skjedde nemlig uten at Japan hadde erklært krig mot USA, noe som var uvanlig. I løpet av et par timer var det hele over, og resultatet var over 2300 drepte amerikanske soldater og en stor mengde totalskadede fly og krigsskip.

Angrepet på Pearl Harbor regnes som et av de viktigste vendepunktene under andre verdenskrig. Grunnen er at USA dagen etter erklærte krig mot Japan, og få dager senere svarte Tyskland med å erklære krig mot USA. Slik ble USA dratt inn i det som nå med rette kunne kalles en verdenskrig.

Hitler fikk med dette det han hadde forsøkt å unngå, nemlig en krig på flere fronter. USA, Sovjetunionen, Storbritannia og Frankrike var forent om å bekjempe ham og hans styre, og målet var også støttet av tidligere britiske kolonier, som Canada, New Zealand og Australia. Hitler og hans allierte sto med dette overfor en umulig oppgave, og krigen skulle fra nå av bli en utholdenhetsøvelse.

Trass i den nye situasjonen gikk det fortsatt bra for aksemaktene. I 1941–1942 seiret japanerne i stillehavsområdene, og de europeiske koloniene falt en etter en. Indonesia, *Indokina*, Malaya, Filippinene, Ny-Guinea og Singapore kom alle under japansk kontroll, og i tillegg hadde de kontroll over en del av Kina. I juni 1942 hadde Japan en frontlinje på hele 35 000 kilometer, noe det skulle vise seg var umulig å holde kontroll på over lang tid.

Japans militarisme og ekstreme nasjonalisme

I 1930-årene var Japan en militærstat. I grunnloven fra 1889, skrevet etter modell av den europeiske militærstaten Preussen, hadde militæret fått stort spillerom. Flere admiraler ble statsministere i 1930-årene, og med det tok folkevalgt kontroll over militæret slutt. Det nye lederskapet ønsket å ta i bruk militær makt for å utvide japansk territorium, på samme måte som Hitler og Mussolini i Europa.

Japan hadde ikke demokratiske tradisjoner og kunne knapt kalles et demokrati. For eksempel var sosialistiske partier forbudt. Før 1928 kunne bare rundt 6 % av den mannlige befolkningen stemme ved valg. Gjennom sin eksportindustri var Japan avhengig av gode handelsvilkår, noe som falt i grus med den økonomiske depresjonen i 1930-årene. Krisen økte oppslutningen om militante, nasjonalistiske krefter.

Mange japanere var overbevist om at de var et rasemessig og kulturelt overlegent folkeslag. Noe av årsaken til den japanske brutaliteten under andre

verdenskrig kan skyldes denne ekstreme formen for nasjonalisme. Nasjonalismen bunnet i en stolthet over eget lands suksess som Asias fremste industri- og imperialistmakt.

Tyskland og Japan hadde suksess i sin aggressive krigføring fram til 1942. De delte flere kjennetegn. Begge regimer utviste forakt for diplomati og fredelige løsninger og gikk til overraskende angrep før de erklærte krig. Deres hurtige angrepstaktikker (blitzkrig) var effektive. Både Japan og Tyskland var industrimakter med nye høyteknologiske våpen og moderne kampmetoder, og de hadde begge stor militær slagkraft.

Enkeltmennesket i en global krig

Andre verdenskrig grep inn i enkeltmenneskers liv på eiendommelig vis. Den britiske historikeren Antony Beevor skriver i verket *Den andre verdenskrig* (2012) om Yang Kyoungjong, en ung gutt fra Korea, som et slående eksempel på hvor hjelpeløse vanlige mennesker kunne være i kampen mot de historiske kreftene. I 1938, da Yang var 18 år, ble han tvangsutskrevet av japanerne for å kjempe i Kina. Den røde armé bekjempet japanerne i Mongolia sommeren 1939, og her ble Yang tatt til fange og sendt i sovjetisk arbeidsleir. I 1942 ble han hentet fra arbeidsleiren og sendt for å slåss på vegne av Sovjetunionen mot den tyske hæren i Ukraina. Der ble han også tatt til krigsfange, denne gang av tyskerne, som sendte ham i tysk uniform til Normandie i Frankrike. Der ble han til slutt fanget av de allierte og sendt til fangeleir i Storbritannia. Etter krigen dro han til USA hvor han oppholdt seg til han døde i 1992.

Krigen som gjennomsyret hele samfunnet

Andre verdenskrig kalles en total krig fordi store områder ble trukket med, og fordi sivilsamfunnet ble hardt rammet. Nærmest halvparten av alle som døde, var sivile. De største tapstallene finner vi i Sovjetunionen, Kina, Polen og Jugoslavia. Total krig betyr også at hele befolkningen, både den sivile og den militære, ble trukket med på ulikt vis.

I for eksempel Storbritannia og USA ble soldater mobilisert til fronten gjennom tvangsutskrivelse og vervekampanjer. Kvinner, barn og eldre ble henstilt om å være fornuftige forbrukere og resirkulere mat, klær og andre varer. Rasjonering av matvarer ble en viktig måte for staten å kontrollere og planlegge ressursbruk på. Folk ble oppfordret til å plante grønnsaker i hagen eller å ha en gris på kjøkkenet, og «lususprodukter» som sminke og godteri ble ikke produsert eller fikk spesielle avgifter. Befolkningen skulle i tillegg kjøpe krigsobligasjoner for å gi staten mer penger til å lage våpen og skaffe forsyninger til fronten.

Se på plakatene og bildene i dette kapitlet. Noen er det lett å se er propaganda, andre er kanskje ikke i utgangspunktet tenkt som det. Kan de sistnevnte likevel brukes i propagandaøyemed? Vurder noen av bildene med tanke på dette.

Kvinnernes rolle

« De modigste av de modige.

Historikeren Antony Beevor om de kvinnelige russiske pilotene

Kvinnernes innsats under krigen var avgjørende, og de holdt hjulene i gang på mange samfunnsområder. Blant annet overtok de arbeidsplassene i fabrikkene da mennene ble sendt til fronten. Dette skjedde imidlertid ikke i Tyskland, da det ifølge nazistisk ideologi var hjemmet som var de tyske kvinnernes plass. I stedet brukte tyskerne arbeidere fra okkuperte land eller krigsfanger i sin egen industri. Kvinner fra andre land kunne også jobbe i tyske fabrikker.

Det eneste landet hvor kvinner fikk gjøre aktiv militær tjeneste, var i Sovjetunionen. Omkring en million russiske kvinner var mobilisert, flere av dem ved fronten. Disse kvinnene var ikke underlagt verneplikt, men vervet seg frivillig. Kanskje er det derfor Beevor velger å kalle dem de modigste av de modige.

Propaganda

Hitler beundret de alliertes propaganda under første verdenskrig, og han så hvor viktig den var for å få folket med seg i kampen. Dette gjorde at Tyskland la svært stor vekt på propaganda under andre verdenskrig, blant annet ved å utnevne en egen propagandaminister, Joseph Goebbels. På enorme folkemøter og i radiosendte taler hamret Hitler inn sitt enkle budskap om «det rene tyske folk» og deres behov for «Lebensraum» (se side 347), og han lyktes langt på vei med å skape fiendebilder.

Også de allierte la stor vekt på propaganda etter som krigen skred fram. Plakater oppfordret befolkningen til å støtte soldatene ved fronten på ulikt vis, og radiosendinger forsøkte å imøtegå Goebbels' budskap med virkelige fakta fra krigen. På både den allierte og den tyske siden var det avgjørende å få fram at man sto sammen i kampen mot fienden.

Som under første verdenskrig spilte kvinnene en viktig rolle i krigsindustrien. [Hva tror du skjedde etter krigen? Fikk de beholde jobbene?](#)

«Også DU tilhører Føreren». Tysk propagandaplakat fra 1937. [Hvordan ville en tilsvarende plakat blitt mottatt i dag, tror du?](#)

Store slag

El Alamein

Etter to slag sommeren og høsten 1942 sto de allierte ved den egyptiske havnebyen El Alamein. Seieren var viktig fordi den hindret tyskerne i å nå frem til Suezkanalen og videre til oljefeltene i Midtøsten. I panserslaget ble aksemaktene ledet av «ørkenreven» Erwin Rommel og de al-

lierte av Bernhard Montgomery, to av krigens mest kjente feltherrer.

For britene var slaget ved El Alamein et vendepunkt fordi det representerte deres første seier, og etter slaget fremholdt Winston Churchill: «Dette er ikke slutten. Det er ikke engang begynnelsen på slutten, men kanskje det er slutten på begynnelsen». Senere skrev Churchill at

«før Alamein hadde vi aldri en seier, etter Alamein hadde vi aldri et tap». Slaget kostet tusenvis av soldater livet. På kirkegården med de døde soldatene fra det britiske samveldet, Tyskland og Italia har mange av gravsteinene innskriften *incognito*, ukjent. ■

Kursk

5.–23. juli 1943. Verdenshistoriens største panserslag. Tusenvis av stridsvogner og fly deltok i slaget. Tyskernes forsøk på å påføre den røde armé et knusende nederlag utviklet seg i løpet av slaget til et sviende nederlag for tyskerne. Tyskerne slo retrett etter at begge sider hadde blitt påført store tap. Det var den siste store tyske operasjonen på østfronten, og slaget vippet balansen i sovjeternes favør en gang for alle. Sovjeternes styrker ble ledet av Stalins fremste general, den hensynsløse og effektive Georgij Zjukov.

Stalingrad

Slaget ved Stalingrad anses for å være et av historiens blodigste slag. Det var også et viktig vendepunkt i krigen. Byen var sentral i oljetransporten fra Det kaspiske hav, og med sitt navn hadde byen også en symbolsk betydning. De tyske styrkene nådde byen på sensommeren 1942, men snø og streng kulde gjennom høsten og vinteren skulle danne rammen for det største enkeltstående slag i historien.

Kampene foregikk i utbombede byblokker, raserte fabrikker og nede i kloakksystemet, ofte på så nært hold at soldatene sloss med spader og kniver. Sovjetstyrkenes kommandant omtalte sine soldaters

kamptaktikk som «Stalingrads akademi for gatekamp». Tyskerne døpte den skremmende nærkampen «Rattenkrieg» – rottekrig. Slaget varte i 199 dager, og tapstallene er om diskuterte, men uansett ufattelige. Mellom 1,7 og 2 millioner mennesker skal ha blitt drept bare på sovjetisk side, mens ca. 850 000 skal ha omkommet på tysk side. I tillegg ble et stort antall tatt til fange.

Etter Stalingrad skjøv den røde armé de tyske troppene lenger og lenger tilbake. Land etter land som lå under tysk okkupasjon, ble frigjort: Hellas, Polen, de baltiske statene og Bulgaria. Til slutt gikk den røde armé inn i Tyskland, og i april 1945 nådde de Berlin. ■

D-dagen

« De kommer!

Ved dag gry 6. juni 1944 ble invasjonen i Normandie satt i gang, en av de største militære operasjonene som er gjennomført. Et telegram skrevet av en tysk soldat kl. 04.20 om morgenen lyder: «Tusenvis av skip oppdaget. De kommer!» En bred front av allierte styrker angrep tyske poster med 300 000 soldater, 250 krigsskip, 10 000 fly, 24 000 fallskjermjegere og 4 000 landgangsbåter. Da kystlinjen var sikret, kom flere allierte soldater. Tyskerne holdt imidlertid stand lenge, og det tok seks dager før de allierte klarte å holde en sammenhengende kyststrekning. Etter en måned sto ca. én million allierte soldater på fransk jord.

Invasjonsdagen 6. juni var et ledd i en større operasjon som fikk navnet Operasjon Overlord. Overlord ble avsluttet med erobringen av Paris i august 1944. ■

Landgangen i Normandie, D-dagen 1944. I løpet av de første 24 timene gikk 150 000 soldater i land her.

Midway

Amerikanernes seier over japanerne ved laguneøya Midway i Stillehavet i juni 1942 var et av de viktigste sjøslagene under andre verdenskrig. Dette var første gang amerikanerne slo japanerne, og etter slaget fikk amerikanerne et overtak som skulle vare krigen ut. USAs industri produserte flere nye fly og skip og hadde tilgang på flere soldater enn Japan. Etter slaget ved Midway fulgte en rekke nye allierte seire.

Er det mulig å forestille seg hvordan det kan ha vært å delta i et av disse slagene? Hva kan de ha tenkt da de kjempet i flere måneder i en utbombet by eller var om bord i et landgangsfartøy på vei mot tyske stillinger?

- 1935 • Nürnberglovene
- 1938 • 9. november
Krystallnatten
- 1939 • høst Massedrap og opprettelse av egne ghettoer for jøder
- 1942 • januar Wannsee-konferansen med vedtak om «den endelige løsningen»: utryddelse av alle jøder i Europa
- 1942 • Auschwitz åpnes som leir for systematisk masseutryddelse
- 1942 • oktober-november Norske jøder blir arrestert og sendes til konsentrasjonsleirer i Tyskland
- 1943 • april Jøder gjør oppstand i ghettoen i Warszawa, Polen
- 1944 • juli Majdanek-leiren frigjøres
- 1945 • januar Auschwitz frigjøres

Indoktrineringen av tyske skolebarn startet tidlig. På tavla står det: «Jøden er vår største fiende! Vakt deg for jøden!»

Holocaust

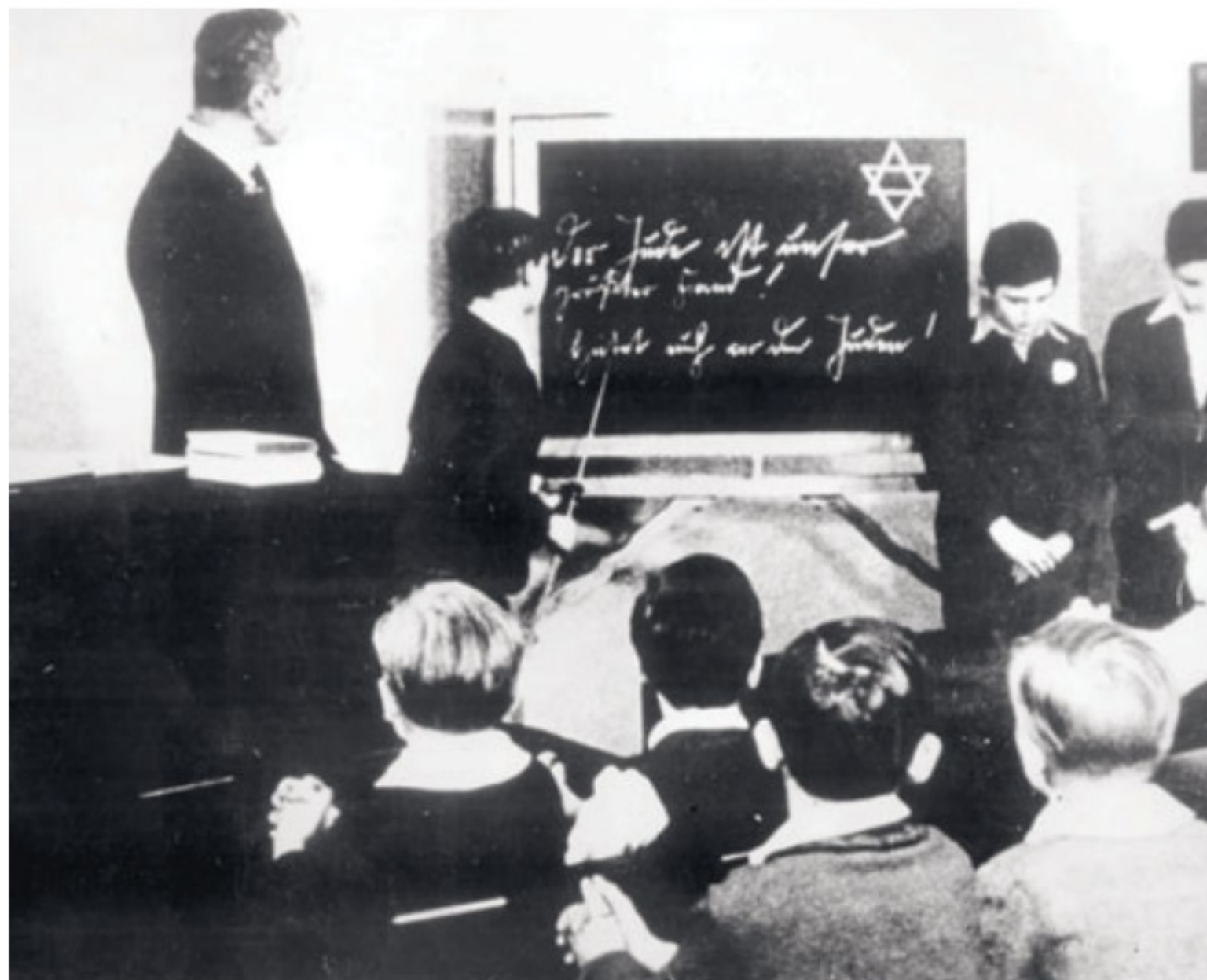
Det tyske, statlige massedrapet på jøder under andre verdenskrig er kjent som holocaust. Ordet holocaust er gresk og betyr «fullstendig brent eller brennoffer». Det er nesten umulig å forklare de redselsfulle handlingene.

Holocaust var massedrap på mennesker fordi de var jøder. Utryddelsen skjedde på bakgrunn av påståtte biologiske kriterier. Nazistene ville utrydde en rase for å bevare det tyske folkefellesskapet. De ville også utrydde sigøynere, homofile og funksjonshemmede. Til sammen ble over seks millioner av Europas rundt åtte–ni millioner jøder drept under andre verdenskrig.

Jødeforfølgelsene under andre verdenskrig er langt fra den eneste *antisemittiske* hendelsen i europeisk historie, men den er unik på grunn av sitt omfang. At nazistene systematisk skulle bruke vitenskap og industri for å gjennomføre massedrap på voksne menn og kvinner, gamle og spedbarn, gjør holocaust spesielt skremmende. Deres drapsfabrikker slukte ikke bare jøder, men de var bygd for å være den «endelige løsning» på «jødeproblemet» i Europa.

Før krigen

Tyskland før andre verdenskrig utviklet seg til et mareritt for den jødiske befolkningen. Nazistene brukte aktivt jødehat i propagandaen allerede fra 1920-årene. I 1933 forverret situasjonen seg dramatisk da nazistene kom til makten, og mange tyske jøder forsøkte å flykte fra regimet. Men det var ingen steder de kunne dra. Andre land, inkludert Storbritannia og Norge, stengte grensene for jødiske flyktninger. Med Nürnberglovene i 1935 ble jødene fratatt sine rettigheter som tyske borgere og gjort til annenrangs mennesker i juridisk forstand. En egen lov forbød relasjoner mellom jøder og «ariere». Faktisk ble jøder også nektet å feire bursdag 20. april, samme dag som Føreren, Adolf Hitler, hadde bursdag.

Deportasjon av jøder, Warszawa 1943. Se oppgave til bildet på side 367.

Det som skjedde den såkalte *Krystallnatten* i 1938, viste nazistenes vilje til å drepe jøder og ødelegge jødisk kultur (se også side 324). Da ble jødiske synagoger brent, jødiske butikker ødelagt og en rekke jødiske menn drept og fengslet. Fra 1938 begynte den tyske staten mer systematisk å utrydde folkegruppa.

Under krigen

Med Tysklands okkupasjon av Polen og deler av Sovjetunionen kom den største andelen av Europas jøder under nazistenes kontroll. En regner med at over fem millioner jøder bodde i disse områdene. Egne gettoer ble opprettet i Polen hvor de ble innesperret uten mulighet til å flykte.

Det hersker ulike teorier om hvilke planer nazistene hadde for jødene. En mulighet var å sende dem til Madagaskar, en annen å sende dem til Sibir. I gettoene utviklet det seg forferdelige forhold med sult, nød og redsel. I Warszawa gjorde jødene opprør i april 1943, men oppstanden ble brutalt slått ned, og alle ble enten massakrert eller sendt i konsentrasjonsleirer.

I Sovjetunionen var det egne, tyske innsatsgrupper som sto for masse mord av jøder. Bare i en enkeltstående operasjon ved den ukrainske hovedstaden Kiev ble over 33 000 jøder skutt i løpet av to dager i september 1941. Hendelsen er kjent som Babij Jar-massakren. Det viste seg imidlertid vanskelig å drepe tusenvis av mennesker ved skyting eller med eksos i lastebiler, og nazistene trengte en mer effektiv koordinert metode for å få utryddet alle jødene i Europa. Løsningen ble å bygge gasskamre som kunne drepe hundrevis av mennesker hver dag.

I Tyskland eksisterte det konsentrasjonsleirer helt fra 1933. De var drevet av SS. Mange av naziregimets politiske motstandere, hovedsakelig sosialister og kommunister, ble sendt dit før krigen i tillegg til jøder, sigøynere og homofile. Da beslutningen om «den endelige løsningen» ble vedtatt på Wannsee-konferansen 20. januar 1942, ble flere leirer bygd om til å bli dødsleirer. «Den endelige løsningen» for nazistene var å utrydde den europeiske jødiske befolkningen. Under krigen ble ikke bare jøder, men også soldater og politiske motstandere i de okkuperte områdene tatt som krigsfanger og sendt til leirene. Henrettelsesmetoder med zyklon B-gass var allerede velutviklet i Tyskland fra slutten av 1930-årene gjennom det såkalte eutanasi-programmet. Eutanasi betyr hjelp til en smerteløs død. Barn med fysiske og psykiske funksjonshemninger, som ikke passet inn i det «ariske folkefellesskapet», ble drept med gass fra 1. september 1939 da programmet ble iverksatt.

Auschwitz

Auschwitz var den største dødsleiren. Den var klar som dødsfabrikk i 1942. Ved ankomst ble det foretatt utvelgelser. De sterkeste skulle brukes til tvangsarbeid, mens barn og gamle, samt de som ikke ble ansett som sterke nok, ble gasset i hjel med en gang. Etter utvelgelsene var det viktig å legge beslag på de få eiendelene som jødene hadde med seg. Det kunne være verdigjenstander som smykker, penger og klokker. Hår, fett og hud ble brukt til ulike produkter. Egne fjell med briller ligger fortsatt oppstablet i Auschwitz. Gassanleggene var utformet som dusjer slik at menneskene ikke skulle forstå at de skulle gasses, og ikke få panikk. Etter at de var gasset i hjel, ble de kremert. Det første togsettet som brakte med seg jøder som gikk rett i gasskamrene, kom fra Slovakia. Det inneholdt bare kvinner.

Fra Frankrike alene ble hele 76 000 jøder deportert til dødsleirene, en stor del til Auschwitz. Bare 2 500 kom tilbake. Og det var fransk politi som sto for kartlegging, arrestasjon og eskortering til interneringsleirene. Ikke en eneste tysk soldat trengtes

Fanger i konsentrasjonsleiren Buchenwald rett før frigjøringen i 1945

i aksjonen. Det samme skjedde i flere europeiske land, deriblant Norge. Omkring halvparten av de rundt 2 000 norske jødene ble sendt til dødsleirer. I Danmark greide de å frakte jødene over til Sverige i småbåter i en aksjon like før jødene skulle deporteres. På den måten reddet danskene 99 % av sin jødiske befolkning.

Selv om de allierte var klar over behandlingen av jøder og andre folk i konsentrasjons- og dødsleirer, ble det gjort lite for å stoppe det. Bombetoktene ble rettet mot de tyske byene, ikke mot leirene. Majdanek var den første dødsleiren som ble frigjort da den røde armé rykket inn i Polen sommeren 1944. Auschwitz ble frigjort i januar 1945.

Etter krigen vedtok FN en egen folkemordkonvensjon. Landene som har skrevet under på den, forplikter seg til å jobbe ikke bare for å hindre, men

også å straffe folkemord. Folkemord defineres som drap eller skade på folk «begått i den hensikt å ødelegge helt, eller delvis, en nasjonal, etnisk, rasemessig eller religiøs gruppe». Dessverre har ikke konvensjonen hindret nye folkemord. I Kambodsja, Rwanda, Bosnia og Kosovo har folk blitt drept i tusentall på grunn av sin etnisitet, sosiale gruppe eller religion. Før andre verdenskrig fant folkemordet på armenerne i Tyrkia sted (les mer på side 295).

Hvordan kan vi hindre at nye folkemord vil finne sted?

Avslutningen

Det tredje rikets fall

« Vi kan gå under. Men vi kommer til å ta en verden med oss.

Adolf Hitler, januar 1945

Hitler var villig til å la sitt folk kjempe til siste slutt. Da krigen gikk ham imot og nederlaget nærmet seg, var han mer fanatisk enn noen gang, fast bestemt på å ta med seg sitt eget folk i undergangen. En spesiell «Nero-ordre» som Hitler utstedte 19. mars 1945, viser dette tydelig. Oppkalt etter den romerske keiseren som etter sigende brente sin egen by, ga ordren instruksjoner om å ødelegge all infrastruktur i den tyske

Sovjetiske tropper inntar Berlin. Krigen er over.

Hiroshima, desember 1945, fire måneder etter at atombomben falt.

sivilisasjonen: fabrikker, vannsystem, veier, kloakk, gårder og hus. Ikke et tysk kornstrå skulle falle i hendene på fiendene som nærmet seg. Hvilke konsekvenser slike tiltak ville få for sivilbefolkningen, spilte mindre rolle for Hitler. Han hadde nå vendt til intetgjørelseskrigen mot sitt eget land.

Selv om tyskerne ikke visste at Hitler tenkte slik, er det spesielt at det tyske folk sto ved sin leder helt til slutten. Det tyske militæret og store deler av sivilsamfunnet forholdt seg lojalt til Hitler helt fram til den endelige kapitulasjonen i mai 1945. Men noen unntak finnes.

I 1944 forsøkte en gruppe offiserer fra Wehrmacht som sterkt ønsket en avslutning på krigen, å drepe Hitler i et attentat. De lyktes nesten. En koffert med sprengstoff ble smuglet inn i et møterom der Hitler oppholdt seg, men eksplosjonen var ikke sterk nok til å ta livet av Føreren. Hitler ble skadet og psykisk rystet. I krigens slutfase gjorde hans framtoning sterkt inntrykk på folk som møtte ham. Han skalv tydelig på høyre hånd, hadde svarte poser under øynene og fikk ukontrollerte raserianfall.

I Det tredje rikets siste dager gjemte Hitler og hans nærmeste seg i en bunker under regjerings-

kvartalet i Berlin, mens den røde armé rykket inn i byen. Utkommanderte ungdommer og pensjonister kjempet side om side med de siste SS-styrkene. 300 000 mennesker falt i slaget om Berlin. Hitler skjøt seg selv sammen med samboeren Eva Braun, som han bare noen timer tidligere hadde giftet seg med.

Noen dager senere, 8. mai 1945, kapitulerte Tyskland. Andre verdenskrig var over i Europa.

Avslutningen i Asia

I Asia pågikk kamphandlingene også etter Tysklands kapitulasjon. De japanske soldatene var villige til å kjempe til bokstavelig talt siste mann. I flere slag begikk japanske soldater heller harakiri, selvmord, framfor å la seg ta til fange. Å bli tatt til fange ble sett på som et nasjonalt svik og fullstendig æreløst.

Amerikanerne nærmet seg Japan. For å unngå en landinvasjon som ville koste utallige amerikanske soldaters liv, og for å begrense Sovjets innflytelse i Japan, valgte USAs president Harry S. Truman en radikal løsning. 6. august 1945 slapp et amerikansk bombefly «Little Boy» over Hiroshima – verdens første atombombe. Tre dager senere slapp et annet fly den andre atombomben, «Fat Man», over Nagasaki. Byene ble nesten totalt ødelagt, og til sammen mistet flere hundre tusen mennesker livet. Den japanske regjeringen kapitulerte umiddelbart og overga seg formelt noen uker senere. Med atombombene over Hiroshima og Nagasaki endte andre verdenskrig.

Rettsoppgjøret

Etter at krigen var slutt, ble det gjennomført rettsoppgjør i både Tyskland og Japan. Lederne og de som hadde gjort seg skyldige i krigsforbrytelser, ble dømt og straffet, ikke folket. Det var de seirende statene, Sovjetunionen, USA, Storbritannia og

Frankrike, som arrangerte rettsoppgjøret i Tyskland. USA gjennomførte også et eget rettsoppgjør i Japan.

Det mest kjente oppgjøret har fått navnet Nürnbergprosessen, etter den sør-tyske byen den ble gjennomført i. Rettssaken pågikk i årene 1945–1946, og det ble reist tiltale mot 24 politiske og militære ledere fra det nazistiske Tyskland. Tolv ble til slutt dømt til døden ved henging. Sju fikk fengselsstraffer, og tre ble frifunnet. Dødsstraffene ble fullbyrdet 16. oktober 1946. Dommene gjaldt forbrytelser mot menneskeheten, krigsforbrytelser og forbrytelser mot freden.

Konsekvenser

Alle store kriger forandrer samfunnet, noen mer enn andre. Andre verdenskrig fikk dyptgripende konsekvenser, ikke bare for Europa, men for hele verden. Fortsatt omtales den som Krigen med stor K, og det er få enkelthendelser som har preget en hel verden på samme måte som andre verdenskrig.

De materielle ødeleggelsene var enorme. Tyskland, Japan og store områder i Sovjetunionen og Asia lå i ruiner etter invasjoner og bombetokter, og ødeleggelsene i resten av Europa var også store. Få land på det europeiske kontinentet slapp unna. Mellom 60 og 70 millioner mennesker hadde omkommet. Millioner var skadet og drevet på flukt. Det største sjokket var likevel det industrielle massedrapet på omkring seks millioner jøder. Men i antall døde omkom flere sivile både i Sovjetunionen og Kina.

Hvilke konsekvenser fikk andre verdenskrig? Lag en stikkordliste, og føy til nye ord på lista etter hvert som du leser videre.

Falne under andre verdenskrig

	Befolkning 1939	Militære dødsfall	Sivile dødsfall	Holocaust- ofre	Totalt antall døde	Prosent av 1939-befolkningen
						5 10 15 20 25 %
Sovjetunionen	168 500 000	10 700 000	15 400 000	1 000 000	27 100 000	
Kina	517 568 000	3 800 000	16 200 000		20 000 000	
Tyskland	69 623 000	6 533 000	3 600 000	160 000	10 293 000	
Polen	34 849 000	560 000	3 440 000	3 000 000	7 000 000	
Japan	71 380 000	2 600 000	580 000	-	3 180 000	
Jugoslavia	15 400 000	446 000	1 014 000	67 000	1 527 000	
Ungarn	9 129 000	300 000	80 000	500 000	880 000	
Frankrike	41 700 000	512 000	267 000	83 000	862 000	
Romania	19 934 000	300 000	64 000	469 000	833 000	
Italia	44 394 000	501 400	145 100	8000	654 500	
Storbritannia	47 760 000	482 600	67 800	-	550 400	
USA	131 028 000	516 800	1 700	-	518 500	
Litauen	2 575 000	-	212 000	141 000	353 000	
Tsjekkoslovakia	15 300 000	25 000	43 000	277 000	345 000	
Latvia	1 995 000	-	147 000	80 000	227 000	
Nederland	8 729 000	7 900	88 900	106 000	202 800	
Finland	3 700 000	95 000	2 000	-	97 000	
Bulgaria	6 458 000	22 000	3 000	-	25 000	
Norge	2 945 000	3 000	5 800	700	9 500	
Danmark	3 795 000	2 100	1 000	100	3 200	
Sverige	6 341 000	-	300		300	

Man har ikke sikre tall for hvor mange menneskeliv som gikk tapt i løpet av krigen. Du vil finne varierende tall i forskjellige kilder.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at andre verdenskrig startet med Tysklands invasjon av Polen i 1939 og Japans angrep på Kina i 1937 og ble avsluttet med bombingene av japanske byer i 1945
- ✓ at andre verdenskrig var historiens mest ødeleggende konflikt på grunn av avansert teknologi og viljen til å bruke den til krigshandlinger
- ✓ at andre verdenskrigs bakgrunn blant annet er tysk misnøye med oppgjøret fra første verdenskrig, den økonomiske depresjonen i mellomkrigstiden og framveksten av diktatur i flere land
- ✓ at de andre stormaktene i verden ikke greide å stanse Tysklands og Japans ekspansjon med fredelige midler
- ✓ at andre verdenskrig utviklet seg fra en serie av regionale konflikter til en verdenskrig i 1941
- ✓ at krigshandlingene i Sovjetunionen og Kina var spesielt brutale og regnes som historiens verste kriger dersom en regner tap av menneskeliv og ødeleggelser
- ✓ at under andre verdenskrig startet nazistene et industrielt folkemord der rundt seks millioner jøder ble myrdet (holocaust)
- ✓ at nazistenes folkemord også inkluderte en halv million sigøynere, funksjonshemmede og homofile
- ✓ at andre verdenskrig ble vunnet av en allianse der Sovjetunionen, USA og Storbritannia var de ledende statene
- ✓ at en rekke overnasjonale institusjoner som ble stiftet etter andre verdenskrigs slutt, hadde som mål at det ikke skulle bli noen ny verdenskrig

Teknologi og vitenskap

Den teknologiske utviklingen skjøt fart under krigen på grunn av vitenskapelige gjennombrudd. Det samme gjorde den medisinske forskningen. Årsaken var at store ressurser ble satt inn på disse feltene. For eksempel ble penicillin tatt i bruk i stor skala. Penicillin brukes fortsatt i dag for å bekjempe infeksjoner.

Datateknologien hadde også sin spede begynnelse under andre verdenskrig, og det var behovet for å systematisere store informasjonsmengder som tvang fram nye metoder. På den andre siden kan en si at teknologien langt på vei gjorde krigen mulig. Ny teknologi muliggjorde nye våpensystemer. Kommunikasjonsteknologien åpnet blant annet for økt bruk av propaganda, og medisinsk forskning ga både nye medisiner og bidro til utviklingen av nye henrettelsesmetoder i stor skala.

Et annet poeng er at det faktisk var flere tyske vitenskapsmenn som bidro til amerikanernes og sovjeternes utvikling av romfarten noen tiår senere. Årsaken er at de under krigen ble tatt til fange og satt til å arbeide videre hos sine tidligere fiender.

Økt oppslutning om nasjonalstaten

I de aller fleste land hadde det vært stor oppslutning om nasjonalstaten i kampen mot den ytre fienden. Statenes makt og innflytelse vokste gjennom og etter krigen. Gjennom den totale krigens massive mobilisering av samfunnets ressurser hadde staten på mer gjennomgripende vis styrt innbyggerne i landene. Etter krigen måtte statene fortsette å ta ansvar for befolkningen, blant annet gjennom rasjonering i en knapp etterkrigstid. Nye regjeringer og nytt byråkrati skulle stables på beina i de okkuperte områdene. Nye samfunn var i støpeskjeen.

For kvinnene medførte den første etterkrigsperioden et tilbaketog til hjemmet da mennene kom hjem fra fronten og skulle tilbake i arbeid. Like fullt kom spesielt døtrene til disse kvinnene til å oppleve en frigjøring i form av utdanning og arbeid i tiårene etter andre verdenskrig.

Internasjonalt samarbeid

De forente nasjoner (FN), ble opprettet i 1945 og er et direkte resultat av andre verdenskrig. Det samme gjelder økonomiske samarbeidsorganisasjoner som Verdensbanken og Det internasjonale pengefondet (IMF). De skulle sørge for gjenoppbygging av industri og infrastruktur og at verden skulle unngå dype, økonomiske kriser som den en hadde opplevd i mellomkrigstiden.

Fascismen og nazismen var overvunnet. Rangering av mennesker etter biologiske kriterier var ikke lenger politisk mulig. Sosialismen og kommunismen kom styrket ut. Det gjaldt i særlig grad i Sovjetunionen og i Kina, men også i andre land opplevde disse ideologiene en vekst. I Norge fikk for eksempel Norges Kommunistiske Parti (NKP) 11 % av stemmene i det første valget etter krigen.

Nye stormakter

I sum må vi slå fast at Europa som verdensmakt ble svekket under andre verdenskrig. De nye supermaktene var Sovjetunionen og spesielt USA. USA unngikk kamper på egen jord, og industrien i landet vokste seg sterkere i løpet av krigsårene. De hadde i tillegg en velfungerende infrastruktur og kunne raskt etter fredsslutningen tilby varer og tjenester som var sterkt etterspurt i et krigsrammet Europa. Et annet viktig poeng var at USA med deltakelsen i andre verdenskrig gikk bort fra sin isolasjonistiske linje og ble med det en ledende internasjonal makt i årene som fulgte.

- • **isolasjonisme:** en diplomatisk politikk som går ut på at man ønsker å unngå allianser med andre land

Å gjøre

- 1 Lag ditt eget minileksikon med begreper som gjelder andre verdenskrig. Start med begrepene nedenfor og bygg ut lista med flere begreper fra kapitlet.
 - Ikkeangrepspakt, aksemakter, allierte makter, koloni, forsoningspolitikk, holocaust, blitzkrig, SS, Wehrmacht, den røde armé, total krig ...
- 2 Årsaker til verdenskrigen. Kriger oppstår ofte på bakgrunn av blant annet forholdene som er nevnt nedenfor. Undersøk årsakene til andre verdenskrig, og vurder hvilke som passer til denne krigen. Hvilke andre årsaker mener du må med i tillegg?
 - Regionale maktkamper om et område
 - Etniske konflikter mellom folkegrupper
 - Økonomiske konflikter om tilgangen til ressurser
 - Religiøse konflikter
 - Ideologiske konflikter
 - Følelse av urettferdighet
- 3 Lag et SPØKT-skjema over konsekvenser av andre verdenskrig – i Norden og verden.
- 4 Lag en venndiagram over likheter og forskjeller mellom første og andre verdenskrig. Les mer om venndiagram på side 600.
- 5 Skriv en tekst på ca. en halv side med tittel «Holocaust». Ta gjerne utgangspunkt i ett eller flere av følgende begreper: sosialdarwinisme, getto, vitenskap, Auschwitz, teknologi, industri, rasisme, folkemord, jødestjerne, deportasjon, lover, folkeføllesskapet, eiendeler, gasskamre, østfronten, Krystallnatten.
- 6 Tolk en tabell. Se på tabellen over tapene av liv under andre verdenskrig på side 365. Hvilket land hadde flest falne i absolutte tall? Hvilket land hadde flest falne i andel av befolkningen? Er det noe du blir overrasket over i denne tabellen?
- 7 Tolk et bilde. Bildet på side 361 er tatt i Warszawa i mai 1943 etter den jødiske oppstanden i gettoen der. Bildet har blitt et kjent symbol for holocaust. Hva gjør bildet spesielt virkningsfullt? Hvilken rolle spiller bilder som kilder i forbindelse med andre verdenskrig og andre konflikter?
- 8 Kvinnenes rolle. I blant annet USA og Storbritannia ble kvinnene kalt ut til å jobbe i fabrikkene. Det skjedde ikke i Tyskland. Sovjetunionen var det eneste landet som brukte kvinner i kampbataljoner. Hva kan forklare disse forskjellene?
- 9 Tolk en kilde. VG, 9. august 1945.

«Det ser ut som en veldig dampveivals har fart over Hiroshima», fortalte en av rekognoseringsflygerne, som i dag vendte tilbake etter en tur over den atombombesprenge japanske havneby. «Vi har aldri sett maken til slike ruiner. De ligner ikke det vi har sett i Europa, hvor husrekene står som tanngarder. Her er alt jevnet fullstendig med jorden. Det hele er blitt en eneste diger svart flekk som det fremdeles ryker av». «Det virker som om byen er kastet på sjøen», fortalte en annen flyger.

 - a Hva slags kilde er dette?
 - b Hvilket inntrykk gir kilden av ødeleggelsene etter atombomben?
 - c Kan det forsvares at USA brukte atombomber på de japanske byene? Hvilke argumenter for og imot vil du trekke fram for å diskutere dette spørsmålet?
- 10 Kontroversielle temaer
 - a Sovjetunionens røde armé befrikk Nord-Norge i siste del av krigen. Flere av de sovjetiske kirkegårdene i Norge der soldatene fra den røde armé ligger, har vært rotet til, ødelagt og neglisjert. Hvorfor, tror du?
 - b Under krigen døde flere krigsfanger i Norge av utenlandsk opprinnelse enn nordmenn til sammen i krigen. Hvorfor har vi hørt så lite om deres historie?

Litteraturliste

- Antony Beevor: *Stalingrad*. 1998
 Antony Beevor: *The Second World War*. 2012
 Joachim Fest: *I Hitlers bunker, det tredje rikets siste dager*. 2004
 Laurence Rees: *Nazistene*. 2006
 Laurence Rees: *Auschwitz, nazistene og den endelige løsningen*. 2007
 Peter N. Stearns: *World Civilizations, the Global Experience*, 2004

Ny krig og et vanskelig oppgjør

Andre verdenskrig nådde Norge våren 1940. Tyske soldater inntok landet uten store problemer. Selv om kampene i Nord-Norge trakk ut, sørget krigsutviklingen på kontinentet for at Norge kapitulerte allerede i juni. Vidkun Quisling og hans parti Nasjonal Samling ble det eneste lovlige partiet i Norge.

Etter krigen hadde Norge et svært omfattende rettsoppgjør. Titusener av nordmenn ble dømt som landssvikere. Selv om Norge på mange måter kom bedre fra krigen enn mange andre land, kom den til å prege landet og innbyggerne i generasjoner.

Dette har skjedd

Norge hadde bak seg en periode med stor industriell vekst og modernisering. Da den første verdenskrig brøt ut, ble også Norge påvirket. Etter krigen økte klasseforskjellene i landet, og en periode med store stridigheter både i arbeidsliv og politikken bidro til dyp splittelse i den norske befolkningen. Samtidig ble landet rammet av økonomiske kriser. Arbeidsledigheten var høy.

Bønder mistet gårdene sine. Banker gikk konkurs, og bedrifter ble lagt ned. Utover i 1930-årene bedret økonomien seg igjen, og konfliktene ble ytterligere dempet da Arbeiderpartiet og Bondepartiet fant sammen i det såkalte kriseforliket. Men ingen visste at nok en verdenskrig nærmet seg.

Slik så det ut

- 1940 • **9. april**
Norge angripes
- **10. juni**
Norge kapitulerer
- **25. september**
Rikskommissær Josef Terboven utnevner et kommissarisk statsråd. Nasjonal Samling blir det eneste lovlige politiske partiet
- **22. november**
Idrettsstreiken

- 1941 • **10. september**
Viggo Hansteen og Rolf Wickstrøm henrettes som de første under okkupasjonen

- 1942 • **1. februar**
Vidkun Quisling utnevnes til ministerpresident
- **26. oktober**
Deportasjonen av de norske jødene til tyske konsentrasjonsleire starter

- 1943 • **27. februar**
Tungtvannssaksjonen på Rjukan. Alliert sabotasjeaksjon for å stanse utviklingen av en tysk atombombe

- 1944 • **19. mai**
Hjemmefronten sprenger arbeidskontoret i Akersgata 55. Det regnes som en av krigens viktigste sabotasjeaksjoner
- **28. oktober**
Tvangsevakuering av Finnmark. Tyskerne bruker den brente jords taktikk over hele landsdelen

- 1945 • **8. mai**
De tyske styrkene i Norge kapitulerer
- **7. juni**
Kong Haakon vender tilbake til Oslo fra London

Krigen i Norge

Landet invaderes

9. april. De ser båtene. Først som ubestemmelige silhuetter, som skygger i mørket. Det er norske vaktbåter ved Færder fyr som i den dunkle skodda får øye på de mørklagte skipene. Anført av krysseren «Blücher» er flere tyske skip på vei mot Norge. Det er våren 1940, og invasjonen har startet.

Klokken 04.21 har kommandanten ved Oscarsborg gitt ordre om å skyte mot skipene som glir innover Oslofjorden. Det drønner voldsomt fra de gamle kanonene. To granater treffer skipet. Det brenner. Deretter blir det skutt med mindre batterier fra den andre siden av sundet. Fem minutter senere får skipet nådestøtet der det glir sakte gjennom sundet. «Blücher» torpederes og kommer til å synke. Hundrevis av tyske soldater mister livet i det iskalde vannet. De andre tyske skipene snur og forsvinner sørover.

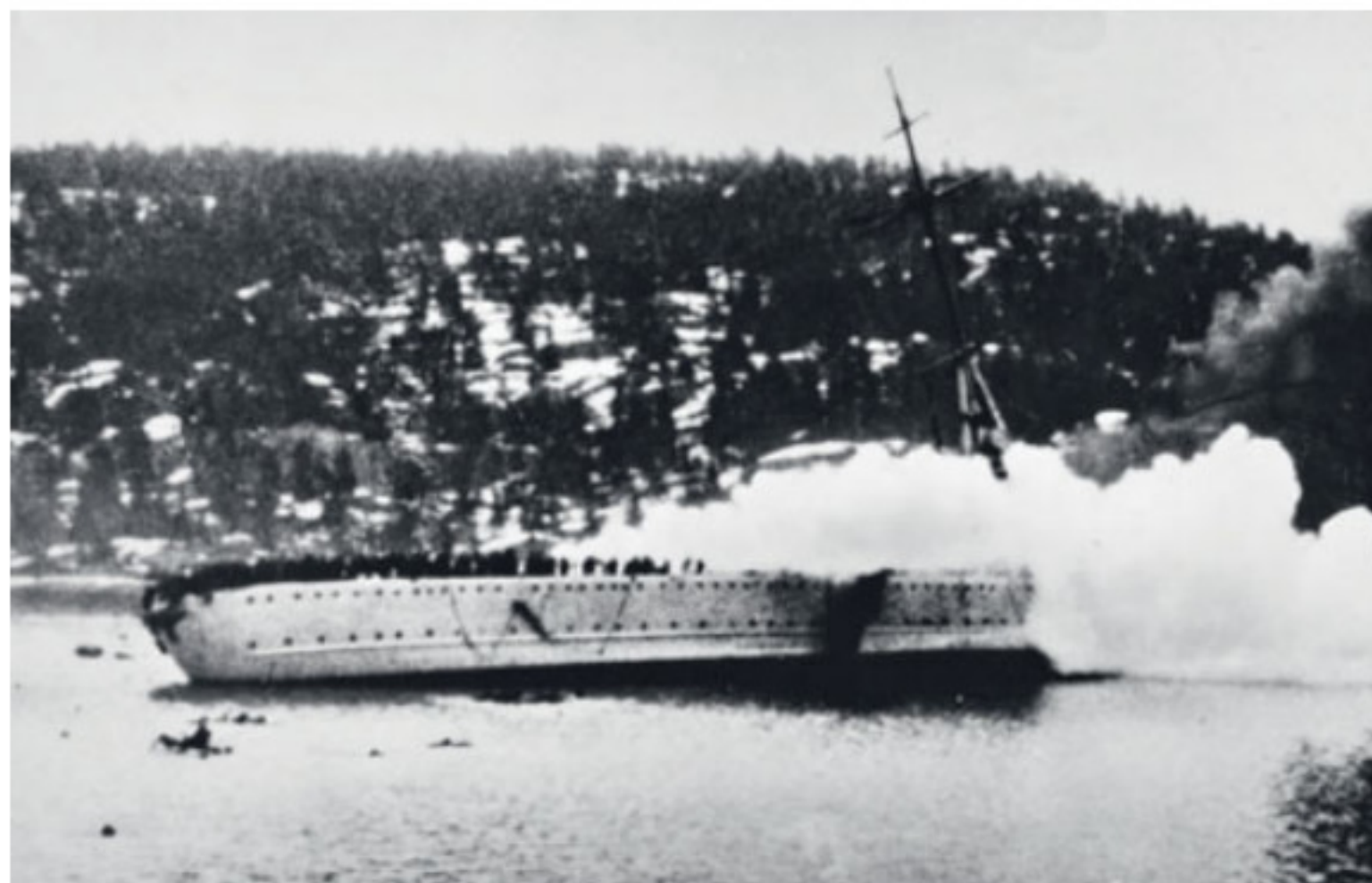
Dette er imidlertid bare en liten del av fortellingen om 9. april, om datoen som skulle risses inn som et symbol i den felles norske hukommelsen: «Aldri mer 9. april.» Til tross for senkningen av «Blücher» lot ikke den tyske invasjonen seg stoppe. Snart var flyangrepet over Oslo i gang, og det norske forsvaret var dårlig forberedt. En rekke byer, så langt nord som til Narvik, ble hærtatt på bare noen få timer den morgenen.

Det tyske angrepet var effektivt og vellykket.

Hvorfor Norge?

Hvilken interesse hadde de krigførende partene av et relativt fattig land helt nord i Europa? Norge hadde ønsket om å være en nøytral part også i denne krigen, en krig som allerede hadde pågått i sju måneder. Nordmenn flest ble derfor overrasket da angrepet kom. Men Norge hadde vært en del av både tyskernes og de alliertes krigsplaner en stund. Først og fremst var landet i nord av interesse på grunn av sin lange kystlinje. Der kunne man anlegge støttepunkter for fly og krigsskip. Tyskerne ville unngå å bli sperret ute fra Atlanterhavet, og begge parter ønsket å hindre den

Drøbaksundet natten til 9. april 1940. Blücher er senket, soldater svømmer mot land.

andre i å kontrollere Norge og havene utenfor. I tillegg var Norge rikt på fisk som kunne forsyne et krigsherjet folk, og enda viktigere: metaller. Svensk jernmalm ble fraktet ut gjennom havna i Narvik. De hardeste kampene i Norge fant sted i nord.

Det norske forsvaret var dårlig rustet for et angrep. Mellomkrigstidens tøffe økonomiske kår og elendige statsfinanser gjorde at Norge ikke hadde styrket forsvaret. Landet var uforberedt på angrep både når det gjaldt soldater, trening og våpen.

Motstanden var spredt og dårlig organisert. Det må ha vært forvirrende uker for norske soldater. I en radiotale ga Vidkun Quisling ordre om å stanse all motstand, og en del av de norske offiserene sympatiserte med tyskerne. Noen avdelinger la umiddelbart ned våpnene og overga seg til tyskerne uten motstand.

En viktig effekt av at «Blücher» ble senket og angrepet på Oslo bremsset, var at kongen, Stortinget og regjeringen kunne flykte med toget til Hamar om morgenen. Da tyske soldater tok opp jakten på dem, fortsatte flukten innover i landet. Om kvelden, i Elverum, ble det holdt et møte der Stortinget bestemte at regjeringen alene skulle få ansvar for å ta beslutninger og ivareta Norges interesser. Dette er kjent som Elverumsfullmakten. Da et tysk sendebud kom for å forhandle med kongen, nektet kong Haakon å utnevne Quisling som statsminister. Han ville heller abdisere. Denne motstandsviljen skulle gjøre kongen til en samlende kraft under krigen.

«Jeg har nøye prøvd meg selv og overveid min stilling, og jeg kan ikke utnevne Quisling, som jeg vet ingen tillit har – hverken i vårt folk som helhet, eller i dets representasjon – Stortinget – til statsminister.»

Regjeringen sluttet seg enstemmig til kongens standpunkt. Nå var det ingen vei tilbake.

Hardest i nord

9. april seilte ti tyske krigsskip inn til Narvik. Norske panserskip ble senket, og 2000 spesialsoldater inntok byen. Noen dager senere senket allierte styrker hele den tyske flåten og presset tyskerne inn mot svenskegrensen. Dette ble regnet som de alliertes første seier mot tyskerne, og hendelsen fikk stor internasjonal oppmerksomhet.

I Norge pågikk kampene i omkring to måneder, hovedsakelig i nord der et mer vellykket felttog så ut til å holde tyskerne på avstand. Men så fikk krigen i Europa konsekvenser for Norge. Frankrike brøt sammen på vestfronten, og de allierte besluttet å trekke seg ut av Norge for å konsentrere seg om kamper på kontinentet. Den norske regjeringen hadde flyktet gjennom landet og nordover til Tromsø, og derfra i eksil til Storbritannia. Med seg hadde de gullbeholdningen til Norges Bank. 3000 gullbarrer på til sammen 49 tonn!

Eksilregjeringen i London skulle få en utfordrende oppgave. Det kunne se ut som om regjeringsmedlemmene hadde rømt med halen mellom beina fra et ydmykende militært nederlag. Hvordan kunne Norge bli invadert så lett? Kritikken mot regjeringen og debatten rundt dette spørsmålet pågikk både under og etter krigen. Likevel klarte regjeringen å bygge opp en viktig posisjon i motstandskampen, og de kommuniserte

Studer bildekollasjen på side 368. Hvorfor er akkurat disse bildene plukket ut til å innlede dette kapitlet, tror du? Hva er sammenhengen mellom dem? Diskuter om mulig dette spørsmålet med en medelev før du begynner lesingen.

Narvik 1940.

Vidkun Quisling (1887–1945). Begrepet «quisling» er i dag synonymt med «sviker» eller «landsforræder», også på engelsk.

med det norske folket via BBCs radiosendinger. Mye av sin legitimitet fikk regjeringen fra kong Haakon, som med sin steile motstand mot tyskerne ble et samlende nasjonalt symbol. Han sto hele veien ved regjeringens side.

10. juni 1940 kapitulerte Norge. To måneder etter invasjonen var Norge okkupert.

Radiokuppet

Først var det stille. Bare en svak knitring fra radioapparatet. Så en stemme: «Vidkun Quisling, den norske regjeringens nye sjef, gir nå en erklæring til det norske folk.» Hva tenkte folk der de satt samlet rundt radioene om kvelden 9. april? I løpet av en dag var Norge hærtatt, og Vidkun Quisling, lederen for et fram til nå ubetydelig og lite parti, forkynnte på direkten at Nasjonal Samling hadde tatt makten i landet, og at han hadde oppnevnt en ny regjering. All motstand måtte opphøre. Folk måtte gå tilbake til sitt vanlige arbeid, og ifølge Quisling skulle militæret nå lyde hans ordre. «Jeg tilføyer, at slik situasjonen har utviklet seg, er enhver fortsatt motstand ikke bare nytteløs, men direkte ensbetydende med kriminell ødeleggelse av liv og eiendom.»

Denne talen ble senere kalt det første statskuppet over radio. Quisling hadde troppet opp i NRK og utnyttet det nye mediets store kraft. Andre verdenskrig ble den første radiokrigen, der de ulike partene kappet om å formidle sin versjon av virkeligheten. De fleste i Norge møtte krigen nettopp gjennom radioen. Hva folk hørte, og hvem de hørte på, var avgjørende for hvordan de forholdt seg til sine omgivelser. Mediet var makt. For å få kontroll over denne makten startet tyskerne inndragningen av radioapparatene høsten 1941. Mange nordmenn lyttet til BBCs sendinger og kunne på den måten følge krigsutviklingen uten at den var preget av tysk propaganda. Derfor ble det også viktig for mange å skjule radioapparatene sine da det ble forbudt å lytte til dem. Budskapet fra radiosendingene ble gjerne videreformidlet i illegale aviser som

florerte i krigsårene. De vanlige norske avisene var underlagt tyskernes sensur og instruksjoner. Mange redaktører og journalister i Europa bøyd av for okkupantens ønsker. I Norge gjorde for eksempel Aftenposten og Morgenbladet dette. Aviser som gjorde motstand, ble lagt ned.

Da Quisling dro fra NRK om kvelden 9. april, var det etter å ha tatt i bruk et effektivt og moderne medium for å kuppe makten i kaoset som rådde i Norge. Men lederen av Nasjonal Samling lyktes bare i noen dager.

Nasjonal Samling

Nasjonal Samling var et lite parti i 1940. Da krigen kom, var det svekket av indre strid og dårlige valgresultater. Bare sju år tidligere var partiet blitt stiftet av Vidkun Quisling. Det var et nasjonalistisk parti med sterke innslag av fascisme. NS så for

Hvor lett er det for styresmakterne å forme folks holdninger og meninger i dagens mediasamfunn, tror du?

seg en sterk stat med en sterk leder, en «fører», og anså Sovjetunionen og kommunismen som sine største fiender. Hovedtanken var å erstatte politisk rot og uenighet med samling rundt denne sterke lederen, et slags visjonært overmenneske. Fra flere norske raseideologer og det tyske nazistpartiet (NSDAP) hadde NS hentet tanker om rasehygiene, om forakt for svakhet og ideen om at dårlig arvemateriale spredte seg nedover i generasjonene. Man måtte verne om den sunne, norske rasen, hevdet NS. Det gamle Norge skulle reises igjen med orden og disiplin. Partiet brukte symboler fra vikingmytologien og gammelnorske betegnelser for å bygge opp under det nasjonalistiske, og som andre politiske massebevegelser den gangen var de opptatt av uniformering.

Før krigen hadde partiet noen få tusen medlemmer, men i 1943 var 43 000 nordmenn blitt NS-medlemmer. Hvem var disse menneskene? De kom fra alle lag av befolkningen: arbeidere, bønder og offentlig ansatte. Oppslutningen var størst på Østlandet og i Trøndelag. I starten av krigen var terskelen lavere for å melde seg inn. Da så Tyskland ut til å seire på alle fronter, og det fantes ingen sterk motstand i Norge. Mange regnet krigen som avsluttet her til lands. NS argumenterte med at de var de eneste som kunne få til en fredsløsning med tyskerne.

De fleste som meldte seg inn i partiet, gjorde det frivillig. De trodde på det politiske budskapet. Men det fantes også andre grunner for medlemskap. Noen ble presset inn. De kunne miste jobben om de lot være. Andre igjen så muligheter til å få fart på egen karriere i en urolig tid med store omskiftninger. Da krigslykken snudde, sank antall medlemmer gradvis fram mot frigjøringen.

Terboven tar kontrollen

Bare noen dager etter invasjonen forsto de tyske lederne i Norge at Vidkun Quislings kupp 9. april førte til ekstra motstand blant nordmennene. Han var et hinder for samarbeid, mente de, og det lå definitivt i tyskernes interesse at samfunnet fungerte omtrent som normalt. De avsatte derfor Quisling 15. april til fordel for et sivilt administrasjonsråd av norske embetsmenn som skulle lede forvaltningen i de tyskokkuperte områdene.

Like etter ble Josef Terboven utnevnt til Reichskommissar. Terboven var direkte underlagt Adolf Hitler og ble gitt diktatorisk myndighet i sitt styre av Norge. Terboven var heller ikke spesielt begeistret for Quisling, men sterke krefter i Berlin sto på NS-lederens side. I en radiotale i september 1940 kunne Terboven fortelle at kongen og regjeringen var avsatt, og at NS nå var det eneste politiske partiet som ikke var forbudt. Dette ble fulgt opp med økt press og krav om kontroll av politiske partier, organisasjoner og pressen. Terboven utnevnte et *kommissarisk statsråd* som stort sett besto av NS-medlemmer, for å bestyre departementene i landet. På mange måter var dette et kompromiss fra Terbovens side. Maktkampen mellom ham og Quisling hadde pågått hele sommeren. Hitler ønsket at NS skulle få sin plass i styret av Norge, og hadde uttrykt sin støtte til Quisling, mens Terboven i utgangspunktet hadde ønsket et mer direkte tysk styre. 1. februar 1942 ble Quisling utnevnt til ministerpresident og fikk danne sin egen regjering. Han kunne da utøve en viss makt, men i realiteten beholdt tyskerne kontrollen.

NS hevdet at de sto for en norsk nasjonal revolusjon, men i virkeligheten fattet de ingen viktige beslutninger uten tysk godkjenning. Tanken om et «fritt» Norge styrt av NS viste seg urealistisk. Hitler hadde ingenting til overs for denne planen, og NS hadde altfor liten støtte i folket til å styre på egen hånd. I stedet ble de et redskap for tyskerne.

- • **kommissarisk statsråd:** et ikke demokratisk basert statsråd, satt sammen av statsråder valgt ut av den tyske okkupasjonsmakten

Nasjonal Samling brukte det historiske solkorset som sitt symbol. **Hvorfor tror du de brukte et så gammelt symbol?**

Hvordan foregikk selve okkupasjonen av Norge? Skriv fire setninger der du oppsummerer dette. Bruk begrepene *først – siden – til slutt* som innledning til setningene dine.

Hvorfor tror du idrettsforeningene var så viktige for NS?

Sivil motstand

Nasjonal Samling forsøkte å nazifisere samfunnet, noe som økte den sivile motstanden. Høsten 1940 startet partiet arbeidet med å få kontroll over de store organisasjonene i landet.

Noe av det første NS kastet seg over, var idrettsbevegelsen. Den hadde rundt 300 000 medlemmer, de fleste av dem unge. Da Idrettsforbundet nektet nazistisk innblanding, sørget NS for å lage et nytt forbund med sine egne folk som ledere. Dette forbundet ble ingen suksess. Idrettsmedlemmene meldte seg ut, og «Idrettsstreiken» varte hele krigen igjennom. Folk flest nektet å møte opp på myndighetens arrangementer. I stedet arrangerte de sine egne stevner.

På mange måter var det en kamp om tankene, en «holdningskamp». Hvilke ideer skulle få lov til å gjennomsyre samfunnet? Hva skulle du lære i skolen? Hva skulle prege din hverdag? Det er vanskelig å forestille seg nå hvordan hverdagen

var da den sivile motstanden bredte om seg. Alt ser som regel klarere og enklere ut når vi ser tilbake. Men motstanden reiste seg i en periode der det ikke var lov å holde møter eller demonstrere. Avisene var kontrollert av nazistene. Bare ett politisk parti var tillatt, og radioapparatene var beslaglagt. Samtidig var nazistene på høyden av sin makt i Europa. Vinteren og våren 1942 kontrollerte de mesteparten av kontinentet, og offensiven mot Sovjetunionen var fortsatt vellykket.

Motstand kunne være så mangt: fra å gå med binders i jakkeslaget og en rød topp lue som symboliserte motstand mot okkupanten, til å male kongens navn på gatehjørner eller lese illegale aviser. Den sivile motstanden bredte om seg, men motstanden i det okkuperte Norge skulle etter hvert også ta mer militære former.

Radioapparater ble konfiskert av okkupasjonsmakten, men mange fant veier å omgå forbudet på. Det er uklart om dette fotografiet er arrangert og tatt etter krigen. [Kan du tenke noen grunner til at bildet eventuelt ikke er tatt under krigen?](#)

Motstand mot NS

Det var ikke bare idrettsforeninger som ble forsøkt kontrollert av NS. I alle organisasjoner møtte NS motstand. Arbeiderorganisasjoner, handelsforbund, lærerorganisasjon, legeförening, kvinneorganisasjoner – alle protesterte mot voldshandlinger og brudd på folkeretten. Også kirken ble tidlig sentral i den sivile motstandskampen og protesterte mot makthaverne.

En av de mest omfattende reaksjonene kom da partiet ville ta kontrollen over den yngre generasjonen. NS mente at lærere skulle samles i eget NS-styrt forbund, og alle unge mellom 10 og 18 år skulle meldes inn i partiet. Da protesterte både lærere og foreldre. Titusener av protestbrev strømmet inn til myndighetene, og NS svarte med å arrestere 1100 lærere og sende dem til Finnmark på tvangsarbeid.

Militær motstand

Mange nordmenn fikk militær trening i utlandet for å kunne settes inn i eventuelle militære operasjoner i Norge. Sammen med kongen, regjeringen og tusener av krigsseilere utgjorde de det som har blitt kalt «Utefronten». De kjempet videre mot tyskerne utenfor Norges grenser. Spesielt de norske sjøfolkene gjorde en bemerkelsesverdig innsats i sitt arbeid med å frakte materiell, tropper og forsyninger for de allierte. Norske sjøfolk, rundt 24 000 av dem, seilte på alle verdens hav. De deltok i de store sjøslagene og regnes som det viktigste norske bidraget til alliert seier. Mange seilte hele krigen igjennom, og mange kom senere til å slite med varig angst og psykiske skader etter å ha levd med konstant frykt for torpederinger i år etter år.

Hjemme i Norge fikk «Hjemmefronten» etter hvert en militær organisasjon: Milorg. Den var tenkt å tre inn bak tyske linjer ved en alliert invasjon, og besto av soldater og offiserer som hadde gjemt unna våpen og holdt kontakten seg imellom etter invasjonen. Etter hvert kom flere til, og organisasjonen tok sakte, men sikkert form i løpet av krigens første år. Den allierte invasjonen kom aldri, men Milorg organiserte, i samarbeid med eksilregjeringen og britisk militærapparat, flere sabotasjeaksjoner og likvideringer mot slutten av krigen. I tillegg var det kommunistiske sabotasjegrupper som sto for flere av aksjonene mot okkupanten. Etter at Tyskland angrep Sovjetunionen i juni 1941, ble kommunistiske motstandsfolk i Norge aktive i sitt motstandsarbeid. Mange ble drept og torturert.

I det store og det hele var den militære motstanden i Norge aldri spesielt omfattende. De største skadene var det allierte bombefly som påførte i sine bombetokt over viktige industrianlegg i Norge. Nesten 1800 sivile nordmenn omkom i krigen.

Aksjoner og «Gutta på skauen»

En av de viktigste seirene i motstandsarbeidet kom våren 1944. Tyskernes problemer på slagmarken skapte behov for nye mannskaper fra okkuperte land. Tre årskull med norsk ungdom ble kalt inn til arbeidstjeneste. Man fryktet dette betydde at

Sivil motstand. Mange steder i Norge kan vi finne kongens monogram H7, teksten «Leve kongen» eller V-tegnet malt inn i fjell, risset inn i trær eller tilsvarende. Her ser vi en gruppe skiløpere som viser sin motstand mot okkupasjonsmakten.

Venstre: En gruppe av gutta på skauen under krigen (udatert). Høyre: Fra filmen «Max Manus» (2008). [Hvilke norske filmer om krigen kjenner du? Hva tenker du om framstillingen av norsk krigshistorie i disse filmene?](#)

ungdom skulle tvinges ut i krigen på tysk side. Kvelden før de skulle møte opp til registrering på arbeidskontoret i Akersgata 55, ble en sabotasjeaksjon satt i gang av ledelsen i Hjemmefronten. De ville sprengte Akersgata 55 slik at ungdommen morgenen etter møtte en rykende branntomt. Leder av Oslo-gjengen Gunnar Sønsteby fikk oppdraget, og bare få timer senere syklet han og hans gruppe ned til bygningen med flere kilo dynamitt i en svart veske på sykkelkelen.

« Vi kom ned til plassen utenfor Akersgaten 55 og satte fra oss syklene inn til veggen. Max skulle dekke oss opp hvis det ble bråk. Vi kom opp i tredje etasje og inn døren til selve kontorene. Gregers gikk straks til venstre bort i et hjørne, satte ned vesken og begynte å gjøre ladningen klar. Jeg gikk bort til den lange ekspedisjonsluken, og her var det fullt av folk innenfor. På et gitt signal tente Gregers lunten, og nå hadde vi to minutter å gjøre på. Jeg hadde på meg en lys anorakk, og for å gjøre meg litt ugjenkjennelig for folkene på kontoret, tok jeg på meg et par solbriller. Så høyt jeg overhodet kunne, skrek jeg nå: – Kom dere ut! Huset går i lufta om to minutter!

Gunnar Sønsteby: Rapport fra «nr. 24»

Huset gikk i lufta, og sabotasjeaksjonen var effektiv.

Hvem: Gutta på skauen

Når: 1944–1945

Hva: En del av den militære, norske motstandsbevegelsen.

Mange unge nordmenn fulgte oppfordringen fra Hjemmefronten om å nekte å delta i tysk arbeidstjeneste i 1944. For dem som nektet, hadde Milorg satt opp leirer i skogen. Enkelte av ungdommene flyktet til Sverige, mens andre ble igjen i skogen og fikk militær trening. Det er fra denne gruppa uttrykket «Gutta på skauen» har sin opprinnelse. Gutta på skauen fikk rykte på seg for å være tøffe, unge menn som lå i skogen med våpen, klare til å slåss – dette til tross for at de færreste av dem faktisk endte i kamp mot tyskere.

Likvideringer og hevnaksjoner

Det står en kvinne og venter på en øde jernbanestasjon i Trøndelag. Hun holder en konvolutt. Det er en skikkelig uværskveld, november 1944. Toget er tre timer forsinket. «Hvorfor leverer hun ikke bare brevet på stasjonen?» tenker telegrafisten på stedet som har sett henne stå der og vente. Når toget omsider kommer, går hun rett bort til postvogna og dytter brevet inn i sprekken. Så forsvinner hun.

Telegrafisten går bort til postvogna og ber mannen der ta en ekstra titt på brevet. Det er adressert til Statspolitiet i Trondheim og inneholder en liste på 19 navn fra bygda som kvinnen angir for motstandsarbeid.

Få dager senere blir kvinnen hentet ved gården der hun jobber som husholder-ske. Borghild heter hun. To menn tar henne med. De er kledd som tyske soldater, men er i virkeligheten norske motstandsfolk. De tar henne til ei bru i nærheten, skyter henne og kaster henne i fossen. Liket driver under isen og blir borte.

Hjemmefronten likviderte for å hindre at egne nettverk ble rullet opp, de ville advare mot samarbeid med fienden, og de ønsket å eliminere sentrale personer i okkupasjonsmakten. Norge var ikke et spesielt voldelig samfunn. Landet hadde ikke vært i krig siden 1814, og stilt overfor en overlegen okkupasjonsmakt tok det tid å utvikle metoder som kunne ramme tyskerne. Milorg holdt en lav profil helt fram til høsten 1944, da de etter press fra allierte og på grunn av indre misnøye trappet opp aktiviteten. Tyske hevnaksjoner, trusler om dødsstraff, tortur og henrettelser fungerte lenge som en brems på den militære motstanden. Men da krigen trakk ut, økte aksepten for bruk av militære midler både i Milorg og befolkningen. Flere sabotasjeaksjoner ble gjennomført, og antallet likvideringer økte kraftig. Tallene er omstridt, men rundt 80 personer ble likvidert av forskjellige deler av motstandsbevegelsen i Norge under krigen. Fem av disse var kvinner.

Det hendte tyskerne tok i bruk harde *represalier* også mot sivilbefolkningen. Et av de verste eksemplene er fra bygda Telavåg i Hordaland. Da to Gestapo-offiserer ble drept i kamp med norske motstandsfolk, ble hele bygda lagt øde. Josef Terboven kom personlig til Telavåg for å se til at bygda ble straffet. Tyskerne sprengte hus, slepte bort båter og avlivet husdyrene. Alle voksne menn ble sendt til konsentrasjonsleiren Sachsenhausen, der nesten halvparten av dem døde. De andre innbyggerne ble internert andre steder i Norge resten av krigen. I tillegg ble 18 fanger som var arrestert for helt andre forhold, henrettet. Tyske represalier kunne være nådeløse og virket nok avskrekkende på nordmenn.

Er det i noen situasjoner akseptabelt å drepe?

Drapet på Marthinsen

I februar 1945 satte Hjemmefronten i verk operasjon «Buzzard». Sjefen for Statspolitiet og Hirden, Karl A. Marthinsen, skulle likvideres til tross for frykten for harde represalier. Gjemt bak en vedstabel ventet Milorg-soldatene på ham i snøen med maskingeværer. Marthinsen ble drept med flere skudd i forsetet på en bil i nærheten av sitt hjem på Blindern i Oslo. Som hevn og til avskrekking ble 28 nordmenn som var involvert i motstandsarbeid, drept av tyskerne.

Hverdagsliv under krigen

Hvordan var krigen for folk flest? I etterkant er det ofte militærhistorie som dominerer. En historie om voldsomme slag og bombing, om nesten ufattelige tall og uforglemmelige datoer. Men hvordan var krigen for den jevne nordmann?

Krigen artet seg forskjellig for folk. Noen mistet livet, satt fanget og ble torturert. Andre hadde et uproblematisk forhold til tyskerne. Noen ble rike på å samarbeide med dem. Andre ofret sitt liv for nazismens sak. Men for de fleste handlet krigsårene om å skape en best mulig hverdag for seg selv og sine nærmeste.

Andre verdenskrig hadde katastrofale konsekvenser for store deler av den europeiske befolkningen. Tallene kan gi et slags bilde av hvordan grusomhetene rammet: Polen mistet 17 prosent av befolkningen sin, mer enn 6 av 35 millioner. Jugoslavia mistet 10 prosent og Sovjetunionen 6 prosent. Norge mistet 0,03

prosent. Selv om krigen naturligvis var en enorm belastning for mange i landet, slapp Norge relativt billig unna den tyske okkupasjonen.

Hvorfor ble det sånn? Det er flere grunner til det. Nordmenn, med sitt blonde hår og blå øyne, lå nær opp mot det tyske idealet om den ariske rasen. Stort sett lignet vi våre okkupanter. Dessuten bodde det få jøder i Norge. Få byer og bygder ble utsatt for bombing eller strids-handlinger, og ganske raskt kom det til en slags «normaltilstand» der folk måtte forholde seg til okkupanten – og omvendt. ■

Matauk og villagriser

Overalt hvor du gikk, var du nødt til å kunne vise passet ditt og gjøre rede for hvem du var, og hva du drev med. Under krigen var samfunnet gjennomregulert. Det var nok den effekten av krigen folk flest merket best. Skulle du på lengre reiser innenlands, trengte du polititillatelse. Daglige innkjøp ble foretatt med rasjoneringskort. Krisetider og en befolkning som økte med hundretusener av soldater og krigsfanger, satte press på produksjonen. Plutselig ble det en utfordring for mange å skaffe nok mat. En oppgave som tidligere hadde vært enkel og dagligdags, kunne nå kreve timevis i kø.

Folk gjorde det de kunne for å sørge for sine nærmeste. Flere dyrket små jordlapper som de fikk leie, eller de plantet grønnsaker i hagen for å spe på rasjo-

nene, matauk. Mange hadde såkalte villagriser eller villahøner. Det var dyr som ble holdt i villastrøk, gjerne i kjellere eller på verandaer, og som ble føret med matavfall og annet man kunne oppdrive. Mangelen på råvarer førte til en rekke kreative erstatningsløsninger. Krisekrem var en blanding av skummetmelk, potetmel og revet potet som ble pisket til det lignet en krem. Likeledes fant folk erstatninger for såpe, kaffe, brød og tobakk. Svartebørshandelen florerte. Hadde du penger nok, kunne du for eksempel skaffe deg et brød for 15 kroner eller kaffe til flere hundre kroner kiloet.

Antall tyverier økte betraktelig i krigsårene. Folk stjal tøy fra tørkestativ, rasjoneringskort, sykler og matvarer der det var å finne. Krig setter press på moralen.

Nordmenn og tyskere

Flertallet av de tyske soldatene som ble sendt til Norge, var vanlige vernepliktige. De var ikke vant til kamp i frontlinjene og kjente ikke til den brutaliteten som ble en del av krigen lenger sør. Sammenlignet med resten av Europa ble den norske sivilbefolkningen behandlet godt.

Det var også i tyskernes interesse å ha et godt og relativt fredelig forhold til lokalbefolkningen. Upopulære Vidkun Quisling og Nasjonal Samling ble holdt i stramme tøyler for ikke å provosere til motstandskamp og protester. Så lenge det var fredelige tilstander i Norge, kunne norsk industri jobbe videre med nesten uforminsket kraft og forsyne et trengende, tysk krigsmaskineri og en presset tysk befolkning med materiell og råvarer. Nordmenn innrettet seg stort sett etter tyskernes ønsker og forsynte okkupanten med viktig krigsmateriell som aluminium, kobber og svovel, samt store mengder fisk som kom den tyske befolkningen til gode. Omtrent 130 000 nordmenn arbeidet på tyske anlegg. Norske selskaper bidro med ekspertise, maskiner og arbeidskraft for tyskerne.

Graden av samarbeid med okkupanten var et tilbakevendende problem. Hva var egentlig akseptabelt? Produksjon av viktige varer, fordeling av mat og opprettholdelse av ro og orden var nødvendig, men når gikk man over grensa?

I krigsårene var folketallet i Norge på om lag 3 millioner. På det meste var det en halv million tyskere i landet, i de siste krigsårene rundt 350 000. Mange steder levde folk tett på de tyske soldatene, og med årene ble det for mange viktigst å komme overens. Dette virket andre veien også. Jo lenger de tyske soldatene oppholdt seg i Norge og i forskjellige lokalsamfunn, desto større forståelse viste de overfor lokalbefolkningen. Vennskap oppsto. Kjærlighetsforhold også. Mange nordmenn opplevde at det var mennesker de hadde med å gjøre, ikke bare en fiende. ■

Levestandarden ble dårligere, og det var mangel på viktige varer, men folk led stort sett ingen nød. Med hjelp fra naboer, matauk og sparsommelighet klarte de fleste seg ganske bra.

Om kveldene og om natta var byene helt mørke. Det var påbudt med blendingsgardiner som hindret lys i å komme ut av vinduene og dermed skulle gjøre det vanskeligere for fly å navigere over byer og tettsteder. Også tilfluktsrom ble en del av hverdagen. Gikk flyalarmen, var det om å gjøre å finne det nærmeste tilfluktsrommet og holde seg der til faren var over. ■

Hvordan tror du det var å leve under krigen? Hva kjennetegner hverdagslivet under krigen, slik det er beskrevet her? Om du kjenner noen som levde under krigen, spør gjerne disse også for å fylle ut bildet.

Et paradoks

For mange nordmenn kom krigen til å bety en forbedring av den personlige økonomien. Det var nok av arbeid. Inntektene økte, og samtidig var det færre ting å bruke pengene på. Dermed vokste bankinnskuddene. Mange benyttet muligheten til å betale ned gammel gjeld fra de tøffe mellomkrigsårene. Skatteinntektene i kommunene økte. Mange gikk med overskudd, og etter krigen var de store økonomiske problemene fra mellomkrigstiden borte.

Folks hverdag ble likevel vanskeligere, selv om frontene var langt unna, og Norge unnslopp de verste krigshandlingene. I alt mistet over 10 000 nordmenn livet i krigen. Blant disse var det soldater, krigsseilere, motstandsfolk og sivile. Men frykten for bombeangrep, for familiemedlemmers sikkerhet og for en usikker framtid lar seg ikke måle eller tallfeste. Mange slet med psykiske ettervirkninger etter krigen. Spesielt gjaldt dette de norske krigsseilerne som hadde levd i krigssoner ute på det åpne hav. Rundt 3700 norske sjøfolk mistet livet på sjøen i alliert krigstjeneste.

En gruppe sto imidlertid i en særstilling etter krigsårene. For de norske jødene skulle krigen få katastrofale følger.

Nortraships kontorer i London, 1944. Risiko og store penger. Rederne kunne tjene seg rike på skipsfarten, men halvparten av den norske handelsflåten ble ødelagt.

Den norske holocaust

Hvor høyt hamrer et hjerte? Det er en morgen under krigen som skiller seg fra de andre. November 1942. Politiet samler de norske jødene. De åpner porter og banker på dører over hele Oslo. «Pakk varme klær for noen dager», sier de til familiene. «Dere skal ut og reise.»

Jødene var på nazistenes liste over mindreverdige sammen med sigøynere og homofile. Også før nazistene kom til Norge, ble jødene av mange oppfattet som annerledes. Kort tid etter okkupasjonen økte presset mot dem. Snart kom det antisemittiske artikler i pressen. Jødiske forretninger ble ødelagt og griset til, og antijødisk propaganda florerte. Politiet skaffet lister over jødene i landet. Høsten 1941 begynte

registreringen av jødernes eiendommer. Jødiske pass skulle stemples med en rød «J». «Stemplingen er gratis», ble det informert. I februar 1942 satte Politidepartementet i gang en omfattende kartlegging av jøder i Norge gjennom et spørreskjema. Der måtte alle jøder blant annet fylle ut bosted, familiesituasjon, yrke, utdanning og telefonnummer. I oktober startet arrestasjonene. Først av alle jødiske menn.

En av dem som fylte ut spørreskjemaet, var Kathe Lasnik, en 16 år gammel skoleelev i Oslo. Hun fylte ut svarene med sirlig håndskrift: fødselsdato, adresse, trosamfunn. Som yrke har hun skrevet «Skoleelev». Etter spørsmålet «Når kom De til Norge?» har hun skrevet «Alltid vært i Norge». Hvorfor skrev hun det? Da Kathe fylte ut skjemaet midt i november 1942, hadde de jødiske mennene allerede blitt arrestert. Butikker og formuer var beslaglagt. Kanskje svarte hun «Alltid vært i Norge» som en form for beskyttelse, som en slags bønn: «Jeg er en av dere, ikke gjør meg noe»?

Skjemaet til Kathe og alle de andre norske jødene ble brukt av det norske statspolitiet under arrestasjonene. De jødiske mennene i Oslo-området ble arrestert i slutten av oktober. En måned senere, om morgenen 26. november 1942, var turen kommet til kvinner og barn. Politiet banket på dører. De fant veien inn i oppganger og innkjørsler. Dette er for øvrig den eneste gangen norsk politi har fått i oppdrag å arrestere barn. Alle jødene ble samlet på kaia ved Akershus festning der skipet «Donau» ventet, og Kathe forsvant om bord sammen med hundrevis av andre jøder. Menn og kvinner, barn, syke og gamle.

Skipet satte kurs mot konsentrasjonsleirene i Tyskland med 532 jøder om bord. Av disse overlevde kun åtte stykker – alle menn. Kathe Lasnik ble sannsynligvis drept i Auschwitz bare kort tid etter ankomst. I alt ble 772 norske jøder arrestert og *deportert* i perioden 1942–1945. Bare 34 av dem overlevde.

Den dagen skipet la fra kai i Oslo, fant et avskjedsbrev veien til skolen Kathe gikk på. Hun hadde skrevet med rød fargeblyant: «Takk for meg. Nå får dere ikke se meg mer. I natt ble vi arrestert.»

I løpet av en måned etter de første arrestasjonene 26. oktober 1942 flyktet mesteparten av de norske jødene over grensa til Sverige. Mange kvinner hadde opplevd at sønner eller ektefeller var blitt arrestert, og de var skeptiske til å forlate landet. Andre fryktet at en flukt ville føre til straff for de arresterte familiemedlemmene. De som klarte og valgte å flykte, lå ofte i dekkleiligheter i flere uker før flukten kunne gjennomføres. Oppgaven med å holde jøder i dekning krevde hjelp fra en stor gruppe mennesker. Flere nordmenn fikk sitt første møte med illegalt arbeid i forbindelse med aksjonen mot jødene. En typisk fluktrute for jødene gikk fra Oslo på lastebiler der flyktninger ble kamuflert under potetsekker eller lignende. I nærheten av grensa ble de hjulpet av såkalte grenseløser, mennesker som kjente terrenget og kunne lede dem trygt til svenskegrensa. De som hjalp jødene, gjorde det med stor fare for eget liv.

En annen krigshistorie. [Deportasjonen av de norske jødene har tidligere blitt lite omtalt i norsk krigshistorie. Hvorfor det, tror du?](#)

• • **deportere:** utvise/frakte ut av landet med tvang

Vår felles hukommelse. I mange europeiske byer finnes slike steiner lagt ned i asfalten for å minnes jødiske ofre for nazismen.

Deportasjonen av de norske jødene er en skammelig del av norsk historie. Hva kan hindre oss i å gjøre noe lignende igjen?

«Vår dype beklagelse»

Lenge var ikke den norske medvirkningen til jødeforfølgelsen et tema i historien om andre verdenskrig. Hvorfor ikke? Kanskje passet den delen av historien dårlig inn i bildet av den nasjonen Norge vi ønsket å være en del av? Norge og nordmenn var ikke delaktig i nazistenes grufulle planer. Eller var vi det?

Skylden for jødedeportasjonen i Norge ble lagt på tyske og norske nazister. Det var «de» som gjorde det, ikke «vi». Men mange ikke-nazistiske nordmenn bidro også på forskjellige måter i prosessen som førte til at 772 norske jøder ble deportert. De fantes i det offentlige Norge, i departementer og politi. Det norske statspolitiet var selve spydspissen i jødedeportasjonen.

Noen av deltakerne ønsket bare å beholde jobben. De var uinteresserte i politikk, men vant til å følge ordre og fortsatte med det etter at krigen kom og politiet ble underlagt okkupanten. Andre så sitt snitt til å gjøre karriere i de nye tidene som rådet. Noen var ivrige nazister. Andre våget ikke protestere selv om de følte de gjorde urett. Med noen unntak der jøder ble varslet og fikk unnsnippe, levde det norske politiet opp til tyske forventninger når det gjaldt å registrere, arrestere, internere og til slutt deportere norske jøder.

27. januar 2012. Akershuskaia i Oslo er dekket av et tynt lag snø når statsminister Jens Stoltenberg tar ordet foran noen hundre mennesker på den internasjonale Holocaust-dagen. Det er lenge siden den novemberdagen i 1942 da unge og gamle ble sluset inn på et skip akkurat her. Dette er første gang det kommer en offisiell beklagelse fra høyeste politiske hold i Norge: «Drapene er uten tvil nazistenes verk. Men det var nordmenn som arresterte. Det var nordmenn som kjørte bilene. Og det skjedde i Norge. Jeg finner det i dag riktig å uttrykke vår dype beklagelse over at dette kunne skje på norsk jord.»

Krigsfangene i Norge

«Vi er sendt hit for å dø.» Han skriver ordene på russisk i dagboka og gjemmer den så ikke vokterne i leiren skal finne den. Hva går gjennom hodet hans når han skriver dette? Tenker han på familien hjemme i Sovjetunionen? Så langt unna denne avsideliggende, skitne leiren i Harstad. Konstantin Severdintsev er bare en av over 100 000 krigsfanger i Norge. Det er vinteren 1943, og det han skriver, skal bli virkelighet om bare noen måneder. Han kommer til å dø. Han også.

En krig krever store mengder arbeidskraft. Tyskerne var opptatt av å samarbeide godt med norsk industri og norske arbeidere, og samtidig var de avhengig av å hente inn store ressurser fra utlandet i form av krigsfanger. De fleste som mistet livet på norsk jord i andre verdenskrig, var ikke nordmenn eller tyskere, men krigsfanger fra Øst-Europa og Sovjetunionen. Det var nærmere 500 leirer for krigsfanger i Norge. De fleste og største lå i Nord-Norge. Fangene ble brukt til arbeidet med å sikre den norske kystlinjen. De bygde kanonstillinger og bunkere for å stå imot eventuelle allierte angrep. I tillegg bygde de veier og jernbane i Nordland, og de sto for arbeidskraften til de store ubåtbasene som ble anlagt i Trondheim.

Flere av leirene fungerte nærmest som utrydningsleirer. Fangene ble mishandlet, og mange bukket under for sterk kulde, fysisk utmattelse og sykdom. Andre ble henrettet. Så mange som 70 prosent av de jugoslaviske fangene som ble sendt til Norge, døde på norsk jord. I alt mistet rundt 16 000 østeuropeere livet som slavearbeidere i de tyske leirene. Av 100 000 sovjetiske krigsfanger i Norge, omkom rundt 13 000 (tallene er usikre, kanskje var det flere). Hundrevis av nordmenn jobbet i disse tyske fangeleirene, mens andre ble en del av motstandsarbeidet med å forsøke å hjelpe krigsfangene.

Konstantin Severdintsev, en av alle disse krigsfangene, ble stuert om bord med 200 andre i en liten båt på havna i Trondheim vinteren 1943. I det trange og fuktige rommet under dekk visste ingen hva som ventet dem. De visste ikke at skipet var på vei nordover til Harstad. Da Konstantin var framme i leiren, skrev han i dagboka si: «Leiren er 3 til 4 km fra byen og er mye verre enn den vi forlot. Der er det sommerbrakker som ser ut som en vedstabel. De er skitne, fuktige og kalde. Jeg vil finne ut om regler og bestemmelser i morgen, men selv nå er det klart for meg at vi er sendt hit for å dø. Av 600 krigsfanger som ankom hit for fire måneder siden, er det nå bare 247 igjen. Resten er døde. Gud, vær barmhjertig, tilgi meg mine synder og hjelp meg til å holde ut alt. Hvor forferdelig å dø ukjent i et fremmed land!»

Tyskerne oppdaget dagboka høsten det samme året. I to dager ble Konstantin mishandlet. Den tredje dagen døde han av skadene. Dagboka ble funnet av de allierte etter krigen.

Norge var nytt etter krigen. Fangene hadde bygd jernbane, veier og flyplasser. De hadde bidratt til utviklingen av infrastrukturen, og mange av dem hadde gjort det med livet som innsats. Noen veistrekninger i Nordland ble kjent som «Blodveien». Tusenvis av fanger mistet livet mens de bygde deler av det som i dag er E6 og Nordlandsbanen.

Russiske krigsfanger i en fangeleir ved Harstad i 1941.

Østfronten, januar 1943.
5000 nordmenn, blant dem
mange gutter i tenårene,
kjempet på tysk side under
krigen. Hvorfor vervet de
seg, tror du?

På feil side

Fra januar 1941 meldte mange tusen unge norske menn seg til tjeneste på tysk side. Vidkun Quisling talte i NRK og manet «de nasjonalbevisste nordmenn til kamp under våre tyske brødres seierrike faner». Unge, norske menn måtte gjenreise Norge som stormakt i Europa, mente Quisling. Omkring 5000 slapp gjennom nåløyet, og de fleste av dem kjempet mot Sovjetunionen på østfronten. Mange av disse soldatene var gutter i tenårene.

Grusomhetene på østfronten lar seg vanskelig beskrive. De norske soldatene som ble sendt til Leningrad, gikk gjennom landsbyer fulle av lik. Mange av likene var nakne. Alt som kunne brukes, ble tatt fra de døde. I desember 1942 kommer den tyske ordren om å slutte å ta krigsfanger. Den norske soldaten Harald noterer i dagboka si: «Enkelte av dem som vi har tatt til fange, var helt ufarlige. Fingrene var så stive og krokete av kulda at det må ha vært helt umulig for dem å klare avtrekkeren på våpenet. I dag fikk jeg ordre om at ingen skulle tas til fange, men skytes. Dette letter arbeidet betraktelig.»

Sovjetunionen sto imot, og flere av de norske frontkjemperne var med på hele den tyske tilbaketrekningen, gjennom Polen og helt til sammenbruddet i ruinene av Berlin. Det antas at rundt 850 norske frontkjemper ble drept i krigen. Av disse har fortsatt over 300 status som savnet. De har blitt liggende i massegraver eller der de falt på krigsmarkene rundt omkring i Europa.

De som overlevde og kom hjem, ble stort sett dømt som landssvikere. Det gjorde også flere av de norske sykepleierne som hadde vervet seg til tjeneste for det tyske Røde Kors. Opp mot 500 norske sykepleiere jobbet under livsfarlige forhold for å redde tyske liv. Det kom til å straffe seg da krigen var over.

Freden kommer

I Nord-Norge var de materielle ødeleggelsene enorme etter krigen. Da nazistene var på vikende front og rettet fra Nord-Norge startet høsten 1944, ble det besluttet å bruke «den brente jords taktikk» for å hindre sovjetiske soldater i å bruke ressursene som fantes. Det førte til at nesten alle husene i Finnmark og Nord-Troms ble brent ned, og rundt 50 000 mennesker ble fordrevet sørover. Ingen båter, ingen hustak, ingen dyr skulle være igjen. 12 000 boliger, 150 skoler, 500 småbedrifter, 350 broer, 21 sykehus, 11 kirker og omtrent 22 000 telegrafstolper ble brent ned. Landsdelen måtte bygges fra grunnen av etter krigen.

8. mai kapitulerte de tyske styrkene i Norge. Adolf Hitler hadde tatt sitt eget liv. Krigen var over, men det sto fortsatt 350 000 tyske soldater i Norge. Overleveringen til de allierte forløp uten problemer, og tyske soldater bisto også i de alliertes arrestasjoner av Gestapo-folk og medlemmer av sikkerhetspolitiet. Reichskommissar Josef Terboven begikk selvmord før allierte styrker kom for å arrestere ham, mens NS-leder Vidkun Quisling raskt ble arrestert. Det samme ble hans regjering og sentrale partifolk i Nasjonal Samling.

7. juni kom kong Haakon tilbake til landet. Gatene var dekorert med norske flagg og kongesymboler da kortesjen kjørte gjennom Oslos gater. Folkemengden langs de brosteinsdekte gatene jublet. De vaiet med flagg og løftet hattene. Det skulle bli tydelig at krigen også hadde vært med på å prege befolkningens innstilling til monarkiet. Kong Haakon var blitt et symbol på norsk motstandsvilje, og det har bidratt til at monarkiet i Norge har stått sterkt fram til vår tid.

«Den brente jords taktikk», Vadsø 1944. **Tyskerne setter fyr på byen før de trekker seg tilbake. Hva var hensikten?**

• • **de allierte:** Storbritannia, Sovjetunionen, USA og Frankrike

Jubelscener 8. mai 1945.

Les de neste sidene med tanke på å kunne besvare spørsmålet: «Hvordan skal man dømme i etterkant av en krig?»

Sterke ble også relasjonene til de allierte. Norges framtid hadde vært prisgitt stormaktenes spill, og den sterke avhengigheten av de allierte skulle komme til å prege norsk utenrikspolitikk i tiårene som fulgte. Men først skulle det tas et rettslig oppgjør med dem man mente hadde sveket landet.

Rettsoppgjøret

Etter 8. mai ble det satt i gang omfattende arrestasjoner. Så mange som 92 800 nordmenn ble etterforsket eller rettsforfulgt mistenkt for landssvik. Dette utgjorde 3 prosent av befolkningen, noe som gjorde at Norge hadde det mest omfattende rettsoppgjøret i forhold til folketall. Da Frankrike ble frigjort, fikk sinnet i den franske befolkningen fritt utløp. Tusenvis av mennesker ble drept uten lov og dom i sine hjem og i gatene. Myndighetene fryktet lignende tilstander i Norge, og de raske arrestasjonene handlet om å vise kontroll og handlekraft.

40 prosent av sakene skulle vise seg å bli henlagt, men mange ble «straffet» på forskjellige måter også utenfor rettssalene. Noen mistet posisjoner i arbeidsliv og organisasjoner på grunn av sitt forhold til tyskerne. Tusenvis av familier måtte leve i tiår med den belastningen det var å ha vært på feil side.

I rettssalene ble det norske rettsoppgjøret i stor grad et oppgjør med politisk landssvik. Mye dreide seg om medlemskap i Nasjonal Samling, og alle medlemmer ble fradømt

stemmerett og mulighet til å gjøre militærtjeneste i ti år. I tillegg fikk de individuelle straffer basert på hvor involvert de hadde vært.

Flere reagerte på at de som for eksempel tjente store penger på å samarbeide med tyskerne, slapp unna tiltale, mens passive medlemmer av NS ble dømt. Kanskje var det slik at dersom landet skulle bygges opp igjen, kunne ikke myndighetene forfølge den arbeidskraften og de bedriftene Norge var avhengig av?

Som nevnt ble kvinner som hadde tjenestegjort i det tyske Røde Kors, dømt som landssvikere. Dette førte til at Den internasjonale Røde Kors-komiteen protesterte og pekte på at folkeretten gir rett og plikt til å yte humanitær bistand til alle parter i en krig. Forfølgelse av Røde Kors-personell var en krigsforbrytelse, mente de. Norsk Høyesterett var uenig og uttalte at «den ting å gjøre tjeneste for fienden like bak fronten er et meget alvorlig forhold». Mange av de norske front søstre ble dømt til blant annet tvangsarbeid og til å tilbakebetale lønnen de hadde fått.

Hvordan skal vi dømme?

Norske dommere dømte strengere når de satt med bevis for mishandlinger, tortur og henrettelser, og når de mente å finne at de tiltalte handlet ut fra ond vilje. Hadde tiltalte et fjernere forhold til handlingene, fikk vedkommende som regel en mildere dom. I etterkant har det blitt argumentert med at byråkrater og politimenn som for eksempel organiserte og gjennomførte deportasjonen av de norske jødene, slapp uforholdsmessig billig unna i rettsoppgjøret. Svært få av de nesten 4000 politimennene som var medlem av NS, ble dømt. For mange jøder skapte mangelen på oppgjør nye sår da de vendte tilbake til et Norge i fredsrus.

Domstolen hadde ingen erfaring med landssvik og måtte ta hensyn til befolkningens vrede. I 1902 hadde Norge avskaffet dødsstraff. Den gangen ble det sett på

Hvordan vurderer du Norges måte å dømme på etter at andre verdenskrig var over? Hvilke utfordringer har teksten om rettsoppgjøret pekt på?

Siste dom i rettsoppgjøret falt i 1951, og de fleste dømte slapp fri før tiden. Den sist dømte ble løslatt i 1957.

Knut Rød hadde vært politiinspektør i Oslo, og han organiserte arrestasjonen og deportasjonen av de norske jødene. Forsvareren hans under rettsoppgjøret mente det ikke var noen vei utenom for Rød, ettersom flere hundre norske politifolk var oppmarsjert og en rekke tyskere var til stede. Rød sa selv at han bare ordnet «rent polititeknisk med arrestasjonen av jødene». Det ble også argumentert med at han hadde bistått Hjemmefronten. Retten aksepterte dette argumentet og mente Røds NS-medlemskap var et skalkeskjul. Han ble frikjent. Men saken har vært gjenstand for diskusjon: Hvilken hjelp til motstandsbevegelsen kan oppveie en planlagt og profesjonell deportasjon av jødene?

Hvilke skjebner ligger bak disse annonsene, tror du?

Det var rundt 50 000 kvinner som hadde et kjærlighetsforhold til tyske soldater i løpet av krigen. Hatet mot denne gruppa skulle kaste lange skygger inn i menneskers liv. Flere enn 10 000 barn ble født med norsk mor og tysk far. Disse uskyldige ungene ble i oppveksten møtt med hat og mobbing. Mange havnet på barnehjem og ble utstøtt. Først i 2003 vedtok Stortinget å be krigsbarna offisielt om unnskyldning for måten samfunnet hadde behandlet dem på.

«Jeg er uskyldig»

Klokken 02.40, natt til 24. oktober 1945 var det mørkt og kaldt på Akershus festning. Duskregnet var tydelig i flomlyset. Soldatene tuslet rundt og forsøkte å holde varmen. Vidkun Quisling ble fraktet til festningen i en lastebil. Han ble geleidet bort til murveggen der han skulle henrettes. Det ble festet en liten papirbit ved hjertet hans, et sted å sikte. Han fikk bind for øynene, og idet de ti soldatenes geværer ble rettet mot ham, sa Quisling: «Jeg er uskyldig.» Så ble ordren gitt om å skyte.

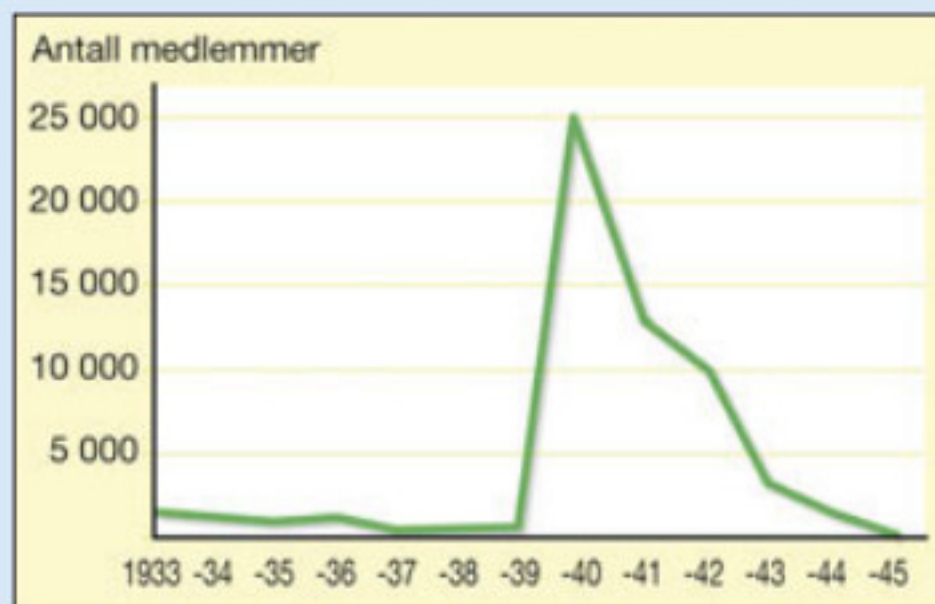
«Jeg er uskyldig!»

Har du fått med deg dette?

- ✓ at tyskernes invasjon av Norge var vellykket 9. april 1940, men at kongen, regjeringen og Stortinget rakk å flykte og gikk i eksil i Storbritannia
- ✓ at Norge kapitulerte 10. juni 1940 etter spesielt harde kamper nord i landet
- ✓ at Vidkun Quisling og hans parti Nasjonal Samling tok makten, men raskt ble erstattet med Josef Terboven som øverste leder for okkupasjonsmakten
- ✓ at det på det meste var 43 000 medlemmer av NS, men at tallet varierte med krigsutviklingen
- ✓ at motstanden mot tyskerne både var sivil og militær. Den sivile motstanden kom først, mens den militære økte mot slutten av krigen
- ✓ at Norge i forhold til andre land i Europa kom ut av andre verdenskrig med relativt få tapte liv og materielle ødeleggelser. Tyskerne møtte også relativt liten motstand i Norge
- ✓ at folk flest fikk merke krigen i form av et mer kontrollert samfunn og mindre tilgang på mat
- ✓ at de norske jødene ble arrestert og deportert til konsentrasjonsleirer i Tyskland uten nevneverdige problemer. 772 jøder ble deportert. 34 overlevde
- ✓ at rundt 5000 norske menn, noen midt i tenårene, kjempet på nazistenes side under grusomme forhold på østfronten. Rundt 850 av disse frontkjemperne mistet livet
- ✓ at da freden kom i mai 1945, var Nord-Norge nedbrent og ødelagt. Likevel kom Norge paradoksalt nok ut av verdenskrigen med god økonomi og en bedre infrastruktur enn da den startet
- ✓ at det norske rettsoppgjøret var Europas mest omfattende. I alt 46 000 nordmenn ble dømt for landssvik. Dødsstraff ble innført. 25 nordmenn og 12 tyskere ble henrettet
- ✓ at det også utenfor rettssalen foregikk et lite ærefullt oppgjør, der folkets vrede blant annet gikk utover kvinner som hadde hatt et forhold til tyske soldater i krigsårene

Å gjøre

- 1 Studer kollasjen på kapittelstarten (side 368). På hvilken måte sier disse noe om Norge under andre verdenskrig?
- 2 Skriv ned innholdslista som du finner på kapittelstarten (side 368). Bla deg sakte gjennom sidene i kapitlet. Studer kapitteloverskrifter og bilder, og la blikket flyte raskt nedover siden. Skriv en forklarende setning til hvert enkelt av stikkordene.
- 3 Hva var årsakene til at verdenskrigen også kom til Norge? Hva var virkningene av krigen for det norske samfunnet? Et tips er å sette opp årsaker og virkninger som stikkord i et tokolonnotat. (Les mer om tokolonnotat på side 600.)
- 4 Kildeoppgave. Innmeldinger i NS 1933–1945.

- a Hvordan vil du forklare endringene i innmeldingene i NS? Knytt forklaringen opp til viktige historiske hendelser i perioden.
- b Hvilke grunner kan finnes til at såpass mange meldte seg inn i NS? Lag en liste med årsaker, og drøft om du mener årsakene rettferdiggjør innmelding.
- c I rettsoppgjøret etter krigen ble alle NS-medlemmer rettslig forfulgt, og flere ble straffet for politisk landsvik. Mer om straffen NS-medlemmene fikk, finner du på side 386. Hva synes du om den måten NS-medlemmer ble behandlet på etter krigen? Skriv ned argumenter som støtter, og som er kritisk til at det ble gjennomført et slikt oppgjør etter krigen.

- d Er nasjonalisme en positiv eller negativ drivkraft i et samfunn? Velg et standpunkt.
 - 1 Finn argumenter som støtter dette standpunkt
 - 2 Finn konkrete eksempler som underbygger argumentene dine.
 - 3 Tenk gjennom hvilke motargumenter du kan møte, og hvordan du ser på disse.
 - 4 Gjennomfør en klasseromsdiskusjon.
- 5 Andre verdenskrig hadde også paradoksale sider, står det i teksten. Hvilke paradoksale sider er dette?
- 6 Hvordan tror du dagliglivet under krigen ble preget av at landet var okkupert? Lag en liste over gjøremål og situasjoner som du mener ble endret på grunn av at Norge var under tysk kontroll.
- 7 Andre verdenskrig var også en kamp mellom de tre ideologiene fascisme, kommunisme og kapitalisme.
 - a Hva kjennetegner de tre ideologiene?
 - b Kom den ideologiske kampen til uttrykk i Norge på noen måte?
- 8 Rettsoppgjøret i Norge etter krigen.
 - a Hvordan foregikk det, og hvor mange ble dømt?
 - b Norge hadde det mest omfattende rettsoppgjøret i forhold til folketall. Hva var årsakene til dette?
 - c Det ble gjeninnført dødsstraff i Norge for saker tilknyttet rettsoppgjøret. Hvilke dilemmaer rundt gjeninnføringen nevnes i teksten? Hva mener du? Var det riktig å bruke dødsstraff i rettsoppgjøret?
- 9 Kontrafaktisk historie. Bruk det du nå har av informasjon om det samfunnet Nazi-Tyskland og NS ønsket å skape i Norge. (Les mer om kontrafaktisk historie i essayet på side 586.)
 - a Skriv ned så mange stikkord som mulig om det du vet om fascistisk ideologi og de målene NS hadde for Norge.
 - b Samtal med sidemannen eller ta en klassesamtale. Hva kjennetegner fascismen og NS? Skiller NS seg fra fascismen i Europa på noen måte?
 - c Bruk det du nå har av informasjon, til å skrive en kontrafaktisk tekst. Tenk deg at NS har makten i Norge i dag. Hvordan ser samfunnet rundt deg ut?

Litteraturliste

Hans Fredrik Dahl: *Quisling: En norsk tragedie*, 2011
 Berge Furre: *Norsk historie 1914–2000*, 2000
 Per Ole Johansen: *På siden av rettsoppgjøret*, 2006
 Arnfinn Moland: *Over grensen?* 2011
 May-Brith Ohman Nielsen: *Norge – Norges historie*, 2011
 Espen Sørbye: *Kathe, Alltid vært i Norge*, 2003
 Eirik Veum: *De som falt*, 2009

Slik så det ut

Den kalde krigen i Europa

VESTBLOKKEN

 Medlem av NATO (fra 1949) inkl. USA og Canada utenfor kartet. Spania ble medlem av NATO i 1976.

 Nøytrale vestlige land.

ØSTBLOKKEN

 Medlem av Warszawa- pakten (fra 1955)

 Land* som ble regnet til Østblokken uten å bli styrt av Sovjetunionen

*Jugoslavia var nøytralt under den kalde krigen, og Albania var medlem av Warszawapakten til 1961, senere i allianse med Kina.

 Grense som markerte skillet mellom en vestlig, demokratisk del og en østlig, sovjetkontrollert kommunistisk del.

Hvit grense = dagens grense

Til tross for oppfatningen om at de vestlige landene var demokratiske, oppsto det flere diktaturer i Vest-Europa i etterkrigstiden.

Den kalde krigen

I perioden 1945–1989 ble hele verden preget av spenningsforholdet mellom supermaktene Sovjetunionen og USA. Stater og grupper ble tvunget til å velge side. Europa ble delt i to. I Asia, Afrika og Sør-Amerika bidro konflikten til blodige kriger.

Dette har skjedd

Tyskland, Italia og Japan tapte andre verdenskrig. I deler av Europa var byer og industri fullstendig ødelagt av bombing, store menneskemengder var på flukt, og statsstyret hadde brutt sammen. Japan kapitulerte etter at amerikanerne slapp atombomber over Hiroshima og Nagasaki. Det var uklart hvem som skulle overta kontrollen over Europa og Asia etter den tyske og japanske krigsmakten.

Krigen endret maktforholdene, også mellom seierherrene. Storbritannia og Frankrike mistet sin gamle posisjon som stormakter, mens USA og Sovjetunionen sto fram som overlegne supermakter. USA hadde vært ledende i alliansen under krigen, hadde en hær med over 12 millioner soldater og var det eneste landet som hadde atomvåpen. Sovjetunionen fikk stor respekt for sin krigsinnsats. I 1945 hadde Sovjetunionen en hær på 11 millioner mann, og den røde armé hadde kontroll over hele den østlige delen av Europa. USA og Sovjetunionen var begge interessert i å fylle det tomrommet som hadde oppstått i Europa og Asia.

Innhold:

Hva var den kalde krigen? side 392 ■ Sosiale forhold: Å leve under den kalde krigen side 393 ■ Politiske forhold: kampen om verden side 400 ■ Økonomiske forhold: marked eller plan? side 408 ■ Kulturelle forhold side 412 ■ Teknologiske forhold side 414 ■ Den kalde krigen tar slutt side 416 ■ Tragedien Jugoslavia side 421 ■

- 1945 • Andre verdenskrig tar slutt. Forholdet mellom de tidligere allierte, Sovjetunionen og vestmaktene, blir raskt kjølig
- Slutten av 1940-årene • USA gir økonomisk hjelp til de vest-europeiske landene (Marshallhjelpen)
NATO opprettes
Sovjetunionen strammer grepet, og plan-økonomi innføres i de østeuropeiske statene
• Tyskland deles
- 1951 • Koreakrigen bryter ut
- 1955 • Warszawapakten
- 1957 • Romatraktaten – det som senere blir EF/EU
- 1961 • Byggingen av Berlinmuren
- 1962 • Cubakrisen utløser frykt for atomkrig. Den kalde krigen er på frysepunktet
- 1960-årene • Gylden økonomisk vekst i Vest-Europa, Borgerrettighetsbevegelsen (USA), Vietnam-motstand, kvinnebevegelse og studentopprør
- 1965–1975 • Amerikanske styrker i Vietnamkrigen
- 1975–1979 • Røde Khmer-regimet ansvarlig for folke-mord i Kambodsja
- 1970–1980-årene • Økonomisk nedgangstid i hele verden på 1970-tallet
Fortsatt dårlig økonomisk vekst i Sovjetunionen også i 1980-årene
- 1986 • Tsjernobyl-ulykken
- 1989 • Berlinmuren åpnes
- 1990 • Tyskland samles
- 1991 • Sovjetunionen oppløses

Hva var «den kalde krigen»?

«Kunsten å forflytte seg til kanten av stupet uten å havne i krig er en helt nødvendig kunst.

John Foster Dulles, amerikansk utenriksminister 1953–59

Den kalde krigen var en konflikt mellom de to supermaktene USA og Sovjetunionen. Supermaktene var så mektige at konflikten preget hele verden. Konflikten oppsto rundt slutten av andre verdenskrig og varte fram til de kommunistiske regimene brøt sammen i Øst-Europa i 1989–90 og Sovjetunionen ble oppløst i slutten av 1991. Det kom aldri til direkte væpnet konflikt mellom USA og Sovjetunionen, og det er derfor det kalles «kald» krig. Konflikten har blitt sammenlignet med et sjakkspill.

Supermaktene stolte ikke på hverandre, og ethvert trekk av motparten ble oppfattet som en trussel mot ens egen posisjon som måtte møtes med et mottrekk.

Supermaktene sto for konkurrerende ideologier og samfunnssystemer. USA så seg selv som frihetens land, med demokrati og markeds konkurranse. Sovjetunionen hevdet at kommunismen var det mest rettferdige systemet, med ett-partistyre og kommandoøkonomi. Begge land var overbevist om at deres ideologi var den rette, og ønsket at andre stater skulle overta deres system.

«Jernteppet» i Europa: begynnelsen

I 1946 holdt den tidligere britiske statsministeren Winston Churchill en berømt tale. I talen sa han: «Fra Stettin i Baltikum til Trieste i Adriaterhavet er et jernteppe i ferd med å senke seg tvers gjennom kontinentet.» Hva mente Churchill med «jernteppet»? Det Churchill advarte mot, var at Sovjetunionen var i ferd med å feste grepet om Øst-Europa. Gjennom press og valgfusk kom kommunistiske regimer som var lojale overfor Stalin, til makten i de østeuropeiske landene.

Hvorfor ønsket Sovjetunionen kontroll over Øst-Europa? Sovjetunionen fryktet fremdeles Tyskland, selv om landet lå i ruiner. Hvis Tyskland klarte å reise seg igjen, ville Sovjetunionen at Øst-Europa skulle fungere som en sikkerhetssone. Sovjetunionen hadde også økonomiske interesser i regionen og ønsket å spre den kommunistiske ideologien. Uenigheter mellom vestmaktene og Sovjetunionen om hvordan Tyskland skulle styres, førte til at landet ble delt i to: Forbundsrepublikken Tyskland (Vest-Tyskland) og Den tyske demokratiske republikk (DDR, eller Øst-Tyskland).

Europa ble delt mellom et markedsøkonomisk og demokratisk Vest-Europa, støttet av USA, og et kommunistisk og udemokratisk Øst-Europa, dominert av Sovjetunionen. USA tilbød Marshallhjelpen, et omfattende økonomisk støtteprogram til alle europeiske land, for å hjelpe dem på fote og sikre seg allierte. Bare de vesteuropeiske landene som hadde frihandel og markedsøkonomi, tok imot Marshallhjelpen. USA og Vest-Europa ble også knyttet sammen gjennom forsvarssamarbeidet NATO, som ble opprettet i 1949. Som et motsvar til NATO dannet Sovjetunionen og de østeuropeiske landene forsvarsorganisasjonen Warszawa-pakten i 1955. Sovjetunionen opprettet den økonomiske organisasjonen COMECON for de østeuropeiske landene.

Faser i den kalde krigen

Spenningsnivået mellom supermaktene var langt fra det samme gjennom hele perioden. Ofte ble perioder der spenningsnivået var høyt, avløst av perioder der partene nærmet seg hverandre. Cubakrisen i 1962 ble et slikt vendepunkt (les om krisen på side 402). Under krisen opplevdes det som at verden kom så nær katastrofen – en

Kampen om Berlin. Sovjetunionen stengte alle veier og jernbaner inn til Vest-Berlin i 1948–1949. Berlinblokaden ble mislykket fordi amerikanske og britiske fly fløy inn forsyninger. Da Tyskland ble delt, ble Vest-Berlin liggende som en øy i DDR, Deutsche Demokratische Republik (Øst-Tyskland).

atomkrig – at de amerikanske og sovjetiske statslederne ble skremt til forhandlinger. Etter en periode med mer kontakt og avtaler mellom partene kom det som har blitt kalt «den andre kalde krigen», i slutten av 1970-årene da Sovjetunionen gikk inn i Afghanistan og den kompromissløse Ronald Reagan ble valgt til president i USA (innsatt i 1981). Fra midten av 1980-årene begynte så en prosess som førte til bedring i forholdet mellom supermaktene og at den kalde krigen tok slutt.

Ulike sider ved den kalde krigen – SPØKT

I dette kapitlet bruker vi SPØKT-modellen i omtalen av den kalde krigen. Konflikten opplevdes altomfattende – den påvirket samfunnsliv og hverdagsliv. For å forstå hva slags konflikt den kalde krigen var, er det nødvendig å danne seg et overblikk over de ulike sidene ved konflikten. Derfor passer SPØKT-modellen godt for å analysere den kalde krigen.

Sovjetunionen var en ettpartistat der staten styrte økonomien. USA var et liberalt demokrati med markedskonkurranse. Samfunnssystemene formet de sosiale forholdene innbyggerne levde under. De politiske sidene ved den kalde krigen ser vi i forholdet til andre stater over hele verden – i form av alliansebygging og krigføring. Supermaktene overførte store økonomiske verdier til sine allierte. De ville også påvirke dem til å innføre like økonomiske systemer. Vi skal se nærmere på disse økonomiske sidene ved konflikten. Begge supermaktene ønsket å være kulturelle forbilder. Den kalde krigen var videre et kappløp om å være teknologisk overlegen motparten. Konkurransen førte til rask utvikling i våpenteknologi, romfart og datateknologi.

Sosiale forhold: Å leve i den kalde krigen

De sosiale forholdene var svært ulike i Sovjetunionen og de østeuropeiske landene, USA og Vest-Europa. Under sosiale forhold regner vi hvordan mennesker bor, arbeider og går på skole, hvem som passer barna, og hva en kan kjøpe i butikken. På de fire neste sidene ser du noe av det som skilte forholdene i øst og vest.

Hva forbinder du med den kalde krigen? Hvilke hendelser tror du kan knyttes til konflikten? Skriv ned tre setninger der du forsøker å beskrive konflikten, og gi eksempler.

Du kan lese mer om SPØKT-modellen på side 18.

Resten av kapitlet er inndelt etter SPØKT. Hva forventer du å finne under de ulike delene? Hvilke emner behandles under P og K, tror du?

- Uttrykket «jærnteppe» stammer fra teateret. Det er et ikke-brennbart teppe som skiller scenen fra salen ved brann

Livet i **Sovjetunionen**

Utdanning, yrkesliv og familie

I Øst-Europa var all skolegang gratis. Det fantes egne skoler for elever med gode evner i matematikk eller kunst.

Barna gikk i barnehager, lenge før det ble vanlig i Vesten. I 1980 hadde nesten 90 prosent av alle gifte kvinner i Sovjetunionen arbeid utenfor hjemmet. Men kvinnene tjente stort sett dårligere enn menn og fikk sjelden viktige stillinger.

Kvinnenes deltakelse i yrkeslivet førte til at det ble født færre barn. Myndighetene i flere østeuropeiske land innførte derfor strenge straffer for abort. I Romania ble alle prevensjonsmidler forbudt i 1970- og 1980-årene. ■

Kommunalka – kollektivleiligheter

Mange sovjetiske familier levde i kollektivleiligheter, kommunalka. Hver familie hadde bare et lite rom selv. Ellers delte familiene kjøkken, korridor, toalett og telefon. Regninger på gass, elektrisitet og telefonsamtaler ble delt mellom alle. Kollektivleiligheten ga ingen mulighet til privatliv. Tanken var å gjøre folk «mer kommunistiske» i tankegang og levestett. ■

Stalin-tiden

Under Stalin levde befolkningen i stadig frykt for å bli arrestert og sendt i arbeidsleir i Sibir. Likevel brøt det ut sorg i Sovjetunionen da diktatoren døde i 1953. Stalin hadde bygd opp en persondyrkelse rundt seg selv. Han hevdet at det var nødvendig for befolkningen å ha en «tsar» de kunne hylle og arbeide for.

Stalin blir fordømt

I 1956 holdt den nye sovjetlederen Nikita Khrusjtsjov en tale der han fordømte Stalin for utrenskninger og masse-drap. Talen kom som et sjokk for kommunister verden over. Mange i Øst-Europa håpet på demokratiske reformer i «tø-været» etter Stalins død. ■

og Øst-Europa

Øst-Tyskland – «arbeiderstaten»

Arbeiderne i Øst-Tyskland måtte jobbe stadig hardere for dårlig lønn. Da Stalin døde, brøt det ut omfattende streiker. De streikende krevde bedre arbeidsforhold og frie valg. Oppstanden ble slått ned ved hjelp av sovjetiske tanks. Demonstranter ble drept eller arrestert.

Berlinmuren

Flere hundretusen forlot etter hvert DDR. Landet mistet verdifull arbeidskraft. I august 1961 sperret østtyske myndigheter grensen mellom Øst- og Vest-Berlin. Snart ble piggråd erstattet med betongmur. Offisielt skulle muren være en «antifascistisk beskyttelsesmur». I løpet av årene muren sto, klarte 5000 mennesker å flykte fra Øst-Berlin. 136 mennesker ble skutt i forsøket. Muren skilte familier og venner fra hverandre og ble det tydeligste symbolet på den kalde krigen.

Oppstanden i Ungarn

Etter Khrusjtsjovs tale i 1956 brøt det ut oppstand i Ungarn. Demonstrasjonene ble ledet av studenter som krevde reformer og større frihet fra Sovjetunionen. Den ungarske regjeringen, ledet av Imré Nagy, åpnet for noen av kravene. Sovjetunionen rykket inn for å slå ned opprøret. Demonstrasjonene gikk over i håpløse gatekamper mot sovjetiske styrker. Mange hundretusen unge ble drept eller arrestert, noen flyktet til Vest-Europa. Opprørerne hadde trodd de skulle få støtte fra USA. Men løftene om støtte var bare tomme ord. I praksis godtok nemlig USA og Vesten at Sovjetunionen hadde kontrollen over Øst-Europa.

Dagliglivet etter Stalin

Dagliglivet i Sovjetunionen ble lettere fra 1950-årene: Folk fikk rett til å bytte arbeid, arbeidsdagene ble kortere, og velferdsgoder som svangerskapspermisjon og pensjon ble innført. Lønningene var lave, men det var barnetrygd og gratis helsetjeneste, og alle var garantert arbeid.

Fra slutten av 1960-årene forverret økonomien seg. I Sovjetunionen førte utbredt alkoholmisbruk til at den forventede levealderen for menn sank fra 1960 til 1980, i en tid da levealderen gikk opp i alle andre industrialiserte land.

I slutten av 1970-årene ble det beregnet at en amerikansk forbruker måtte jobbe 12,5 timer for å ha råd til en handlevogn av vanlige matvarer. En sovjetisk forbruker måtte jobbe over 42 timer for de samme matvarene. I tillegg var sovjetiske forbrukere tvunget til å bruke mye tid på å stå i kø. Ved den kalde krigens slutt var forskjellene i levestandard mellom Øst-Europa og Vest-Europa større enn noen gang tidligere. ■

Hva kjennetegner livet i øst under den kalde krigen? Bruk et venndiagram til å sammenligne forholdene i øst og vest, og lag en liste over forholdene i øst nå. (Delen om vest følger på neste side.)

Ungdomsorganisasjoner: Sovjetiske barn mellom 10 og 14 år var gjerne ungpionerer. For ungdom og unge voksne fantes Komsomol (Ungdommens kommunistunion). Medlemmene skulle leve et «korrekt» liv, der de blant annet avsto fra alkohol.

Livet i vest

Vekst og forbruk

1960-årene: Vekst og velstand

I 1960-årene opplevde vesteuropeerne en gyllen økonomisk vekst med en eksplosjon i privat forbruk. Livet gikk fra å være strev for det daglige brød til overflod. Supermarkedene begynte å dukke opp. Det ble vanlig med moderne badeværelser.

Å være husmor var idealet også for vesteuropeiske kvinner i 1950-årene. Fra 1960-årene fikk imidlertid stadig flere kvinner lønnsinntekt. Samfunnet trengte mer arbeidskraft, og familiene ønsket seg bedre økonomi. Flere kvinner tok utdanning. Kvinnebevegelsen som spredte seg fra USA, protesterte mot at kvinner og menn bare var likestilte på papiret. I praksis arbeidet

mange kvinner bare deltid og fikk dårligere betalt. Kvinnene utførte også alt husarbeidet. Kvinnene krevde rett til abort, barnehageplasser og lik lønn. Flere kvinner gikk inn i politikken og fikk ledende stillinger, spesielt i de nordiske landene.

1970-årene: Omslag

I 1970-årene ble det omslag i økonomien. Det førte til kutt i sosiale goder. Selv med dårligere vekst fortsatte de vesteuropeiske landene å ha langt sterkere økonomi enn landene med kommunistisk system. ■

BNP per innbygger (målt i int. dollar per 1990)

	1950	1973
USA	9561	16 689
Vest-Europa	4578	11 417
Sovjetunionen	2841	6059
Øst-Europa	2111	4988

Fra Angus Maddison:
Contours of the World Economy, 2007

Hva kjennetegner livet i vest under den kalde krigen? Bruk venndiagrammet på side 600. Fyll ut den delen som omhandler vest, og se deretter på likheter og ulikheter med livet i øst.

1960-årene: Ferie. Det ble vanlig med rundt en måned betalt ferie i året.

Rett etter krigen kostet de billigste modellene over to årslønner for en vanlig arbeider. I 1950 fantes det tjue biler per tusen innbygger i Frankrike, atten i Tyskland. I 1970-årene eide nesten alle vesteuropeiske familier minst en bil.

Freedom offered by washing machines and dishwashers, vacuum cleaners, automobiles and refrigerators.

En journalist beskriver den amerikanske friheten

Den amerikanske livsstilen var det mange som ønsket seg i etterkrigstiden. USA hadde høy levestandard mens alle andre land opplevde knapphet.

I USA var idealet for kvinner å være husmor, særlig i 1950- og 1960-årene. Det ble sett som en triumf for samfunnet at familier hadde råd til at gifte kvinner ikke arbeidet. Fordi det ble forventet at jenter skulle bli husmødre, ble det satset mindre på utdanning for dem. Mange giftet seg allerede i slutten av tenårene. Fra 1960-årene begynte den nye kvinnebevegelsen å protestere mot det tradisjonelle kjønnsrollemønsteret.

Rikdommen var ujevnt fordelt. Den afroamerikanske befolkningen hadde lavere levestandard. I sørstatene var

det fortsatt segregasjon i 1950-årene, og svarte ble hindret i å bruke stemmeretten. Borgerrettighetsloven fra 1964 forbød all rasediskriminering, men rasismen levde videre.

Prinsippene om at staten i så liten grad som mulig skulle blande seg inn i borgernes liv, lave skatter og avgifter, sto sterkt. I 1960-årene beveget USA seg likevel i retning av de vesteuropeiske velferdssamfunnene. President Lyndon B. Johnson, som ble valgt i 1964, lanserte store reformer for utdanning, sykeforsikring og sysselsetting. Mottoet var «kamp mot fattigdommen» og «The Great Society». Vietnamkrigen satte en stopper for reformene. ■

Vest-Europa: kapitalisme med «et menneskelig ansikt»

I de vesteuropeiske landene ble systemet med blandingsøkonomi vanlig. Næringslivet besto stort sett av privateide bedrifter, men staten drev også økonomisk virksomhet. Staten eide transportmidler, kommunikasjonstjenester, kringkastinger og større industribedrifter.

De vesteuropeiske velferdsstatene arbeidet med å bygge ut velferdsordninger og få til utjevning mellom ulike sosiale klasser gjennom sosiale tjenester, helsetjenester og lik rett til utdanning.

Hvorfor ble statene i Vest-Europa velferdsstater? Mange har pekt på den sterke følelsen av solidaritet etter de grusomme krigsopplevelsene. Sosialistiske og sosialdemokratiske partier fikk større innflytelse etter krigen. Partiene ønsket å bygge ut velferdsstaten. Det var også fredelig innenfor arbeidslivet. Arbeidere og næringslivsledere hadde felles interesse i å bygge opp landet. Fagforeningene fikk større innflytelse, og lønnstakerne gikk med på moderate lønnsøkninger for å

sikre arbeidsplasser. Staten arbeidet med å holde prisene nede. En av drivkreftene bak satsingen på velferdsstaten var den kalde krigen. Det var viktig å ha høyere standarder og bedre sosialpolitikk enn i de kommunistiske landene. Idealet for Vest-Europa ble «kapitalisme med et menneskelig ansikt». ■

Borgerrettighetsbevegelsen

I kampen mot kommunismen framstilte USA seg som beskytter av den «frie verden». Det er derfor et paradoks at store grupper i det amerikanske samfunnet ble systematisk diskriminert og undertrykt. I 1950- og spesielt 1960-årene kjempet fargede en kollektiv kamp for borgerrettigheter og stemmerett, kjent som borgerrettighetsbevegelsen. Gjennombruddet i kampen kom midt i 1960-årene da nye lover ga fargede likhet, frihet og stemmerett på lik linje med hvite. For mange ble Barack Obamas innsettelse som president i 2009 en endelig seier i denne lange kampen for likhet.

Et segregert land

I 1950-årene, nesten hundre år etter at slaveriet ble avskaffet i USA, ble millioner av fargede fortsatt regnet som mindreverdige borgere i mange deler av landet. Fargede kunne ikke bruke de samme offentlige tjenestene som hvite og hadde anderangs skoler, boliger og transportmidler. Segregering var også gjennomført i handelslivet, fritidsaktiviteter og restauranter. Fargede musikkstjerner som Louis Armstrong og Billie Holiday opptrådte for hvite på hoteller hvor de selv ikke fikk lov til å spise eller bo. I en rekke stater ble fargede nektet å registrere seg som velgere i politiske valg på statlig og føderalt nivå. ■

Lynsjing

Forholdene i sørstatene var verst. Der forekom lynsjing av fargede. En fjorten år gammel gutt fra Chicago, Emmett Louis Till, var på sommerferie hos slektninger i Mississippi sommeren 1955. Han plystret etter en hvit kvinne på gata – til sine venners forferdelse. To netter etterpå ble han hentet av kvinnens mann og flere voksne, hvite menn som lynsjet og drepte gutten. Drapet forferdet hele nasjonen, spesielt fordi rettssaken som fulgte, var en farse der de siktede, som senere innrømmet udåden, ble frikjent. Hendelsen inspirerte mange i den amerikanske borgerrettighetsbevegelsen. Rosa Parks har uttalt at hun tenkte på Emmett da hun nektet

å reise seg på bussen, Muhammed Ali har sagt at han begynte å bokse på grunn av historien, og Bob Dylan skrev en sang til minne om Emmett Till med et vers som lød:

*If you can't speak out against this kind of thing, a crime that's so unjust
Your eyes are filled with dead men's dirt, your mind is filled with dust
Your arms and legs they must be in shackles and chains, and your blood it must refuse to flow
For you let this human race fall down so God-awful low!*

Fra «The Death of Emmet Till»,
The Bootleg Series, Vol 9

En kollektiv bevegelse

Aktivistene i borgerrettighetsbevegelsen i 1950- og 1960-årene brukte en ikkevoldelig strategi. Gjennom boikotter, «sit-ins» og marsjer sørget de for oppmerksomhet om saken og å tvinge gjennom forandring. «Sit-ins» var aksjoner der grup-

per av fargede satte seg på restauranter og andre steder som var reservert for hvite, og nektet å flytte seg. Den kjente bussboikotten i Montgomery, Alabama kom etter at den fargede syersken Rosa Parks 1. desember 1955 nektet å flytte seg fra setet hun satt på foran i bussen. De fremste setene var kun for hvite. Hun ble arrestert anklaget for å bryte segregeringslovene. I nesten ett år boikottet fargede bussene, og busselskapet i Montgomery tapte penger.

En av talspersonene under bussboikotten, var baptistpresten i Montgomery, Martin Luther King jr. Med sine spesielle talegaver og imponerende framtoning ble han raskt en av de store lederne for borgerrettighetsbevegelsen i USA. Martin Luther King jr. delte sin drøm om likhet og frihet med flere hundretusen demonstranter i en fredelig marsj for arbeid og frihet i Washington 1963. ■

*Rosa sat so Martin could walk,
Martin walked so Barack could run,
Barack ran so our children could fly*

19 år gammel alenemor, 2008

Kampen sprer seg til andre grupper

Det flere grupper enn de fargede i USA som ikke opplevde den personlige friheten og likheten det amerikanske samfunnet var tuftet på. Kvinner, indianere og latinamerikanske innvandrere ble inspirert av de fargedes kamp for likhet og brukte mange av de samme virkemidlene for å oppnå rettigheter. Kvinner krevde likestilling. De omkring 15 millioner innvandrerne med latinamerikansk bakgrunn kjempet for bedre lønn og rettigheter i arbeidslivet. Indianerne krevde også bedre leve- og arbeidskår. Hovedproblemet for den indianske befolkningen var at deres tradisjonelle livsstil vanskelig lot seg innpasse i et moderne samfunn. Fortsatt i dag er indianerne en ressurs svak gruppe i det amerikanske samfunnet. ■

Krigene under den kalde krigen kalles ofte «kriger ved stedfortredere». Hva tror du ligger i dette begrepet? Kjenner du noen eksempler på slike kriger?

Politiske forhold: kampen om verden

« Det må være De forente staters politikk å støtte frie folk som kjemper mot forsøk på undertrykking fra væpnede minoriteter og krefter utenfra.

USAs president Harry S. Truman i 1947

Europeere opplevde den kalde krigen som en utrygg, men langvarig fredsperiode. I andre deler av verden ble den kalde krigen «varm». Amerikanske og sovjetiske tropper deltok i kriger over hele verden. Supermaktene kjempet også indirekte mot hverandre ved at de støttet hver sin part i flere borgerkriger. I 1947 formulerte president Harry S. Truman et prinsipp for USAs utenrikspolitikk som ble kjent som «Trumandoktrinen» (sitert ovenfor). Doktrinen gikk ut på at USA ville gripe inn for å hindre kommunistiske kupp, og for å hindre at andre land inngikk samarbeid med Sovjetunionen.

Offisielt var begge supermaktene imot imperialistisk politikk. USA hadde selv vært koloni og var sterkt kritisk til at de europeiske landene tviholdt på koloniene etter at krigen var slutt, til tross for store økonomiske vansker. Den kommunistiske ideologien i Sovjetunionen var antiimperialistisk. I den kalde krigen ble det imidlertid viktig å skaffe seg allierte, og mange steder ble supermaktene vel så nærværende som de gamle kolonimaktene hadde vært.

Under politiske forhold regner vi både samarbeid, allianser, konflikter og kriger.

Koreakrigen – den kalde krigen blir global

Japans nederlag i andre verdenskrig hadde skapt et tomrom i stillehavsregionen. Begge supermaktene ønsket kontroll over området. Den nordlige delen av Korea var okkupert av Sovjetunionen og den sørlige delen av USA i 1945–1948. Både nord og sør ønsket frigjøring og samling, men det fantes vidt ulike oppfatninger av hvordan Korea skulle være. I nord sto en kommunistisk bevegelse i spissen, ledet av Kim Il Sung (bestefaren til Kim Jong-un, som er Nord-Koreas leder i 2013). I sør ble det etablert et autoritært regime, ledet av nasjonalisten Syngman Rhee, som ble støttet av USA. Krigen ble utløst i 1950 da nordkoreanske styrker gikk over grensen til Sør-Korea. USA fikk støtte av et FN-vedtak til å gå inn militært på den sørkoreanske siden. Kinesiske styrker støttet Nord-Korea, som også fikk sovjetiske våpen. Etter tre år kom det til våpenhvile, nesten uten at grensene hadde endret seg.

Hvilke konsekvenser fikk krigen? Koreakrigen var en blodig krig, der mellom 3,5 og 4 millioner menneskeliv gikk tapt. Landet ble delt ved våpenhvilen, med store konsekvenser for koreanske familier. Koreakrigen viste at den kalde krigen hadde blitt en global konflikt. Erfaringene fra Korea formet Trumans teori om dominoeffekten. Tanken var at hvis kommunismen fikk taket over et land i Øst-Asia, ville de andre landene falle som dominobrikker, og hele regionen ville overtas av den kommunistiske siden. På hjemmebane hadde presidenten allerede fått kritikk fordi USA ikke hadde grepet inn for å hindre den kommunistiske maktovertakelsen i Kina i 1949. Dominotankegangen fikk konsekvenser for hvordan amerikanerne opptrådte i andre asiatiske land, slik som Vietnam (se side 404).

Truman var overbevist om at Sovjetunionen sto bak Nord-Koreas angrep på Sør-Korea. Nordkoreanerne var avhengige av støtte fra Sovjetunionen, men nyere forskning viser at krigen kom på nordkoreanernes eget initiativ. De måtte bruke lang tid på å overbevise sine sovjetiske allierte om å støtte dem. Stalin trodde heller ikke at krigen skulle bli internasjonal.

«Vår store leder»: Kim Il Sung (1912–1994) fikk i stand en ekstrem persondyrkelse av seg selv, samtidig som han sørget for at innbyggerne ikke fikk noe informasjon om omverdenen. Nord-Korea er fremdeles et av verdens mest lukkede land.

Cuba – revolusjon i USAs bakgård

USA så på Latin-Amerika som sitt naturlige interesseområde. Utover i 1950-årene ble det viktig for USA å hindre at mulige allierte av Sovjetunionen skulle få fotfeste i regionen. I Guatemala hjalp CIA til med å styrte presidenten. Han ble sett på som venstreorientert og hadde satt i gang landreformer som truet amerikanske handelsinteresser. Konsekvensene av kuppet ble langvarig uro og at et undertrykkende og udemokratisk regime fikk makten i landet. I Brasil hjalp USA et brutalt militærregime til makten. For USA var hovedsaken at kommunismen ble kastet ut av verdensdelen, men CIA-operasjonene gjorde USA stadig mer upopulært i Latin-Amerika.

En av dem som hadde USAs støtte, var den korrupte og brutale diktatoren Fulgencio Batista på Cuba. Det amerikanske utenriksdepartementet begrunnet det slik: «He may be a son-of-a-bitch, but at least he is our son-of-a-bitch». Batista-styret hadde sterke forbindelser til den amerikanske underverdenen – og hovedstaden Havanna var fylt av amerikanske hoteller, kasinoer og bordeller. Cubanerne flest var negative til USA fordi de støttet det korrupte regimet, samtidig som mange misunte rikdommen de så hos de amerikanske turistene. Opprørerne som ble ledet av Fidel Castro, kjempet mot Batista fordi regjeringen ikke hadde satt i gang sosiale reformer mot fattigdommen. Etter noen års blodig geriljakrigføring

Fidel Castro og Amerika

Som tenåring skrev Castro til Franklin D. Roosevelt for å gratulere ham med seieren i presidentvalget. Han ba også om ti dollar: «Because I have not seen a ten dollars bill American and I would like to have one of them.» Han fikk et høflig takkebrev, men ingen seddel. I et senere intervju bemerket Castro at hvis Roosevelt bare hadde sendt ham pengene, så kunne han ha spart USA for mye hodebry. Unge Fidel var også et stort baseballtalent og fikk tilbud om proffkontrakt med New York Giants.

klarte Castro og de revolusjonære styrkene å ta makten på Cuba i 1959. Det nye styret gjennomførte en radikal reform som omfordelte eiendom til fordel for de fattige. Revolusjonen på Cuba hadde ikke vært kommunistisk i utgangspunktet, men kommunistene fikk etter hvert overtaket i bevegelsen. Sovjetunionen og Cuba inngikk et tett samarbeid der Sovjetunionen skulle kjøpe cubansk sukker og gi landet våpen. USAs store skrekk hadde blitt virkelighet: De hadde fått en kommunistisk stat i sin egen bakgård.

Amerikanerne innførte handelsblokade for å knekke Cuba økonomisk. CIA hadde et omfattende program der målet var å styrte regimet, blant annet ble det gjort flere forsøk på å likvidere Castro. Den største aksjonen i programmet kom våren 1961, da en styrke av cubanere i eksil forsøkte en invasjon i Grisebukta. Planen var at cubanerne skulle svikte Castro og gå med i invasjonen, men han hadde større støtte i befolkningen enn amerikanerne hadde regnet med. Cubanerne tok rundt tusen fanger og leverte dem tilbake til USA i bytte mot medisiner og jordbruksmaskiner. Det ble en stor ydmykelse for den nyvalgte amerikanske presidenten, John F. Kennedy.

Cubakrisen – verden holder pusten

«It was a perfectly beautiful night, as fall nights are in Washington. I walked out of the president's Oval Office, and as I walked out, I thought I might never live to see another Saturday night.

Forsvarsminister Robert S. McNamara om oktober 1962

New York Times, 29. oktober

1962. [Hvordan framstilles](#)

[løsningen på krisen i artikkelen?](#)

"All the News That's Fit to Print"

The New York Times.

VOL. CXII...No. 38,264. NEW YORK, MONDAY, OCTOBER 29, 1962. LATE CITY EDITION

U.S. AND SOVIET REACH ACCORD ON CUBA; KENNEDY ACCEPTS KHRUSHCHEV PLEDGE TO REMOVE MISSILES UNDER U.N. WATCH

DE GAULLE WINS 61% OF BALLOTS; ABSTENTION HIGH

46% of the Eligible Voters Support President's Plan on Choosing Successor

By ROBERT C. DOTY

PARIS, Monday, Oct. 29.—President de Gaulle won his referendum battle in nationwide balloting yesterday, but he suffered substantial losses of support in comparison with previous tests.

On the basis of complete unofficial returns early this morning, 61.58 per cent of the valid ballots cast were in favor of the President's proposal to elect his eventual successor by popular vote instead of by the limited college of 80,000 "notables" specified in the present Constitution.

But, with abstentions running at about 24 per cent of the electorate, General de Gaulle lost only a minority—about 46 per cent—of the registered voters backing him.

Tally of Voting

Of 27,579,424 registered voters, 21,306,122 went to the polls and 20,740,667 cast valid ballots. Of these, 12,606,196 were "yes" votes and 7,932,432 were "no" votes. A total of 545,474 voters provided their ballots.

Most political observers, including those of the traditional French parties united against the President, indicated the belief that this was just sufficient backing to dismantle the French

THANT SETS VISIT RUSSIAN ACCEDES

He Will Go to Havana Tomorrow to Seek Castro Consent

Tells President Work on Bases Is Halted—Invites Talks

Test of Thant note to Castro is printed on Page 18.

By THOMAS J. HAMILTON

UNITED NATIONS, N.Y., Oct. 28.—U. Thant, the Acting Secretary General, will fly to Cuba Tuesday with his top assistants to discuss arrangements for a United Nations United Nations supervision of the dismantling of Soviet missiles and the halting of Kennedy, the Soviet leader said.

Mr. Thant plans to stay in Cuba only long enough to observe and returning to the United States to report to the President.

Mr. Thant's visit is expected to be a major point in the dismantling of the Soviet missile program.

Mr. Thant's visit is expected to be a major point in the dismantling of the Soviet missile program.

By SEYMOUR TOFFEN

MOSCOW, Oct. 28.—Premier Khrushchev agreed today to tell President Kennedy that the United States may halt work on its missile bases in Cuba and to invite talks on ending the crisis over Cuba and to begin talks on ending tensions in other areas.

Premier Khrushchev pledged the Soviet Union to stop work on its missile sites in Cuba, to dismantle the weapons and to cease them and take them home. All this would be done under verification of United Nations representatives.

President Kennedy, for his part, pledged the lifting of the Cuban arms blockade when the United Nations had taken the "necessary measures," and that the United States would not invade Cuba.

C. S. Conditions Met

Kennedy said this morning that the conditions that President Kennedy set for the beginning of talks, if it is carried out, it would achieve the objective of the President in establishing the blockade and work the removal of the Soviet

PRESIDENT ATTENDS MASS. Mr. Kennedy at St. Stephen's Roman Catholic Church in Washington yesterday before receiving Premier Khrushchev's message.

Plane Veers Over Soviet, Kennedy Voices Regrets

By ANTHONY LEWIS

WASHINGTON, Oct. 28.—A United States plane flew over Soviet Far Eastern territory today, but both President Kennedy and Premier Khrushchev

WARFARE ALTERS

WASHINGTON, Oct. 28.—Premier Fidel Castro demanded today that the United States evacuate its naval base at Guantanamo Bay. This was taken here tonight as "a major point in the dismantling of the Soviet missile program."

Castro Asks Guantanamo; Strives to Repair Prestige

By TAD ARUL

WASHINGTON, Oct. 28.—Premier Fidel Castro demanded today that the United States evacuate its naval base at Guantanamo Bay. This was taken here tonight as "a major point in the dismantling of the Soviet missile program."

WARFARE ALTERS

WASHINGTON, Oct. 28.—Premier Fidel Castro demanded today that the United States evacuate its naval base at Guantanamo Bay. This was taken here tonight as "a major point in the dismantling of the Soviet missile program."

McNamara var ikke alene om denne følelsen. Folk over hele verden kjente på den samme usikkerheten under Cubakrisen. I tretten intense dager holdt verden pusten i frykt for å bli kastet ut i en katastrofal tredje verdenskrig – utkjempet med atomvåpen. Hva var bakgrunnen for denne frykten?

Krisen kom da Kennedy fikk se overvåkingsbilder som viste at Sovjetunionen var i ferd med å installere mellomdistanseraketter med atomstridshoder – rettet mot USA – på Cuba. I en tale til det amerikanske folk advarte presidenten om at et raketangrep fra Cuba ville føre til at USA ville svare med massiv gjengjeldelse mot Sovjetunionen. Det ville i så fall bety verdensomfattende atomkrig. «Haukene» blant Kennedys rådgivere gikk inn for å bombe basene eller sovjetiske skip på vei mot øya. Kennedy fulgte ikke disse rådene, men erklærte i stedet en blokade rundt Cuba av alle fartøy med militært utstyr. Blokaden hindret at flere missiler kom til Cuba, og ga partene tid til å tenke seg om.

Krisen ble løst da Khrusjtsjov trakk tilbake rakettene. Den amerikanske og den sovjetiske toppledelsen hadde kommet fram til en avtale der noe av innholdet ble holdt hemmelig. Kennedy lovte at USA ikke skulle forsøke å invadere Cuba igjen, så lenge staten ikke opptrådte truende mot andre stater. Det hemmelige punktet i avtalen var at USA skulle få fjernet NATOs mellomdistanseraketter som var plassert i Tyrkia, rettet mot Sovjetunionen.

Konsekvensene av Cubakrisen

Cubakrisen førte til en periode med avspenning mellom supermaktene. Partene forhandlet seg fram til en avtale som forbød prøvesprengninger i atmosfæren. Det ble også opprettet en direkte telefonlinje mellom statslederne i Det hvite hus og Kreml. Telefonlinjen skulle hindre at krig brøt ut uten at partene hadde snakket med hverandre.

Hvilke motiver lå bak Sovjetunionen og Cubas raketttrussel mot USA? Mange forskere mener at Sovjetunionen forsøkte å komme på like fot med USA i våpenkappløpet ved å plassere våpnene på Cuba. Gjennom NATO hadde USA mellomdistanseraketter i Tyrkia, som kunne ramme sovjetisk atomvåpenmakt før de rakk å slå tilbake. Men det viktigste for Sovjetunionen var å sikre Cuba som alliert. Kina var i ferd med å bli en viktig kommunistisk konkurrent til Sovjetunionen, og derfor var det viktig å vise styrke. For Cuba var det viktig å forhindre nye amerikanske invasjonsforsøk og å styrke sin posisjon overfor USA. Castro hadde ikke til hensikt å gi seg og ble rasende da Sovjetunionen trakk tilbake rakettene. Samarbeidet fortsatte imidlertid. Under den kalde krigen hjalp Cuba revolusjonære bevegelser i Latin-Amerika og Afrika med medisinsk personell og militære styrker. De militære styrkene ble utstyrt med våpen de fikk fra Sovjetunionen.

«Verden holdt pusten», sies det ofte om Cubakrisen. Hvorfor tror du dette uttrykket brukes? Les teksten med dette spørsmålet i bakhodet.

Idol: Ernesto «Che» Guevara (1928–1967) ble et revolusjonært idol for radikal ungdom over hele verden. Guevara var utdannet lege og kom fra en velstående familie. Han ble opptatt av fattigdom og urettferdighet da han reiste rundt i Andesfjellene som ungdom. Da han ble kjent med brødrene Raul og Fidel Castro, fikk han en sentral rolle i den cubanske revolusjonen. Han ble drept av hæren og CIA i Bolivia, da han forsøkte å få i stand et opprør mot diktaturet der.

Studenter og intellektuelle, særlig forfattere, spilte en viktig rolle under Praha-våren. Blant dem var dramatikerens Václav Havel (1936–2011), som ble Tsjekkoslovakias president etter kommunismens fall.

Praha-våren 1968: reformforsøk

I Tsjekkoslovakia begynte mange tidligere lojale kommunister å stille spørsmål ved det kommunistiske systemet. Det ble diskutert økonomiske reformer og om politiske motstandere som hadde vært fengslet, hadde krav på unnskyldning. Landets leder, Alexander Dubček (1921–1992), sa at Tsjekkoslovakia ønsket seg «sosialisme med et menneskelig ansikt». Det ble lettet på sensuren slik at mediene gjenga de kritiske debattene.

Lederne i de andre østeuropeiske landene var redde for sine egne posisjoner – de fryktet at «den tsjekkoslovakiske syken» kunne være smittsom. Selv om den tsjekkoslovakiske ledelsen ble utsatt for massivt press, trodde den ikke at Sovjetunionen ville gå inn i et land der kommunistene fremdeles satt med makten. Det hadde heller ikke vært tale om å forlate Warszawapakten. Sovjetunionen og de andre østeuropeiske landene invaderte likevel for å slå ned Praha-våren, med en styrke på nesten en halv million mann. Leonid Bresjnev, Sovjetunionens leder, hevdet at det var rett å gå inn i andre kommunistiske land, om nødvendig med militære styrker, hvis det kommunistiske partiets makt der var truet. Dette ble kalt for «Bresjnev-doktrinen».

Sovjetunionen følte seg trygge på at USA ikke ville gripe inn. Amerikanerne var nemlig fullt opptatt i Vietnam. I de vesteuropeiske landene reagerte mange sterkt på invasjonen. Mange hadde fulgt demokratidebattene i Praha med sympati og beundring.

Vietnamkrigen

Saigon, 29. april 1975: Den nordvietnamesiske hæren og *FNL* er i ferd med å ta kontroll over byen. Det råder panikk, butikker plyndres, og rykter svirrer om brutale massakrer. Amerikanske myndigheter gir ordre om evakuering – «Operation Frequent Wind». Det avtalte signalet er sangen «White Christmas» som spilles over radioen. Flyplassen blir beskyttet med tungt artilleri. De siste gjenværende amerikanerne og sør-vietnamesiske støttespillere evakueres derfor med helikoptre fra tennisbaner og hustak. Helikoptrene har ikke plass til alle som forsøker å klemme seg inn. Til sist gir myndighetene ordre om at bare amerikanske statsborgere får bli med.

Amerikanerne rømmer i panikk ut av Vietnam. Verdens største militærmakt har tapt. Hvordan kunne det skje?

29. april 1975. Et amerikansk helikopter evakuerer sivile på et hustak i Saigon timer før FNL inntar byen.

- • **FNL:** Front National de Libération, revolusjonær bevegelse for frigjøring av det sørlige Vietnam

Vietnam, år 1968

Vietnamkrigen var en svært omfattende konflikt: Den mest langvarige og dyreste krigen etter 1945. Allerede i 1970 hadde det blitt sluppet flere bomber over Vietnam enn sammenlagt tidligere i historien.

Saigon, 1968.

Etter andre verdenskrig hadde det blitt dannet en kommunistisk frigjøringsbevegelse i Vietnam, under ledelse av Ho Chi Minh. Bevegelsen klarte ikke å oppnå uavhengighet fra kolonimakten Frankrike med fredelige midler og begynte med geriljakrigføring i fjellene. Etter at Frankrike til slutt trakk seg ut i 1954, ble landet delt i to. I sør satt en amerikanskstøttet regjering i Saigon, mens kommunistene hadde kontroll over nord, med hjelp av kineserne og støtte av Sovjetunionen. De eneste som hadde mulighet til å samle landet igjen, var kommunistene, men det kunne ikke USA godta. I 1960 infiltrerte ti tusen nordvietnamesere den sørlige delen av landet og fikk i gang væpnet opprør der. USA trappet opp sin innsats på sørvietnamesernes side, med bombing fra 1964 og soldater fra 1965. Til tross for at USA på det meste hadde en halv million soldater i landet og brukte ufattelige 150 milliarder dollar, klarte de ikke å forhindre at FNL og Nord-Vietnam vant. I 1973 ble det våpenhvile mellom regjeringen i sør og regjeringen i nord, men avtalen brøt raskt sammen. USA overlot regjeringen i sør til seg selv, fordi det var politisk umulig å begynne med bombing igjen. I 1975 inntok kommunistene Saigon (i dag: Ho Chi Minh-byen) og hadde vunnet krigen.

Hvorfor mislyktes USA?

Hvorfor blandet USA seg inn i en konflikt på andre siden av jordkloden?

Hovedsaken var å hindre at kommunismen spredte seg. Teorien om dominoeffekten, som hadde blitt til i forbindelse med Koreakrigen, var viktig. I alle de østasiatiske landene fantes det revolusjonære kommunistiske bevegelser. USA ønsket å forhindre at Sovjetunionen eller Kina fikk flere allierte i Asia. Det var også viktig å skremme venstreorienterte bevegelser i resten av verden. Etter hvert hadde USA investert så mye i krigen at det ble vanskelig å trekke seg ut.

Hvorfor vant FNL? Nord-Vietnam og FNL viste seg å ha bedre kampvilje enn motstanderne. Den sørvietnamesiske siden mistet respekt hos sine egne fordi de ble dominert av USA. USA brydde seg lite om de sørvietnameserne de egentlig skulle hjelpe, og involverte dem ikke i beslutningene. En amerikansk forsker som selv var soldat i Vietnam, sa det slik: «Problemet var at for USA handlet Vietnamkrigen aldri om Vietnam, men alltid om noe abstrakt (...) – om Kina, domino, troverdighet.» Den massive bombingene amerikanerne satte i gang med fra 1964, virket mot sin hensikt. For det første bidro den til å skape samhold på

Hvordan kunne det skje at amerikanerne måtte rømme ut av Vietnam. Les videre, og noter underveis i lesingen årsaker til at krigen endte på denne måten for amerikanerne.

Nord-Vietnams side. Dessuten skapte bombingene skarpe reaksjoner i befolkningen hjemme i USA og i andre land. Vietnamkrigen har blitt kalt «den første TV-overførte krigen». Krigens grusomheter og alvorlige krigsforbrytelser amerikanerne begikk, ble raskt kjent og førte til sterke reaksjoner. Krigen virket uforståelig og meningsløs. Motstanden vokste seg så stor at amerikanske styresmakter innså at dette var en krig som ikke kunne vinnes til noen akseptabel pris.

Vietnamkrigen viste at selv supermaktenes makt var begrenset. Selv om Nord-Vietnam fikk støtte fra Sovjetunionen og Kina, spilte de store kommunistiske statene en underordnet rolle. Det var de lokale forholdene som var viktigst, og dem klarte ikke USA å endre.

Hva: Dødsmerkene i Kambodsja

Hvem: Geriljaorganisasjonen Røde Khmer

Når: 1975–1979

Kambodsja ble ufrivillig trukket inn i krigen i nabolandet Vietnam. Nordvietnamesiske styrker hadde forsyningslinjer gjennom landet. Mellom 1969 og 1973 bombet USA Kambodsja i hemmelige operasjoner. Hundretusentalls mennesker ble drept. Sprengkraften i bombene tilsvarte rundt førti Hiroshima-bomber. Bombingen førte til at den kommunistiske geriljaorganisasjonen Røde Khmer fikk økt støtte i befolkningen. Da Røde Khmer grep makten i 1975, ble de feiret som frigjøringshelter. Men Røde Khmers styre skulle vise seg å bli det kanskje grusomste regimet verden har sett. I løpet av de fire årene regimet hadde kontrollen, ble mellom 1,5 og 2 millioner av en befolkning på 8 millioner drept – rundt hver fjerde kambodsjaner. Røde Khmers mål var å føre landet tilbake til «år null» for å bygge et kommunistisk samfunn fra grunnen av. Alle ble jaget ut av byene, og 95 prosent av befolkningen ble plassert i jordbrukskollektiver. Enkeltfamilier ble splittet opp fordi familien som institusjon skulle avskaffes. Bøker og vestlig medisin ble forbudt. Folk

med utdanning ble forfulgt særlig hardt – også folk som «så» utdannede ut fordi de hadde briller. Vietnam stoppet folkemordet da de invaderte landet. Røde Khmer ble fortsatt støttet av Kina, USA og vesteuropeiske land fordi de var imot det kommunistiske Vietnam.

Røde Khmer fortsatte med geriljavirksomhet fram til 1990-årene. Hovedmannen bak gruppa, Pol Pot, ble satt i husarrest av sine egne og døde av naturlige årsaker i 1998. Først i 2007 satte FN og kambodsjanske myndigheter i gang rettsak mot de ansvarlige. Rettsoppgjøret er vanskelig fordi flere av dagens politikere selv har bakgrunn fra Røde Khmer.

Dødsfengselet S-21:

Bare sju mennesker av 16 000 arresterte skal ha overlevd Røde Khmers beryktede S-21-fengsel. Blant dem var kunstneren Vann Nath som fikk leve videre for å male portretter av Pol Pot. Vann Nath forteller om det første forhøret etter arrestasjonen:

Arrestert i S-21: Røde Khmer var svært opptatt av å dokumentere arrestasjonene av «fiendene», som kunne være barn.

«Hvorfor er du arrestert?» spurte forhørslederen. Jeg sa at jeg ikke visste. «Organisasjonen er ikke dum», sa han. «Den arresterer aldri noen som ikke er skyldig. Tenk etter – hva er det du har gjort?» «Jeg vet ikke», sa jeg igjen.

Fra Peter Frøberg Idling: *Pol Pots leende*, 2006

Vann Nath ble torturert med elektriske støt inntil han mistet bevisstheten.

Alliansebygging i Afrika

I 1950- og 1960-årene ble mange av de tidligere koloniene i Afrika selvstendige stater. Det ble viktig for Sovjetunionen og USA å skaffe seg allierte i denne verdensdelen.

Sovjetunionen engasjerte seg sterkere i Afrika enn landet hadde gjort tidligere i den globale kalde krigen. Mange afrikanske stater foretrakk også å samarbeide med Sovjetunionen framfor USA.

Mange afrikanske ledere var inspirert av sosialismen og kommunismen. De mente det var behov for radikale reformer for å rette opp i fattigdommen og den urettferdige fordelingen av jord.

I flere land var det sterke motsetninger mellom ulike etniske grupper. Der kunne kommunismen virke forlokkende fordi ideologien la vekt på hvilken klasse mennesket tilhørte, ikke etnisk bakgrunn.

Statene nasjonaliserte bedriftene fordi det var for lite utenlandske investeringer til at en markedsøkonomi kunne fungere.

Mange afrikanske ledere var også skeptiske til USA på grunn av raseskilnepolitikken i de amerikanske sørstatene.

Sovjetunionen triumferte etter å ha seiret i borgerkrigen i Angola i slutten av 1970-årene. I Angola sto ulike frigjøringsbevegelser mot hverandre etter at kolonimakten Portugal trakk seg ut. Borgerkrigen ble et internasjonalt oppgjør, der styrker fra Sovjetunionen, Cuba, flere afrikanske og østeuropeiske land kjempet mot styrker fra Sør-Afrika, med støtte fra USA og Kina. Suksessen Sovjetunionen opplevde, gjorde landet interessert i å engasjere seg i flere afrikanske regioner.

Krigen mellom Etiopia og Somalia

Afrikas horn var et viktig strategisk område. Langs den somaliske og etiopiske kysten ble det transportert store mengder olje med lasteskip fra Midtøsten.

Supermaktene var derfor opptatt av at regjeringene i disse landene var stabile og vennligsinnede. I 1960-årene var Etiopia alliert med USA, mens regimet i Somalia samarbeidet med Sovjetunionen. Sovjetunionen hadde store flåtebaser utenfor Somalia.

I 1974 brøt det ut kommunistisk revolusjon i Etiopia. Keiser Haile Selassie, som hadde styrt landet siden 1930, ble styrtet. Etter hvert tok major Mengistu Haile Mariam kontrollen. Under hans ledelse gikk revolusjonen over i blodige utrenskninger («rød terror»).

USA bestemte seg til slutt for å trekke seg ut av landet. Den amerikanske strategien ble å styrte lederskapet i Etiopia ved å støtte Somalia i grensekrigen som hadde brutt ut mellom landene. Samtidig allierte Mengistu og Derg-regimet («komité») seg med Sovjetunionen. Sovjetunionen forsynte etiopiske styrker med våpen for mer enn en milliard dollar. Imidlertid hadde Sovjetunionen vanskelig for å gi helt slipp på alliansen med Somalia. I krigen mellom Etiopia og Somalia kjempet altså begge sider med sovjetiske våpen.

Somalia ble ledet av Mohammad Siad Barre, som hadde kommet til makten gjennom et kupp. Siad Barre var inspirert av kommunismen og veksten i de østeuropeiske landene. Men regimet hans var også avhengig av støtte fra det eldgamle klansystemet i Somalia. Derfor kunne de ikke ta sjansen på å gjennomføre store sosiale og økonomiske endringer i landet. Da Sovjetunionen trakk sin støtte til landet, opprettet Siad Barre kontakt med USA. For å få amerikansk støtte tok regimet brått avstand fra kommunismen.

Hva kjennetegner den kalde krigen i Afrika? Skiller konfliktene her seg fra dem du har lest om i Asia, Amerika og Europa?

Sovjetiske og cubanske tropper kom inn på etiopisk side i krigen mot Somalia. Amerikanerne ga på sin side ikke Somalia den hjelpen landet hadde håpet på, og somalierne var sjanseløse.

Etiopia seiret mot Somalia, men utrenskningene hadde svekket regimet. Det gjorde også krigen mot utbrytergrupper i Eritrea. Drømmene om kommunismen døde av sult. Kollektivjordbruket som ble satt i gang etter sovjetisk modell, fungerte dårlig. Regimet presset på for å gi nok mat til byene og ønsket også å eksportere korn fordi det ga prestisje. Skogen ble nasjonalisert, noe som førte til at det ble oppfattet som fritt fram til å ta ved til matlaging og fyring. Resultatet ble avskoging og ørkenspredning. Da avlingene igjen slo feil i 1984, døde kanskje så mange som én million mennesker av sult. Regimet prioriterte fremdeles krigføring mot opprørsbevegelser, og nødhjelpsmidler som kom inn, ble brukt til våpen.

I Somalia brøt staten helt sammen etter at Siad Barre ble styrtet i 1991. Landet ble et lovløst anarki. Alle forsøk på å etablere et stabilt styre har så langt vært mislykket, men i oktober 2012 holdt landet sitt første valg på over 40 år.

Økonomiske forhold. Marked eller plan?

Den kalde krigen var også en konkurranse mellom to helt ulike økonomiske systemer. Supermaktene overførte sin økonomiske tankegang til sine allierte, og til dels overtok andre stater av seg selv det systemet de mente passet best.

USA: frihandel

Frihandel var prinsippet som det amerikanske økonomiske systemet bygde på. I den tidligste etterkrigstiden seiret de kreftene i amerikansk politikk som i sterkest grad hevdet at frihet var frihet fra myndighetenes innblanding. De så staten som en trussel mot individets frihet. Når det gjaldt den ødelagte verdensøkonomien, var imidlertid amerikanerne villige til å ta i bruk institusjoner som kunne styre utviklingen. Den sterke amerikanske økonomien ble et viktig redskap for å hindre sovjetisk innflytelse i Vest-Europa, særlig i den første etterkrigstiden.

Marshallhjelpen til noen europeiske land 1948–1952

Storbritannia:	2,7 milliarder dollar
Frankrike:	2,4 milliarder dollar
Italia:	1,3 milliarder dollar
Vest-Tyskland:	1,3 milliarder dollar
Nederland:	1 milliard dollar
Østerrike:	0,5 milliard dollar
Belgia:	0,5 milliard dollar
Hellas:	0,5 milliard dollar
Danmark:	0,3 milliard dollar
Norge:	0,25 milliard dollar
Sverige:	0,1 milliard dollar

Gjengitt etter Bo Huldt: *Tre verdener: 1945–1965*, Aschehougs verdenshistorie, 1991

Marshallplanen – gjenreising av Europa

Marshallplanen var USAs storstilte økonomiske program for å gjenreise Europa. Navnet var etter den amerikanske utenriksministeren George Marshall, som lanserte planen i 1947. Alle europeiske land ble tilbudt støtte i form av gaver og lån, inkludert Sovjetunionen. Betingelsen for at et land skulle få støtte, var at landet måtte gå inn i Organisasjonen for europeisk økonomisk samarbeid (OEEC, senere OECD). Det var en organisasjon som skulle arbeide for frihandel. Det kunne naturligvis ikke Sovjetunionen bli med på. Finland, Polen og Tsjekkoslovakia måtte også si nei til Marshallhjelpen etter press fra Sovjet.

Hva ville USA oppnå med å gi støtte til Europa? Det lå klart i betingelsene at Marshallplanen skulle bidra til mer frihandel. Men det var også motytelser knyttet til støtten amerikanerne ga. De ønsket å ha innflytelse over den politikken mottakerlandene førte. Kontakten med øst skulle begrenses. Gjenreisningen av Europa var også viktig for at europeerne skulle bli i stand til å kjøpe amerikanske varer.

Sammen med NATO gjorde Marshallhjelpen at USA fikk et viktig grep på utformingen av samfunnet og politikken i Vest-Europa. Historikeren Geir Lundestad har kalt den amerikanske innflytelsen

«empire by invitation». Han peker på at de europeiske landene ivret for å få USA til å engasjere seg i gjenoppbyggingen etter at krigen var slutt. Selv om noen statsledere klaget på kravene USA stilte, ønsket de fleste vanlige europeere hjelpen velkommen.

Bare europeiske land fikk støtte fra USA gjennom Marshallhjelpen. Det bidro til å øke forskjellene mellom de rike og de fattige delene av verden.

Økonomiske institusjoner

Erfaringene etter to verdenskriger og verdenskrisen i mellomkrigstiden gjorde at det ble opprettet internasjonale økonomiske organer for å ha mer kontroll over verdensøkonomien. USA fikk stor innflytelse i utformingen av to av organene:

Verdensbanken og Det internasjonale pengefondet (IMF). Verdensbanken skulle bevilge langsiktige lån, mens Pengefondet skulle hjelpe stater som fikk akutte økonomiske problemer. USA var den største bidragsyteren, og hovedkontorene ble lagt til Washington. Et vilkår for medlemskap var at medlemslandene måtte binde sin valuta til dollar, noe som gavnet USA. Flere fattige land valgte et markedsøkonomisk system for å få medlemskap, og derfor ble disse institusjonene et viktig økonomisk våpen for USA for å skaffe seg allierte i den tredje verden.

Bistand

Fra 1960- og 1970-årene brukte USA (og i mindre grad Sovjetunionen) bistand som et middel for å vinne allierte i den kalde krigen. Den amerikanske bistanden var gjerne knyttet til forpliktelser om å kjøpe amerikanske varer. Bistanden ble ofte gitt til regimer som var under press for å bli overtatt av kommunister. I forbindelse med Vietnamkrigen mottok for eksempel Thailand store summer som skulle dempe misnøyen i landet og gjøre kommunistene mindre populære i befolkningen.

Sovjetunionen: plan

Sovjetunionen ble styrt etter planøkonomiske prinsipper. Grunnlaget for økonomien var femårsplanene. I en femårsplan forsøkte man å bestemme hvor mye som skulle produseres, hvordan ressursene skulle fordeles, lønninger og mål for teknologiske nyvinninger. I tillegg til hovedplanen fantes det planer for alle sektorer i økonomien. Hver bedrift fikk vite hvor mye de skulle produsere av en vare.

I planøkonomien var så å si all næringsdrift statseid. Staten hadde også monopol på utenlandshandel. Produsentene hadde ikke lov til å selge produktene sine til utlandet – det ble opprettet egne organer som organiserte utenrikshandelen. Planøkonomien ga en veldig vekst før krigen og de første tiårene etter krigen. Sovjetunionen gikk gjennom en prosess som lignet den industrielle revolusjon: Store deler av jordbruksbefolkningen flyttet til byene for å arbeide i industrien. Det meste av veksten kom i tungindustri og våpenindustri.

Jordbruket ble mekanisert, og det ble satt i gang store prosjekter for å dyrke nytt land. Likevel var det lite effektivt. Sovjetunionen måtte importere korn fra

Femårsplan. Sovjetisk propagandaplakat fra 1946 med påskrift: «La oss gi landet 127 tonn korn pr. år».

Hva er planøkonomi, og hvordan skiller den seg fra det økonomiske systemet som spesielt var rådende i USA i samme periode? Bruk gjerne et tokolonnenotat for å sammenligne. (Les mer om tokolonnenotat på side 600.)

USA fra 1960-årene. De få private småbrukene som fantes, produserte langt mer enn kollektivbrukene. To tredjedeler av alle poteter og tre fjerdedeler av alle egg som ble spist i Sovjetunionen, kom fra private jordbrukere, som bare utgjorde en forsvinnende prosentandel av befolkningen. Det viste seg at folk hadde interesse av å arbeide hardere når de gjorde det for seg selv.

Planøkonomien viste seg å være sårbar for korrupsjon og ineffektivitet. Eksempelene er mange. Alle bedrifter skulle oppfylle visse produksjonskrav etter femårsplanen. En fabrikk som bygde traktorer, kunne for eksempel velge å møte produksjonskravene ved å bygge større traktorer i stedet for å produsere reservedeler. Om traktorene fungerte eller ikke, var også av underordnet betydning, fordi fabrikkene bare opplyste hvor mange som var produsert. Dette skjedde i samforstand med arbeiderne, som kunne sette pris på lavt arbeidspress.

Fra 1970-årene ble det tydelig at den sovjetiske økonomien var i stor krise. Manglende konkurranse gjorde at kvaliteten på produktene var dårligere – varene ble solgt uansett fordi folk ikke hadde noen alternativer. Det ble satset for mye på tungindustri – maskiner og stål av dårlig kvalitet – og for lite på forbruksvarer.

Planøkonomi utenom Sovjetunionen

De østeuropeiske landene overtok det sovjetiske planøkonomiske systemet ved de kommunistiske maktovertakelsene rett etter krigen. Systemet fungerte imidlertid ikke helt likt i alle land. I Polen ble ikke jordbruket kollektivisert. Ungarn gjennomførte økonomiske reformer i retning av blandingsøkonomi i 1970- og 1980-årene.

Sovjetunionen hjalp også allierte, kommunistiske stater med å etablere statsstyrt planøkonomi. Sovjetiske eksperter ble sendt over hele verden for å hjelpe til. Halve staben ved en sovjetisk sjokoladefabrikk ble for eksempel sendt til Etiopia for å hjelpe til ved oppstarten av konfektindustri etter revolusjonen der.

Europa: fra kull og stål til EU

«Å skape Europa er å skape fred.

Jean Monnet, initiativtaker til europeisk samarbeid

Handelen innad i Vest-Europa hadde vært viktig da økonomien kom seg på fote igjen etter andre verdenskrig. I 1950 ble det utviklet en plan om å legge den franske og den vesttyske kull- og stålindustrien under felles overnasjonal myndighet. Kull og stål var viktige industrivarer. Initiativtakerne håpet på at et tett økonomisk samarbeid om industrien ville hindre nye kriger mellom de gamle fiendene Frankrike og Vest-Tyskland. Italia og Benelux-landene ble også med i avtalen. Kull- og stålunionen ble viktig fordi den dannet grunnlaget for senere integrasjon i Europa.

Roma-traktaten

Roma-traktaten som ble underskrevet i 1957, var egentlig to traktater. Den ene gjaldt samarbeid om atomenergi. Den andre traktaten kom til å bli langt viktigere og opprettet et fellesmarked. Medlemsstatene bestemte at alle tollavgifter og andre hindringer for import og eksport innenfor fellesskapet skulle fjernes. Statene skulle arbeide for «de fire frihetene»: fri bevegelse av varer, personer, tjenester og kapital. Det betydde at

- varer skulle fraktes fritt over landegrensene
- innbyggerne i EF-landene skulle fritt kunne søke arbeid i andre medlemsland
- tjenester som forsikring og transport kunne tilbys på lik linje i medlemslandene
- innbyggerne kunne fritt plassere penger i banker i de andre landene eller ta opp lån

Medlemslandene skulle også arbeide for å få en felles landbrukspolitikk og et mer likt lovverk.

Utvidelsen av EF

Storbritannia var lenge uinteressert i det økonomiske samarbeidet i Europa fordi mesteparten av deres handel var med de oversjøiske koloniene og Amerika. Etter hvert som de britiske koloniene løsrev seg, ble Storbritannia mer interessert i å være med. I 1961 søkte Storbritannia om medlemskap, og Irland, Danmark og Norge fulgte også opp med søknader. Men Frankrike nektet å gå med på britisk medlemskap. Den franske presidenten general Charles de Gaulle mente blant annet at britene var for tett knyttet til amerikanerne militært. Han

ønsket at Vest-Europa skulle ha en selvstendig posisjon overfor USA. Frankrike hadde også fått en lederrolle i EF, som de Gaulle ikke ønsket å gi fra seg til britene.

Fra 1970 startet forhandlingene om medlemskap for de fire landene på nytt. Norge sa nei til å bli med etter en folkeavstemning i 1972, men de andre landene ble med i EF fra 1973. I 1980-årene fikk Hellas, Spania og Portugal bli medlemmer etter å ha kvittet seg med diktaturstyret.

På vei mot union

I 1980-årene gikk det europeiske samarbeidet gjennom flere kriser. Særlig landbrukspolitikken var vanskelig. Landene slet med å få til felles matvarepriser og med overproduksjon av varer («smørberg» og «vinsjøer»). Mange var også skeptiske til at de nye organene i EF minsket noe av makten til nasjonalstatene. Likevel fortsatte integreringsprosessen, og med Maastricht-avtalen i 1992 vedtok statene at de skulle arbeide mot en felles politisk og økonomisk union – EU.

USA og EF

USA hadde fra starten av støttet tettere samarbeid i Vest-Europa. Men supermakten fryktet for sine økonomiske interesser, særlig når det gjaldt landbruk. USA var redd for at fellesmarkedet ville «reservere Europa for europeerne».

Fra 1960-årene samlet de vesteuropeiske landene seg stadig oftere og uttrykte motstand mot den amerikanske utenrikspolitikken, blant annet i den tredje verden. EF utviklet seg mot å bli en selvstendig maktfaktor overfor supermaktene.

Romatraktaten signeres i Palazzo dei Conservatori i Roma 25. mars 1957.

[Hva ser du på bildet?](#)

Les mer om utviklingen av EU i Jonas Gahr Støres essay på side 581 og i Anne Engers tekst på *Perspektivers* nettressurs/i Smartbok

Kulturelle forhold

I DEN NYESTE FORSKNINGEN har det blitt mer interesse for de kulturelle sidene ved maktkampen mellom USA og Sovjetunionen. Makt handler ikke bare om tvang, men også om å virke tiltrekkende på andre, såkalt «soft power». Den kalde krigen var også en kamp om å vinne «hjertene». USA opprettet informasjonskontorer over hele verden

som arbeidet for å spre amerikansk kultur. Amerikansk populærkultur hadde et stort forsprang, særlig innenfor musikk og film som dominerte hitlister og kinoer i Vest-Europa. Sovjetunionen brukte ikke like store summer, men satset på å vise fram høykultur og idrett. Hvordan kom den kalde krigen til uttrykk i kulturen?

Mccarthyismen

Antikommunismen i USA hadde røtter tilbake til den russiske revolusjon. I 1950-årene ble det amerikanske samfunnet preget av «frykten for den røde fare» og «mccarthyismen». Mccarthyismen fikk navn etter senator Joseph McCarthy, som stilte seg i spissen for det som nærmest ble en heksejakt etter folk som ble mistenkt for å ha kommunist sympatier i politikken og kulturelvet. De mistenkte ble kalt inn til tøffe forhør. Hundrevis av mennesker innenfor kulturelvet ble stemplet som kommunist sympatisører og svartelistet, slik at de ikke fikk jobb. For mange ble det en alvorlig

personlig tragedie. Mccarthyismen gjorde det vanskeligere å kritisere USAs politikk.

Mccarthyismen påvirket kulturelvet og filmindustrien i Hollywood. Charlie Chaplin ble forhørt for kommunist sympatier og nektet innreise etter en ferie i Europa. Han vendte ikke tilbake til USA før i 1972, da han mottok en æresoscarpris. Den amerikanske filmindustrien tilpasset seg og produserte filmer med et tydelig antikommunistisk budskap. ■

Sovjetisk høykultur

Sovjetisk orkestermusikk og ballett vakte stor beundring i vest. Orkester- og ballettforestillinger i London og New York trakk fulle hus. Mange var nysgjerrig på å se hvordan «kommunister» egentlig så ut. Sovjetunionen var også ledende når det gjaldt teater, sjakk og idrett. Stjernene innenfor kultur og idrett var blant de få sovjetborgerne som fikk mulighet til å reise til Vesten. De skulle være forbilder for kommunismen og ble passet godt på av KGB-agenter. Likevel var det et stort problem med avhopere, noe denne sovjetiske vitsen viser: «Hva er en sovjetisk strykekvartett?» «Det som er igjen av et symfoniorkester etter en utenlandsreise.» ■

Protester i vest

Fra 1960-årene oppsto det flere protestbevegelser i USA. Den afroamerikanske befolkningen protesterte mot diskriminering. Kvinnebevegelsen kjempet for likestilling. Ved universitetene krevde studentene at de skulle få mer innflytelse. Noen unge protesterte mot foreldregenerasjonens livsstil ved å bli med i hippiebevegelsen. Stadig flere ble kritiske til den amerikanske utenrikspolitikken, spesielt krigen i Vietnam. Protestene spredte seg til Vest-Europa.

Protester mot Vietnamkrigen

« Not my son, not your son,
not their sons.

Slagord brukt av den amerikanske organisasjonen «Women for Peace»

USA mistet mer enn 50 000 mann i Vietnamkrigen. Motstanden mot krigen økte i takt med antall døde amerikanske soldater. Gjennom mediene ble lidelsene til vietnamesiske sivile godt kjent. Noen ameri-

kanske soldater var involvert i overgrep mot sivilbefolkningen, og brutale TV-bilder skapte sterke reaksjoner i USA. I de største demonstrasjonene deltok hundretusener av mennesker. Protesten kom også til uttrykk i populærmusikk og kunst. Også i Vest-Europa var det mange som demonstrerte mot den amerikanske krigføringen.

Protester mot atomvåpen

I 1979 besluttet NATO å plassere nye kjernefysiske mellomdistanseraketter i Vest-Europa som et mottiltak etter at Sovjetunionen hadde plassert raketter i øst. Forholdet mellom supermaktene forverret seg og var så dårlig i begynnelsen av 1980-årene at man snakket om «den andre kalde krigen». Forsvarsbudsjettene økte, og forhandlinger om nedrustning ble lagt på is. Mange ble skremt over utviklingen. Fredsbevegelsen hadde lenge protestert mot atomvåpen, men nå fikk demonstrasjonene langt større oppslutning. ■

Under kulturelle forhold regnes også mentalitet. Hvordan tror du mentaliteten var under den kalde krigen? Velg deg ut to land, og forsøk å si noe om hva som kan ha preget mentaliteten i landene.

Radio Free Europe

Radio Free Europe var en amerikansk radiostasjon som sendte fra Vest-Tyskland. Sendingene var rettet mot landene i østblokken. Østeuropeiske myndigheter forsøkte å blokkere sendingene. Radiostasjonen var lenge finansiert av CIA. Radio Free Europe formidlet nyheter, intervjuet avhoppere og spilte amerikansk jazz og rock. Stasjonen distribuerte også løpesedler ved hjelp av værballon-ger. Etter oppstanden i Ungarn i 1956 fikk radiostasjonen sterk kritikk. Mange mente de hadde gitt opprørerne falske forhåpninger om amerikansk hjelp.

«Duck and cover» var det elever ble opplært til å gjøre dersom atombomben skulle smelle. **Hvilket inntrykk tror du slike øvelser skapte hos barna?**

Teknologiske forhold

Den kalde krigen handlet også om å ha teknologisk forsprang på fienden, spesielt når det gjaldt våpen og forsvarssystemer. Konflikten gjorde at utviklingen innenfor våpenteknologien skjøt fart.

Kapprustning

Militærutgiftene under den kalde krigen var større enn noen gang tidligere i fredstid. Det er regnet med at USA på det meste brukte 14 prosent av BNP på opprustning, Sovjetunionen kanskje så mye som 20 prosent. Helt nye våpentyper, kjernefysiske våpen, ble utviklet, og frykten for dem preget hele verden.

Atombombene som ble sluppet over Hiroshima og Nagasaki i sluttfasen av andre verdenskrig, drepte og skadet hundretusenvise av sivile. På det tidspunktet var USA det eneste landet med atomvåpen, men i 1949 testet Sovjetunionen sin første atombombe.

De mest pessimistiske ekspertene advarte om at en krig med kjernefysiske våpen kunne utrydde hele menneskeheten. I periodene der spenningene mellom landene var høy, fryktet mange at rene misforståelser kunne føre til atomkrig.

Hvorfor ble det satset på atomvåpen? Atomvåpen var billige våpen fordi en atombombe kunne erstatte store militære styrker. De ødeleggende kreftene hos atomvåpnene skulle virke så avskrekkende at det skremte fienden fra å angripe.

Det kommunistiske regimet sørget for å vise fram sine militære muskler under den årlige 1. mai-paraden på Den røde plass i Moskva.

Hvorfor kapprustning?

Den amerikanske befolkningen viste stadig mer motstand mot opprustning – og den sovjetiske økonomien var altfor svak til de store summene som ble brukt. Hvorfor fortsatte likevel kapprustningen mellom Sovjetunionen og USA? Det er to hovedtolkninger av det som skjedde:

Noen forskere legger mest vekt på spenningen mellom supermaktene. De mener at det var redselen for at den andre parten hadde utviklet bedre våpen, som styrte utviklingen inn i en «rustningsspiral».

Andre forskere fokuserer mer på indre årsaker hos hver av supermaktene. De hevder at vitenskapsfolk og militære presset på for å få flere våpen. Våpenindustrien ga også mange arbeidsplasser. Forskere som er tilhengere av dette synet, peker på at de amerikanske forsvarsutgiftene lå på et høyt nivå også etter at den kalde krigen tok slutt.

Kappløpet om verdensrommet

I 1957 fortalte sovjetiske myndigheter triumferende at satelitten Sputnik nå gikk i bane rundt jorda. Sputnik var en sensasjon – det første steget ut i verdensrommet for menneskene.

«Sputnik-sjokket» fikk store konsekvenser. Sputnik viste at sovjeterne hadde teknologi som gjorde USA sårbart for direkte angrep. USA overvurderte Sovjets teknologiske styrke og ble grepet av panikk. Det førte til ekstra intensitet i den militære opprustningen og i romkappløpet.

Hensikten bak romkappløpet som fulgte, var først og fremst å utforske militære muligheter. Sivil nytte og utforskning av rommet ble vurdert som mindre viktig.

Sovjeterne kunne feire flere triumfer i rommet. De kom først til månen – med et ubemannet fartøy – og Jurij Gagarin ble i 1961 det første mennesket i verdensrommet. Men USA vant konkurransen om det første mennesket på månen med Apollo 11-ekspedisjonen i 1969.

Første kvinne i rommet

Kosmonauten Valentina Tereshkova ble den første kvinnen i verdensrommet, med en tre dagers tur med romskipet Vostok 6. Ferden startet 16. juni 1963.

Det tok hele 19 år før neste kvinne, Svetlana Savitskaja, fulgte etter.

Reykjavik 1986: Isen smelter. Reagan og Gorbatsjov i samtale om nedrustning. Kjemien mellom de to statslederne har blitt trukket fram som en forklaring på den kalde krigens slutt.

Hvor viktig vil du si at de teknologiske endringene i perioden var for konfliktene under den kalde krigen? Hvilke teknologiske oppfinnelser preget perioden mest?

Avtaler om nedrustning

Cubakrisen i 1962 førte til at supermaktene inngikk flere avtaler i 1960- og 1970-årene der målet var å begrense atomvåpen og å ruste ned. Ikke-spredningsavtalen fra 1968 skulle hindre at nye stater skaffet seg atomvåpen. Flere atomstater, slik som Frankrike og Kina, nektet imidlertid å skrive under. SALT 1- og SALT 2-avtalene i 1970-årene satte begrensninger på opprustningen for supermaktene. Utviklingen ble brutt i begynnelsen av 1980-årene, med opprustningen under «den andre kalde krigen».

Fra 1985 kom omslaget da Mikhail Gorbatsjov ble Sovjets øverste leder. Gorbatsjov gikk med på omfattende kutt, og i motsetning til tidligere sovjetledere godtok han også inspeksjoner slik at det kunne kontrolleres at avtalene ble fulgt. Etter en rekke toppmøter med USAs president Ronald Reagan kom det en virkelig omfattende avtale. INF-avtalen i 1987 avskaffet en hel gruppe med våpen – de landbaserte mellomdistanseraketene, som ble fjernet fra Europa.

Internett – et biprodukt av den kalde krigen

Arbeidet med det som skulle bli Internett, ble startet av det amerikanske forsvaret i 1960-årene. Hensikten var å finne fram til et system som kunne gjøre det mulig å fortsette en atomkrig selv etter et omfattende atomangrep. Universiteter ble koblet til forløperen ARPANET og kunne sende e-post til hverandre i begynnelsen av 1970-årene. Internett slik vi kjenner det i dag, ble først allemannseie midt i 1990-årene. (Se også side 528.)

Den kalde krigen tar slutt

Berlinmurens fall og Sovjetunionens oppløsning

Berlin, 9. november 1989: Günter Schabowski, medlem av det mektige Politbyrået i DDRs kommunistparti, holder en pressekonferanse som overføres direkte på TV. Mot slutten, noen minutter før kl 19.00, leser han opp de nye reisebestemmelsene som nettopp er vedtatt av østtyske myndigheter. Østtyskere kan nå reise til Vest-Tyskland på privat besøk uten tillatelse på forhånd.

Det blir stille noen sekunder. Så får han et spørsmål fra en av journalistene i salen om når de nye reglene trer i kraft. Schabowski svarer: «Ab sofort» – med en gang.

Siden den ble bygd i 1961, hadde Berlinmuren vært en over 45 km lang fysisk sperre av betong, piggtråd og elektriske gjerder rundt Vest-Berlin. Muren skulle hindre at folk flyktet til Vesten, og de få grensestasjonene ble strengt bevoktet av østtysk politi.

Etter Schabowskis pressekonferanse stimlet flere tusen østberlinere sammen ved grensestasjonene, men der holdt politiet vakt som vanlig. De hadde ikke fått beskjed om at nye regler var innført. Folk forlangte at sperringene skulle fjernes. De hadde hørt Schabowski på TV, og vesttyske radiostasjoner hadde allerede meldt at muren var åpnet. Spenningen steg. Uten klare ordrer å forholde seg til og under

press fra en opphisset folkemasse valgte vaktene ved en av grensestasjonene å fjerne bommene. Så fulgte en annen etter. Deretter enda en. Senere kom det fram at de nye reisebestemmelsene ikke var formelt vedtatt. Schabowski hadde ikke ryggdekning for sin kunngjøring.

Ble Murens fall utløst ved en misforståelse? Hvordan kunne det ha seg at DDRs myndigheter til de grader hadde mistet styringen?

«Sammen i klatretauet»

I mars 1985 valgte Sovjetunionens mektige kommunistparti den 54 år gamle Mikhail Gorbatsjov til partisjef. Han brakte ny vitalitet, mer handlekraft og sterk reformvilje inn på toppen av sovjetisk politikk etter mange års stagnasjon under gamle og sykelige ledere.

Den økonomiske veksten i Sovjetunionen stoppet omtrent opp i slutten av 1970-årene. Våpenkappløpet med Vesten og en ekspansiv utenrikspolitikk, særlig den mislykte invasjonen i Afghanistan, hadde kostet enorme summer.

Forsvarsbudsjettet utgjorde over 20 prosent av bruttonasjonalproduktet. Fallende oljepriser utover i 1980-årene forverret økonomien ytterligere.

Gorbatsjov var overbevist om at sovjetsystemet måtte reformeres for at det skulle leve videre og være noenlunde jevnbyrdig med USA og Vesten. Endringer var tvingende nødvendig, både når det gjaldt forholdet til omverden og innad i landet.

Sovjetlederne hadde betraktet den fredelige sameksistensen med Vesten som en midlertidig tilstand, og den grunnleggende ideologiske konflikten måtte til slutt ende med sosialismens og kommunismens seier over hele verden. Med Gorbatsjov kom en avgjørende holdningsendring. Han betraktet samarbeidet som mer permanent. Knivingen mellom den kapitalistiske og den sosialistiske leiren måtte underordnes de store, felles utfordringene menneskeheten sto overfor.

TV-bildene av jublende øst-tyskere som strømmer inn i Vest-Berlin utover kvelden og natten til 10. november 1989, som hopper og danser og hakker løs biter av den forhatte muren, er blitt stående som selve symbolet på den kalde krigens slutt i Europa.

Hva vil du si er de bakenforliggende årsakene til Berlinmurens fall, og hva vil du si var den utløsende årsaken?

• • **DDR:** forkortelse for Den tyske demokratiske republikk, altså Øst-Tyskland

Gorbatsjov sa det slik: Verdens land er en gruppe fjellklatrere bundet sammen i et tau. Enten når de toppen sammen, eller så styrter de i avgrunnen sammen.

Glasnost og perestrojka

Arbeidet for å reformere sovjetsystemet ble kjent under to overskrifter: glasnost (åpenhet) og perestrojka (omforming).

Gorbatsjov gjorde det klart at opposisjonelle, menneskerettsforkjempere og kunstnere ikke lenger skulle knebles. Tidligere forbudte filmer og bøker skulle frigis. Negative sider ved samfunnet i Sovjetunionen, fattigdommen, korrupsjonen, svakhetene ved den tungroddede, sentralstyrte økonomien skulle brettes ut i radio, aviser og TV.

Den nye åpenheten hadde flere siktemål:

- Mediene skulle brukes i kampen mot korrupsjon og mangler i styringssystemet.
- Glasnost skulle føre til at Sovjetunionen fikk en offentlig opinion som i neste omgang skulle bidra til ny dynamikk i samfunnet.
- Det skulle mobiliseres støtte for den nye politikken.

Målet med perestrojka var å omforme styringssystemet, løsne på kommunistpartiets maktmonopol og åpne for mer initiativ og konkurranse i økonomien. Ingenting av dette var mulig å oppnå uten glasnost. Det var to sider av samme sak.

Verdens verste atomkraftulykke

Men åpenheten rammet maktens kjerne, selve kommunistpartiet, mye hardere enn Gorbatsjov hadde forutsett. Samtidig kunne han ikke reversere prosessen uten å undergrave sin egen troverdighet. Å forsøke å stanse snøballen ville også skadet forholdet til Vesten, og Gorbatsjov trengte det pusterommet avspenning og nedrustning kunne gi ham.

Ekspløsjonen i atomkraftverket i Tsjernobyl i 1986, verdens verste atomkraftulykke, illustrerte reformpolitikkenes dype dilemma. Først handlet makteliten i Kreml på gamle reflekser. Ulykken ble fortiet, konsekvensene bagatellisert – stikk i strid med glasnost-parolene. Men katastrofens omfang viste seg umulig å holde skjult fordi store deler av Europa ble rammet av kjernefysisk nedfall og saken fikk stor oppmerksomhet i Vesten. Etter hvert ble ulykken også rapportert og diskutert i sovjetiske medier, med søkelys både mot Kremls opprinnelige taushet og de katastrofale forholdene i sovjetisk atomkraftindustri. Resultatet var svekket troverdighet.

Gorbatsjovs politikk – vidtgående reformer innenfor sovjet-systemets rammer – viste seg stadig vanskeligere å realisere. Fram mot 1990 ble det klart at hans økonomiske politikk var mislykket. Reformene bidro til å undergrave det gamle, statsstyrte systemet, men noe egentlig nytt kom ikke på plass. Køene vokste, vekst og produksjon sank mer under Gorbatsjov enn i perioden før ham. I 1990 levde ca. en fjerdedel av befolkningen under fattigdomsgrensen. I Vesten var Gorbatsjov populær takket være glasnost og avspenning, men i Sovjetunionen økte aggresjonen mot ham.

Reaktor 4 i atomkraftverket i Tsjernobyl, Ukraina. Store deler av Europa ble rammet av kjernefysisk nedfall fra denne reaktoren.

Massakren på Den himmelske freds plass

Den første alvorlige oppstanden mot de kommunistiske regimene kom utenfor Europa. I mai 1989 var Mikhail Gorbatsjov på statsbesøk i Kina. Tusenvis av studenter demonstrerte for demokratiske reformer på Den himmelske freds plass i Beijing. Opprøret ble slått brutalt ned. Et ukjent antall demonstranter ble skutt eller henrettet som forbrytere i ukene etterpå.

Partiene faller i Øst-Europa

Gjennom hele etterkrigstiden hadde kommunistpartiene i Øst-Europa samarbeidet nært med det sovjetiske kommunistpartiet. Den røde hær var garantisten for at regimene i Øst-Europa kunne holde seg ved makten.

Under Gorbatsjov ble dette snudd rundt. Makthaverne i Budapest, Warszawa, Praha eller Øst-Berlin kunne ikke lenger stole på at de hadde Moskvas støtte i sin motstand mot liberalisering. Tvert om – fra Moskva kom det nå oppfordringer om at de østeuropeiske regimene måtte slakke på tøylene overfor opposisjonen i egne land.

Særlig i Polen var det folkelig motstand mot kommunistregimet. Den katolske kirken sto sterkt, og kirken ble enda mer populær da en polakk, den karismatiske Karol Wojtyła, ble valgt til pave i 1978. Som pave Johannes Paul II ble Wojtyła litt av en folkehelt i sitt hjemland og bidro til å svekke kommunistpartiets autoritet.

Sommeren 1980 brøt det ut omfattende streiker i protest mot prisøkninger som var innført for å skaffe staten mer inntekter. Havnebyene langs Østersjøen med Gdansk i spissen ledet an, og de streikende verftsarbeiderne sto i tett kontakt med opposisjonsgrupper blant intellektuelle. Et hovedkrav var at arbeiderne måtte få danne fagforeninger som var uavhengige av kommunistpartiet.

Fagorganisasjonen Solidaritet ble dannet med streikelederen fra Gdansk, Lech Walesa, som leder. Solidaritet ble raskt et tredje maktsentrum i Polen, ved siden av kommunistpartiet og kirken. Den krevde at sensuren måtte oppheves, og etter hvert kom også krav om frie valg.

Myndighetene svarte en periode med militær unntakstilstand, og Solidaritet måtte gå under jorda. Men etter at Gorbatsjov kom til makten i Sovjetunionen, ble det gradvis vanskeligere å holde fast ved en slik hard linje.

Arbeiderne ved Leninverftet i Gdansk, Polen, startet i 1980 en streik og etablerte fagorganisasjonen Solidaritet. Solidaritet fikk bred oppslutning og ble ledende i motstanden mot det polske kommunistpartiet. Lech Walesa var streikeleder og senere fikk han Nobels fredspris og ble i 1990 Polens president.

Solidaritet ble den store vinneren av det frie valget i Polen i juni 1989. Ringvirkningene slo raskt inn i andre østeuropeiske land, særlig i Ungarn hvor det allerede var innført liberale reformer. I DDR var det store demonstrasjoner utover høsten, med ukentlige massemønstre i Leipzig. Mange østtyskere dro til Ungarn som hadde åpnet sin grense mot Østerrike, og tok seg videre til Vest-Tyskland. Regimene kom under sterkere og sterkere press fra egen befolkning da det ble klart at Gorbatsjov ikke ville gripe inn slik andre sovjetledere hadde gjort før ham.

Kravene om frie valg, demokrati og reisefrihet klarte ingen av regimene å motstå når de ikke lenger hadde ryggdekning i Moskva. På bare et halvt år, fra valget i Polen i juni til diktatoren Nicolae Ceausescu fall i Romania i desember 1989, ramlet hele den gamle orden i Øst-Europa sammen. Tyskland ble samlet i 1990 etter å ha vært to stater siden andre verdenskrig.

Sovjetunionen rakner

Den nye åpenheten utløste ønsker om nasjonal selvstendighet i de fleste av de 15 republikkene Sovjetunionen besto av. Glasnostpolitikken betydde ikke bare mer frihet for intellektuelle, den ga også rom for dypere folkelige strømninger. Her var nasjonalisme og etnisk tilhørighet en mobiliserende kraft, særlig i den urolige Kaukasus-regionen.

Øst-Europas løsrivelse i 1989 slo voldsomt inn i Sovjetunionen. Fra de små baltiske statene i vest til det veldige Kasakhstan i øst kom krav om løsrivelse fra Moskva. Gorbatsjov var selv en varm forsvarer av Sovjetunionens enhet, men ble drevet fra skanse til skanse.

I juni 1990 erklærte den overlegent viktigste republikken, Russland, sin selvstendighet, og året etter fikk republikken sin egen, folkevalgte president, Boris Jeltsin. Sovjetunionen var i ferd med å rakne innenfra, og reformprosessen kom ut av kontroll både politisk og økonomisk. Høsten 1991 *suspenderte* Jeltsin det russiske kommunistpartiet, og i desember ble Sovjetunionen oppløst. Mikhail Gorbatsjov, unionens president, hadde ikke lenger noen union å være president for.

Hvordan var det mulig?

I 1985 var Sovjetunionen klodens andre supermakt ved siden av USA. Seks år senere eksisterte ikke landet lenger. Hvordan var det mulig? Hvordan kan en slik kollaps egentlig forklares?

Historikerne har ikke samlet seg om én forklaring. De fleste trekker fram disse momentene, som må ses i sammenheng med hverandre:

- **Manglende bærekraft.** Gjennom hele etterkrigstiden brukte Sovjetunionen veldige ressurser på å konkurrere med USA innenfor våpenindustri, teknologisk forskning og romfart. En ekspansiv utenrikspolitikk og støtte til sovjetvennlige regimer rundt om i verden kostet også enorme summer.

Landet manglet over tid bærekraft til å føre en slik politikk. Det ble investert altfor lite i den delen av industrien som kunne gi befolkningen gode boliger og andre varige forbruksgoder (biler, TV, kjøleskap, vaskemaskiner). Levestandarden sakket stadig mer akterut sammenlignet med Vestens, og dette undergravde regimets legitimitet. Med Mikhail Gorbatsjovs maktovertagelse kom en dyp og lenge forberedt politisk og sosial krise til overflaten.

- **Reformpolitikken.** Mikhail Gorbatsjov var en av 1900-tallets store reformatorer. Han ville fornye og vitalisere sovjetsystemet, men ble overmannet av dem som ut fra forskjellige motiver ønsket å kaste hele systemet på skraphaugen. Det ideologiske skiftet Gorbatsjov sto for, var som å fjerne en propp i en demning. Moderne datateknologi undergravde kommunistregimets informasjonsmonopol og styrket ulike opposisjonsbevegelser. Nasjonalisme, etnisk tilhørighet, kulturelle motsetninger og forverrede levekår sprengte Sovjetunionen i stykker.
- **Presset fra USA.** For Ronald Reagan (USAs president 1981–1989) var ikke målet *status quo* i forholdet til Sovjetunionen slik det hadde vært for hans forgjengere. Vesten skulle vinne over det han kalte «ondskapens imperium». Reagan satte i gang en voldsom militær opprustning. Reagans politikk gjorde klart for Moskva at kostnadene ved å fortsette den gamle konkurransen med Vesten bare ville øke. Gorbatsjovs reformpolitikk var et resultat av USAs faste holdning. I andre halvdel av 1980-årene fulgte Reagan opp Gorbatsjovs initiativ til nedrustning. Flere store nedrustningsavtaler var fordelaktige for USA og pekte framover mot den kalde krigens slutt.

Skriv ned tre setninger om årsakene til Sovjetunionens fall. Var alle like viktige, tror du?

Tragedien Jugoslavia

Historien om kommunismens sammenbrudd er oppsiktsvekkende lite blodig i lys av hvor dramatiske disse begivenhetene var. Jugoslavia er det store unntaket.

Kommuniststyret som Josip Tito sto i spissen for etter krigen, var mer selvstendig enn ellers i Øst-Europa. Sterk motstand mot sovjetisk innblanding gjorde forholdet til Moskva spenningsfylt og bidro til samhold innad i Jugoslavia.

Men under overflaten ulmet det. Jugoslavia var et land med tre religioner, flere språk og over 20 folkeslag – det etnisk mest sammensatte landet i Europa. Kontrastene var store mellom det relativt velstående nord og det langt fattigere sør. Titos autoritære styre holdt spenningene i sjakk, men etter hans død i 1980 ble de mer synlige. Økonomiske tilbakeslag utover i 1980-årene skjerpet motsetningene.

• • **status quo:**
uforandret tilstand

Har du fått med deg dette?

- ✓ at den kalde krigen var en konflikt mellom to supermakter, USA og Sovjetunionen, og mellom deres allierte
- ✓ at den kalles «kald» fordi det aldri ble direkte krigføring mellom supermaktene. Men supermaktene var direkte eller indirekte innblandet i mange lokale kriger
- ✓ at Europa var delt i to: et kapitalistisk, demokratisk Vest-Europa, støttet av USA, mot Øst-Europa med planøkonomi og ettpartistyre, dominert av Sovjetunionen
- ✓ at de sosiale sidene kan oppsummeres med store ulikheter i organisering av bolig, utdanning, kvinners rolle, arbeidsliv og forbruk
- ✓ at de politiske sidene kan oppsummeres med innblanding i en rekke konflikter og kriger
- ✓ at de økonomiske sidene kan oppsummeres med to konkurrerende systemer – markedsøkonomi og planøkonomi
- ✓ at de kulturelle sidene kan oppsummeres med forsøk på å spre sin kultur. Den kalde krigen la også begrensninger på kulturlivet
- ✓ at de teknologiske forholdene kan oppsummeres med satsning på våpenteknologi, romfart og datateknologi
- ✓ at det er ulike teorier om hvorfor den kalde krigen tok slutt
- ✓ at det stort sett var en fredelig avvikling av ettpartistyret i Øst-Europa

Et blodig sluttspill

I juni 1991 erklærte Slovenia og Kroatia seg som selvstendige stater. Makthaverne i Beograd motsatte seg løsrivelsen, men den virkelige borgerkrigen startet da Bosnia-Hercegovina erklærte sin uavhengighet i februar 1992.

Republikken var et etnisk lappeteppes av serbere, kroater og muslimske bosniere. Alle tre grupper begikk grove overgrep, men ingenting overgikk serbernes drap på flere tusen muslimske gutter og menn ved byen Srebrenica i juli 1995. Etter dette bombet NATO-styrker serbiske posisjoner, og det internasjonale presset mot Serbia økte inntil USA tvang fram en endelig fredsavtale mot slutten av 1995. Tre år senere brøt det ut en uforsonlig konflikt i Kosovo-provinsen, der det albanske flertallet motsatte seg serbisk styre. USA og NATO tvang serberne ut av Kosovo etter flere ukers bombing i 1999. Kosovo ble en uavhengig stat i 2008.

Krigene i Jugoslavia i 1990-årene kostet kanskje 150 000 menneskeliv, og ca. to millioner mennesker ble drevet på flukt.

Historie som sprengkraft

Berlinmurens fall i 1989 og Tysklands samling skapte en stemning av optimisme og framtidstro i Europa. Jugoslavia endret dette. Fanger sultet i konsentrasjonsleirer. Mennesker ble fordrevet fra sine hjem i *etnisk rensing*. Europeerne ble tvunget til å revurdere sine oppfatninger av hva slags bestialiteter som kunne skje på deres eget kontinent, 50 år etter slutten på andre verdenskrig.

Jugoslavias nasjonale og religiøse skiller hadde røtter helt tilbake til det osmaniske imperiets ekspansjon på Balkan på slutten av 1300-tallet. Makthaverne i de ulike republikkene spilte bevisst på historiske motsetninger, noe særlig Serbias leder Slobodan Milošević ble beryktet for. Det jugoslaviske dramaet viste hvordan historiske erfaringer kan misbrukes i politisk propaganda.

- • **etnisk rensing:** en planlagt og overlagt fjerning av personer fra en bestemt etnisk gruppe fra et bestemt territorium, gjerne med makt

En bit av Berlinmuren.

Å gjøre

- 1 Dette kapitlet er inndelt etter SPØKT-forhold. Skriv to til tre stikkord om hva som kjennetegner de ulike forholdene i SPØKT under den kalde krigen. Vil du si at ett av forholdene er viktigere enn de andre?
- 2 Oppsummer ved hjelp av tankekart. Lag et tankekart om den kalde krigen der stikkordene i all hovedsak skal omhandle årsaker til konflikten og hva som fikk den til å eskalere.
- 3 Ideologisk konflikt. Den kalde krigen er blant annet en ideologisk konflikt. Hva kjennetegner de to motstridende ideologiene, og hva var grunnen til at de fikk så stor betydning?
- 4 Hvor nær var verden en atomkrig under Cubakrisen? Gjør rede for forløpet under Cubakrisen, og vurder årsaker til at krisen endte som den endte.
- 5 Hvordan tror du den kalde krigen ble oppfattet i et ikke-vestlig land? Hvordan tror du for eksempel russerne eller vietnameserne så på konflikten? Forsøk å omtale SPØKT-forholdene sett fra et av disse landene.
- 6 Hvorfor endte den kalde krigen slik den endte? Skriv ned fem ulike årsaker du mener er viktige for å forklare den kalde krigens slutt, og sorter dem deretter etter viktighet.
- 7 Kildeoppgave: Frykten under den kalde krigen.

Fra Stein Mehren: «Generasjon»

[...]

**Jeg har rørt ved den kalde
krigens hjerte og sett de beste
fra tre generasjoner gå under
i maktkamp, frontlinjer, allmannamøter
Jeg har sett dem velte seg
i næringsvett, grådighet og ideologier**

[...]

Fra Den siste ildlender, 2002

- a Hva slags type tekst er dette? Hvordan kan du bruke teksten som kilde i arbeidet med en historisk periode eller hendelse?
- b Hvilke fordeler og ulemper har skjønnlitterære tekster som kilde til historisk forståelse?

- c Hvilket inntrykk får du av den kalde krigen gjennom dette utdraget?
- d Sammenlign utdraget med bildet på side 405. Hvilke likheter finner du?
- e Hvordan tror du den stemningen teksten uttrykker, preget folks hverdag under den kalde krigen?

8 EU

- a Lag en disposisjon til en presentasjon om EUs historie fra Kull- og stålunionen til hvordan unionen er i dag. Disse punktene bør være med: Roma-traktaten, Maastricht-traktaten, Schengen-avtalen.
 - b Avtaler i EU. Finn ut hva enhetsakten, Maastricht-traktaten, Amsterdam-traktaten, Nice-traktaten, Lisboa-traktaten og Schengen-avtalen går ut på. Hvilke konsekvenser har de ulike traktatene og avtalene for vanlige EU-borgere? Hvilke avtaler har møtt motstand?
 - c Nobels fredspris til EU. EU ble tildelt Nobels fredspris i 2012. Finn argumenter for og mot påstanden «EU er et fredsprosjekt». Les gjerne Jonas Gahr Støres essay på side 581 før du besvarer oppgaven.
- 9 Les avsnittene om «Tragedien Jugoslavia» på sidene 421–422. Følg deretter punktene under for å skrive en tekst om hvordan Jugoslavia ble delt.
- a Beskriv Jugoslavia før delingen med noen få setninger. Hva kjennetegnet landet?
 - b Hvordan ble landet delt? Hvilke hendelser var avgjørende for denne delingen? Skriv et avsnitt der du omtaler utviklingen.
 - c Hvorfor skjedde dette? Hvilke årsaker kan du finne til at landet ble delt? Bruk gjerne fordi-setninger når du skal beskrive dette. (Les mer om fordi-setninger på side 601.)
 - d Ranger årsakene du har omtalt i spørsmål c etter viktighet. Hva mener du er den viktigste årsaken til splittelsen?

Litteratur

Archie Brown: *The Rise and Fall of Communism*, 2010

Geir Lundestad: *Øst, vest, nord, sør: hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, 2010

Hallvard Tjelmeland: *Den kalde krigen*, 2006

Odd Arne Westad: *The global cold war: Third World interventions and the making of our times*, 2005

17 Norge – fra gjenreising til oljerikdom

Innhold:
Gjenreising side 426 ■ Politisk samling bak Arbeiderpartiet side 427 ■ Utenriks- og sikkerhetspolitikk side 428 ■ Velferdsstat og forbrukersamfunn side 436 ■ Oppbruddstid side 440 ■ 1970-årene, protestenes tiår side 442 ■ Inn i oljealderen side 446 ■ Mindre styring, mer marked side 448 ■ Et flerkulturelt samfunn side 450 ■

Etter den andre verdenskrigen har Norge gått gjennom store forandringer. Før krigen var det mangel både på varer, boliger og arbeidsplasser. Gjennom krigsårene hadde den norske regjeringen levd i eksil i Storbritannia. Da krigen var over, ble det laget et tverrpolitisk fellesprogram før landet fikk et nytt storting og en ny regjering. Det store prosjektet ble å gjenreise og forme et moderne Norge. Dette kapitlet handler om hvordan den norske velferdsstaten ble til, og om utviklingen som har ført til at Norge i dag er et av de rikeste landene i verden.

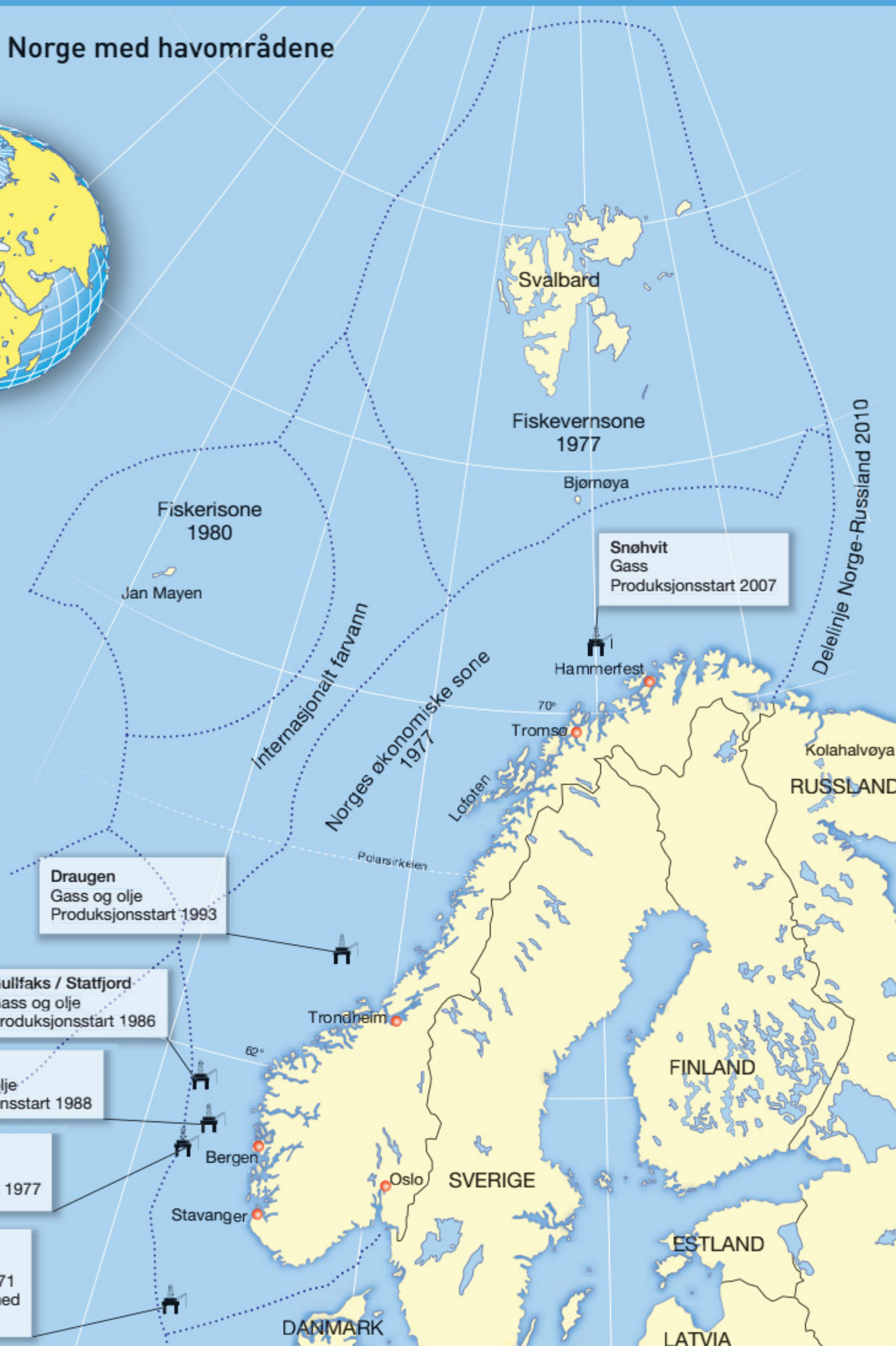
Dette har skjedd

«De harde 30-åra» rammet Norge hardt. I begynnelsen av perioden var det stor arbeidsledighet, politisk uro og sosiale konflikter. Mot slutten av 1930-årene gikk økonomien bedre. Det var flere folk i arbeid, og konfliktene ble dempet. Viktige prinsipper om samarbeid og enighet ble lagt gjennom kriseforliket og Hovedavtalen fra 1935. Demokratiet ble berget. Arbeiderpartiet styrte med Nygaardsvold-regjeringen under parolen «by

og land, hand i hand». Da krigen kom til Norge 9. april 1940, flyktet Nygaardsvold-regjeringen og kongen til London. Krigstiden var preget av knapphet og frykt for hva som skulle skje, men økonomien gikk godt. Krigen fikk store konsekvenser for Norges forhold til andre land og for landets indre utvikling i etterkrigstiden.

Slik så det ut

Det moderne Norge med havområdene

Svalbard

Fiskevernsonen
1977

Bjørnøya

Fiskerisone
1980

Jan Mayen

Snøhvit
Gass
Produksjonsstart 2007

Hammerfest

Tromsø

Internasjonalt farvann
Norges økonomiske sone
1977

Lofoten

Polarisirkelen

Kolahalvøya
RUSSLAND

Draugen
Gass og olje
Produksjonsstart 1993

Gullfaks / Statfjord
Gass og olje
Produksjonsstart 1986

Oseberg
Gass og olje
Produksjonsstart 1988

Frigg
Første gassfelt
Produksjonsstart 1977

Ekofisk
Første oljefelt
Produksjonsstart 1971
(Norge selvforsynt med
olje fra 1975)

Trondheim

Bergen

Stavanger

Oslo

SVERIGE

FINLAND

ESTLAND

LATVIA

DANMARK

Delelinje Norge-Russland 2010

- 1945 • 8. mai
Tysk kapitulasjon.
Norge frigjøres
- 1945 • november
Arbeiderpartiet vinner
Stortingsvalget og
beholder regjerings-
makten fram til 1963
- 1949 • NATO-medlemskap
- 1950-årene • Industrivekst og
urbanisering
- 1963 • Kings Bay-saken
- 1967 • Lov om
Folketrygden
- 1969 • Første oljefunn
på Ekofisk
- 1972 • Folkeavstemning
ga nei til norsk
EF-medlemskap
- 1975 • Innvandringsstopp
- 1978 • Stemmerett for alle
som fyller 18 år i løpet
av valgåret
Likestillingsloven
- 1980-årene • «Høyrebølge»
- 1989 • Sameting
- 1994 • Folkeavstemning ga
EU-nei
Lovfestet rett til
treårig videre-
gående opplæring
- 2001 • Schengen-avtalen

Gjenreising 1945–1952

For å kunne gå videre etter de traumatiske krigsårene var det etter krigens slutt viktig for det norske samfunnet å ta et oppgjør med dem som hadde støttet og hjulpet fienden, landssvikerne. Det var nødvendig med en tydelig markering av overgangen fra krig til fred. Flere historikere har omtalt rettsoppgjøret med landssvikerne etter krigen som et overgangsritual.

Landssvikoppgjøret er omtalt på side 386 i denne boka, og det er viktig å huske at dette oppgjøret fungerte som et bakteppe for den gjenreisningen av landet som fulgte i årene etter.

Kristiansund 31. mai 1947. Sentrum av byen gjenreises etter krigen.

Samtidshistorie

Historikere ser gjerne på året 1945 som år null i samtidshistorien. Overgangen fra krigen til etterkrigstiden var så stor og gjennomgripende at samfunnet på mange måter ble født på ny. Samtidshistorie er historien om vår egen tidsalder og kan være minst like utfordrende å forstå som tidligere epoker fordi vi selv lever i den. Det kan være vanskeligere å skille det viktige fra det mindre viktige jo nærmere oss selv i tid vi kommer. Vi har langt flere kilder til vår egen tid enn noen tidligere periode, og i motsetning til eldre tider har vi også muntlige kilder, vitnesbyrd og fortellinger fra mennesker som lever i dag. Hva som er samtidshistorie, endrer seg over tid.

Politisk samling bak Arbeiderpartiet

Maktkampen om hvem som skulle lede landet, var i gang med en gang krigen var over. Den sittende statsministeren Johan Nygaardsvold og Arbeiderpartiets formann Oscar Torp, som begge kom hjem til Norge etter eksil i London, ble vraket til fordel for Einar Gerhardsen. Gerhardsen hadde deltatt i norsk motstandsarbeid under krigen og satt i tysk fangenskap i Norge ved krigens slutt. Gerhardsen ble Arbeiderpartiets statsministerkandidat.

Alle norske politiske partier samarbeidet om å utarbeide et fellesprogram som inneholdt en framtidsplan for hele landet. Og som i flere andre vesteuropeiske land ble det først dannet en midlertidig nasjonal samlingsregjering. Samlingsregjeringen ble ledet av Einar Gerhardsen, og den satt til stortingsvalget i oktober 1945 var gjennomført. I valget fikk Arbeiderpartiet 41 % av stemmene. Det betydde rent flertall på Stortinget med 76 representanter. Norges kommunistiske parti, NKP, gjorde sitt beste valg noensinne med nesten 12 % av stemmene og 11 representanter på Stortinget. Høyre og Venstre var de nest største partiene i Norge.

Einar Gerhardsen og Arbeiderpartiet dannet en flertallsregjering høsten 1945. En ny generasjon kom inn i toppolitikken: Halvard Lange, som hadde sittet i tysk fangenskap under hele krigen, ble utenriksminister. Bare 30 år gammel ble Jens Christian Hauge forsvarsminister. Han hadde under krigen vært leder for Milorg, hjemmefrontens organisasjon. Krigserfaringene kom til å prege politikkens utforming i etterkrigstiden. Fellesprogrammet var grunnsteinen for gjenoppbyggingen som den nye Arbeiderparti-regjeringen fikk ansvaret for.

Bestem deg for et utviklings-
trekk ved Norge etter 1945 som
du skal ha spesielt fokus på når
du leser. Du kan velge å se på
sosiale, politiske, økonomiske,
kulturelle eller teknologiske ut-
viklingstrekk. Noter ned rele-
vante hendelser mens du leser.

Regjeringen Gerhardsen i
statsråd på slottet, 1949.

En ny start

« Ingen skal ha kake før alle har fått brød.

Einar Gerhardsen

I dette sitatet ligger mye av grunntanken i Arbeiderpartiets gjenreisingspolitikk. For å unngå opprør eller sosial uro var det nødvendig å gi folk et anstendig liv med hus og arbeid så raskt som mulig. Staten bevilget folk billige lån fra den nystartede Husbanken slik at mange familier kunne bygge hus med plass til en eller to familier. Staten sørget også for å få bygd blokker med familieleiligheter i byene. Full sysselsetting for alle menn var målet. Mat og andre varer var det knapphet på i lang tid framover, slik det hadde vært under krigen. Rasjoneringen av matvarer tok slutt i 1952.

Hele Norge var preget av mangler, men Nord-Norge sto i en særstilling siden landsdelen lå i ruiner etter tyskernes ødeleggelser. For folk flest handlet det om å komme på fote igjen, og stemningen var glad og optimistisk. Et tegn på framtids-troen var en babyboom som slo inn i 1946, et fenomen som ikke begrenset seg til Norge. Over hele den vestlige verden ble det født flere barn i 1946 enn noen gang tidligere.

Optimisme og babyboom.

Ny utenriks- og sikkerhetspolitikk

« Ser man paa forholdene udad, saa siger man altid med megen styrke: vi vil ingen udenrigspolitik have. [...] Opgaven maa være at holde os udenfor deltagelse i de kombinationer og alliancer, som kan drage os ind i krigseventyr sammen med nogle av de europæiske krigerstater.

Jørgen Løvland, Norges første utenriksminister, i sin programtale til Stortinget i 1905

I 1905 var målet for er «fritt og selvstendig» Norge å holde seg utenfor allianser slik at landet ikke ble dratt inn i konflikter. 40 år og to kriger senere var en slik nøytralitetslinje ikke mulig. Isolasjonisme var heller ikke lenger ønskelig. Krigene hadde vist

at landet ikke kunne stå alene, og forholdet til stormaktene var endret. I de første etterkrigsårene var spørsmålene angående norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk mange og vanskelige.

Internasjonale organisasjoner

Norge var blant de første 51 landene som undertegnet FN-pakten i 1945. Under mottoet «Sammen for en bedre verden» skulle De forente nasjoner (FN) stå imot nye konflikter. Den norske Arbeiderparti-politikeren og statsråden Trygve Lie ble FNs første generalsekretær i 1946. Norge ga også tilslutning til de internasjonale institusjonene Verdensbanken, GATT og Det internasjonale pengefondet (IMF), som skulle sikre økonomisk stabilitet i tiden etter andre verdenskrig.

I 1947 valgte den norske regjeringen å takke ja til Marshallplanen. Planen var et amerikansk tilbud om store pengegaver og lån til gjenoppbygging av 17 europeiske land (se side 408). Med hjelpen fulgte forventninger om økonomisk tilpasning. Etter krav fra USA ble hindringer for fri utenrikshandel fjernet, og Norge kom med i organisasjonen som skulle koordinere denne planen, nemlig Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling (OECD). Norge mottok rundt 3 milliarder kroner i Marshallhjelp.

Kald krig og NATO-medlemskap

Et av de vanskeligste spørsmålene etter krigen var hvordan framtidens norske forsvar skulle utformes. Erfaringene fra andre verdenskrig tilsa at Norge ikke kunne være nøytral og samtidig unngå okkupasjon. «Aldri mer 9. april!» var et mantra, og nøytralitet som politisk strategi ble dermed forkastet. Under krigen planla også amerikanske og britiske myndigheter å gå inn i et permanent forsvarssamarbeid med Norge etter krigens slutt. Representanter for London-regjeringen ble i krigsårene invitert med på amerikanske og britiske planer om et vestlig samarbeid.

Utformingen av etterkrigstidens utenrikspolitikk var også preget av inngangen til den kalde krigen. Norges geografiske plassering med grense mot Sovjetunionen skapte hodebry for politiske ledere: Hva ville Stalin gjøre dersom Norge valgte en vestlig allianse?

Løsningen ble først å prøve å få til et samarbeid om et skandinavisk forsvarsforbund. Fra mai 1948 til januar 1949 forhandlet den norske forsvarsministeren med den svenske og den danske regjeringens representanter. Det var ikke lett å bli enig. Sverige var bestemt på å forbli nøytralt, mens Norge og Danmark ville noe annet. Og imens presset vestlige stormakter og norsk høyreside på for å få et svar. Etter det kommunistiske kuppet i Tsjekkoslovakia våren 1948 stivnet konflikten mellom øst og vest gradvis til. Frykten spredte seg i Norge. I sin memoarbok fra perioden skriver Einar Gerhardsen: «Vi var redde for at Stalins ønske om et 'sikkerhetsbelte' rundt Sovjetunionen også omfattet Norge.»

Til slutt valgte både Norge og Danmark, i tillegg til ti andre land, å bli med i The North Atlantic Treaty Organization (NATO). Med Marshallplanen og NATO-medlemskap hadde Norge valgt å tilpasse seg en vestlig verden dominert av USA. NATO ble stiftet i Washington i april 1949.

Medlemskapet i NATO markerte en nyorientering i norsk utenriks- og sikkerhetspolitikk. Historikere har lagt vekt på Norges lange tradisjoner med å være vestvendt når de skal forklare hvorfor NATO-samarbeidet ble valgt. Gjennom NATO fikk Norge en sikkerhetspolitisk plattform og var sikret hjelp ved et eventuelt angrep. Landet forpliktet seg til å støtte andre NATO-land militært dersom de ble angrepet. Som en del av denne avtalen ble vi også forpliktet til å trene med de andre landene i militære

Les mer om
betydningen
Marshallplanen
fikk for utviklin-
gen av Europa,
på side 408.

øvelser og til å kjøpe våpen av NATO-allierte. En annen viktig konsekvens var en utvidelse av allmenn militær grunnutdanning gjennom verneplikt for alle menn.

Selv om det ikke ble noe av det nordiske forsvarssamarbeidet, innledet de skandinaviske landene samarbeid på andre felt. I 1952 ble både flyselskapet SAS og det politiske samarbeidsorganet Nordisk råd stiftet, og det var ikke lenger nødvendig å vise fram passet ved reiser mellom de nordiske landene.

Brobyggingspolitikk og spionasje

Under den kalde krigen var Norge likevel en «NATO-alliert med forbehold». Man vedtok at man verken ville ha utenlandske styrker stasjonert i landet eller lagre atomvåpen og raketter her. Dette var vedtak som skulle bygge broer og bedre forholdet til nabolandet Sovjetunionen.

Opptakten til den kalde krigen fikk også innenrikspolitiske konsekvenser. Einar Gerhardsen holdt i februar 1948 en tale på Kråkerøy ved Fredrikstad. I talen advarte han mot kommunister:

« Den viktigste oppgaven i kampen for Norges selvstendighet, for demokratiet og rettssikkerheten er å redusere Kommunistpartiet og kommunistenes innflytelse mest mulig.

Ved valget året etter gikk NKP drastisk tilbake. Både lovlig og ulovlig overvåking av kommunister pågikk gjennom hele den kalde krigen. Til og med etter at den var over, ble venstreradikale overvåket slik Lund-kommisjonen avdekket i 1996.

1971. To norske soldater vokter grensen mot Sovjetunionen ved Storskog.

Hva: Lund-kommisjonen

Hvem: Utvalg ledet av høyesterettsdommer Ketil Lund

Når: 1994–1996

Lund-kommisjonen besto av en rekke framtrædende samfunnsrepresentanter med ulik bakgrunn og fikk sitt navn etter kommisjonens formann, daværende høyesterettsdommer Ketil Lund. Kommisjonen ble nedsatt av Stortinget og fikk i oppgave å undersøke om norske borgere hadde blitt ulovlig overvåket under den kalde krigen. Rapporten som Lund-kommisjonen la fram for Stortinget, påpekte at de norske myndighetene hadde overvåket og utøvd ulovlig kontroll overfor en rekke mennesker i Norge, særlig på den politiske venstresiden. For eksempel hadde det foregått avlytting av folks telefoner. Funnene i Lund-rapporten førte til en sterk kritikk av båndene mellom Arbeiderpartiet og norsk politi og etterretningstjeneste. De som mente seg overvåket, kunne frem til 2002 søke tidsbegrenset innsyn i sin «mappe» og få se dokumentasjon samlet om seg selv. Noen oppdaget at ikke bare informasjon om dem selv, men også om deres barns skolegang og fritidsaktiviteter, var samlet i mappene.

«Det vanskeligste å svelge er bekreftelsen på telefonavlyttingen, selv om det egentlig ikke kom som noen stor overraskelse», sier Vidar Våde fra Tyssedal som ble ulovlig overvåket fra 1962 til 1988. «Vi visste jo egentlig at vi ble telefonavlyttet, det hendte vi tok hensyn til det også, at vi rett og slett sa fra at vi ble avlyttet, til personen i andre enden av telefonen. Men det var ikke alltid vi tok det helt på alvor.» Overvåkingen av Våde startet før han selv ble politisk aktiv på den politiske venstresiden, mens han bodde hos sin bestefar. Bestefaren var leder i Norges Kommunistiske Parti (NKP) Tyssedal, satt i tysk fangenskap under krigen og ble overvåket etter krigen. «Det er interessant å se at det nesten ikke har vært overvåking av nazister», sier Våde. «Vi har vært opptatt av STASI og deres metoder i det tidligere Øst-Tyskland. Det er ikke så mye bedre hos oss», sier Vidar Våde og viser en annonse som sto i Bergens Tidende under tittelen «Tyssedalsjente». Det var hans datter som søkte på hybel i Bergen. Annonsen er klippet ut, kommentert og lagt inn i POT sin mappe for Vidar Våde.

Haugesund avis, 4. september 2009

Rapporten har senere blitt kritisert. Etter 22. juli ble det hevdet at den hadde skapt et klima som gjorde det vanskeligere for politiet å gjennomføre nødvendig etterretning for å avdekke terrorplaner.

I hvilken grad er overvåking av mennesker eller grupper i strid med demokratiets prinsipper?

I 1960, midt under den kalde krigen, ble et amerikansk U2 spionfly på vei fra Pakistan til Bodø skutt ned over Sovjetunionen. Det utløste en diplomatisk krise mellom USA og Sovjetunionen da det ble tydelig at amerikanerne tok hemmelige bilder av sovjetiske militære anlegg. Norge havnet i sentrum av begivenhetene siden Bodø flyplass var base for de amerikanske spionflyene. Norske myndigheter benektet at de visste om USAs og CIAs spionasje. Sovjetunionens leder Nikita Khrusjtsjov truet med å bruke atomvåpen, og mange var redde for at samarbeidet med amerikanerne satte norske liv i fare. Det er fortsatt uklart om de norske myndighetene visste om den amerikanske spionasjen.

Norge har sendt mange soldater ut for å delta i FN-operasjoner i andre land. **Hvilke fordeler og ulemper har det at vi i Norge deltar militært i fredsbevarende operasjoner i andre land?**

Internasjonale operasjoner

Helt siden 1947 har Norge vært deltaker i internasjonale militære operasjoner i regi av FN, både gjennom Organisasjon for sikkerhet og samarbeid i Europa (OSSE) og NATO. Hæren, marinen og flyvåpenet har deltatt med over 100 000 norske menn og kvinner, og til sammen har det vært nesten 100 operasjoner i over 40 land. Disse operasjonene har vært fredsbevarende eller fredsopprettende. FNs fredsbevarende styrker har vært i konfliktområder verden over siden 1945.

Da den kalde krigen var over, fikk NATO nye oppgaver. Kritikerne har hevdet at NATO har gått fra å være en forsvarsallianse til å gripe militært inn i andre lands suverenitet med sin nye «out of area»-politikk. Den innebærer såkalte konfliktdempende tiltak utenfor NATO-området. Den første gangen NATO satte inn styrker med dette formålet, var i det tidligere Jugoslavia i 1999. Senere har NATO med FN-mandat sendt styrker til Afghanistan.

«De gylne årene» fra 1950- til 1970-årene

En norsk familie benker seg foran fjernsynet og ser på kveldsnyhetene mens de spiser kveldsmat. På skjermen vises bilder av sultrammede barn med syltynne bein og oppblåst mage. Mange setter brødiskiva i halsen når slike og andre bilder fra verdens mer konfliktfylte områder kommer inn i stua gjennom TV-en utover i 1960-årene. Kontrastene mellom de rike og de fattige i verden ble tydeligere og tydeligere.

Forskjellene i verden er enorme, og de har blitt enda tydeligere de siste 50 årene. Mens ekstrem fattigdom og sult preger flere afrikanske land, har mange europeiske land opplevd en stor økonomisk vekst. Den britiske historikeren Eric

Hobsbawm kaller perioden fra 1945 til 1973 i Vesten for «gullalderen». Han omtaler den økonomiske veksten i Vesten som «den største, mest dramatiske, hurtigste og mest universelle omveltningen i menneskenes historie». I korthet kan vi si at samfunnet gikk fra fattigdom til å bli et forbrukersamfunn. En lang økonomisk *høykonjunktur* med stabil vekst hindret kriser med nød og arbeidsledighet. Hva var årsaken til denne stabile høykonjunkturen? Fire ulike forklaringer trekkes ofte fram:

- 1 **Blandingsøkonomi.** Metoden i de fleste land, Norge inkludert, var innføring av blandingsøkonomi. Dette innebar en kombinasjon av statlig styring og *markedsøkonomi*. Blandingsøkonomiens fordel var at den ga stabilitet og trygghet i oppstartfasen samtidig som det åpnet for fleksibilitet og nyskaping.
- 2 **Full sysselsetting.** Regjeringene satset kraftig på full sysselsetting. Slik ble også markedet for vareproduksjonen større når flere hadde råd til å kjøpe mange ting. Både offentlig og privat forbruk økte kraftig gjennom hele perioden.
- 3 **Internasjonalisert handel.** Handelen ble internasjonalisert i perioden, og man fikk til en internasjonal arbeidsdeling der ulike land spesialiserte seg på ulike varer.
- 4 **Tilgang på energi.** Et siste moment for Norges del var at vi hadde god tilgang på energi gjennom vannkraft, og at denne energien var billig sammenlignet med andre energiformer.

Produktiviteten steg på alle felt i samfunnet. Nye driftsformer i jordbruket førte til at færre jobbet som bønder, men det ble likevel produsert mer mat. Verdens produksjon av industrivarer ble firedoblet mellom 1950 og 1970, og handelen med industrivarer ble tidoblet. I Norge var det sterk vekst innenfor mange typer industri, framfor alt kraftkrevende industri som metallindustri samt skipsbyggingsindustri, verkstedindustri, kjemisk industri, maskinindustri og elektronisk industri. Tradisjonelle norske næringer som sjøfart og fiskeri blomstret. Utnytting av naturressurser som vannkraft og foredling av mineraler var næringer i sterk vekst.

Samling rundt TV. I 1960 startet NRK med TV-sendinger. I de påfølgende årene fikk mediet stor oppslutning og samlet det norske folket rundt felles opplevelser på en annen måte enn tidligere.

- • **høykonjunktur:** periode med sterk vekst i økonomien
- • **markedsøkonomi:** økonomisk system hvor markedet regulerer tilbud og etterspørsel

Velstanden økte for folk flest. Arbeiderbevegelsens frigjøringsprosjekt med frihet fra nød var i ferd med å bli virkeliggjort. Et flertall av befolkningen fikk utdanning, høyere lønn og materielt sett et rikere liv med tryggere økonomiske rammer.

I en tid med økonomisk vekst her hjemme gikk det offentlige inn for å yte hjelp til den fattige verden gjennom faglig og økonomisk bistand. I 1952 ble «Fondet for hjelp til underutviklede land» stiftet, og pengene gikk i første omgang til et fiskeriprojekt i den indiske delstaten Kerala. Den såkalte «India-hjelpen» besto blant annet i å bygge opp en moderne fiskeflåte i Kerala, og ble kritisert i etterkant for å bidra til overfiske. I 1960-årene ble utviklingshjelpen utvidet med opprettelsen av institusjonen Norsk Utviklingshjelp, forløperen for Norad. Norad yter bistand til prosjekter i et titalls land.

Sosialdemokratiets tidsalder

Et typisk trekk ved norsk politikk etter 1945 var enigheten om løsninger på problemer gjennom bred debatt, kompromisser og forlik. Det gjaldt både innenfor politikken og i arbeidslivet. *Hovedavtalen* fra 1935 lå fremdeles til grunn, men en forhandlingskultur hadde spesielt gode vekstforhold i et samfunn med stadig økonomisk vekst. Det var også et grunnleggende verdifelleskap i Norge, hvor målet var sosiale rettigheter og utjevning i samfunnet. Troen på staten var sterk både på høyre- og venstresiden i norsk politikk.

Samfunnsendringer skjedde etter debatt og reformer, ikke etter brå omveltninger. For eksempel ble modellen med blandingsøkonomi til etter gradvis tilnærming

og forhandlinger. Like etter krigen hadde Arbeiderpartiets ledere ambisjoner om å innføre planøkonomi og direkte reguleringer av næringslivet. I 1953 justerte partiet kursen sin, da Arbeiderparti-regjeringen la bort planen som ga staten myndighet til å bestemme priser og hvordan produksjonen skulle foregå i industrien. Flere historikere vektlegger dette som tidspunktet da Arbeiderpartiet fant sin form.

Norske historikere har kalt perioden for «sosialdemokratiets tidsalder». Sosialdemokrater mener at økonomiske og sosiale forbedringer må innføres gradvis, gjennom reformer.

Arbeiderpartiet hadde rent flertall på Stortinget fra 1945 til 1961. Av den grunn sammenlignet historikeren Jens Arup Seip Norge med en ettpartistat i et foredrag i 1963. Det var ett parti som hadde makten i Norge i perioden, og som rekrutterte alle landets politiske ledere. Seip påpekte dessuten at partiorganisasjonen med kontorer på

Youngstorget i Oslo hadde større påvirkning på Arbeiderparti-politikken enn partiets valgte stortingsrepresentanter. Betegnelsen ettpartistat var nok ment som en spissformulering – i virkeligheten var ikke Norge en diktatorisk ettpartistat, men et vel fungerende parlamentarisk demokrati. Likevel hadde en liten gruppe sentrale Arbeiderparti-politikere mer politisk makt enn alle andre i denne perioden. Einar Gerhardsen hadde mest av alle. De borgerlige partiene kunne oppleve Arbeiderpartiet som maktarrogant. Og på borgerlig side var partiene splittet.

15 000 mennesker hører
Einar Gerhardsens tale på
Youngstorget 1. mai 1965.

- ● **Hovedavtalen:** avtale mellom daværende Norges Arbeidsgiverforening og Landsorganisasjonen (LO)

Sentrale statsministre i Norge etter 1945

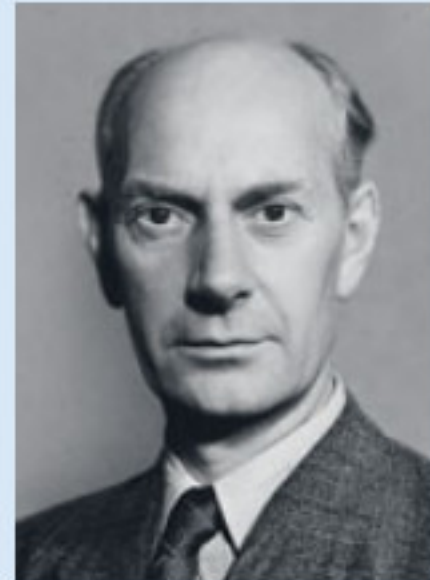
Mellom 1945 og 1965 hadde Arbeiderpartiet sammenhengende regjeringsmakt, unntatt et par uker i 1963. I nesten hele perioden var Einar Gerhardsen (1897–1987) statsminister, noe som har gitt Gerhardsen tilnavnet «Landsfaderen» og perioden betegnelsen «Gerhardsen-epoken». Gerhardsen var en folkelig og respektert leder. Han begynte å jobbe allerede som 10-åring, arbeidet senere i Veivesenet og var kommunist i de stormfulle 1920-årene. Under krigen var han en aktiv motstandsmann og satt i fangeleir i Sachsenhausen i Tyskland og på Grini.

Mellom 1951 og 1955 var Oscar Torp (1893–1958) statsminister. Både Gerhardsen og Torp ble kalt «Arbeiderpartiets tynne menn», ikke bare fordi de var slanke, men også fordi de begge kom fra smale kår. Begge hadde begynt å jobbe som barn, og begge hadde opplevd undertrykking og nød på kroppen.

Gro Harlem Brundtland (født 1939) og Jens Stoltenberg (født 1959) representerer den nye generasjonen ledere i Arbeiderpartiet. Begge har høy utdanning, er barn av tidligere AP-statsråder og kommer fra politisk engasjerte AP-familier. Brundtland er utdannet lege med spesialisering innenfor offentlig helse fra Harvard. Hun ble miljøvernminister i 1974 og Norges første kvinnelige statsminister i 1981. Brundtland har også hatt en rekke toppverv i internasjonalt organisasjonsliv, blant annet som generaldirektør i Verdens helseorganisasjon (WHO). Stoltenberg er utdannet samfunnsøkonom og har vært statsminister i flere perioder. For andre gang i historien gikk Arbeiderpartiet inn på et regjeringssamarbeid med andre partier under Stoltenbergs ledelse i 2005. Den første gangen var under Gerhardsen i samlingsregjeringen i 1945.

Kåre Willoch (født 1928) er Høyre-politiker og samfunnsdebattant med en lang og betydningsfull karriere. Han ledet Høyre-regjeringen fra 1981 til 1986. Før han ble statsminister, var han flere ganger statsråd og stortingsrepresentant for Oslo helt fra 1958 til 1989. Willoch har hele tiden vært en ivrig debattant og engasjert seg i mange saker.

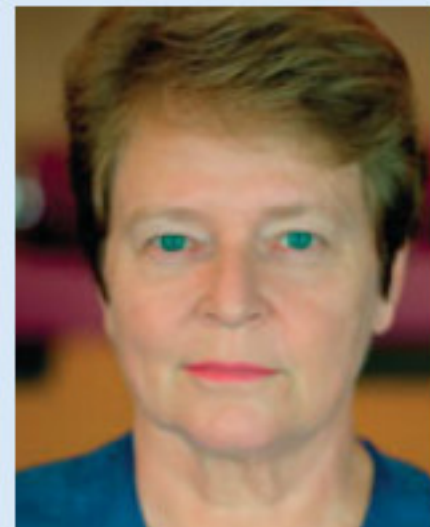
Kjell Magne Bondevik (født 1947) er KrF-politiker. Han var statsminister i to perioder: 1997–2000 og 2001–2005. Begge ganger ledet han koalisjonsregjeringer med representanter fra Høyre, Kristelig Folkeparti (KrF), Senterpartiet og Venstre.

Einar Gerhardsen

Oscar Torp

Gro Harlem Brundtland

Jens Stoltenberg

Kåre Willoch

Kjell Magne Bondevik

Velferdsstat og forbrukersamfunn

De fleste vesteuropeiske land, ikke bare Norge, ble moderne velferdsstater mellom 1950 og 1970. I en velferdsstat er statens største utgifter først og fremst til utdanning, helse og trygder. Det er altså statens ansvar å sørge for borgernes velferd gjennom et offentlig sikkerhetsnett. Borgerne

deltar i finansieringen av velferdsordningene. Arbeidstakerne bidrar gjennom å betale skatt og arbeidsgiverne gjennom å betale arbeidsgiveravgift. Velferdsstaten er skapt gjennom kompromiss og samarbeid mellom alle parter i samfunnet.

I den samme perioden økte handelen og forbruket sterkt i landet, og endringene fra et mangelsamfunn i de første etterkrigsårene til det som kalles et forbrukersamfunn noen tiår senere, er store. ■

Ny teknologi

Andre verdenskrig ga støtet til høyteknologiske oppfinnelser, spesielt i Tyskland og etter hvert i Japan. Folk kunne fra 1960-årene høre på vinylplater, fra 1970-årene på båndkassetter. I 1980- og 1990-årene kom blant annet cd-spilleren, dvd-spilleren og mobiltelefonen. Mobilen ble først utviklet som en telefon til bilbruk med eget mobiltelefonnett i 1966. I 1980-årene var mobilen et statussymbol, før prisene ble overkommelige for vanlige folk omkring midt i 1990-årene. ■

Forbrukersamfunn

Dersom du levde i Norge rett etter krigen, hadde du hatt et helt annet forhold til forbruk enn det som er vanlig i dag. Vareutvalget i butikkene var for eksempel svært lite. Middagsmåltidet var basert på norske råvarer. Nye klær fikk du gjerne til høytider som jul, og de var ofte strikket eller sydd av mor. Få hadde eget utstyr for sport og fritid. En utenlandstur til Sverige var det folk kunne drømme om.

Handelen og forbruket forandret seg kraftig utover i 1950-årene. Den vestlige

samfunnsformen i nyere tid kalles gjerne et forbrukersamfunn. Stadig flere områder av samfunnet blir kommersialisert, det vil si styrt av markedsmekanismer og gjort til gjenstand for kjøp og salg.

Det er vanlig å sette året 1960 som et tidsskille for inngangen til forbrukersamfunnet i Norge. To begivenheter som kanskje mest har forandret hverdagslivet til nordmenn, inntraff dette året. Bilsalget ble frigjort, og NRK begynte å produsere fjernsynssendinger. Da rasjoneringen på salg av biler tok slutt i oktober 1960, kunne alle som hadde råd, kjøpe seg bil. ■

«Den nordiske modellen»

I Norge, som i Sverige og Danmark, har velferdsordningene vært universelle. Det vil si at de ikke er avhengige av økonomisk status. Ordninger som barnetrygd og alderstrygd skal ikke behøvsprøves, men gis til alle etter like kriterier. Dette kalles gjerne «den nordiske modellen». Kjenne-tegn ved den nordiske samfunnsmodellen er

- stor og universell velferdsstat med gratis skolegang og billige helsetjenester
- sterke fagforeninger og sterke arbeidsgiverorganisasjoner med kollektive forhandlinger om lønn
- myndighetene har full sysselsetting som mål
- mange kvinner i arbeid
- reguleringer som griper inn i livet til vanlige folk, for eksempel regler for hvor lenge man skal gå på skole

Gjennom utbyggingen av velferdsstaten i 1960-årene ekspanderte den offentlige sektoren voldsomt. Til sammen jobber i dag over 30 % av alle sysselsatte i Norge i offentlig sektor. ■

Hvorfor en velferdsstat?

Motivasjonen for å utvikle omfattende støtteordninger for hele befolkningen var å unngå nye krisetider. Fra høyre til venstre gikk europeiske regjeringer inn for full sysselsetting. En sterk og omfordelende stat ble sett som en garanti for alles felles beste.

Velferdsstaten knyttes nært til sosialdemokratisk politikk, men det har vært og er fremdeles bred politisk enighet rundt disse ordningene i Norge. Det var en borgerlig regjering som innførte loven

om Folketrygden i 1967. En forløper for velferdsstaten i norsk sammenheng var Venstres sosialpolitikk og de Castbergske barnelovene fra 1915 (se side 330).

Statlige ytelser og trygdebestemmelser i 1950- og 1960-årene:

- alderstrygd
- arbeidsledighetstrygd
- ulykkestygd
- barnetrygd
- syketrygd

Hvilke velferdsordninger nyter vi godt av i dag? Hvordan ville det vært dersom den norske staten ikke hadde slike ordninger?

Lambertseter var den første drabantbyen i Norge. Drabantbyene var i første omgang et Oslo-fenomen.

Urbanisering

Både i 1950- og 1960-årene foregikk det en urbanisering. Det ble gjort forsøk på å snu trenden i 1960-årene. Mange politikere hadde som mål å anlegge regionale vekstsentre med industribedrifter og offentlige tjenester i distriktene. Siktemålet med distriktpolitikken var å opprettholde bosettingen på landet. For de minste stedene kunne denne distriktpolitikken resultere i en ytterligere avfolkning, men regionale knutepunkt demmet opp for noe av flyttestrømmen.

Med flyttingen økte boligbehovet. Utenfor byene vokste *drabantbyer* fram i 1950- og 1960-årene parallelt med flyttestrømmen. Drabantbyer er forsteder og boligområder med blokkbebyggelse i utkanten av en større by. Der finnes det forretninger og serviceinstitusjoner, slik at folk ikke trenger å dra inn til byen. De fleste som bor i drabantbyen, jobber i den større byen like ved.

De harmoniske 1950- og 1960-årene

Husmoren står gjerne som symbol på de harmoniske og konfliktfrie 1950- og 1960-årene. Hun skulle være hjemme og drive med husarbeid og sørge for at alle i familien hadde det bra. Det skapte trygge oppvekstrammer for barna, men kunne være en ensformig tilværelse for kvinnene. Antall husmødre økte fra 1930- til 1960-årene, mens det ble færre igjen i perioden etter. Husmødrene ble idealisert av både høyre- og venstresiden. Fra 1930 til 1970 lå aldri andelen av yrkesaktive kvinner over 16 år på mer enn 30 prosent.

Inntrykket av harmoni og fellesskap ble blant annet skapt gjennom mediene. Radioen og etter hvert fjernsynet bidro til å skape en felles offentlighet. Dagliglivet var omgitt av faste radio- og fjernsynssendinger. På radioen var Barnetimen på lørdager og Ønskekonsernten på mandager faste og kjære programmer. Kriminalhørspill på radio som «God aften, mitt navn er Cox» var svært populære. Siden den eneste kanalen var NRK, fikk alle med seg de samme programmene. Dette virket samlende.

- • **Urbanisering:** forflytting av mennesker, markeder og aktiviteter fra bygda til byene

Norge var et homogent samfunn i 1950- og 1960-årene, med en etnisk temmelig lik befolkning. På bilder ser vi at mange har den samme strikkegenseren, og at småjenter er kledd likt med sløyfer i håret. Likevel var det grupper av befolkningen som falt utenfor det enhetlige fellesskapet. Gutter som hadde atferdsproblemer og tilpasningsvansker kunne bli sendt til et guttehem på Bastøy like ved Horten. Skolen ble drevet frem til 1970.

Samer og kvener hadde tidligere blitt utsatt for fornorskingsforsøk i nasjonalismens tegn (se side 573). Etter 1945 ble *assimileringspolitikken* gradvis lagt vekk, og samenes egenart ble i større grad akseptert enn tidligere. Samisk språk og kultur ble offisielt godkjent først i 1960-årene, og man begynte med samisk språkopplæring i skolene på slutten av 1960-tallet.

Romfolk ble mer mislikt enn tidligere på grunn av sin omflakkende livsstil. Disse menneskene ble også utsatt for statlige overgrep. Sett fra deres perspektiv var ikke 1950-årene i Norge en frigjørende og harmonisk periode. En streng løsgjengerlov fra 1900 gjaldt helt fram til 1970 og inkluderte blant annet tvangsarbeid for omstreifere. I 1951 gjorde en ny dyrevernlov det forbudt for omstreifere å holde hest, noe som spesielt rammet romfolket. Rombarn ble tatt fra foreldrene sine og plassert på barnehem. Voksne menn og kvinner ble lobotomert og sterilisert.

På den ene siden har denne prosessen blitt sett på som etnisk rensing og som et forsøk på å utrydde romfolket. På den andre siden ble ikke tilhørighet til romfolket brukt som grunn til sterilisering. De fleste som ble tvangssterilisert, var sosialt vanskeligstilte personer. Den norske staten og kirken har i ettertid gitt romfolket offentlige unnskyldninger for behandlingen.

Sportsarrangementer, og særlig vinteridrett, var spesielt populære. Det eksisterte en egen kult rundt skøytesporten hvor folk satt foran radioapparatene og noterte rundetider og heiet på skøytehelte.

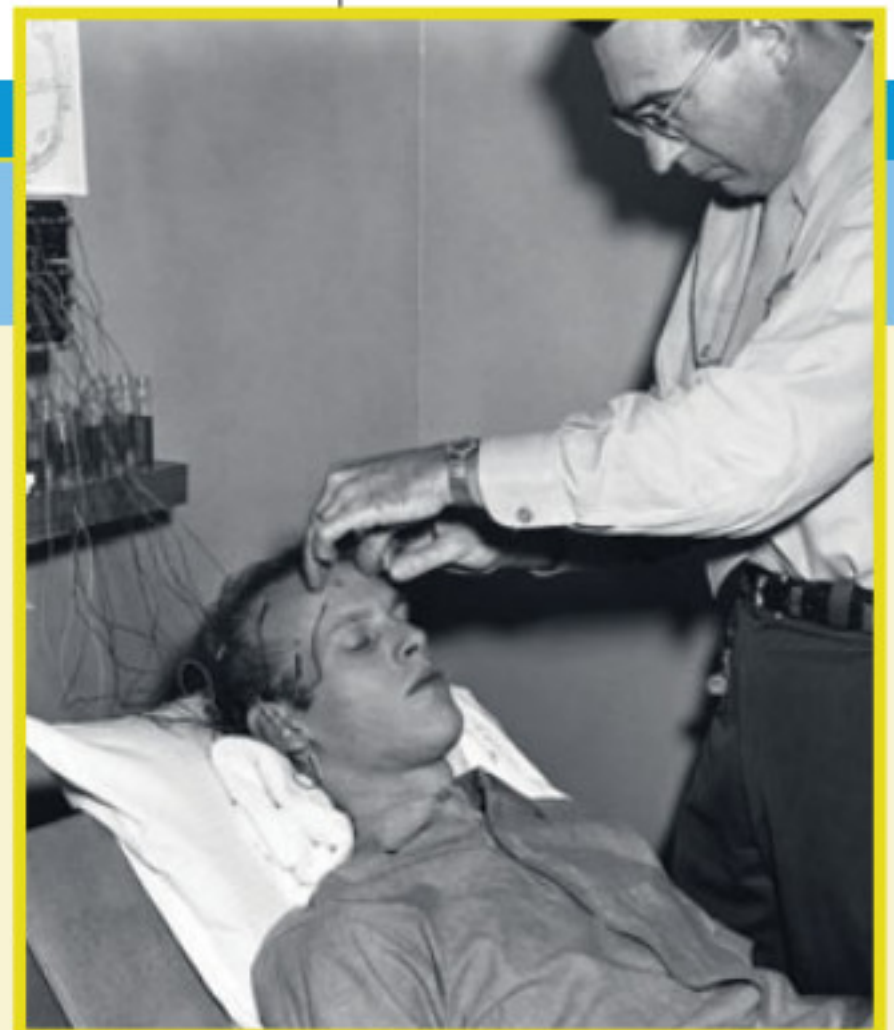
● ● **assimilering:**
å gjøre lik

Hva: Lobotomi

Hvem: Egaz Moniz

Hvorfor: En kontroversiell behandlingsform

Lobotomi ble oppfunnet av den portugisiske legen Egaz Moniz og er et inngrep i hjernen som særlig ble brukt i 1940- og 1950-årene. Behandlingsformen går ut på at man kutter forbindelsen mellom de fremre hjernelappene og resten av hjernen. Virkningen av dette inngrepet er at pasienten blir passivisert og mister initiativ og framdrift. Flere av pasientene døde under inngrepet, og mange ble pleietrengende i ettertid. Lobotomi har stort sett vært utført uten pasientens samtykke. I Norge har behandlingen vært brukt på mennesker som har stått utenfor samfunnet på ulike måter, og behandlingsformen ble brukt så sent som i 1974.

Oppbruddstid

« Det var året for «sex, drugs and rock and roll». Det var også året med drapene på Martin Luther King og Bobby Kennedy, våren i Praha, tet-offensiven i Vietnam og antikrigbevegelsen, studentopprøret som lammet Frankrike, kampen for borgerrettigheter, begynnelsen på slutten for Sovjetunionen og starten på den nye kvinnebevegelsen. Det har aldri vært et år som 1968, og det

Paris, mai 1968.

er lite trolig at det vil komme et som ligner. I en tid der nasjoner og kulturer fortsatt var adskilte og veldig ulike – for Polen, Frankrike, USA og Mexico var mer ulike enn de er i dag – oppsto det et spontant bål av opprør rundt om i verden.

Mark Kurlansky, 1968, (2004)

I flere vesteuropeiske og amerikanske byer var det i slutten av 1960-årene store studentopprør. Utgangspunktet for opptøyene var ved flere tilfeller misnøye med forhold ved universitetene, men det tok ikke lang tid før protestene utviklet seg til å omhandle generell samfunnskritikk. I USA gjaldt dette spesielt krigføringen i Vietnam (se side 413). Det mest omfattende opprøret fant sted i Paris i mai 1968. Tusenvis av studenter demonstrerte, bygde barrikader og sloss mot politiet i gatene. Opprøret utviklet seg til en mas-

siv generalstreik der rundt 11 millioner franske arbeidere deltok. Hendelsen rystet Frankrike og inspirerte ungdom ellers i Vesten.

En annen hendelse som har blitt stående som et symbol på den gryende opprørstiden, er rockefestivalen Woodstock i USA samme år. 500 000 publikummere deltok i det som fikk navnet «3 Days of Peace and Music». Festivalen gikk rolig for seg, men var et tydelig tegn på et oppbrudd mot det bestående, autoritære og normbaserte samfunnet.

Kultur og politikk ble radikalisert, og noe forenklet kan en si at samfunnet gikk fra å være stabilt og harmonisk til å bli mer urolig med tvil og protest. Det var en «oppbruddstid».

Ungdomsopprøret i Norge

Året 1968 var ikke vilt, voldelig eller ubehersket i Norge. Her var mange opptatt av giftermålet mellom kronprins Harald og Sonja Haraldsen det året og diskuterte monarkiets fremtid. Men i ettertid har 1968 blitt stående som et symbol på ungdomsopprøret som var i emning, og som kom til å prege politikk og kultur over en lengre fase i årene før og etter 1968. En «seksti-åtter» er fortsatt en betegnelse vi bruker om personer som var inspirert av datidens politiske holdninger og ideer.

Egentlig startet ungdomsopprøret i Norge allerede i slutten av 1950-årene med den nye musikkjangeren rock og artisten Elvis Presley. Ungdommen fikk for første gang i historien sin egen musikk og sin egen mote. Ungdomsblad som *Det Nye* og egne ungdomsklubber med popmusikk og milkshake bredte om seg.

Ungdomsopprøret fikk store konsekvenser. Før var det ikke vanlig å snakke om en egen ungdomstid. Man var barn eller voksen, og overgangsritualet var konfirmasjonen i 14–15-årsalderen. Etter 1960-årene oppsto «ungdom» som fenomen. Ungdomstiden innebar en mer uforpliktende periode med studier, reiser og egenrealisering mellom barne- og voksenlivet. Forholdet mellom generasjonene ble snudd på hodet, der ungdomstiden ikke bare var en mellomfase, men en periode som for mange uttrykte selve meningen med livet.

Ungdomsopprøret handlet om å skape en egen livsstil. En historiker har skrevet at opprøret kan «forståes som individets triumf over samfunnet». Man brøt med leveregler og borgerskapets skikk og bruk. Blant annet gikk vi fra den formelle tiltaleformen «De» til å si «du» også i radio og TV. Andre merkbare utslag var at både menn og kvinner gikk i jeans og kunne ha langt hår. For en del innebar oppbruddet en ny seksualmoral. Det ble mer vanlig med flere seksualpartnere før en giftet seg. Flere levde i samboerforhold uten å inngå giftermål. Med p-pillen fikk kvinner større kontroll over sin egen seksualitet. I 1970-årene kom også organisasjoner som jobbet for homofil og lesbisk frigjøring. I løpet av perioden ble det varige endringer i holdninger og adferd. Forholdet mellom kjønnene og generasjonene endret seg på grunnleggende vis.

Årsakene til disse samfunnsmessige endringene finner vi til dels i den uavbrutte økonomiske vekstperioden Vesten hadde opplevd siden slutten av andre verdenskrig. Den oppvoksende generasjonen hadde andre erfaringer og opplevelser enn tidligere generasjoner. De unge i 1960- og 1970-årene hadde ikke opplevd mangler, og materielle goder ble ikke lenger sett på som det viktigste for å være lykkelig.

Ragnarock i Holmenkollen 1973. 30 000 mennesker deltok. [Ungdomsopprøret handlet om å skape en egen livsstil. Hvordan kommer dette til uttrykk på bildet?](#)

1970-årene, protestenes tiår

Den oppvoksende generasjonens opprør i 1970-årene var også politisk. Særlig tre saker kom til å få stor og varig betydning: EF-kampen, kvinnesaken og miljøsaken. I stedet for den tradisjonelle høyre–venstre-aksen i politikken, ble det snakket om at en hadde fått en politisk trekant i Norge, der rød, blå og grønn representerte hver sin pol. Den grønne polen fikk større tyngde gjennom miljøsaken og EF-debatten.

EF-kampen

« Om kvelden 25. september var det såkalt valgvake nede hos Harry Ahlsen på Damhaugen. Der blei det fullt hus. [...] – Skal du ikke ned i Folkets Hus da, hadde Inge spurt Eivind Nordskog, for å feire resultatene sammen med Folkebevegelsen? – Nei, svarte Nordskog, nederlag nytes best aleine. – Det blir ikke noe nederlag, svarte Inge, det blir en stor seier. Og det blei det. Ei stund så det mørkt ut, men det lysna etter midnatt. Stemningen steig faretruende i det gamle huset nede på Damhaugen. Axel var der, enda han egentlig skulle ha jobba den natta, men han hadde ordna seg med bytte. Han var full som ei alke, og glad som ei lerce. Han hadde vendt hjem nå. De satt klistra til fjernsynsskjermen alle sammen. Det er det beste fjernsynsprogram som noen gang har vært sendt i norsk TV. [...] Makta hadde lidd nederlag. Det utrulige hadde skjedd. Men forandra det Norge? Motstandsbevegelsen hadde vært i arbeid i to år. Hva gjorde de? Etterpå kan man spørre hverandre: Ja, hva gjorde vi egentlig? Vi kan si: Vi holdt møter, vi diskuterte, hadde studiesirkler, solgte materiell, satte opp stands, spredde aviser og løpesedler i postkasser, organiserte folk i motstandsarbeidet, greidde å gjøre dette til et spørsmål som alle og enhver måtte ta stilling til, for seg sjøl. Tilhengerne skreik: Tillit, tillit, det er et spørsmål om tillit. De tapte.

Forandra det Norge?

Ja.

Dag Solstad, fra 25. septemberplassen, 1974

Spørsmålet om norsk medlemskap i EF ble den store politiske saken i begynnelsen av 1970-årene og overskygget alt annet. Det handlet om Norges formelle suverenitet, hvor makten skulle ligge, og hva slags vei samfunnet skulle ta.

Fra 1960 var Norge tilsluttet Det europeiske frihandelsforbund (EFTA). EFTA ble dannet for å fremme *frihandel* mellom sju ikke-EF-land. Senere i 1960-årene kom planene om å innlemme EFTA-landene i EF, og Norge søkte sammen med Danmark, Storbritannia og Irland forhandlinger om medlemskap. I 1972 skulle det holdes folkeavstemning om Norge skulle gå inn i EF. Det var imidlertid tydelig at det politiske lederskapet i landet, med en samlet presse, Arbeiderpartiet, Høyre, LO og NHO i spissen, gikk inn for norsk medlemskap.

Folkeavstemningen som skulle holdes, resulterte i en folkelig bevegelse mot lederskapets linje. Folkebevegelsen mot norsk medlemskap i EF ble stiftet i 1970 og var en tverrpolitisk allianse fra ulike samfunnsgrupper. Folkebevegelsen var en del av et antiautoritært opprør rettet mot maktapparatet. Gjennom bred aktivisering på grasrota ble EF diskutert på store folkemøter. Folk lagde plakater, løpesedler og brosjyrer og gikk med buttons for å markere sitt standpunkt. Ved valget 25. september 1972 stemte 53,5 % nei til EF, 46,5 ja. Da resultatet endelig var klart den spennende valgnatta, danset mange i gatene for å feire. Mange følte at folket

► **Les mer om Norges** forhold til EU i Jonas Gahr Støres essay på side 581 og i Anne Engers tekst på *Perspektivers* nettressurs/i Smartbok

• • **frihandel:** handel med industrivarer uten toll

hadde seiret over eliten i EF-spørsmålet slik utdraget fra romanen innledningsvis viser.

Hvorfor sa folket nei i 1972?

Det har vært sagt at den geografiske, sosiale og kulturelle periferien seiret over sentrum i EF-saken. En forklaring bak resultatet er at næringsinteresser som jordbruk og fiske veide tungt. En klassekamp i industrien forsterket motstanden mot eliten. De unge var i flertall på nei-siden. Nasjonalisme og et ønske om å bevare norsk selvstendighet var antakelig av særlig stor betydning. Norge hadde en lang unionstid fra middelalderen til 1905 bak seg.

EF-striden markerte et vannskille i norsk politikk og synliggjorde nye allianser, nye arbeidsformer og en ny samfunnskritikk. EF-kampen i 1970-årene fikk stor betydning for det partipolitiske landskapet.

Arbeiderparti-regjeringen som hadde stilt *kabinetsspørsmål* på EF-saken, gikk av. Sosialistisk Valgforbund (senere Sosialistisk Venstreparti) ble formet i møtet mellom flere mindre partier og fikk 16 stortingsrepresentanter ved stortingsvalget i 1973. Det samme året ble et nytt parti på venstresiden dannet: Arbeidernes kommunistparti (marxistene-leninistene, forkortet AKP (m-l)). På høyresiden dukket Anders Langes Parti til sterk nedsettelse av skatter, avgifter og offentlige inngrep opp. Partiet skiftet i 1977 navn til Fremskrittspartiet.

Kvinnesak

Uløselig knyttet til den generelle radikaliseringen og opprørsstemningen blant ungdom i 1970-årene er også den nye kvinnebevegelsen. Et mangfold av ulike organisasjoner og grupperinger oppsto med kvinnefrigjøring og kamp mot kvinneundertrykking som felles kampsak. De krevde selvbestemt abort, likestilling i yrkeslivet og offentlige tilbud om barnehager slik at kvinner kunne være yrkesaktive. Lov om lik lønn for kvinner og menn var blitt vedtatt av Stortinget i 1961, men det var fremdeles langt mellom teori og praksis.

Under slagordet «det personlige er politisk» utfordret kvinnebevegelsen den tradisjonelle kvinnerollen og satte i gang den mest aktive kampen for kvinners rettigheter siden slutten av 1800-tallet. En feministisk ideologi fundert på kvinnes egne opplevelser av kvinnelighet, morsrolle og partner ble debattert og utformet. Kvinners forventninger til arbeidsliv og samliv endret seg med utdanningen; de ønsket ikke lenger kun å være husmødre og mødre. Med den gradvise opphevelsen av den såkalte samskatten etter 1959 ble det mer lønnsomt for gifte kvinner å ta lønnet arbeid.

Kvinnefrigjøringen er antakeligvis den største frigjøringsprosessen på 1900-tallet. Vi kan snakke om en ny «kjønnsorden» der kvinner har fått en likestilt plass med menn. Før tilhørte kvinner og menn to ulike verdener, i alle fall på arbeidsmarkedet.

Den kollektive kampen for kvinners rettigheter ga resultater. Selvbestemt abort ble vedtatt som lov av Stortinget i 1978, samme år som likestillingsloven kom.

Er du for eller mot framtidig norsk medlemskap i EU?

- **kabinetsspørsmål:** pressmiddel i et parlamentarisk politisk system. Regjeringen tilbyr seg å gå av dersom deres synspunkt ikke får støtte i nasjonalforsamlingen

1. mai-tog, Oslo 1978. Bare måneder senere ble selvbestemt abort vedtatt i Stortinget.

I likestillingsloven heter det: «Kvinner og menn skal gis like muligheter til utdanning, arbeid og kulturell og faglig utvikling.» Det ble sett som en seier for kvinnekampen i Norge da Gro Harlem Brundtland ble statsminister i 1981, som den første kvinnelige statsminister i Norden noensinne. «Kvinneregjeringen» til Brundtland i 1986 fikk oppmerksomhet verden over.

Miljøvern

Kampen for miljøet ble for første gang en viktig politisk kampsak i 1970-årene. Mange fikk øynene opp for at den økonomiske veksten også hadde ødeleggende og farlige konsekvenser. Forurensningen økte parallelt med økt forbruk av fossilt brensel, og utslippene skadet livsgrunnlaget for dyr og mennesker.

Det norske samfunnet var delt i to ulike syn på industrien. Noen så på industrien med positivt fortegn. For dem som delte et slikt syn, hadde industriveksten sørget for økonomisk vekst og ført til sosial utjevning. For andre hadde industrien medført økonomisk vekst, men også miljøkrise, overflod og manglende solidaritet med de fattige.

Miljøkampen var en del av en framvoksende, internasjonal miljøbevegelse. I Norge ga denne kampen seg særlig utslag i ønsket om vern av fri natur og motstand mot vannkraftutbygging. Den første store konfrontasjonen kom med Mardøla-aksjonen i 1970. Da utbyggere ville regulere fossen til vannkraftutbygging, motsatte aksjonister seg inngrepet i naturen og slo leir der utbyggingen skulle starte. Mardøla ble en viktig sak fordi sivil ulydighet ble tatt i bruk for første gang her i landet.

Sivil ulydighet ble på nytt tatt i bruk i forbindelse med motstanden mot utbyggingen av Alta-Kautokeino-vassdraget i 1979. Da slo samer leir utenfor Stortinget og innledet sultestreik, samtidig som aksjonister forsøkte å stoppe anleggsarbeidet. I Mardøla og Alta led miljøbevegelsen nederlag. Kreftene som ville bygge ut vannkraften til energi, var for sterke i begge tilfeller.

Hva tenker du om sivil ulydighet som politisk virkemiddel?

På andre områder fikk miljøbevegelsen gjennomslag. En rekke mennesker som ville kjempe for naturen og miljøet, samlet seg i nye miljøorganisasjoner utover i 1970-årene. Staten fulgte opp med å etablere miljøverndepartement i 1972 og Statens forurensningstilsyn i 1974. Flere nasjonalparker, hvor store naturområder ble vernet, ble grunnlagt: Rondane i 1962, Jotunheimen i 1979, Hardangervidda i 1981.

Knyttet til miljøkampen var også samebevegelsens arbeid for urfolks rettigheter. Arbeidet fikk økt støtte med motstanden mot Alta-utbyggingen. Utbyggingen gikk på bekostning av en god lakseelv og et rikt plante- og dyreliv – og ikke minst for reindriften, noe som gjorde saken spesielt betent for samer. Vitenskapelige bevis understøttet aksjonistenes bekymring for naturen.

I dag, 40 år etter at miljøkampen startet, er saken fortsatt viktig i den politiske debatten. Problemene er langt fra løst, snarere er de større enn noen gang.

Ulike syn på radikaliseringen

Følelsen av samhold på tvers av landegrenser gjorde seg gjeldende blant store grupper fra 1960-årene og utover, ikke minst daglige rapporter fra krigsområder. En bred protest mot imperialism og undertrykking kom fra den politiske venstresiden, som fordømte og gikk i tog mot USAs krigføring i Vietnam.

Miljøkamp, kvinnekamp og antiimperialisme var altså ulike uttrykk for en generell radikaliseringsprosess blant unge. Blant norske historikere er det imidlertid ulike meninger om hvordan den brede protesten skal forstås. «Generelt kan vi snakke om en reaksjon på sentrale aspekter ved det sosialdemokratiske samfunn», mener Francis Sejersted. Berge Furre skriver at det vokste fram en ny og kritisk debatt om «industrivekstsamfunnet». Historikeren Edgeir Benum hevder at opprøret bør forstås som en «tilbakevending til en normaltilstand preget av konflikter, etter en eksepsjonelt harmonisk periode etter andre verdenskrig».

Aksjonister fra gruppa «Natur og Miljøvern» demonstrerer mot utbygging av Mardalsfossen i august 1970. [Vant de fram med aksjonene sine?](#)

Inn i oljealderen

Starten på det norske oljeeventyret

Lille julaften i 1969 fikk det norske folk en julegave som vil bli stående som en milepæl i landets historie. Det amerikanske oljeselskapet Phillips fant olje på letefeltet Ekofisk midt mellom Norge og Skottland i Nordsjøen. De færreste forsto hva dette

funnet innebar på det tidspunktet. Raskt ble det gjort investeringer i kompetanse og utstyr slik at man kunne starte oljeutvinningen. Gjennom forhandlinger om grenselinjer på havbunnen sikret Norge seg store soner for virksomheten. Med havrettskonvensjonen kom Norge til å råde over havområder som er fire ganger så store som Fastlands-Norge.

Oljen ble raskt den viktigste sektoren i norsk økonomi. Gassproduksjon og gasseksport startet for fullt i slutten av 1970-årene. I dag er Norge en av verdens største eksportører av olje og gass. I 2004 utgjorde oljen over 20 % av det norske BNP. Oljenæringen har blitt en viktig arbeidsplass. Over 200 000 personer i Norge jobber med olje og gass.

Muligheter og utfordringer

Oljealderen har gjort Norge til et av verdens rikeste land. Oljen i seg selv er ikke nok til å gjøre et folk rikt. Rikdommen fra den ikke-fornybare naturressursen har blitt jevnt fordelt gjennom velferdsstaten. De som ville utvinne olje, måtte søke staten om konsesjon

eller utvinningstillatelse. Oljeinntektene har blitt investert i Statens pensjonsfond utland, kjent som oljefondet. Hensikten er at oljepengene skal komme fellesskapet til gode i lang tid framover. Norge har investert oljepenger i eiendommer, aksjer og obligasjoner over hele verden. Vi kan ikke bruke ubegrenset med oljemidler. Med få unntak er det tverrpolitisk enighet om den såkalte *handlingsregelen*, som sterkt begrenser hvor mye av midlene som kan brukes i det norske statsbudsjettet for å unngå inflasjon. Like fullt har den norske staten, i motsetning til mange land med store lån, tilgang på pengereserver. Det gir økonomisk trygghet og forutsigbarhet som kommer den lille befolkningen til gode. Vi er derfor bedre skjermet enn de fleste mot svingninger i den internasjonale økonomien.

Det norske oljeeventyret har også en skyggeside. Oljeindustrien fører med seg store utfordringer for det norske samfunnet. Den største og mest åpenbare er truselen mot miljøet olje- og gassutvinning representerer, med utslipp i havet og i lufta. Spesielt i sårbare havområder med rikt fiske- og dyreliv eller i polområdene vil utslipp være katastrofale. Det norske statlige oljeselskapet Statoil har blitt kritisert av miljøvernorganisasjoner for å bruke omstridte utvinningsmetoder i USA med skifer-gassproduksjon og oljesandproduksjon i Canada. Videre knyttes det etiske problemstillinger til at Statoil driver olje- og gassutvinning i risikofylte områder og udemokratiske regimer. Det er laget strenge retningslinjer for virksomheten som skal forhindre brudd på norsk lov, også når det gjelder driften i utlandet. Like fullt vil det være en spenning mellom interesser for størst mulig avkastning på den ene siden og politiske og etiske forbehold på den andre.

Fra Osebergfeltet i Nordsjøen.
Hvordan tror du Norge hadde sett ut i dag om vi ikke hadde funnet olje?

- • **handlingsregelen:** staten skal ikke bruke mer enn 4 % av oljefondets avkastning for å dekke opp underskuddet på statsbudsjettet.

Oljehistoriens mørke kapitler

Dessverre har det forekommet ulykker i norsk oljehistorie. I 1977 var det en ukontrollert oljeutblåsing fra et av borehullene på Ekofisk Bravo-feltet. Utblåsingene varte over en uke før profesjonelle «brønndrepere» fra USA greide å stoppe oljestrømmen. Den unge miljøvernministeren Gro Harlem Brundtland fikk sitt gjennombrudd i media i forbindelse med sin håndtering av Bravo-utblåsingene. Flere utslipp fra plattformer og oljetankere har ført til miljøskader i havet og på sjøfugl, senest med havariet til tankbåten «Full City» utenfor Langesund i 2009.

Den største ulykken fant sted den 27. mars 1980. Under dårlig vær og høye bølger knakk en av de fem bæresøylene på plattformen Alexander L. Kielland på grunn av slitasjebrudd. En av de overlevende fortalte i etterkant: «Plutselig hørte vi et kraftig smell i det ene ankerfestet da det ble revet over. I løpet av noen få sekunder raste Alexander L. Kielland over ende, og alle folkene som hadde klamret seg fast, styrtet i sjøen. Én mann lå rett under plattformen da den tippet rundt, og jeg ser ennå hvordan han løftet armene i været, for liksom å verge seg mot kolossen som raste over ham. Han ble knust rett foran øynene mine.» Mange ble også stengt inne i plattformen som til slutt ble liggende opp ned i sjøen. Av til sammen 212 personer om bord mistet 123 livet. Det ble tydelig for alle hvor farlig arbeidet på en oljeplattform langt til havs kunne være. Strengere sikkerhetskrav ble en dyrekjøpt konsekvens.

Et gassproduksjonsanlegg drevet av Statoil og flere andre internasjonale selskaper i In Aménas i Algerie ble angrepet av terrorister i januar 2013. Fem nordmenn ble drept i tillegg til arbeidere fra en rekke land. Hendelsen utløste en debatt om Statoils virksomhet i utlandet.

40 år som olje- og gassnasjon

Fra 1990-årene og fram til i dag har det vært gode tider for norsk økonomi på grunn av høye og stabile oljepriser. Det blir stadig gjort funn av nye oljefelt i Nordsjøen, og norsk teknologi og kunnskap har blitt en eksportvare til land som starter opp olje- og gassproduksjon. Samtidig har rikdommen ført til en økende aksept for økonomiske forskjeller i samfunnet, tydelig gjennom økningen i lederlønninger.

Alexander Kielland-plattformen dagen etter at den kantret. 123 mennesker mistet livet i ulykken.

Hva ville du svart på spørsmålene: Hva har oljen gjort for deg? Hva har oljen gjort for Norge?

I forbindelse med feiringen av at det var 40 år siden Norge fant oljen, ble det i 2009 gitt ut en bok med tittelen *Vi fant, vi fant*. I den var det blant annet samlet et utdrag av bidrag fra flere tusen nordmenn som hadde sendt inn tekster om hva oljen betydde for dem. Her er noen av dem:

« Oljen er vel det beste som har hendt Norge – de varige verdiene ligger i oljefondet, men aller mest i den kompetansen som er bygget opp og som vi kan høste av i framtida.

Stig, Rogaland, født 1949

« Oljen har gjort det sånn at pappa kan kjøre meg rundt xD

Melissa, Akershus, født 1994

« Oljen har gitt meg en fantastisk arbeidsplass med mange spennende opplevelser under oppbyggingen og driften av Norges største industriprosjekt; Ormen Lange. Tenk at vi snart vil levere 20 prosent av gassbehovet i UK :-)

Lilian, Møre og Romsdal, født 1974

« Oljen har bygd opp velferdsstaten Norge. Vi har det så godt at vi ikke skjønner det sjølve ... men mye vil alltid ha meir ... Meinar at Vestlandet burde kutte navlestrengen og danne egen stat. Kanskje vi da hadde fått slutt på urbaniseringen?? På tide for byfolk å skjønne kor verdiane ligg og faktisk blir skapt:) 01.06 skal eg faktisk begynne å jobbe innan olje. Gledar meg stort til å bidra til velferdsstaten!!!! Go Norway!!

Odd, Sogn og Fjordane, født 1978

« Oljen har gitt Norge et kjempestort ansvar. Et ansvar for at de pengene oljen har gitt oss forvaltes riktig og brukes rett, samt et ansvar for å stanse klimaendringene vi i stor grad bidrar til grunnet vår oljeindustri. Oljen har gitt tidligere generasjoner mange muligheter, men vil gi fremtidige generasjoner store problemer. Vi må ta ansvar, vi må trappe utvinningstempoet kraftig ned, og vi må la oljen ligge i Barentshavet og utenfor Lofoten og Vesterålen! Ikke tenk på de 40 år som er gått, men på de 40 som kommer.

Ragnhild Helene, Finnmark, født 1990

Mindre styring, mer marked

Gjennom 1970-årene var det skiftende økonomiske vilkår i Norge. På grunn av oljenæringen vokste økonomien målt i *BNP*. Servicenæringene vokste også, spesielt innenfor offentlig sektor. Men industrien og eksportnæringene gikk det dårligere med. Det hang sammen med en internasjonal økonomisk lavkonjunktur som førte til lave priser på norske eksportvarer og mindre inntekter for skipsfarten og verftsindustrien. Fra 1975 til 1977 drev Arbeiderpartiet en motkonjunkturpolitikk der staten støttet økonomisk de mest utsatte industribedriftene for å opprettholde arbeidsplassene. Konsekvensen var at prisene i Norge vokste. Det ble vanskeligere å selge varer i utlandet, og utenlandsgjelden økte. Fra 1978 til 1980 gjennomførte regjeringen en full lønns- og prisstopp for å bremse prisveksten. Mange industriarbeidsplasser gikk tapt som en konsekvens av dette, og mange bedrifter flyttet virksomheten sin utenlands. Fra 1980-årene økte arbeidsledigheten.

- • **BNP:** En forkortelse for bruttonasjonalprodukt, som betyr verdien av de varer og tjenester som er produsert i løpet av et år i et land

«Høyrebølgen»

Den urolige økonomien var vanskelig å styre. Krefter som ønsket lavere skatter, mer markedsøkonomi og mindre statlig styring, fikk innflytelse på den norske økonomiske politikken i 1980-årene. Rundt overgangen til 1980 kom det et politisk skifte med en «høyrebølge». Kåre Willoch ble statsminister for en ren Høyre-regjering i 1981. I 1983 fikk Høyre, sammen med Senterpartiet (Sp) og Kristelig Folkeparti (KrF), flertall på Stortinget.

Et stykke på vei innebar Høyre-regjeringen et systemskifte. Økonomi og politikk ble gjenstand for en nyordning gjennom liberalisering, *avregulering* og privatisering. For eksempel var boligmarkedet tidligere delt mellom et prisregulert og et fritt marked. I 1981 fjernet Høyre-regjeringen det prisregulerte boligmarkedet. Kredittmarkedet ble også avregulert, slik at utsettelse av nedbetaling ble mer vanlig for folk flest. Bankene innvilget folk lån og kreditt uten sikkerhet. Flere enn før spekulerte i boliger, og mange tjente gode penger. *Japp* ble et nytt ord i Norge, og 1980-årene kaltes jappetid. NRK-monopolet ble oppløst, og folk fikk mulighet til å ta inn flere fjernsynskanaler. Matvarebutikker fikk lengre åpningstid. Gjennom privatisering ble en rekke offentlige virksomheter gjort private. I tillegg ble det åpnet for private helsetjenester i tillegg til de offentlige.

Høyre og Arbeiderpartiet byttet gjennom 1980- og 1990-årene på å styre alene og i mindretall. Flere pekte på at Arbeiderpartiet og Høyre ble mer og mer like, fordi Arbeiderpartiet kom til å videreføre den avreguleringspolitikken Høyre hadde satt i gang.

Markedsmekanismer preget i økende grad mediebildet. Mange av avisene som tidligere var knyttet til politiske partier, ble fristilt og tabloidisert. Mediene forandret stil og ble merkbart mer fokusert på person og mindre på sak. Politikerne ble kjent gjennom sine fornavn. Særlig gjaldt dette partilederne i de største partiene, som «Kåre» (Willoch) og «Gro» (Harlem Brundtland). TV-sendte debatter førte til at personlig karisma og appell ble viktigere.

Økt forbruk finansiert med lån førte til den største finanskrisen i Norge siden 1930-årene. Gro Harlem Brundtland dannet ny regjering i 1986 og strammet inn lønninger og kroneverdien. Renten var høy. Det var vanlig med en huslånsrente på 13 %, noe som førte til strammere levekår for de aller fleste. Arbeidsledigheten fordoblet seg i 1988 og vokste fram til 1992. Folk ble redde for å miste jobbene sine. Noe av denne frykten gikk ut over fremmedarbeidere og innvandrere i Norge.

Statsminister Kåre Willoch med sin regjering på Slottsplassen 14. oktober 1981.

- • **avregulering:** å fjerne statlig kontroll og regler
- • **japp:** en betegnelse som kommer fra det engelske «young aspiring professional», YAP, og ble brukt om personer som gjerne jobbet med reklame, media og finans i 1980-årene

Et flerkulturelt samfunn

På en måte kan vi si at Norge alltid har vært et flerkulturelt samfunn, men fram til 1960-årene var befolkningen i Norge i stor grad ensartet. Tidlig i 1960-årene kom de første arbeidsinnvandrerne for å fylle behovet for arbeidskraft i Norge. De ble kalt «gjestearbeidere». Fra 1970-årene kom innvandrerne i økende grad fra land utenfor Europa. Det var nytt, og de kulturelle og etniske forskjellene var mer synlige enn før. Gjestearbeiderne kom i all hovedsak fra Sør-Europa, Jugoslavia, Pakistan og Tyrkia. Mange av dem jobbet i industrien, på hotell, i restauranter og med rengjøring, såkalte lavstatusjobber. Delvis skyldtes det behovet for arbeidere der, men også fordi det kunne være vanskelig å lære godt nok norsk og få godkjent utdannelsen fra hjemlandet.

Fra utvandrer- til innvandrerland

Stortinget innførte innvandringsstopp i 1975. Med dette vedtaket stoppet arbeidsinnvandringen. Etter det besto innvandringen til Norge først og fremst av flyktninger og ved familiegjenforening inntil arbeidsinnvandringen igjen tok seg opp etter Schengen-avtalen i 2001.

I 1970-årene kom det mange politiske flyktninger fra Chile og Vietnam til landet. Senere har flere kommet fra Asia og Afrika på grunn av konflikter og vanskelige leveforhold der. I 1990-årene kom det mange flyktninger fra Jugoslavia. Hver gang det er en konflikt et sted i verden, vokser antall mennesker på flukt. Noen av dem kommer til Norge.

Innvandring og integrering byr på flere utfordringer. I noen grad førte det til fremmedfrykt og mistenksomhet i deler av den norske befolkningen. Mange innvandrere i Norge har opplevd å bli diskriminert på arbeids- og boligmarkedet. I 1980-årene

Melafestivalen i Oslo samler hvert år mange mennesker med ulik bakgrunn til felles kulturopplevelser.

ble flere innvandringsfiendtlige organisasjoner etablert i Norge uten at de fikk stor oppslutning. Økt rasisme førte også til at det ble opprettet flere antirasistiske grupper og organisasjoner som har som uttrykt mål å bekjempe rasisme. Det har også vært knyttet utfordringer til integrering av innvandrere med lave lese- og skrivekunnskaper eller kjønnsdiskriminerende praksis som tvangsekteskap og omskjæring for eksempel. Ulovlig innvandring er også et problem.

Norge har gått fra å være et utvandrerland på 1800-tallet til å bli et innvandrerland fra 1970 til i dag. Som en rik og velfungerende velferdsstat er Norge et attraktivt land for mange rundt om i verden. Norge har gradvis fått strengere regelverk. Samtidig er Norge blant de landene som tar imot flest innvandrere sett i forhold til innbyggertallet. I 2012 utgjør innvandrere ca. 13 prosent av befolkningen, og det bor innvandrere i alle kommuner.

Gjennom EØS-samarbeidet har Norge fått et felles arbeidsmarked med Europa. Den største innvandrergruppen i Norge i dag (2012) er derfor arbeidsinnvandrere fra Polen.

Diplomati

Gjennom den kalde krigen satset Norge på brobyggingspolitikk. Landet ble en fredsmekler. Norske diplomater har blant annet meklet i Guatemala, på Sri Lanka, i Øst-Timor og i Midtøsten. Gjennom den såkalte Oslo-prosessen la norske politikere og diplomater til rette for at en fredsavtale mellom Israel og PLO kunne inngås, en avtale som ble undertegnet i 1993 (se side 516). Norge har internasjonal prestisje for rollen som fredsmekler, men det er ikke alltid prosessene leder fram til fred. Norge får også en del oppmerksomhet for internasjonalt fredsarbeid i forbindelse med den årlige utdelingen av Nobels fredspris.

Ved inngangen til et nytt årtusen

Kanskje kommer folk flest til å huske 1990-årene for 1994, det året Norge arrangerte OL på Lillehammer? Som et utslag av nasjonal stolthet uttalte Gro Harlem Brundtland: «Det er typisk norsk å være god», et utsagn som ble hyppig diskutert i ettertid. Men at det i Norge gikk veldig godt, var de fleste enige i.

En ny runde med kamp om Norges forhold til Europa kom i 1994, da det som tidligere het EF, var blitt EU. Norge søkte sammen med Sverige, Finland og Østerrike om å bli tatt opp som medlemmer, og på nytt ga politikerne folket en viktig rolle med en rådgivende folkeavstemning. EU-avstemningen i november 1994 ga et nytt, men litt knappere nei-flertall enn i 1972.

To EU-avtaler har likevel stor betydning for Norge i dag. Det ene er avtalen om europeisk økonomisk samarbeid (EØS-avtalen), som ble inngått i 1994. Med EØS-avtalen ble Norge en del av EUs indre marked. Kjøp og salg av jordbruks- og fiskeprodukter har riktignok blitt holdt utenfor denne avtalen. Den andre er Schengen-konvensjonen. Med Schengen ble de indre grensene mellom EU-land avskaffet. Norge ble tilsluttet Schengen i 2001. En av konsekvensene er et mer åpent arbeidsmarked.

I 1990-årene ble en rekke statseide selskaper gjort om til aksjeselskaper. For eksempel ble Televerket omgjort og skiftet navn til Telenor. Det samme skjedde med NSB og Postverket. I dag styres mange av de statlige bedriftene etter bedriftsøkonomiske prinsipper. Tanken var at med mer konkurranse ville også offentlige tjenester bli mer effektive.

«Det er typisk norsk å være god», uttalte Gro Harlem Brundtland. Hvordan tolker du dette utsagnet?

Leste du kapitlet med fokus på ett spesielt utviklingstrekk (oppgaven side 427)? Bruk stikkordene fra lesingen til å skrive en liten, sammenhengende tekst om dette ene utviklingstrekket i Norge etter 1945.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at Norge valgte et militært og økonomisk samarbeid med stormaktene i vest etter andre verdenskrig
- ✓ at det siden 1945 var Arbeiderparti-regjeringer kontinuerlig i rundt 20 år
- ✓ at Norge ble en velferdsstat, og vi tok del i den internasjonale økonomiske veksten etter krigen
- ✓ at en egen ungdomskultur vokste fram i perioden
- ✓ at 1970-årene var en oppbruddstid med politiske protester, kvinnekamp og miljøsak
- ✓ at vi har stemt nei ved to folkeavstemninger om norsk medlemskap i EF/EU
- ✓ at perioden er preget av økt internasjonal handel og globalisering
- ✓ at vi i begynnelsen av 1970-årene ble en oljenasjon med store inntekter fra olje og gass i Nordsjøen
- ✓ at Norge gikk fra styringsøkonomi til mer og mer markedsøkonomi ved overgangen til 1980-årene

Norge er et industrialisert land og et oljeland. Vi har en servicebasert, høyteknologisk økonomi. Den krever høyt kompetansenivå hos borgerne. Den største andelen av alle sysselsatte jobber i tjenestesektoren. I Norge er også en svært stor andel av den voksne befolkningen sysselsatt. Vi har hatt lav arbeidsledighet, og den store gruppen kvinner i yrkeslivet er et særtrekk. Den største endringen fra 1945 til i dag er den store nedgangen i antall sysselsatte i landbruket. Det skiller oss mest av alt fra fortidens mennesker.

Høyteknologisk kunnskapssamfunn

For 100 år siden var utdanningsnivå lite avgjørende for om du kunne få en jobb eller ei. For de som ikke hadde noe mer enn folkeskole, fantes det jobber som visergutt, anleggs- og industriarbeider, hushjelp, syerske, gardsarbeider eller sjømann.

I løpet av de siste tiårene er bildet totalt forandret. Antall jobber i landbruk og industri har gått kraftig ned. Til tross for økt forbruk er for eksempel de fleste sko- og tekstilfabrikker i Norge lagt ned. Norske sjømenn er i fåtall i handelsflåten, i en bransje der asiater nå dominerer.

Hovedårsakene til endringene i jobbmarkedet er først og fremst at vi har fått ny teknologi som produserer mer og billigere, og at det er blitt et felles globalisert arbeidsmarked. Mange av forbruksvarene våre blir produsert der lønningene er lavest. På noen områder er Norge ledende. Det gjelder produksjon av utstyr som krever høy kompetanse og teknologi, særlig leverandørindustri til oljevirkksomhet og våpenproduksjon.

Utdanningssystemet speiler behovene i arbeidslivet. Fram til 1960 var det et fåtall som tok høyere utdanning og ble studenter i Norge. Men fra da har Norge gjennomgått en utdanningsrevolusjon. Statens lånekasse for utdanning har gjort det mulig for mennesker i alle samfunnslag å ta en utdanning.

I Norge har det siden 1994 vært en lovfestet rett for alle norske borgere å gjennomføre 13-års skolegang, en utdanning som fører fram til studiekompetanse eller fagbrev. Målet er at alle skal kunne skaffe seg kompetanse for et yrkesliv, enten som fagarbeider eller akademiker.

I dag krever så å si alle yrker at man har høyere utdanning eller fagbrev. Når det gjelder ufaglært arbeidskraft, er det en økende andel innvandrere som tar slike jobber. Bekymringen er derfor stor når skoleelever dropper ut av videregående opplæring og dermed står i fare for å havne utenfor arbeidslivet.

Å gjøre

- 1 Oppsummer kapitlet ved hjelp av tankekart.
 - a Lag et tankekart med «Norge etter 1945» i sentrum
 - b Skriv deretter ned 10–15 punkter som er sentrale for perioden, og 3–5 som ikke stemmer med perioden.
 - c Bytt tankekart med en medelev og se om dere kan finne hvilke som er korrekte, og hvilke som ikke stemmer i hverandres tankekart.
- 2 Hvordan vil du oppsummere perioden dette kapitlet har omhandlet, med noen få setninger? Forsøk å skrive en liten, sammenhengende tekst der du forteller hva som kjennetegner Norge fra 1945 og fram til i dag. Husk at du må fokusere på de lange linjene.
- 3 Rett etter andre verdenskrig var det mange diskusjoner om hvilken vei Norge skulle velge i utenriks- og sikkerhetspolitikken. Hvilke veier valgte man i Norge, og hva var årsakene til at disse veiene ble valgt?
- 4 I etterkrigstiden var det bred politisk oppslutning om prosjekter som skulle få landet på beina igjen etter krigen. Hva kjennetegnet disse prosjektene, og hvordan ga de seg utslag i politikken som ble ført?
- 5 I teksten omtales 1970-årene som en oppbruddstid. Hva kjennetegner 70-årene i Norge, og hvilke trekk fra perioden er synlige også i dag?
- 6 Oljealderen. Tidligere i denne boka (se side 329) står det at erfaringene fra vannkraftutbyggingen tidlig på 1900-tallet fikk betydning for hvilke løsninger som ble valgt da oljeutvinningen startet. Hvilke løsninger ble valgt, og på hvilken måte kan disse ses i sammenheng med vannkraftutbyggingen på 1900-tallet?
- 7 Kildeoppgave
 - a Les romanutdraget fra *25. septemberplassen* på side 442.
 - b Hva er opphavssituasjon og formålet med teksten?
 - c Hvilket syn på folkeavstemningen i 1972 formidles? Hva slags virkemidler er brukt?
 - d Hvorfor heter romanen *25. septemberplassen*? Finnes det en slik plass? Kjenner du til noen plasser som har fått sitt navn fra historiske hendelser?
 - e På hvilken måte kan vi bruke skjønnlitteratur som kilde? Hva slags kildekritikk må vi i så fall anvende?
- 8 Hvilke sosiale endringer har Norge gått gjennom fra 1945 til i dag? Beskriv de sosiale endringene med utgangspunkt i overskrifter i kapitlet som omhandler sosiale forhold.
- 9 Hvem falt utenfor? Historien om Norge fra 1945 til i dag er på mange måter en positiv historie, der mange mennesker har fått det bedre. Samtidig er det grupper som har falt utenfor fellesskapet i perioden, og det har blitt ført politikk som ikke har slått like heldig ut for alle.
 - a Hva vil du spesielt trekke fram som ikke har fungert godt i perioden?
 - b Finnes det perspektiver du mener ikke har kommet tydelig fram i kapitlet, men som sier noe om utviklingen i Norge etter krigen?
- 10 Norge og EU. Les essayet til Jonas Gahr Støre på side 581.
 - a Hvilket inntrykk av EU får du i dette essayet?
 - b Stemmer omtalen til Støre overens med det du leser om Norges forhold til EU i dette kapitlet? Begrunn svaret.
 - c Hvorfor har man i Norge valgt å si nei til medlemskap i EU to ganger, i 1972 og 1994?
- 11 Lag presentasjoner av musikk, arkitektur og bildekunst av ulike tiår etter 1945. Forklar hvordan kunsten kan ses i sammenheng med utviklingen på andre samfunnsområder.

Litteraturliste:

Edgeir Benum: *Overflod og fremtidsfrykt*. Bind 12: *Aschehougs norgeshistorie*, 2005
 Berge Furre: *Norsk historie 1914–2000, industrisamfunnet – fra vokstervisse til framtidstvil*, 2000
 Finn Olstad: *Frihetens århundre. Norsk historie gjennom de siste hundre år*, 2010
 Francis Sejersted: *Sosialdemokratiets tidsalder. Norge og Sverige i det 20. århundre*, 2005

Kina og Japan i moderne tid

18

På 1800-tallet møtte Kina og Japan den moderne verden. De to eldgamle asiatiske kulturene gjennomgikk begge store endringer, men deres veier var svært ulike.

De store omveltningene i de siste to hundre årene har medført mye kamp og lidelse for det kinesiske folket. I dag har folkerepublikken Kina verdens nest største økonomi og ser ut til å ha gjenvunnet sin gamle maktposisjon.

På slutten av 1800-tallet utviklet Japan seg til en industriell imperialistmakt etter vestlig mønster. Etter krigsnederlaget i 1945 ble Japan raskt en økonomisk stormakt med teknologisk avansert industri.

Dette kapitlet handler om veiene de to landene har tatt.

Slik så det ut

Dette har skjedd

Kina er verdens eldste sivilisasjon. Et kinesisk imperium ble samlet under ett dynasti, Qin (= Kina), 200 år før år 0. Siden har keiserdynastier kommet og gått, men Kina har kontinuerlig eksistert som én sivilisasjon. I to perioder lå Kina under utenlandsk styre, først under mongolene (1280–1368) og deretter under mandsjuene (1644–1912). Kina har også erobret og kontrollert store områder i Øst-Asia. Jordbrukssystemet, litteraturen, de politiske og sosiale institusjonene og kunstformene har urgamle røtter.

Japan består av fire store og utallige små øyer. Det japanske øyriket ble først samlet omkring år 700. I nesten tusen år var riket et klansamfunn, der forskjellige aristokratiske familier styrte hver sine landskap. Først etter en blodig borgerkrig på 1600-tallet tok en leder makten i hele Japan. Japan har i hele perioden hatt en etnisk, språklig og kulturell enhetlig befolkning.

- 1850–1900 • Sosial uro og folkeopprør i Kina
- 1854 • Japan åpner seg for vestlig innflytelse
- 1868 • Meiji-restaurasjonen i Japan
- 1895 • Den japanske imperialismen starter
- 1905 • Russland og Japan i krig
- 1912 • Kina blir republikk
- 1931 • Japan invaderer Mandsjuria i Nord-Kina
- 1937–1945 • Japan og Kina i krig
- 1941–1945 • USA og Japan i krig
- 1945 • Japan kapitulerer etter atombomber over Nagasaki og Hiroshima
- 1945–1952 • Japan okkuperes av USA
- 1949 • Folkerepublikken Kina grunnlegges
- 1949–1976 • Mao Zedong er partiformann i Kina
- 1958–1960 • «Det store spranget» og hungersnød i Kina
- 1971 • Internasjonal anerkjennelse av folkerepublikken Kina
- 1989 • Studentdemonstrasjonen på Den himmelske freds plass i Beijing
- 2002 • Japan og Sør-Korea arrangerer VM i fotball
- 2008 • Kina arrangerer sommer-OL

Kina 1800–1940

Midtens rike

«Kina er en sovende kjempe. La henne sove, for når hun våkner, vil hun ryste verden.

Napoleon Bonaparte ca. år 1800

中国

Ved inngangen til 1800-tallet fantes det 300 millioner kinesere. Det var over 100 millioner mer enn den samlede befolkningen i Europa på samme tid. Etter en rask befolkningsvekst på 1700-tallet var den kinesiske befolkningen i ferd med å overskride grensen for hvor mange som kunne leve i det store jordbruksimperiet.

Nesten alle kinesere levde av jordbruk. Mange dyrket ris, som er en svært effektiv form for matproduksjon fordi risen kan høstes flere ganger i året. Det produktive jordbruket ga et overskudd som gjorde at mange også kunne arbeide med håndverk. Kinesiske håndverkere lagde varer av høy kvalitet. Silke, te og kinesisk porselen («china») var ettertraktede handelsvarer overalt, og særlig i Europa der handelsborgerskapet på 1700- og 1800-tallet vokste raskt.

Keiseren levde i *Den forbudte by* i Beijing og ble regnet som en slags gud. Under ulike keisere hadde Kina blomstret økonomisk, militært og kulturelt på 1700-tallet, men utover på 1800-tallet begynte mange å mene at keiseren var i ferd med å miste «himmelens mandat». Krisetegnene for keiseren, hans byråkrati og den gamle styreformen de representerte, var mange. Korrupsjon og *nepotisme* bredte om seg. Penger samlet inn av offentlige tjenestemenn havnet gjerne i lommene på noen få, rike familier. Store fellesprosjekter som militæret og reparasjon av demninger ble oversett, til katastrofale følger for fattige bønder. Med økende sult vokste protestene mot styret.

Det regjerende keiserdynastiet stammet fra Mandsjuria, nord for den kinesiske mur. Mandsjuene erobret makten i 1644 og tok dynastinavnet Qing («ren»), men mange kinesere så på dem som fremmede. Under Qing-styret ble alle mannlige Han-kinesere, som var i stort flertall, tvunget til å barbere bort håret over pannen og gå med hårpisk.

Styrkeforholdene endres

Det Kina som i begynnelsen av 1800-tallet var i ferd med å ta steget inn i den moderne tidsalder, var et eldgammelt samfunn med en egen kulturell tyngdekraft. Det var innadvendt og uinteressert i resten av verden. Sjøekspedisjonene på 1400-tallet hadde overbevist kineserne om at de hadde verdens mest avanserte kultur, og i århundrene som fulgte, hadde de vært mer opptatt av farene fra «barbarer» langs landegrensene enn av kontakt med de fjerne europeerne, som de omtalte som «sjøbarbarer» fordi de kom til Kina over havet. Siden 1500-tallet hadde de kinesiske keiserne tillatt europeiske kjøpmenn å handle i to havnebyer – Kanton og Quanzhou, og «sjøbarbarene» ble ikke ansett som noen trussel.

Men i løpet av 1600- og 1700-tallet endret styrkeforholdet mellom Kina og de europeiske maktene seg. Europeerne utviklet seg til langt mer avanserte og dynamiske samfunn, og fra begynnelsen av 1800-tallet ble Europa raskt industrialisert. Kinas sterkt tradisjonelle og konservative kultur hindret på sin side nyorientering og utvikling. Til tross for en kolossal mengde oppfinnelser gjennom historien hadde ikke Kina i begynnelsen av 1800-tallet teknologi og maskiner til masseproduksjon slik man begynte å få i deler av Europa. Det var fordi kineserne hadde så

Den forbudte by. Keiseren bodde her sammen med tusenvis av tjenestemenn som alle var evnukker (kastret mann, haremsvokter), og atskillige konkubiner (elskerinner).

god tilgang på arbeidskraft at de ikke var avhengige av å utvikle produktiv teknologi på samme måte. En annen årsak var fraværet av eksperimentell vitenskap i utdanningen. De få som fikk opplæring, skulle pugge klassiske tekster og mestre de tre kunstene tegning, kalligrafi og diktning i stedet for å lære om vitenskap og ingeniørkunst. Teknologisk sett begynte Kina å sakke akterut i forhold til europeiske stormakter.

Særlig var kineserne i ferd med å bli underlegne på ett område som skulle vise seg katastrofalt – krig til sjøs. Drevet av imperialistiske og økonomiske motiver begynte europeerne gradvis å legge økende press på Kina for å tvinge det store og gamle riket under sin kontroll.

Europeerne kommer

«Jeg har notert meg din respektfulle underkastelse. Jeg vil ikke glemme din ensomme og avsidesliggende øy, avskåret som den er fra verden av det enorme havet. [Men] vårt himmelske imperium besitter alle ting i overflod. Vi har ingen behov for barbariske produkter.

Brev fra keiser Qianlong til kong Georg 3. av England, 1793

En hindring for handelen var Kinas manglende behov for europeiske handelsvarer. Landet var selvforsynt med varer av en høyere kvalitet enn de europeiske. Den eneste varen europeerne kunne tilby kineserne, var sølv. Kineserne brukte sølv til myntproduksjon, men måtte etter hvert importere metallet. Heldigvis for europeerne «fant» de sølv i store mengder i gruvene i Sør- og Mellom-Amerika. Mye av det amerikanske sølvet havnet i Kina med europeiske handelsmenn. Behovet for sølv åpnet for noe mer handel mellom europeere og kinesere.

Britene på sin side hadde virkelig fått smaken på te og søkte å handle te og andre varer billig utenom havneområdene i Guangzhou. I 1793 ledet en britisk adelsmann, George Macartney, en kongelig ekspedisjon til keiseren i Den forbudte by i Beijing. Han skulle legge fram britiske ønsker om bedre handelsmuligheter, men de fikk verken audiens med keiseren eller sine ønsker innfridd. Etter flere kulturelle misforståelser på begge sider dro Macartney tilbake til England med det velformulerte, men temmelig overlegne brevet fra keiser Qianlong til kong Georg 3. Det er sitert fra ovenfor.

Skumles raskt gjennom kapitlet for å danne deg et bilde av hva det handler om. Skriv to til tre setninger om hva du tror det handler om etter å ha skummet det.

I dette avsnittet er «fant» skrevet med anførselstegn. Hvorfor det, tror du? Det står også «heldigvis for europeerne». Var det uheldig for noen andre?

- **Den forbudte by:** det tidligere keiserlige palasset i sentrum av Beijing
- **nepotisme:** særbehandling av slekt og venner

Opiumskrigen – et vendepunkt

Det engelske ostindiske kompani importerte store mengder av det sterke narkotikumet opium og brukte det til å betale for varer i Sør-Kina på 1700-tallet.

Avhengigheten blant kineserne bredte om seg, både blant de håpløst fattige og de likegyldige rike. For eksempel døde keiserens egen sønn av en overdose. Britene fortsatte med opiumsimporten trass fortvilt motstand og forbud fra kinesiske myndigheter.

Da et parti opium som teknisk sett var eid av britene, ble beslaglagt og brent av kinesiske tjenestemenn i 1839, gikk britene til krig. En treårig konflikt synliggjorde Kinas militære og teknologiske tilbakeleggenhet. Hvert slag endte med ødeleggelser av kinesisk militært utstyr og eiendom. I 1842 måtte Kina skrive under på Nanjing-avtalen som avsluttet krigen. Kineserne måtte godta at Hongkong skulle være en britisk koloni, og at Kina måtte åpne fem havner for handel med britene. Kort tid etter fikk flere land, blant annet USA og Frankrike, bedre handelsrettigheter i Kina.

Opiumskrigen ble et ydmykende vendepunkt i kinesisk historie. Det markerte at det mektige Midtens rike måtte gi opp for en utenlandsk makt. Med sine moderne krigsskip og sin militære slagkraft var britene overlegne. Etter en ny krig i 1858–1860, hvor Frankrike og Storbritannia okkuperte Beijing og brente sommerpalasset til keiserfamilien, presset utlendingene gjennom mange rettigheter:

- Opium ble lovlig og opiumshandelen gjenopptatt.
- Kina måtte betale store summer i krigserstatning.
- Utlendinger fikk omfattende handelsrettigheter: De kunne reise inn i Kina, handle i Beijing og fikk kontroll med kinesisk tollvesen.
- Omkring 1900 fantes det nærmere 100 havnebyer som kineserne var presset til å åpne.

Brenningen av havnen i Canton under den andre opiumskrigen i 1856.

- Utlendinger fikk privilegier, som for eksempel at de ikke kunne straffes av kinesiske lover.
- Lav toll på importvarer fra Vesten (Kina var dermed åpnet for fabrikkproduserte varer).
- Misjonsvirksomheten fortsatte, og det ble religionsfrihet for kinesiske kristne.

Keiserdømmets fall

Kina i krise

De sosiale spenningene i samfunnet økte i etterkant av krigsnederlagene. Bøndene ble skviset fra to hold: De måtte jobbe for godseierne som eide jorda, og betale skatt til myndighetene. Det ble lite igjen å leve av. Fattigdom og sult var utbredt. I tillegg ble Kina rammet av flere uår med både flom og tørke. Resultatet ble hungersnød og en rekke folkelige opprør. Opprørene kom gjennom hele 1800-tallet, i ulike former: bondeopprør, stammeopprør, frigjøringsforsøk fra muslimer i vest og sektopprør.

Uroen skyldtes økonomiske problemer og økt press på ressursene. I tillegg fikk opprørene næring av økende nasjonalisme og krav om modernisering.

Det største opprøret rettet mot Qing-styret kalles Taiping-opprøret. Det var ledet av Hong Xiuquan (1814–1864), en stormannsgal mann som ikke besto eksamen for å bli keiserlig embetsmann og jobbet som lærer. Hong påsto han var en yngre bror av Jesus, og ville opprette et himmelsk rike på jorda – i Kina. Hong var kanskje mentalt syk, men flere av ideene til Taiping-opprørerne var progressive. De ønsket blant annet refordeling av jord, bedre rettigheter for kvinner og økt modernisering. Svært mange sluttet seg til opprøret, og det ble etter hvert også støttet av noen europeiske stormakter. Et stadig svakere Qing-styre brukte store ressurser på å slå ned opprørerne, og kampene tappet landet for krefter. Det er anslått at mellom 20 og 30 millioner mennesker mistet livet i Taiping-opprøret (1850–1864).

Bokseropprøret

Bokseropprøret mellom 1898 og 1901 var antiimperialistisk. Opprørerne, som kaltes bokkere på grunn av sine kampsportritualer, uttrykte motstand mot den økende utenlandske innflytelsen i Kina. Denne gangen støttet Qing-keiserdømmet opprørerne. De fryktet at Kina skulle bli delt opp slik det afrikanske kontinentet var blitt like før. Bokserne kjempet mot en allianse av åtte utenlandske stormakter. Da den utenlandske alliansen vant, ble Kina tvunget til å betale krigsskadeerstatninger.

Den siste keiseren

Fordi landet er så stort, både i folketall og i geografisk utstrekning, var og er det nødvendig å ha et sterkt og samlet lederskap i Kina. De interne problemene kombinert med presset fra utlandet undergravde i løpet av 1800-tallet makten til keiseren og hans styringsapparat. De greide verken å beskytte handelsbyene fra å bli overtatt av utlendinger eller å sette i gang nødvendige reformer som kunne bedre forholdene for befolkningen. Krefter som motsatte seg endringer, var sterke. De som ville bevare samfunnet slik det var, tilhørte overklassen: godseiere, representanter for keiserstyret og utlendinger som kontrollerte kystbyene. De som ønsket endringer, hadde ikke makt til å gjennomføre dem. Til slutt sto keiserdømmet så svakt at en liten gruppe mennesker var i stand til å tvinge keiseren til å abdisere.

Kina kom til å være dypt splittet i lang tid. Makten gikk raskt til dem som kontrollerte hæren, og republikken Kina ble et militærdiktatur. I de 18 provinsene styrte krigsherrer med sine egne hærer. Forholdene for bondebefolkningen ble enda verre.

Bokseropprøret 1900. En europeer bæres vekk av opprørerne. [Hva handlet opprøret om?](#)

Forsøk å oppsummere utviklingen i Kina i perioden ved å lage en «Har du fått med deg dette»-liste.

Japan tidlig på 1900-tallet.

Hva forbinder du med Japan? Lag et tankekart, og føy til nye ord etter hvert som du leser.

- marionettstat: en stat som er tvunget til å adlyde en annen stats påbud

Ulike fraksjoner av krigsherrer kjempet mot hverandre og splittet opp landet. Ulike kriger og konflikter raste helt fram til den kommunistiske maktovertakelsen i 1949.

Pu Yi (1906–1967) var Kinas siste keiser. Han personifiserer de voldsomme endringene Kina har vært gjennom med sin tragiske og oppsiktsvekkende livshistorie. Pu Yi ble født i Den forbudte by og ble keiser før han var tre år gammel. Dette var en tid da mange opprørsgrupper så det som sitt mål å styrte keiserdynastiet. Da han var seks år, i 1911, avviklet en liten opprørsgruppe keiserinstitusjonen, og dermed falt Qing-dynastiet. Kinas mer enn to tusen år gamle historie som keiserrike var omme, og Kina fikk en republikansk styreform.

Pu Yi fortsatte å bo i Den forbudte by til han ble jaget derfra i 1924. I 1931 okkuperte Japan Mandsjuria i nordøst-Kina, og Pu Yi ble overtalt til å fungere som keiser for Mandsjuko, en *marionettstat* styrt av japanerne. Samarbeidet med japanerne gjorde Pu Yi svært upopulær i Kina, og fremdeles er de delene av Den forbudte by Pu Yi bodde i som liten, umalte og forfalne for å markere hans svik. Da krigen var over, satt Pu Yi i sovjetisk og kinesisk fangenskap i til sammen 15 år. Kona til Pu Yi, Wan Rong, som han hadde giftet seg med etter at han plukket henne ut på et fotografi da han var 16 år gammel, døde etter kort tid i fangenskap. Hun led av psykiske problemer og opiumsmisbruk. Etter at Pu Yi kom ut av fangenskap i 1960, ble han omskolt til gartner og levde i Beijing sammen med en sykepleier til han døde i 1967.

Japan 1800–1940

Som utlending ville du ikke kunne besøkt Japan på begynnelsen av 1800-tallet. Det var strengt forbudt. De første møtene mellom europeere (portugisere) og japanere fant sted i 1543. Etter kort tid anså japanske styresmakter misjonering og europeisk kultur som trusler mot japanernes egen kultur. Ved starten av 1600-tallet ble derfor alle utlendinger forvist. Utlendinger som satte sine bein i Japan, ville bli henrettet med sverd, likeledes japanere som forsøkte å reise ut av Japan. Helt fra 1638 hadde kontakt med utlendinger vært ulovlig. Et unntak var ett eller høyst to nederlandske skip som årlig kom med varer og nyheter fra omverdenen. Disse skipene la til havn på en øy utenfor Nagasaki, langt unna det meste av japansk bosetting. Nederlendere ble utpekt til denne handelen fordi de ikke viste interesse for misjonering, kun handel.

Som øy har Japan vært naturlig adskilt fra omverdenen gjennom hele sin historie. Japanerne kaller landet sitt Nihon eller Nippon, som betyr «solens opphav», fordi de så rett på sola som steg opp av Stillehavet i øst.

Landet er ganske lite i geografisk utstrekning, og kun ca. 15 prosent av landmassen kan dyrkes. Derfor har japanere alltid vært avhengige av å bruke havet som kilde til næring, og folk flest bor langs kysten. Ris og fisk danner basisen i det japanske kjøkkenet. Øyriket er også preget av at det ligger over to ulike kontinentalplater, noe som fører til stor vulkansk aktivitet, tsunamier og jordskjelv. Japan er likevel folkerikt. Ved starten av 1800-tallet bodde det rundt 30 millioner mennesker her.

ts m unn i endring

I likhet med i Kina fantes det i begynnelsen av 1800-tallet en keiser på toppen i det japanske samfunnet. Men til forskjell fra i Kina hadde den japanske keiseren liten reell makt. Han var mer å regne som en symbolsk skikkelse. Makten lå i hendene til den militære lederen i landet, en såkalt shogun. Shogunen kom fra familien Tokugawa som hadde hatt kontroll over Japan siden 1600-tallet.

I likhet med Kina la japanerne stor vekt på formaliteter og tradisjoner. Makteliten var lite interessert i impulser utenfra som de mente kunne true den indre kontrollen.

Tokugawa-Japan var likevel mer velstående og klart for modernisering enn Qing-Kina. Forklaringen ligger i indre samfunnsendringer mellom 1600 og 1800. I Japan hadde en ny samfunnsklasse framgang: kjøpmennene. De nøt godt av økonomisk vekst i byene og utfordret det gamle samfunnets strenge oppbygging. En dynamisk bykultur, økonomisk makt hos handelsborgere og voksende lese- og skrivekunnskap var drivkrefter som endret samfunnet. Japan var i ferd med å ta steget vekk fra et jordbrukssamfunn, og blant kjøpmennene og bybefolkningen vokste ønsket om politiske forandringer.

Under isolasjonen opplevde Japan også en nasjonal vekkelse. Byene vokste i takt med kjøpmennenes framgang, og her blomstret nye kulturimpulser. Det vi ser på som typisk for japansk kultur, stammer gjerne fra denne perioden, slik som geishatradisjonen, kabukiteater, haikudikt og vakre tresnitt. Edo (Tokyo) hadde rundt én million innbyggere og var en av verdens største byer som kun målte seg med Beijing og London i innbyggertall.

Japan åpner seg for verden

8. juli 1853. En gruppe amerikanske skip legger til kai i Tokyo. Flåten ledes av kommandør Matthew Perry. Med seg har Perry et brev han overlater til de japanske myndighetene. Brevet inneholder et krav og en trussel. Krav: Japan må åpne opp for handel med andre land. Trussel: Om Japan ikke åpner opp, vil amerikanerne angripe landet. Japanerne fikk ett år på å bestemme seg.

I perioden før dette dramatiske framstøtet hadde amerikanske, britiske og russiske ekspedisjoner stadig kommet til øyriket med ønsker om handelsavtaler og kontakt. Alle ble avvist. Vi kan se for oss diskusjonene som må ha foregått i Japan over vinteren. Og det dristige framstøtet førte fram. Året etter, i 1854, inngikk japanerne først handelsavtaler med amerikanerne og deretter med andre stormakter. Dermed var den over 200 år lange japanske isolasjonen brutt – men på en måte som ga japanerne langt større kontroll over prosessen enn kineserne.

Meiji-restaurasjonen

Åpningen av landet fikk store konsekvenser for hele samfunnet. I 1868 gjorde stormenn opprør mot det gamle styret og krevde reformer. Moderniseringsvillige japanske krefter seiret. De åpnet Japan for vestlig teknologi og kultur. Gjennom politiske, økonomiske og sosiale reformer kom vestlig vitenskap, industri og teknologi til Japan for fullt. Kunnskap ble hentet fra ekspertene på feltet – marinkunnskap fra britene, militærkompetanse fra tyskerne. Den japanske staten beholdt stor kontroll over investeringer og planlegging, men noen familier ble søkkrike gjennom de gigantiske japanske firmaene.

Det ble bygd jernbaner og fabrikker hvor man lagde tekstiler, skip og maskiner. Japanerne satset også på kjemisk industri etter tysk forbilde. Parallelt med produksjonen økte militærets størrelse, makt og effektivitet. Soldatene fikk skytevåpen, ikke samuraisverd. Keiseren ble gjeninnsatt som den øverste lederen i Japan. Shogunens tid var over. Hendelsene i 1868 kalles Meiji-restaurasjonen fordi keiseren som da besteg tronen, het Meiji.

Japansk trykk som forestiller ankomsten til Matthew Perry og den amerikanske flåten, som japanerne kalte «de svarte skipene».

En revolusjon uten blod

« Vi har ingen historie. Vår historie begynner i dag!

En ivrig japaner på spørsmål om sitt lands historie

Endringene i Japan foregikk så raskt og med så stor kraft at vi ikke har sett maken noe sted i verden. Historikere har forsøkt å forklare denne endringsviljen. De peker på hvordan initiativ lenge hadde vært undertrykt av sentralmakten. Når det endelig ble mulig i 1867, åpnet alle sider ved samfunnet seg for den moderne verden. Flere har sammenlignet Japan i sin isolasjon med middelalderens Europa – tradisjonelt og gammeldags, men med dype endringskrefter boblende under overflaten som derfor raskt skapte et nytt samfunn med en gang nye krefter ble sluppet løs.

Selv etter Meiji-restaurasjonen var Japan svært hierarkisk: Samfunnets topper bestemte, og Japans nye mål ble raskt og entusiastisk omsatt i handling blant folk flest. Stikkord her er stor arbeidsinnsats, lydighet og offervilje. Japanerne som kystfolk ble også tidlig oppmerksomme på vestmaktens overlegne krigsskip og forsto at de måtte gjennomføre endringer. For japanerne lå det en mulighet for forbedring i «den nye verden»: Tidligere hadde de sett til Kina for å utvikle sin kultur og politikk, nå kunne de lære av Vesten. For dem som styrte Kina, betydde forandring potensiell uro og problemer. Det ulike synet på forandring er slående.

Omkring 1900 hadde Japan alle kjennetegn på et moderne samfunn: byer, tog, fabrikker, kommersialisert marked, effektivisert jordbruk med ny teknologi og offentlige prosjekter som skoler og sykehus. Allmenn skolegang ble innført, og mange japanere studerte ved universiteter og utenlandske tekniske høyskoler.

Hvordan kan vi forklare at disse store endringene skjedde uten at det førte til større sosial uro i landet? Vurder også om du vil karakterisere endringene for brudd eller kontinuitet. (Les mer om brudd/kontinuitet på side 18.)

«Concert of European music» (1889). På hvilken måte kan du se på bildet at det japanske samfunnet var i endring?

Hva: Japansk imperialisme

Hvem: Japan koloniserer flere naboland

Når: 1895–1945

Slaget ved Mukden mellom Russland og Japan i 1905 er et av verdens største slag med over en halv million soldater.

Les mer om
andre verdenskrig
i kapittel 14.

Japans industrialisering og økonomiske vekst var fenomenal. Men landet manglet vesentlige råvarer som jern, olje og kull til industrien. Det skulle gjøre Japan til en militaristisk og krigersk makt. For i stedet for å importere alle råvarene som trengtes, søkte etter hvert de som styrte Japan, å skaffe seg kontroll over råvarer ved å utvide sitt herredømme på andre lands bekostning. Etter en kort krig med Kina i 1894–95 fikk Japan herredømme over Korea og Taiwan. Et nytt kapittel i japansk historie begynte – det japanske imperiets tid.

Korea ble en japansk koloni i 1910, og landet ble raskt tømt for ressurser. Koreanerne ble fratatt sine rettigheter og redusert til en slavebefolkning i sitt eget land. For eksempel ble de tvunget til å ta japanske navn og nektet å bruke sitt eget språk. Skog ble i Korea hogd ned for å føre Japan med trevirke. I Japan ble skogen stående. Øya Taiwan ble noe bedre behandlet.

Mandsjuria i Kina var rikt på de ressursene Japan trengte. Både russere og japanere ivret etter å få innflytelse i området, og i 1905 gikk Japan til krig mot Russland for å presse dem ut av bildet (se også side 288). Da Japan vant, fanget det hele verdens oppmerksomhet: For første gang ble en europeisk stormakt slått av en ikke-vestlig styrke. Etter seieren fikk Japan innflytelse i Mandsjuria og fraktet råvarer ut via sin koloni Korea til Japan. Selv om Mandsjuria offisielt sett tilhørte Kina, samarbeidet kinesiske krigsherrer i området med japanerne.

I 1931 ble hele Mandsjuria brått okkupert av japansk militærvæsen. Den alvorlige hendelsen regnes som første steg mot andre verdenskrig i Asia. Gradvis utvidet japanerne sin kontroll i Kina til det brøt ut full krig mellom landene i 1937. I dagens Japan er perioden som fulgte, kjent som «den mørke dal». Overgrepene japanere sto for under andre verdenskrig, overgikk i flere tilfeller nazistenes grusomheter i Europa.

Noter mens du leser, det du mener er nøkkelord for å forstå den kinesiske revolusjon. Hvorfor har du valgt disse ordene?

Den lange marsjen. Kinesiske tropper krysser Jiajinfjellene i juni 1935. «Den lange marsjen» betegner retretten den kinesiske kommunistiske hær foretok under den kinesiske borgerkrigen i 1934. Retretten var for å unnsnippe Koumintangs overlegne styrker. Marsjen ble ledet av Mao Zedong og varte i hele 370 dager. Så mange som 70 000 kan ha omkommet under den nesten 10 000 km. lange marsjen.

Den kinesiske revolusjon

Verdenskrig og borgerkrig

I kriseårene etter keiserdømmets fall ble Kina vekket politisk. Nasjonalisme og kommunisme – de to motstridende ideologiene som i begynnelsen av 1900-tallet vekket og inspirerte politiske bevegelser over hele verden – fikk sin egen utforming i Kina. Guomindang, det kinesiske nasjonalistpartiet, ble formet i 1912 under ledelse av antiimperialisten Sun Yat-sen (1844–1925), og senere ledet av Chiang Kai-shek (1887–1975). Det andre var kommunistpartiet, stiftet i Shanghai 1921. De to partiene hadde som felles mål å styrte militærdiktaturet som regjerte etter keiserdømmets fall, men hadde ellers helt ulike visjoner for Kinas framtid. Guomindanghærens styrker inntok Beijing i 1928 med støtte fra kommunistpartiet, fjernet militærdiktaturet, og Chiang Kai-shek ble Kinas president. Kommunistene hadde bidratt betydelig i kampen mot krigsherrene, men etter 1927 ble de forfulgt og forsøkt knust av nasjonalistpartiet. For å unnsnippe utrenskninger gikk kommunister tusen

mil til fots fra sørvest til nordøst i Kina. «Den lange marsjen» (se bildetekst) i 1934–35 var både krevende og dødelig, men avgjørende for framtiden til partiet. Langs ruta, men særlig i området de slo seg ned i, vokste sympatien for kommunistene blant de fattige bøndene.

Konflikter under andre verdenskrig

Under andre verdenskrig ble nasjonalistene og kommunistene igjen forent mot en felles fiende – invasjonshæren fra Japan. Den japanske invasjonen av Kina var blodig og grusom og nesten uten sidestykke i verdenshistorien. Hundre millioner mennesker ble drevet på flukt, og nærmere 30 millioner kinesere ble drept. Kommunistene sloss tappert mot japanerne. Uten avanserte våpen som fly, tanks og artilleri brukte de en geriljatakikk som nordvietnameserne senere skulle kopiere under Vietnamkrigen. Kommunistene vant slik en både militær og moralsk seier og sto sterkt blant folk flest – bøndene. De fikk våpen fra Sovjetunionen etter 1945, og selv om Guomindang-hæren fikk støtte fra USA, var kommunistene overlegne.

Da japanerne trakk seg ut av Kina i 1945, blusset fiendskapet mellom nasjonalister og kommunister opp på ny. I 1949 måtte nasjonalistene flykte til øya Taiwan utenfor Kina, og kommunistene tok over makten i hele landet. Selv om Chiang Kai-shek og Guomindang-regjeringen tapte, anså de seg selv som den ekte regjeringen for Republikken Kina. Verdenssamfunnet ga eksilregjeringen på Taiwan – og ikke det kommunistiske Kina – en plass i FNs sikkerhetsråd. Først i 1971 ble dette endret.

Kommunistenes leder var Mao Zedong, en bondesønn og bibliotekar som var blitt formann under den lange marsjen, og som hadde ledet kommunistenes kamp mot japanerne. Første oktober 1949 trådte Mao fram foran hundretusenvise av fram møtte på Tiananmen-plassen i Beijing og proklamerte: «Det kinesiske folket har reist seg!» Folkerepublikken Kina var en realitet.

Hvorfor ble det en kommunistisk revolusjon? Mange frustrerte kinesere som ønsket forandring, ble inspirert av kommunismen. Marx' lære ga kineserne både en teori for årsakene til samfunnsproblemene og skisserte en strategi for den kinesiske underklassen. Spesielt bøndene hadde kjempet mot overherredømme på alle kanter: korrupte byråkrater, lokale tyranner, krigsherrer og jordeiere. Kommunistenes sosiale og økonomiske programmer for reform av Kina hadde også stor oppslutning blant bønder, studenter og byråkrater. Den kollektivistiske tankegangen passet til en kollektivistisk kultur som den kinesiske.

Det kommunistiske Kina

Den kommunistiske revolusjonen i Kina regnes som historiens mest omfattende på grunn av sitt omfang, sin radikalisme og sine konsekvenser. Etter at makten var vunnet, gikk Kina inn i en ny historisk epoke. Kommunistene skulle ikke lenger utfordre andres styre, de skulle lede hele det vidstrakte, folketette og krigsherjede landet inn i en ny framtid. Kolossale utfordringer lå foran dem.

Mao Zedong. Les mer om Mao på neste side.

Maos Kina

Lederne:

Mao (1893–1976), **Zhou Enlai** (1898–1976) og **Zhu De** (1886–1976) var lederne etter revolusjonen. **Mao** var ideologen, **Zhou Enlai** diplomaten, **Zhu De** generalen.

Partiet

Kina ble en kommunistisk ettpartistat. Etter leninistisk modell skulle en elite (partiet) lede folket til et klasseløst og sosialistisk samfunn. Det kommunistiske partiet i Kina er verdens største politiske parti med mellom 80 og 90 millioner medlemmer. Det er ledet av en sentralkomit   på 200 medlemmer og et politbyr   med 25 personer. De sju personene i den stående komiteen i politbyr  et er til enhver tid Kinas m  ktigste personer. Kommunistpartiet kan ta avgjørelser mye raskere enn politikere i demokratiske land. ■

Jordbruket

Gjennom Kinas første femårsplan i 1953 ble jordbruket kollektivisert og industrien nasjonalisert. Bønder som hadde fått jord rett etter revolusjonen, m  tte nå gi den fra seg igjen til staten. Både produksjon og forbruk ble kollektivisert i store kommuner med gjennomsnittlig 5 000 husholdninger. En kommune var en produksjonseenhet i jordbruket eller industrien. Alle i kommunen skulle spise sammen i store kantiner. ■

«La hundre blomster blomstre»

I kampanjen «La hundre blomster blomstre, la hundre skoleretninger kappes med hverandre» i 1956–1957 åpnet partiledelsen for kritikk av seg selv. Aksjonen ble etter hvert en skuffelse for

Mao, og han skrinla den for deretter    forfølge dem som ytret kritikk. Mye av Maos skepsis for intelligentsiaen stammet herfra, tydeliggjort i parolen: «Bedre    være r  d enn ekspert.» Opposisjonen opplevde kampanjen som en felle for    «røyke ut» motstandere av regimet. Millioner ble fengslet. ■

«Maos lille r  de»

«Maos lille r  de» inneholdt en samling av Maos politiske tanker. Boka ble distribuert til alle medlemmer i kommunistpartiet. Under kulturrevolusjonen turte ingen    gå omkring uten boka og Mao-merket som var symboler for personkulten rundt Mao.

Det store spranget

«Det store spranget» i 1958–1960 var en radikal kampanje for å øke produksjonen i industrien. Sentralt ble det utarbeidet overdrevent høye tall for hva Kina skulle produsere av mat og industrivarer. I praksis var målene umulige å nå, men kampanjen ble satt i gang uten seriøs planlegging. Bønder ble drevet inn i fabrikker, og det ble få igjen til å stelle jorda og få inn avlingene. Produksjon av ris, hvete og korn sank drastisk. Resultatet ble en sultkatastrofe uten side-

stykke. Man regner med at over 40 millioner mennesker sultet i hjel. Barn ned i femårsalderen ble satt til å jage spurver, rotter, mygg og fluer som skulle utrykkes, noe som i tillegg utløste en økologisk tragedie.

Smelteovnene symboliserer «det store spranget». Mao øynet muligheten for å nå de grandiose målene for stålproduksjon gjennom småskalaproduksjon da han fikk se en liten smelteovn vanlige folk kunne håndtere. Nærmere én million smelteovner ble satt opp og føret med alt fra stekepanner og kjeler til sakser og

sykler som skulle smeltes om til stål. Stålet som kom ut av ovnene, var ofte ubrukelig. Mye kull ble brukt opp, og folk gikk løs på skogen for å få ovnene til å brenne døgnet rundt.

Til tross for skepsis blant andre partitopper våget de ikke å motsi Mao for å få stoppet «det store spranget». Et hederlig unntak var Beijings kommunistleder Peng Zhen. Han falt i unåde etter kritikken og ble fjernet av Mao. Etter Maos død ble han gjeninnsatt. ■

Kulturrevolusjonen

Kulturrevolusjonen fra 1966 til 1976 var en langvarig og ekstrem kampanje for å gjenopplive de revolusjonære idealene. Rødegardister var ungdom, ofte barn av partiledere, som skulle knuse alle former for tradisjonell elite: forældre, lærere, partitopper og makthavere. Fiender av revolusjonen skulle renskes ut, tradisjonell etikk og moral brytes ned. Omkring 17 millioner ble sendt fra byene til omskolering på landsbygda. Et ukjent antall mennesker ble torturert og drept, blant dem Liu Shaoqi, kommunistleder og tidligere president. Maos fjerde kone, Jiang Qing, fikk en viktig rolle som kulturambassadør. All musikk, kunst og litteratur skulle være revolusjonær – uten-

landsk kultur av alle slag var forbudt. Kinas gamle kultur skulle også fjernes:

4922 av 6843 kulturhistoriske steder i Beijing ble ødelagt. ■

Klær

Klær kan symbolisere nasjonalt samhold og revolusjonære idealer. Mao-dressen ble et svært mye brukt klesplagg i Maos Kina, særlig etter kulturrevolusjonen da folk med vestlige klær ble angrepet. Både menn og kvinner i alle aldre bar dressen, som kom i grå, blå, svart og grønn farge.

Internasjonal anerkjennelse av Kina

Kinas relasjoner til verdenssamfunnet endret seg i 1970-årene. Både Japan og USA anerkjente Fastlands-Kina, altså Folkerepublikken, som det legitime Kina i 1971, og den amerikanske presidenten Richard Nixon kom på Kina-besøk i 1972.

Se på bildene på dette oppslaget. Hva sier de om hvordan det var å leve under Maos styre i Kina?

Hva ligger i uttrykket «sosialisme med kinesiske trekk»?

Kina etter Mao

« Mao hadde 70 % rett og 30 % feil.

Sitatet stammer fra Deng Xiaoping (1904–1997), mannen som ble Kinas nye leder i 1977 da han overtok etter Maos død i 1976. Til forskjell fra Mao var Xiaoping en pragmatiker som foretrakk reformer og ikke ideologiske kampanjer. Og Kina hadde behov for reformer.

Flere av kampanjene under Mao hadde ført til katastrofer for store deler av befolkningen. Mao tillegges ansvaret for over 40 millioner liv som gikk tapt i «det store spranget» og under kulturrevolusjonen. Under Deng Xiaopings ledelse slo kommunistpartiet inn på en ny kurs og unngikk slike eksperimentelle kampanjer.

«Sosialisme med kinesiske trekk»

Kina ble effektivisert gjennom «fire moderniseringer»: utvikling av teknologi, jordbruk, militæret og næringslivet. Til grunn for dette er det et sentralt prinsipp for den kinesiske utviklingsmodellen: utbygging av infrastruktur. «Vil du bygge velstand, må du først bygge vei», lyder en regel for kinesisk modernisering. I slutten av 1970-årene la man om produksjonen fra tungindustri til forbruksvarer. Kina gikk vekk fra kollektivene og åpnet for større privat initiativ for bøndene. Private entreprenører slapp til. Kina beveget seg fra planøkonomi til blandingsøkonomi med større innslag av markedsøkonomi selv om staten fortsatt eide produksjonsmidlene. Deng Xiaoping kalte det «sosialisme med kinesiske trekk». Konsekvensene av reformene var en voldsom økning i industri, produksjon, handel og eksport. Kina kalles gjerne «verdens fabrikk» på grunn av eksportindustrien. I 1988 hadde inntektene til kineserne doblet seg. I 2010 ble Kina verdens nest største økonomimakt (regnet i brutto produksjonsverdi).

«Kvinnene holder halve himmelen»

Fra gammelt av var jentebarn et tapsprosjekt fordi jenter flyttet ut fra hjemmet da de giftet seg, og slik ble arbeidskraften på gården mindre. I tillegg måtte de ha med medgift til den nye familien. Jentebarn ble diskriminerte, men Mao sa heller at «kvinnene holder halve himmelen». Etter Maos revolusjon ble kvinner likestilt med menn i ekteskap, og de fikk rett til skilsmisse og eiendom. Mao var tidlig opptatt av kvinnes stilling. Mange kvinner deltok i den kommunistiske bevegelsen, men få fikk topposisjoner.

Noen av de gamle tradisjonene henger ved inn i det moderne samfunnet. Fortsatt vokser flere guttebarn enn jentebarn opp. I 1983 gikk partiet inn for en politikk som ga belønning til familier som kun fikk ett barn. De som fikk flere barn, ble straffet med en økonomisk avgift. Med Kinas *ettbarnspolitik* har det blitt mer avgjørende at barnet er en gutt, spesielt på landsbygda.

Ny supermakt?

Kina er fortsatt en totalitær ettpartistat. Det er ikke frie valg eller ytringsfrihet. Men den formidable økonomiske veksten har dempet kravet om demokratiske reformer. Aldri i historien har så mange mennesker blitt løftet ut av absolutt fattigdom som i Kina mellom 1970–2000. Alle har fått skolegang og et enkelt helsetilbud.

Myndighetene utbedrer veiene og jernbanenettet. Ved Berlinmurens fall og demokratibølgen som deretter slo over verden, ble det arrangert en fredelig demonstrasjon på Den himmelske freds plass i Beijing i 1989. Den ble brutalt slått ned, og antakeligvis ble rundt 1000 mennesker drept. Likevel viser målinger at et flertall på

- • **ettbarnspolitik**: vestlig betegnelse på Kinas familieplanleggingspolitikk for å bremse befolkningsveksten i landet

mellom 80 og 90 prosent av den kinesiske befolkningen er fornøyd med sitt styre. Kina har gjenvunnet sin gamle maktposisjon i Øst-Asia. I tillegg har kineserne siden 1960-årene investert i infrastruktur og drevet bistandsprosjekter på andre kontinenter, i fremste rekke i Afrika. Under den kalde krigen var disse prosjektene ideologisk motivert, i det siste har Kina og afrikanske land utviklet tette handelsforbindelser. Varebyttet består stort sett i råvareeksport fra afrikanske land i bytte mot ferdigvarer fra Kina. Kina sender også flere soldater gjennom FN-systemet til fredsbevarende operasjoner i Afrika. I 2010 ble det afrikanske kontinentet viktigere enn USA som handelspartner for Kina. På denne måten har Kina overtatt for Vestens tidligere dominans i Afrika.

Les mer om
dagens Kina på
sidene 526–527.

Hvordan har Kina klart å gjenvinne sin gamle maktposisjon i Øst-Asia? Hvilke faktorer har vært viktige for denne utviklingen?

Japan etter andre verdenskrig

Andre verdenskrig endte med Japans første militære nederlag noensinne. Ved freden i 1945 lå de fleste japanske byene i ruiner etter amerikanske bombeflys herjinger. Totalt var ca. 2,5 millioner japanske soldater, pluss 1 million sivile, døde. Nagasaki og Hiroshima lå øde etter historiens to eneste atombombeslipp. Det hersket hungersnød og krise i landet.

USA okkuperte Japan fra 1945 til 1952. Målet var først å demokratisere og demilitarisere landet, slik som i Vest-Tyskland. Kvinner fikk stemmerett, og et valg til ny nasjonalforsamling ble holdt i 1946. Japan fikk en ny grunnlov, der det sto i paragraf 9 at landet forpliktet seg til aldri å erklære krig igjen. Det ble gjennomført et rettsoppgjør som straffet ledere og menige i militæret for krigsforbrytelser. Da kommunistene vant i Kina i 1949, økte USA takten i gjenoppbyggingen av Japan. Etter hvert ble Japan en viktig alliert for amerikanerne under den kalde krigen.

Mirakelsamfunnet Japan

Japan ble raskt en industriell og økonomisk stormakt igjen. I 1960- og 1970-årene var Japan blant de to eller tre ledende industristatene i verden. De eksporterte estetisk tiltalende produkter av høy teknisk kvalitet. Høykvalitetsradioer, fjernsyn, bi-

Hva tror du denne tittelen viser til? Hvorfor omtales Japan som et «mirakelsamfunn»?

«Tokyo by night»

Har du fått med deg dette?

- ✓ at Kina og Japan møtte den moderne verden på 1800-tallet
- ✓ at Kinas og Japans veier til moderniteten var ulike, men at begge land gjennomgikk store endringer
- ✓ at Kina ble gradvis tvangs-åpnet for handel av vestlige stormakter på 1800-tallet
- ✓ at Japan ikke ble tvangs-åpnet, men åpnet seg frivillig for handel og industrialisering etter en periode i isolasjon
- ✓ at Japan ble en av verdens største industrielle og militære stormakter på kort tid
- ✓ at det flere tusen år gamle keiserstyret i Kina ble veltet i 1911 på grunn av indre uro og ustabilitet kombinert med et ytre press
- ✓ at Japan og Kina sloss mot hverandre i andre verdenskrig
- ✓ at den kommunistiske revolusjonen i Kina i 1949 førte til gjenopprettelsen av et stabilt styre
- ✓ at Kina under Mao Zedong gjennomgikk flere destruktive kampanjer som førte til sult og lidelse for befolkningen
- ✓ at Kina åpnet opp for mer marked og mindre styring i slutten av 1970-årene og tok større del i internasjonal handel
- ✓ at folkerepublikken Kina har verdens nest største økonomi og har økende innflytelse i verden

ler, foto- og videokameraer kom gjerne fra Japan i 1970- og 1980-årene. Byene vokste med eksplosjonsaktig fart, og Japan ble et av verdens mest urbaniserte samfunn.

Japan ble i etterkrigsperioden et parlamentarisk demokrati med flerpartisystem. Likevel satt et konservativt parti (Det liberale demokratiske parti) med regjeringsmakten uavbrutt fra 1950- til 1990-årene. Senere har ulike koalisjoner av partier vært i regjering.

Det er mange særtrekk ved Japan. Hæren er minimal. Landet har verdens høyeste levealder. På grunn av den økonomiske veksten har det vært lite fattigdom og arbeidsledighet. Det er også lite kriminalitet og narkotikamisbruk. Drapsratene er lave. Det er 100 prosent lese- og skrivekunnskap, og landet har kanskje verdens best utdannede befolkning.

Japan er samtidig et sterkt kjønnsdelt samfunn, og kvinner er fortsatt underordnet menn i arbeidslivet. Hard konkurranse preger samfunnet. Barna utsettes tidlig for et press om å gjøre suksess i utdanningssystemet og arbeidslivet. I enkelte barnehager er det strenge opptaksprøver. Skoleungdom gjør lekser i atskillige timer hver dag og tar ofte ekstrakurs på kveldstid.

Nye utfordringer

Men alle piler har ikke pekt oppover for Japan siden 1945. Økonomiske nedgangstider i 1990-årene skapte økt arbeidsledighet. Men stagnasjonen utløste kampanjer om fornyelse innenfor utdanningssystemet og i samfunnet ellers.

Japanerne oppdaget tidlig skadene ved forurensninger. De lagde lover mot utslipp allerede i 1969. Atomkraft brukes til å produsere energi, selv om det er det eneste landet i verden som har vært offer for atombomber. Hvor sårbare anleggene er for ulykker, så vi i 2011 da Japan ble rammet av en tsunami etter et jordskjelv på havbunnen utenfor kysten. Skadene på reaktorene i anlegget i Fukushima førte til det største utslippet av radioaktivt avfall siden Tsjernobyl-ulykken i 1986. For å markere alvoret og krisetilstanden talte keiseren for første gang til folket på fjernsyn.

Sendai, Japan 15. mars 2011. De enorme ødeleggelsene ble tydelige i dagene etter tsunamien. Over 30 000 mennesker omkom.

Å gjøre

- 1 Lag et to-kolonnenotat der du skriver Kina inn i den ene kolonnen og Japan inn i den andre. Skriv deretter inn overskriftene fra kapitlet i kronologisk rekkefølge under det landet de hører til. Hva får du vite om Japan og Kina gjennom overskriftene? (Les mer om tokolonnenotat på side 600.)
- 2 Sammenlign Kina og Japan. Denne oppgaven kan det være fint å løse sammen med en medelev. Da kan dere diskutere hva som skal med på tidslinjen, og hvorfor de ulike hendelsene var viktige.
 - a Lag en tidslinje over utviklingen i hvert av landene, og noter ned viktige hendelser. Er det noen av hendelsene som representerer et brudd i landets historie?
 - b Sammenlign tidslinjer. Er det noen tidspunkter og hendelser som er felles for Japan og Kina? Fikk hendelsene de samme konsekvensene?
- 3 Tenk deg at du skal holde en presentasjon for en ungdomsskoleklasse om Kinas utvikling fra 1800-tallet. Hva vil du ha med i en slik presentasjon? Lag en disposisjon for presentasjonen.
- 4 Både Kinas og Japans historie ble i noen grad formet av europeiske imperialister på 1800-tallet. Studer hvordan andre land har preget historien i Kina. Skriv små notater der du framstiller Kina fra et kinesisk, et japansk og et europeisk ståsted. På hvilken måte endrer framstillingen seg?
- 5 Finner du noen sammenhenger mellom den industrielle revolusjon og vestlig imperialisme? Drøft hvilke fordeler den vitenskapelige og industrielle revolusjon ga europeerne i forhold til Japan og Kina fra 1800-tallet og framover.
- 6 Både Kina og Japan var involvert i andre verdenskrig. Faktisk kan vi hevde at krigen startet nettopp her.
 - a På hvilken måte var de to landene involvert i krigen?
 - b Hvorfor ble de to landene en del av krigen, og hvilke konsekvenser fikk den?
- 7 Kildeoppgave. Kulturmøtet mellom europeere og kinesere
Dokument fra et stort folkemøte mot engelskmenn i Kanton, 1842

« Se den skammelige engelske nasjonen! Dets hersker er noen ganger en kvinne, så en mann, og deretter kanskje en kvinne igjen; dets folk er som gribber eller ville dyr, med mer voldsomme og rasende trekk enn tigreren og ulven, og med en mer grådig natur enn anakondaen eller svin. Disse folkene har lenge gradvis fortært alle de vestlige barbarene, og som demoner i natten vil de nå plutselig slå seg ned her.

Under styret til keiserne Qianlong og Jiaqing [kinesiske keisere på slutten av 1700-tallet og begynnelsen av 1800-tallet] har de engelske barbarene ydmykt bønnfalt om å få en mulighet og tillatelse til å levere tributt og gaver; de dristet seg derpå til å be om å få Chusan; men våre herskere, som tydelig oppfattet bedrageriet, ga dem et bestemt avslag. Fra den tid har de samarbeidet med forræderske kinesiske handelsmenn, og begynt med handel og forgiftet vårt tapre folk med opium.

Sannelig vil de engelske barbarene drepe så mange av oss som de kan. De er hunder, hvis behov aldri kan bli tilfredsstilt. Derfor trenger vi ikke spørre om freden de nå har laget, er ekte eller innbilt. La oss alle reise oss, med våpen i hånd og gå mot dem sammen. Vi binder oss her til hevn og uttrykker her våre oppriktige intensjoner, høye prinsipper og patriotisme. Himmels guder ser ned på oss; la oss ikke miste vår riktige og faste besluttomhet.

 - a Hva er bakgrunnen for kilden (opphavssituasjon)?
 - b Hva sier den om forestillinger om utlandet sett fra Kina?
 - c Hva kan kilden fortelle oss om kulturmøtet mellom kinesere og engelskmenn?

Litteraturliste

Jonathan Fenby: *The Penguin History of Modern China. The Fall and Rise of a Great Power 1850–2009*, 2009
 Rhoads Murphey: *The History of Asia*, 2003
 Jarle Simensen og Sven Tägil: *Verden i oppbrudd. Verdenshistorien etter den kalde krigen*, 2005
 Peter N. Stearns: *World Civilizations. The Global Experience*, 2004
 Pu Yi: *Kinas siste keiser*, 1988

Gamle kolonier – nye stater

I løpet av rundt tretti år (ca. 1947–1975) falt de store kolonirikene fra hverandre. En rekke nye, selvstendige stater så dagens lys. Mange steder var tilbaketrekkingen rask og fredelig. Andre steder kom det til blodige kriger mellom kolonimakten og frigjøringsbevegelser.

Hvorfor ble statene selvstendige? Hvilke utfordringer møtte de nye statene? I dette kapitlet skal vi konsentrere oss om avkoloniseringen av Asia og Afrika og tiden etterpå.

Slik så det ut

Avkolonisering

- Stater som ble selvstendige før 2. verdenskrig
- Stater som ble selvstendige i perioden 1945–75
- Ikke-selvstendig område

Dette har skjedd

På slutten av 1800-tallet erobret og koloniserte de europeiske stormaktene store deler av verden. Industrialiseringen og den teknologiske utviklingen i Europa var forutsetningene for at det var mulig å nedkjempe lokale herskere i Asia og Afrika. Kappløpet om kolonier skyldtes økonomiske og strategiske motiver, nasjonalisme og maktkampen mellom stormaktene.

- 1947 • India blir selvstendig fra Storbritannia. Pakistan blir opprettet. (Bangladesh egen stat fra 1971)
- 1948 • Apartheid (raseskilnepolitikk) innføres i Sør-Afrika
- 1949 • Nederland trekker seg ut av kolonien Indonesia
- 1957 • Ghana blir selvstendig fra britisk kolonistyre
- 1960-årene • De fleste tidligere afrikanske kolonier blir selvstendige stater
- 1970-årene • Krise i verdensøkonomien. Krisen rammer Afrika særlig hardt
- 1980–1990-årene • Økonomiske reformer i de afrikanske landene
- 1994 • Frie valg og slutt på apartheid i Sør-Afrika. Folkemord på over 800 000 tutsier og moderate hutuer i Rwanda
- 1990–2000-årene • En eksplosjon i registrerte tilfeller av HIV/AIDS. Det sørlige Afrika hardest rammet

Avkolonisering

Hva gjorde uavhengighet mulig?

Når vi skal forklare hva som skjedde da koloniene ble selvstendige, kan vi trekke inn endringer globalt, i de vesteuropeiske kolonimaktene, innad i koloniene og mellom koloniene.

Globalt: Andre verdenskrig gjorde at maktforholdene i verden ble endret. De europeiske kolonimaktene Storbritannia og Frankrike tapte styrke, mens USA og Sovjetunionen ble de nye supermaktene. USA var den viktigste allierte de vesteuropeiske landene hadde, og hjalp dem økonomisk. Når USA presset på for at Storbritannia, Nederland, Frankrike, Belgia og Portugal skulle godta at koloniene ble selvstendige, hadde det stor betydning.

Endringer i Vest-Europa: De europeiske kolonimaktene hadde store økonomiske vansker etter krigen. Det gjorde det vanskelig å styre koloniene. Folk flest var også mer kritiske til kolonistyre enn før. Etter hvert ble handelen og det økonomiske samarbeidet mellom landene i Vest-Europa viktigere. Samarbeidet som førte til dannelsen av EF (senere EU), gjorde at koloniene fikk mindre økonomisk betydning.

Innad i koloniene: Frigjøringsbevegelser som kjempet for selvstendighet, spilte en stor rolle for at koloniene ble selvstendige. I den første fasen var det gjerne folk i byene med utdanning som begynte å sette spørsmålstegn ved kolonistyre. Under andre verdenskrig kjempet asiatiske og afrikanske tropper for sine kolonimakter over hele verden. I mange kolonier vokste næringslivet under krigen. Det ble bygd havner, flyplasser og veier for militære formål. Produksjonen i industrien og gruvene økte for å forsyne krigføringen. Når soldatene vendte hjem, hadde de med seg nye ideer om selvstendighet. Afrikanske soldater ble blant annet inspirert av den indiske nasjonalistbevegelsen. Mange i koloniene forventet å få noe i gjengjeld for innsatsen under krigen. Det hadde blitt sagt at målet med krigen var å forsvare demokratiet, og nå ville også kolonibefolkningen ha demokratiske rettigheter.

Forhold mellom koloniene hadde også betydning. Koloniene som ble selvstendige, hjalp andre kolonier med å nå målet. India, som ble selvstendig allerede i 1947, var med på å ta initiativet til asiatisk-afrikanske organisasjoner som arbeidet for avkolonisering (se side 480). Ghana var den første kolonien sør for Sahara som ble selvstendig. Kwame Nkrumah, landets første president, mente at Ghanas selvstendighet var «meningsløs, hvis den ikke fører til frigjøring av hele Afrika». De første selvstendige afrikanske statene forsøkte å støtte frigjøringsbevegelser i andre land. Statene brukte også sin innflytelse i FN for å kjempe for andre koloniers selvstendighet.

Et ungarsk magasin viser afrikansk «vårrengjøring» (1960). Gyarmat betyr koloni.

India: Først ute

India ble som nevnt selvstendig allerede i 1947. Det var den første kolonien som ble selvstendig i frigjøringsbølgen på 1900-tallet. Landet ble et forbilde for frigjøringsbevegelser i andre kolonier av flere grunner. India hadde vært «juvelen i kronen» i britenes imperium. Det var den største kolonien og med rike ressurser og kultur som fascinerte europeerne. Indernes frigjøringskamp hadde lange røtter, tilbake til 1800-tallet. Den viktigste lederen, Gandhi, inspirerte mennesker over hele verden med sin filosofi om ikkevold. Etter at India ble uavhengig, fikk landet dessuten en viktig posisjon som leder for «utviklingslandene» i internasjonal politikk.

Indisk selvstendighetstrang våkner – 1800-tallet

I kolonitiden styrte et fåtall briter over mange millioner mennesker i India. Den britiske koloniadministrasjonen var derfor avhengig av mange indiske ansatte. Inderne var også i flertall i hæren. Indere med erfaring fra administrasjonen, hæren og forretningslivet utgjorde en ny, utdannet middelklasse i byene på 1800-tallet. Noen hadde tatt utdanning i Europa og ble påvirket av de nasjonale strømningene som var vanlige i Europa (også i Norge) på 1800-tallet. Særlig kom jurister til å spille en viktig rolle i den indiske frigjøringsbevegelsen. De hadde god kjennskap til det parlamentariske systemet i Storbritannia og reagerte på at britene ikke styrte India etter de samme demokratiske prinsippene. I middelklassen ble det vanlig å lese aviser og diskutere samfunnsforhold i nye organisasjoner. Kolonistyre ble kritisert. Spesielt reagerte mange på at inderne ikke fikk tilgang til de høyeste stillingene.

«Mytteriet» i hæren

I 1857 brøt det ut et opprør blant de indiske soldatene i hæren i Nord-India. Det tok et år før britene klarte å slå ned opprøret. Årsakene til opprøret var misnøye med lønn og rykter om at nye patroner var innsmurt i kufett eller i svinefett. De fleste indere var enten hinduer eller muslimer, og for hinduer er kua et hellig dyr, mens grisen er et urent dyr for muslimer. Bak konflikten lå frustrasjon over økonomi, økt skattetrykk og undertrykking. Under «mytteriet» ble hundretalls briter drept.

Opprøret fikk viktige konsekvenser fordi det endret britenes holdninger til India. Tidligere hadde britene forsøkt å gjøre inderne til «briter». Nå ble rasistiske holdninger mer tydelige. Britene prioriterte sin egen sikkerhet og ble redde for endringer som kunne føre til ustabilitet. Det gikk ut over demokratiske reformer og satsing på industri. Britiske myndigheter styrket båndene til lokale stormenn som ikke var interessert i å endre samfunnet. Britene strammet grepet om India. Kolonien ble heretter styrt direkte fra London, og dronning Victoria fikk tittelen «keiserinne av India».

Britisk påvirkning på India på 1800-tallet

Hvordan påvirket kolonistyre India? I dag mener forskere at britene ikke drev utbytting av India. Men kolonistyre fikk negative økonomiske konsekvenser for landet fordi britene ikke ville satse på reformer. Indiske vevere hadde blitt utkonkurrert av importerte tekstiler fra Storbritannia under den industrielle revolusjon, men det ble ikke investert i ny industri. India fortsatte å være et jordbrukssamfunn, preget av bytting av varer og produksjon bare for et lokalt marked. *Kastevesenet* gjorde at noen typer håndverk bare ble utført av medlemmene av en bestemt kaste. I motsetning til i Europa ble det ikke noen stor teknologisk utvikling i jordbruket på 1800-tallet.

Imperialismen på 1800-tallet er bakgrunnen for emnene i dette kapitlet. Imperialismen omtales på sidene 264–281. Om du trenger en repetisjon, kan det være lurt å titte på «Har du fått med deg dette?» på side 280. Hvilke av punktene herfra tror du er viktigst med tanke på emnet du nå skal arbeide med?

Les mer om ◀
avkoloniseringen sett fra Afrika i John Kwawda Osei-Tutus essay på side 577.

- • **kastevesenet:** en sosial lagdeling i enkelte samfunn. Mest kjent fra India. Inndelingen i kaster er svært gammel. Systemet deler befolkningen inn i fire hovedgrupper, og videre i flere tusen undergrupper.

Fra Bangalore, India, ca. 1850.

Beskriv det du ser på bildet.
Kan dette si noe om India i
perioden bildet er tatt?

Britene forble en liten gruppe herskere «på toppen» av det indiske samfunnet. Siden de ikke ble en del av samfunnet, påvirket de ikke kulturen i særlig grad. Den viktigste arven etter britene var de politiske institusjonene som ble dannet i kolonitiden. Britene bygde også ut infrastrukturen: jernbanenettet (det femte største i verden), veier, broer og vanningsanlegg. Et felles valutasystem og standardiserte enheter for mål og vekt kom også til på 1800-tallet.

Rasistiske holdninger blant britene

Indere hadde ofte problemer med å få jobb innenfor kolonialadministrasjonen, selv med vestlig utdanning. Årsaken var at mange briter ikke ønsket indiske kolleger. Lord Lytton var visekonge, britenes øverste representant i India, i 1870-årene. Slik skrev han om utdannede indere:

« Selv om de er illojale, er [de] heldigvis feige, og deres eneste revolver er blekkhuset; selv om det er skittent, er det ikke farlig (...) Det er så sin sak å gi allmuen adgang til ens park, det er noe helt annet å gi dem adgang til ens stuer (...) Stor skade er allerede blitt forårsaket av (...) å overse de grunnleggende og uoverstigelige forskjellene i rasekvaliteter, som er avgjørende for vår stilling i India.

Sitat fra Ashton 1988, hentet fra Ruud, Mageli og Price 2011

Kampen for selvstendighet

I begynnelsen av 1900-tallet grep bevegelsene som kjempet mot kolonistytret, oftere til vold. Det ble utført flere attentater rettet mot briter. Men da første verdenskrig brøt ut, samlet de fleste indere seg bak Storbritannia. Indiske troppestyrker på rundt en million mann deltok i krigføringen, blant annet på vestfronten. Mange håpet at britene ville belønne krigsinnsatsen ved å gi dem mer selvstendighet. De ble skuffet. Noen skikkelige reformer kom ikke. Tvert imot forbød britene folkemøter og sensurerte pressen. På et folkemøte i byen Amritsar i 1919 ble det skutt mot demonstranter, og mange hundre mennesker ble drept.

Gandhis kampanjer

I denne situasjonen kom Mahatma Gandhi (1869–1948) hjem fra et langt opphold i Sør-Afrika. Der hadde Gandhi vært leder for inderne og kjempet mot de hvite makt-havernes rasediskriminering. Nå skulle han bli den mest kjente lederen for den indiske nasjonalbevegelsen. Gandhi utviklet en lære om passiv motstand som var inspirert av europeisk filosofi og hinduistisk religion. Metoden ble berømt. Han og tilhengerne hans brøt bevisst lover som de mente var urettferdige. De motsatte seg ikke arrest og brukte ikke vold. Slik vant de en moralsk seier over makthaverne.

Gandhi lanserte en rekke kampanjer. Den første kampanjen var ikke-samarbeidskampanjen i 1920, der inderne skulle nekte å arbeide for britene. Kampanjen fikk stor oppslutning. Mange av tilhengerne brøt imidlertid med ikkevoldslinjen, og Gandhi var nødt til å avlyse kampanjen på grunn av omfattende vold.

I 1930 la Gandhi ut på Saltmarsjen, tett fulgt av indiske og utenlandske journalister. Regjeringen hadde monopol på framstilling av salt, som ble solgt dyrt til inderne. Nå dro Gandhi ut til havet for å lage salt. Fengslene ble fylt opp av folk som lagde salt i protest mot loven.

Deretter lanserte Gandhi en kampanje med sivil ulydighet, med store demonstrasjoner og folkemøter. I tillegg til kampanjen nektet mange bønder å betale leie til jordeierne. Britene fikk overtalt Gandhi til forhandlinger. Det kom lite ut av de forhandlingene, men britene forsto at de måtte gi inderne større rettigheter. I en ny selvstyrelov fra 1935 fikk en stor andel av den indiske befolkningen stemmerett til lokale provinsregjeringer.

Britene trekker seg ut

Under andre verdenskrig boikottet Gandhis parti, Kongresspartiet, provinsregjeringene i protest mot at det hadde blitt bestemt at India var i krig med Tyskland uten at indere ble tatt med på råd. Opprøret mot britene ble trappet opp under krigen. Rett etter fredsslutningen i 1945 erklærte britene at India var på vei mot fullt selvstyre.

Hvordan klarte frigjøringsbevegelsen å få så mange indere med seg i kampen mot kolonistytret? Historikere har pekt på ulike forklaringer:

- Frigjøringsbevegelsen hadde gode ledere. Gandhi og Jawaharlal Nehru klarte å engasjere vanlige folk for idealistisk nasjonalisme og passiv motstand.
- Andre historikere har vært opptatt av økonomiske faktorer. De peker på at mange indere opplevde økonomiske nedgangstider og økt skattetrykk. Verdenskrisen i 1929 (se side 313) rammet også India.
- En tredje gruppe forskere mener at lokale eliter spilte en viktig rolle. De forsøkte å oppnå makt gjennom kampen mot kolonistytret og klarte å trekke med seg hele kaster og sosiale grupper.
- Det siste perspektivet peker på at religiøse og kulturelle faktorer var viktige. Mange mente at Gandhi hadde guddommelige egenskaper.

Mohandas Karamchand Gandhi fikk ærestittelen «mahatma» – store sjel – da han kom tilbake til India i 1915. Han ble skutt og drept i 1948 av en ytterliggående hinduistisk nasjonalist.

Hvordan fikk inderne større selvstyre? Skriv et kort avsnitt der du oppsummerer utviklingen.

Uavhengighet og deling i tre stater

Gandhi hadde ønsket å henvende seg både til hinduer og muslimer. Mye av filosofien hans var imidlertid preget av den hinduistiske religionen. Etter hvert ble det også tydeligere at hinduene og muslimene mente de hadde ulike interesser. Da britene trakk seg ut av India i 1947, ble det derfor opprettet to stater: India og Pakistan.

Splittelsen mellom hinduer og muslimer

Stort sett hadde muslimer og hinduer levd fredelig side ved side i India. Ofte hadde de tatt del i feiringen av hverandres høytider. Nå skilte de lag. Hva var bakgrunnen for splittelsen mellom muslimer og hinduer?

Mange historikere, særlig indiske, har hevdet at britene bevisst drev splitt-og-hersk-politikk med muslimske og hinduistiske grupper. Da britene innførte lokale valg i India, var det med ulike valgkretser for de ulike religiøse gruppene.

Kampen for selvstendighet førte i seg selv til konflikter mellom muslimer og hin-

duer. Et eksempel var hinduistiske foreninger som kjempet for beskyttelse av kyr på slutten av 1800-tallet. Kua var hellig for hinduene, og et symbol på hinduenes egenart som «nasjon». Muslimer ble angrepet, mistenkt for å spise kukjøtt.

Britene kontrollerte meningsutvekslingen gjennom pressesensur og møteforbud. Men religionen blandet de seg ikke opp i. Derfor begynte folk å diskutere politiske spørsmål i religiøse sammenhenger. Hinduene og muslimene hadde ulike religiøse møteplasser, og derfor ble nasjonalistbevegelsene også splittet etter religion.

I uavhengighetskampen ble det viktig å finne fram til hva det var som gjorde en gruppe mennesker til en nasjon. Fokus på språk, religion og tradisjoner var viktig for å hevde selvstendighet overfor britene, men det førte til splittelse innad i kolonibefolkningen.

New Delhi 28. august 1947.
Indias visekonge Lord
Mountbatten kringkaster
India og Pakistans
uavhengighetserklæring.

Pakistan – «de renes land»

Ideen om Pakistan som en egen nasjon var ganske ny da staten ble opprettet i 1947. Navnet Pakistan sto for fem av delstatene som de muslimske nasjonalistene mente skulle bli deres stat: **P**anjab, **A**fghanistan (navn brukt på det nordvestlige området som grenset mot Afghanistan), **K**ashmir, **S**ind og **T**an for Balutsjistan. Navnet betydde også «de renes land».

Opprettelsen av Pakistan og Bangladesh

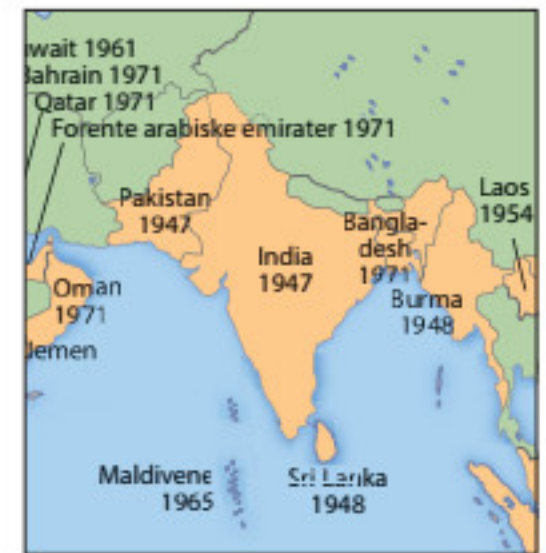
Da britene først trakk seg ut, gikk avviklingen av kolonistytet svært fort. Britene hadde hastverk fordi økonomien var dårlig etter krigen. Vanlige folk i Storbritannia presset på for at landet skulle trekke seg ut, og de britiske soldatene i India ivret etter å reise hjem. Samtidig økte uroen i India. Det var denne situasjonen som gjorde det mulig for muslimenes leder Mohammad Ali Jinnah (1876–1948) å forhandle fram Pakistan som en egen stat for muslimene. Landegrensene var ikke endelig fastsatt da britene trakk seg ut. Kashmir er et av områdene det fremdeles står strid om i dag.

Delingen ble svært voldelig, med innslag av *etnisk rensing*. Landsbyer ble angrepet hver natt for å skremme innbyggerne i området rundt på flukt, enten til det som skulle bli pakistanske eller indiske områder. Over ti millioner mennesker flyktet over grensen mellom statene.

Pakistan besto av to deler, på vestsiden og østsiden av India. Delen i øst, det som skulle bli Bangladesh, ble nedprioritert av myndighetene etter uavhengigheten. I 1971 brøt det ut krig der pakistanske myndigheter (fra vest) ville slå ned et opprør. Omkring ni millioner mennesker flyktet til India. Rundt en million mennesker ble drept og et stort antall kvinner voldtatt. Brutaliteten skyldtes til dels at mange pakistane hadde rasistiske forestillinger om at *bengalere* var mindreverdige. Krigen tok slutt da India grep inn, og staten Bangladesh ble opprettet.

Etter selvstendigheten

Det selvstendige India ble verdens største demokratiske stat og fikk stor innflytelse internasjonalt. Gjennom FN og andre internasjonale organisasjoner engasjerte landet seg for avkolonisering. India inngikk store handelsavtaler med Sovjet, selv om det også fantes viktige økonomiske forbindelser til USA. USA så likevel på India som sovjetvennlig under den kalde krigen. Amerikanernes viktigste allierte i regionen ble militæret i Pakistan.

Den blodige historien gjør forholdet mellom nabolandene India og Bangladesh vanskelig. Store konflikter har vært knyttet til vann. India har blokkert vanntilførselen i de store elvene som renner ut i Bangladesh.

- ● **etnisk rensing:** å fordrive en folkegruppe fra et område ved hjelp av tvangsmidler, press eller frykt
- ● **bengaler:** en person fra Bengal, et område både i India og Bangladesh

«De uberørbare»

«De uberørbare» var nederst i kastevesenet og ble undertrykt sosialt og økonomisk. De ble nektet adgang til templene. I landsbyene var det vanlig at uberørbare ikke fikk hente vann i brønnen de andre brukte. Gandhi forsøkte å bedre forholdene for denne gruppa, som han kalte «Guds barn». I den indiske grunnloven ble det slått fast at det skulle være forbudt å diskriminere noen på grunn av kaste. «De uberørbare» fikk egne kvoter ved opptak til høyere utdanning. Mobbing og vold mot uberørbare er likevel et problem også i dag.

Nederlenderne oppgir Indonesia

I den store nederlandske kolonien Indonesia fantes det ikke en godt utdannet elite slik som i India. Nederlenderne holdt kolonien under streng kontroll. Likevel fantes det ungdomsorganisasjoner før andre verdenskrig som var opptatt av indonesisk samling og et felles språk.

Under krigen ble øyriket okkupert av Japan. Unge nasjonalister, med Sukarno i spissen, samarbeidet med okkupasjonsmakten. Da Japan kapitulerte, erklærte de uavhengighet for Indonesia.

Nederland var ikke villig til å gi fra seg kolonien uten videre. De foreslo en *føderasjon* der de ulike indonesiske regionene sto likestilt under den nederlandske dronningen. Tropper ble sendt for å sette makt bak forslaget. Men Nederland var i en

hardt presset økonomisk situasjon etter krigen. De ønsket amerikansk hjelp til gjenoppbyggingen av landet. USA gikk imot at Nederland brukte penger fra Marshallhjelpen på kostbar krigføring i Indonesia. Dominoteorien (se side 400) spilte også inn: Amerikanerne var interessert i å ha Sukarno som støttespiller i Sørøst-Asia. Han var svært hardhendt mot kommunistiske motstandere. Nederland trakk seg ut i 1949.

Flere regioner ønsket selvstendighet, men Sukarno fikk etter hvert full kontroll over hele øyriket. I 1960 ble alle politiske partier forbudt. Indonesia forble et diktatur fram mot slutten av 1990-årene.

Forsøk på asiatisk-afrikansk samarbeid

« Straks jeg satte meg på pressegalleriet og så utover den enorme forsamlingen av delegater, mange av dem kledd i eksotiske folkedrakter, skjønte jeg at jeg var vitne til et historisk øyeblikk (...) Alle verdens religioner, nesten alle jordens folkeslag, alle slags politiske ideer – og en og en halv milliard mennesker fra 31.079857 km² av jordas overflate var representert.

Den amerikanske skribenten Richard Wright rapporterer fra konferansen i Bandung

I 1955 – midt under avkoloniseringsbølgen – ble en konferanse for asiatiske og afrikanske land holdt i Bandung i Indonesia. Statslederne som var til stede representerte til sammen 1,5 milliarder mennesker som hadde til felles at de var eller nylig hadde vært kolonisert. Statslederne uttrykte store håp og forventninger til framtid. De så for seg et handelssamarbeid mellom landene i den tredje verden.

- ● **føderasjon:** fellesskap av stater med noe selvstyre, men også en felles regjering

Fra Bandung-konferansen 1955.
Egyptiske oberst Nasser taler.
[Hvilke resultater ga denne konferansen?](#)

De asiatiske og afrikanske lederne fryktet maktkampen mellom supermaktene. I stedet for å bli tvunget til å ta side ønsket de å danne en motvekt til frontene i den kalde krigen. Konferansen i Bandung ble derfor fulgt opp av dannelsen av Forbundet av alliansefrie stater, der India, Algerie, Indonesia, Egypt, Ghana og Jugoslavia ble viktige medlemmer. Landene lovt gjensidig økonomisk støtte og nøytralitet og forsøkte å mekle mellom USA og Sovjetunionen.

Resultatene av samarbeidet mellom tidligere kolonier ble skuffende. India, som hadde vært en viktig pådriver i arbeidet, mistet troverdighet fordi landet havnet i krig med Kina om landegrensene. Det økonomiske samarbeidet bar lite frukt fordi alle koloniøkonomiene var bygd opp om relasjoner med de tidligere kolonimaktene i nord. De varene det var interesse for, måtte importeres fra de rike landene. Landene i sør bygde også opp tollmurer for å beskytte sin egen økonomi.

Hvorfor tror du resultatet av dette samarbeidet ble som det ble? Hva måtte til for at det skulle blitt et annet resultat? Lag en liste med mulige forklaringer.

«Forandringens vind» i Afrika

« The wind of change is blowing through this continent, and whether we like it or not, this growth of national consciousness is a political fact. We must accept it as a fact, and our national policies must take account of it.

Den britiske statsministeren Harold Macmillan, tale i Ghana og Sør-Afrika i 1960

I 1945 var det bare fire selvstendige stater i Afrika: Egypt, Etiopia, Liberia og Sør-Afrika, som ble styrt av et hvitt mindretall. Kontinentet var dominert av kolonimaktene Storbritannia, Frankrike, Belgia og Portugal.

Storbritannias modell for koloniene var indirekte styre. De holdt kontrollen ved hjelp av tradisjonelle eliter. Unntaket var Kenya og Sør-Rhodesia (dagens Zimbabwe), der britiske settlere fikk ha eget lokalstyre. Det indirekte styret førte til avstand mellom kolonistene og kolonibefolkningen. Avstanden gjorde at lokale kulturer fikk leve ganske uforstyrret, men det ga også grobunn for nedlatende rasistiske holdninger.

Ghanas første president, Kwame Nkrumah (1909–1972)

Ghana omtales som «start-skuddet» for selvstendighetsbølgen i afrikanske kolonier. Hvorfor det, tror du?

Frankrikes modell var basert på direkte styre. Koloniene ble ikke sett på som egne områder, men som vanlige deler av Frankrike. Det direkte styret var mindre preget av rasisme, men man forsøkte å gjøre koloniene så «franske» som mulig. Forsøkene gjorde at lokal kultur og språk ble undertrykt. Etter andre verdenskrig fikk innbyggerne i de vestafrikanske koloniene begrenset stemmerett til det franske parlamentet.

Belgia drev sin enorme koloni Kongo som et selskap. En liten gruppe belgiere i Brussel styrte området på størrelse med Vest-Europa med direkte ordrer. Verken meningene til kongoleserne eller belgiere i Kongo ble tatt hensyn til.

Portugal var den eldste oversjøiske kolonimakten. Portugal var et diktatur, der politiske motstandere ble undertrykt både hjemme og i koloniene Guinea-Bissau, Angola og Mosambik. Regimet forsøkte å beholde koloniene med makt og førte krig mot frigjøringsbevegelsene.

Etter den andre verdenskrig ble kolonimaktene i Afrika tvunget til å forholde seg til stadig sterkere krav om selvstendighet, det den britiske statsministeren Harold Macmillan dømte «forandringens vind». Selvstendighetstanken spredte seg forbløffende raskt.

Ghana – «en ny afrikaner»

Midnatt, 6. mars 1957: Folkemengden danset og sang på parlamentsplassen i Accra. Det britiske flagget ble firt, mens det nye ghanesiske flagget i rødt, grønt og gull ble hevet. Den nyvalgte presidenten, Kwame Nkrumah, ble båret på skuldrene til talerstolen. Under flomlysene danset han en liten dans av glede før han holdt en tale om friheten, mens tårene rant nedover kinnene hans: «I dag, fra dette øyeblikket, har verden sett en ny afrikaner ...» Delegater fra 46 land kom for å feire den nye staten Ghana. Feiringen varte i en uke og markerte begynnelsen på en ny periode for Afrika. I løpet av de nærmeste årene skulle en rekke nye stater få sin selvstendighet. Hva var det som hadde skjedd?

Gullkysten (som senere ble Ghana) og resten av Vest-Afrika opplevde økonomisk vekst under andre verdenskrig. I Europa sto all produksjon av varer, bortsett fra våpen, nærmest stille. Derfor økte etterspørselen etter afrikanske varer. Flere flyttet inn til de vestafrikanske byene for å jobbe der.

I noen land, blant annet i Gullkysten og Nigeria, hadde deler av befolkningen skolegang, og det fantes en utdannet elite. Mange var bitre over europeernes arrogante oppførsel overfor den afrikanske kolonibefolkningen.

Da andre verdenskrig tok slutt, brøt det ut uro og streiker i de vestafrikanske koloniene. Folk krevde flere politiske rettigheter, bedre økonomi og arbeidsforhold. Kolonimyndighetene lovet reformer. I Gullkysten gikk britene inn for at folk skulle få velge et parlament som skulle ta hånd om mye av innenrikspolitikken. Kwame Nkrumah (1909–1972) sto i spissen for dem som mente at reformene ikke gikk langt nok. Nkrumah hadde studert i USA og i London. Der hadde han blitt inspirert av sosialistiske ideer og deltatt i demonstrasjoner mot kolonistyret. Han reiste rundt over hele Gullkysten og holdt intense taler der han krevde fullstendig selvstyre. Nkrumah var inspirert av Gandhi og tok initiativ til sivil ulydighet, streiker og boikotter. Britene fengslet ham, sammen med flere meningsfeller, men det gjorde ham bare mer populær. Fra fengselscella vant han valget i 1951. Britene bestemte seg for å respektere valgresultatet og samarbeidet med Nkrumah fram til selvstendigheten. Gullkysten tok navnet Ghana, oppkalt etter det stolte riket fra middelalderen.

Franske og britiske kolonier blir selvstendige

Franske kolonier

Franskmennene åpnet også for politiske reformer i sine kolonier. Men i stedet for fullt selvstyre forsøkte de å opprette «Det franske fellesskap», et samarbeidsorgan med tett økonomisk samarbeid, felles utenrikspolitikk, forsvar og valuta. I 1958 holdt franskmennene folkeavstemning i elleve franske kolonier for eller imot «Det franske fellesskap». Hvis en koloni stemte imot, ville kolonien få selvstendighet, men også miste all støtte fra Frankrike. Alle koloniene stemte for forslaget, bortsett fra Guinea. Men «Det franske fellesskap» ble ikke noen suksess. Allerede i 1960 – det store selvstendighetsåret – sikret de franske koloniene seg full selvstendighet.

« Vi ønsker fattigdom i frihet heller enn rikdom som slaver.
Ahmed Sékou Touré, Guineas første president

I Guinea stemte 95 prosent av befolkningen imot «Det franske fellesskap». Det franske kolonistyre rasket med seg alt da de forlot landet, til og med lypærene fra kontorene.

Britiske kolonier i Øst-Afrika

I disse koloniene fantes det en stor hvit befolkning som drev farmer. Britenes mål var gradvis tilbaketrekking. De ønsket å få til et slags «samarbeid» mellom den afrikanske og den hvite befolkningen – vel å merke under den hvite befolkningens ledelse. Men det var umulig å bremse utviklingen. Tilbaketrekkingen gikk så raskt at noen overgangsforhandlinger fremdeles foregikk under uavhengighetsseremoniene.

I Sør-Rhodesia (i dag Zimbabwe) erklærte det hvite mindretallet seg uavhengig av Storbritannia i 1965 for å hindre overgang til afrikansk flertallsstyre.

Panafrikanisme og negritude

Hvorfor spredte avkoloniseringen seg så raskt? De første selvstendige statene inspirerte andre, og afrikanske ledere samarbeidet tett. Mange gikk inn for *panafrikanisme* og *negritude*. De hevdet at det fantes et rikt kulturelt fellesskap mellom alle afrikanere, ja, også mellom alle av afrikansk herkomst i USA, Latin-Amerika og Karibia. Slike ideer bidro til å styrke selvrespekten og stoltheten hos afrikanere etter alle år med kolonistyre.

Se kartforklaringer på side 473.

De første årene med selvstendighet

Frigjøringsbølgen i 1960-årene kom i en periode med optimisme og økonomisk vekst. Afrikanske land tjente godt på at råvareprisene var høye. Mange land satset på utdanning og helse. I Tanzania økte antallet mennesker som kunne lese, fra rundt 30 til 80 prosent på drøyt ti år (1967–1981). Gjennomsnittlig forventet levealder for en afrikaner økte fra 39 år i 1950 til 52 år i 1990. Den viktigste årsaken var nedgang i spedbarnsdødeligheten, som sank kraftig fordi en større del av befolkningen fikk tilgang til vaksiner, billigere medisiner, helsestasjoner og leger. Samtidig var det fortsatt vanlig å få mange barn, slik at befolkningen i de afrikanske landene

- ● **panafrikanisme:** pan = felles, en betegnelse for en holdning som ønsker å fremme det fellesafrikanske, det som er felles i alle afrikanske kulturer og samfunn
- ● **negritude:** litterær og kulturell bevegelse som ønsket å skape en bevissthet om afrikansk kultur og slektskap mellom kulturene i Afrika, Amerika og Karibia

økte mye i 1960-og 1970-årene. Det gjorde at den forholdsvis gode økonomiske veksten ikke ga så store utslag i levestandard.

Mange afrikanere hadde store forventninger til selvstendigheten. De politiske lederne framstilte det ofte som om alle landets problemer ville forsvinne om kolonistytet ble borte. Men landene hadde svært ulike forutsetninger. Ghana var verdens største kakaoprodusent og hadde forekomster av gull og kostbare mineraler. Nigeria, som ble selvstendig i 1960, hadde vanskelige motsetninger mellom de ulike regionene. Men landet hadde også den største befolkningen i Afrika, en forholdsvis sterk økonomi og en godt utbygd administrasjon. Andre land som ble selvstendig samme år, Tsjad, Niger og Mali, var fattige land som stort sett besto av ørken.

Senegalesere feirer frigjøringen i 1960.

Kongo

Belgia tjente gode penger i Kongo. Den enorme kolonien hadde fantastiske mineralressurser: kobber, uran, gull og diamanter. Kolonistytet holdt kongoleserne nede – de hadde ikke rett til eiendom eller til å reise fritt og ble tvunget til å arbeide i gruvene.

Da Belgia i all hast forlot landet etter et opprør i 1960, var landet veldig dårlig forberedt på selvstendigheten. Bare tretti kongolesere hadde høyere utdanning. Det fantes ingen kongolesiske leger, ungdomsskolelærere eller offiserer. Partiene som fantes, var ikke nasjonale, men basert på folkegrupper i ulike distrikter i landet. Det tok bare uker før det brøt ut blodig borgerkrig der landet falt fra hverandre. Først i 1963 ble landet samlet ved hjelp av FN-styrker, og i 1965 tok hærsjefen Joseph-Desiré Mobutu makten i landet ved militærkupp.

Mobutu brukte makten til å tilrane seg enorme ressurser. Han ble en av verdens rikeste menn, med en formue på over fem milliarder dollar. Han eide flere overdådige palasser og fløy gjerne Concorde til Paris for å shoppe med familien. Det ble ikke gjort noen forsøk på å forbedre hverdagen for den vanlige befolkningen. Sykehus måtte stenge, veier ble uframkommelige, og mange var underernærte.

Mobutus styre skulle vare i rundt tretti år. En av grunnene til at han kunne holde seg ved makten så lenge, var den kalde krigen. Mobutu tok nemlig avstand fra

kommunismen og utviklet nære vennskap med flere amerikanske presidenter. Konflikten mellom Sovjetunionen og USA under den kalde krigen gjorde det mulig for flere diktatorer å holde seg ved makten. Den kalde krigens «logikk» medførte at felles fiender kunne gi gjensidig støtte.

Demokratiets fall

Demokratiet var skjørt i Afrika. Mange av frigjøringsheltene beveget seg raskt bort fra de opprinnelig demokratiske grunnlovene. Ettpartistyrer ble innført i en rekke stater. Noen ledere var inspirert av kommunismen og innførte systemer som lignet dem i Sovjetunionen og Øst-Europa. Ettpartistyret ble også forsvart med at det passet bedre med afrikanske tradisjoner. Sosialisten Julius Nyerere i Tanzania hevdet at samfunnet burde fungere som ujamaa, storfamilien i en landsby, der man samtalte seg fram til enstemmighet. I de fleste tilfeller ble ettpartisystemer innført fordi lederen var opptatt av å beholde makten.

I Ghana følte Kwame Nkrumah raskt at makten var truet, og allerede etter to år forbød han fagforeninger og politiske partier. I utlandet ble Nkrumah fremdeles sett på som en frigjøringshelt, men i hjemlandet ble stadig flere skuffet over manglende demokrati og mye korrupsjon. Nkrumah ble styrtet i et kupp i 1966, mens han var utenlands.

Mellom 1960 og 1992 fant det sted 80 kupp i Afrika. Ofte var det militære som tok makten. Kuppmakerne forsvarte gjerne kuppet med at ledelsen hadde vært korrumpert, men det viste seg oftest at de nye makthaverne ikke var noe bedre.

Indre maktkamp

Hvorfor mislyktes demokratiet i Afrika? De første afrikanske lederne tok over en stat de ikke hadde vært med på å forme selv. Hele statsapparatet – ja, selv landegrensene, var utformet av kolonimaktene. En afrikansk leder sa at det var som å flytte inn i noen andres ukjente hus. Kolonistyret hadde holdt seg ved makten fordi de hadde overlegen militær styrke. De var ikke avhengige av at innbyggerne skulle føle lojalitet til staten. Mange følte større samhørighet med en folkegruppe eller interessegruppe enn med landet. I mange av de nye statene fantes det konflikter som truet med å rive staten fra hverandre. Makthaverne hadde en usikker posisjon og måtte hele tiden kjempe for å holde seg ved makten. Det kunne de gjøre ved å dele ut fordeler til tilhengere, for eksempel gjennom å gi dem jobber. Politiske motstandere ble undertrykt. Militæret var ofte en trussel mot makthaverne, og derfor ble det brukt store midler på statsbudsjettet for å sikre seg deres støtte.

Virkninger av den kalde krigen

Den kalde krigen førte til uro i mange afrikanske land. Supermaktene allierte seg gjerne med hver sin part i konflikten. Alliansene kunne gi en makthaver tilgang til økonomiske og militære midler han kunne fordele til støttespillere eller undertrykke motstand med. Verdenssamfunnet gjorde lite for å hjelpe demokratiforkjempere i afrikanske land. Tvert imot samarbeidet både supermaktene og de tidligere kolonimaktene tett med diktaturstater. Land og organisasjoner ga bistand til land med

Georg Bush sr. mottar Kongos diktator Mobutu i Det hvite hus. [Hvor stor del av skylden må supermaktene ta for utviklingen i Afrika etter frigjøringen?](#)

Nedenfor følger en omtale av ulike årsaker til at demokratiet mislyktes i flere afrikanske land. Noter stikkord til hver tittel mens du leser, og vurder underveis hvor viktige du mener forklaringene er.

grove brudd på menneskerettighetene. I noen tilfeller bidro bistandsmidlene til å holde diktatorer ved makten.

Korrupsjon

I flere afrikanske land gjennomsyret korrupsjonen samfunnet. En høyere tjenestemann i Nigeria oppsummerte det slik:

« Du bestikker noen for å få barnet ditt inn i skolen, du betaler for å få en jobb og noen ganger for å få beholde jobben, du betaler ti prosent av alle kontrakter du inngår, du bestikker skattemyndighetene for å slippe å betale skatt, du betaler legen eller sykepleieren for å få skikkelig pleie på sykehuset, du bestikker politimannen for å unnslippe arrest ... oppramsingen av skammelige bestikkelser kan fortsette i det uendelige.

Jean-Bedel Bokassa
(1921–1996)

I Nigeria førte rike oljefunn til at noen få mennesker som kontrollerte oljefeltene, fikk enorme pengesummer. Pengene brukte de ikke til å bygge ut samfunnet, men for å belønne «sine» støttespillere. Folk opplevde at de ikke kunne stole på staten. I stedet stilte de seg bak dem som var villige til å betale mest for å få deres støtte.

Brutale ledere

De udemokratiske statene var ikke like. I mange land hadde ledere opprinnelig visjoner om å forandre samfunnet, men ble oppslukt av kampen for å beholde makten. Andre land fikk ledere som bare ønsket å utnytte makten for å bygge opp egen rikdom. Disse statene undertrykte politisk motstand, men var ikke nødvendigvis så brutale. Men det fantes land som utviklet seg til rene diktaturer, uten uavhengige domstoler eller ytringsfrihet, med hemmelig politi og bruk av tortur. Uganda er et eksempel. Landet hadde hatt stor vekst med eksport av kaffe, te og bomull, men under vanstyret til Idi Amin forfalt landet til et av verdens fattigste. Amin ble diktator ved et militærkupp i 1971. Han kunne knapt lese og hadde lite forståelse for hvordan man skulle styre en stat. Noe av det første han gjorde, var å utvise den store, velstående asiatiske minoriteten i landet. Asiatene hadde hatt en helt sentral rolle i næringslivet, og utvisningen betydde en alvorlig knekk for økonomien. Amin ydmyket, forfulgte og torturerte alle han mente kunne være en trussel. Tyranniet tok slutt etter åtte år, da nabolandet Tanzania invaderte landet etter at Amin hadde latt sine tropper plyndre den tanzanianske landsbygda. Amins fall betydde imidlertid bare at en annen undertrykkende diktator fikk makten i Uganda.

Økonomisk kollaps

Den ustabile politiske situasjonen gikk hånd i hånd med store økonomiske problemer. I 1970-årene ble hele verden rammet av økonomisk krise. Krisen rammet Afrika spesielt hardt. Prisene på afrikanske råvarer – kakao, kaffe og bomull – ble mer enn halvert. Ufred og stadige kupp førte til borgerkriger der store folkemengder la på flukt, for det meste til nabolandene. I 1990 regnet FN med at rundt halvparten av alle verdens flyktninger befant seg i Afrika. Når folk måtte flykte, betydde det at de ikke fikk arbeide, og at jordbruksland lå ubrukt.

Den sterke befolkningsveksten gjorde det vanskelig å skaffe nok boliger, mat og helsetjenester. I noen områder førte det også til at jorda ble for hardt utnyttet. Savannebeltet Sahel strekker seg tvers gjennom Afrika sør for Sahara-ørkenen. Større områder ble gjort til ufruktbar ørken som følge av at befolkningsøkningen hadde brakt med seg nedhugst av skogen og for mange beitedyr. Lange perioder med tørke ga sult og flyktningstrømmer i 1970-årene og senere.

Det største økonomiske problemet var gjeld til utenlandske banker. I 1960-årene var råvareprisene gode, og det virket sikkert for afrikanske land å låne. Senere ble store lån tatt opp for å finansiere borgerkriger eller militærutgifter i diktaturer. En beregning viser at over tjue prosent av de lånene som ble tatt opp av afrikanske land i 1980-årene, gikk til våpenkjøp. Altfor sjelden ble pengene brukt slik at man tjente penger til å betale ned lånene. Mange vestlige banker hadde dessuten vært ivrige etter å låne ut penger, uten å bry seg så mye om hvordan lånene skulle kunne betales tilbake. I 1990-årene var statskassa i de fleste afrikanske land bunnskrapt. Landene ble nektet kreditt og hadde ikke råd til å importere varer.

Økonomiske reformer i 1980- og 1990-årene

Landene var nødt til å søke hjelp hos Det internasjonale pengefondet (IMF) og Verdensbanken. For å få hjelp måtte de gå med på å innføre markedsøkonomi. Statsbedrifter skulle bort – de skulle selges til private. Næringslivet skulle støttes ved at staten skulle kreve inn mindre toll og avgifter eller ved skattelette. IMF krevde også store innstramninger. Penger skulle spares ved å fjerne frynsegoder for statsansatte og ved å innføre skoleavgifter og egenandeler i helsevesenet. Subsidier som gjorde maten billigere, skulle også kuttes ut. Slike innsparinger kunne virke brutale i fattige land. Mange afrikanere var også irriterte på at utenlandske eksperter blandet seg inn.

Jean-Bedel Bokassa brukte rundt 22 millioner dollar da han kronet seg selv til keiser av Den sentralafrikanske republikk, etter mønster av kroningen av Napoleon i 1804. Mesteparten av regningen tok franske myndigheter, som ønsket ham som alliert. Landets befolkning levde i ekstrem fattigdom.

Den afrikanske bonden er oftest en kvinne. Hoveddelen av arbeidet med matproduksjon står kvinnene for.

Verdensbanken og IMF har sterke kritikere. Kritikerne har ment at man har vært mer opptatt av at u-landene skal betale gjeld, enn av å finne gode løsninger for å få Afrika ut av krisen. De mener at landene selv må få bestemme hva som skal kuttes i budsjettene. Mange kritikere mener også at u-landene må få større innflytelse i Verdensbanken og IMF, og at større deler av gjelda bør strykes.

Tanzania kan være et eksempel på hvordan økonomien ble lagt om. Julius Nyerere, lederen for ettpartistaten fra 1965, forsøkte å bygge en afrikansk form for sosialisme. Bøndene skulle flyttes og samles i nye, mer moderne landsbyer. All næringsvirksomhet skulle legges under staten. Forsøket var helt mislykket. Folk ble tvangsflyttet, levestandarden falt, og landet ble fullt ut avhengig av bistandsmidler, blant annet fra Norge. Nyerere fortsatte likevel å argumentere imot IMF's løsninger. Han mente at dyrere mat ville gi opprør i landet. Da Nyerere trakk seg tilbake, ble ettpartisystemet og sosialismen gitt opp. Tanzania forsøkte å følge opp IMF's retningslinjer i 1990-årene. Det betydde at handelen ble friere, det ble flere varer på markedet, og kaffeeksporten økte. Men landet måtte forplikte seg til å kutte i offentlige utgifter til helsevesen og utdanning, noe som ga en økning i antallet analfabeter.

Hvorfor er Afrika fattig?

Afrika er fremdeles det fattigste kontinentet i verden. Hvordan kan det forklares? Hvorfor er det i det hele tatt slik at noen land i verden har blitt rike og andre har blitt fattige? Det er av de vanskeligste spørsmålene historikere og andre samfunnsforskere diskuterer.

Alle historikere vil mene at kolonitiden er viktig for å forklare forholdene i Afrika i dag, selv om synet på denne perioden varierer. Men forskerne har ulike oppfatninger om forholdet til de rike landene i perioden etter kolonitiden kan forklare fattigdommen. Vi kan skille mellom to hovedgrupper av forklaringer:

- 1 Noen forskere vil si at utbyttingen av Afrika ikke tok slutt selv om landene ble selvstendige. Selve måten verdenshandelen fungerer på, er urettferdig for de fattige landene. Det er god betaling for bearbejdede produkter og dårlig betaling for råvarer. Kolonimaktene bygde ut industrien i Europa og satset på at koloniene skulle forsyne dem med råvarer. Afrikanske land er derfor først og fremst råvareprodusenter. Verdenssamfunnet kunne ha gått inn for å endre handelssystemet. Grunnen til at det ikke skjer, er at de mektige rike landene vil tape penger på et mer rettferdig system. De rike landene har riktignok gitt u-hjelp for å lette på sin dårlige samvittighet, men u-hjelpen hjelper ikke stort når selve systemet er galt. Avhengigheten av de vestlige landene er altså den viktigste grunnen til at de afrikanske landene blir holdt nede. Det kalles nykolonialisme – i praksis fungerer u-landene fremdeles som «kolonier» for den rike verden.
- 2 Den andre hovedgruppa av forklaringer er de som i større grad leter etter årsakene til fattigdommen innad i de afrikanske samfunnene. Afrika har hatt mange udugelige ledere. Noen av dem har bare vært opptatt av sin egen makt. Andre ledere har satset på store jordbruksreformer og industriutbygging som har vært mislykket. Sammen med den store folkeveksten og utbredt korrupsjon har det gjort Afrika fattig. Noen forskere fokuserer på kulturelle forhold. De peker på at personlige nettverk er svært viktig i afrikanske samfunn, og at politikken er dominert av et spill mellom ulike nettverk. Selve spillet om ressurser og makt har vært viktigere enn «utvikling» for en del afrikanske politikere, mener disse forskerne.

Hva tenker du om spørsmålet i tittelen? Hvorfor er noen land rike og andre fattige? Foreslå noen teorier før du leser videre.

Mange afrikanske land har hatt en sterk økonomisk utvikling i senere år, men kontinentet er fremdeles verdens fattigste.

«Afrikas andre frigjøring»

1990-årene: kontrastenes tiår

I slutten av 1980-årene var et stort flertall av de afrikanske landene ettpartistater. Bare få år senere var situasjonen snudd helt på hodet – nå var flerpartistatene i flertall. Noen eksperter kalte den raske endringen for «Afrikas andre frigjøring». Hva kom endringene av?

Som vi har sett, var det mange land som ble tvunget til å gjøre innstramminger i 1990-årene. Flere steder mistet befolkningen tålmodigheten når de måtte betale for at politikerne ikke hadde skjøttet økonomien. Landene som måtte søke hjelp hos Verdensbanken, var nødt til å gjennomføre demokratiske reformer for å få hjelp. U-

hjelpsorganisasjoner stilte også strengere krav om demokrati og menneskerettigheter. Demonstranter som krevde demokratiske reformer, var også inspirert av Berlinmurens fall og de demokratiske revolusjonene i Øst-Europa i 1989.

1990-årene var preget av store kontraster i Afrika. I april 1994 gikk svarte

og hvite sammen til valgurnene for første gang i Sør-Afrika. Valget gikk fredelig for seg og symboliserte den gode demokratiske utviklingen i Afrika. I samme måned som demokratiet ble feiret i Sør-Afrika, ble mennesker slaktet ned i Rwanda, i et av de verste folkemordene siden holocaust. ■

Raseskiller

Utviklingen i Sør-Afrika gikk i en helt annen retning enn resten av Afrika etter andre verdenskrig. Her strammet det hvite mindretallet kontrollen over samfunnet ved å innføre apartheid i 1948.

Alle innbyggere ble sortert i ulike «rasegrupper» og holdt fra hverandre. Raseskillet gjaldt i alle foreninger og på offentlige steder. Det ble utformet et eget utdanningssystem for hver rasegruppe, der undervisningen skulle tilpasses hver rases «utviklingsnivå» og hva slags jobber de fikk muligheter til senere. Det ble forbudt å gifte seg eller å ha sex med noen med annen hudfarge.

Det mest omfattende tiltaket gjaldt hvor de ulike rasene skulle bo. Svarte ble tvunget til å bo i egne «hjemland», bantustans. Ikke-hvite mistet retten til å bo i «hvite» områder i byene. Alle svarte måtte bære et spesielt pass med bevis for at de hadde rett til å være i et hvitt område. Det ble også opprettet egne, kummerlige boområder rett utenfor byene, townships, der ulike stammer bodde i forskjellige kvartaler.

Nasjonalistpartiet til boerne, etterkommerne etter nederlandske kolonister, sto bak apartheidpolitikken. Offisielt skulle politikken hjelpe hver etnisk gruppe til å utvikle seg i henhold til sine «tradisjoner». Men den egentlige drivkraften var å hindre den utviklingen de så i resten av Afrika, der de hvite ville havne i mindretall og miste sine privilegier. ■

I have cherished the ideal of a democratic and free society in which all persons live together in harmony and with equal opportunities. It is an ideal which I hope to live for and to achieve. But if needs be, it is an ideal for which I am prepared to die.

Nelson Mandela i rettssaken i 1964, der han ble dømt til livsvarig fengsel

Robben Island der Nelson Mandela satt som fange i 18 år.

Fotballfest: Sør-Afrika ble det første afrikanske landet som arrangerte fotball-VM i 2010.

Kampen mot apartheid

Organisasjonen African National Congress (ANC) sto i spissen for motstanden mot systemet. ANC arbeidet først med ikkevoldelige midler med demonstrasjoner og ulydighetskampanjer inspirert av Gandhi. I 1960 skjøt politiet mot en demonstrasjon mot passreglene i Sharpeville. 69 mennesker ble drept, de fleste mens de forsøkte å rømme. Sharpeville skjerpet motsetningene. Det brøt ut store opptøyer, mange svarte ledere ble arrestert og ANC forbudt. Organisasjonen bestemte seg for å begynne med væpnet kamp.

Apartheidsystemet ble sterkere fordømt av verdenssamfunnet etter hendelsene i Sharpeville. Da ANCs leder Nelson Mandela sammen med flere andre ble stilt for retten i 1964, vakte deres verdighet og mot i kampen for rettferdighet beundring over hele verden. Mandela ble dømt til livsvarig fengsel. Sør-Afrika ble utsatt for idrettsboikott, våpenboikott og handelsboikott, selv om den ikke alltid ble særlig godt gjennomført.

Sosiale og kulturelle årsaker gjorde at opprøret mot apartheid økte i styrke i 1970-årene. Arbeidsledigheten vokste blant fattige unge i townshipene. Mange av dem hentet inspirasjon fra borgerrettighetsbevegelsen i USA og mente at de svarte måtte ta sakene i egne hender. ■

Slutten for apartheid

Mens Mandela satt på fengselsøya Robben Island, hadde han blitt et sterkt symbol over hele verden. Han insisterte hele tiden på at han ønsket samtaler med de hvite lederne for å utvikle apartheidsystemet på en fredelig måte. Etter Sovjetunionens fall var det ikke lenger mulig for det hvite regimet å argumentere med at ANC var farlige kommunister. Da F.W. de Klerk ble president i 1989, løslot han Mandela og innledet

politiske samtaler. I 1994 ble det første frie valget i Sør-Afrika holdt.

På mange områder fikk det nye Sør-Afrika stor framgang. Men forskjellen mellom fattige og rike økte. Kriminalitetstallene var høye, med det nest høyeste antallet drap og det høyeste antallet voldtekter i verden (i forhold til folketallet). Alvorligst var det at de nye makthaverne ikke klarte å håndtere den alvorlige aidsepidemien som rammet landet. ■

Hvordan kan vi forklare apartheidsystemet? Hvordan kunne et slikt system eksistere i så mange år? Lag en stikkorddisposisjon til en besvarelse som skal ta for seg disse problemstillingene.

Folkemordet i Rwanda

Rwanda er Afrikas tettest befolkede land, på størrelse med Troms fylke, men med 8,6 millioner innbyggere. I 1994 ble landet herjet av et folkemord der mellom 800 000 og 1 000 000 mennesker ble drept i løpet av bare tre måneder.

Før kolonitiden var det antallet kveg man eide, som avgjorde hvilken posisjon man hadde i samfunnet. Den rike eliten ble kalt tutsi (betyr «rik på kveg»). Resten av befolkningen – det store flertallet – ble kalt hutu («bonde» eller «undersått»). Tutsiene og hutuene delte språk og religion. En hutu kunne stige i gradene og bli tutsi, mens en tutsi kunne miste sin posisjon og bli hutu.

Under det belgiske kolonistyre ble tutsiene favorisert. Bare tutsier fikk arbeid i statsadministrasjonen, ha eiendom eller ta utdanning. Alle ble utstyrt med id-kort som viste om de var tutsi eller hutu. Belgierne mente at tutsiene var for intelligente til å være «ekte» afrikanere. Tutsiene var høyere og lysere, og sto nærmere europeerne rasemessig, mente de. I virkeligheten var det ikke lett å se forskjell, men disse ideene kom inn i skolebøkene og undervisningen. Etter et blodig opprør rett før Rwanda ble selvstendig i 1962, endret imidlertid belgierne oppfatning. Alle tutsier ble fjernet fra stillingene og erstattet med hutuer.

I det selvstendige Rwanda satt hutuene med makten. Tutsiene ble diskriminert og ble utsatt for flere massakrer. Mange flyktet. I nabolandet Uganda bygde tutsiflyktninger opp Rwandas Patriotiske Front (RPF). Tutsiene som fremdeles var igjen i Rwanda, ble sett på som mulige forrædere av hutuene da RPF forsøkte å invadere landet. I tiden før folkemordet var det borgerkrig mellom RPF og regjeringshæren, som fikk støtte fra franske og belgiske styrker.

Planlagt folkemord

Folkemordet var nøye planlagt av Hutu Power-bevegelsen, med Agathe Habyarimana, presidentens kone, i spissen. De mente at hutuene var de eneste som hørte hjemme i Rwanda. Særlig tutsikvinnene ble sett som farlige erobrere. Radio ble brukt for å spre hatpropaganda. Under selve folkemordet ble ordre om hvem

som skulle drepes, gitt på radio. Militsen Interahamwe («De som angriper sammen») rekrutterte soldater, særlig kriminelle, som ble utstyrt med macheter. Det var billige våpen som kunne brukes flere ganger. Machetene hadde også en symbolsk funksjon: De skulle «hogge ned de høye trærne», det vil si hogge hodet av (de høye) tutsiene. Detaljerte adresselister over tutsier var lagd på forhånd.

Mange tutsier ble drept da de søkte beskyttelse i kirker. Prester og nonner samarbeidet med hutumilitsen. Alle tutsier var ofre: Spedbarn og gamle ble drept i like stor grad som voksne menn. Kvinner og jenter ble voldtatt før de ble drept. Ingen forsøkte å skjule ugjerningene.

Blant de første drepte var statsminister Agathe Uwilingiyimana, en moderat hutu, og ti belgiske FN-soldater som skulle beskytte henne. FN-soldatene ble bevisst drept for å skremme resten av verden fra å sende soldater til Rwanda. Til tross for at gatene var fulle av lik, sendte FN bare soldater for å redde ut europeere og amerikanere. Folkemordet stoppet først da RPF inntok hovedstaden. Noe av det mest sjokkerende med folkemordet var at så

Bevæpnede tutsier venter på matutlevering fra Røde kors i Rwanda, 1994.

mange vanlige mennesker deltok i drapene, også kvinner og barn. Naboer drepte hverandre. Nyere forskning har imidlertid vist at størstedelen av folkemordet ble utført av en kjerne på rundt 2 prosent av den voksne, mannlige befolkningen – mange av dem tidligere kriminelle.

Folkemordet sprer seg: kamp om Zaïres rikdom

Folkemordet i Rwanda fikk ringvirkninger for hele regionen. Hutuer flyktet til nabolandet Zaïre (i dag Kongo) for å unnslippe tutsienes hevn etter folkemordet og etablerte egne samfunn der.

De nye makthaverne i Rwanda og makthaverne i Uganda ble stadig mer frustrerte over denne gruppa som fortsatte å angripe tutsier og raidet over grensene. Sammen med opprørere i Zaïre gikk de sammen for å ordne opp ved å styrte Zaïres diktator Mobutu. Slutten av 1990-årene og begynnelsen av 2000-tallet var en tid med krig og ustabilitet, der ingen fikk fullstendig kontroll over Kongo (landet byttet navn i 1997). Landet hadde store ressurser som fristet nabolandene, blant annet rike diamantgruver og forekomster av coltan. Coltan er et mineral som blant annet blir brukt til mobiltelefoner, tv-spill og pc-er. Opprørsgrupper som drev ulovlig handel med diamanter og coltan, ønsket å hindre myndighetene i å få kontroll over ressursene.

En fredsavtale i 2002 ga håp, men fortsatt ikke virkelig fred i den østlige delen av Kongo. Konflikten om landets ressurser har blitt kalt Afrikas «verdenskrig» fordi 8 land og 25 opprørsgrupper har vært innblandet. Det er også den konflikten som har krevd flest menneskeliv av alle Afrikas konflikter.

Grunn til optimisme?

På en del områder var det en positiv utvikling i Afrika på 2000-tallet. Konflikten var færre. I Afrika ligger flere av landene i verden med raskest økonomisk vekst. Utenlandske investorer satset mer på kontinentet, blant annet investorer fra Kina. I mange land var imidlertid fordelingen mellom fattige og rike skjev.

Konflikten i Darfur

Utviklingen var heller ikke bare fredelig. I 2003 brøt en voldelig konflikt ut i regionen Darfur i Sudan. Den sudanske regjeringen støttet i hemmelighet Janjaweed-geriljaen, som plyndret og brente landsbyer og drev millioner av mennesker på flukt. Regjeringen ga geriljastyrken våpen for å få bukt med uønskede opprørsgrupper. I størst grad ble sivile, spesielt ikke-arabiske grupper, rammet av krigshandlingene. Sult og sykdom drepte folk i flyktningleirene. I bunnen for konflikten ligger kamp om ressursene. I tørkeperioder oppstår det strid når nomader går til angrep på bofaste bønder. Fredsavtaler har blitt undertegnet, men det påstås at landsbyer fremdeles blir angrepet.

Religiøse og etniske spenninger i Nigeria

Demokratiske valg trengte heller ikke å være noen garanti for et trygt samfunn. I Nigeria flammert kriminalitet og etniske konflikter opp i slutten av 1990-årene under et demokratisk styre. Nigeria har rundt 250 ulike etniske grupper, og det er sterke spenninger mellom muslimer som bor i nord, og kristne som bor i sør. «Under militærregimet fikk vi ingenting fra staten, men vi hadde fred. Nå har vi demokrati, vi får fremdeles ingenting fra staten, og vi har ikke fred», som en vanlig nigerianer sa til en FN-arbeider i 2002.

Afrikas første kvinnelige president. I 2005 ble Ellen Johnson Sirleaf valgt til president i Liberia. Hun har arbeidet for å beholde freden i landet som ble herjet av to brutale borgerkriger i 1990-årene og etter tusenårs-skiftet. Sirleaf fikk Nobels fredspris i 2011.

Hvilke følger får det for et samfunn når så stor del av befolkningen er smittet av hiv/aids? Hva gjør det med utdanningssystemet, arbeidslivet, familielivet og statsadministrasjonen? Drøft gjerne spørsmålene med en medelev eller i plenum.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at i løpet av rundt tretti år (1947–1975) gikk de europeiske kolonirikene i oppløsning
- ✓ at i Asia ble India selvstendig fra Storbritannia. Landet ble delt i India, Pakistan og Bangladesh etter blodig strid. Indonesia løsrev seg fra Nederland
- ✓ at i Afrika frigjorde koloniene seg fra Storbritannia, Frankrike, Belgia og Portugal rundt 1960
- ✓ at årsaker til avkoloniseringen var at stormaktene mistet styrke etter andre verdenskrig siden samarbeid i Europa ble viktigere, og framveksten av frigjøringsbevegelser i koloniene – som også samarbeidet over landegrensene
- ✓ at mange afrikanske land slet med økonomiske vansker, særlig fra 1970-årene. Landene hadde heller ikke demokratisk styresett
- ✓ at i Sør-Afrika vant kampen mot apartheid fram i 1994
- ✓ at et av historiens verste folkemord fant sted i Rwanda i 1994
- ✓ at på 2000-tallet er det grunn til optimisme for Afrika, men det er fremdeles det fattigste kontinentet

Hiv/aids-epidemien

Den største fienden mot fred og vekst i det sørlige Afrika er hiv/aids-epidemien. FN-organisasjonen UNAIDS anslår at 22,5 millioner mennesker i det sørlige Afrika var hivsmittet i 2009. Det tilsvarer nesten 70 prosent av alle hivsmittede i verden. Sykdommen er en stor belastning for individet, familiene og samfunnet. Mange av de smittede er unge voksne. Det betyr at barn blir foreldreløse, og at samfunnet mister viktig produktiv arbeidskraft. I motsetning til i resten av verden har unge kvinner vært i flertall blant de smittede. Kampanjer mot hiv/aids har arbeidet med å endre kjønnsrollemønstre der unge kvinner blir utsatt for seksuelt press og er økonomisk avhengige av eldre menn.

Den nyeste utviklingen gir likevel grunn til håp. Langt færre blir smittet av hiv – mellom 2001 og 2009 har antallet nye smittede sunket med 25 prosent i 22 land i det sørlige Afrika. Mye av grunnen skyldes endrede holdninger til sex: færre tilfeldige sexpartnere og mer bruk av kondom. Antallet mennesker som dør av aids, er også på vei ned på grunn av bedre og billigere medisiner.

Botswana – en afrikansk suksesshistorie?

Botswana var blant de fattigste landene i Afrika da landet ble selvstendig i 1966. Men landet har hatt en jevn, sterk økonomisk vekst og stabilt demokratisk styre. I dag er det et av de rikeste på kontinentet.

Hiv/aids-epidemien har rammet Botswana særlig hardt. Rundt en fjerdedel av den voksne befolkningen er hivsmittet. Den gjennomsnittlige levealderen har sunket med rundt tretti år. Lyspunktene er at opplysningskampanjer nesten har klart å gjøre slutt på smitte mellom mødre og barn (smitte ved graviditet og amming). Botswanere har også god tilgang til medisiner.

Den fiktive privatdetektiven Mma Ramotswe, skildret i bøkene og tv-serien om *Damenes detektivbyrå nr. 1*, er kanskje den botswaneren som er mest kjent i Norge.

Fra Francistown, Botswanas nest største by.

Å gjøre

- 1 Se på bildene i dette kapitlet. Hva forteller de om emnene som har blitt omtalt? Ta utgangspunkt i ett av bildene og skriv en bildetekst som sier noe sentralt om avkoloniseringen.
- 2 «Hva gjorde uavhengighet mulig?» er en tittel på side 474. Forsøk å besvare dette spørsmålet før du går tilbake og ser på hvilke årsaker teksten presenterer. Samsvarer dine teorier med tekstens?
- 3 «Hvem skal ut?» Velg to til tre emner fra kapitlet der det finnes ulike årsaker.
 - a Skriv ned fire ulike årsaker til hver av hendelsene eller utviklingene der bare tre av årsakene er sannsynlige. Den siste årsaken må du dikte opp selv.
 - b Skriv en begrunnelse til alle årsakene, også til den som ikke stemmer.
 - c Test ut på en medelev. Klarer medeleven å finne den falske forklaringen? Husk også at medeleven må begrunne hvorfor han eller hun mener dette er troverdige eller ikke troverdige årsaker.
- 4 Å presentere en historisk person. Tenk deg at du skal lage en presentasjon av en av de sentrale personene som er omtalt i dette kapitlet, for eksempel Gandhi, Jawaharlal Nehru, Mohammad Ali Jinnah eller Mujibur Rahman.
 - a Lag en disposisjon for hvordan du ville presentert personen. Presentasjonen din bør inneholde en problemstilling som lar deg få belyst viktige trekk ved personen og den historiske tiden vedkommende levde i. Sentrale spørsmål kan være:
 - Hvilke mål hadde personen?
 - Hvilke samtidige ideer og samfunnsforhold påvirket tankegangen og handlingene til denne lederen?
 - På hvilken måte spilte denne personen en viktig rolle i historien om India, Pakistan og Bangladesh?
 - Hvor stor makt og ansvar hadde personen etter din vurdering?
 - b Drøft disposisjonen din med en medelev eller i plenum. Kan dere hente noen ideer fra hverandre for hvordan en god presentasjon skal være? Bruk gjerne også kurset på side 549 for å få ideer.
- 5 Kunnskap om Afrika – konkurranse. Afrika består av 54 land. Hvor mange kan du notere ned på en liste uten å bruke hjelpemidler? Konkurrer gjerne i klassen.
- 6 Kildeoppgave: Hvorfor er Afrika det fattigste kontinentet? Fra 1990-årene har det blitt vanligere å legge vekt på indre årsaker i diskusjonen om Afrikas fattigdom. I utdraget nedenfor presenterer Jarle Simensen diskusjonen om «kulturelle forklaringer» på Afrikas fattigdom.

«< Kunne man også snakke om en afrikansk mentalitet som skapte problemer i forhold til den moderne utvikling? Økonomisk utvikling fordrer langsiktig planlegging, disiplin, punktlighet og pålitelighet i forhold til reglement og regnskap. Mye av dette gikk på tvers av tradisjonell afrikansk kultur. Effektiv organisasjon og ledelse var Afrikas største mangelvare (...). Kontrasten var stor til den disiplinen som var formet i asiatiske samfunn under innflytelse av konfutsianismen.

Jarle Simensen: *Mot en ny tid, Aschehougs verdenshistorie*, 2001

 - a Gi en vurdering av forklaringen. Er den rimelig?
 - b Hva kan være faren ved slike kulturelle forklaringer?
 - c Afrika blir sammenlignet med asiatiske samfunn som er påvirket av konfutsianismen (se side 148). Hvilke trekk ved konfutsianismen kan være positive i forretningslivet? Finnes det trekk ved læren som ikke er fordelaktige for næringslivet?
- 7 Plenumsdiskusjon. Hvordan er situasjonen for afrikanske land i dag?
 - a Hva er de viktigste årsakene til at mange av de afrikanske landene er MUL-land («minst utviklede land»), slik dere ser det?
 - b Formuler gjerne en liste med momenter dere er innom i diskusjonen.
 - c Prøv å rangere de ulike momentene ut fra hvor viktige de er.
 - d I hvilken grad har de europeiske kolonimaktene skyld i forholdene i Afrika i dag?

Litteratur:

Eldrid Mageli (m.fl.): *Indias historie: med Pakistan og Bangladesh*, 2011

Jarle Simensen: *Afrikas historie*, 2009

Martin Meredith: *The State of Africa: a history of the continent since independence*, 2005

Frederick Cooper: *Africa since 1940. The past of the present*, 2002

20 Midtøsten

I Midtøsten ble de tre verdensreligionene jødedom, islam og kristendom til. Det gjør at mange har et spesielt forhold til regionen. Konfliktene i området – spesielt konflikten mellom israelere og palestinere – har i høy grad engasjert verdenssamfunnet gjennom mange år. Men ingen har så langt klart å finne en løsning. Mange mener at fred og demokrati i Midtøsten må til for at hele verden skal være trygg og stabil. Hva er bakgrunnen for konfliktene i Midtøsten?

Slik så det ut

Dette har skjedd

Store deler av Midtøsten var under det osmanske riket fram til imperiet gikk i oppløsning under første verdenskrig. Men stormaktene i Europa hadde sterk politisk og økonomisk innflytelse i Midtøsten allerede på 1800-tallet. Storbritannia hadde den egentlige kontrollen over Egypt, Frankrike over Libanon og Syria. Stormaktene ønsket kontroll blant annet for å sikre handelsveiene til Asia.

- 1948 • Israel blir erklært opprettet. Krig bryter ut med de arabiske nabolandene
- 1956 • Striden om kontrollen over Suez-kanalen
- 1964 • PLO (Palestinske frigjøringsorganisasjon) blir opprettet. Yasir Arafat blir leder fra 1969
- 1967 • Seksdagerskrigen der Israel beseirer Egypt, Jordan og Syria
- 1973 • Yom Kippur-krigen der Egypt og Syria gikk til angrep på Israel. Oljekrise
- 1975–1990 • Borgerkrig i Libanon
- 1978 • Fredsavtale mellom Israel og Egypt
- 1978–1979 • Revolusjon i Iran
- 1980–1988 • Krig mellom Iran og Irak
- 1987 • Intifadaen, palestinsk opprør, bryter ut
- 1991 • Golfkrigen
- 1993 • Oslo-avtalen (Oslo 1) blir inngått mellom palestinere og israelere
- 2000–2003 • Den andre intifadaen bryter ut i de palestinske områdene

Situasjonen i Midtøsten

Araberne og stormaktene etter første verdenskrig

Det osmanske riket hadde eksistert siden 1300-tallet og omfattet store deler av Midtøsten. Under første verdenskrig falt riket fra hverandre. Araberne gjorde opprør og støttet rikets motstandere. De hadde lenge vært misfornøyde med å leve i riket der tyrkerne dominerte.

Seiersmaktene etter første verdenskrig, Storbritannia og Frankrike, ga uklare løfter om å hjelpe araberne til selvstendighet.

I krigsoppgjøret etter første verdenskrig viste det seg imidlertid at britene og franskmennene mente at Midtøsten var altfor viktig til at det kunne overlates til araberne. Britene og franskmennene tenkte fremdeles som imperialister, selv om de kalte områdene for «mandater» og ikke «kolonier». Syria og Libanon ble franske mandater, mens *Mesopotamia*, Palestina og *Transjordan* ble britiske mandater. Mandatområdene ble lovt selvstendighet en gang i framtiden, men de ble på mange måter styrt som kolonier. Opprør ble slått brutalt ned, og stormaktene innsatte herskere de kunne kontrollere.

I 1920- og 1930-årene ble mandatsystemet gradvis avviklet i Midtøsten. Britene og franskmennene forsøkte likevel å sikre sin innflytelse gjennom å opprette gunstige avtaler med de nye statene. Statsgrensene i Midtøsten i dag er stort sett de samme som britene og franskmennene tegnet opp etter første verdenskrig. Noen forskere mener at selv om disse grensene var «kunstige», har de etter hvert blitt godtatt av befolkningen. Andre mener at britene og franskmennene ødela for en demokratisk utvikling i Midtøsten. De satte inn konger som befolkningen ikke hadde lojalitet til, og som slo ned demokratiske bevegelser.

«Midtøsten» er ikke et presist begrep – det varierer hvilke land som regnes med. I denne boka kaller vi landene fra Egypt i vest til Iran i øst og landene på den arabiske halvøya i sør for Midtøsten.

Israel/Palestina

Palestina var et av de britiske mandatområdene. I Palestina levde det rundt 700 000 arabiske muslimer og kristne, som hadde bodd der i rundt 1200 år. For undertrykte og forfulgte jøder, som i all hovedsak bodde i Europa, var det samme området Det hellige landet Israel.

Kampen for en jødisk stat

Den politiske sionismen

I Europa møtte jødene fordommer og diskriminering. Verst var forholdene i Russland, der antisemittismen førte til voldelige forfølgelser og drap, pogromer. Det var etter en slik bølge av pogromer på 1880-tallet at 20 000–30 000 russiske jøder utvandret til Palestina, der de grunnla små jordbrukssamfunn. Dette inspirerte andre forfulgte jøder, som hadde historiske og religiøse forestillinger om Israel, landet Gud hadde lovt jødene.

Den politiske sionismen ble grunnlagt av Theodor Herzl (1860–1904). Herzl var journalist, bosatt i Wien. Hans opplevelser fra journalistiske reiser i Europa overbeviste ham om at antisemittismen hadde så dype røtter at den aldri helt ville forsvinne. I boka *Jødestaten* (1896) hevdet han at jødene derfor måtte få sin egen stat.

- ● **Mesopotamia:**
dagens Irak
- ● **Transjordan:**
dagens Jordan

Jerusalem med klagemuren og klippemoskeen i bakgrunnen.

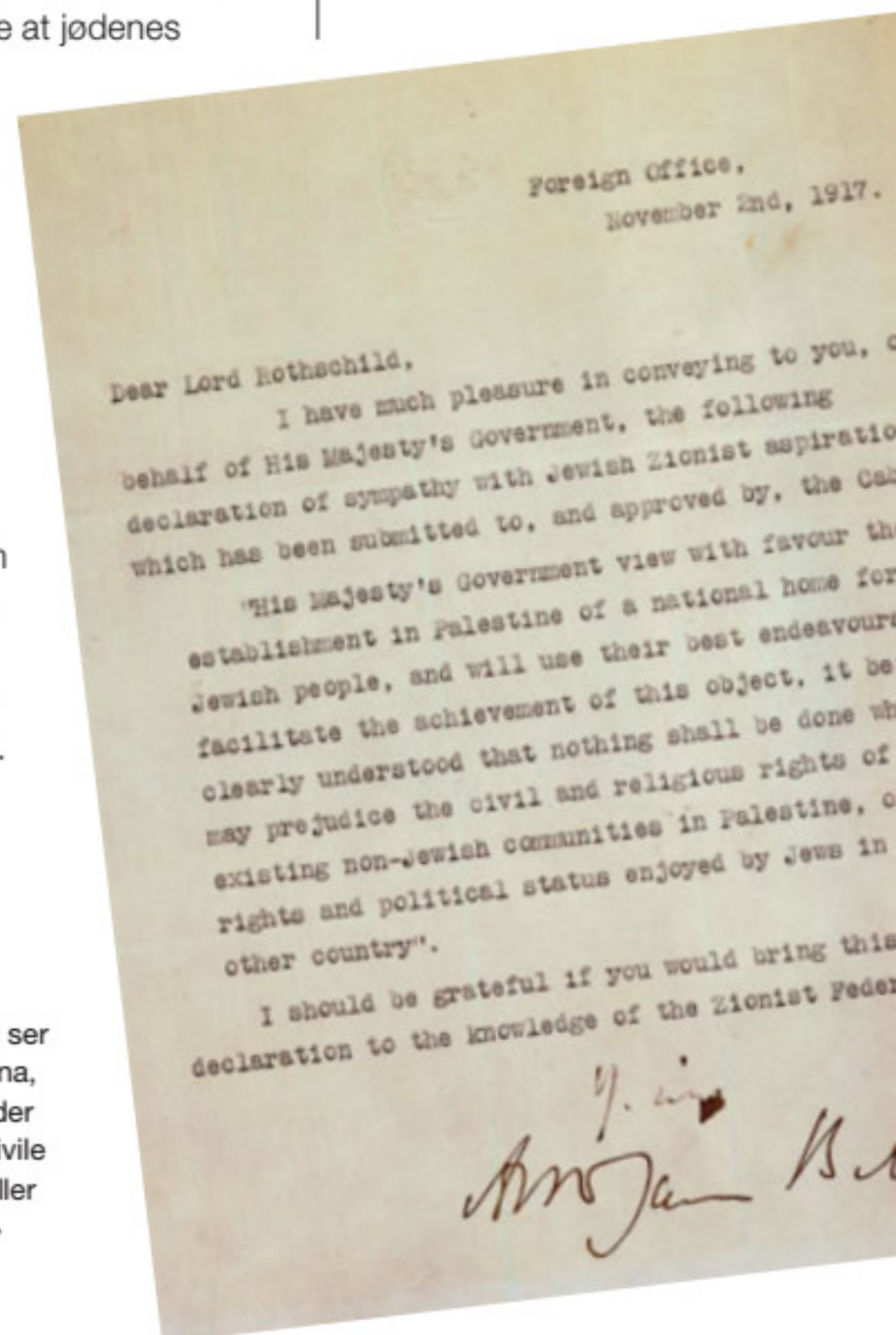
Den første sionistiske bevegelsen møttes i den sveitsiske byen Basel i 1897 og dannet Verdens sionistorganisasjon (World Zionist Organization, WZO). Målet til sionistbevegelsen var å arbeide for «å gi det jødiske folk et sikkert hjem i Palestina». Det var ikke gitt at sionistene ville ønske seg Palestina som hjemland. Innad i organisasjonen var det stor uenighet. Herzl arbeidet blant annet med en løsning der jøder skulle få en egen koloni i Afrika. Men mange sionister mente at jødernes problem ikke bare var forfølgelsen, men også at de følte seg «hjemløse». Det var bare Palestina som ville gi dem følelsen av å komme «hjem».

Balfour-erklæringen under første verdenskrig

Straks det enorme osmanske riket hadde kommet med i første verdenskrig, begynte stormaktene å legge planer for hva som skulle skje med området etter krigens slutt. Ledere i Verdens sionistorganisasjon innså raskt at spørsmålet om Palestina ville bli aktuelt i krigsoppgjøret. Hvis jødene skulle lykkes i å få en stat i Palestina, måtte de handle. En av de mest sentrale lederne, Chaim Weizmann, hadde utviklet nye metoder for produksjon av sprengstoff, noe som var viktig for krigsinnsatsen, og som ga ham gode kontakter i den britiske regjeringen. Weizmann klarte å bruke kontaktene sine for å få et løfte fra britene om å støtte sionistenes mål.

I et brev erklærer utenriksminister Arthur Balfour: «Hans Majestets regjering ser med velvilje på opprettelsen av et nasjonalhjem for det jødiske folk i Palestina, og vil etter beste evne legge til rette for at dette målet skal bli oppnådd, under den klare forståelse at intet skal bli gjort som kan gå på bekostning av de sivile og religiøse rettighetene til eksisterende ikke-jødiske samfunn i Palestina, eller rettighetene og den politiske status som jøder innehar i ethvert annet land.»

Konfliktene i Midtøsten har pågått lenge og er ikke så lett å få oversikt over. Hvilke land forbinder du med Midtøsten? Hva vet du om konfliktene fra før?

Begrepet «Midtøsten» har blitt kritisert og kalt for eurosentrisk. Hva er eurosentrisme? Hvorfor tror du begrepet «Midtøsten» har blitt kritisert?

Innholdet i brevet ble godkjent av den britiske regjeringen. Erklæringen var med hensikt formulert uklart. Brevet var adressert til en privatperson, Lord Rothschild, fordi regjeringen ikke ville gi direkte støtte til Verdens sionistorganisasjon.

Hvorfor ga den britiske regjeringen dette løftet? Innholdet i Balfour-erklæringen har blitt forklart ulikt:

- I 1917 var det uklart hvordan krigen ville utvikle seg. Russland var på vei ut av krigen, og USA hadde ikke kommet skikkelig med. Britiske myndigheter ønsket å bruke løftet om Palestina i propagandaen. De ville påvirke jødiske miljøer i Russland og USA, som kanskje kunne overbevise myndighetene om å kjempe med de allierte i krigen.
- En annen forklaring var at en jødisk stat i Palestina passet godt sammen med britenes strategiske planer i Midtøsten. Hvis britene fikk være til stede i området for å sikre en jødisk stat, kunne de samtidig beholde kontrollen over den viktige Suezkanalen i Egypt.
- Mange briter følte uro for jødisk innvandring fra Øst-Europa. Flere sionistledere var klar over dette og mente at antisemittismen blant europeiske ledere ville hjelpe dem med å få en ny stat utenfor Europa.

Palestina som britisk mandatområde

Da Palestina kom under britisk kontroll, gikk britene raskt i gang med å legge til rette for jødisk kolonisering i området. Hebraisk ble offisielt språk i Palestina. I Balfour-erklæringen hadde britene sagt at de skulle passe på rettighetene til de arabiske innbyggerne som utgjorde over 85 prosent av befolkningen i området. Likevel var det tydelig at de ikke ville bli tatt hensyn til. I et notat skrev utenriksminister Balfour:

«Sionismen, om den er riktig eller gal, god eller dårlig, er forankret i eldgamle tradisjoner, i aktuelle behov, i fremtidige håp av langt mer tungtveiende betydning enn ønskemålene og fordommene til de 700 000 araberne.

Sitert etter Butenschön 2008

Mandatledelsen forsøkte å få i stand et lovgivende råd med muslimske, kristne og jødiske representanter. Araberne nektet imidlertid å være med så lenge Balfour-erklæringen ikke ble trukket tilbake. Samtidig økte den jødiske innvandringen til Palestina kraftig, særlig fra 1930-årene, da jøder flyktet fra det nazistyrte Tyskland og områdene nazistene okkuperte. Mange av dem som flyktet, var ikke sionister, men de ble nektet innreise alle andre steder.

Jødene kjøpte opp jordeiendom fra store arabiske jordeiere. Taperne var de palestinske småbøndene som hadde leid jord. De ble gjerne bortvist og endte opp som arbeidsledige. Forholdene viste seg å være eksplosive. Palestina ble herjet av streiker, terroraksjoner og et voldelig opprør som britene slet med å slå ned. Etter opprøret forsøkte britene å bremse innvandringen av jødiske flyktninger. Innstramningen kom i 1939, samtidig som tusenvis av jøder flyktet for livet fra Hitlers terrorregime. Ikke overraskende møtte britene massiv fordømmelse for politikken.

Da andre verdenskrig tok slutt, ble folk flest klar over omfanget av holocaust (se side 360). Sionistene fikk økt internasjonal støtte for sitt ønske om en jødisk stat. Samtidig drev jødiske organisasjoner terrorvirksomhet mot britiske stillinger for å presse dem til å forlate Palestina. Britene innså at situasjonen hadde blitt umulig å løse, og overlot problemet til FN i 1947.

Hvordan vil du karakterisere britenes rolle i perioden det står om ovenfor? Skriv tre setninger der den første omtaler hvorfor britene i utgangspunktet var involvert, den andre omtaler rollen de hadde i utviklingen, og den tredje sier noe om hvordan du syns de håndterte situasjonen.

Israel blir opprettet, og det bryter ut krig

I november 1947 vedtok Hovedforsamlingen i FN at det skulle opprettes en jødisk og en arabisk stat i Palestina. Området skulle fordeles mellom de to folkegruppene. Forslaget fikk akkurat den støtten som krevdes for at vedtaket ble kjent gyldig.

For å gjennomføre tiltaket ville det kreves mye godvilje fra begge sider, og mange innså allerede da vedtaket ble fattet, at det var urealistisk. Rundt 94 prosent av jorda i Palestina var fremdeles eid av palestinerne. Palestinerne var derfor ikke villig til å gå med på at FN hadde rett til å gi bort halvparten av området deres. De arabiske landene gjorde det klart at de ville bekjempe vedtaket med militære midler. Blant jødene var det mange som feiret FN-vedtaket som en seier. En del mente imidlertid at vedtaket ikke gikk langt nok – historisk og religiøst sett mente de at de hadde rett til hele landet.

FN var ikke i stand til å følge opp vedtaket som ble fattet. Da det brøt ut borgerkrig mellom palestinere og israelere – og senere krig mellom de arabiske statene og Israel, sto FN maktesløs og så på.

Palestinakrigen 1947–49

« I de dager skalv Galilea av frykt: hus i ruiner, mennesker på vandring, fraflyttede landsbyer og alt gikk i surr. (...) «I de dager glemte vi igjen barna våre», sa Umm Hassan (...) «I de dager, gutten min, lot vi alt være igjen. Vi lot de døde ligge igjen under åpen himmel og lot oss jage.»

Fra Elias Khoury: *Solens port*, 2001

Palestinske flyktninger evakuerer landsbyen Zenin, 1948.

Palestinakrigen blir kalt «uavhengighetskrigen» av israelerne. Palestinerne kaller den samme krigen for «al-nakba», som betyr «katastrofen». Krigen hadde to hovedfaser:

- Borgerkrigen mellom israelere og palestinere. Israelerne forsøkte å erobre områdene FN-vedtaket hadde gitt dem, samt noen andre områder de gjorde krav på. Palestinerne forsøkte å hindre israelerne. Denne fasen i krigføringen fant sted i perioden mellom FN-vedtaket ble fattet høsten 1947 og fram til staten Israel ble erklært selvstendig i mai 1948.
- Etter at britene trakk seg ut i mai 1948, gikk de arabiske landene Egypt, Jordan, Syria, Libanon og Irak til angrep på Israel.

I borgerkrigen viste det seg raskt at israelerne var overlegne palestinerne. Israelerne hadde bygd opp militser med spesialavdelinger der mange hadde kamperfaring fra andre verdenskrig. De hadde også klart å skaffe til veie store mengder våpen og ammunisjon. Palestinerne var dårlig organisert, selv om de hadde støtte av frivillige styrker fra andre arabiske land.

Massakren i landsbyen Dayr Yasin utenfor Jerusalem regnes ofte som avgjørende. Dayr

Israel blir til. Israels første statsminister, David Ben-Gurion, erklærer staten Israel som selvstendig 14. mai 1948. Dagen etter var landet i krig med fem arabiske naboland. Portrettet i bakgrunnen er av Theodor Herzl, grunnleggeren av den politiske sionismen.

Yasin var en fredelig palestinsk landsby som hadde inngått en ikke-angrepsavtale med jødiske styrker. Angrepet fra jødiske militsgrupper kom derfor helt overraskende. Over hundre mennesker ble drept, blant dem småbarn og gamle. De som ikke ble drept, ble ydmyket og tvunget til å marsjere gjennom det jødiske strøket i Jerusalem. Massakren førte til at det brøt ut panikk blant palestinerne. En hevnaksjon der palestinske krigere drepte ubevæpnede jødiske leger og sykepleiere i en syketransport, førte bare til mer frykt for gjengjeldelser. Palestinerne flyktet med det de kunne bære med seg av eiendeler. For mange skulle det bli siste gang de fikk se hjemmet sitt.

Selv når de arabiske landene gikk inn med sine hærer, viste Israel seg overlegent. Da våpenhvileavtalene ble inngått, var Palestina blitt delt mellom Israel, Egypt og Jordan. Over 700 000 palestinere hadde blitt flyktninger.

Hvorfor var israelerne så overlegne? De israelske styrkene var større, bedre utstyrt og bedre organisert enn de arabiske styrkene. I tillegg kjempet israelerne svært godt. For israelerne ble krigen oppfattet som en kamp på liv og død for den nyfødte israelske staten.

Egypt og forsøket på arabisk fellesskap

En felles arabisk nasjon?

Grensene i de nye arabiske nasjonalstatene var trukket av britene og franskmennene. Mange av herskerne hadde fått makten sin av europeerne og fortsatte samarbeidet med dem. Opprettelsen av staten Israel betydde at verdenssamfunnet, gjennom FN, hadde gitt bort arabisk land over hodet på dem som bodde der. Nederlaget i palestina-krigen gjorde at folk mistet tillit til lederne, og en rekke statskupp fulgte. Mange mente at en felles arabisk nasjon var nødvendig for å stå imot innblanding utenfra. Den panarabiske nasjonalismen vokste seg sterk i 1950-årene under ledelse av Egypt.

FN ga bort landområder over hodet på innbyggerne, står det i teksten. Hvordan kunne FN gjøre det? Forklar bakgrunnen for at dette skjedde.

De frie offiserer

I 1952 tok en gruppe som kalte seg De frie offiserer, makten i Egypt gjennom et statskupp. Snart sto en av offiserene, Gamal Abdel Nasser, fram som den fremste lederen. Et av målene til Nasser og offiserene var revansje mot Israel. De gikk også inn for en ideologi som de kalte «arabisk sosialisme», og kjempet imot de gamle elitene i landet. Omfattende landreformer og skattlegging skulle gjøre forskjellene mellom rike og fattige egyptere mindre. De frie offiserer så på islamistene i Det muslimske brorskap som en trussel og forbød organisasjonen.

I utenrikspolitikken kritiserte Nasser lederskapet i de andre arabiske landene. Han ønsket at Egypt skulle ha en fri og selvstendig posisjon overfor de gamle stormaktene Storbritannia og Frankrike. Nasser ønsket heller ikke å alliere seg med USA eller med Sovjetunionen, og Egypt ble et av de førende landene innenfor Bevegelsen av alliansefrie stater (se side 481).

Regimet var udemokratisk, og opposisjonen fikk lite spillerom. Men Nasser ble umåtelig populær i den arabiske verden fordi han torde å stå opp mot «utenlandsk innblanding».

«Islam er løsningen»: Det muslimske brorskap

Det muslimske brorskap ble grunnlagt i Egypt i 1928. Medlemmene ønsket modernisering, men mente at islam fortsatt måtte ha en viktig plass i samfunnet. Organisasjonen drev velferdsarbeid, skoler og sykehus. Etter et attentatforsøk mot Nasser ble Det muslimske brorskap forbudt og medlemmene forfulgt. Under senere presidenter fikk enkelte representanter for bevegelsen delta i samfunnsdebatten, men ikke stille som eget parti. Det muslimske brorskap har organisasjoner i mange land.

- ● **Bagdadpakten:** forsvarsavtale inngått i 1955 i Bagdad mellom Tyrkia og Irak, etter påtrykk fra USA og Storbritannia

Suezkrigen i 1956

Nasser sa nei til et militært samarbeid med Storbritannia, USA og andre arabiske land i *Bagdadpakten*. I området ved Suezkanalen hadde britene det som da var verdens største militærbase, med rundt 80 000 soldater stasjonert. Mange egyptere var skeptiske til britenes hensikter i Egypt.

Egypt trengte våpen for å beskytte den urolige grensen mot Israel. Men fordi landet sa nei til Bagdadpakten, fikk de ikke kjøpe våpen av vestlige land. I stedet inngikk Nasser en stor avtale om våpenkjøp fra Tsjekkoslovakia, som ble støttet av Sovjetunionen. Forbindelsene med øst-blokklandene gjorde at landene i vest ble stadig mer skeptiske til Nassers regime.

Nasser-regimet hadde et storslått prosjekt: byggingen av Aswan-dammen, en enorm, kunstig innsjø i Nilen. Aswan-dammen skulle gi ny, dyrkbar jord, og vannkraften skulle forsyne hele landet med strøm. Prislappen på prosjektet var imidlertid minst 1 milliard dollar, og Egypt var avhengig av støtte fra USA og

Suezkanalen, Egypt. Hvert år passerer over 20 000 fartøyer gjennom den 163 km. lange kanalen.

- • **nasjonalisere:** gjøre til statseidendom

Storbritannia for å finansiere dammen. Da USA plutselig trakk tilbake finansieringen, bestemte Nasser seg for å demonstrere kraftig hva han syntes om stormaktenes oppførsel. I en velregissert aksjon *nasjonaliserte* Egypt Suezkanalen, som var eid av et fransk-britisk selskap.

Nasjonaliseringen av Suezkanalen var lovlig etter internasjonal rett, men britiske og franske myndigheter reagerte kraftig. I hemmelighet sluttet de en avtale med Israel om at de skulle gå til krig mot Egypt. Målet for krigen var å sikre Nassers fall og at en mindre egenrådige president fikk makten. Den hemmelige planen mislyktes. Ingen trodde på britiske og franske forsikringer om at de gikk inn i Suezkrigen for å sikre fred mellom Egypt og Israel.

Egypt stengte Suezkanalen for oljeleveranser, og britisk økonomi hadde ennå ikke styrket seg nok etter andre verdenskrig til å finansiere krigføring. Etter bare ni dager måtte styrkene trekke seg tilbake med halen mellom beina.

Suezkrigen viste at Storbritannia fremdeles forsøkte å være en stormakt som forsvarte sine interesser i Midtøsten – men den tiden var forbi for den gamle britiske kjempen. Krigen utløste en politisk krise. Allmennheten var sjokkert over at den politiske ledelsen hadde gått over hodet på dem for å starte en krig i hemmelighet.

En felles arabisk nasjon?

Nasser var den store seierherren etter Suezkrigen i 1956. Han ble et symbol på mot i den arabiske verden fordi han hadde stått opp mot de gamle imperialistiske stormaktene og Israel.

Nasser brukte radio for å spre sitt politiske budskap. Det var viktig fordi svært mange var analfabeter. Nassers taler og nasjonalistiske sanger ble sendt over hele den arabiske verden. Den egyptiske presidenten var så populær blant folk i Syria at politikerne der henvendte seg til ham for å foreslå en union mellom landene. Den felles-arabiske republikk ble opprettet i 1958. Tanken var at flere arabiske land ville slutte seg til, men slik gikk det ikke. Syrerne ble misfornøyde med at de fikk for lite makt i unionen, og unionen ble snart oppløst.

Israel og forholdet til araberstatene

Staten Israel hadde hatt en blodig fødsel, og hele tiden etter 1948 følte israelerne seg omringet av fiender. Selv i de fredeligste periodene kom det ofte til mindre sammenstøt med de arabiske nabolandene. Nabolandene fryktet at Israel ville forsøke å erobre større områder. De arabiske lederne overgikk hverandre i å fordømme og true Israel. Mye av truslene var tom propaganda for å styrke egen popularitet, men Israel tok truslene på alvor.

Frykten for nabolandene satte sitt preg på det israelske samfunnet. Landets første statsminister, David Ben-Gurion, mente at Israel bare kunne overleve hvis det ble en «nasjon av soldater». Israelere hadde lang verneplikt, to år for kvinner og tre år for menn. Prinsippet i utenrikspolitikken var at de arabiske nabolandene aldri skulle glemme at Israel var militært overlegent. Aggresjon skulle møtes med rask og kraftig gjengjeldelse.

Seksdagerskrigen i 1967

I mai 1967 rapporterte etterretningskilder om at Israel så ut til å skulle foreta en stor militæroperasjon mot den syriske grensen. I ettertid har det vist seg at rapporten var feilaktig, men de arabiske lederne trodde på den. Nasser var igjen opptatt av å vise seg som den sterkeste arabiske lederen og sørget for troppeforflytninger mot

Nedenfor følger omtaler av ulike konflikter. Forsøk mens du leser, å notere svar på følgende spørsmål: **1** Hvem var involvert i krigen? **2** Hvorfor startet krigen? **3** Hva ble følgene av krigen?

den israelske grensen. Egypt fikk støtte av Jordan og Syria. Antakelig ønsket ikke Nasser krig. Han gamblet med at supermaktene Sovjetunionen og USA ville sørge for å roe ned stemningen. Men Israel ventet ikke. Ved hjelp av sin overlegne luftstyrke bombet Israel militære flybaser og ødela flyvåpnene til Egypt, Jordan og Syria før landene rakk å reagere. Krigen var over etter bare seks dager i juni.

Den korte krigen fikk store konsekvenser. Tusenvis av soldater fra Egypt, Jordan og Syria mistet livet, og militærstyrkene lå fullstendig nede etter bombingene. Krigen førte også til et stort flyktningproblem. Hundretusener flyktninger strømmet inn i Jordan. Israel erobret Sinaihalvøya og Gazastripen fra Egypt, Vestbredden, Jerusalem og Betlehem fra Jordan og Golanhøydene fra Syria. Israel okkuperte nå områder der det bodde rundt 1,5 millioner arabere.

Yom Kippur-krigen og fredsavtalen

Seksdagerskrigen førte til at Israel ble oppfattet som uovervinnelig, både innad og utad. For de arabiske statene var krigen en ydmykende fiasko og førte til mindre oppslutning om arabisk nasjonalisme. At krigen tok slutt, betydde heller ikke virkelig fred. Luftangrepene fortsatte, og israelsk flyvåpen traff mål langt inne i Egypt.

Nasser døde i 1970. Etterfølgeren, Anwar Sadat, hadde også vært med i kuppet da De frie offiserer tok makten i Egypt. Sadat skjønnte at Egypt desperat trengte fred. Turistnæringen led, og utenlandske forretningsfolk ville ikke investere i Egypt så lenge konflikten med Israel varte. De økonomiske problemene ledet til sosial uro som også truet Sadats egen maktposisjon. Problemet var at Israel på sin side ikke hadde så stort behov for fred.

I den fastlåste situasjonen valgte Sadat å bruke krig som et diplomatisk virkemiddel for å få bevegelse mellom partene. I oktober 1973 gikk Egypt og Syria til angrep på Israel samtidig. Fordi angrepet kom under den jødiske høytiden Yom Kippur, var det israelske forsvaret uforberedt. I krigen som fulgte, mottok Israel enorme mengder våpen fra USA, mens Egypt og Syria fikk forsyninger fra Sovjetunionen. Våpenforsyningene førte til høyere dødstall. Etter initiativ fra FN ble det våpenhvile etter tre uker. De arabiske landene økte presset i konflikten ved å innføre oljeboikott. Boikotten gjorde at USA og andre land ivret for å få i stand en fredsavtale. Israel og Egypt underskrev Camp David-avtalen i 1978.

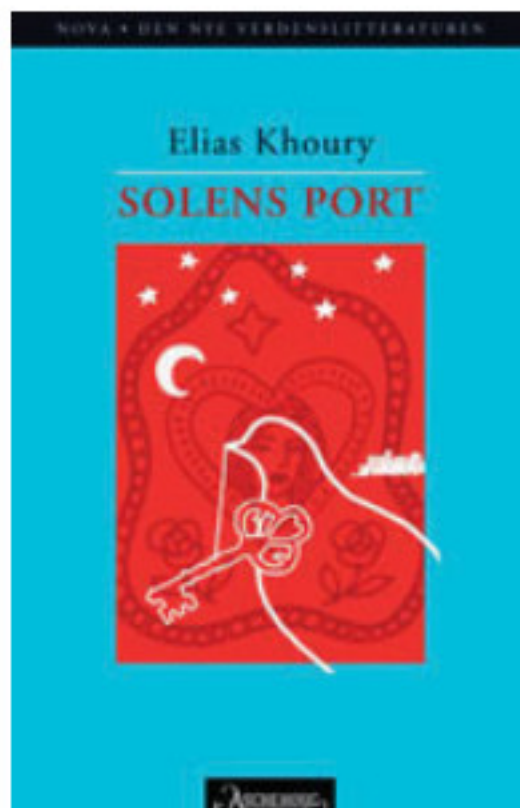
Araberstatene brøt alt samarbeid med Egypt i protest mot fredsavtalen med Israel. Avtalen gjorde også president Sadat upopulær i Egypt. Han ble drept av en islamistisk gruppe i et attentat. Etterfølgeren Husni Mubarak klarte å legge lokk på alt opprør og holde seg ved makten til han ble styrtet i «den arabiske våren» i 2011 (se side 529).

Israelerne foretrekker å kalle krigen som fant sted mellom 5. og 11. juni 1967, for «seksdagerskrigen». Det navnet har også vært mest brukt i norsk. Araberne og en del forskere bruker «junikrigen» fordi de ikke vil fokusere på at krigen varte så kort tid.

Mange forskere peker på seksdagerskrigen som en årsak til at religionen fikk en viktigere rolle i Midtøsten igjen. På hvilken måte kan krigen ha hatt slik betydning?

Avskjed. Israelske soldater på vei til Yom Kippur-krigen 1973.

Palestinerne: livet som flyktninger og okkuperte

« Vet du hvor du er nå, min gode mann? Du innbiller deg at du er på sykehuset, men du tar feil. Dette er ikke et sykehus, men alt her er ikke hva det er, det bare ligner. Vi sier hus, men vi bor ikke i hus, vi bor i noe som ligner. Vi sier Beirut, men vi er ikke i Beirut, vi er et sted som ligner. Og jeg sier doktor, men jeg er ikke noen doktor, bare noe som ligner. Ja selv flyktningleiren, vi sier flyktningleiren Shatila, men etter krigen i leirene ligger åtti prosent av husene i Shatila i ruiner. Dette er ikke lenger en flyktningleir, men noe som ligner. Til slutt blir man lei disse liksomtingene.

Fra Elias Khoury: *Solens port*, 2001

Opprettelsen av Israel førte til et omfattende antall palestinere på flukt. I 1950 tok nesten én million palestinere hjelp fra FN. Etter seksdagerskrigen i 1967 økte antallet palestinske flyktninger til 1,3 millioner. Flyktingene levde i leirer i Jordan, Libanon og Syria og på Gazastripen. De første flyktingene, som kom i 1948, hadde håpet å vende raskt tilbake. Men livet som flyktning skulle komme til å bli permanent for mange av dem. Israelske myndigheter sørget for å plassere nyankomne jødiske immigranter i de forlatte palestinske husene. Den norske utenriksreporteren Fredrik Græsvik skrev i 2008 om palestinske flyktninger som ennå – seksti år etter – viste ham husnøkler. De håpet fremdeles på å vende tilbake til hjemmene sine. Men i 2008 hadde det allerede bodd israelske familier i husene i en årrekke, kanskje i tre generasjoner.

I begynnelsen besto flyktningleirene av enkle telt og brakker. Etter som årene gikk, ble teltene byttet ut med hus i betong, skoler og butikker. Men leirene ble ikke vanlige bysamfunn. Det var steder der hele befolkningen var avhengig av internasjonal nødhjelp, der det ikke fantes jobber, frihet eller framtid. Palestinerne ble ikke integrert i landene der leirene lå. I Egypt og Libanon fikk ikke palestinske flyktninger bevege seg fritt eller ta arbeid. Flere av landene forbød palestinere å danne organisasjoner.

Hvorfor ble palestinere behandlet slik av sine arabiske vertsnasjoner? De arabiske landene hadde ikke økonomiske ressurser til integrering. Stor arbeidsløshet gjorde at de lukket arbeidsmarkedet for flyktingene. Dessuten utgjorde palestinere et sikkerhetsproblem. Hvis palestinere fikk mulighet til å organisere seg, ville det utsette vertsnasjonen for militær gjengjeldelse fra Israels side.

Alle palestinere var ikke flyktninger. Etter seksdagerskrigen levde mange under israelsk okkupasjon på Vestbredden og Gazastripen. I begynnelsen så den israelske ledelsen for seg at disse områdene skulle gis i bytte med fredsavtaler med de arabiske landene. Men etter hvert fikk israelske nybyggere bosette seg i områdene. Nybyggerne kom ofte i konflikt med sine palestinske naboer. Mange av dem så på det som en religiøs plikt å bosette seg her for å erobre områdene for jødene. For israelske myndigheter var bosettingene et middel for å gjøre områdene israelske og styrke kontrollen.

I årene mellom 1948 og 1967 hadde palestinere først og fremst håpet på hjelp fra arabiske ledere. Men nederlaget i seksdagerskrigen gjorde at flere palestinere innså at de måtte gjøre noe selv.

Yasir Arafat og Al-Fatah overtar PLO

Etter seksdagerskrigen ble mange mindre geriljaorganisasjoner aktive på Gazastripen og i Jordan. En av dem var Al-Fatah, ledet av Yasir Arafat. Arafat ble også valgt til formann i Palestine Liberation Organization (PLO). PLO var en paraplyorganisasjon, en sammenslutning av flere uavhengige palestinske grupper. Med Arafat i spissen fikk PLO en viktig internasjonal rolle. De nye lederne i PLO viet hele sitt liv til kampen for Palestina, og organisasjonen klarte å sette palestinerne sak på dagsorden igjen.

I 1970-årene var det mange palestinske terroraksjoner som rammet uskyldige, både israelere og andre, blant annet flykapringer. Palestinerne var ikke samkjørte som gruppe, og noen støttet terrorismen, andre ikke. En av de verste hendelsene kom under OL i München i 1972, der elleve israelske idrettsutøvere ble tatt til fange og drept.

Palestinerne oppnådde lite ved sine terroraksjoner, annet enn å skape frykt. Israel ble ikke svekket. I verdens øyne sto palestinerne i fare for å miste sympati for sin sak på grunn av terrorismen.

Intifadaen og dannelsen av Hamas

Palestinerne på Vestbredden og Gazastripen merket den israelske okkupasjonen på kroppen hver dag. De måtte bære egne identifikasjonspapirer og gjennomgå sikkerhetskontroller. Lokalsamfunnene opplevde stadige arrestasjoner og politivold. Det palestinske opprøret – intifadaen – brøt spontant ut i 1987. Palestinerne engasjerte seg ved massedemonstrasjoner, streiker og boikott av israelske varer. Ved massedemonstrasjonene ble det kastet stein. Opprinnelig forbød palestinerne selv bruk av skytevåpen eller kniver. Men etter hvert som intifadaen varte i flere år, ble den mer voldelig. Volden rammet ikke bare israelere, men også palestinere som ble mistenkt for forræderi.

Kvinner spilte en viktig rolle i flere av de palestinske terrororganisasjonene som sto bak flykapringer i 1970-årene.

Spesielt i perioder med store konflikter er synet på hva som egentlig skjedde, omdiskutert. Hvilke ulike syn tror du kan prege perioden du nå arbeider med?

- ● **intifada:** «å riste av», arabisk uttrykk for opprør eller motstand

- • **sekulær:** ikke-religiøs, verdslig

Under intifadaen ble det dannet en ny organisasjon som skulle få stor betydning: Hamas. Hamas var en undergruppe av Det muslimske brorskap i Egypt. Mens Al-Fatah og PLO var en sekulær organisasjon, kjempet Hamas for at Palestina skulle bli en stat som bygde på islamske verdier. Med årene hadde Al-Fatah og PLO åpnet for en tostatsløsning på konflikten. Det ville si at de anerkjente at staten Israel skulle få eksistere, ved siden av at de ønsket sin egen stat. Hamas var mer kompromissløse. De så Palestina som en helhet og krevde hele området som en palestinsk stat.

For mange palestinere hadde Hamas mer troverdighet enn PLO. Hamas drev sosialt arbeid og hjalp fattige. Hamas-lederne levde selv i de okkuperte områdene i Gaza og på Vestbredden, mens den øverste PLO-ledelsen, med Arafat i spissen, bodde i eksil i Tunis.

Hva: Borgerkrigen i Libanon

Hvem: Religiøse grupper i Libanon og innblanding fra nabolandene

Når: 1975–1990

Libanon ble opprettet i 1944. Grunnloven fordelte maktposisjonene i staten mellom de religiøse gruppene – kristne, sunnimuslimer, sjiamuslimer og drusere. Systemet gjorde at libaneserne ikke klarte å danne noen felles nasjonal identitet.

I 1975 brøt borgerkrigen ut for fullt. Den grunnleggende årsaken til krigen var at styrkeforholdet mellom de religiøse gruppene var endret. Den fattige sjiabefolkningen var i flertall, men fortsatte å være underrepresentert i statsstyret. Hver gruppe dannet sin hær, og alle sloss mot alle. Situasjonen ble utnyttet av nabolandene Syria og Israel.

I 1982 invaderte Israel den sørlige delen av Libanon for å ødelegge PLO-baser i landet. På ordre fra den israelske statsministeren Menachem Begin og forsvarsminister Ariel

Sharon ble libanesiske kristne militsmenn sluppet inn i leirene Sabra og Shatila. Militsmennene drepte alle de fant, over tusen forsvarsløse menn, kvinner og barn. Bulldosere ble tatt i bruk for å jevne leirene med jorda – noen av husene med livredde mennesker inni. Grusomhetene vekket avsky og store demonstrasjoner i Israel, og de politisk ansvarlige ble tvunget til å trekke seg.

Borgerkrigen varte fram til en fredsavtale i 1990. Krigen førte til store lidelser – hundretusenvise av drepte, enda flere varig sårede og mange som levde i eksil. Minnene om urettferdighetene og brutaliteten under borgerkrigen gjorde det vanskelig for folkegruppene å finne sammen selv etter at det hadde blitt fred. Mange norske FN-soldater tjenestegjorde i Libanon under borgerkrigen.

Fra krigen i Libanon, januar 1976. En palestinsk kvinne ber en soldat fra den kristne militsen om beskyttelse.

Iran og Irak

Iran: religiøs revolusjon

Det er vanlig å regne Iran som et av landene i Midtøsten. Men landet skiller seg ut fordi det er persisk, ikke arabisk. De fleste iranere er dessuten sjiamuslimer, mens trosretningen sunni-islam er mest utbredt ellers i den muslimske verden.

Iran var en av de viktigste allierte for USA i begynnelsen av 1970-årene. Landet ble styrt av sjahen Muhammed Reza Pahlavi. Sjahen ledet en ettpartistat som forsøkte å redusere den posisjonen islam hadde i dagliglivet. Blant annet forsøkte han å bytte ut den islamske kalenderen. Slike tiltak vakte motstand. Enda verre for regimets popularitet var den økonomiske urettferdigheten i samfunnet. Iran hadde hatt store oljeinntekter, men inntektene var ulikt fordelt. Regimet klarte ikke å føre en økonomisk politikk som fikk bukt med fattigdommen. Mange iranere var også skeptiske til det nære forholdet til USA.

Religiøse ledere ble sjahens fremste kritikere. I spissen sto ayatolla Ruhollah Khomeini (1902–1989). Khomeini ble arrestert og sendt i eksil. Han fortsatte å kritisere sjahen og USA i taler som ble tatt opp på kassetter og video og spredt i Iran. Khomeini mente at Iran måtte bli en islamsk stat, bygd på Koranen. Staten skulle ledes av religiøse menn som kjente de islamske lovene.

Revolusjonen i 1978–1979 skyldtes til dels den mislykkede økonomiske politikken til sjahen. Mange unge var arbeidsløse, og de var lydhøre for det revolusjonære budskapet fra Khomeini og andre. Da demonstrasjoner brøt ut, ble det slått ned med brutale midler – og det førte til at stadig flere vendte ryggen til regimet. Det var ikke bare religiøse som gikk imot sjahen. Også sosialister og kommunister deltok i opprøret. På den største demonstrasjonen deltok to millioner mennesker i Teheran. Under et så massivt press forlot sjahen landet. Omformingen av det iranske samfunnet kunne begynne.

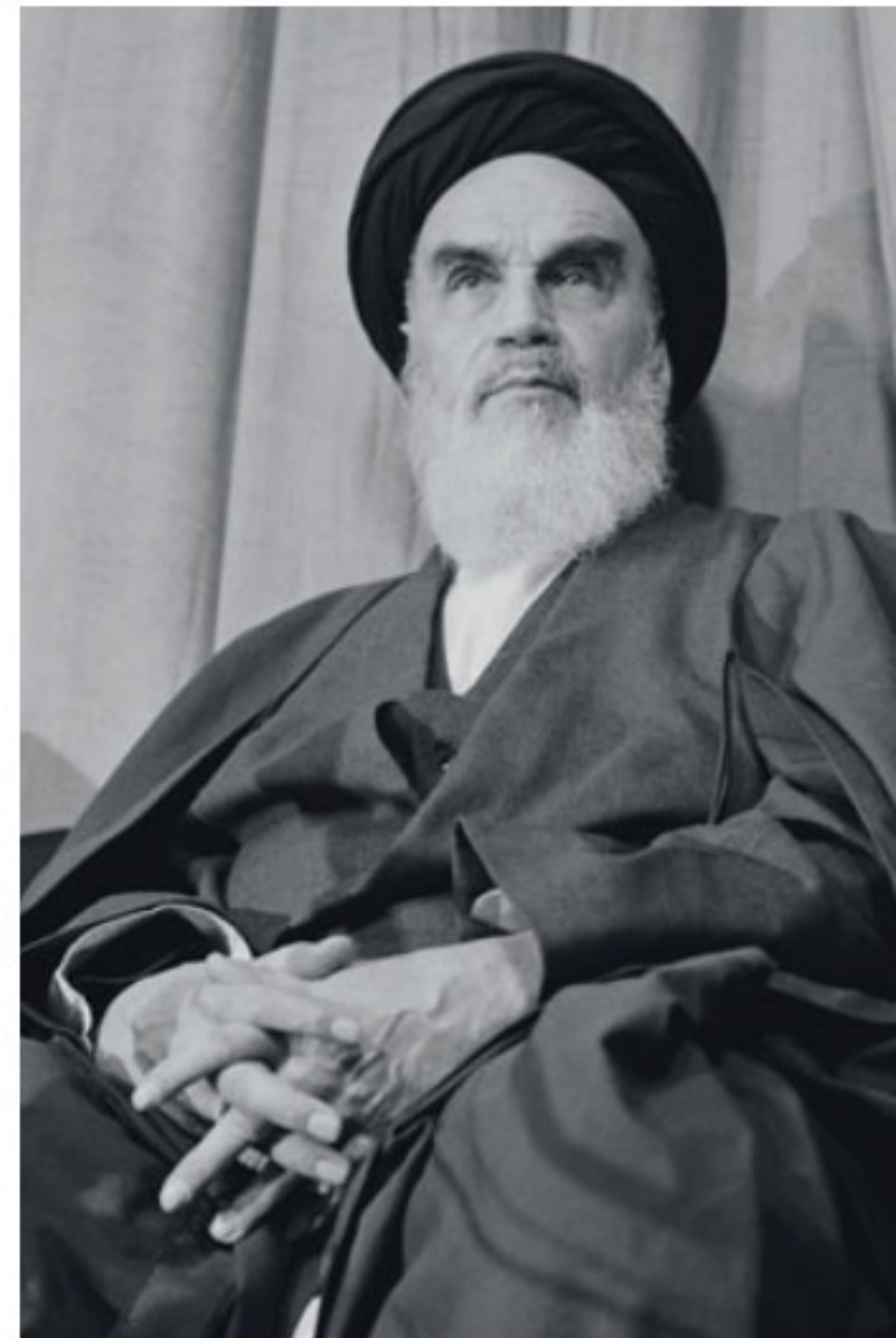
I det nye lovverket fikk alle voksne iranere – også kvinner – stemmerett. De kunne velge president og parlament. Men de viktigste maktposisjonene – et religiøst vokterråd – ble ikke fordelt ved valg. Den aller høyeste stillingen var den rettslærde, som skulle ha overoppsyn med staten, slik at det ikke ble vedtatt noe som var i strid med islam. Khomeini var den rettslærde fram til sin død. Alle iranske universiteter og høyskoler ble stengt for å bli islamisert. Pensum og lærebøker ble forandret. Mange studenter ble utvist. I løpet av et par år sank andelen kvinnelige studenter fra 40 til 10 prosent. Det ble innført strenge regler for kvinners klesdrakt. Kvinner mistet retten til skilsmisse og fikk ikke studere jus eller medisin eller ta ingeniørutdanning. Samfunnet skulle «renses», og det ble slått hardt ned på narkotikahandel, prostitusjon – og musikk og dans på offentlige plasser.

Lederne ellers i Midtøsten fryktet at den iranske revolusjonen kunne smitte befolkningen i deres land. I den langvarige krigen mellom nabolandene Iran og Irak støttet de fleste landene derfor Irak. Irak fikk også støtte av USA.

Krigen mellom Iran og Irak

Det hadde lenge vært mistillit mellom det persiske Iran og det arabiske Irak. President Saddam Hussein i Irak følte seg truet av revolusjonen i Iran. Khomeini kalte Hussein og hans sekulære regime gudløst. Han oppfordret sjiamuslimene i

Hva vet du om Iran og Irak fra tidligere? Lag en stikkordliste over hva du forbinder med landene, og sjekk ut underveis i lesingen om stikkordene dine stemmer.

Ayatollah Ruhollah Khomeini
(1902–1989)

Ei lita jente drept av gassangrep i Halabja i 1988. Etter Saddam Husseins fall i 2003 ble søke-lyset igjen satt på gassangrepet. Husseins fetter Ali Hassan al Majid («Kjemiske Ali») ble dømt til døden, blant annet for dette angrepet, i 2010.

Irak til å gjøre opprør mot Hussein og tillot kurderne i nord, som kjempet for en egen stat, å bevege seg fritt over grensen. Hussein reagerte med å sende tropper inn i Iran i 1980. Det skulle være en kortvarig militæroperasjon. I stedet ble det en lang og uforsonlig krig som tok hundretusenvise av liv og kostet mange milliarder dollar. Irak ble overrasket over den patriotiske kampviljen iranerne viste, og måtte ta opp store lån fra Kuwait og Saudi-Arabia.

Et særlig grusomt trekk ved krigføringen var bruken av kjemiske våpen. Våren 1988 tok iranerne den kurdiske byen Halabja i Nord-Irak. Irakiske styrker svarte med å bombe byen med giftgass. Minst 5000 sivile liv gikk tapt. Redselen for kjemiske våpen gjorde Iran villig til å akseptere en våpenhvile med Irak i 1988. Ingen av partene hadde oppnådd noe med krigføringen.

Kurderne – et folk uten stat

Kurderne er den fjerde største folkegruppa i Midtøsten og teller mellom 25 og 30 millioner mennesker. Flertallet er sunnimuslimer, men det finnes også mange kurdiske sjiamuslimer, andre islamske retninger og kurdiske jøder. Folkegruppa har aldri hatt sin egen stat. Området Kurdistan strekker seg over deler av Irak, Iran, Tyrkia, Syria og Armenia. Fordi området har gode vannressurser og er rikt på olje, er det et viktig område for alle landene som kontrollerer det.

Se hele kartet side 497

Irak under Saddam Hussein

Den utmattende krigen mot Iran førte til store problemer for Irak. Før krigen hadde regimet brukt store deler av de gode oljeinntektene til å bedre levekårene til de fleste irakere. Regimet hadde sørget for gratis helsetjenester og billige matvarer. Kvinnene hadde fått bedre muligheter til å studere og delta i arbeidslivet. Det ble også gjort mye for å utrydde analfabetismen. Forbedringen i levevilkår gjorde at mange irakere aksepterte regimet, til tross for at det var undertrykkende og udemokratisk. Krigen mot Iran forandret dette. Det store antallet drepte, ødeleggelsene og brutaliteten i krigføringen gjorde folk fiendtlig innstilt mot systemet de levde under. Regimet satset på å kvele all motstand for å beholde makten. Det irakiske samfunnet ble styrt ved hjelp av frykt.

De økonomiske problemene var enorme. Industri, veier og havneanlegg lå i ruiner og måtte bygges opp. Irak hadde mistet store oljeinntekter så lenge krigen varte, fordi oljeanlegg og oljeledninger hadde blitt ødelagt. Myndighetene fortsatte å prioritere opprustning framfor gjenoppbygging. Landet hadde lånt milliarder av dollar for å føre krig. Halvparten av gjelda skyldte de til andre stater ved Persiabukta, blant annet Kuwait.

Iraks økonomiske problemer kom også av nedgang i oljeprisene. Oljeprisen var lav fordi noen land produserte langt mer olje enn landene i OPEC hadde blitt enige om. Kuwait var et av landene som brøt avtalene. Kuwait hadde investert i oljeraffinerier og tusenvis av bensinstasjoner i Europa (Q8-stasjonene). Jo mer råolje kuwaiterne eksporterte til raffineriene i vest, desto mer tjente de. Irak, som var en ren råvareprodusent, var derimot avhengig av at det ble produsert lite råolje, slik at prisen ble høy.

Nabolandene Irak og Kuwait var også uenige om grensene. Irak hadde ikke tilgang til Persiabukta.

Å annektere Kuwait ville løse mange problemer for Saddam Hussein. Irak ville ikke trenge å betale tilbake den enorme gjelda til Kuwait, de ville få tilgang til gode havner, og rikdommene Kuwait hadde, kunne brukes til gjenoppbygging og opprustning. Til sammen ville Irak og Kuwait bli en mektig oljegigant med kontroll på over 20 prosent av verdens oljeproduksjon.

Da irakiske styrker annekterte Kuwait i august 1990, trodde de ikke de ville få mye motstand fra verdenssamfunnet. USA hadde vært en støttespiller for Irak. Men nå var det USA som ledet an i fordømmelsen av landet. Offisielt fokuserte den amerikanske presidenten George Bush (den eldre) på at Saddam Hussein var en hensynsløs diktator. Hovedårsaken til amerikanernes engasjement var imidlertid kontrollen over oljeresursene. Den vestlige verden var avhengig av stabilitet i Midtøsten og at landene var villige til å selge dem billig olje.

Persondyrkelse: Regimet forsøkte å framstille Saddam Hussein som en nasjonal helt under krigen med Iran. Noen irakere spøkte med at det fantes 28 millioner innbyggere i Irak – 14 millioner mennesker og 14 millioner statuer av Saddam Hussein.

«TV-krigen»

Er det uproblematisk med «direkteoverførte kriger»? Hvilke farer kan det være at medie-dekningen er så total, og hvilke fordeler mener du finnes med dekningen?

Golfkrigen i 1991

« I flere dager satt jeg hypnotisert foran fjernsynets minutt-for-minutt-reportasjer fra Bagdad, Tel Aviv, Riyad og Washington – alle stedene elektronisk vevet sammen på skjermen, meldingene like momentane som tiden det tar lyd- og lysbølger å reise fra Midtøsten, gjennom luften til CNN i Atlanta og videre via Jancos parabol og kabelnettverk til min egen stue. Fra Al Rashid Hotel fikk hele verden vite samtidig som Bagdads innbyggere at bombingene var begynt. Man hørte sirenene brøle i Dhahran mens soldatene og byens befolkning søkte dekning. Man ble t.o.m. tatt med på selve tuppen av en raketts stridshode. Nærmere fronten kommer ikke engang de militære.

George Morgenstern: «Forestillingen om krigen», i Aftenposten 15.2.1991

Golfkrigen i 1991, som fikk navnet Operation Desert Storm, kunne følges på nært hold med CNNs kontinuerlige dekning. Reportere var med soldatene ved fronten og rapporterte direkte til en hel verden minutt for minutt. Det var nesten som en var ved fronten selv, noe Morgensterns utsagn tydelig viser. Men hva var bakgrunnen for krigen?

Sikkerhetsrådet i FN vedtok resolusjoner om handelsboikott av Irak. Sikkerhetsrådet forlangte også at Irak trakk seg ut av Kuwait. Flere arabiske land forsøkte å mekle for å få en fredelig løsning, men Irak nektet å trekke seg ut. I januar 1991 gikk en stor internasjonal styrke til angrep på Irak. Hele 34 ulike land var med, men to tredjedeler av soldatene var amerikanske.

De arabiske landene var splittet i synet på militæroperasjonen, selv om de fleste statene endte opp med å støtte alliansen. Palestinernes organisasjon PLO gikk ut

med støtte til Saddam Hussein. I propagandaen talte Saddam Hussein palestineres sak, og Irak avfyrt Scud-raketter mot sivile byer i Israel. Saddam Hussein hadde en kynisk hensikt med å ta rollen som palestineres talsmann: Han ønsket å få arabiske land til å svikte alliansen med amerikanerne. Mange arabere så Saddam Hussein som en modig leder fordi han torde å stå opp imot USA og Israel. For dem var det hyklersk at vestlige land engasjerte seg så mye for å frigjøre oljerike Kuwait, samtidig som de ikke brydde seg om Israels behandling av palestinerne.

Krigen ble kort. Irak var forsvarsløst overfor den massive bombingene, der også mange sivile menneskeliv gikk tapt. Bakkeinvasjonen tvang de irakiske styrkene på retrett etter rundt tre døgn med kamper. Det ble våpenhvile etter 12 dager med krigføring.

Konsekvensene av den første Golfkrigen

Saddam Hussein satt fremdeles med makten i Irak. Men etter nederlaget i krigen brøt det ut opprør blant sjiamuslimer i sør og kurdere i nord. Sjiamuslimenes opprør var spontant og lite planlagt. Den irakiske hæren klarte å slå ned opprøret raskt og brutalt. Det kurdiske opprøret fikk voldsomme konsekvenser. Kanskje så mange som to millioner kurdere ble drevet på flukt. Mange kurdere var livredde for regimet etter gassangrepet på Halabja i 1988. Flukten endte i en tragedie der titusenvise av flyktninger, spesielt barn og eldre, døde av kulde og sykdom i de ugjestmilde fjellområdene på grensen mot Tyrkia og Iran.

Etter krigen sendte FN våpeninspektører som skulle undersøke om Irak hadde masseødeleggende våpen. De irakiske myndighetene hindret stadig inspektørene i å gjøre jobben sin, og landet ble straffet med handelsblokade. De økonomiske sanksjonene var omdiskuterte. Rapporter viste at sanksjonene førte til store lidelser for sivilbefolkningen. Barnedødeligheten ble mangedoblet. Et av problemene var at Irak ble nektet å kjøpe klor, fordi det kunne bli brukt til kjemisk krigføring. Men uten kloring ble drikkevannet i mange irakiske byer helseskadelig. Den irakiske eliten, blant annet Saddam Husseins familie, tjente samtidig gode penger på å smugle olje ut av landet og levde et liv i luksus.

Økologisk krigføring: Himmelen over Kuwait ble helt svart da irakiske styrker satte 700 oljebrønner i brann. Olje ble også sluppet ut i havet. [Hvorfor gjorde de irakiske styrkene det, tror du?](#)

Lange linjer

Religiøse og økonomiske endringer i Midtøsten
fra 1970-årene fram til i dag

Økonomi og styresett på den arabiske halvøya

Oljeressursene forvandlet statene på den arabiske halvøya fra fattige, isolerte land til søkkrike samfunn som spiller en sentral rolle i den globale verdensøkonomien.

Landene ble styrt av konservative kongefamilier som hadde klart å skaffe seg kontroll over oljen. Innbyggerne opplevde store økonomiske forbedringer, men fikk ingen politiske rettigheter. I Saudi-Arabia blir alle beslutninger tatt av kongefamilien, uten at vanlige folk får innsyn i prosessen. Saudi-Arabia er et strengt religiøst monarki, der kongefamilien forsvaret makten med at de er beskyttede av islam.

På 2000-tallet vokste bankvesenet, finansnæringen og turismen til stadig nye høyder i statene ved Persiabukta. Men bak skyskraperne som reiste seg i glitrende byer som Dubai og Abu Dhabi, fantes det voksende problemer:

Landene har så få innbyggere at de er avhengige av utenlandsk arbeidskraft. Menneskerettighetsorganisasjoner har stadig rapportert om dårlig behandling av immigranter.

De fleste statene blir fortsatt styrt av eneveldige kongefamilier. Landene har en velutdannet befolkning og stadig mindre sensur, og mange eksperter tror at det vil føre til krav om flere demokratiske reformer.

På grunn av det lave folketallet har landene hatt problemer med å bygge opp et militært forsvar. De har derfor følt seg tvunget til å samarbeide tett med USA. Samarbeidet med USA er upopulært blant store deler av befolkningen og kan gi uro. ■

Hvordan er de sosiale og politiske rettighetene for innbyggere og immigranter i statene på den arabiske halvøya?

Hvordan har «den arabiske våren» kommet til uttrykk i statene ved Persiabukta (se også side 529)?

Oljeøkonomien gir innflytelse

Allerede fra 1920- og 1930-årene drev vestlige selskaper oljeutvinning i Midtøsten. Oljeutvinning var både dyrt og vanskelig, så de lokale myndighetene godtok at selskapene bare betalte små beløp for oljen de tok opp.

Etter andre verdenskrig ble olje mer og mer brukt i industrien og som drivstoff. Olje ble sett på som et rimelig alternativ til kull. Nå som investeringene var gjort og oljeinstallasjonene var på plass, tjente de vestlige selskapene fantastiske summer.

Landene i Midtøsten begynte å bli misfornøyde med at vestlige selskaper hadde kontrollen over oljeressursene

på deres områder. I 1960 dannet Saudi-Arabia, Iran, Irak og Kuwait organisasjonen OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries) sammen med Venezuela i Sør-Amerika. Hensikten var å få kontroll over oljeprisene og å presse oljeselskapene til å betale større andeler til landene der oljeressursene fantes.

OPEC-landene skjønte at kontrollen over oljen kunne brukes som et politisk pressmiddel for å skaffe seg mer innflytelse i verdenssamfunnet. Under Yom Kippur-krigen i 1973 (se side 505) mellom araberlandene og Israel gikk USA inn med store beløp og våpen til Israel.

De arabiske oljeprodusentene reagerte med boikott av all last av olje til USA og Nederland. I løpet av det neste halvåret var prisene på olje blitt flerdoblet. Oljen måtte rasjoneres, og verden sto overfor en økonomisk krise.

Oljekrisen tvang FN, USA og Sovjetunionen til å gå sammen om å få i stand fredsavtaler mellom partene i Yom Kippur-krigen. Krisen viste hvor avhengig verden hadde blitt av oljen fra Midtøsten. Oljeprodusentene måtte bli tatt på alvor. ■

Religion

I 1950- og 1960-årene hadde sekulære ideologier som nasjonalisme, arabisk sosialisme og baathisme størst innflytelse over statsadministrasjonen i de arabiske landene. Vestlige verdier, institusjoner og teknologi ble sett på som overlegent. Land som Tyrkia, Iran, Irak, Syria og Egypt fikk sekulære lover.

Fra 1970-årene har islam fått en større plass i samfunnslivet. På landsbygda og i lavere sosiale lag i byene har religionen vært viktig hele tiden. Det nye er at religion spiller en viktigere rolle for den velutdannede middelklassen og eli-

tens liv. Flere mennesker bruker religiøs klesdrakt og følger religiøse tradisjoner – for eksempel hijab for kvinner og skjegg for menn. Mange går oftere i moskeen, leser religiøse bøker og ser religiøse TV-programmer.

Religiøs tro og symboler har fått innpass også i politikken, både av opposisjonelle og makthaverne. I flere land er det reist krav om sharia-lover. Flertallet av de islamistiske bevegelsene vil forandre samfunnet med lovlige midler, men det har også oppstått ekstreme, militante grupper som vil bruke terror for å nå sine mål. Religiøse tenkere protesterer også imot ideen om at et samfunn

må være «vestlig» og sekulært for å være moderne. De ønsker å utvikle sine egne samfunnsformer, der islam har en sentral plass. ■

Hvilken rolle har religionen spilt for politisk protest i Iran, Syria og Egypt?

Hva kjennetegner de palestinske gruppene Hamas og Islamsk Jihad, Hizbollah i Libanon og al-Qaida? Hva slags ideologi står grupperingene for? Hvordan begrunner de bruk av terror?

Hva forbinder du med en «moderne» stat? Hvilken plass kan religion ha i et «moderne» samfunn?

Hvem bestemmer hva som er «moderne»?

Beirut 1970. Ny og gammel tid møtes.

Irans president Ahmadinejad på besøk på atomkraftverk. Iran er rikt på mineraler, blant annet uran. Satsningen på atomkraft har bidratt til det anspente forholdet til USA

Fredsforøk og ny vold

Osloprosessen – mulig fred?

I 1990-årene sørget Oslo-prosessen for at mange for første gang våget å håpe på fred. Den første avtalen, Oslo I, kom i stand etter hemmelige samtaler mellom israelske og palestinske representanter i Norge. Gjennom Oslo I oppnådde man et mer normalt forhold mellom partene – at de i det hele tatt var i stand til å snakke

Et berømt håndtrykk, 13. september 1993. Israels statsminister Yitzhak Rabin og palestineres leder Yasir Arafat markerer Oslo-avtalen i en seremoni utenfor Det hvite hus i Washington. President Bill Clinton står i midten. Rabin måtte innrømme at han som gammel soldat var litt ukomfortabel med avtalen. 25 år tidligere hadde han vært militært ansvarlig for å okkupere Vestbredden og Gazastripen! Men som han sa under seremonien: «Enough of blood and tears. Enough!» Osloprosessen er også viktig med tanke på at dette var første gang at Israel anerkjente PLO som palestineres representanter i forhandlingene.

sammen. Avtalen førte også til at Yasir Arafat kunne vende tilbake til Palestina, og at det ble opprettet selvstyre over de okkuperte områdene Vestbredden og Gaza. Avtalen innebar også fred mellom Jordan og Israel. Hva var bakgrunnen for at avtalen kunne komme i stand?

På palestinsk side hadde Yasir Arafat klart å få med seg PLO på å anerkjenne staten Israel og fordømme bruk av terror. Det var viktig for at israelerne kunne gå med på samtaler. Arafat samlet PLO om et felles mål: en tostatsløsning med Israel og Palestina som to uavhengige stater. Den palestinske staten skulle bestå av Vestbredden og Gazastripen, med Øst-Jerusalem som hovedstad. Til tross for enigheten innad, hadde PLO problemer. I den første Golfkrigen hadde de støttet Saddam Hussein og Irak. Det førte til at PLO mistet internasjonal støtte. PLO opplevde også at Hamas utfordret dem som representanter for palestinerne. Hvis de klarte å oppnå selvstyre, ville det være en triumf for PLO. Mange av lederne i PLO trakk på årene, og for dem virket møtene i Norge som en siste sjanse for å oppnå noe av målet de hadde kjempet for så lenge.

På israelsk side hadde intifadaen gjort israelere oppmerksomme på palestineres levekår. Mange israelere var trøtte av den endeløse volden. De fryktet også Hamas, som hadde bånd til islamistiske grupper ellers i Midtøsten. Israelske myndigheter foretrakk å forhandle med PLO om en løsning på konflikten for å prøve å hindre at Hamas ble mer populære.

Oslo I bestemte at palestinerne gradvis skulle få mer selvstyre. Avtalen ble sett på som et stort steg, men flere vanskelige spørsmål ble utsatt:

- Spørsmålet om Jerusalem. Palestinerne ønsket den østlige delen av byen som sin hovedstad. Israelerne ville ikke at byen skulle deles, og ville også ha byen som hovedstad.
- Spørsmålet om hva som skulle skje med israelske bosettinger i de okkuperte områdene.
- Flyktningproblemet. Som vi har sett, lever mange palestinere utenfor de okkuperte områdene. Spørsmålet om de skulle få vende tilbake, ble ikke behandlet.

Oslo II: fredsprosessen går over ende

Oslo I hadde vært en midlertidig avtale, ikke en ordentlig fredsavtale. I 1995 kom avtalen Oslo II, som skulle gi detaljer om palestinsk selvstyre. Avtalen vakte mye kritikk. I avtalen ble Vestbredden delt inn i ulike soner, og det gjorde at israelerne beholdt mye av kontrollen over området.

Oslo-prosessen møtte nå mange problemer. Palestinerne levde fortsatt under okkupasjon. Til tross for fredsforhandlingene hadde de israelske myndighetene også åpnet for mer nybygging. I det nye selvstyret tok Arafat og de andre PLO-lederne som kom fra eksil i Tunis, alle de viktige maktposisjonene. Det førte til at lokale ledere ble misfornøyde. Arafat viste seg også som en autoritær leder. Politisk motstand ble sensurert og undertrykt. Korrupsjon var utbredt. De palestinske områdene hadde også store økonomiske vansker. Israelske myndigheter hindret palestinere i å reise til israelske områder for å jobbe. Hamas hadde vært imot Oslo-prosessen hele veien, og problemene ga dem økt støtte. I 1994 og 1995 utførte Hamas flere aksjoner med palestinske selvmordsbombere inne i israelske byer.

På israelsk side hadde flertallet først vært positive til Oslo-prosessen. Men selvmordsbomberne førte til frykt. Noen religiøse grupper mente at man ved å gi bort Vestbredden ga fra seg land som Gud hadde lovt jødene. Det israelske samfunnet var dypt splittet i synet på fredsforhandlingene. I en terroraksjon drepte en israelsk nybygger palestinere i bønn i en moské i byen Hebron. Statsminister Rabin ble drept på et fredsmøte i Tel Aviv. Israelerne stemte fram politikere som gikk inn for å bryte fredsprosessen.

Hovedproblemet var mangel på tillit mellom palestinerne og israelerne. Det var også et problem for prosessen at Israel var så mye mektigere enn palestinerne. Palestinerne hadde ingenting å stille opp med når Israel brøt deler av avtalen. I 2000 møttes imidlertid partene til nye forhandlinger på initiativ fra amerikanerne. Spørsmålet om Jerusalem gjorde imidlertid at forhandlingene ikke førte fram.

Den andre intifadaen og byggingen av «sikkerhetsmuren»

I 2000 brøt den andre intifadaen ut. Den andre intifadaen var langt mer voldelig enn den første. Unge menn med løs tilknytning til islamistiske grupper som Hamas og Islamsk Jihad førte an. Steinene ble byttet ut med våpen og selvmordsbombere. Resultatet ble en ond sirkel der de israelske reaksjonene ble stadig hardere, noe som igjen ga flere selvmordsbombere. Mellom 2000 og 2003 kostet den andre intifadaen 2400 palestinere og 780 israelere livet.

Det ble tatt flere initiativ til fredsforhandlinger på begynnelsen av 2000-tallet, men volden ødela tilliten mellom partene og gjorde fredssamtalene umulige. I 2004 begynte israelerne byggingen av en åtte meter høy betongmur, utstyrt med piggtråd, som sperret av de palestinske områdene på Vestbredden. Israelerne hevdet muren var nødvendig for å hindre selvmordsbombere i å komme til israelske byer.

Hvilke ulike syn finnes på Oslo-avtalene? Lag en oversikt.

Venting. Palestinerne er tvunget til å vente i timevis for å slippe gjennom israelske grenseposter. Ventingen ødelegger for næringsliv og dagligliv. Kontrollen oppleves også som ydmykende.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at forfølgelser på slutten av 1800-tallet førte til at jøder utvandret til Palestina. Her kom de etter hvert i konflikt med palestinere som mente de hadde krav på det samme området
- ✓ at staten Israel ble opprettet i 1948 etter et FN-vedtak. Det førte til krig mellom palestinere og israelere og mellom Israel og de arabiske nabolandene
- ✓ at Israel utkjempet flere kriger mot nabolandene. Etter seksdagerskrigen i 1967 okkuperte landet områder der det bodde mange arabere
- ✓ at palestinerne organiserte seg i frigjøringsbevegelsen PLO. I 1990-årene innledet Israel og PLO fredsforhandlinger med Oslo-avtalen. Oslo-avtalen gikk senere over ende. Senere fredsforøk mislyktes også
- ✓ at Egypt sluttet fred med Israel i Camp David-avtalen i 1978
- ✓ at i Iran brøt det ut en religiøs revolusjon i 1978–79. Landet havnet i en langvarig krig mot nabolandet Irak
- ✓ at Irak okkuperte nabolandet Kuwait i 1990. En stor internasjonal militærstyrke, dominert av USA, tvang de irakiske styrkene ut

Palestinerne protesterte fordi muren delte landsbyer og tok av palestinsk jordbruksland. Også internasjonalt uttrykte mange forferdelse over byggingen av muren.

Palestinsk splittelse og Gazakrigen

Etter Arafats død i 2004 ble Mahmoud Abbas valgt som leder av al-Fatah. Al-Fatah var imidlertid preget av splittelse, mens Hamas vokste. I 2006 vant Hamas valget i de palestinske selvstyreområdene. Det var et valgresultat omverdenen hadde vanskelig for å akseptere. Hamas nektet å fordømme bruk av vold, anerkjente ikke Israel og erklærte at de ikke følte seg bundet av tidligere avtaler. USA, EU og andre givere trakk derfor tilbake støtten som den palestinske økonomien var avhengig av. For palestinere var det provoserende at omverdenen ikke godtok valgresultatet. Mahmoud Abbas nektet på sin side å gi fra seg kontrollen over sikkerhetsstyrkene. Al-Fatah ville ikke gi fra seg makten frivillig. Konflikten førte til at Hamas sikret seg kontrollen over Gaza, mens Al-Fatah fortsatt hadde kontrollen på Vestbredden.

Israel forsterket blokaden av Gaza for å knekke Hamas. Arbeidsledigheten og fattigdommen der ble verre. Gjennom utgravde tunneler under jorda til Egypt ble varer – og våpendeler – smuglet inn i Gaza. Hamas skjøt stadig raketter mot israelske byer i nærheten. Rakettene gjorde liten skade, men var en stor psykisk belastning.

Vinteren 2008–2009 gikk israelske styrker inn på Gazastripen. Målet var å stoppe raketangrepene og våpensmuglingen inn i Gaza. Hamas og andre grupper fortsatte å sende raketter mot sivile mål i Israel. De høyteknologiske israelske våpnene gjorde mer skade. Over 1000 palestinske liv og 13 israelske gikk tapt i løpet av de tre ukene Gazakrigen varte.

Hva nå?

Det er for tiden lite håp om fred mellom israelere og palestinere. Israelske myndigheter framholder at de ikke har noen samlende samtalepartner på palestinsk side å forhandle med. Hamas holder fast på at de ikke ønsker noen fredelig løsning. Og stadig er det nye angrep fra begge sider der mange mennesker mister livet.

Å gjøre

- 1 Se på tidslinjen på side 498. Forsøk å sammenfatte utviklingen i perioden i noen få setninger. Hva kjennetegner denne perioden, og hvilke konflikter vil du vektlegge?
- 2 I dette kapitlet er det seks titler med blå skrift. Lag en problemstilling til hvert av emnene under de seks titlene. Forsøk å lage problemstillingene slik at de omhandler hovedinnholdet i emnet.
- 3 Ta for deg ett av emnene i dette kapitlet, for eksempel opprettelsen av staten Israel på side 501.
 - a Gjengi lærebokas forklaringer på hvorfor dette skjedde.
 - b Forsøk deretter å forklare den samme hendelsen sett fra britenes side og fra palestinerne side.
 - c Hva skiller de ulike forklaringene? Er det store forskjeller?
- 4 Sikkerhetsmuren. Hva var bakgrunnen for opprettelsen av den såkalte sikkerhetsmuren ifølge Israel?
 - a Hva slags problemer er knyttet til muren?
 - b Hvilke reaksjoner på byggingen av sikkerhetsmuren har kommet fra andre land og fra FN?
- 5 Arafat taler i FN. I 1974 fikk Arafat tale til Hovedforsamlingen i FN. Talen ble boikottet av den israelske delegasjonen. Arafat sa at han ønsket seg en felles, demokratisk stat for kristne, jøder og muslimer i Palestina. Talen ble avsluttet slik: «I dag har jeg kommet til dere med en olivengren og en frihetskjemper gevær. La ikke olivengrenen falle fra min hånd. Jeg gjentar: La ikke olivengrenen falle fra min hånd.»
 - a Hvordan tolker du avslutningen av Arafats tale?
 - b Hvorfor var det en seier for Arafat og PLO å få holde en tale i Hovedforsamlingen i FN?
- 6 Noen forskere mener at Yom Kippur-krigen først og fremst var et oppgjør mellom supermaktene i den kalde krigen. Hvorfor tror du krigen har blitt tolket slik?
- 7 Kildeoppgave: Historieframstilling.

Pepperkakehus-propaganda.

« Kristne høytider, særlig påsken, har ofte utviklet seg til hatfester mot jøder i landsbyer i Europa. De siste årene ser vi at julen stadig oftere blitt brukt til demonisering av den jødiske staten Israel. [...] Bare vent – de neste ukene kommer du til å få høre et moderne juleevangelium, med budskapet

«forbannet være Israel»! Forbannet være Israel på grunn av den forferdelige Muren de har bygd i Betlehem-området, som ville hindret Maria og Josef å ta seg inn i byen, dersom julefortellingen hadde utspilt seg i dag. Denne varianten er fortalt en rekke ganger de siste årene [...] uten tanke på at muren er bygd nettopp for å beskytte dagens jødiske Mariaer og Josefer fra militante palestinske grupper i Betlehem-området og andre steder.

Publisert på organisasjonen Med Israel for fred sine nettsider, 2. desember 2012

Hverdagen til de palestinske bøndene.

« De tre vise menn ville hatt store problemer med å ta seg fram til Betlehem hvis de skulle ha funnet veien i dag. Muren som skiller israelere fra palestinere, og ikke minst deler mange palestinske landsbyer, er skremmende høy og nærmer seg 800 groteske kilometer! Det er som om hele Nordland fylke skulle vært delt i to av en 8–12 meter høy solid betongmur. [...] Ordet apartheid kommer oftere opp i skildringene av dagliglivet i området. – Situasjonen i dag er verken økonomisk eller politisk holdbar, konkluderer FN. [...]

Publisert på Palestinakomiteen sine nettsider, 16. januar 2013

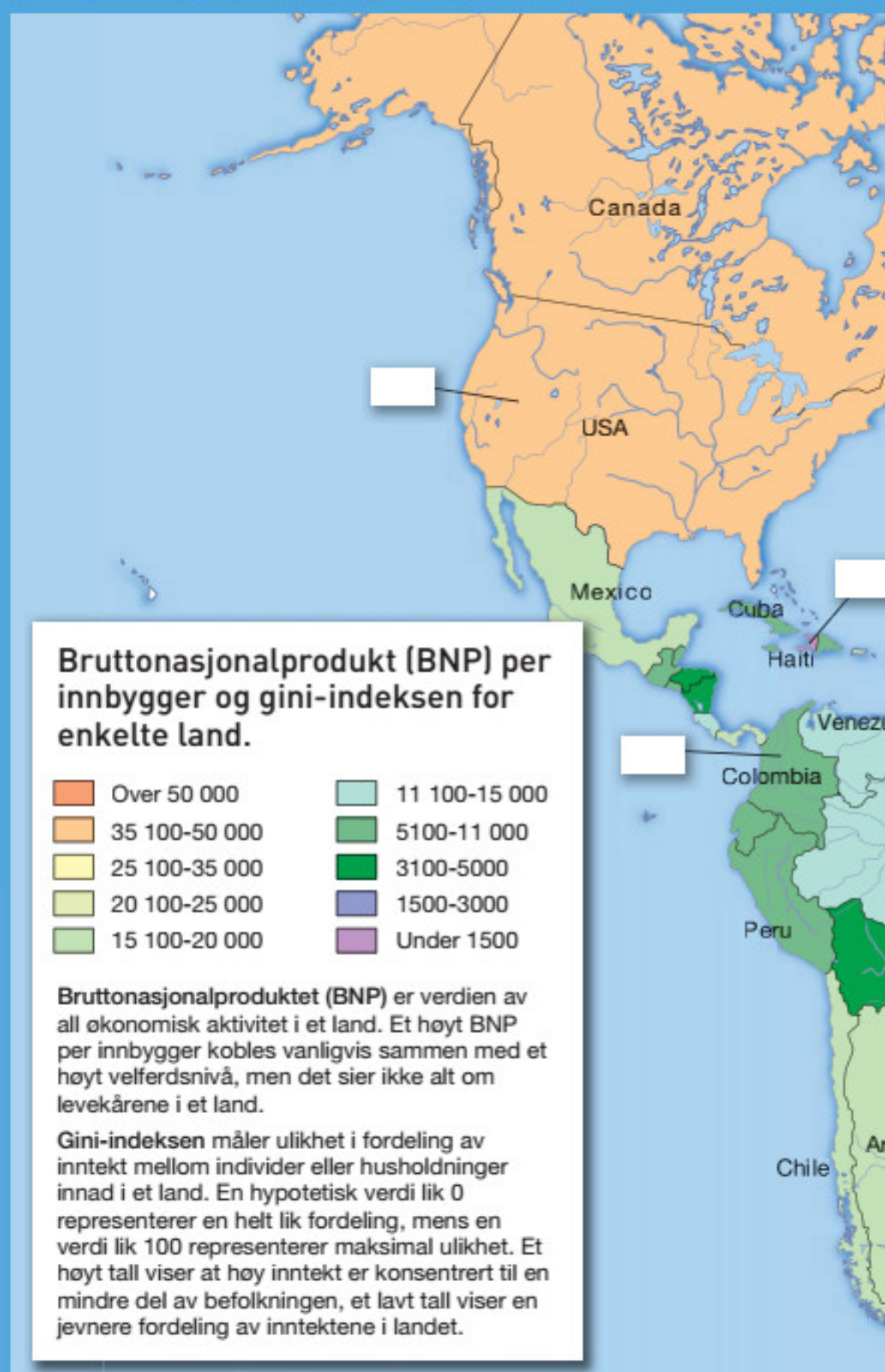
- a Les kildene. Hva slags kilder er dette?
 - b Hvilket syn kommer til uttrykk i de to tekstene? Hvilke virkemidler bruker skribentene for å få fram sine syn?
 - c Hvordan kan den samme saken presenteres på så ulike måter? Hva sier disse framstillingene om konflikten i området?
- 8 Den amerikanske presidentkandidaten Mitt Romney (republikaner) besøkte Jerusalem i forbindelse med presidentvalgkampen i 2012. I talen uttalte han at forskjellen mellom israelernes og palestinernes levkår handler om «kultur», og han refererte til Jerusalem som «Israels hovedstad». Uttalelsene høstet sterk kritikk, særlig fra palestinsk side.
 - a Hvorfor virket Romneys uttalelser så provoserende?
 - b Hvorfor besøker amerikanske presidentkandidater Israel som en del av valgkampen? Hva er den historiske bakgrunnen for forholdet mellom USA og Israel?

Litteratur

Martin Bunton og William L. Cleveland: *A history of the Modern Middle East*, 2009
 Nils A. Butenschøn: *Midtøsten. Imperiefall, statsutvikling, kriger*, 2008
 Alan Dowty: *Israel/Palestine*, 2008
 Eugene Rogan: *Araberne*, 2011

Mot en ny verdensorden?

I dette siste kapitlet tar vi for oss utviklingen fra ca. 1990 og fram til i dag. Den kalde krigen er over, makt forskyves fra nord og vest til sør og øst, og Kina seiler opp som verdens nest mektigste land. Internett og mobil skaper nye kommunikasjonsformer og knytter verden tettere sammen enn noen gang før. Kampen mot terror står høyt på den politiske dagsorden. Mange land reiser seg fra fattigdom, men klimautfordringene framstår som en trussel mot sikkerhet og stabilitet. 22. juli 2011 utsettes Norge for et av de største sjokk landet har opplevd i fredstid noen gang.

Dette har skjedd

Etterkrigstiden var preget av kald krig og mistillit mellom to maktblokker ledet av USA og Sovjetunionen. Kapitalisme og parlamentarisk demokrati sto mot planøkonomi og ettpartistat. Menneskene måtte leve med vissheten om at verden kunne gå under i en altomfattende atomkrig.

1950- og 1960-årene sto i avkoloniseringens tegn, og land etter land i Asia og Afrika kjempet fram sin selvstendighet. Velstandsgapet mellom rike og fattige land var fortsatt stort.

Vestlige industriland utviklet et moderne forbrukersamfunn. Bil og TV ble allemannseie og endret hverdagens livsmønstre. Langt flere fikk høyere utdanning enn tidligere generasjoner.

Mot slutten av perioden kom overforbruk og miljøproblemer på dagsorden for fullt. Økonomisk vekst ble stilt opp mot naturvern og økologisk balanse. Økt visshet om at det finnes grenser for klodens ressurser og bærekraft, ga en ny form for usikkerhet.

- 1990 • Tim Berners-Lee etablerer world wide web som smelter sammen med Internett
- 1992 • FNs klimakonvensjon slår fast at klimaendringene er menneskeskapte
- 1994 • Apartheidsystemet oppheves i Sør-Afrika
- 2001 • Omfattende terrorangrep mot New York og Washington. Internasjonale styrker velter Taliban-styret i Afghanistan
- 2003 • USA går til krig mot Irak
- 2004 • EU får ti nye medlemsland
Facebook etableres
- 2008 • Stor finanskrisen bryter ut i USA og sprer seg til Europa
Barack Obama velges til USAs første svarte president
- 2009 • Kina går forbi Japan og blir verdens nest største økonomi etter USA
- 2011 • Omfattende opprør i mange arabiske land – «Den arabiske våren»
Antall mennesker på jorden runder syv milliarder
Terrorangrep mot regjeringkvartalet i Oslo og mot AUFs leir på Utøya
- 2013 • Gisselaksjon mot Statoils gassproduksjonsanlegg In Amenas i Algerie

Kampen mot terror

Om morgenen 11. september 2001 gikk trafikken som normalt på Logan internasjonale flyplass utenfor Boston i USA. Ingen la merke til Mohammed Atta som ca. klokka 07.30 sjekket inn på American Airlines Flight 11, en Boeing 767 som skulle til Los Angeles.

Atta var en ung saudiaraber som et par år tidligere hadde studert ingeniørfag i Hamburg. Mange arabere slet med å trives i Tyskland, men Atta hadde virket veltilpasset og full av framtidstro. Nå hadde han gått på flygerskole i USA noen måneder. Senere ble det sagt at det bare var én ting som var litt merkelig. Atta var opptatt av å lære å føre et fly, men ikke så interessert i hvordan man lander.

Et kvarter etter at AA11 hadde lettet klokka 07.59, gikk Atta og fire andre kaprere til aksjon. De stakk ned og drepte to besetningsmedlemmer og en passasjer. Atta satte seg ved spakene og la kursen mot New York, samtidig som han raskt minsket høyden. Klokka 08.43 gjør flyet en siste kursendring og flyr rett mot Manhattan, hjertet av New York. Tre minutter senere braser det inn i det nordligste tårnet i World Trade Center.

Ikke bare ett fly ble kapret denne solfylte høstdagen. Atta ledet en gruppe på i alt 19 selvmordsaktivister som tok kontroll over fire fly. Ett smadret det andre tårnet i World Trade Center, ett braste inn i Pentagon, det amerikanske forsvarsdepartementet i Washington, og det siste styrtet i en åker i Pennsylvania etter at noen av passasjerene hadde gått til motangrep på kaprerne. Flyet hadde endret kurs og var mest sannsynlig på vei mot den amerikanske kongressbygningen. I alt 2992 personer døde i det verste terrorangrepet i USAs historie.

Frykt som våpen

11. september-terroristene tilhørte organisasjonen al-Qaida ledet av saudiaraberen Osama bin Laden, som også tidligere hadde gjennomført terrorangrep mot amerikanere i Midtøsten og Afrika.

Al-Qaida og bin Laden var ytterliggående islamister og mente USA og Vesten drev en kamouflert, men systematisk krig mot muslimer og islamsk sivilisasjon verden over, selv om bare et fåtall innså dette. Terroraksjonene var hevn for alle de muslimer som ifølge al-Qaida hadde falt som ofre for USAs politikk, framfor alt i Midtøsten. Terror skulle skape frykt og usikkerhet i vestlige land selv, og al-Qaida ville provosere fram motreaksjoner slik at den krigstilstanden de mente verden befant seg i, ble tydelig for alle og enhver. Dette er et trekk nesten alle terrorister har til felles uansett ideologisk ståsted. De vil skjerpe motsetninger, skape konflikt, få dem de oppfatter som verdens makthavere, til å kaste masken og vise sitt sanne, undertrykkende ansikt.

Nå hadde bin Laden for første gang maktet å gjennomføre en omfattende, ekstremt oppsiktsvekkende aksjon i hjertet av USA. World Trade Center symboliserte USAs økonomiske makt, Pentagon den politiske. President George W. Bush var på et skolebesøk i Florida denne

Osama Bin Laden (1957–2011)

dramatiske septemberdagen. Da det andre flyet hadde kjørt inn i World Trade Center, kom en av medarbeiderne inn i klasserommet og hvisket inn i øret hans: «USA er under angrep!»

Ordvalget forteller noe viktig om hvordan aksjonen ble oppfattet. Amerikanerne har følt at to verdenshav, Stillehavet i vest og Atlanterhavet i øst, har holdt fiender på betryggende avstand. Var det ikke lenger slik?

En ny opplevelse av usikkerhet og sårbarhet slo inn over USA. Bush erklærte krig mot terror, og det avgjørende for USAs forhold til andre land var hvor de sto i kampen mot internasjonal terrorisme. «Den som ikke er med oss, er mot oss», sa Bush.

11. september 2001: Hvorfor skjedde dette? Hvilke årsaker kan finnes for at 19 aktivister går til et så drastisk skritt? Reflekter over dette spørsmålet før du leser videre.

Krigen mot Taliban

Afghanistan var herjet av borgerkrig etter at Sovjetunionen var drevet ut av landet i 1989. Midt i 1990-årene kom Taliban til makten i det landet som i årtier hadde hatt svak sentraltmakt, og der ulike klaner hadde hatt kontroll over lokalsamfunnet. Taliban var en politisk bevegelse preget av religiøs fanatisme og som krevde at en konservativ, bokstavtro tolkning av islam skulle gjennomsyre hele samfunnet. Afghanistans kvinner ble rettsløse, underlagt mannlige slektninger og fratatt muligheten til skolegang og utdanning.

USA rettet sine øyne mot Afghanistan etter terrorangrepene. Al-Qaida hadde samarbeidet med Taliban og hatt treningsleirer i landet. USA fikk mandat fra FN om å aksjonere militært, ikke bare mot dem som var direkte ansvarlig for terroren, men også mot dem som ga dem beskyttelse.

Etter noen ukers krig var Taliban-styret veltet. En lang og vanskelig gjenoppbyggingsfase begynte, der styrker fra mange andre NATO-land, også Norge, har deltatt. Én ting var å drive Taliban-regimet ut av hovedstaden Kabul, noe ganske annet å bringe fred, stabilitet og økonomisk utvikling til det splittede landet. De internasjonale styrkene har satset på at afghanske styresmakter gradvis skal overta ansvaret for sikkerheten selv, og fra 2012 ble det internasjonale nærværet trappet ned.

Oppgjør med Saddam Hussein

Etter at Taliban-regimet var styrtet, rettet president Bush søkelyset mot Irak der diktatoren Saddam Hussein satt med makten. USA prøvde å finne forbindelseslinjer mellom hans regime og al-Qaida. På grunn av Iraks store oljeressurser var det viktig for USA at landets styre var vennligsinnet, og hensynet til Israel veide tungt. Bush-administrasjonen var også opptatt av å kunne sette et eksempel for hele Midtøsten: Etter Saddams fall kunne et demokratisk og vestlig orientert styresett i Irak påvirke utviklingen i hele regionen i en retning USA ønsket.

Det viste seg langt vanskeligere å vinne internasjonal støtte for denne krigen enn for krigen mot Taliban. Kontakten mellom Saddam og al-Qaida var langt fra klar. Det manglet entydige bevis på at Irak hadde masseødeleggelsesvåpen, selv om USA

Norske soldater i Afghanistan.
Mener du det var rett at Norge
bidro i denne krigen?

iherdig prøvde å overbevise verden om det. Russland og Kina fryktet konsekvensene dersom USA nesten alene skulle få lov til å fjerne regimer Washington ikke likte.

Støttet av Storbritannia gikk USA til krig mot Irak i mars 2003, selv uten støtte fra FN. De irakske styrkene ga opp kampen etter noen uker, men den militære triumfen ble ikke fulgt opp med politiske seire. Befolkningen var skeptisk til den rollen USA ønsket å spille, og Irak var preget av politisk, religiøs og etnisk uro lenge etter Saddams fall. Det tok mange år å bygge opp et noenlunde stabilt styre, og Irak ble ikke det eksemplet for Midtøsten som Bush-administrasjonen hadde håpet.

Hvorfor fikk USA FNs støtte til et angrep på Afghanistan, men ikke på Irak?

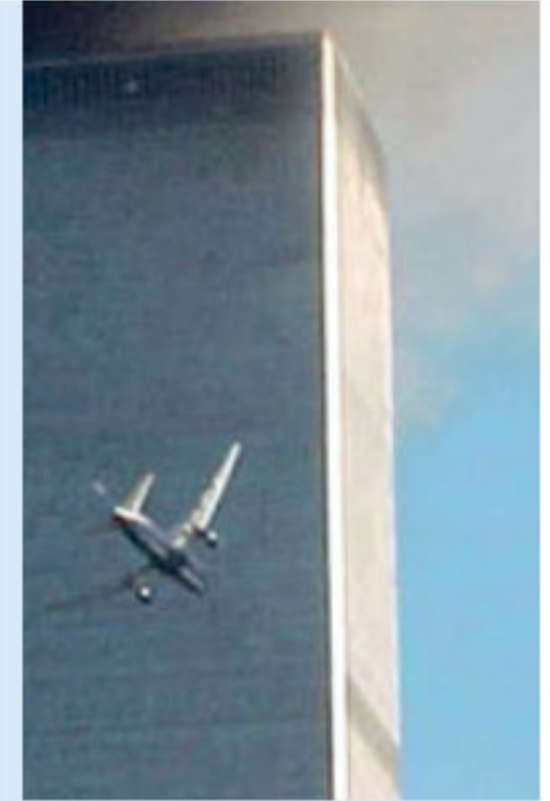
Terrorbevegelser – en internasjonal aktør?

Begivenhetene det første tiåret etter angrepet mot World Trade Center i 2001 kan gi inntrykk av at internasjonal terror er den største trusselen mot internasjonal sikkerhet i dagens verden.

Et slikt bilde er for enkelt. Gamle konflikter om grenser, ressurser og territorier lever videre, både i Afrika og Midtøsten. Skarpe økonomiske forskjeller gir spenninger og uro. Verdens flyktningproblemer gjør både stater og regioner ustabile. Atomvåpnene er ikke avskaffet selv om den kalde krigen er det. Risikoen for å miste livet i en terroraksjon er statistisk sett forsvinnende liten, uansett hvilket land du bor i.

Like fullt vil de fleste si at en terrororganisasjon har makt. For regjeringen i Washington handlet nesten alt om USAs egne sikkerhetsbehov i tiden etter 11. september 2001. Bare økningen i USAs forsvarsbudsjett var like stor som Storbritannia og Frankrikes samlede forsvarsbudsjetter. Søkelyset ble rettet mot alliansen mellom slagkraftige terrorbevegelser og svake stater, som i Afghanistan. To kriger ble startet i kjølvannet av terrorangrepet.

Al-Qaida hadde evne til å skape oppmerksomhet, sette dagsorden og påvirke beslutninger. Derfor vil mange si at en slik organisasjon kan være en internasjonal, politisk aktør slik også andre ikke-statlige organisasjoner er det.

Er terror det samme som krig?

Maktforhold i endring

Stormakter på vei opp: BRIKS-landene

I en kjent rapport fra 2001 om økonomisk utvikling ble det slått fast at økonomiene i Brasil, Russland, India og Kina vokste langt raskere enn antatt. Veksten fortsatte i årene som fulgte. På de seks årene mellom 2002 og 2008 sto disse fire landene for halvparten av hele veksten i verden.

Landene innledet etter hvert et samarbeid. Fra et toppmøte i Russland i 2009 kom en erklæring om at de ville arbeide for å etablere en *multipolar* verdensorden. Gruppen har et felles ønske om å svekke dollarens posisjon som verdens ledende valuta. Også i klimapolitikken har medlemslandene felles interesser. I 2011 kom et femte land, Sør-Afrika, med i gruppen.

Kina

Blant BRIKS-landene står Kina med 1,3 milliarder innbyggere i en særstilling. De fleste forskere mener at landet har inntatt posisjonen som verdens mektigste etter USA.

Fra 1990 og fram til 2013 har den økonomiske veksten vært på sju prosent eller høyere hvert eneste år. Drivkraften for veksten var en omfattende vareeksport basert på landets billige arbeidskraft.

250 millioner kinesere har det siste tiåret brutt opp fra landsbygda for å arbeide i landets raskt voksende storbyer – verdens største folkevandring. På 2000-tallet har kineserne bygd minst 250 000 fabrikker, blant dem finner vi verdens største. I 2010 gikk Kina forbi USA på områder som industriproduksjon, energiforbruk og bilsalg.

India

Også India opplevde et voldsomt oppsving fra 1990, med vekstrater på opptil ni prosent enkelte år. Som i Kina er millioner løftet ut av fattigdom.

Motoren for veksten har både vært økt vareeksport og økt forbruk, men ikke minst en sterk økning i utenlandske investeringer. India har fått en pulserende og konkurransedyktig tjeneste-

sektor, med enormt oppsving i IT-sektoren. Byen Bangalore langt sør i landet kalles ofte Indias Silicon Valley.

India hadde i 2013 over en milliard innbyggere, og fattigdommen var fortsatt omfattende. Men på 2000-tallet har middelklassen vært i sterk vekst og teller nå rundt 300 millioner mennesker. En velutdannet, engelsktalende middelklasse regnes som et av Indias store konkurransefortrinn.

Russland

Vladimir Putin

Av alle de nye landene som sto fram på verdensarenaen etter Sovjetunionens fall, er Russland uten sammenligning det største og mest innflytelsesrike.

Økonomien opplevde et kraftig tilbakeslag da Sovjetunionen brøt sammen i 1991. Innbyggernes lønnsnivå sank dramatisk, mens forskjellene på fattig og rik økte. På ganske få år snudde utviklingen. Tidlig på 2000-tallet ble over 20 prosent av landets befolkning løftet over fattigdomsgrensen. Framgangen skyldes i første rekke økte olje- og gasspriser som har gitt Russland store eksportinntekter. Landets sterke mann i denne perioden, Vladimir Putin, har satset mye på at staten gjenvinner kontrollen over landets store naturressurser. Russisk øko-

nomi er dominert av energisektoren, og dette gjør landet sårbart. Landet har i liten grad hevdet seg internasjonalt i nye næringer som informasjons- og bioteknologi.

Brasil

En effektiv landbrukssektor var dynamoen i Brasils økonomiske vekst på 2000-tallet, med stor eksport av matvarer, biodrivstoff og dyrefôr. De siste årene er det oppdaget store oljeforekomster på havbunnen utenfor kysten, noe som på sikt kan gi landet kraftige vekstimpulser. Enkelte år etter 2000 har bare Kina hatt høyere veksttall enn Brasil, og flere titalls millioner mennesker har lagt fattigdommen bak seg.

Sør-Afrika

På 2000-tallet har mange land sør for Sahara opplevd sterk økonomisk vekst med økte investeringer, en voksende middelklasse og stadig mer bruk av moderne teknologi. Sør-Afrika, som har Afrikas største økonomi, har vært en drivkraft for utviklingen.

Sør-Afrika har hatt en sterk politisk posisjon etter avviklingen av raseskillepolitikken rundt 1990. Nelson Mandela, lederen for Den afrikanske nasjonalkongress (ANC), sto i spissen for den langvarige kampen mot raseskillet og for politiske rettigheter til alle. Mandela var Sør-Afrikas president 1994–1999 og vår tids kanskje mest respekterte statsmann.

Rundt 2010 var situasjonen i Sør-Afrika motsetningsfull. Veksten var lavere enn tidlig på 2000-tallet, de sosiale forskjellene store, og arbeidsledigheten, særlig blant ungdom, var skyhøy. ■

Eucalyptushogst i Brasil

Fra to maktsentre til ett maktsentrum, til ...?

Årene fra 1945 til 1990 omtales ofte som bipolare – USA og Sovjetunionen ledet hver sin maktblokk. Etter den kalde krigen framsto USA og Vest-Europa som klodens maktsentrum. Verden var blitt unipolar.

Rundt 2010 så bildet annerledes ut. Verden var ikke lenger dominert av én maktblokk som andre land må underordne seg. Mange land, med ulike samfunns- og styrings-systemer, kunne gjøre krav på betegnelsen stormakt. Verden var blitt multipolar.

Noen samfunnsforskere mener at multipolaritet forutsetter en slags balanse mellom en håndfull stormakter. Men fra ca. 2010 var verdens maktsentre blitt for mange. Ikke bare stater, men internasjonale organisasjoner, som FN, EU, OPEC, Det internasjonale pengefondet og Verdens handelsorganisasjon, hørte også med. Det samme gjaldt de største selskapene med virksomhet over hele verden, som Microsoft, Google og globale medier som CNN og Al Jazeera, samt sterke interesseorganisasjoner som Amnesty International og Greenpeace. Når så mange aktører representerer så mye ulik makt og innflytelse, kan det gi mer mening å snakke om at vi er på vei mot en nonpolar verden. ■

Er vi på vei mot en nonpolar verden, tror du? Hvilke argumenter kan tale for og imot en slik utvikling?

Nye kommunikasjonsformer

Da Internett ble allemannseie

Genève 13. november 1990. Den britiske dataingeniøren Tim Berners-Lee sitter på kontoret sitt på forskningsinstituttet CERN og avslutter arbeidet med et nytt data-program. I flere år hadde han irritert seg over hvor tungvint samarbeidet var med andre CERN-forskere siden alle dokumenter måtte organiseres og formateres likt for at de kunne utveksles dem imellom. Derfor hadde Berners-Lee nå utviklet et peke-og-klikke-program som gjorde hvert dokument søkbart gjennom et enkelt identifiseringssystem.

En drivkraft for Berners-Lee var å få til en lettere informasjonsflyt mellom forsker-kolleger. Men han hadde også en drøm om å etablere et felles, globalt rom for informasjon. Det var dette han fikk realisert med sitt Hypertext Transfer Protocol, i dag gjenkjennelig gjennom webinitialene http.

Verdens første webside så dagens lys på Berners-Lees PC i Genève. Helt ut av det blå kom dette ikke, den digitale teknologien eksisterte, informasjonssamfunnet var i emning. Men før Berners-Lee var Internett en kronglete samling av datamaskiner – et domene for nerder. Nå ble det et lett tilgjengelig nettverk av dokumenter, lyd, film og kunnskap – noe for alle.

Internett og World Wide Web smeltet sammen – og tok fullstendig av! I 1992 ble akademia oppmerksom på nyvinningen, året etter begynte næringslivet å fatte interesse. På fem år steg antall webbrukere fra 600 000 til 40 millioner, og i en viss periode ble antall brukere fordoblet hver 53. dag. Ut på 2000-tallet visste knapt noen hvor mange milliarder websider som fantes.

Barrierer blir borte

Aldri før i historien har verden samlet seg om en teknologisk nyvinning i et slikt omfang, så raskt. Men hva betydde de digitale omveltningene? Hva var virkningene?

Internett kan betraktes som en umåtelig globaliseringskraft. Digitale kommunikasjonsformer fjerner grenser og avstander, og det hevdes at verden er blitt mye mindre.

Aldri før har så mange mennesker kunnet samarbeide eller konkurrere på så mange arbeidsområder over en så stor del av verden ved hjelp av e-post, fiber-optiske nettverk, videokonferanser og stadig nye dataprogrammer. Den nye teknologien har drevet fram endringer i internasjonal arbeidsdeling, som når vestlige selskaper driver nyskaping og produktutvikling i land med lave kostnader som India og Kina. Et tilsvarende utviklingstrekk ser vi i mange slags servicenæringer: Etter år 2000 er millioner av amerikanske selvangivelser blitt behandlet i India.

En ny samværsform

Populærkulturen er blant de samfunnsområder der sosiale medier har slått inn med størst kraft. Fansen kan dyrke sitt forhold til artistene gjennom en flom av bilder, videoer og meldinger som stjernene selv legger ut. Det ble tolket som et betydningsfullt tegn i tiden da Twitter-dronningen Lady Gaga i 2011 erobret førsteplassen fra TV-dronningen Oprah Winfrey på Forbes' liste over verdens mest innflytelsesrike kjendiser. Har vi vært vitne til et maktskifte mellom tradisjonelle og sosiale medier?

Stjerner som Justin Bieber og Lady Gaga hadde i 2012 henholdsvis 22,5 og 25 millioner følgere på Twitter. Da får virksomheten på sosiale medier mest preg av omdømmebygging og lojalitetspleie.

Det meste av virksomheten på sosiale medier er ikke enveiskommunikasjon. Facebook ble utviklet av Harvard-studenten Mark Zuckerberg i 2004 og var ment som et internt nettverk for universitetsstudenter. Nettstedet skulle gjøre det enklere for studenter å holde kontakt med hverandre.

Slik gikk det også, men Facebook ble raskt så mye mer og appellerte også til andre grupper. Folk strømmet til nettstedet, ikke bare i USA. I Norge var veksten særlig stor mellom 2007 og 2010, og i andre kvartal 2012 var Facebook blitt landets nest mest brukte mediekanal etter NRK 1.

Sosiale medier kan betraktes som en ny samværsform. I motsetning til tradisjonelle medier, som har en overordnet avsender og er underlagt et redaktøransvar, genereres innholdet av brukerne selv. Det er umulig å vite hvilke sosiale og økonomiske ringvirkninger de sosiale mediene vil få på sikt. Ett utviklingstrekk har vært at folk bruker mindre tid på tradisjonelle medier som TV, radio og papiraviser, og at en stadig større del av omsetningen fra reklame går via de sosiale mediene.

Kan innføringen av de nye kommunikasjonsformene kalles en revolusjon? Om du mener det, forsøk å vurdere endringene med SPØKT. Skriv et par stikkord til hvert av punktene.

Den arabiske våren

Fyrstikken som tente den arabiske verden

Grytidlig om morgenen 17. desember 2010 trillet Mohamed Bouazizi grønnsaks-kjerren sin inn på torget i Sidi Bouzid i Tunisia. Det skulle bli for siste gang.

Bouazizi var 26 år og høyskoleutdannet. Men i likhet med så mange andre unge i den arabiske verden fikk han ikke noen passende jobb. I flere år hadde han livnært seg ved å selge frukt og grønnsaker fra en håndkjerre.

Demonstranter utenfor regjeringsbygget i Kairo 19. september 2011.

Omveltningene i Egypt under den arabiske våren har blitt kalt «verdens første internettrevolusjon». Hvorfor det?

Denne morgenen støtte han på noen politifolk som hevdet at han manglet nødvendige tillatelser for å selge. Etter alt å dømme var det et påskudd for å få Bouazizi til å bla opp noen kontanter, en vanlig form for korrupsjon i Tunisia. Men denne dagen manglet han penger til å betale seg ut av problemene. Kjerren ble konfiskert, og en politikvinne skal ha spyttet ham i ansiktet. Etter forgjeves å ha protestert i byens rådhus kjøpte han en flaske teknisk sprit, helte over seg og tente på. Han døde av brannskadene 19 dager senere.

Den desperate aksjonen utløste voldsomme demonstrasjoner over hele Tunisia. Ti dager etter at Bouazizi døde, flyktet Zine Abdine Ben Ali, Tunisias president i 23 år, fra landet. For første gang drev folkelige protester et arabisk statsoverhode fra makten. Snart spredte opptøyene seg til en rekke land i Nord-Afrika og Midtøsten.

Ydmykelse, raseri – og SMS

Hvordan kunne Bouazizis fyrstikk tenne hele den arabiske verden? Det kunne neppe ha skjedd uten identifikasjon. Millioner av unge arabere levde seg inn i Bouazizis ydmykelse og fortvilelse fordi de delte hans livserfaringer.

Økonomisk stagnasjon og politisk undertrykking hadde preget hele den arabiske verden i flere tiår. Frie valg eksisterte knapt, ytringsfriheten var under sterkt press. På toppen satt en rik og ofte gjennomkorrumpert elite, mens det store flertallet slet med å finne arbeid og opplevde at makthaverne vendte blikket vekk i stedet for å ta landets problemer på alvor. Utdanningssystemet var foreldet. Et vaklende retts-system holdt investorer unna.

Opptøyene i Tunisia ble en egen drivkraft for mer opprør. President Ben Alis fall 14. januar 2011 viste at det var mulig å kaste en arabisk diktator – en voldsom inspirasjon for opposisjonelle i andre land. Araberne avfant seg ikke *apatisk* med sine undertrykkende regimer. I Egypt ble president Hosni Mubarak styrtet, i Libya ble militærdiktatoren Muamar Gadafi drept etter en krig der fly fra NATO angrep regimets militære styrker. Begrunnelsen for at NATO grep inn, var at Gadafi truet med massakrer på sin egen befolkning.

Omveltningen i Egypt er blitt kalt verdens første internettrevolusjon. Aktivister la fortløpende ut beretninger om de dramatiske hendelsene på Facebook. Blogger fløt over av hektisk debatt, mobiliseringen skjedde digitalt. «Undertrykte i alle land, foren dere!» lød sosialistenes gamle slagord. Nå kunne det hete: «Undertrykte i alle land, send en SMS!»

Men digitale verktøy er et tveegget sverd. I Egypt stengte myndighetene ned hele Internett en periode, slik det også har skjedd i Kina og Syria. I 2012 kom det flere rapporter om at regimer under press infiltrerer opposisjonelle nettsider og blogger for å spre uro og forvirring. Regimemotstandere kunne spores opp og bli arrestert på grunn av sin aktivitet på blogger og andre digitale medier. I en akutt mobiliseringsfase kan Internett være et uunnværlig hjelpemiddel for opposisjonelle, men det har vist seg at regimer også kan slå tilbake gjennom digitale medier.

Stjalne revolusjoner?

Opptøyene utover våren 2011 hadde mange likhetstrekk fra land til land. Gateaktivistene var unge og sekulære. De krevde ytringsfrihet, modernisering og frie valg. De ville kaste autoritære regimer. Var det en liberal vind som feide over den arabiske verden?

Ikke bare. Når protestene først kom i gang, ble gamle religiøse og kulturelle motsetninger i hvert enkelt land vekket til live. Andre krefter enn de som kjempet for sekularisme og liberale verdier, løftet hodet.

- **apatisk:** uten motivasjon eller entusiasme

I Egypt sto islamistbevegelsen Det muslimske brorskap fram som en dominerende politisk kraft. Mohamed Morsi, en av brorskapets ledende figurer, vant valget i juni 2012 og ble landets nye president. Sent samme høst utløste Morsi nye, rasende demonstrasjoner da han ga seg selv utvidede fullmakter som blant annet truet rettsvesenets selvstendighet. Morsi ga etter på dette punktet, men hvilken politisk kurs landet ville slå inn på, var uvisst.

I Libya utløste opprøret mot Gadafi eldgamle motsetninger mellom klaner med ulik geografisk forankring. I Bahrain flammet kampen opp mellom sunni- og sjiamuslimer, og i Jemen ble opprøret mot regimet farget av fiendskapet mellom nord og sør. Etter det blodige terrorangrepet mot et algerisk gassanlegg i januar 2013 ble søkelyset for alvor rettet mot land som Algerie og Mali, og hvordan ekstremistiske grupper kan utnytte mangel på stabilitet i kjølvannet av den arabiske våren.

I Syria utviklet opprøret seg til en blodig borgerkrig med en vaklende, felles front av rivaliserende opposisjonsgrupper, og hvor også ekstreme islamister fisket i rørt vann. Ved nyttår 2013 var det ikke mulig å se noen slutt på krigen, langt mindre hvilket Syria vi får når krigen en gang er over.

Hvem: Lina Ben Mhenni

Hva: En av Tunisias mest kjente nettaktivister

Når: Født i 1983

Lina Ben Mhenni likte ikke det hun så etter at revolusjonens første fase var over og begeistringen over Ben Alis fall hadde lagt seg. På bloggen «A Tunisian Girl», også utgitt i bokform, sendte hun ut anklage på anklage: «Kvinnene er de første til å betale prisen! De vil ha oss til å gå med burka! Tillate menn å ha flere koner!»

I oktober 2011 ble det valgt en grunnlovgivende forsamling, og det moderate islamistpartiet Ennahda fikk flertall. Mhenni mener Ennahda har en skjult dagsorden, og at de arbeider for å innføre kvinneundertrykkende sharialover.

Ifølge Mhenni er korrupsjonen, politivolden og undertrykkningen like ille som før. Den økonomiske situasjonen er vanskelig. Det store lyspunktet er at folk har funnet sammen, det sivile samfunnet er mye sterkere enn tidligere. Folks motstandskraft mot undertrykking er en helt annen enn før den arabiske våren, mener hun.

Noen nøkkelopplysninger om viktige arabiske land (2010)

	Algerie	Egypt	Libya	Syria	Tunisia
Innbyggere (mill.)	35	80	7	22	11
BNP (per innbygger) US-dollar	4028	2270	9714	2472	3792
Arbeidsløshet %	22,5	10	30	8,3	14,2
Presse	Ikke fri	Delvis fri	Ikke fri	Ikke fri	Ikke fri

For de landene det foreligger opplysninger fra, var arbeidsløsheten blant ungdom langt høyere enn gjennomsnittstallene som er oppgitt her, helt opp i 62 prosent (kvinner i Egypt under 25 år).

Hva sier tabellen om levekårene i de ulike arabiske landene? Kan du lese noen sammenhenger ut av denne tabellen? Hvilke feilkilder kan slik statistikk gi?

22. juli 2011 – et norsk drama

«911 og Columbine på én og samme dag – i lille Norge.» Slik lød en twittermelding kl. 18.54, den 22. juli 2011.

Det fantes ikke referansepunkter i norsk historie til det som nettopp hadde skjedd. Tvittreren søkte til USA for å finne mulige paralleller, til terrorangrepet 11. september 2001 og skolemassakren på Columbine High School i Colorado i 1999.

TV-bilder av det sønderknuste regjeringskvartalet i Oslo gikk verden over. Snart kom meldinger om skyting på AUFs sommerleir på Utøya i Tyrifjorden. Verdens øyne ble i sjokk og undring rettet mot Norge denne regntunge julidagen. «I feel your pain», lød SMS-meldingen som tikket inn på utenriksminister Jonas Gahr Støres mobil der han satt i bilen i full fart fra feriestedet ved Tvedestrand til krisemøter i

Oslo. Den var fra palestinerne president Mahmoud Abbas.

Manges mistanker gikk i retning av islamsk terrorisme de første, forvirrede timene etter bombeangrepet. Norske soldater deltok i krigen mot Taliban i Afghanistan. Det hadde ikke manglet på advarsler fra militante islamister om at det kunne komme gjengjeldelsesaksjoner i Norge.

Men allerede utpå kvelden 22. juli ble det klart at man måtte søke i andre retninger for å finne en forklaring. Gjerningsmannen var en hvit nordmann, 32 år gammel, oppvokst på Oslo Vest. I perioder hadde han isolert seg fra omverdenen for å vie seg til internettspeillet World of Warcraft. Han hadde vært aktiv på antiislamske nettsider, og han hadde forfattet et 1500 siders kampskrift der han la ut om sitt syn på verden og vår tids konflikter.

Nå hadde Anders Behring Breivik drept åtte mennesker i regjerings-

kvartalet, og bilbomben hadde forårsaket enorme materielle ødeleggelser. På Utøya skjøt og drepte han 69 mennesker, de aller fleste ungdommer, i en massakre som med sin systematiske, nådeløse brutalitet manglet historisk sidestykke.

Hvordan kunne det skje?

Debatten etter 22. juli har grovt sett gått langs to røde tråder. Den ene har handlet om krisehåndtering og samfunnsansvar både før, under og etter terroraksjonen.

Et hovedspørsmål var hvordan gjerningsmannen kunne klare å ta så mange menneskeliv og gjøre så ufattelig mye skade. En egen granskningskommisjon, ledet av advokaten Alexandra Bech Gjørsv, pekte på grov svikt på mange plan. Sikringstiltak var vedtatt, men ikke gjennomført. Myndighetene klarte ikke beskytte menneskene på Utøya. Politiet kunne ha stanset Breivik tidligere. Hvem som bærer det øverste ansvaret for svikten, også på politisk plan, ble diskutert videre etter at kommisjonen avga sin rapport.

Høyblokka i regjeringskvartalet, 22. juli 2011. Bildet er tatt ca. 15 minutter etter at bomben gikk av.

Når Gjørv-kommisjonen skulle prøve å trekke lærdommer av det som hadde skjedd, rettet den ikke primært søkelyset mot planer, ressurser eller bevilgninger. Søkelyset ble rettet mot holdninger og kultur på politisk nivå og i statsforvaltning og etater. Det var utarbeidet både sikkerhetsinstrukser og beredskapsplaner, men alvoret, at et terrorangrep faktisk kunne skje, var ikke egentlig erkjent. Ledere hadde ikke tatt det inn over seg. Derfor manglet også samsvar mellom ord og handling da angrepet kom.

Hevneren fra Hoff

Den andre røde tråden har handlet om personen Anders Behring Breivik. Hvem er han? Hvor kom hatet hans fra?

En heftig offentlig debatt før og under rettssaken våren 2012 handlet i all hovedsak om Breivik var paranoid schizofren og psykotisk, slik to rettsoppnevnte psykiatere mente. I så fall kunne han ikke straffes, men måtte overføres til tvungent psykisk helsevern og få behandling. Oslo tingrett konkluderte til slutt med at Breivik ikke var psykotisk, og at han var strafferettslig tilregnelig, og dømte ham til 21 års forvaring. I prinsippet kan han bli sittende i fengsel livet ut.

Militant nasjonalist er betegnelsen Breivik brukte om seg selv under rettssaken. I kampskriftet, eller kompendiet, mæner han fram et bilde av et Norge og Europa som er truet av islamsk maktovertagelse. Europas kristne sivilisasjon kan gå under. Selv er han en mann med et oppdrag, en korsfarer, kallet til å vekke sine landsmenn fra en forblindet søvn (se også side 88). Forræderne, de som i dag sitter med makten og legger veien åpen for muslimene, må dø for å avverge borgerkrig senere.

Både statsvitere og historikere har betegnet Breivik som en typisk høyreekstremist, inspirert av ytterliggående, anti-islamske holdninger. Terroren var motivert ut fra et politisk tankegods som han deler med mange. Breivik var en ensom ulv, men han kom fra en flokk.

Det var omvendt, mente andre. Breivik var en ensom ulv som søkte til en flokk. En einstøing, en personlighetsforstyrret outsider og kvinnehater som grep til politisk ekstremideologi for å rettferdiggjøre sitt hat mot det samfunnet han ikke klarte å bli en del av. En mann som først og fremst hadde et desperat behov for å bli sett, for å bli lagt merke til.

De som tolket Breivik langs slike linjer, leste kompendiet med psykologiske bril-ler. Breivik ble utsatt for alvorlig omsorgssvikt og traumer i barndommen, erfaringer og konflikter han nå omtolket og løftet opp på sivilisatorisk nivå. Som liten gutt ble Breivik vurdert av Statens senter for barne- og ungdomspsykiatri som var bekymret for alvorlig, psykisk skjevutvikling. Hvor vesentlig var egentlig politikk og religion for det Breivik utviklet seg til å bli, og for de drapsønskene han bar på?

Dataspillenes skadelige virkning, opplevelsen av å falle gjennom blant jevnaldrende på Oslo Vest, hatretorikken i ulike bloggspærer, kritikken av islam – alt dette ble trukket fram i den offentlige debatten om hvem Breivik var. Et barnevern som sviktet, var kanskje også en del av historien. Det norske samfunnet har slitt med å forstå hva det egentlig ble rammet av 22. juli 2011, hvordan grusomhetene kan forklares. Også lenge etter at Breivik ble dømt, var det vanskelig å føye alle bitene sammen til et samlet bilde.

Anders Behring Breivik på vei bort fra regjeringskvartalet 22. juli ca. kl. 15.20.

Hva vil du si er forskjellen mellom de to ulike måtene å forklare 22. juli på? Er det nødvendigvis noen motsetning mellom de to forståelsesmåtene?

Gjenfortell med noen få setninger hva som ligger i begrepene globalisering og fragmentering som en måte å forstå mulige utviklingslinjer på i verden i dag.

Logo for toppmøtet i G20 i St. Petersburg 2013

Hva nå?

Globalisering og fragmentering

Utviklingen de siste tiårene kan sammenfattes i to motsatte bevegelser eller tendenser: globalisering og fragmentering.

Stikkord for globalisering er integrasjon og gjensidig avhengighet. Det blir flere og større multinasjonale selskaper med virksomhet i mange land. Låne- og bankkrisen i USA i 2007–2008 fikk konsekvenser for hele verdensøkonomien. Et uttrykk som «vår globale landsby» indikerer at verden er en felles arena, der de samme problemer og utfordringer gjør seg gjeldende overalt.

Men verden er også blitt mer splittet og fragmentert. Mens globalisering og integrering hovedsakelig skjer på et økonomisk og teknologisk plan, finner det sted en fragmentering på politisk nivå.

I 1945 hadde FN 51 medlemsland, i dag er det over 190. Sikkerhetsrådets sammensetning avspeilet maktforholdene i verden i 1945, men ikke i 1990 eller 2010.

Etter den kalde krigen ble ikke bare Sovjetunionen splittet i mange mindre enheter. Jugoslavia ble delt i sju deler, Tsjekkoslovakia i to. Øst-Timor har revet seg løs fra Indonesia. I Kina er Tibets status omstridt. USA er eneste stormakt der ingen bestrider landets territoriale enhet. I Quebec, Skottland og Catalonia vil sterke krefter løsrive seg fra henholdsvis Canada, Storbritannia og Spania. Nesten 90 stater har færre innbyggere enn fem millioner.

G20

G20 er en gruppe som består av de 19 landene i verden med sterkest økonomi i tillegg til EU. En formelt sett løs sammenslutning som G20 framstår i dag som et av verdens viktigste globale fora. G20 består av: Argentina, Australia, Brasil, Canada, Frankrike, India, Indonesia, Italia, Japan, Kina, Mexico, Russland, Saudi-Arabia, Storbritannia, Sør-Afrika, Sør-Korea, Tyrkia, Tyskland, USA og EU. Til sammen representerer de 85 prosent av verdensøkonomien. Når G20 møtes for å prøve å samordne sin politikk, som under finanskrisen i 2008, gir dette et signal om stabilitet og samhandling som kan bidra til å løse kriser. Andre peker på det betenkelige i at store land tar seg til rette i en selvoppnevnt gruppering med stor makt.

Religion – en ny konfliktlinje?

Den islamske revolusjonen i Iran i 1979 viste verden hvilke krefter religionen kan utløse. Mobilisering på et religiøst og kulturelt grunnlag har framstått som en motreaksjon mot globaliseringen, som i praksis ofte har betydd at en vestlig samfunnsmodell har vunnet innpass.

Er religion en ny grunnleggende konfliktlinje etter den kalde krigen? Verdens mektigste mann, USAs president George W. Bush, utropte etter terrorangrepet i 2001 den ekstreme islamisten Osama bin Laden til sin hovedfiende. I Vest-Europa betyr religionen stadig mindre, mens den får økt betydning i store deler av verden ellers. Det er utarbeidet teorier om at verden består av åtte store regioner basert på religioner og sivilisasjoner, med et stort potensial for konflikt.

I praktisk politikk har det likevel vist seg at lands holdninger og opptreden styres mer av økonomiske og nasjonalstatlige interesser enn av religion. Mange muslimske

land har handlet på kryss og tvers av det som skulle være et overordnet religiøst fellesskap. Selv om noen framstiller de USA-ledede angrepene mot Afghanistan og Irak som vestlig aggresjon mot islam, var mange muslimske land i heftigere konflikt med Taliban og Saddam Hussein enn de var med USA etter at disse regimene var styrtet.

Et Europa preget av motsetninger

EU fikk Nobels fredspris i 2012. Tildelingen var omstridt. I et langt perspektiv vil mange kunne si seg enig i at EU har vært et fredsprosjekt. En krig mellom de historiske erkefiendene Tyskland og Frankrike framstår som utenkelig i dag, ikke minst på grunn av integrasjonen gjennom EU-samarbeidet. Etter Berlinmurens fall ble de fleste land i Øst-Europa en del av det forpliktende samarbeidet i EU.

Samtidig hadde bank- og gjeldskrisen i Sør-Europa kastet eurosonen ut i dyp krise. Grekere og spaniere, portugisere og italienere var i harnisk over de budsjett-kuttene EU stilte som betingelse for at landene deres skulle få nye lån. Dramatiske kutt i pensjoner og lønninger utløste i 2012 en sosial krise med høy arbeidsløshet, som i neste omgang førte til økt oppslutning om nasjonalistiske og EU-fiendtlige partier, spesielt i Hellas. Skulle en slik utvikling premieres med Nobels fredspris? spurte mange.

Fredsprisstriden illustrerte hvordan EU befinner seg i et urolig kraftfelt mellom integrering og fragmentering. Dette er motsetningsfylte prosesser som løper parallelt. Til tross for felles valuta i eurosonen og felles EU-institusjoner har nasjonalstaten holdt skansen som en vesentlig styringsenhet. Press utenfra resulterer i styrket nasjonal identitet og økt oppslutning om det nære og hjemlige.

Klima, energi, livsstil

De siste 20 årene er det blitt stadig større visshet om at verden blir varmere, og at dette skyldes menneskelig adferd – utslipp av CO₂ og andre klimagasser. Temperaturstigning er en global utfordring, og politiske ledere har forsøkt å møte den med mottiltak på globalt nivå.

Kyoto-avtalen fra 1997 var et internasjonalt rammeverk for reduksjon av utslipp. Den bygde på prinsippet om at industrialiserte land, som forurensner mest per innbygger, skal ta mesteparten av belastningen ved utslippsreduksjoner. Men avtalen ble undergravd av at USA ikke godtok den. Det svekket inntrykket av at den rike verden tok sitt ansvar på alvor.

Foran klimakonferansen i København i 2009 var målet å utarbeide et mer ambisiøst avtaleverk der ikke bare industrilandene skulle forplikte seg til å redusere utslippene. Kina økte sine CO₂-utslipp med 172 prosent fra 1990 til 2008. Det viser hvor viktig dette målet er. Men København-møtet munnet bare ut i enighet om frivillige utslippskutt. De fleste miljøvernorganisasjonene var skuffet over at tiltakene ikke ble forpliktende. På klimakonferansen i Doha i 2012 ble det enighet om å forlenge Kyoto-avtalen til 2020, samtidig som det skal arbeides for en mer omfattende avtale som skal tre i kraft samme år.

Les mer om EU som ◀
et fredsprosjekt i
Jonas Gahr Støres
essay på side 581 og i
Anne Engers tekst på
Perspektivers nett-
ressurs/i Smartbok.

Aktivister i København 2009.
Aksjonene ble holdt i forbin-
delse med FNs klimatoppmøte
der over 100 ledere fra hele
verden møttes for å diskutere
kutt i utslipp av klimagasser.

Det å løse klimaproblemet er en av vår tids største utfordringer. Hva tror du må til dersom vi skal få til en bærekraftig utvikling?

Klimatrusselen trekkes ofte fram som et kroneksempel på den globale verdens utfordringer. De færreste bestrider alvoret i problemet, og i København var det enighet om at utslippene må begrenses slik at temperaturøkningen ikke blir på mer enn to grader. Samtidig har det vist seg å være forbundet med uoverstigelige vanskeligheter å enes om tiltak som gjør det mulig å nå et slikt mål.

Utslipp er knyttet til verdens energiproduksjon, og store økonomiske interesser står på spill. Nasjonale regjeringer frykter at næringslivet i deres eget land taper i den internasjonale konkurransen dersom det pålegges høye utslippsavgifter. Politikere som skal vinne neste valg, har også vegret seg mot større tiltak, for eksempel mot bilkjøring, som betyr at folk må endre livsstil. Slike hensyn vanskeliggjorde arbeidet mot klimatrusselen på 2000-tallet. Problemet er globalt, men det er enkeltstater som må slutte opp om og gjennomføre klimatiltak.

En postamerikansk verden?

I 2008 vant Barack Obama det amerikanske presidentvalget. For første gang i historien fikk USA en farget leder. Etter borgerrettsbevegelsens lange kamp for likhet og rettferdighet lå det enorm politisk symbolkraft i at familien i Det hvite hus var svart. Obama ble gjenvalgt i 2012.

Hvilket USA var det egentlig Obama sto i spissen for? Hva var landets internasjonale rolle og betydning sammenlignet med hva den hadde vært tidligere?

Etter Sovjetunionens fall var USA klodens ubestridt sterkeste makt. Ingen kunne måle seg med USAs militære styrke. Den vestlige samfunnsmodellen med demokrati og markedsøkonomi som USA sto i spissen for, var på frammarsj i store deler av verden. Landet lå i front innenfor teknologisk forskning og utvikling, og USAs posisjon ble styrket av at landets sterkeste utfordrer, Japan, opplevde økonomisk tilbakegang i 1990-årene.

Rundt 2010 var en del underliggende utviklingstrekk blitt tydeligere, og de pekte i en annen retning. Trass i overlegen militær slagkraft viste krigene i Afghanistan og Irak hvor vanskelig det er for USA å vinne over selvmordsaktivister og geriljakrigere. USAs militærstyrker er ikke bygd opp med tanke på såkalt «*asymmetrisk krig*».

I mange år hadde USA hatt underskudd på handelsbalansen med utlandet. Bare overfor Kina var underskuddet over 200 milliarder dollar per år. En stadig voksende offentlig og privat gjeld var en av årsakene til den økonomiske krisen i USA fra 2007.

USAs og Europas andel av verdensøkonomien er mindre enn før. Mange vestlige industriland sliter med aldrende befolkning. USA og den vestlige verdens relative tilbakegang vil fortsette, ifølge analyser fra Organisasjonen for økonomisk samarbeid og utvikling (OECD) og Verdensbanken.

Nye land løfter hodet

Tilbakegangen skyldes altså at andre land har hatt så mye sterkere vekst. Etter en lang periode med Vestens framgang er det mest markante globale utviklingstrekket på 2000-tallet blitt kalt «Restens framgang». Veksten har vært mest synlig i Asia, men andre regioner har kommet med for fullt. I 2006 og 2007 hadde 124 land en vekstrate på over fire prosent, av disse var 30 afrikanske – to tredjedeler av hele kontinentet. I 1981 levde 40 prosent av verdens befolkning på én dollar eller mindre. I 2004 var tallet sunket til 18 prosent, og nedgangen har fortsatt etter det.

Kina er blitt en storinvestor i Afrika og finansierer utviklingsprosjekter i stor stil. I internasjonal politikk er Kina opptatt av stabile og forutsigbare forhold, men rundt 2010 hersket det like fullt usikkerhet om landets ledere vil prøve å omsette økt

• • **post:** etter

• • **asymmetrisk krig:** når to parter i en krig har svært ulike strategier eller forutsetninger for en krigføring

Michelle, Sasha, Barack og Malia Obama etter at Barack ble gjenvalgt som USAs president 7. november 2012.

økonomisk tyngde i sterkere politisk innflytelse. Spørsmålet om hvilken støtte det styrende kommunistpartiet har i egen befolkning, øker usikkerheten.

Etter 2008 har land som Mexico, Sør-Korea, Indonesia og Tyrkia markert seg med kraftig økonomisk vekst og lav gjeldsbyrde. Utviklingen forsterker bildet av et USA og Vesten i relativ tilbakegang. Det er anslått at Europa vil stå for ca. 30 prosent av verdens verdiskapning i 2050. I 1950 var tallet 68 prosent.

Men bildet er ikke entydig. Bruttonasjonalprodukt per innbygger var i 2010 fortsatt mye høyere i USA og andre vestlige land enn i de nye vekstøkonomiene og vil etter alle solemerker være det i mange år framover. USA var fortsatt det viktigste landet i alt som har å gjøre med global styring og utvikling av internasjonale institusjoner.

USA har mistet økonomisk styrke og politisk gjennomslagskraft, men amerikansk populærkultur siver inn i hver avkrok av verden. Folk over hele verden lytter til amerikansk musikk, ser amerikanske TV-serier og filmer.

Hva dette betyr, lar seg ikke så lett tallfeste. Men det er også en del av historien når vi skal diskutere om vi er på vei mot en ny, postamerikansk verdensorden.

Har du fått med deg dette?

- ✓ at kampen mot terror har stått høyt på den politiske dagsorden etter angrepene mot New York og Washington i 2001. Angrepene utløste kriger både i Afghanistan og Irak
- ✓ at ut på 2000-tallet var USA ikke lenger så mektig som før, verken politisk eller økonomisk. En rekke land har opplevd mange år med sterk økonomisk vekst. Mange hundre millioner mennesker er løftet ut av fattigdom både i Asia og Afrika
- ✓ at Internett har skapt nye kommunikasjonsformer og knyttet verden tettere sammen
- ✓ at utviklingen på 2000-tallet har vært preget både av globalisering og fragmentering

Å gjøre

- 1 Studer punktene fra lista «Har du fått med deg dette?». Omformuler til påstander og knytt ordet «fordi» til dem. Eksempel: «Kampen mot terror har stått høyt på den politiske dagsorden fordi ...»
 - a Lag gode begrunnelser for alle påstandene.
 - b Diskuter påstander og begrunnelser med en eller flere medelever. Kan påstandene begrunnes bedre? Noter ned nye punkter som kommer fram i samtalen.
- 2 Tenk igjennom alt du nå vet om perioden som kapittel 21 tar for seg. Lag et tankekart over stoffet. Tenk nøye igjennom dette:
 - a Hva vil du plassere i midten av tankekartet?
 - b Hvilke emner synes du er mest sentrale i perioden, og hvordan skal du få fram dette i visualiseringen?
 - c Hvilke tanker og assosiasjoner springer ut fra de ulike emnene, og har de noen forbindelseslinjer? Hvordan kan du få fram dem?

3 Tegn fem piler som representerer fem ulike utviklingslinjer i perioden som kapitlet tar opp – en linje for hver av bokstavene i SPØKT.

- a Hvordan har samfunnet utviklet seg i perioden innenfor de ulike områdene? Skriv ned sentrale hendelser og utviklingstrekk langs linjen.
- b Dersom du kobler denne perioden i verdenshistorien til tidligere tider, vil du si at linjene er preget av kontinuitet eller brudd? Begrunn.

4 Hva kjennetegner BRIKS-landene?

- a Skriv 3–5 stikkord som viser situasjonen i hvert av landene.
- b Hvilke likheter og ulikheter finner du mellom landene?
- c Tror du BRIKS-landene vil fortsette utviklingen vi ser i dag? Begrunn svaret.

5 Kildeoppgave: Verden er økonomisk snudd på hodet.

« Brasil, Russland, India, Kina og Sør-Afrika vurderer å gi nødhjelp til EU for å hjelpe unionen ut av gjeldskrisen.

Finansministrene fra de fem hurtigvoksende økonomiene, som er kjent som BRIKS-landene, skal diskutere spørsmålet i forbindelse med årsmøtet i Det internasjonale pengefondet og Verdensbanken. (...) De fem landene, som de siste årene har opplevd betydelig sterkere vekst enn mer tradisjonelle industriland, kommer trolig til å legge fram en plan som tar sikte på å bidra til økt stabilitet i verdensøkonomien, skriver den brasilianske finansavisen Valor. Et sentralt element i planen blir trolig å kjøpe opp euro, noe som vil bidra til å lette gjeldskrisen innen eurosone. (...)

BRIKS-landene ønsker å demonstrere sin stadig viktigere rolle innen verdensøkonomien, samtidig som de er opptatt av å sikre avkastningen på sine eksisterende investeringer i Europa. (...)

Tirsdag ble det kjent at gjeldsrammede Italia alt har henvendt seg direkte til Kina med en bønn om hjelp. Italienernes håp er at Beijing vil kjøpe opp store deler av den italienske gjelden og investere i strategisk viktige selskaper, skrev Financial Times.

DN.no, publisert 14. september 2011

a Hva slags kilde er dette? Hvilke spørsmål er viktig å stille til denne teksten om du vil bruke den som en kilde i historiefaget?

b Gjenfortell kort innholdet i teksten. Er det noe som er spesielt med det som kommer fram i teksten? Hvorfor tror du saken omtales?

c Finn årsaker til at det nå er BRIKS-landene som kan hjelpe de europeiske landene. Hvilken utvikling har skjedd som gjør at dette nå er en mulighet?

6 Terroraksjonen som rammet Norge 22. juli 2011 har mange aspekter, og det er en hendelse som vil diskuteres i lang tid framover.

a Hvilke aspekter ved hendelsen omtales i teksten over?

b Hva har preget diskusjonen i etterkant av terroraksjonen, og hva kjennetegnet rettssaken som ble gjennomført våren 2012?

c Hvordan tror du denne hendelsen vil omtales i framtidige historiebøker?

7 Den digitale revolusjonen. De siste tiårene kjennetegnes blant annet av utviklingen innen datateknologi. På hvilke måter har dette endret samfunnet vårt? Tenk spesielt på kommunikasjon, nyhetsformidling og kildetilfang.

8 Med tilgang på enorme mengder informasjon via Internett har vi fått nye utfordringer i forhold til kildekritikk.

a Hvilke fordeler og ulemper ser du med en slik kildetilgang?

b Hvilke spørsmål er det viktig å stille når du bruker kilder fra Internett? (Les mer om kilder og kildekritikk i kurset på side 540.)

9 Opp gjennom historien har store riker oppstått, eksistert og smuldret bort. Er det felles mekanismer som gjør at disse rikene til slutt faller sammen? Prøv å besvare dette spørsmålet gjennom å sammenligne to store riker i historien og deres fall, for eksempel Sovjetunionen og Romerriket.

Litteraturliste

Randi Rønning Balsvik: *Det 20. århundrets historie – et globalt perspektiv*, 2010

Aage Storm Borchgrevink: *En norsk tragedie. Anders Behring Breivik og veiene til Utøya*, 2012

Sten Inge Jørgensen: *Globale utfordringer*, 2010.

Geir Lundestad: *Øst, vest, nord, sør. Hovedlinjer i internasjonal politikk etter 1945*, 2010

Kenneth M. Pollack mfl.: *The Arab Awakening*, 2011

Fareed Zakaria: *The Post-American World*, 2008

Innhold:

Å arbeide med kilder side 540 ■ Å lage en problemstilling side 543 ■ Å forklare historiske hendelser side 546 ■ Å presentere en historisk person side 549 ■ Å skrive en god artikkel i historie side 552 ■

På Perspektivers nettsider/i Smartbok

Å lykkes med muntlig eksamen ■ Å lage en god muntlig framføring ■ Å jobbe med lokalhistorie ■ Å jobbe med egen families historie ■ Å bruke historisk tallmateriale ■

Del 3

Kurs

Hvordan skal du arbeide med kilder i faget? Hvordan skal du drøfte en hendelse i historien? Disse og lignende spørsmål er utgangspunktet for kursene i dette verket. Tanken er at du skal kunne følge oppskriftene som følger på de neste sidene, til å skrive en oppgave, lage en presentasjon eller løse en problemstilling. Det er ikke meningen at du skal følge oppskriftene slavisk. Derimot er det viktig at du gjør besvarelsen til din egen. Det oppnår du gjennom å bruke dine egne ord, vektlegge de punktene du selv mener er viktige, og ha en gjennomtenkt struktur i besvarelsen.

Du finner eksempeltekster til alle kursene, samt flere kurs, på *Perspektivers* nettsider/i Smartbok.

◀ ▶ På Perspektivers nettsider / i Smartbok finner du eksempeltekster til dette kurset.

Undersøk, grav, tidfest, tolk, vurder – kom til bunns i kildene som gir gode etterforskningsresultater!

Kurs

Å arbeide med kilder

Historikernes oppgave er å rekonstruere fortiden. Dette gjør de med utgangspunkt i historiske kilder. Vi har vært gjennom de viktigste momentene når det gjelder selve kildebegrepet (se side 21). Vi vet at alle rester fra fortiden kan benyttes som historiske kilder, vi kjenner til at kildene kan være tause eller talende, vi forstår forskjellen på levning og beretning, på førstehåndskilde og andrehåndskilde og på primær- og sekundærkilde. Men hva skal vi egentlig gjøre når vi sitter der med konkrete kilder og skal finne ut noe om fortiden? Hvordan går vi fram? Svaret er kildekritikk, historikerens metode. En kildekritisk gjennomgang av et historisk materiale foregår gjennom flere trinn.

- Hva slags kilde er dette?

1 BESKRIV KILDEN. Aller først bør du gjøre deg noen tanker om hva slags type kilde du har foran deg. Er det en taus kilde, en gjenstand eller en talende kilde? Som kjent er historikerne mest opptatt av de talende kildene, så vi tar som utgangspunkt at det er en slik kilde du skal granske. Som regel kan du også si noe mer om kilden din utover at den er talende. Du kan for eksempel avgjøre om det er et brev, en avisartikkel eller en pengeseddel. Du vil kunne si noe om det er en trykt kilde, eller om den er håndskrevet, og du kan trolig også si noe om språket i kilden. Til sammen vil du kunne danne deg et overflatisk inntrykk av hva kilden dreier seg om.

2 BESTEM OPPRINNELSEN TIL KILDEN. På det neste trinnet går vi mer systematisk til verks. Nå skal du forsøke å finne ut hva som er kildens opprinnelse. En god start er å forsøke å tidfeste kilden. Ofte er kildene utstyrt med dato, men i tilfeller der dette mangler, kan skriftspråk, papirkvalitet, funnsted og innhold hjelpe deg til å anslå en omtrentlig datering. For eksempel kan vi slå fast at en kilde som bruker betegnelsen Kristiania om Norges hovedstad, trolig er eldre enn 1925, da byen skiftet navn til Oslo.

Videre vil vi gjerne vite hvem eller hva som er opphavet til kilden. Er det en navn-gitt, og kanskje til og med kjent person? Eller er det et større miljø som står bak? Kjennskap til opphavssted er også viktig. Dette kan ha hatt betydning for om personen(e) bak teksten sto fritt til å uttrykke seg, og det kan gi oss en pekepinn om hva slags informasjon vedkommende har hatt tilgjengelig da kilden ble til.

3 AVGJØR HVA SLAGS FORMÅL KILDEN HADDE. For å kunne si noe om hvilket formål kilden hadde, må vi forsøke å avgjøre om det dreier seg om et offentlig eller et privat dokument, og om innholdet er formelt (statsministerens nyttårstale) eller uformelt (en rådgivers kladd til statsministerens tale).

Det er også viktig å vite om kilden er blitt til i en bestemt kontekst. Er den for eksempel skrevet i en krigssituasjon? Eller er det et litt merkelig avisoppslag som er datert 1. april?

Vi bør i tillegg stille spørsmål ved kildens ekthet. Dersom kilden har betydning for enkeltes økonomiske situasjon eller for status og rettigheter, øker sjansen for forfalskning. Å skulle avgjøre om en kilde er ekte, har vist seg å være svært vanskelig, selv for erfarne historikere. Da det de trodde var Hitlers dagbøker dukket opp i 1980-årene, ble de først regnet for å være ekte. Finneren, som egentlig var forfalskeren, solgte rettighetene til å publisere dagbøkene og innkasserte enorme beløp før svindelen ble avslørt.

4 TOLK INNHOLDET. Etter å ha undersøkt opphav og formål går vi videre til å se nærmere på innholdet i teksten, altså til å tolke kilden. En forutsetning for å tolke innholdet i en tekst er først og fremst at teksten er lesbar, at ordene er forståelige for oss, og at vi har tilstrekkelig kunnskap om perioden til å forstå hva teksten refererer til. For en som arbeider med moderne, norsk historie, vil dette som regel være greit, mens historikere med eldre perioder som sitt felt vil ha betydelig større utfordringer. Kilder fra antikken, vikingtiden og middelalderen kan være skrevet på latin, norrønt eller på tidligere varianter av for eksempel engelsk og fransk. Håndskrift er gjerne utydelig og vanskelig å lese, og språklige begreper kan ha forandret mening.

En ting er å kunne lese hva som står i kilden, noe annet å forstå meningen med den. Det kan være vanskelig. For å forstå meningen med en kilde må vi forsøke å lese kilden med «fortidsøyne». Vi må ta hensyn til den virkeligheten kilden ble til i, og vi må være bevisst at det samfunnet vi lever i, er annerledes enn det samfunnet kilden ble til i. Vi må forsøke å forstå fortiden på fortidens premisser.

- Når er kilden fra?
- Hvem er opphav til kilden?
- Hva vet du om opphavs-person og opphavsmiljø?

- Hva slags formål har kilden?
- Hva er kildens kontekst?
- Er kilden ekte?

- Hva betyr kilden?
- Hva kan være meningen med kilden?
- Hvordan passer kilden inn i sin samtid?

- Kan du stole på kilden eller på kildens opphavsperson?
- Bekreftes kilden av andre kilder?
- Er det en tendens i kilden?

5 UNDERSØK TROVERDIGHETEN. Hovedsaken på det femte og siste kildekritiske trinnet er å undersøke kildens troverdighet: Kan vi stole på det kilden forteller? Hva er forholdet mellom tekst og virkelighet? Spørsmål om pålitelighet henger sammen med fortellerens forhold til innholdet. En øye-vitneskildring er i utgangspunktet mer troverdig enn andrehåndsinformasjon. Flere uavhengige kilder som bekrefter hverandre, styrker påliteligheten. En tendensiøs kilde, som er tydelig preget av politisk syn eller ideologi, av hensyn til personlig prestisje eller forutinntatthet, er mindre troverdig.

Husk også at all vurdering av troverdighet er avhengig av hvilke spørsmål vi stiller. Originalutgaven av Hitlers *Mein Kampf* er for eksempel ikke troverdig som kilde hvis vi ønsker å finne ut hvordan det tyske samfunnet var i 1920-årene, men kan være svært troverdig hvis vi ønsker å finne ut hvordan Hitler tenkte.

Troverdige kilder? Til venstre ser du originalbildet der Obama flankeres blant annet av den egyptiske presidenten Hosni Mubarak. Til høyre ser du hvordan bildet ble gjengitt i en egyptisk avis der Mubarak nå er i front. **Hva har skjedd, og hvorfor er «gjengivelsen» helt annerledes?**

Litteraturliste

- Jim Cullen: *Essaying the Past. How to Read, Write and Think about History*, 2009
 Knut Kjeldstadli: *Fortida er ikke hva den en gang var*, 1999
 Bent Egaa Kristensen: *Historisk metode*, 2007
 Erik Lund: *Historiedidaktikk for klasserommet. En håndbok for studenter og lærere*, 2003
 John Tosh: *Historisk teori och metod*, 2000

Kurs

Å lage en problemstilling

I arbeidet med historiske emner kan det være fornuftig å lage problemstillinger til temaet. Å lage problemstillinger hjelper deg med å avgrense emnet, det tvinger deg til å gå noe mer i dybden, og gjennom å svare på problemstillinger blir du nødt til å tenke selv.

For å lage gode problemstillinger er det nødvendig å ha oversikt over et emne. Bare da er det mulig å se hva som er viktige spørsmål å stille. Gjennom å lage en god eller spennende problemstilling viser du læreren din indirekte at du også har god forståelse. Derfor er det å lage en god problemstilling en sentral del av historiefaget og ofte en viktig kompetanse når du skal vurderes. Nedenfor finner du en oppskrift for hvordan du kan lage slike problemstillinger.

1 VELG ET EMNE. Ofte er emnet det skal arbeides med, valgt av læreren på forhånd. Andre ganger, for eksempel i forbindelse med muntlig eksamen, kan du få oppgitt en periode, et utviklingstrekk eller en tidsperiode, og du må selv tenke ut en interessant problemstilling.

Å utforme en problemstilling kan også være aktuelt i forbindelse med fordypningsoppgaver. I slike tilfeller har du som regel en større valgfrihet i emne.

Når du skal velge deg en problemstilling, er det viktig at du har tenkt igjennom om det er mulig å arbeide med spørsmålet uten at det krever altfor mye arbeid. Det bør være mulig å finne sekundærlitteratur, og du bør kunne finne flere ulike kilder.

På Perspektivers
nettsider / i Smartbok
finner du eksempeltekster
til dette kurset.

- Kan du selv velge hvilket emne du skal arbeide med?
- Kan du noe om emnet fra før?
- Finnes det litteratur lett tilgjengelig?

Den russiske tsarfamilien ble tatt til fange og satt i tvangsarbeid fra de ble arrestert under revolusjonen i 1917 til henrettelsen i 1918.

- Hvilken tidsperiode vil du ta for deg?
- Er emnet stort nok til å kunne fungere og smalt nok til å kunne besvares?

- Hvilken del av emnet vil du gå mest i dybden på?
- Hvilken innfallsvinkel velger du til temaet?

- Er problemstillingen din et ja/nei-spørsmål?
- I hvilken grad er problemstillingen din åpen nok til at du kan drøfte ulike svar?

- Har du med alle leddene som behøves i problemstillingen?
- Har du sjekket med andre eller med læreren om problemstillingen er god nok?

Gjennom oppgaven skal du belyse sentrale sider ved det historiske emnet du arbeider med. Velg deg derfor en problemstilling som kan benyttes til å avdekke sentrale utviklingstrekk eller tendenser i perioden. Dersom du kunne tenke deg å belyse mer avgrensede problemstillinger innenfor et emne, så avklar problemstillingen med læreren din før du setter i gang. I dette kurset har vi valgt å bruke den russiske revolusjon i 1917 som utgangspunkt.

2 AVGRENS EMNET TIDSMESSIG. Det første du må gjøre når du skal ta for deg et så stort emne som for eksempel den russiske revolusjon, er å avgrense det. Det er mulig å finne årsaker til og virkninger av revolusjonen, som til sammen spenner over hundre år, men en slik oppgave blir ofte vanskelig å besvare. Det er derfor viktig at du angir et tidsrom som gir deg mulighet til å drøfte problemstillingen du etter hvert kommer fram til.

Til den russiske revolusjon kan du for eksempel velge å se på hendelsene i revolusjonsåret, eller du kan utvide perioden noe mer slik at du i større grad kan si noe om årsakene til og virkninger av endringene. I dette kurset velger vi å avgrense tidsperioden fra ca. 1900 til 1930.

3 DEFINER EMNET. På samme måte som med det forrige punktet er det viktig å definere akkurat hva du ønsker å ta for deg. Til vårt emne i dette kurset kan du for eksempel definere problemstillingen til kun å handle om de politiske endringene i 1917. Da velger du å gå grundig inn i akkurat disse årsakene, mens du ser bort fra flere av de andre årsakene som finnes til revolusjonen. Emnet kan også være litt mindre konkret, for eksempel om ulike årsaker til revolusjonen, men da har du ikke mulighet til å gå så dypt inn i de enkelte forklaringene.

I dette kurset velger vi å definere emnet til å handle om de politiske endringene i perioden, og vi ønsker å drøfte om de representerer et brudd eller ikke.

4 UNNGÅ PROBLEMSTILLINGER DU KAN SVARE JA/NEI PÅ. For å kunne drøfte problemstillingen din er det viktig at den er åpen nok til å inneholde ulike forklaringer. For at en problemstilling skal kunne drøftes, må den kunne forklares på ulike måter. Dermed kan du ikke velge deg en problemstilling der svaret er et enkelt ja eller nei. Det kan også være til hjelp å bruke følgende inndeling: *Hva/når*-spørsmål er som regel de enkleste å besvare, *hvorfor/hvordan* er noe vanskeligere, mens spørsmål som starter med *i hvilken grad* gjerne krever en mer utdypende besvarelse.

5 FULLFØR PROBLEMSTILLINGEN. Vi har nå kommet dit at det er på tide å sette sammen de ulike delene du har arbeidet med ovenfor. Vi har emnet som er den russiske revolusjon, vi har avgrenset det tidsmessig til perioden 1900 til 1930, og vi har definert det til å handle om de politiske endringene i perioden, og om de representerer et brudd eller ikke. Vi må også passe på at det ikke blir et ja/nei-spørsmål. Dette kan gi oss følgende problemstilling:

«På hvilken måte representerer perioden 1900 til 1930 et brudd for det politiske systemet i Russland/Sovjetunionen?»

Svaret på denne problemstillingen kan virke enkelt, for det var jo blant annet en politisk revolusjon i 1917, og denne må jo også ha representert et brudd for det politiske systemet. Samtidig, og slik er det stort sett alltid med historiske hendelser, vil det være faktorer og elementer som kan motsi det som virker opplagt.

Det er naturlig å utdype problemstillingen din i innledningen til besvarelsen. Når det gjelder den russiske revolusjon, vil du kunne trekke fram at det var snakk om to ulike revolusjoner i 1917, der den ene avsatte tsarstyret, mens den andre var et statskupp der bolsjevikene under ledelse av Lenin kuppet makten fra den midlertidige regjeringen. Hvorvidt det faktisk er et politisk brudd i perioden, må derfor vurderes i forhold til de ulike revolusjonene – og enda viktigere: i forhold til dem som opplevde virkningene av endringene. Velger vi å se på den politiske eliten i landet, er svaret langt mer opplagt enn om vi for eksempel fokuserer på kvinnes politiske rettigheter før og etter revolusjonen. Og tidsaspektet vil også her komme inn, for endringene i 1916 og 1918 kan være langt større for mange enn om vi sammenligner mulighetene for politisk deltakelse under tsarstyret i 1900 og under Stalin i 1930.

Når du skal utdype problemstillingen i besvarelsens innledning, er det derfor viktig at du forteller hvilke innfallsvinkler du har valgt for besvarelsen. Det utdyper samtidig problemstillingen din.

6 VEIEN VIDERE. Det neste som må gjøres, er selvfølgelig å svare på problemstillingen du har valgt, noe som innebærer å finne ut hva som skjedde, hvorfor det skjedde, og drøfte de ulike årsakene før du konkluderer og eventuelt påpeker andre muligheter. Framgangsmåten for å gjøre det finner du i kurset «Å forklare historiske hendelser» på side 546.

Å lage problemstillinger uten nødvendigvis å besvare dem er også i seg selv en god og lærerik øvelse. Å lage problemstillinger kan derfor være nyttig både som en førlesningsstrategi for å tenke igjennom hva du skal til å arbeide med, og som en oppsummering av temaer du har arbeidet med i faget. Metoden kan også fungere underveis i lesningen, for eksempel ved at du lager problemstillinger som skal ta for seg de viktigste poengene i de delene av et kapittel du akkurat da arbeider med.

Soldater under den russiske revolusjon i 1917.

▶ På Perspektivers nettsider / i Smartbok finner du eksempeltekster til dette kurset.

Kurs

Å forklare historiske hendelser

Under finner du et kurs i hvordan du kan forklare historiske hendelser. Dette er en framgangsmåte du kan følge dersom du skal skrive oppgave, ha muntlig eksamen, lage en presentasjon, eller om du bare trenger en metode for å lære mer om en bestemt historisk hendelse. Hva kurset skal føre fram til, må du avtale med læreren din før du starter. Husk at du ikke trenger å følge punktene slavisk – snarere bør du lage din egen struktur og disposisjon for å gjøre stoffet til ditt eget.

Målet med en historisk framstilling er ikke bare å beskrive noe som skjedde i fortiden, men også å forklare hvorfor dette skjedde. Det er sjelden mulig å finne én bestemt årsak til en historisk hendelse eller et fenomen. Vanligvis vil det være flere forhold som bidrar til å forklare hvorfor noe skjedde. Både konkrete hendelser, en persons handling og bestemte behov i samfunnet kan bidra til å forklare det som skjedde. I dette kurset skal vi se hvordan du kan gå fram for å oppfylle målet i læreplanen: å gjenkjenne ulike forklaringer og diskutere hvordan de kan prege historiske framstillinger.

Pondus, av Frode Øverli.

- Hva skjedde?
- Når skjedde det? Kronologi og kronologisk rekkefølge.
- Hvem eller hva er involvert?

1 HVA SKJEDDE? En historisk undersøkelse starter med å finne ut hva som skjedde. Begynn derfor med å gi en kort beskrivelse av fenomenet eller hendelsen du skal forklare. Her kan vi bruke vikingferdene som eksempel:

« Vikingferdene foregikk fra omkring år 800 til litt ut på 1000-tallet. Sjøfarere fra Skandinavia seilte østover gjennom Russland til Konstantinopel. De seilte sørover til middelhavsområdene og vestover mot De britiske øyene, Island, Grønland og Vinland (Nord-Amerika). Vikingene er kjent for sine voldelige overfall og plyndringer, men de drev også handel. I tillegg var det en god del av dem som bosatte seg på stedene de reiste til.

- Hvorfor fant hendelsen eller utviklingen sted?
- Hvilke andre forklaringer kan finnes?

2 HVORFOR SKJEDDE DET? Etter at du har kartlagt fenomenet (plassert det i tid, omtalt relevante momenter, skissert en tidsrekkefølge), kan du ta fatt på oppgaven med å forklare hvorfor det skjedde. Vi spør altså: Hvorfor fant vikingferdene sted? Ettersom dette spørsmålet er noe som har opptatt mange historikere, vil du kunne finne flere ulike forklaringer. Historiske fenomener og hendelser er sammensatte, og flere forhold må tas i betraktning for å kunne forklare hvorfor noe skjedde. Jobben er altså ikke gjort selv om du har funnet fram til én mulig forklaring. Tvert imot: I denne omgang bør du forsøke å finne så mange

opplysninger som mulig som kan hjelpe deg på veien. I tillegg til læreboka kan du gjerne bruke annen faglitteratur, leksikonartikler og Internett. Ikke vær redd for å komme med dine egne forslag. Husk på at du må opplyse om hvor du henter informasjonen din fra. Dette kan du lese mer om i kurset på side 540.

Blant momentene på en liste som kan forklare vikingferdene, vil trolig dette være med: *plyndring, handel, kolonisering, befolkningsvekst, teknologisk utvikling, skipsbygging, jernproduksjon, mentalitet, førkristen religion, svake politiske enheter i Europa osv.*

3 SORTER ÅRSAKENE. Nå har du laget en oversikt over flere faktorer som kan bidra til å forklare det samme fenomenet. Men det å ha en forklaring med alle tenkelige faktorer er ikke det samme som å ha en god forklaring. Gjennom å sortere og gruppere årsakene får du mulighet til å vise at du har en dypere forståelse for emnet. Du kan for eksempel ta utgangspunkt i SPØKT (se side 18) og kategorisere forklaringene avhengig av om de kan knyttes til sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle eller teknologiske forhold.

Når det gjelder vikingferdene, kan vi for eksempel si at befolkningsvekst har å gjøre med sosiale forhold, og at statsutviklingen i Europa angår det politiske. Handel dreier seg om økonomi, mens vikingenes førkristne religion og eksistensen av en krigermentalitet handler om kulturelle forhold. Kunnskapen om jernutvinning og skipsbygging tilhører det teknologiske området.

Det er ofte slik at ulike forhold har en forbindelse med hverandre. Derfor kan det være vanskelig å skille den ene forklaringen fra den andre.

4 RANGER ÅRSAKENE. Du kan gjøre forklaringen din enda bedre ved å rangere de ulike årsakene i forhold til hverandre. En måte å gjøre det på er å skille mellom det vi kaller grunnleggende årsaker, og den årsaken vi mener er utløsende. De grunnleggende årsakene er ofte langsiktige, slik som klimaendringer og befolkningsvekst. Det samme er ideologiske eller religiøse motsetninger. Det er imidlertid den utløsende årsaken som setter i gang hendelsen. Den utløsende årsaken er altså noe som skjer kort tid forut for hendelsen du er i ferd med å forklare.

En annen måte å rangere årsakene på er å skille mellom motiver og forutsetninger. Ved å skille mellom disse to kan du få fram hvorfor historiske aktører handlet på den måten de gjorde (motiver), og hva som skulle til for at de skulle kunne handle på denne måten (forutsetninger). Om du for eksempel vil undersøke hvorfor din bestemor tok utdanning, vil hennes motiver for å gjøre det, og de forutsetningene som fantes for at hun faktisk kunne gjøre det, være viktigere å undersøke enn hva som var grunnleggende og utløsende årsaker til at hun valgte å ta utdanning.

5 DRØFT. Det er viktig å presisere at målet ikke er å komme fram til ett riktig svar. Her er det rom for ulike tolkninger og oppfatninger. Derfor er en drøfting av hvorfor du har sortert og rangert de ulike forklaringene slik du har gjort, en viktig del av framstillingen din. Her begrunner du hvorfor du mener visse forhold er mer avgjørende enn andre. Forklar hvordan årsakene henger sammen, og vurder om én årsak peker seg ut som den viktigste. (Se eksempler på ulike drøftinger i eksempeltekstene som følger dette kurset.)

- Hvilke årsaker kan ses i sammenheng?
- Hvorfor passer disse årsakene sammen?
- Hvilke årsaker kan skilles fra hverandre?

- Hvilke årsaker er grunnleggende?
- Hvilke årsaker er medvirkende?
- Hvilken årsak er utløsende?
- Hvilke motiver og hvilke forutsetninger finnes?

- Hvorfor er akkurat denne årsaken viktig?
- Hvorfor mener du den årsaken kan forstås slik?
- På hvilke andre måter kan årsaken(e) forstås?
- Hvorfor er den ene årsaken mindre viktig enn de andre?

- Stemmer forklaringen din med den historiske konteksten?
- Hvilke andre forklaringer kan finnes om du vektlegger andre samfunnsforhold?
- Har hendelsen du skal forklare, vært forklart på en annen måte tidligere? Kan forklaringen din tolkes på andre måter senere, tror du?

6 HVORDAN PREGER ULIKE FORKLARINGER HISTORISKE FRAMSTILLINGER? I Norge har historie som et vitenskapsfag eksistert siden begynnelsen av 1800-tallet. De første norske historikerne var først og fremst opptatt av eldre historie. Selv om det har vært skrevet utallige bøker om norsk middelalder siden den gang, gis det fortsatt ut nye bøker om denne perioden. Det skjer blant annet fordi dagens historikere har andre forklaringer på hendelser og prosesser i middelalderen enn det 1800-tallets historikere hadde. Historiske tolkninger endrer seg altså over tid.

En årsak til dette er at det hele tiden drives ny forskning. De som er historikere i dag, stiller andre spørsmål om fortiden enn historikerne som arbeidet på 1800-tallet. Når det gjelder middelalderhistorie, for eksempel, var tidligere historikere svært opptatt av politiske forhold. Hvor stor var kirkens makt i forhold til kongen? Hvordan ble det avgjort hvem som skulle bli konge? Siden har middelalderhistorikere skrevet om sosiale og kulturelle forhold, som kvinners rolle, vennskap og holdninger til døden.

En annen årsak til at historiske tolkninger endres, er at historikeren preges av den tiden hun eller han lever i. Forklaringer som kunne virke logiske for noen generasjoner siden, er kanskje helt meningsløse for oss. I dag er det ingen seriøse historikere som vil forklare koloniseringen på 1800-tallet med at afrikanere er barnslige og tillitsfulle. En faghistoriker kan heller ikke skrive at noe var Guds vilje for å forklare en historisk hendelse.

Når du finner ulike forklaringer på samme historiske hendelse, kan årsaken være at forklaringene er blitt til på ulik tid. Men du vil nok også oppdage at historikere fra samme tid er uenige om hvordan en konkret hendelse skal forklares. Dette kan ha sammenheng med at de er interessert i ulike deler av historien. En historiker som er opptatt av økonomiske forhold, vil kanskje fokusere på markedøkonomi og handel i sin forklaring, mens en historiker som er opptatt av kulturelle forhold, vil trekke fram utdanningsnivå og ideologi for å forklare den samme hendelsen.

7 OPPSUMMERING. Punktene ovenfor gir deg et grunnlag for å forklare en historisk hendelse. Som regel vil punktene 1 til 5 være viktige å ha med i en drøftingsoppgave, mens punkt 6 ikke alltid er påkrevd. Les oppgaveteksten nøye før du begynner å skrive, og kontroller underveis og til slutt at du har svart på det oppgaven ber om.

Litteraturliste

Knut Kjeldstadli: *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget*, 1999
 Ottar Dahl: *Problemer i historiens teori*, 1986
 Erik Lund: *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere*, 2009
 E.H. Carr: *What is history?* 1987
 John Tosh: *Historisk teori och metod*, 2000

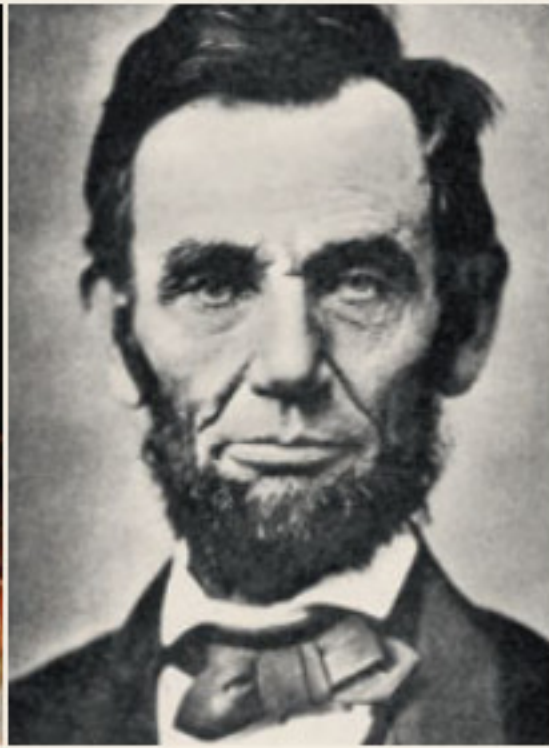
Kurs

Å presentere en historisk person

Hvorfor handler vi som vi gjør? Hva får oss til å ta den utdanningen vi tar, flytte dit vi flytter, reise dit vi reiser, engasjere oss i det vi engasjerer oss i, eller ...? Hva fikk for eksempel Luther til å gjøre det han gjorde: bryte med paven og starte en ny trosretning? Og hvorfor søkte Cæsar makt? Og hva har blitt skrevet om dette i ettertid? Hvordan blir et ettermæle til, og hva blir historien om disse personene?

Du skal nå arbeide med slike problemstillinger gjennom å presentere en historisk person. Nedenfor følger en oppskrift på hvordan dette kan gjøres. Du trenger ikke ta med alle punktene eller ha samme rekkefølge, men husk at det hele skal lede fram til en grundig og gjennomarbeidet presentasjon av personen du velger. Og avtal presentasjonsform med læreren før du starter.

På Perspektivers
nettsider / i Smartbok
finner du eksempeltekster
til dette kurset.

1 VELG EN PERSON. Velg en interessant historisk person det er enkelt å finne informasjon om, og skriv stikkord om hva du ønsker å finne ut om denne personen.

Bestem og avtal presentasjonsform med læreren.

2 FINN EGNED KILDER. Bruk historiebøker, Internett, leksikon og annet til å finne relevant stoff om personen. Husk å notere hvor du henter stoff fra (med sidetall eller nettadresse og tittel på bok). Les mer om kildehenvisning i kurset på side 540.

Kategoriser opplysningene du finner, i ulike grupper.

- a Opplysninger om personenes biografi
Fødsels- og dødsår, bosted, utdanning, jobb osv.
- b Opplysninger om personens handlinger
Hva personen har gjort, og hvorfor vedkommende i dag er kjent
- c Opplysninger med teorier om personen
Informasjon som omtaler ulike grunner til at personen gjorde som han eller hun gjorde, som forklarer personens tenkemåte, filosofi eller teorier, eller som drøfter ulike syn på personen og hans eller hennes handlinger

Elizabeth 1. av England,
Abraham Lincoln, Camilla
Collett og Mao Zedong.

3 SKRIV EN BIOGRAFI. Skriv en biografi basert på opplysningene du har i gruppen 2a på forrige side. Den trenger ikke være så lang, men husk å ta med det du mener er viktig for å plassere personen inn i hans eller hennes historiske tid. Samfunnssammenhengen er altså viktig – tid, sted og kontekst. Si noe om hvordan samfunnet var da personen levde.

4 LAG EN PROBLEMSTILLING. På bakgrunn av informasjonen du har funnet og biografien du har skrevet, skal du lage en problemstilling for det videre arbeidet. Problemstillingen må inneholde et spørsmål, og det er dette spørsmålet du senere skal besvare i presentasjonen. Les mer om hvordan lage problemstillinger i kurset på side 543.

Husk at det må være mulig å svare på problemstillingen innenfor den tiden og plassen du har til rådighet. Problemstillingen kan eventuelt endres underveis i arbeidet, om du finner andre innfallsvinkler du synes fungerer bedre. Og spør læreren om du er i tvil.

5 BRUK KILDER I PRESENTASJONEN.

- a Bruk biografien du skrev (i punkt 3) til den første delen av presentasjonen din. Pass på at den er korrekt, at den ikke er for lang, og at du omtaler det som er relevant for resten av presentasjonen (husk problemstillingen din).
- b Se på tekstene du har om personens handlinger (punkt 2b). Disse kan du nå bruke i neste del av presentasjonen din. Vurder hvilke som er relevante for problemstillingen du har valgt, og planlegg hvordan du ønsker å bruke disse.

6 FINN TEORIER OG DRØFTINGER. Gå gjennom tekstene du har som omtaler ulike teorier om personen og personens betydning for ettertiden (punkt 2c). Passer det å bruke disse i forbindelse med problemstillingen din? Omtal først hvilke teorier du har funnet, og hva de vektlegger. Hva sier tekstene om hvorfor personen gjorde som han eller hun gjorde? Hva sier de om eventuell filosofi eller tenkemåte hos personen? Sier tekstene noe om samfunnsmessige årsaker til handlingene, for eksempel sosiale, politiske, økonomiske, kulturelle eller teknologiske (SPØKT)? Les mer om SPØKT på side 18.

7 PROBLEMATISER. Kunne personen handlet på andre måter? Burde personen gjort det? Hvordan kunne han eller hun oppnådd mer ved å velge andre løsninger? Og handlet personen rett eller galt, synes du? Var det moralsk og etisk forsvarlig? Hva oppnådde personen med sine handlinger og/eller teorier?

Drøft disse og lignende spørsmål ut fra din egen problemstilling. Husk at du må begrunne synspunktene dine. Les mer om drøfting i kurset på side 546.

8 PROBLEMATISER KILDENE. Hva slags kilder har du? Hvor pålitelige vil du si disse er, og hva mangler eventuelt i kildesamlingen din? Er avsenderne troverdige? Er de politisk «farget»? Hva slags typer kilder har du? Er det førstehåndsberetninger, levninger, beretninger? Les mer om kilder og kildekritikk i kurset på side 540.

Drøft de ulike kildene du har brukt i arbeidet med presentasjonen din, og gi en kortfattet omtale av dette avslutningsvis.

Du bør nå ha nok stoff til presentasjonen din, og da gjenstår arbeidet med formen på foredraget, teksten, filmen eller annet du skal presentere. Husk at du ikke trenger å ta med alle punktene ovenfor, at du selv kan legge til dine egne punkter, og at det er viktig at du besvarer problemstillingen du selv valgte i punkt 4.

Nybergsund 11. april 1940.
Kong Haakon 7. og Kronprins
Olav med følge på flukt fra tyske
bomber. **Hvor viktig var kongens nei til Quisling? Hvilken rolle spilte Kong Haakon for motstanden i Norge under andre verdenskrig?**

◀ ▶ På Perspektivers nettsider / i Smartbok finner du eksempeltekster til dette kurset.

Kurs

Å skrive en artikkel i historiefaget

Fra norskundervisningen vet du at det er vanlig å dele tekster inn i to hovedkategorier: skjønnlitteratur og sakprosa. Det kan være vanskelig å trekke et skarpt skille mellom de to kategoriene, men i all hovedsak kan vi si at en som leser skjønnlitteratur, oppfatter teksten som oppdiktet, mens en som leser sakprosa, oppfatter at teksten vil si noe som er sant om virkeligheten. En artikkel i historiefaget er en sakprosaetekst som er skrevet på grunnlag av kilder og faglitteratur for å si noe sant om en fortidig virkelighet. (For en diskusjon omkring sannhet i historiefaget, se side 13.) Her får du vite hvordan du skal gå fram for å skrive en slik artikkel.

1 START TIDLIG. Å skrive tar som regel lengre tid enn man tror, og derfor er det lurt å starte tidlig. Ikke vent til rett før innleveringsfristen før du finner fram oppgaveteksten din. Når du har begynt å tenke på hva du skal skrive om, er det sjanser for at du vil oppleve at gode ideer og tanker om hvordan du kan løse oppgaven, dukker opp på uventede tidspunkt.

2 AVGRENS OPPGAVEN. Når du skal skrive en historisk artikkel, har du sannsynligvis enten fått utdelt en presis oppgavetekst av læreren din, eller så har du fått oppgitt et tema eller en periode som du selv må avgrense. Hvis det siste er tilfellet og du for eksempel har fått i oppgave å skrive om demokratiutvikling i Europa, kan du ikke ha som mål å skrive uttømmende om dette temaet. I stedet må du starte med å avgrense oppgaven. Det kan gjøres på flere måter, for eksempel kronologisk (1870–1913), tematisk (kvinnelig stemmerett) og/eller geografisk (Norge). Se også kurset Å lage en problemstilling på side 543.

3 FINN KILDER OG LITTERATUR. Etter at du har avgrenset temaet for artikkelen din, er det på tide å lete etter nyttig informasjon. Innføringen av kvinnelig stemmerett i Norge er behandlet i kapittel 9 i denne boka. Her vil du finne noe informasjon om emnet, men ikke nok til å kunne skrive en hel artikkel. Du må altså bruke annen faglitteratur i tillegg, og kanskje også kilder. Søket etter faglitteratur kan gjerne starte på Internett, men ikke glem at bibliotekene har fagutdannede bibliotekarer som gjerne hjelper deg. Et generelt tips for å finne fram til relevant litteratur er å se gjennom litteraturlister: Hvis du sjekker hvilken litteratur som er brukt for å skrive kapittel 9, vil du se at en av bøkene er Jostein Nerbøviks *Norsk historie, 1860–1914*, en annen er Gro Hagemanns bind i *Aschehougs norgeshistorie*. I begge disse bøkene vil du altså trolig finne mer informasjon om kvinnelig stemmerett i Norge.

Det kan hende læreren din har kilder du kan bruke, og det finnes også mange kildesamlinger tilgjengelig på Internett. På nettstedet «Virksomme ord» er for eksempel flere politiske taler om kvinnelig stemmerett lagt ut.

4 LAG EN DISPOSISJON. Ikke tenk at du må ha lest mye faglitteratur før du begynner skrivearbeidet. En disposisjon for hele artikkelen bør du lage nesten med en gang. Det betyr ikke at du på forhånd må vite nøyaktig hva artikkelen din kommer til å inneholde, men disposisjonen kan fungere som et skjelett for tanken og for det kommende skrivearbeidet. Etter hvert som du leser og tenker, tar du notater som passer inn i disposisjonen, slik at skjelettet gradvis får mer kjøtt på beina. Slik kan en disposisjon se ut:

■ Innledning

- Presenter problemet.
- Definer sentrale begreper.
- Formuler en tese, en påstand. Hva er det du skal forsøke å vise i artikkelen din?
- Gi en pekepinn om hvordan du har strukturert teksten.

■ Hoveddel

- Redegjør for emnet.
- Hvem, hva, når og hvor?
- Drøft tesen din.
- Hvordan, hvorfor, med hvilke konsekvenser?

■ Konklusjon

- Gi en kort oppsummering av de viktigste poengene fra hoveddelen.
- Ta opp igjen tesen du formulerte innledningsvis, og trekk konklusjoner på grunnlag av drøftingen i hoveddelen.

5 SKRIV

■ Gå rett på sak

Ettersom historiske fenomener alltid ses i sammenheng med tiden før fenomenet opptrer, kan det være vanskelig å avgjøre hvor du skal starte framstillingen din. Kampen for kvinnelig stemmerett i Norge henger sammen med innføringen av stemmerett for menn. Menneskets stemmerett kom som en følge av 1814-grunnloven, som var inspirert av den franske og den amerikanske grunnloven. Idégrunnlaget for disse to grunnlovene finnes i opplysningsfilosofien, som igjen hadde røtter i den vitenskapelige revolusjonen på 1600-tallet. Dersom du tar utgangspunkt i den vitenskapelige revolusjonen når du skal skrive om kampen for kvinnelig stemmerett i Norge på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet, gaper du over for mye. Da vil du komme til å ha med mye som ikke er relevant for din oppgave. Forsøk heller i størst mulig grad å gå rett på sak.

World Trade Center i New York.
Når kan dette bildet være fra?

■ Sørg for tydelig kronologi

Kronologien, altså tidsrekkefølgen, er ryggraden i en historisk framstilling. For å kunne forklare historiske fenomener er det avgjørende med kjennskap til hva som skjedde før fenomenet inntraff. Når du skal redegjøre for hendelsesforløp, er det altså viktig å ha en tydelig kronologi.

■ Unngå moralisering

Når du skal skrive om fortidige hendelser, kan det være fristende å moralisere over aktørenes holdninger. For eksempel virker argumentene som ble brukt mot kvinnelig stemmerett på slutten av 1800-tallet, ganske latterlige for oss i dag. Unngå moralisering og latterliggjøring. Husk på at det dreier seg om en annen tid, og at aktørene var produkter av sin tid, slik vi er produkter av vår.

■ Vær presis

Det er fort gjort å legge seg til et litt innviklet og oppstyltet språk når man skal skrive en fagartikkel. Det er helt unødvendig. Tenk heller at du skal skrive så tydelig og klart som du kan. Bruk gjerne korte, enkle setninger. Fremmedord bruker du bare hvis du er helt sikker på hva de betyr, og hvis du ikke finner noe godt norsk ord i stedet. Forsøk å unngå upresise ord og begreper. For eksempel bør du heller skrive «Stortingsflertallet mente ...» enn «Man mente ...», og heller «Christian Michelsen fortalte ...» enn «Det ble fortalt ...».

■ Pass på ordentlige referanser og riktige sitater

En historisk artikkel skrives på grunnlag av kilder og annen faglitteratur. Det er ingen som forventer at du skal kunne skrive en fagartikkel utelukkende på grunnlag av kunnskap som du allerede har i hodet. Tvert imot er det et poeng å vise at du har lest ulike framstillinger av emnet du skriver om. Men når du bruker momenter fra annen faglitteratur, må du i størst mulig grad omformulere teksten og gjenfortelle innholdet med dine egne ord. I tillegg er det viktig at du i teksten din oppgir ordentlige referanser til faglitteraturen. Det kan du gjøre på to måter: enten i parentes i den løpende teksten eller i fotnote. Uansett skal du oppgi forfatterens etternavn, årstallet boka eller artikkelen ble gitt ut, og hvilken side du har hentet poenget fra. Slik kan det se ut: Nerbøvik 1999, s. 104.

Enkelte ganger kan du komme over formuleringer i faglitteratur eller kilder som er såpass spesielle at du velger å gjengi dem heller enn å skrive om. Det kan du gjøre, men da må du være pinlig nøyaktig i gjengivelsen. Hele sitatet skal settes i anførselstegn. Ingen ord eller tegn kan utelates uten at det markeres på denne måten: [...]. Rett etter sitatet må du sette inn referanse til hvor det er hentet fra.

Det er viktig å ha ordentlige referanser og korrekte sitater. Å bruke faglitteratur uten å oppgi referanse er plagiat.

■ Husk på litteraturlista

Til alle artikler hører en litteraturliste. Det er en alfabetisk liste over alle bøker, artikler og nettressurser du har brukt for å skrive artikkelen din. Etter hvert av kapitlene i denne boka finner du en litteraturliste. Bruk gjerne det oppsettet som mal når du skal skrive selv.

■ Les igjennom og skriv om

Etter at du har skrevet det første utkastet til artikkelen, kan du gjerne la teksten ligge litt før du leser igjennom og bearbeider den videre. Kanskje har du kommet på et nytt poeng du vil ha med, eller kanskje er det noen avsnitt som bør kuttes ut? Framstår teksten som klar og tydelig, eller bør du pusse videre på formuleringene dine? Det kan være nyttig å få noen andre til å lese igjennom arbeidet ditt og komme med innspill før du leverer det fra deg.

Litteratur

Tor Egil Førland: *Drøft. Lærebok i oppgaveskriving*, 1996

History Department Hamilton College: *Writing a Good History Paper*, 2008

Patrick Rael: *Reading, Writing, and Researching for History: A Guide for College Students*

Jevgenij Chaldej: «Livet går videre» (1944).

Tolk et bilde

Fotografen har kalt bildet «Livet går videre», og det er tatt i Sevastopol ved Svartehavet under andre verdenskrig.

- a Beskriv det du ser på bildet. Hvilke kontraster finner du?
- b Syns du tittelen er passende? Begrunn svaret.
- c Hvilken tittel ville du gitt bildet?
- d På hvilken måte går livet videre etter dramatiske hendelser? Hva er som før, hva er nytt? Hvilke nye perspektiver gir for eksempel store kriger, og hva betyr det for egen historieforståelse? Reflekter over disse spørsmålene, og diskuter dem gjerne med en medelev eller i plenum.

Innhold:

Aslak Sira Myhre: If you know your history side 558 ■ Mona Ringvej: Hvordan skaper vi et demokrati? side 561 ■ Gro Hagemann: Diskriminering? side 565 ■ Knut Kjeldstadli: Hvorfor flytter vi? side 569 ■ Bjørg Evjen: «De andre» side 573 ■ John Kwadwo Osei-Tutu: Den hvite manns byrde? side 577 ■ Jonas Gahr Støre: Europa og den lunefulle historien side 581 ■ Øystein Sørensen: Historien om det som ikke skjedde side 586 ■ Gro Steinsland: Mytene som skapte Norge side 590 ■ Knut Nærum: Norsk historie fritt etter hukommelsen side 594 ■

På Perspektivers nettsider/i Smartbok

Leidulv Melve: Middelalderen, hva er det? ■

Erling Sandmo: Norden sett fra Venezia ■

Anne Enger: Svar til Støre ■

Dei14

Essay

Historiefaget handler også om at du skal vurdere flere årsaker, se hendelser fra forskjellige ståsteder og diskutere hvordan ulike forklaringer kan prege historiske framstillinger. Kort sagt kalles dette å ha et multiperspektiv (multi = flere). Korttekstene som nå følger, er skrevet av kjente historikere og historisk interesserte personer. De skriver om sitt spesiallemne, og de presenterer sine forklaringer på bestemte hendelser eller utviklingstrekk. Ved å presentere nye og kanskje uventede forklaringer vil de gi nye innfallsvinkler og kanskje til og med motsi forklaringer du finner andre steder i verket – og på den måten gi multiperspektiv. Hvert essay er problematisert med drøftings- og skriveoppgaver.

Aslak Sira Myhre (født 1973) er tidligere leder av partiet RV, leder for Foreningen !les og fra 2003 daglig leder for Litteraturhuset i Oslo. Myhre markerte seg tidlig som politisk aktiv ved Stavanger katedralskole, og han var den første eleven i Norge som ble valgt til leder for skolens styre. Myhre har utgitt flere bøker og skrevet for en rekke aviser og tidsskrifter. Hans artikkelserie etter terroren i Oslo 22. juli er oversatt til over 20 språk.

If you know your history ...

Aslak Sira Myhre

DET ER MYE EN GJØR i løpet av tretten års skolegang som kan virke uviktig. Jeg har for eksempel sjelden fått bruk for evnene mine i perspektivtegning, rumpefotball eller blokkfløytespilling etter at jeg gikk ut av Kongsgård skole en gang i juni 1992. Strengt tatt hadde jeg ikke så mye bruk for dem før det heller. Når du sitter i klasserommet og lur på hvilken idiot det var som klarte å sette akkurat dette på pensum, kan det hende at du har rett. Men aldri i historietimen. Etter å lære deg å regne, lese og skrive er det å lære deg historie det desidert viktigste skolen gjør. Historie er ikke bare viktig, det er avgjørende.

Delte historieklasser

På skolene i Bosnia er historiefaget så viktig ti år etter den siste krigen at bosniaker (muslimske bosniere), kroater og serbere lærer forskjellige ting. De kan gå i samme klasse, men i historiefaget deles de etter etnisitet, og så får de høre hver sin historie. Om krigen, om Tito, om ottomanene og om sitt felles språk. Et språk som for øvrig også blir mindre og mindre likt, også dette faget er delt, og så vel kroater som bosniaker gjør sitt beste for å finne fram og dyrke de særegenhetene som skiller dem fra serbisk. Fram til 1990 levde disse folkene i samme land, Jugoslavia, og de snakka samme språk, serbokroatisk. Den gangen handla historieundervisningen om å vise hvordan de hørte sammen og var ett folk på tross av ulikhetene. Etter oppløsningen av Jugoslavia

og en rekke kriger er det altså snudd på hodet. Det som en gang var Jugoslavia, består nå av sju til åtte forskjellige land, og for hvert land er det viktig å vise at de er nettopp det, et land med en egen kultur og historie som skiller dem fra de andre. Eller gir dem rett til å dominere og herske over de andre, slik både Milošević i Serbia og Tudjman i Kroatia brukte historien på begynnelsen av 1990-tallet.

Jugoslavia etter andre verdenskrig var et multireligiøst samfunn. Staten var ikke-religiøs, innbyggerne delt mellom ateister, kristne og muslimer. I boka *Broen over Drina* beskriver den jugoslaviske forfatteren Ivo Andrić hvordan dette området i mange hundre år har vært en møteplass og en brytningsplass mellom Europa og Lilleasia, mellom kristendom og islam og mellom imperier. Denne historien var definerende for store deler av det kristne Europa helt fram til den franske revolusjonen. Kampen mot islam og angrepene fra islamske imperier ga en felles identitet som både pave og kongemakt brukte aktivt. Columbus blei sendt til Amerika for å feire at kong Ferdinand og dronning Isabelle hadde lyktes i å kaste de siste muslimene ut av Spania og Portugal. Fra korstogene og fram til det tjuende århundret var ideen om en grunnleggende sivilisasjonskonflikt mellom det kristne vest og det muslimske øst barnelærdom for europeere. Og historien blei fortalt tilsvarende. Muslimene plyndra og var barbariske, de kristne var siviliserte. At korsfarerne også brente den kristne byen

Konstantinopel, at det var en stor kontingent muslimske soldater blant dem som forsvarte Wien mot ottomanene i 1683, mens katolske fyrster deltok på ottomanenes side, forsvant fra historien.

Nyanser?

Verdenskrigene og revolusjonene i det 20. århundret gjorde at dette fiendebildet gikk av moten, og det blei mulig å nyansere og utdype historien om samkvemmet mellom kristne og muslimer. Korsfarerne blei ikke lenger framstilt som helter, araberne ikke skurker. Antisemittismen i Europa som kulminerte i holocaust, gjorde det vanskelig å plassere barbariet hos muslimene og sivilisasjonen hos oss. I alle fall i noen tiår. Etter terroren den ellefte september 2001 og de påfølgende krigene mellom USA/NATO/Vesten og muslimske land, forandrer historien seg igjen. Både i den muslimske verden og i Vesten er korsfarertidens forestilling om sivilisasjonskrig på vei tilbake. Al-Qaida og andre fundamentalistiske grupper bygger sin ideologi på religion og kamp mot Vesten. Anders Behring Breivik og hans meningsfeller bygger på hat mot islam. For begge grupper er kampen om historien helt sentral. De vil fortelle en historie om krig for å legitimere sin egen krig.

Hvilken sannhet?

I mange år har vi lært om hvordan arabiske, altså muslimske, vitenskapsmenn tok vare på tekstene fra det antikke Hellas. Disse tekstene av Aristoteles og andre filosofer blei forbudt, glemt og brent i Europas tidlige kristne periode. I opplysningstidens spede begynnelse kunne europeiske vitenskapsfolk gjenfinne kunnskapen fordi den var bevart i islamsk kultur. I 2008 var franske historikere involvert i en svær diskusjon om akkurat dette. En historiker, Sylvain Gougenheim, hevda at det ikke var sant at araberne hadde bidratt til utviklingen av europeisk vitenskap. Tvert om var det kristne i Midtøsten og Bysants som hadde bevart tekstene. Muslimer og arabere hadde ikke bidratt med noe positivt for opplysningstiden. Debatten etter var rasende, og mange hundre historikere gikk ut mot ham i et opprop. Men debatten begrensa seg ikke til det. Politikere, aktivister og islamhatere blandet seg også inn. Ikke fordi de visste spesielt mye om middelalderen og Aristoteles, men fordi konklusjonen på debatten var viktig for dem. Om araberne bidro til å bygge opp vår sivilisasjon, er ikke historien en fortelling bare om motsetninger. Om arabere ikke har bidratt, vil en del av argumentasjonen for antirasistene i Europa i dag falle bort. Slike diskusjoner handler alltid om to ting. For det første hva som er sant.

Det er historikerens oppgave å prøve å finne ut av. Men også hvilken sannhet noen vil fortelle, eller hva de vil fortelle som sant. Det finnes ikke to, men mengder av måter å fortelle den samme historien på, og hvilken du velger, får konsekvenser.

Bob Marley (1945–1981)

Tittelen på dette essayet er henta fra Bob Marleys sang «Buffalo Soldier». Tekstlinja fortsetter «... you would know where you're coming from». Sangen handler om de svarte soldatene som sloss i den amerikanske hæren i indianerkrigene. Som så mange andre svarte var de ikke en del av Amerikas historie. Marleys sang er heller ikke historisk riktig. De svarte soldatene kom ikke direkte fra slaveskip til indianerkrigene. Det gikk en generasjon og to mellom slavehandelen opphørte og indianerkrigene begynte. Men det er heller ikke Marleys poeng. Det viktige var å vite hvor man kom fra. Eller enda viktigere: Det var å ha en historie. Et folk som er stjålet fra Afrika og brakt til et kontinent hvor de er fremmede, og så holdes ute av historiebøkene på det kontinentet, har ingen historie. Og den som ikke har noen historie, vet ikke hvem hun er. Og den som ikke vet hvem hun er, kan heller ikke slåss for å bli det hun vil. Det er dette Marley synger om.

Go forth! Eller ...?

I 2011 lanserte Levi's en stor reklamekampanje i USA. Den tok utgangspunkt i den amerikanske byen Brad-dock. Tidligere var den en industriby hvor de produserte stål. Nå var den en fraflytta spøkelsesby. Sammen med ordføreren bygde Levi's sin kampanje på to ting. At denne byen representerte en amerikansk tradisjon Levi's var

en del av, og at de sammen, byen og Levi's, bygde et nytt håp på denne tradisjonen. «Go forth» var slagordet. I et land hvor industrien har flytta og blitt lagt ned i flere tiår, hvor den offisielle arbeidsledigheten er 9 prosent og 46 millioner mennesker lever under fattigdomsgrensa, slo denne kampanjen godt an. Men var den sann?

Fra samme by kom den unge svarte fotografen La Toya Ruby Frazier. Hun hadde allerede i flere år dokumentert sin egen families historie i byen gjennom foto av seg sjøl, sin mor og sin bestemor. Hun dokumenterte en helt annen historie enn Levis og ordføreren. I deres bilde av fortida var de svarte arbeiderfamiliene borte, og i deres bilde av nåtida var den virkeligheten La Toya Ruby Frazier levde i, borte. Hennes fortelling om byen er en fortelling om kamp, ulikhet og rasisme. Hun dokumenterer med sine bilder en hverdag hvor dop og alkoholmisbruk dominerer de tidligere arbeiderfamiliens liv, og hvor det er nedleggelsen av offentlige tilbud, og ikke Levis' håp, som er den avgjørende faktoren i folks liv. Mens Levi's forteller at «vi alle er i samme båt», sier Ruby Frazier at nei, noen sitter i båten, mange er kasta ut, og noen fikk aldri komme om bord. Hvilken av disse fortellingene som blir stående, er helt avgjørende for hvordan man ser på både denne byen og USA i dag.

I forhold til USA og Braddock er Norge et land med små klasseforskjeller. Men om du ser etter, finner du dem likevel. Skjønnlitterære forfattere som Kjartan Fløgstad og Lars Ove Seljestad har begge skrevet om hvordan det er lettere å komme seg fram i samfunn, politikk og næringsliv i Norge om man har et «fint» etternavn. Drar man på universitetene, til de store forlagsfestene eller på NHOs årsmiddag, er det flere som har tyskklingende etternavn og navn med bindestrek, enn det er folk som heter Grøttumsbråtan, Olsen eller Bjørkestubben. De som er født til penger eller makt, får langt oftere et liv med penger eller makt.

... you would know where you're coming from

Da Cæsar hadde vunnet slaget om Gallia, dikterte han historien om det på veien tilbake til Roma. Denne boka mer enn noe er det som preger vår idé om Cæsar i dag. Det er seierherrene som skriver historien, har vi lært. Men den viktigste innsikten er ikke at de gjør det, men grunnen til at de tar seg bryderiet. Gjennom å skrive historien forteller seierherrene oss hvem vi er. Eller hvem de vil at vi skal være. Den fortellingen er ikke alltid sann.

Å gjøre

- 1 Dersom du skulle gjengi innholdet i essayet i én setning, hvordan ville du formulert den?
- 2 Dersom en setning uttrykker en mening om noe eller en holdning til noe, sier man gjerne at setningen er en påstand. Se på setningen du har skrevet i spørsmål 1. Vil du kalle setningen en påstand? Studer essayet en gang til. Hvilke konkrete eksempler fra historien vår bruker Aslak Sira Myhre til å underbygge påstanden sin med? Er eksemplene relevante og troverdige?
- 3 På hvilken måte er historie viktig, ifølge Aslak Sira Myhre? Kan du komme på minst to historiske hendelser som har spilt en viktig rolle for samfunnet i ettertiden (kan være på lokalt, regionalt eller nasjonalt nivå)? Gå gjerne gjennom eksemplene dine med en medelev eller med klassen. Har dere valgt de samme historiske hendelsene? Hvorfor – hvorfor ikke?
- 4 Studer ditt eget liv. Tegn et tankekart der du får oversikt over hva og hvem som bestemmer over framstillingen av din historie. Hvor avgjørende er du selv i denne fortellingen? Er det forskjeller i klassen på dette området?
- 5 Hvilket perspektiv har du blitt presentert for i dette essayet? Hvilken historie har du blitt fortalt? Hvilke grupperinger i samfunnet er det du har fått høre historien til? Gjennomfør gjerne en klassesdiskusjon om dette.
- 6 Ta for dere Norge i dag. Hvem bestemmer hvordan framstillingen av Norge skal være? Er det noens historie som ikke blir fortalt?

Mona Ringvej (født 1970) er historiker og forsker ved Universitetet i Oslo og skribent i Aftenposten. Hennes doktoravhandling fra 2004 omhandler spørsmålene rundt hvordan det oppstår demokrati i ulike historiske perioder.

Hvordan skaper vi demokrati?

Mona Ringvej

HVORDAN SKAPER VI et demokrati? Hvordan bevarer vi et demokrati? Hva kan historien fortelle om dette? Mye, selvsagt. Demokratiet kommer fra historien. Det ble gitt oss av historien, av en utvikling som endte opp der vi er i dag. Foreløpig. Det er ikke sikkert demokratiet er på sitt mest utviklede akkurat nå. Kanskje er toppen nådd, kanskje vil det videreutvikles. Kanskje vil det forsvinne. Det avhenger av hvordan det blir ivaretatt. Det avhenger også av hvordan vi mener at demokratiet ble til, om det ble laget med en plan, eller om historiske tilfeldigheter bare drev oss inn i en demokratisk bølge. Er det da i vår makt å bevare det?

Da folket fikk makt i Athen

Athenerne oppfant demokratiet, og denne byen ble demokratisk styrt fra ca. 500 til 300 f.Kr. Den gang var demokratiet en styreform som inntil da hadde vært fullstendig uhørt – å la folket – også kalt de stygge, de

ubrukelige og liknende – ta del i makten. Det betydde at man gikk bort fra at aristokratiet delte makten imellom seg gjennom noen få viktige posisjoner. Problemet for aristokratiet var at de, over tid, hadde viklet seg inn i så mange destruktive maktkamper rundt disse stillingene at nytenkning ble påkrevet. Og demokratiet var nytenkning. Dette hadde man verken tenkt på eller hatt romantiske drømmer om før man faktisk organiserte

Du kan lese mer om demokratiet i Athen på sidene 46–48.

statens styre etter nye prinsipper. Det skjedde rundt 508 f.Kr. under en reformaktivitet som satte en stopper for maktkampene: Kleistenes' reformer. Det er verdt å legge merke til dette, at det første demokratiet ikke ble til som teori og ideologi først, men at det startet som en praktisk nyordning av politikken.

Prinsippet for nyordningen var forholdsvis enkel: Man lot folket, *demos*, få makt, *kratos*, gjennom å gi dem ansvar og oppgaver i statens styre. Ikke først og fremst gjennom den åpne folkeforsamlingen, nei, den hadde de kunnet møte opp til allerede i flere hundre år. Forskjellen var at *demos* fikk delta, måtte delta og gjøre sin plikt som embetsmenn i statsmaskineriet rundt folkeforsamlingen. Enten ved å sitte som rådmann i det administrative rådet som forberedte sakene for

forsamlingen, eller i diverse komiteer eller stillinger som oppsynsmann. Det var en plikt som gjaldt mange. Derfor var tjenestetiden kort, slik at så mange borgere som mulig kunne gjøre sin plikt. Som regel satt man i sin stilling kun i ett år. Alle som hadde befatning med makt og politikk, ble grundig sjekket og overvåket i systemet. En av de viktigste posisjonene innen systemet var derfor å sjekke embetsmennene når de forlot sine stillinger, i stedet for når de trådte inn. Alt ble sluppet ut i det fri, bokstavelig talt. Møtene var utendørs. Debatten ble åpen. Alle kunne, hvis de hadde fylt 18 år, være til stede i folkeforsamlingen, der politikken ble til.

Dette amatørveldet skapte forskrekkelse hos noen, stolthet hos andre. Skrekken satte seg i filosofer som Platon, fordi han ønsket en stat der ekspertene, filosofene, hersket. Hans kritikk av demokratiet gikk blant annet ut på at folket i forsamling ikke kjente sannheten, men baserte seg på retorikk og sannsynligheter. Aristoteles, filosofen som var Platons elev, men som også ble hans kritiker, mente at Platon ikke forsto politikkenes vesen. Politikk dreier seg om å komme til enighet, mente Aristoteles, om ting det ikke går an å få sikker viten om – nemlig fremtiden. Dermed var Aristoteles langt mer positiv til atthenernes demokrati, der opptil 6000

mannlige borgere kunne møte i byens allmøte, folkeforsamlingen, hele 40 ganger i året. Dagsorden var hengt opp på torget noen dager i forveien, slik at alle kunne holde seg oppdatert og komme forberedt, og de som forberedte sakene, det var borgerne selv, de som satt ett år som rådmenn eller i andre tjenestemannsposisjoner i staten.

Men hvordan hadde dette demokratiet utviklet seg? Det var et selvbevisst forsøk på å bryte med tidligere tiders måter å organisere politikk på. Det var politisk ingeniørkunst. Mange har derfor oppfattet det athenske demokratiet som kunstig. Det ser simpelthen så unaturlig ut, i alle fall for ettertidens blikk. Mest oppsiktsvekkende for oss i dag er det kanskje at man ikke valgte embetsmennene, men besatte embetsstillingene gjennom loddtrekning. Aristoteles visste hvorfor. Valg skaper uro. Bedre da å sjekke folk i ettertid, samt å fjerne alle muligheter for maktmisbruk, nemlig ved å la de politiske prosessene foregå helt åpent. Derfor var også ytringsfrihet ett av de mest sentrale slagordene for Athen i denne perioden. Det betydde retten til å uttale seg om politiske saker i folkeforsamlingen. Slik kunne politikken bli mest mulig belyst, gjennom deltakelse fra en bredt sammensatt gruppe borgere, ikke bare aristokratene.

Eidsvoll 1814.

Demokratiet gjør comeback

Demokratiet i Athen forsvinner med Aleksander den stores erobringer på slutten av 300-tallet f.Kr., og det dukker ikke opp igjen før nesten 2000 år senere. Det dukker først opp i teoretiske tekster, som en idé om et styre i skarpest mulig kontrast til virkeligheten på 1700-tallet. 1700-tallet var nemlig eneveldets tid i Europa. Statene ble styrt av konger som i prinsippet var hevet over loven og styrte kun etter eget hode. Dette førte til problemer. I Frankrike holdt staten på å gå konkurs, mens folket led, og det endte med den franske revolusjon i 1789. I Danmark-Norge hadde vi en alvorlig sinnslidende konge, Christian VII, i store deler av perioden, og alle visste at kongen ikke styrte. I slike tider

Les mer om
opplysnings-
tiden på sidene
214–215.

begynte man å tenke muligheten for å organisere styret av staten annerledes.

Noe måtte gjøres. Løsningen ble, etter mye spekulasjon, reformer, diskusjoner i de nye avisene og tidsskriftene som oppsto på 1700-tallet, og etter revolusjoner og kriger, å etablere konstitusjonelle kongedømmer. Det vil si et styre regulert av en grunnlov, der kongen måtte dele makten med en forsamling av representanter fra hele landet. Slik ble Norge skapt i 1814, i en tid der mange stater ble omgjort fra enevelde til konstitusjonelt kongedømme. Inspirasjonen kom blant annet fra det gamle demokratiske Athen. Det var prinsippet om at folket på et eller annet vis måtte ta del i styret av staten, som ble styrende for alt dette grunnlovsarbeidet. Men, man kunne ikke tenke seg forsamlinger av den typen de hadde hatt i Athen. Athen var en liten bystat der folk kunne samles i forsamlingen, mens de nye statene var store stater med mange millioner innbyggere. Et forsamlingsstyre der alle voksne menn skulle delta, var utenkelig og umulig i praksis. Derfor omgjorde man det demokratiske prinsippet om aktiv deltakelse i en forsamling til et prinsipp om representativ deltakelse. Man kunne velge en mindre forsamling til å representere hele folkets stemme. Slik kom sakte, men sikkert begrepet demokrati til heder og verdighet igjen, men nå hadde det endret betydning, fra folkeforsamlingsdeltakelse til stemmerett.

Mye av drivkraften bak denne utviklingen var en ny offentlighet som vokste frem i løpet av 1700-tallet. Det betyr at man begynte å trykke en mengde aviser og tidsskrifter og ikke bare bøker. Disse avisene og tidsskriftene kom ut hver uke, flere dager i uken og etter hvert hver dag. Dette var nytt og revolusjonerende, for da begynte man å føre debatter gjennom en offentlighet

Spørretime i Stortinget, 2013.

for første gang. Man hadde ikke tidligere hatt denne muligheten, men nå kunne man altså begynne å debattere, selv om man ikke satt ved kongens bord. Man kunne for eksempel diskutere politikk og bedre styreform, og det var nettopp det man gjorde. Til tross for at folket ikke hadde noen politiske rettigheter, åpnet de nye trykksakene for offentlige debatter spredt ut til mange lag av folket. Gjennom debattene belyste man statens styrker og svakheter, og løsninger kunne skisseres. Dermed ble også ytringsfriheten så viktig, og da 112 menn møttes på Eidsvoll i 1814, var alle enige om at den nye staten skulle ha en grunnlovsfestet rett til ytringsfrihet. Senere kalte man denne grunnloven demokratisk, langt på vei fordi ytringsfriheten hadde stått så sentralt her.

På side 242 kan du lese mer om hvordan Norge fikk en egen grunnlov.

Og nå?

Etter andre verdenskrig levde Europa og verden i en sjokktilstand, der man hadde sett hva fascistiske ideer kunne føre til. Det var åpenbart at menneskets rettigheter, herunder ytringsfriheten, måtte sikres i fellesskap. Den eneste styreform man nå anså som legitim, ble demokratiet, fordi det var her frihet til å mene, skrive og si hva man mente, og til å protestere mot overgrep ble best ivarettatt. Nå er demokratiet blitt selv-sagt i vår del av verden, men kan det være det? Selv-sagt? Hvilke krefter er det som bevarer demokratiet, og hvilke truer det? Hvor sterkt står demokratiet i dag, hvis vi tar det for gitt?

For noen år siden hadde vi en maktutredning i Norge. Den slo fast at demokratiet forvitret. Altså at det sakte og umerkelig forsvinner rett foran øynene våre. Mye av forklaringen lå i at politikernes makt var blitt mindre i forhold til internasjonale fora, til rettsvesenet og til den økonomiske eliten som utøver mye makt bak lukkede dører. Beslutninger med stor betydning for folk flest blir dermed ikke belyst i mediene, i offentligheten, og vi blir alle prisgitt krefter vi ikke har noen innflytelse over. Hvis dette stemmer, hva kan vi gjøre for å hindre demokratiet i å forvitte? Tidene forandrer seg jo alltid, er demokratiet kanskje dømt til å forgå med tiden? Hvis ikke: Hva er demokratiets kjerne? Finnes det en kjerne som kan bevares på tross av tidens foranderlighet?

Det kan se ut som om det er ett stikkord som går igjen i de fleste diskusjoner om demokrati til ulike tider – åpne beslutningsprosesser. Athenene som snakket i forsamlingene, 1700-tallet som diskuterte seg frem til en mer demokratisk fremtid gjennom en åpen offentlig debatt, og nå? Kanskje er det dette vi må hegne om, men også ytringsfriheten er foranderlig. Er den demokratisk hvis den ikke har noe med politikk å gjøre? Er ytringsfrihet retten til å spotte sin nabo eller til å delta i eller ytre seg om politiske beslutninger? Hvordan? Kanskje krever

det en mer aktiv, demokratisk, deltakelse fra hver og en av oss. Og kanskje krever det et konstant vedlikehold av den politiske ingeniørkunsten som ligger bak måten vi organiserer politikken på. Demokratiet kan bare forvitte hvis vi lar det forvitte, eller er det slik at det er underlagt naturens gang og til sist må dø? Hva får vi i stedet?

Ofte sier vi at det er vanskelig å etablere et demokrati i kulturer uten demokratiske tradisjoner. Men hadde egentlig Europa demokratiske tradisjoner da de konstitusjonelle kongedømmene vokste ut av eneveldet? Eller hadde man demokratiske tradisjoner i Hellas da folket for første gang fikk medbestemmelse i Athen, til tross for at de tidligere var gjenstand for forakt og utestengelse? Hvordan vi utvikler et demokrati fra ulike kulturer, er kanskje et viktigere spørsmål enn om en udemokratisk kultur i det hele tatt kan ta imot en demokratisk utvikling. Hvis demokratiske tradisjoner må ligge til rette for å skape et demokratisk system, hadde kanskje ikke demokrati vært mulig i det hele tatt, i og med at det tross alt flere ganger har dukket opp som markante brudd med fortiden? Som en overraskelse, ja, en gang til og med som en sjokkerende og uhørt nyhet – den gang det dukket opp for aller første gang.

Å gjøre

- 1 I essayet kan vi lese om at demokratiet har oppstått på forskjellige måter og av ulike årsaker opp gjennom historien. Hva kjennetegner de ulike måtene demokratiet har oppstått på, ifølge Ringvej?
- 2 Platon ønsket en stat der ekspertene hersket, påpekes det i teksten, og grunnen er at han fryktet at folket ikke kjente sannheten og derfor ikke var skikket til å styre. Er du enig med Platon? Begrunn svaret.
- 3 På side 47 omtales demokratiet i Athen blant annet på følgende måte:
 «*Det athenske folkestyret slik det ble utviklet på 400-tallet før vår tidsregning, kan se ut som det fullendte, direkte demokrati. Borgerne hadde full suverenitet gjennom folkeforsamlingen og folke-domstolen. Det å utøve makt ble betraktet som en plikt som måtte fordeles jevnest mulig.*»

Hvordan skiller denne framstillingen seg fra det Ringvej skriver om demokratiet over?

- 4 I 2014 er det 200 år siden Norge fikk sin egen grunnlov. Enkelte hevder at vi lever i et Norge som er mer demokratisk enn noen gang. Andre er uenige i denne påstanden og mener at Norge tvert imot er i ferd med å bli mer udemokratisk. Lag et «for og imot»-skjema der du på hver side av en kolonne fører opp argumenter som støtter begge påstandene. Gå sammen med en medelev, del argumenter og drøft hvorvidt dere mener argumentene er sentrale eller relevante.
- 5 «Demokratiet kan bare forvitte hvis vi lar det forvitte.» Skriv en tekst der du drøfter denne påstanden og skisserer hva du mener må til for at vi skal bevare demokratiet i framtiden.
- 6 Var styresettet i Athen demokratisk i vår forståelse av begrepet? Lag en presentasjon der du både vurderer ulike sider ved styresettet i Athen og gir eksempler på hvordan dette styresettet ville sett ut om det ble overført til dagens Norge.

Gro Hagemann (født 1945) er norsk historiker og professor i kvinneforskning ved Universitetet i Oslo. Hagemann har særlig vært opptatt av kvinnehistorie og har utgitt en rekke publikasjoner om flere emner. *Skolefolk: lærerens historie i Norge* (1992), *Kjønn og industrialisering* (1994) og *Det moderne gjennombrudd 1870–1905* (1997), er noen av titlene.

Diskriminering?

Gro Hagemann

I DAGENS NORGE roser vi oss av å være «verdens mest likestilte land». Det er en selvfølge at stemmerett, personlig frihet, retten til arbeid og sosial trygghet ikke kan nektes noen, men være universelle i den betydningen at de skal gjelde enhver som oppfyller de generelle betingelsene og legitime kravene som stilles. Rettighetene er dermed knyttet til det enkelte individet, og mellom individene skal det være likestilling, uavhengig av kjønn, klasse og etnisitet.

Selvsagt for oss i dag

Dette er selvsagte prinsipper for oss, men vi skal ikke særlig langt tilbake i historien før vi finner at dette var langt mer omstridt. Da de første kvinnene ble ansatt i det offentlige på 1800-tallet, var det ikke bare en selvfølge at de skulle ha mindre lønn, men også at de skulle slutte i tjenesten når de giftet seg. Opptakskravene var de samme for kvinnelige telegraffunksjonærer som for mannlige, og arbeidsoppgavene var de samme. Som et tiltak mot krise og arbeidsløshet vedtok Oslo kommune i 1928 å si opp alle gifte kvinner i kommunen, fordi de ble antatt å være forsørget. Men i 1939 slo Høyesterett fast at gifte kvinner hadde samme individuelle rett til oppsigelsesvern som enhver annen arbeider, uavhengig av økonomiske konjunkturer. Først fra 1970 ble det ansett som normalt og ønskelig at også gifte kvinner skulle ha lønnsarbeid.

Et eksempel fra historien

Jeg vil her diskutere et historisk eksempel fra begynnelsen av det forrige hundreåret som nettopp dreier seg om gifte kvinners lønnsarbeid. I 1915 møter vi en fagforeningsleder som støtter oppsigelsen av en gift syerske fordi hun insisterer på å utføre arbeidet hjemme istedenfor å sitte på verksted sammen med de andre svennene. Begrunnelsen for oppsigelsen er klar nok. For å motarbeide usunn konkurranse i faget og styrke samholdet hadde Skredderforbundet vedtatt verkstedplikt for arbeiderne. Plikten gjaldt så vel for kvinner som menn og uansett om man var gift eller ugift. Men samtidig går det fram at det er rollen som mor og husmor som gjør det vanskelig for denne syersken å oppfylle verkstedplikten.

En gruppe skreddere, ca. 1910.

Dessuten oppgir hun at ektemannen tjener for lite til å forsørge familien, og at han har problemer med alkohol og i det hele tatt er en dårlig familieforsørger.

Ulike tenkemåter

Syersken og fagforeningslederen representerer to ulike måter å tenke omkring solidaritet og rettferdighet på. Hun argumenterer for sine individuelle rettigheter i en situasjon der hun trenger den inntekten lønnsarbeidet gir, samtidig som situasjonen hjemme krever hennes nærvær der. Han forsvarer prinsippet om fagforeningssolidaritet der den enkeltes særinteresser må vike for klasseinteressene. Hun trekker fram ektemannens manglende forsørgerevne og overdriver kanskje hans alkoholproblemer for å styrke sin egen sak. Han har undersøkt blant ektemannens arbeidskolleger og funnet ut at det ikke står så dårlig til med forsørgelsesevnen likevel. Hvis mannen har en rimelig god ukelønn, er det irrelevant for saken om pengene ble brukt på fyll eller mat til ungene. «Er deres faglige arbeide i hjemmet i forbindelse med de huslige gjøremaal, saa forenlige, at ikke den hjemlige hygge i nogen grad forringes?» spør fagforeningslederen i sitt svarbrev til syersken. Og han hevder deretter at hun «i første række bør søke hjemmet omdannet fra at være Værksted til at bli et virkeligt familiehjem. Dette er efter mit skøn hustruens første og største pligt.»

Sett med dagens øyne er denne typen av normative utsagn fra en fagforeningsleder (eller for den saks skyld en arbeidsgiver) uhørt og til og med ulovlig i noen sammenhenger. Forestill dere at episoden hadde utspilt seg i dag, og at saken hadde havnet hos diskrimineringsombudet. Da hadde det vel knapt hersket tvil om at det var syersken som ville få retten på sin side. Samtidig dreier saken seg ikke egentlig om diskriminering, ikke i streng forstand. For syersken ble jo ikke nektet arbeid fordi hun var kvinne (eller innvandrers eller funksjonshemmet). Det var den manglende viljen (evnen) til å innrette seg etter fagforeningens retningslinjer som var grunnen. Men fagforeningen hadde på sin side sterke grunner for å kreve lojalitet fra medlemmene i kampen for å få gjennomslag for regulerte forhold og kollektive rettigheter. Ut fra det som var en alminnelig oppfatning i samfunnet i 1915, var det ingenting klanderverdig eller oppsiktsvekkende ved fagforeningslederens opptreden. Han handlet i samsvar med gjeldende normer og for prinsipper som var større enn en enkelt syerskes særinteresser.

Hvordan skal vi forstå dette?

Hvordan skal man vurdere en enkeltepisode som dette i en større historisk sammenheng? Kan vi unngå å vurdere fortidens handlinger blindt ut fra vår tids verdier og forestillinger og felle dom i saken ut fra det? Dette er vanskelige avveininger og valg som en seriøs historiker må foreta, og der det ikke finnes noe opplagt eller endelig svar. Å innta rollen som et historisk diskrimineringsombud ville naturligvis være et åpenbart feilskjær. Men hva om vi plasserte en konflikt som dette i et lengre historisk perspektiv og så det som uttrykk for et samfunn, eller en fagbevegelse, som ikke er kommet «så langt» i sin politiske og sosiale modernisering som vårt likestilte velferdssamfunn? Denne typen resonnementer er slett ikke så uvanlige å finne i historiske framstillinger. De bygger ofte på et historiesyn der dagens ordninger blir løsningen på fortidens problemer, uavhengig av hvordan problemet faktisk ble definert i en tidligere historisk tid. Og en mangesidig og nyansert historisk prosess blir da gjerne redusert til en usammensatt, enkel og entydig utvikling fram mot dagens svar.

En mulig løsning

Jeg vil ta til orde for en litt annen vei og lete i teksten etter andre mønstre enn den helt åpenbare maktkampen mellom en syerske og en fagforening. At det finnes en interessekonflikt mellom de to, og at syersken er den svakere parten i konflikten, er åpenbart. Samtidig er det en konflikt der argumenter og ikke overmakt er det avgjørende, og der de begge viser til mer generelle normer og prinsipper for å forankre og styrke sin egen posisjon. For å vinne fram med sin sak må også syersker vise til prinsipper som har oppslutning i den bevegelsen hun ønsker støtte fra. Så la oss se om vi kan liste ut mer om hva de to er enige om, og hva som var kjernen i uenigheten mellom dem.

Utgangspunktet kan være formuleringene som allerede er gjengitt fra fagforeningslederen om «hustruens første og største pligt». I 1915 var dette utsagnet så selvsagt at det nærmest må betegnes som en grunnregel i kunnskapen om kjønn og et ordningsprinsipp i samfunnet. Like selvsagt, og uløselig knyttet til denne ordningen, var regelen om at ektemannen var forsørger. Det var dette, forsørgelsen, som var hans første og største plikt. Det er ikke vanskelig å påvise at denne grunnregelen satte sitt preg på de fleste samfunnsområder. Skolesystemet tok sikte på å gi mange av de samme grunnleggende ferdigheter og kunnskaper til alle, men tok også hensyn til at kvinner først og fremst hadde sine oppgaver innenfor den private, huslige

sfæren, mens menn hadde sin plass i arbeidslivet og i samfunnsstyringen.

Det moderne lønssystemet ble i store trekk bygget opp på tilsvarende måte. Menns lønninger tok høyde for at den med tiden skulle strekke til for en hel familie, mens kvinner aldri ble antatt å skulle forsørge andre enn seg selv, og deres arbeidskraft ble derfor langt billigere. Dette var selvsagt ikke det eneste prinsippet som gjaldt, og det var heller ikke en regel uten unntak. Men uansett fantes den der som et premiss man kunne ta for gitt uten å argumentere nærmere for det.

Likevel fant altså fagforeningslederen grunn til å gjøre nettopp det. Og kanskje var grunnen til dette ikke at han så det som nødvendig å minne syersken om denne regelen. For det er ingenting som tyder på at hun ville si

seg uenig på dette punktet. Når hun viser til hans manglende forsørgerevne, tyder det tvert imot på at hun godtok dette som vesentlig for hennes krav. Hun forsøkte ikke å påberope seg retten til arbeid i kraft av sin egen individuelle rett, men fordi han var en slett forsørger. Hun framstilte seg dermed som en gift kvinne som også var tvunget til å ta på seg ansvaret som familieforsørger.

For fagforeningslederen var sosiale hensyn som dette i utgangspunktet utenforliggende og irrelevante for å vurdere saken. Hvordan forholdene var der hjemme, i hvilken grad mannens lønning kom familien til gode, om syersken selv mente at det var behov for hennes inntekt, tilhørte en privat sfære som en fagforeningsleder ikke blandet seg i. Men det fantes likevel unntak. Av andre, liknende saker framgår det at det var situasjoner som

tilsa en mykere behandling. Eldre og utslitte skreddere fikk gjerne innvilget unntak fra verkstedplikten og lov til å utføre arbeidet hjemmefra. Når han gjør såpass med undersøkelser blant ektemannens arbeidskamerater om lønn og dugelighet, kan det tyde på at han kanskje var åpen for å gjøre unntak også i dette tilfellet. Kan det hende at han hadde stilt seg annerledes til denne saken dersom det hadde vist seg at hun faktisk var eneforsørger? Men undersøkelsene går likevel ikke lenger enn til den pengemessige delen av forsørgelsen. Når den viser seg å være i orden, er det hun som blir sittende igjen med skammen. Han blir funnet å være en alminnelig flink arbeider og familieforsørger; dermed blir hun en kone som forsømmer sin første og største plikt.

I et større bilde

Hva er så poenget med denne historien? Ett poeng er at universelle prinsipper, som fagforeningslederen praktiserte overfor sine medlemmer her, ikke er så lett å tillempe på en virkelighet basert på forskjeller. Syersken ble behandlet likt som ethvert annet medlem; likevel ble utfallet urimelig fra hennes synspunkt. Et annet poeng er hvordan de normative rammene for diskusjonen har endret seg. I argumentasjonen mellom syersken og fagforeningslederen lå det et alminnelig akseptert familieprinsipp til grunn som begge måtte forholde seg til, og som stilte en gift kvinne i en annen stilling i forhold til lønnsarbeidet. Hundre år senere ville andre prinsipper ha lagt rammene for diskusjonen.

Å gjøre

- 1 Hva handler dette essayet om? Lag to til tre problemstillinger basert på innholdet i essayet.
- 2 Gro Hagemann har valgt å kalle essayet sitt for «Diskriminering?». Hvorfor er denne tittelen valgt, tror du? Og hvorfor er det formet som et spørsmål?
- 3 Teksten omtaler to ulike måter å forstå historien på, en vi kan kalle «retrospektiv», og en vi kan kalle «samtidig». Den retrospektive vil si å se historiske problemer med dagens øyne, den samtidige medfører å forstå mentaliteten i samfunnet på den tiden og forstå hendelser i lys av dette.
 - a Hvilke fordeler og ulemper finnes med de to metodene?
 - b Hvilken av de to metodene vil du bruke om du ønsker å forstå et samfunn, en kultur eller en historisk periode? Hvorfor valgte du den du valgte?
 - c Nevn andre eksempler fra historien der du mener det er avgjørende å bruke den metoden du valgte i oppgave b.
- 4 Gro Hagemanns essay kan naturligvis også knyttes til kjønnsforskjellene som har eksistert og fortsatt eksisterer, og det gir et eksempel som kan vise til større problemstillinger innenfor historieforskningen. Forskningen på kvinner i historien var lenge fraværende, men de siste femti årene har begrepet «herstory» (i motsetning til «history») fått stor aktualitet.
 - a Hva kjennetegner «herstory»?
 - b Ta for deg en historisk periode du kjenner godt. Skriv stikkord til hvordan du tror denne perioden hadde blitt framstilt om det var kvinnene som var i fokus i perioden. På hvilken måte blir framstillingen annerledes enn den du kjenner fra før?
 - c Hvorfor er det viktig å få fram flere perspektiver i historieforskningen? Hva har tidligere tiders historieforskning mistet ved ikke å interessere seg for flere lag av folket?
- 5 Skriv selv. Skriv en innledning til et essay eller en artikkel med tittelen «1800-tallet. Kvinnernes århundre». Hvilke punkter og problemstillinger vil du vektlegge? Diskuter gjerne den ferdige innledningen din med en medelev eller i plenum.

Knut Kjeldstadli (født 1948) er professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo. I sitt arbeid har Kjeldstadli vært spesielt opptatt av arbeiderbevegelsen, arbeidsliv og teknologi i tillegg til migrasjonshistorie. Kjeldstadli er også godt kjent for historiestudenter her i landet gjennom verket *Fortida er ikke hva den en gang var. En innføring i historiefaget* (1992), men han har også utgitt en rekke andre bøker. *Norsk innvandrerhistorie*, som Kjeldstadli var redaktør for, mottok Brageprisen i 2003.

Hvorfor flytter vi?

Knut Kjeldstadli

Å FLYTTE TIL NYE STEDER har menneskene gjort siden de oppstod som art. Å flytte er en like fast del av historien som det er å bo ett sted. Storparten av menneskheten stammer fra en gruppe individer som begynte vandringen ut av Afrika og inn i det som skulle bli Asia og Europa. I nord dro så etterkommere over til og sør-over i dagens Amerika. I sør fant noen veien over til Australia.

Også i *historisk tid* kjenner vi til folkevandringer. For å nevne noen av de store: Gotere, vandaler, frankere og andre folkeslag vandret fra om lag 200- til 300-tallet inn i de ytre delene av Romerriket, kanskje fordi hunerne presset dem fra øst. På 1200-tallet kom mongoler. I flere hundreår har mennesker i mengder dratt fra Kina inn i Sørøst-Asia, i dag teller de om lag 30 millioner. Etter andre verdenskrig har mennesker reist fra land i sør til land i nord, som Europa, USA og Canada, og fra øst-asiatiske land til statene rundt Golfen.

Å reise fra hjemstedet sitt har alltid budt på djupe utfordringer. Smerte ved å forlate en familie og en trakt en har kjent fra barndommen, det å skaffe midler til å kunne dra, farlige reiser og harde tider i det nye landet. Gitt alle slike problemer ved å reise, må en tro at mennesker har hatt sterke grunner til å dra. Går en tett inn på individene, kan en se en rekke motiver. Sult og nød har spilt en viktig rolle, men også kjærlighetssorg eller å komme unna en ektefelle, rastløshet og lyst til å oppleve noe spennende, flukt fra lovens lange arm, en turistreise

eller en midlertidig jobb som ble til et varig opphold. I noen kulturer har pilgrimsreiser – til Mekka, Santiago de Compostela eller Nidaros – ført mennesker på vandring over grenser. Noen kom til å bli i det nye landet.

Mange årsaker

I tillegg til slike sammensatte personlige motiver finnes noen gjennomgående årsaker, som gjør at det meste av *migrasjon* lar seg ordne inn i noen større kategorier. Ett skille er trukket mellom frivillig og tvungen flytting, sjøl om en jo kan filosofere over hvor frie mennesker egentlig er i sine valg.

De som reiser frivillig

Frivillig migrasjon er som oftest økonomisk bestemt. Gjennom tidene har mennesker reist for å bedre sine kår. Dette har trolig vært den årsaken som har fått flest til å bevege på seg. Noen er kommet som erobrere i det nye landet. Det gjelder de europeerne som trengte seg inn i områder som opprinnelig var bebodd av urfolket i Amerika, first nations, som de sjøl kaller seg, og

- • **historisk tid:** den historiske perioden det finnes skriftlige kilder fra. Skillet mellom historisk og førhistorisk tid varierer fra område til område.
- • **migrasjon:** folkevandring
- • **settler:** nybygger

Immigranter på vei til Amerika, ca. 1902.

det gjelder de europeerne som dannet mer omfattende *settlerkolonier*, i Sør-Afrika eller Kenya.

Andre har kommet for å arbeide for en spesiell arbeidsherre. Blant dem finnes spesialister eller karriereflyttere. Disse er hentet til landet på initiativ av en arbeidsgiver, fordi de har sittet på en kompetanse som det har vært knapt om i landet. Ikke minst gjelder det et land som Norge, som historisk sett ikke bare har vært lite, men også har tilhørt Europas periferi. Å få mennesker som har etterspurt kompetanse, til å flytte, har vært en måte å jamne ut gapet mellom sentrum og utkant på. Slik har konger på 1000-tallet hentet engelske og tyske munkes for å kristne Norge. Slik har det fra 1200-tallet kommet handelsfolk fra Hansaen til Norge, og slik har spesialister på gruvedrift blitt hentet til blant annet Røros og Kongsberg. I nyere tid har spesialister brakt med seg industriteknologi. Når spesialister skal overtales til å flytte, ikke minst til en utkant, må de lønnes eller belønnes godt. De vil med andre ord gå inn i det nye samfunnet ganske høyt på den sosiale rangstigen.

De som søker arbeid

En annen kategori er arbeidsvandrerne eller arbeidsmigrantene. I motsetning til spesialistene vil de ikke være hentet inn fordi de besitter en knapp kompetanse. Oftest vil de komme på egen hånd, med sin vilje og evne til å arbeide, og se om det finnes en plass i arbeidsmarkedet for dem. Normalt vil de gå inn i den breie lønnstakerklassen i det nye samfunnet, ikke i noen privilegerte posisjoner. Mange må starte på de nederste trinnene blant lønnsarbeiderne. Noen opplever et «fall» nedover, altså en synkende sosial mobilitet. Men så kan de etter tiår klare å forbedre situasjonen eller i alle fall klare å sikre barna sine bedre kår. Slike arbeidsmigranter utgjorde den såkalte «nye» innvandringen til USA på slutten av 1800-tallet (etter at the West var fylt opp). Også nå søker arbeidsvandrere seg dit, særlig *braceros* (bokstavelig talt «armarbeidere») til jordbruket, fra Mexico og fra andre land i Mellom- og Sør-Amerika.

Samme mønster finnes i Italia og Spania. Til dels er dette mennesker «uten papirer», uten rettslig godkjent

identifikasjon, uten oppholds- og arbeidstillatelse. Slike arbeidsmigranter, fra Øst-Asia, gjør også størsteparten av det fysiske arbeidet i oljerike samfunn som Dubai eller Saudi-Arabia. I Afrika søker mange seg mot Sør-Afrika, med sin relativt sterke økonomi. I Norge dominerte svenske arbeidere i jordbruk, anlegg og industri fra om lag 1750 til 1920. I dag utgjør folk med svensk, polsk og pakistansk bakgrunn de største arbeidsinnvandrergruppene her til lands.

De som ikke har noe valg

Mens spesialistene har kommet på initiativ fra arbeidsgiver og arbeidsvandrerne har kommet fordi det har vært en plass for dem, har flyktningene reist fordi de har måttet. De er altså tvungne migranter, slik også slaver, ofre for trafficking og forviste forbrytere har måttet flytte mot sin vilje. Om de ikke hadde flyttet, hadde de lidd overgrep. Mange ville ha møtt døden. Grunnene til flukt har vært mange – krig, forfølgelse fordi de tilhører en særlig etnisk, religiøs eller nasjonal gruppe, seksuell legning, politisk oppfatning – eller fordi de har råket uklar med mektige personer i sitt lokale eller nasjonale samfunn. Alle større kriger har skapt flyktningstrømmer; som etter 1945 da 12 millioner tyske sivile dro vestover fra Polen eller russiske områder. Oppretting av nye stater kan utløse omfattende flytting, som da Pakistan ble skilt ut fra India i 1947–48 og sendte 14 millioner på vandring mellom disse statene. Heldigvis har det ikke vært slik at antallet flyktninger har økt og økt. Mens tallene var høye etter både første og andre verdenskrig, var det i 1960 bare registrert 300 000 hos FNs flyktningekommissær. I dag har flyktningtallene igjen steget sterkt.

I Norge skjelnes det iblant mellom flyktninger og asylsøkere. Som flyktninger regnes de som FN har godkjent, mennesker som anses som forfulgt, og som er utenfor sitt eget opphavsland. De er hentet til landet på myndighetenes initiativ. En asylsøker er kommet til landet på eget initiativ for å be om beskyttelse. Søknadene deres blir vurdert, og ikke få opplever at de ikke blir godkjent. Da må de reise tilbake. Skillet mellom flyktning og asylsøker er mest juridisk og administrativt, for det enkelte mennesket kan situasjonen være lik. Både flyktninger og asylsøkere vil ofte ha vanskelig for å finne tilfredsstillende arbeid. Ofte er det ingen etterspørsel etter den kompetansen de har. De har jo kommet fordi de må, ikke fordi noen har ment å ha spesiell bruk for dem.

De andre

Foruten hovedkategoriene spesialist, arbeidsvandrer og flyktning finnes også andre. Mange utdanningssøkende

blir i det landet der de har tatt utdanning. Utdanning ute er også en vei fram til dem som iblant kalles kjærlighetsmigranter eller familieflyttere. De omfatter ektefeller fra studielandet som blir med studenter som vender hjem, videre ektefeller og nærmeste familie til arbeidsinnvandrere og flyktninger (familiegjenforening), og personer som kommer for å gifte seg med en statsborger (familiedanning).

Det er anslått at i dag er om lag en fjerdedel av migrantene i verden arbeidsmigranter med formelle papirer i orden. En fjerdedel er innvandrere uten papirer, såkalte «illegale migranter». En fjerdedel er flyktninger, og en fjerdedel er familieflyttere.

Vil migrasjonen fortsette?

Migrasjon har altså alltid funnet sted, i varierende omfang og av ulike grunner. Hvordan vil det gå framover?

Skilt fra grensen mellom USA og Mexico der bilister advares om at mennesker krysser veien. [Hvorfor tror du dette skiltet er satt opp?](#)

En rimelig spådom er at migrasjon vil fortsette på denne kloden. Flere årsaker trekker i denne leia.

Demografi. Totalbefolkningen i verden er beregnet å stige fra dagens sju milliarder til ti milliarder i 2050, etter et anslag bygd på en middels fruktbarhet. En tredjedel vil bo i Kina eller India. Om deler av denne befolkningen beveger på seg, kan det bli mange migranter. Men det er grunn til å legge til at migrasjon ikke er noen «naturlov». Den styres også av samfunnsforhold. Det er ikke de landene med høyest fruktbarhet som har størst andel utvandrere. Da Russland var i djup krise på 1990-tallet, var det spådd stor utvandring, noe som ikke slo til.

Økonomi. De økonomiske ulikhetene og maktforholdene i verden vil være sterke drivkrefter bak vandring. Dels opplever mange at de mister livsgrunnlaget, som når en økonomi i sør åpnes for frihandel og import av billige varer som slår beina under store mengder småbønder (som fortsatt er verdens vanligste yrke). På den andre sida framstår økonomiske sentre, som USA, Europa – og kanskje i framtida Brasil eller Kina – som mulighetenes land, der det er bedre arbeid å få.

Flukt. Tallene for flyktninger steg de tre siste tiåra fram til tusenårsskiftet, men har så gått ned. Flere fluktgrunner vil vedvare. Nye stater blir opprettet, og nye grupper kan da komme i vanskelige mindretallsposisjoner. Klima kan by på et framtidsbilde som er svimlende dersom de mest dramatiske prognosene slår til: øyer som oversvømmes, isbreer som smelter, områder som tørkes ut. Alt dette kan drive store grupper på vandring. Antallet mulige klimaflyktninger innen overskuelig framtid er anslått til 50 millioner mennesker.

Samtidig er det en samfunnsmessig mekanisme som trolig vil virke. Allerede ankomne migranter virker som et «brohode» for dem som kommer etter. Det

foregår en «kjedemigrasjon». De først ankomne trekker andre etter. Resultatet er det som er kalt «transnasjonale sosiale nettverk», altså at mennesker har kontakter over landegrenser, lever vekselvis i ulike land og har en form for dobbelt bevissthet og tilhørighet både i avsender- og mottaksland.

Hvorfor flytter ikke flere?

Mange forhold kan altså forklare hvorfor folk flytter. Men kanskje er det største spørsmålet hvorfor ikke flere flytter, gitt verdens ulikhet og urettferdighet. Om lag to til tre prosent bor utenfor den staten de er født i, de er til sammen om lag like mange som den mobile befolkningen innad i Kina. Svaret kan søkes på individplan og i økonomiske svingninger og politikk på makroplan. Men forskere har lagt mer vekt på mellomplanet – at mennesker nettopp er spunnet inn i nettverk med andre; de fleste er ikke «sosiale atomer» som fatter valg aleine. Så mens noen i en familie reiser ut, må andre bli for å ta vare på gamle mor. Sjøl om vi bokstavelig talt har føtter til å vandre med, har vi også billedlig talt røtter, som tenderer til å holde oss på ett sted. Å vandre og å bo er begge grunntrekk ved menneskenes liv.

Å gjøre

- 1 Kjeldstadli nevner mange ulike årsaker til at mennesker flytter. Hvilke?
- 2 Skriv ned den første setningen i hvert avsnitt. Les gjennom denne teksten. Fikk du en god forståelse av essayet ved å lese disse setningene? (Denne måten å lese på er en god strategi i arbeidet med lengre tekster.)
- 3 Hvorfor flytter ikke flere? spør forfatteren. Hvilke årsaker trekker han fram, og hvilke mener du selv kan begrunne at såpass få faktisk flytter på seg? Hva skulle til for at du hadde vurdert å flytte til et annet land?
- 4 Drøft. Lag en problemstilling om migrasjon, for eksempel: «Er migrasjon uheldig eller bra for et samfunn?» Bruk essayet til å finne argumenter som kan brukes til å drøfte denne problemstillingen. Velg deg ett argument som du bygger et drøftende avsnitt ut fra. (Mer om drøftende avsnitt på side 547.)
- 5 Forsk. Er din historie preget av migrasjon? Lag en oversikt over hvordan du og dine familiemedlemmer har flyttet opp gjennom historien. Prøv å finne så mye informasjon som mulig. Hvilken kategori passer flyttemønstrene i din familie inn under?
- 6 På nettsidene til *Perspektiver* finner du en større oppgave kalt «Din families liv – vår felles historie?». Gjennomfør dette opplegget i klassen.

Bjørg Evjen (født 1952) er professor ved Senter for samiske studier ved Universitetet i Tromsø. Evjen har forsket på samisk historie, urfolks- og minoritetshistorie, polarhistorie og kvinnehistorie, og hun har medvirket i flere verk, blant annet *Nordlands kulturelle mangfold. Etniske relasjoner i et historisk perspektiv* (2008).

«De andre»

Bjørg Evjen

Hvem var «de andre» for hundre år siden? En «blandet» familiehistorie

« Bestemor sier vi er finner, men at slekta ble fornorsket med tvang. Hvem er jeg da?

Laila, en av elevene i klassen, stilte dette spørsmålet i historietimen. Hun hadde hatt en god samtale med bestemoren sin og fått vite dette. Bestemoren hadde gitt henne et gammelt bilde av et par, Lailas oldeforeldre, på besøk hos fotografen i mellomkrigstiden (se bildet på neste side). Ut fra parets klær og utseende var det ingen ting som fortalte at dette ikke var et vanlig norsk ektepar. En nærmere undersøkelse ved hjelp av historiske kilder viste noe annet.

I mellomkrigstiden var det norske samfunnet fortsatt et ungt samfunn som ennå ikke hadde funnet sin voksne rolle. Nasjonalismen fra 1800-tallet holdt stand, der en side var å gjøre det norske samfunnet til et fellesskap preget av én norsk kultur. Det var åpenhet når det gjaldt noen kulturelle variasjoner, som mellom de folkelige kulturrene øst og vest i Norge. Andre variasjoner ble definert som et fremmed ikke-norsk uttrykk, og disse kulturrene måtte gjøres norske.

Det var flere av dem. På Østlandet levde skogfinnene, på Sør- og Vestlandet fantefolket, eller tatere og omreisende som de også ble kalt. Fra Hedmark og så langt nord som det er mulig å komme, levde en samisk befolkning, og i Troms og Finnmark også kvener. Fra

ca. 1850 og i hvert fall hundre år framover var det ikke entydig sett som positivt fra norske myndigheter at landet vårt og den norske kulturen inkluderte disse. De ble i stedet vurdert som «de andre», de som stod utenfor, som var fremmede i forhold til «oss». Det ble viktig å gjøre disse norske, å fornorske dem.

En måte å starte dette på var å finne hvor «de andre» bodde, og hvor mange de var. Dette gjaldt særlig for samer og kvener. Taterne ble registrert i en egen telling i 1845. For registreringen av samer og kvener ble folketellingene mellom 1845 og 1930 et viktig redskap. De ble foretatt hvert tiende år, og hvert enkelt individ i landet ble registrert. For Nord-Norge og enkelte kommuner lenger sør var det laget egne rubrikker der «de fremmede», «andre Nationer» skulle anmerkes.

«Blandet», når og av hva da?

Mannen på bildet og hele hans familie var i tellingen fra 1900 ikke registrert som «finn», men som «blandet». Spørsmålet ble da, blandet av hva? I tellingene var det mange med merkelappen blandet, det fantes «kvener», men faktisk ingen «samer». Det kom av at «same» var samenes egen betegnelse på seg selv, i tellingene var de registrert med norske betegnelser, lapper eller finner. I noen deler av Nord-Norge var «lapper» de som drev reindrift i fjellet, mens «finner» var sjøsamer. Ordet same ble ikke tatt i bruk i det norske samfunnet før mot slutten av mellomkrigstiden.

For noen kan «finn» bety en fra Finland eller med finsk opprinnelse, som kvenene. Nord i Norge var, og er, «finn» en vanlig betegnelse som kan bety at de enten er samer eller kvener. Ut fra bestemorens nordnorske forståelse tilhørte oldefaren på bildet ei samisk slekt.

Men i kilden var det «blandet» som var registrert. «Blandet» betydde at det hadde vært inngifte mellom samer, kvener og nordmenn. De øvrige folketellingene kunne ikke fortelle hvor inngiftet i denne slekta hadde foregått. Ved å bruke slektsforskning ble det mulig å følge slekta bakover i tid. Vi vet at sjøsamene hadde et eget skattesystem, og at dette ble registrert av myndighetene. Kunne slekta finnes på slike skattelister? På lister over «sjøfinneskatten» på 1700-tallet fant vi faktisk igjen den aktuelle familien. Da var de definert som sjø-samer. Siden hadde enkelte giftet seg med «norske» og andre med «lapper», faktisk i det samme lokale området, og slik var det at familien i 1900 oppga at slekta var «blandet». Det å være samisk var ikke avhengig av om myndighetene fortsatt hadde registrert dem som det eller ikke. Folk visste hvem de var uten myndighetenes

hjelp, det hadde de visst i hundrevis av år, og dette oppga de i folketellingen.

«Det språk som vi i arv har fått ...»

Også språket «de andre» brukte, ble registrert i folketellingene. Med utgangspunkt i dette kunne det settes i gang språkopplæring for dem som ikke kunne norsk. Det var viktig at det innad i en stat fantes ett felles språk man kunne kommunisere på, slik at viktig informasjon nådde fram. På denne tida skjedde det imidlertid parallelt med at det andre morsmålet, samisk og kvensk, ble trengt ut eller helt forbudt å bruke. Det var den språklige siden av fornorskingspolitikken. Det store flertallet av samer mistet dermed sitt samiske språk.

For dem det gjaldt, kunne forholdene bli traumatiske. Det finnes mange triste skjebner der små barn ble sendt på skole hvor et ukjent språk ble brukt, og der deres morsmål enten var forbudt eller ikke ble forstått, slik Inga fra Tysfjord forteller om på 1940-tallet:

« I skolestua møtte jeg en ukjent vegg – en annen verden. Skolering på norsk av en norsk lærer. Jeg forstod ingenting. Det var tider da den norske ABC-boka ble våt av tårer, krøllet og skitten av barnehender som søkte trøst og noe å holde seg til. Minnes at jeg lærte på den samme skolen «Det språk som vi i arv har fått av far og mor glem aldri at det er en skatt vi har på jord». Hva slags tanker og følelser tror dere raste gjennom mitt barnesinn da? Skatten var det norske språket, samisk på den tiden ble oppfattet helt latterlig av storsamfunnet.

Fornorskning blir gjerne sett i sammenheng med nasjonalismen på 1800-tallet. Den kan imidlertid også spores ytterligere hundre år tilbake. På 1700-tallet, i opplysningens navn, var det en intens misjonering i nord, der et mål for Thomas von Westen, lederen for misjoneringen, var å kristne den samiske befolkningen gjennom å komme den førkristne troen til livs. Det innebar blant annet brenning av trommer som ble brukt i samiske ritualer, og forbud mot joiking. På egne sameskoler fikk samiske barn og unge voksne opplæring i å lese kristne skrifter.

Det som skjedde i Norge, var ikke enestående. I Sverige, Finland og Russland der det også er en samisk befolkning, skjedde noe av det samme, opplysningstid og misjonering på 1700-tallet og nasjonalisme på 1800-tallet med mer eller mindre tvang om å tilegne seg majoritetens språk og trosliv. Vi finner det samme om vi for eksempel går til Amerika og ser på måten den indianske befolkningen ble behandlet på i samfunnet,

eller til aboriginene i Australia. Også i Europa, for eksempel i Frankrike, var befolkningen for hundre år siden mer flerkulturell enn vi kjenner i dag, med gamle minoriteter og minoritetsspråk i bruk. I dag er dette borte, og nye innvandrergupper dominerer bildet av «de andre».

Forholdene i vår del av verden var altså lik forholdene i det internasjonale samfunnet, men med viktige unntak. I Norge skjedde ikke koloniseringen av store landområder over relativt kort tid, slik det gjorde i Amerika, Australia og New Zealand. Koloniseringen av nordkalotten foregikk i mindre sprang og over lang tid, med variasjoner fra område til område.

Det samiske ble ikke borte

For samer og kvener var dette ei tøff tid. Mange bærer ennå i dag på traumer og negative holdninger fra fornorskningstida. Det gjør nok Inga. Men ikke alt var helt svart. I deler av det samiske samfunnet var ikke forholdene så gjennomført ille med hensyn til språk og trosliv som andre steder. Som nevnt hadde man et eget navn på seg selv som etter hvert ble brukt også i det norske samfunnet, «samer». Språket døde ikke helt bort. Nyere forskning har vist at samisk og kvensk språk i

kystkommuner i Nord-Troms og Finnmark fortsatt var i bruk, til tross for den strenge fornorskningspolitikken. I innlandet der reindriften dominerte, ble samisk språk og kultur vedlikeholdt hele veien fra Finnmark til sør i Hedmark. Den sjøsamiske befolkningen var den som var blitt hardest rammet.

Også samiske navnetradisjoner ble vedlikeholdt. Et samisk barn kunne ennå på 1950-tallet få et norsk «boknavn» ved dåpen, til bruk i det norske samfunnet. I tillegg fikk det et samisk «bruksnavn» som ble brukt til daglig i det samiske samfunnet. For eksempel Kristin Berit Andersen på norsk var Risten Biret Gælløk på samisk. Risten for Kristin, Biret for Berit, mens Gælløk var ett av de gamle slektsnavnene som hadde levd i det skjulte i fornorskningens tegn, men som i dag er mye brukt. Også området der samer lever, hadde et eget navn som i dag i økende grad blir brukt også i norske sammenhenger, nemlig Sápmi. Ikke alt er bare solskinn med hensyn til bruk av samiske navn. Ennå i dag er ikke samiske stedsnavn akseptert på linje med norske, som samiske Romssa på linje med det norske Tromsø.

Heller ikke det gamle troslivet ble helt borte. Selv om misjonærene på 1700-tallet hadde gjort en stor innsats,

Lenge fikk ikke samene lære sitt eget morsmål på skolen. Dette ble lovfestet først i 1975.

levde deler av den gamle religionen fortsatt, men nå i skjul. Joiken, som ble sett som djevelens verk, ble videreført og er i dag en anerkjent musikkform. Noen trommer unngikk misjonærenes innsamling og ble fortsatt tatt i bruk, og nye ble bygget.

Fra skam til stolthet

I dagens samfunn er mange stolte av å være samisk. Laila, som kom med bildet, fant det spennende at hennes slekt også viste seg å inkludere samiske forfedre og -mødre. Bestemoren var ikke like oppglødd. Det

henger sammen med andre holdninger i samfunnet i dag enn dem hun vokste opp med. Store endringer har skjedd særlig etter 1970. Framveksten av det norske velferdssamfunnet innebar lik mulighet til skolegang for alle. Det førte til et økt utdanningsnivå generelt i Norge, også for den samiske befolkningen. I en internasjonal sammenheng er samer i dag ett av urfolkene med høyest utdanning. De fikk med dette større kunnskap om hva som hadde skjedd under fornorskningsperioden. Det skjedde med Inga, som i dag kan reflektere over sine opplevelser.

I etterkrigstida har det også skjedd en *etnopolitisk* oppblomstring, først blant den samiske befolkningen, så den kvenske i tillegg til taterne eller romanifolket. Også i det internasjonale samfunnet er urfolk blitt bevisst på hva som har skjedd tidligere, og på egne rettigheter basert på tradisjonelle historiske forhold. Det er også kommet klare definisjoner på hvem som kan kalles urfolk. Mer fokus på den flerkulturelle verden har gitt noen negative, men flest positive bivirkninger. I grove trekk har det skjedd en endring fra skam til stolthet over å tilhøre et urfolk, «de andre» er en del av «oss». Endringen var viktig da bestemoren og Laila hadde samtalen rundt det nevnte bildet. Laila forsøkte etter dette å finne mer ut om samer og samisk kultur og politikk generelt og om sin egen samiske slekt spesielt.

Å gjøre

- 1 Bjørg Evjen skriver i essayet at Norge på 1800-tallet var befolket av mange, ulike kulturer. Hvilke kulturer fantes i Norge på denne tiden?
- 2 I essayet blir samenes historie vektlagt. Hvordan har samene blitt behandlet av det norske storsamfunnet fra 1700-tallet og fram mot i dag?
- 3 I teksten omtales den samiske befolkningen som «de andre». Hva legger Bjørg Evjen i en slik betegnelse?
- 4 Reflekter over hvorvidt vi fremdeles har menneskegrupper i det norske samfunnet som kan omtales som «de andre», og over hvilke grupper dette eventuelt er. Reflekter over hvilken behandling disse gruppene får av det norske storsamfunnet, og hvilke utfordringer slike grupper byr på for samfunnet. Drøft hvorvidt man kan finne likhetstrekk med samenes historie, eller om vi som storsamfunn har lært av vår egen fortid.
- 5 Tenk over påstanden: «Det vil alltid eksistere «de andre» i ethvert samfunn», og vurder hvorvidt du er enig eller ikke. Diskuter med sidemannen eller klassen hvorvidt påstanden er riktig, og om det er mulig eller ønskelig å gjøre noe med denne utfordringen.
- 6 I Norge har urbefolkningen møtt både fordommer og maktmisbruk fra storsamfunnet. Les side 276 og sett deg inn i historien til andre urfolk i verden. Pek på både de trekkene som er felles, og på de trekkene som skiller samenes historie fra andre urfolk i verden. Prøv så godt du kan, gjennom kjennskap til både norsk, europeisk og amerikansk historie, å forklare hvorfor det er slik.

John Kwadwo Osei-Tutu (født 1958) er førsteamanuensis i global og afrikansk historie ved Institutt for historie og klassiske fag ved NTNU i Trondheim. Osei-Tutu har utdanning fra University of Ghana og NTNU, og han har forsket spesielt på afrikansk historie og emner tilknyttet europeernes kolonisering av kontinentet. Han har også publisert en rekke artikler tilknyttet disse emnene.

Den hvite manns byrde?

John Kwadwo Osei-Tutu

Europeisk kolonisering av Afrika mellom 1870 og 1960

Mot slutten av 1800-tallet koloniserte europeiske stormakter det afrikanske kontinentet. På Berlinkonferansen i 1884–1885 delte stormaktene Afrika mellom seg etter det såkalte «linjalprinsippet». Dette førte til et kappløp mellom europeiske stater om å skaffe kolonier i Afrika. I dette essayet skal vi belyse to hovedspørsmål: (a) Hvorfor koloniserte europeerne Afrika, og (b) hvilke følger fikk koloniseringen for Afrika og afrikanerne?

Hvorfor koloniserte europeiske stater Afrika?

Det er mange teorier om hvorfor europeerne gikk fra å drive handel med Afrika til å erobre nye territorier på det samme kontinentet. Motivene bak koloniseringen av Afrika kan samles under følgende overskrifter: (1) ideologisk rettferdiggjørelse – «siviliseringsmotivet», (2) økonomiske motiver, (3) politiske motiver og (4) sosiale motiver.

«Siviliseringsmotivet»: den hvite manns byrde eller den svarte manns byrde?

Forsvarere av koloniseringen, som gjerne skriver i et *eurosentrisk* perspektiv, vil hevde at kolonistynet stort sett var bra for afrikanerne – at fordelene var klart større enn ulempene. De vil si at europeerne hadde en kristen, moralsk plikt til å spre «europeisk sivilisasjon»

(demokrati, menneskerettigheter, religion, økonomiske og sosiale fremskritt) til «tilbakeliggende» deler av verden. I diktet «The White Man's Burden: The United States and The Philippine Islands» sammenliknet den britiske dikteren Rudyard Kipling USAs okkupasjon av Filippinene i 1898 med europeernes kolonisering av Afrika. Kipling oppfordret praktisk talt USA til å bringe «sivilisasjonen» til «hedningene», slik europeerne hadde gjort før dem. I dette perspektivet var koloniseringen et slags korstog.

Det romantiske bildet av denne plikten til å sivilisere virker ganske annerledes når vi tar utgangspunkt i erfaringene til afrikanerne og i erfaringene til andre folkegrupper som ble erobret. For dem var kolonistynet et system som utnyttet de koloniserte områdene og påtvang dem vold og rasisme, krig og rene massakrer. For eksempel hevdes det at britene drepte tusener av østindere og gjorde om lag 300 000 av dem til slaver. Den tyske kolonimakten gjennomførte på sin side det første folkemordet i moderne tid, da de nesten utraderte hele hererofolket i det sørvestlige Afrika (Namibia).

- ● **Linjalprinsippet:** uttrykk brukt om måten de europeiske diplomatene tegnet opp grensene på afrikakartet under Berlinkonferansen. Grensene var rette, som tegnet med en linjal, og tok ikke hensyn til befolkningen i landene.
- ● **eurosentrisk:** Det å se verden fra et europeisk ståsted. Kan innebære en nedvurdering av andre kulturer.

I tillegg til volden var koloniherrredømmet sterkt preget av rasisme, altså ideen om at den hvite mann var overlegen andre folkegrupper. Mange afrikanere opplevde rasisme. Afrikanere som bodde i eller besøkte kolonitidens Europa, følte seg ekskludert fra det europeiske samfunnet på grunn av hudfargen. Dette til tross for at mange av dem hadde jobbet i kolonimaktens administrasjon eller kjempet på de alliertes side mot Nazi-Tyskland i andre verdenskrig.

Utbytting: økonomiske, sosiale og politiske motiver

Afrikanerne opplevde at de koloniserte områdene ble utnyttet både økonomisk og politisk. I 1945 holdt den panafrikanske kongressen (PAC), et verdensomspennende organ for svarte intellektuelle, et møte i Manchester for å diskutere situasjonen til svarte folkegrupper verden over. Mange av lederne i antikolonistbevegelser i Afrika deltok. En av konklusjonene fra kongressen var at imperiemaktene hadde som mål å utnytte Afrikas naturressurser og befolkning, og at kolonialismen brakte med seg tilbakegang, ikke fremgang.

Disse kritiske tankene oppstod ikke uten grunn. Fremstående politiske ledere og forretningsfolk i Europa på 1800-tallet hadde ikke lagt skjul på sine motiver for å etablere oversjøiske kolonier i Afrika. I 1895 uttrykte den britiske forretningsmannen Cecil Rhodes sin bekymring for befolkningsveksten i Storbritannia. Han hevdet at for å unngå en blodig borgerkrig i Storbritannia, trengtes nye landområder der den voksende befolkningen kunne bosette seg, og der Storbritannia ville få nye markeder for sine industrivarer. Joseph Chamberlain, som var britisk koloniminister fra 1895 til 1903, var inne på de samme tankene. Han mente Storbritannia trengte et stort imperium, «et verdensomspennende britisk marked, (...) som sikrer råvarer og mat, (...) eksport og et stabilt profitt-, lønns- og sysselsettingsnivå.»

Det er altså klart at økonomiske, geopolitiske og sosiale (demografiske) hensyn var de største drivkreftene bak erobringen av afrikanske kolonier på 1800-tallet. De økonomiske motivene handlet om jakten på råvarer til Europas fabrikker, om nye markeder for europeiske produkter samt om tilgang til «eksotiske» afrikanske produkter som skulle tilfredsstille stadig nye behov

Kan dette fotografiet brukes som et bilde på imperialismen, syns du? Begrunn svaret.

Fra dagens Gaborone, Botswanas hovedstad.

blant europeerne. De geopolitiske motivene dreide seg om kappløpet om kolonier og besittelser som kunne gi stormaktsstatus. Det sosiale motivet handlet om omplassering av befolkningsoverskudd fra Europa til koloniene for å dempe sosiale spenninger i Europa.

Konsekvenser

I 1940 gjorde London-baserte West African Students Union (WASU) opp status for Afrikas utvikling under kolonitiden. Når det gjaldt politiske forhold, syntes WASU det var beklagelig at så få afrikanere deltok i styringen av sine hjemland. De ønsket større fokus på menneskerettighetene, og mente at flere afrikanere måtte bli rekruttert inn i statsapparatet i egne hjemland. Med hensyn til økonomiske forhold understreket WASU hvor viktig det var at afrikanerne selv eide industribedrifter og foretak, mens de på det sosiale feltet ønsket å fremheve betydningen av allmenn grunnskole, helsetjenester og sosiale tjenester.

PAC påpekte det uheldige ved at kolonistatene erstattet tidligere afrikanske institusjoner, som hadde hatt demokratisk preg (der befolkningen tok del i beslutningsprosessene), med *autokratiske* statssystemer. Ordningen med indirekte styre i mellomkrigsårene førte til at afrikanske ledere ble de viktigste samarbeidspartnerne for

kolonilandene. Dette ødela for de lokale styringssystemene, der prinsippet om maktfordeling og kravet om allmenn tilslutning til vedtak var sentralt. Etter andre verdenskrig skiftet koloniherrerne fokus. Framfor å basere seg på et afrikansk ledersjikt, ble samarbeidet med en stadig større gruppe utdannede afrikanere styrket.

PAC trakk også frem økonomiske forhold ved kolonilandenenes styre av Afrika. Kolonimaktene hadde drevet en systematisk utnyttelse av ressursene på afrikansk jord. Det fantes ingen lovgivning som kunne beskytte de økonomiske interessene til afrikanske handelsfolk og jordbrukere. På grunn av en stadig mer global økonomi ble koloniene oppfordret til å spesialisere seg på produksjon av en eller to jordbruksprodukter som det var etterspørsel etter i Vesten, for eksempel kakao eller kaffe. En slik spesialisering gjorde samtidig koloniene sårbare for internasjonale, økonomiske svingninger, som krakket i 1929 og den økonomiske krisen på 1970-tallet. Lavkonjunkturer påvirket også inntektsnivået til den afrikanske jordbrukeren.

- ● **autokratisk:** en regjering der beslutninger var reservert for kolonimaktene og deres oppnevnte lokale agenter

Konklusjon

I dette essayet har vi konsentrert oss om tre hovedemner. Det første er at europeiske stater fra 1870-tallet av gjorde krav på territorier i Afrika og etablerte kolonier der. Før dette hadde forholdet mellom afrikanske og europeiske stater vært basert på gjensidige handelsinteresser.

Det andre emnet er at kolonisystemet ble etablert av europeiske stater for å fremme egne politiske, strategiske, økonomiske og sosiale interesser.

Det tredje er at Vestens kolonistyre ødela eksisterende systemer i de erobrede landene og erstattet dem med vestlige, hierarkiske styresett. «Siviliseringsplikten» handlet ikke om sivilisering, men om å fremme vestlige interesser og å tilfredsstille Vestens erobnings- og konkurranseinstinkt. Vi kan derfor spørre oss hvem det egentlig er som har båret byrden fra kolonialismen. Hva mener du?

Å gjøre

- 1 Vil du kalle essayet ovenfor for en drøftende eller en argumenterende tekst? Hvorfor?
På hvilken måte påvirker en teksts sjanger og form tekstens troverdighet som historisk kilde?
- 2 I essayet «Den hvite manns byrde?» påpeker forfatteren fire motiver bak Europas kolonisering av Afrika. Hvilke motiver er dette?
- 3 Teksten presenterer Afrikas historie sett fra innsiden.
 - a Hvilke hovedpoenger presenteres i artikkelen?
 - b Sammenlign framstillingen av Afrikas historie som blir formidlet her, med den framstillingen som læreboka gir (se side 274). Vil du si framstillingene er preget av likheter eller forskjeller? Hva kan likheter og ulikheter skyldes?
 - c Hvorfor er det en fordel å få presentert flere syn på samme konflikt? Hvilke syn bør fram i en omtale av et tema som kolonialismen, synes du?
- 4 Essayet behandler hele det afrikanske kontinentets historie under ett. Hvilke fordeler kan en slik framstilling ha? Og ulemper?
- 5 Fordypningsoppgave. Velg deg ett afrikansk land og les mer om utviklingen i dette landet under europeisk styre.
 - a Hva kjennetegner utviklingen her under europeisk dominans?
 - b I hvilken grad stemmer framstillingen i essayet ovenfor overens med det du nå har lest?
 - c Finn en påstand fra en tekst som dreier seg om kolonialismen, som du mener motsier hovedpoengene i essayet ovenfor. På hvilken måte motsier de hverandre? Begrunn deretter hvilken av tekstene du stoler mest på.

Litteraturliste

John Merriman, *A History of Modern Europe: From the French Revolution to the Present*, 1996
 Edmund Dene Morel: «The Blackman's Burden», 1903 og 1920; Basil Davidson, *the Blackman's Burden: Africa and the Curse of the Nation-State* (1993)
 George Padmore (red.): *The History of the Pan-African Congress 1945*, 1963
 CO 554/125/17 Political and Social advancement in West Africa, 1940. Tale av W.A.S.U., 29.08.1940.
 Editorial, «The White Man's Burden», *Literary Digest*, 6. mai 1899.

Jonas Gahr Støre (født 1960) er norsk politiker for Arbeiderpartiet og har blant annet vært utenriksminister og helse- og omsorgsminister. Støre er utdannet statsviter og har bakgrunn fra embetsverket og humanitære organisasjoner. I 2008 ga Støre ut verket *Å gjøre en forskjell: refleksjoner fra en norsk utenriksminister*.

Europa og den lunefulle historien

Jonas Gahr Støre

EN SERBISK KOLLEGA sa en gang til meg da jeg var utenriksminister: «Mitt land har så mye historie at vi ikke kan fordøye den.» Hva mente han? At hendelser i historien faktisk må synke inn, bli forstått og bearbeides, ja, de må fordøyes.

Europa er full av historie og full av historier. Siden vi ikke kan legge historien bak oss, hender det at tidligere opplevelser dukker opp igjen og blir viktige for valg vi skal ta for fremtiden. Det opplever vi som mennesker. Noe som hendte tidligere, kan prege oss for resten av livet. Slik er det også for stater. Kriger og store hendelser langt tilbake i historien kan prege og forme identitet og holdninger mange generasjoner senere. Se bare på konfliktene i Midtøsten der dramatiske hendelser for mange hundre og gjerne tusen år siden er viktig for identiteten i dag. Under krigene på Balkan på 1990-tallet pekte mange av dem som sloss, på frontlinjer, slag og helter tilbake til 1300-tallet. Historie og fiendebilder satt fortsatt spikret i befolkningens felles hukommelse. Alle sår var ikke leget.

Historie kan være smertelig, men det er farlig å fortrengte den. Et gammelt ordtak sier at den som glemmer historien, kan bli tvunget til å gjennomleve den på ny. Land og folk som har vært gjennom dramatiske tider, må forholde seg til fortiden med åpne øyne.

Et delt Europa og et mer integrert Europa

I det 20. århundre var Europa slagmark for to verdenskriger. Etter den andre verdenskrigen forsvant nazismen som politisk kraft, men Europa ble delt i to. Fra 1962 ble delingen av Europa tydelig å se, da myndighetene i Øst-Tyskland bygget en mur tvers igjennom byen.

Etter 1945 valgte land i Vest-Europa sammen med USA og Canada å samarbeide og dannet forsvarsalliansen NATO. Prinsippet for alliansen var og er «én for alle og alle for én».

Nye typer samarbeid kom også på det økonomiske området. Seks stater, Frankrike, Tyskland, Nederland, Belgia, Luxembourg og Italia, knyttet sine økonomier tett sammen og laget et felles marked for handel og økonomisk samarbeid. Det europeiske økonomiske fellesskap, EEC, forløperen til den europeiske union, EU, ble stiftet i 1957.

Det virkelig historiske i dette var at tidligere fiender, Vest-Tyskland og Frankrike, gikk sammen om et så konkret og forpliktende samarbeid. Det brøt et mønster fra europeisk historie med konflikt og strid. Nå skulle freden «låses fast» og krig bli umulig.

Så vokste og utviklet det europeiske samarbeidet seg videre. Nye land kom med. På slutten av 1960-tallet søkte Norge om medlemskap i EEC parallelt med Storbritannia, Irland og Danmark. Et flertall i Norge sa nei til medlemskap ved folkeavstemningen i 1972, slik

EU år 2013

flertallet gjorde også i 1994. Det er i seg selv en viktig historie, men det er ikke mitt poeng her.

Poenget ved denne europeiske historien er at landene som gikk med i EU, startet byggingen av noe helt nytt, og at de gjorde det så sterkt preget av historien de hadde bak seg. Statene forble selvstendige stater, men skritt for skritt gikk de i retning av tettere samarbeid og samling. På noen områder fikk også EUs felles institusjoner i Brussel ansvaret for politikken på vegne av alle medlemslandene.

Ledende europeiske historikere er enige om at det er spesielt to store forklaringer bak denne veldig tydelige politiske viljen til å bygge et integrert og forent Europa: Samarbeidet i Europa ble utviklet av generasjoner politikere som hadde felles erfaringer, og som var preget av et ganske likt verdensbilde. Det handlet om minnene fra den andre verdenskrigs ødeleggelser og opplevelsen av den kalde krigens spenninger og vanskeligheter. Opprettelsen av EU er altså et tydelig eksempel på et ønske om å lære av fortiden.

Enda tettere samarbeid?

Fra 1985 trappet EU opp samarbeidet. Gjenværende handelshindringer ble fjernet, flere felles europeiske regler

ble utviklet, og EU ble også enig om å samarbeide innen utdanning og forskning og en rekke andre områder.

Dette var en utvikling de andre landene i Vest-Europa gjerne ville ta del i. Noen spurte om det ikke ville være like greit å melde seg inn og delta med alle de rettigheter og plikter det medførte. Men de 12 landene på innsiden av EU nølte. De svarte at de ville bruke de neste årene til å fordype sitt eget samarbeid. De ville heller ha fordypning enn utvidelse, som det het. De ønsket ikke å bruke tid og krefter på nye medlemmer, i alle fall ikke på noen år. Men et utvidet og mer forpliktende samarbeid om handel var greit. Dette ble begynnelsen på det vi i dag kjenner som samarbeidet i Det europeiske økonomiske samarbeidsområde, EØS, der Norge er med. Også det er verdt sin egen historie, men igjen, det er ikke poenget her.

Et gjenforent Europa

Så skriver vi 1989, og nå tar historien en markant vending. Europeisk fortid melder seg med klare budskap til Europas fremtid. For akkurat mens Vest-Europa gjør seg klar til å styrke og fordype samarbeidet i vest, bryter et helt politisk styresett sammen i øst. Folk tar til gatene, Berlinmuren faller. Tyskland samles til én stat.

Kommunistregimene skyves til side, fredelig, uten vold. I 1991 fires det sovjetiske flagget over Kreml i Moskva. Sovjetunionen er ikke mer. På noen måneder er det delte Europa historie. Nye og skjøre demokratier trer ut av kommunisttiden, og alle ønsker de å delta i det demokratiske Europa. De vil inn i NATO, og de vil inn i EU.

Hvilken vei skal EU velge nå? Fordypning for noen få eller utvidelse med de mange? Lar utvidelse og fordypning seg kombinere? Jeg skal komme tilbake til det, men først vil jeg gå tilbake til der jeg startet, til betydningen av historiens sår, minner og generasjonenes erfaringer.

Kraften i symbolske handlinger

Vi husker at seierherrene etter den andre verdenskrigen ønsket å lære av feilene etter den første verdenskrigen. Likevel var sårene etter Hitler-Tysklands voldsregime selvsagt dype. Fortsatt levde frykten for Tyskland i mange leirer.

I en slik situasjon kan symbolske handlinger gjøre en forskjell. Politisk lederskap kan vise en ny vei. Slik var det da den vesttyske statsministeren, forbundskansler Willy Brandt, 7. desember 1970 reiste til Polen og besøkte minnesmerket for de titusener jøder som kjempet og døde i kampen mot nazistene i gettoen i Warszawa våren 1943. Bildet av forbundskansleren som kneeler

ved minnesmerket, er et av de sterkeste politiske budskapene fra etterkrigstidens Europa.

Hvorfor fikk bildet en slik betydning, for polakker, for tyskere – ja, for europeere flest? Fotografiet formidler dyp respekt, en unnskyldning og et ønske om forsoning; om å gå videre sammen på et nytt grunnlag. Det viser en leder som forstår at politikk også handler om følelser, om dype minner i mennesker, folk og stater. Bildet sier oss også noe om et lands modning, en generasjon etter den andre verdenskrigens slutt. En ny tysk selvrespekt hadde tatt form. Hendelsen viser at det ikke er noe svakhets-tegn å vise ydmykhet og å strekke ut en hånd – heller ikke i internasjonal politikk. Willy Brandts gest i Warszawa i 1973 fikk betydning. Det ble symbolet på det som ble hetende Ostpolitikk, «østpolitikken», som hadde som mål å bygge ned spenningene i det delte Europa.

Mange mente at Brandt var naiv. Men jeg tror Brandt hadde en dypere forståelse for historiens kraft. Europa kunne ikke forbli delt. Det ville komme en tid da det som var delt, ville bli samlet. Østpolitikken bidro til å korte ned ventetiden.

For sin politikk fikk Willy Brandt Nobels fredspris. Det rørte også mange nordmenn, for Willy Brandt hadde et spesielt forhold til Norge. Hit kom han som politisk flyktning på 1930-tallet, og til sin siste dag snakket

Willy Brandt, Warszawa, 1970.

han et nesten perfekt norsk. «Det utrolige kan fås til når menneskene tar lærdom av erfaringene», sa Brandt i en tale 17. mai 1983 i Haugesund.

Europa vokser sammen

Tilbake til 1989, Berlinmurens fall og slutten på det delte Europa. Willy Brandt, som hadde vært ordfører i Vest-Berlin og vitne til at muren ble bygget rundt ham i 1962, fikk også oppleve at muren ble revet. Og at Tyskland ble samlet.

Men hva skulle skje med Europa og europeisk samarbeid nå på 1990-tallet? Når noe ikke lenger var delt, ville det bety at det måtte vokse sammen? Det er viktig å huske at det som skjedde i 1989 med Berlinmurens fall og i 1991 med Sovjetunionens oppløsning, kom plutselig på samtiden. I dag kan vi ha litt distanse og si at det er naturlig at historien tok denne vendingen. For dem som hadde politisk ansvar, var dette dramatiske og uventede hendelser.

Poenget mitt er dette: EU-lederne hadde ikke tatt høyde for en slik utvikling da de planla for en felles valuta, et indre marked, en felles utenrikspolitikk og enda tettere samarbeid. Kartet de tegnet for fremtidens EU i andre halvdel av 1980-tallet, var for 12 ganske like land i Vest-Europa. Men så kom historien sigende.

Hvilket valg hadde EU-lederne nå? Kunne dette EU-kartet gjelde for mellom 20 og 30 stater? I noen år

hadde de fortalt andre land i Vest-Europa at det ikke passet med flere medlemmer nå. Kunne de si nei til ønsket om medlemskap fra de nye, skjøre demokratiene i Øst- og Sentral-Europa?

Svaret er at de ikke kunne det. Vi kjenner historien. Gjennom 1990-tallet og inn i vårt eget århundre blir landene i Øst- og Sentral-Europa medlemmer av både NATO og EU. Hadde landene i vest sagt nei til medlemskap, kunne de nye demokratiene ha blitt kastet ut i politisk kaos. Det kunne tent nye flammer i hele Europa.

EU fikk Nobels fredspris i 2012. Mange i vår samtid har vanskelig for å forstå det. Jeg skjønner at folk stilte spørsmål. For det er ikke for bragder i dag at EU fikk prisen. Det er for å ha forent gamle fiender og for å ha åpnet opp for nye skjøre demokratier at unionen fikk prisen. Jeg har lenge ment at det ville være vel fortjent.

Samarbeid er krevende

Men det har vært krevende. Tyngden og størrelsen merkes på samarbeidet i vanskeligere tider. Den omfattende finanskrisen, som i 2007/2008 begynte med kollaps i banker, har spredt seg til mange europeiske stater. Den felles valutaen er skjør. Den binder landene sammen, men mangler mekanismer for å håndtere krise og store ulikheter mellom dem som deltar. Det forsterker krisen.

Det er en europeisk erfaring at en dyp økonomisk krise på en eller annen måte får politiske konsekvenser. Når så mye går i gal retning, mister folk lett tilliten til dem som styrer, ja, ofte til hele det politiske systemet. Folk tar til gatene, til parlamentsplassene. Politiske partier som har hatt regjeringsansvar i land med store økonomiske vanskeligheter, har ofte tapt mens de politiske ytterfløyene har vokst. I noen land, som Ungarn og Romania, har autoritære trekk igjen kommet til syne. I land som Italia og Hellas har politikerne for en periode bedt byråkrater ta over styringsansvaret.

Det finnes ingen enkel løsning på krisen. Svaret på mange av Europas økonomiske problemer krever trolig enda tettere samarbeid og mer integrasjon, spesielt for å håndtere den felles valutaen – euro. Men dette er ikke lett, for landene i Europa er fortsatt veldig ulike, særlig når det kommer til økonomien. Og en stor utfordring i dag er at den politiske gjennomføringskraften er svekket. Folk og parlamenter roper ikke på «mer EU!» akkurat nå.

Et historisk politisk løft

Så la meg avrunde der jeg startet: Hva er det som driver det europeiske samarbeidet nå? Jeg pekte på at de generasjonene som ledet Europa frem til 1990-tallet, var preget av minnene fra den andre verdenskrigen og

frykten for nye konflikter fra den kalde krigen. På 1990-tallet endres alt dette; nye generasjoner med andre erfaringer trer frem, den kalde krigen er over, og nå handler det ikke om minnene fra Europas deling, men utfordringene fra Europas forestående samling.

Og så er det dette: Hva former verdensbildet og utsynet til dagens politiske ledere? Jo det er finanskrisens splittende kraft og konsekvenser for arbeidsplasser, lønninger og menneskers velferd, det er den brutale virkeligheten mange stater opplever som må bygge ned og bygge om velferdsstatens mange ordninger på områder som helse, utdanning og omsorg.

EUs utvidelse de siste 25 årene har vært et løft av historiske dimensjoner. Et løft som noen av dagens økonomiske problemer kan sies å bunne i, men også et løft som gir Europa en nødvendig styrke til å møte problemene med. Mye handler om økonomi, og økonomi avgjør også mye: arbeid, velferd, forholdet til verden omkring oss. Men i bunnen ligger politikk, verdier og historiens mange kapitler. Europas dyrebare erfaringer gir oss samtidig de viktigste fortrinn om vi forvalter dem klokt: demokrati, menneskerettigheter, rettsstat og velferdsstat og all opparbeidet kunnskap om tett samarbeid mellom land.

Å gjøre

- 1 «Historien kan være smertelig, men det er farlig å fortrekke den», står det i essayet. Hva menes med dette? Forklar også hvorfor denne tanken ifølge Støre har vært et viktig poeng i diskusjonene om et stadig mer samlet Europa.
- 2 Etter to store kriger i Europa på 1900-tallet, en deling av kontinentet og store konflikter mellom supermaktene er Europa nå kort tid etter mer samlet enn noen gang. Lag en tidslinje fra første verdenskrig til i dag for viktige hendelser i Europa du mener har bidratt til en slik utvikling. Lag også en tilsvarende tidslinje i plenum. Klarer dere å bli enige om hvilke hendelser som skal være med?
- 3 Ikke alle er enige i at EU har vært eller er et gode for verdenssamfunnet. Det finnes flere, gode argumenter mot den europeiske unionen slik den er i dag. Gjør rede for noen av disse argumentene. Ta deretter for deg de tre argumentene du mener er mest sentrale, og begrunn om du er enig eller uenig i disse.
- 4 Opp gjennom historien har det vist seg at alle store riker før eller siden faller fra hverandre. Forsøk å sammenligne EU med andre store sammenslutninger i historien, og vurder om du tror EU har store eller små sjanser til å overleve på lengre sikt.
- 5 Norge er et av få land i Europa som i dag ikke er medlem av EU. Hva mener du om norsk medlemskap i EU? Hvorfor tror du at du har dette standpunktet? Lag en punktliste over hva du tror har påvirket deg til å mene det du gjør. Kan det skje noe som kan få deg til å forandre mening?
- 6 Skriveoppgave. Kontrafaktisk historie. På sidene 586–589 kan du lese et essay om kontrafaktisk historie. Les dette og skriv deretter en tekst der du drøfter hvordan Norge ville sett ut i dag om vi hadde sagt ja til medlemskap i 1972 eller 1994.

Les Anne Engers tekst på
Perspektivers nettsider/i Smartbok.

Øystein Sørensen (født 1954) er professor i historie ved Universitetet i Oslo, der han blant annet har forsket på politisk idéhistorie, nasjonal identitet og totalitære politiske ideologier. Sørensen utga i 2004 boka *Historien om det som ikke skjedde. Kontrafaktisk historie*. Han har også utgitt en rekke andre bøker med temaer tilknyttet sine forskningsfelt.

Historien om det som ikke skjedde

Øystein Sørensen

Om kontrafaktisk historieskrivning

Har du noen gang lurt på hva som ville skjedd hvis Hitler hadde vunnet annen verdenskrig? Og hvordan det i så fall skulle ha gått for seg – om tyskerne egentlig hadde noen reelle muligheter? Hva med krig mellom Norge og Sverige i 1905 – hvor nære på var det, og hvordan ville det ha gått hvis krigen hadde brutt ut? Hva om den spanske armada hadde erobret England i 1588? Hva om norske vikinger hadde erobret England i 1066? Hva om mongolene hadde erobret mesteparten av Europa på 1230-tallet? Hva om Blücher ikke var blitt senket i Drøbaksundet tidlig om morgenen den 9. april 1940?

Å besvare slike spørsmål er å begi seg inn i det som historikere kaller kontrafaktisk historieskrivning. Det dreier seg om det som ikke skjedde, men som kunne ha skjedd, i historien.

En useriøs lek – eller nye perspektiver?

Er så dette bare en lek? Er det noe å befatte seg med for seriøse historikere? Har det overhodet noe med seriøs historieskrivning å gjøre?

Å prøve å forestille seg hva som kunne ha skjedd, men som ikke skjedde – det kan nok ha elementer av lek i seg. Men slett ikke bare det.

Kontrafaktisk historieskrivning er egnet til å gi oss et perspektiv på hva historie er for noe. Den er egnet til å fokusere på at historien var og er full av muligheter. De aller fleste mulighetene ble aldri realisert. Det dreier seg

om hensikter, planer og prosjekter som mislyktes. Det dreier seg også om muligheter som kunne ligge i den enkelte historiske situasjonen, uten at noen av aktørene i situasjonen var seg disse mulighetene bevisst. Men selv om mulighetene aldri ble realisert, kan det være flere grunner for å befatte seg med dem.

Hva kan vi lære?

En grunn er at vi på denne måten vil kunne lære mer historie. Vi vil kunne lære mer om de enkelte historiske hendelser, og vi vil kunne se tydeligere hvilke faktorer som er avgjørende når historien tar den ene eller den annen retning. Sagt på en annen måte: Vi vil kunne forstå bedre hva som er betydningsfullt i historien.

Vi vil også kunne lære mer om oss selv og vår egen tid. Kontrafaktiske scenarier gir oss anledning til å reflektere over hvorfor og hvordan vi er blitt som vi er blitt. En annen ting er at det å være oppmerksom på muligheter i fortiden vil kunne åpne for at man tenker nærmere over muligheter som ligger i samtiden og i fremtiden.

«Åpne historiske situasjoner»

Ikke alle muligheter i historien er like interessante å studere. Et nøkkelbegrep i forbindelse med kontrafaktisk historieskrivning er det jeg vil kalle åpne historiske situasjoner. Det er situasjoner med to egenskaper: dels at to eller flere muligheter er *plausible* i situasjonen, dels at disse mulighetene skiller seg drastisk fra hverandre.

Slaget ved Stamford Bridge, 1066. **Hva om vikingene hadde vunnet?**

Unionsoppløsningen mellom Norge og Sverige i 1905 er et eksempel på en slik åpen historisk situasjon: Krig var en plausibel mulighet (man kan riktignok diskutere hvor stor muligheten var), og en krig ville ganske sikkert gitt oss en helt annen utvikling på den skandinaviske halvøy. En enda mer avvikende alternativ utvikling ville vi naturligvis fått i tilfelle en tysk seier i annen verdenskrig.

De mest opplagte kandidatene til åpne historiske situasjoner er den utilsrte dramatikken i historien: kriser, regimeskifter, store revolusjonære omveltninger, kriger. Der står i hvert fall tydelige alternativer mot hverandre. Men det er slett ikke sikkert at begge kriteriene er oppfylt, og at vi dermed har å gjøre med åpne situasjoner. Utfallet av de fleste slag og de fleste kriger i historien har antagelig ikke hatt noen særlig betydning i et større historisk perspektiv. Men noen kan ha hatt stor betydning. Noen ganger kan avgjørelser tatt der og da ha fått enorme konsekvenser; små og tilfeldige faktorer, satt inn i en sammenheng av store, strukturelle betingelser, kan ha vridt historien inn i helt bestemte retninger.

Hva kunne skjedd?

Kontrafaktisk historieskrivning kan ha to forskjellige fokus. Man kan gå nærmere inn på mulighetene for brudd i historien. Da vil vi stille spørsmål som disse: Hadde Hitler-Tyskland noen realistisk mulighet til å vinne annen verdenskrig? Når og hvordan skulle det i så fall ha foregått? Vil det være mulig å finne én enkelt

avgjørelse på tysk eller alliert side som hadde så store følger at en annen avgjørelse ville gitt gode muligheter for tysk seier? Eller for å ta noen andre eksempler fra historien: Hadde araberne noen realistiske muligheter til å erobre Europa på 700-tallet? Hadde mongolene noen realistiske muligheter til å erobre Europa på 1200-tallet? Under hvilke omstendigheter kunne kineserne ha oppdaget det kontinentet vi kjenner som Amerika, tidlig på 1400-tallet? Hvor nær var vi egentlig en krig mellom Norge og Sverige i 1905?

Et annet aspekt ved kontrafaktisk historieskrivning er å gå ut fra et historisk brudd og stille spørsmål om hvordan det ville gått videre. Hvis Hitler hadde vunnet annen verdenskrig, hvordan ville det gått med Europa og verden da? Hvis Europa var blitt islamisert på 700-tallet, hva slags Europa ville det blitt? Hvis mongolske styrker hadde brent Paris og Firenze og Roma på 1200-tallet, hvordan ville det gått med europeisk kultur og sivilisasjon da? Hvordan ville verden ha sett ut dersom en kinesisk admiral, og ikke Columbus, hadde oppdaget Amerika? Hvordan ville en krig mellom Norge og Sverige forløpt i 1905, og hva ville skjedd med oss og naboene våre videre?

Antagelig vil faghistorikere kunne ha mest å bidra med når det gjelder det første aspektet. Men det betyr ikke at de bør avholde seg fra å ha forestillinger om hvordan det kunne gått videre hvis historien hadde tatt en annen vending – som hvordan det ville gått med

Norge i annen verdenskrig og i etterkrigstiden dersom Blücher ikke var blitt senket.

Her er det enda et poeng. Det er ikke bare historikere som befatter seg med kontrafaktisk historieskrivning. Også en lang rekke skjønnlitterære forfattere har skrevet om det som ikke skjedde, men som kunne ha skjedd, i historien. Hva som kunne ha skjedd hvis Hitler hadde vunnet annen verdenskrig, for eksempel. Men hvor går egentlig skillet mellom vitenskapelig historieskrivning og skjønnlitteratur på dette området? Finnes det noen klare grenser, eller er grensene flytende? Slike spørsmål antyder at her er det høyst interessante historieteoretiske problemer, og det gir enda et argument for å befatte seg med kontrafaktisk historieskrivning.

Kontrafaktiske hypoteser er dessuten ikke bare nyttige og fruktbare. Midt oppe i all seriositeten kan de, som antydnet, være gøyale å befatte seg med. Litt mer nøkternt: Det å resonnerer omkring kontrafaktiske muligheter, det stimulerer kreativitet. Og kreativitet er ikke noen dum egenskap, hverken for historikere eller andre.

Hva hvis ...

Så hvordan ville det gått her i Norge hvis Hitler hadde vunnet annen verdenskrig?

Tysk seier i krigen ville betydd at hele Europa ville blitt underlagt og dominert av en totalitær nasjonal-sosialistisk stat. Alle europeiske jøder ville blitt fysisk utryddet. Det europeiske Russland og store deler av Øst-Europa ville blitt kolonisert av tyskere. Slavere ville også i stor grad ha blitt utryddet, de gjenlevende ville blitt nødt til å arbeide som slaver for de nye herskerne. Alt dette fantes det grundige tyske planer om.

I en målestokk som dette ville Norge sluppet relativt billig unna. De tyske nazistene så på nordmenn som høytstående i rasemessig forstand. Men også Norge ville blitt underlagt Hitler-Tyskland. Enten ville Norge ganske enkelt blitt en del av et tyskdominert Stor-Germania, eller Norge kunne ha blitt en formelt selvstendig stat, styrt av Nasjonal Samling. Uansett ville Norge blitt et nasjonalsosialistisk totalitært diktatur. Det eneste partiet som hadde vært tillatt, ville vært NS. I NS-Norge ville det vært terror mot alle annerledesstenkende, og det ville vært full ensretting av politikk og kultur.

New York Times, 29. oktober 1962.

"All the News That's Fit to Print"

The New York Times.

LATE CITY EDITION

VOL. CXII, No. 38,264 * PUBLISHED DAILY EXCEPT SUNDAYS, NEW YORK, MONDAY, OCTOBER 29, 1962 FIVE CENTS

U.S. AND SOVIET REACH ACCORD ON CUBA; KENNEDY ACCEPTS KHRUSHCHEV PLEDGE TO REMOVE MISSILES UNDER U.N. WATCH

DE GAULLE WINS 61% OF BALLOTS; ABSTENTION HIGH

46% of the Eligible Voters Support President's Plan on Choosing Successor

PARIS, Monday, Oct. 29.—President de Gaulle won his referendum battle in nationwide balloting yesterday, but he suffered substantial losses of support in comparison with previous polls.

On the basis of complete voting, 61.1% per cent of the voters backed the plan to elect the President's successor by direct vote, but the President's proposal to elect his eventual successor by popular vote received 38.9% of the total vote, and 46% of the eligible voters abstained.

But, with abstentions running at 46% of the total vote, the President's plan to elect his successor by direct vote received 38.9% of the total vote, and 46% of the eligible voters abstained.

Full of Voting

Of 17,178,436 registered voters, 21,886,123 went to the polls and 10,943,061 voted before 8 p.m. The vote was 10,943,061 for the President's plan, 10,943,061 for the President's plan, and 10,943,061 for the President's plan.

Stout political abstention, including that of the traditional French parties, was against the President, indicated the fact that the vote was just sufficient to decide the President's plan, 10,943,061 for the President's plan, and 10,943,061 for the President's plan.

THAT SETS VISIT RUSSIAN ACCEDES

He Will Go to Havana tomorrow to seek Castro Consent

Tell of Plans to Visit Castro in printed on Page 18.

WASHINGTON, Oct. 29.—President Kennedy agreed today to travel to Havana tomorrow to seek Castro's consent to the removal of Soviet missiles from Cuba.

The President's plan to visit Castro was announced today by the White House.

President Kennedy's plan to visit Castro was announced today by the White House.

Plane Veers Over Soviet, Kennedy Voices Regrets

WASHINGTON, Oct. 29.—President Kennedy today expressed his regret that the Soviet Union had decided to place nuclear missiles in Cuba.

President Kennedy today expressed his regret that the Soviet Union had decided to place nuclear missiles in Cuba.

CAPITAL HOPEFUL

Plans to End Blockade as Just as Important as Live Up to Vow

WASHINGTON, Oct. 29.—President Kennedy today expressed his hope that the Soviet Union would agree to the removal of its missiles from Cuba.

President Kennedy today expressed his hope that the Soviet Union would agree to the removal of its missiles from Cuba.

WAFARE ALTERS INDIA PROFOUNDLY

NEW DELHI, Oct. 29.—The Indian government today announced that it had decided to accept the Soviet Union's offer to supply it with nuclear weapons.

The Indian government today announced that it had decided to accept the Soviet Union's offer to supply it with nuclear weapons.

På det kulturelle plan ville en heroisk, norrønt orientert nasjonalisme vært sterkt til stede i Norge. Det var nok av norrøne symboler og ritualer, av opptog, bautaer, sanger, stevner og ting i det NS-styrte Norge vi kjenner fra den virkelige historien. I en kontrafaktisk etterkrigstid ville slike manifestasjoner tatt helt av. En sånn norrønt preget nasjonalisme ville dominert skolen. Der ville fag som norsk og historie ha hatt en fremtredende plass, med et mildt sagt meget spesielt innhold. Det store fremmedspråket ville selvsagt ha vært tysk. Men også i samfunnet for øvrig ville den kulturelle ensrettingen ha gjort seg gjeldende. En heroiserende, norrønt preget nasjonalisme ville ha dominert litteratur, musikk, arkitektur, film og andre deler av kulturlivet. Det ville vært statuer av vikinger, middelalderkonger og andre NS-helter overalt. Det ville blitt mye marsjering i gatene, og det ville vært storslått norrøn festivitas på kultsteder som Stiklestad, Hafrsfjord og Borrehaugene.

Et NS-regime ville med andre ord ha drevet indoktrinering på linje med andre totalitære regimer vi kjenner. Uønskede kulturelle impulser ville blitt forsøkt luket ut. Alle kulturytringer som regimet til enhver tid ville tolket

som jødiske, bolsjevikiske, liberalistiske eller på annen måte fiendtlige og uønskede, ville blitt forfulgt og fjernet.

Alle grupper og enkeltpersoner som regimet ville betraktet som opposisjonelle eller uønsket, ville gått en trist skjebne i møte. De ville blitt forfulgt, innesperret, likvidert. Det ville for eksempel gjelde dersom det fra tid til annen skulle dukke opp små grupper av nydemokrater som en slags ungdommelig opposisjonell plage.

Nå er det mulig at den ideologiske gløden og fanatismen ville ha sluknet litt på sikt. I andre tilfeller har vi sett at totalitære regimer blir grå og slitne – Sovjetunionen er et opplagt eksempel. Hvordan det hadde gått i et NS-Norge, ville i stor grad blitt avgjort av hvordan det hadde gått i Tyskland og resten av det tyskdominerte Europa etter Hitlers død.

Uansett får vi, for å si det slik, være glad vi har sluppet å oppleve akkurat dette kontrafaktiske scenariet.

Å gjøre

- 1 Hva betyr kontrafaktisk historieskriving, og hvorfor kan kontrafaktisk historieskriving være nyttig, ifølge Sørensen?
- 2 Hva menes med «åpne historiske situasjoner», og hvorfor er disse så viktige for kontrafaktisk historieskriving?
- 3 I 1907 og 1908 søkte Adolf Hitler opptak til Wiens kunstakademi, men ble begge ganger avvist. Hva kunne ha skjedd om han faktisk hadde kommet inn på akademiet? Gå sammen to og to, og drøft i hvilken grad dere tror dette ville endret historien om Tyskland i mellomkrigstiden på en avgjørende måte.
- 4 Les sidene 402–403. Her omtales de dramatiske hendelsene under Cubakrisen. Hva tror du hadde skjedd om denne konflikten ikke hadde blitt løst på den måten den ble? Hva kunne blitt utfallet på kort og lengre sikt?
- 5 Tenk over viktige hendelser i ditt eget liv. Velg deg en sentral hendelse, og tenk om det gikk veldig annerledes. Hvordan tror du livet ditt ville sett ut da?
- 6 Velg deg en av hendelsene som er nevnt i innledningen til essayet, og skriv en kontrafaktisk framstilling. Tenk igjennom at du må begrunne hvorfor det gikk som det gikk, ut fra reelle historiske årsaker. Gjenfortell til sidemannen.

Gro Steinsland (født 1945) er professor i religionshistorie ved Universitetet i Oslo, der hun spesielt har arbeidet med norrøn religion. Hun har utgitt flere verk med temaer knyttet til vikingtiden og nordisk middelalder. I 2012 utga Steinsland boka *Mytene som skapte Norge. Myter og makt fra vikingtid til middelalder*.

Mytene som skapte Norge

Gro Steinsland

I DAGLIGTALE BRUKES OFTE ordet myte om noe som er falskt eller usant. Men myter er langt viktigere enn som så. De er hellige fortellinger som springer ut av religionene. Skapelsesmyter forteller om guder og makter og deres handlinger i en fjern urtid, da verden ble skapt og lovene lagt for liv og død. Myter er ikke sanne i bokstavelig forstand, men i symbolsk mening, de har til alle tider fungert som modeller og vevisere i livet. Religionshistorien ser på myter som viktige kilder som speiler verdier og holdninger. Hellige fortellinger har skapt felles verdensbilder og menneskesyn, de har gitt opphav til samfunnsstrukturer og moralregler, derfor er myter viktige kilder til å forstå fortid og nåtid.

Men det ligger også makt i myter, ofte er det interesse til de mektigste i samfunnet som kommer til uttrykk. For eksempel kan skapelsesmyter fortelle at hierarkiet mellom samfunnsklassene er en gudgitt orden. Et viktig spørsmål er hvilket menneskesyn den enkelte myten gir uttrykk for. Ofte gir myter uttrykk for at menn er mer verdifulle enn kvinner. Det er en utfordring både å anerkjenne myters kraft til å skape mening og fellesskap og å innse at myter kan være redskap for makten.

Hvordan ble vi til?

Skapelsesmytene sier noe om forholdet mellom kjønnene, om synet på mann og kvinne. Tenk bare på den veldige innflytelsen Bibelens skapelsesmyte i 1. Mosebok har hatt for den kristne verdens kvinnesyn. Myten

forteller at Eva ble skapt av Adams ribben som en medhjelper til mannen. Men fordi Eva lot seg friste av slangen i Paradiset til å spise av eplet fra det forbudte Kunnskapens tre og så fristet Adam, fikk hun størst skyld for at synden kom inn i verden. Fremdeles kan vi se virkninger av denne skapelsesmyten. Når kvinner er blitt nektet adgang til prestetjeneste, har det blant annet vært med henvisning til den mange tusen år gamle jødisk-kristne skapelsesmyten der kvinnen blir underordnet mannen.

Den norrøne kulturen, det vil si den norsk-islandske felleskulturen i vikingtid og middelalder, formet sin egen skapelsesmyte, der heter urparet Ask og Embla. Til forskjell fra den bibelske skapelsesfortellingen har den norrøne myten slik den er bevart i eddadiktet *Voluspå*, «Volvens spådom», ikke noe syndefall. Her skapes de to kjønnene samtidig, av de samme gudene og av samme stoff. Først skapte dvergene selve urformen menneske, deretter trådte gudene til og utstyrte urmenneskene med liv og åndelige kvaliteter; til sist ga norne menneskene deres individuelle skjebne. Denne skapelsesmyten signaliserer en balanse mellom mann og kvinne, noe som kan stemme med hva vi vet om kvinnes stilling i Norden i vikingtid.

Hvordan ble samfunnet skapt?

At myter kan speile interesser og maktforhold i samfunnet, ser vi tydelig av en annen norrøn skapelsesmyte

hentet fra diktet *Rigstula*, «Rigs sang», som forteller om skapelsen av samfunnet. Rigstulas myte går i hovedtrekk slik: En gud som kalles Rig eller Heimdall, vandret på jorden og gjestet tre ulike ektepar. På hvert sted avlet guden en sønn som ble opphav til en samfunnsklasse: de ufrie trellene (slavene), de frie bøndene og den rike overklassen. Fra jarleslekten stammer en sønn som heter konungr, det vil si «kongen».

Dette er en skapelsesmyte som fremhever og opphøyer kongedømmet som styreform. Myten er klart ideologisk, det vil si at den representerer interessene til et bestemt sjikt i samfunnet. Trellene er eiendomsløse og står for det tyngste arbeidet, noe som gjør dem skitne og stygge. Bøndene representerer det frie samfunnssjiktet, de er vakre og bor på velstelte gårder. Overklassen med kongen danner toppen av det sosiale hierarkiet; de har store eiendommer, lever i luksus og er først og fremst opptatt med krig, jakt og fysiske og åndelige idretter.

Myten i *Rigstula* presenterer den lagdelte samfunnsordningen som en gudgitt, eldgammel og rett ordning

Den norrøne forståelsen av verden.

som gir noen rett til å herske over andre. Myten speiler vikingtidssamfunnet som var strengt lagdelt, noe vi ser av lovene. Det var mye strengere straff for å forbryte seg mot et menneske som sto høyt på samfunnsstigen, enn mot en eiendomsløs. Slavene hadde ikke menneskeverd i det hele tatt. Menneskeverdet var altså gradert i det førkristne samfunnet. Trellene kunne selges, kjøpes, settes ut for å dø, straffes eller drepes alt etter eierens vurdering. Den frie bondestanden var beskyttet av lovene, ingen kunne forgripe seg på den frie kvinne eller mann uten straff. Øverst sto kongen, men også han var underlagt loven.

Norge og nordmennene blir til

I middelalderen ble det skapt flere myter og fortellinger om landet Norge og de nordiske folkenes opprinnelse. En enkel forklaring på navnet Norge er at landet har fått navn etter nordvegr, «veien mot nord». En myte forteller at Norge har sitt navn etter et urvesen fra nord. Lengst nord, der snø og is og kulde rår, bodde det en jotunkonge som het Fornjotr. Blant hans etterkommere var brødrene Nor og Gor og søsteren Goe. En dag var Goe borte, og de to brødrene dro for å lete etter henne. Gor seilte med skip sørover langs kysten, han gjorde seg til sjøkonge med makt over øyene og kystlandet. Nor dro på ski sørover hele landet, han ble konge over hele innlandet og kalte det Norge. Søsteren Goe hadde slått seg ned på Opplandene sammen med sønnen til en jotun i Dovrefjell. Fra dette paret nedstammer nordmennene.

Den islandske historikeren Snorre Sturlason anla et annet perspektiv da han fortalte at de nordiske folkene med Odin i spissen hadde innvandret sydfra, fra det klassiske Troja eller Asia. Denne fortellingen var i tråd med ideer som var på mote i Europa i middelalderen, mange folkegrupper skapte da fortellinger som viste at de stammet fra den klassiske og bibelske kulturen.

Disse forskjellige opphavsmytene røper at historikerne i middelalderen hadde ulike interesser. Enten la de vekt på det rotekte norske ved å ta utgangspunkt i det norske landskapet og spesielle norske idretter som seiling og skigåing, eller de valgte å knytte de nordiske folkenes fortid så nær som mulig til den klassiske og kristne kulturen. Myter speiler interesser.

Myter blir historiefortellinger

Harald Hårfagre har fått æren av å ha samlet Norge til ett rike sist på 800-tallet. Det er nok en overdrivelse, men slaget ved Hafrsfjord er blitt et felles kulturelt minne om en tidlig rikssamling, en viktig begivenhet i

Snøfrid og Harald Hårfagre. Frimerke utgitt i 2008, laget av kunstner Sverre Morken.

landets historie. Til «myten om rikssamlingen» hører fortellingen om at Harald greide å forene de to folkegruppene i landet, norrøne folk og samer.

Den fortellingen er modellert over en førkristen opphavsmyte som fortalte at de ledende herskerslektene i landet, ladejarler og ynglingekonger, nedstammet fra et bryllup mellom en gud og en jotunkvinne, Odin og Skade eller Frøy og Gerd.

Snorre forteller i historieverket *Heimskringla* om et bryllup som sto på Dovre. Harald Hårfagre skulle holde jul med mennene sine på gården Tofte, siste boplass før man gir seg i vei på den farefulle ferden over Dovrefjell. Under julemåltidet ble kongen forstyrret av en same som absolutt ville at han skulle møte Snøfrid, datteren hans. Hun viste seg så vakker at kongen ble bergtatt og ville gifte seg med henne straks. Med fortellingen om bryllupet på Dovre fikk middelalderhistorikeren markert at Harald Hårfagre var blitt konge over hele riket og begge folkegruppene, den norrøne og den samiske.

Harald elsket Snøfrid nesten til vanvidd, og han fikk fire sønner med henne. Dersom man går sagafortellingen nærmere etter i sømmene, vil man se at kongerekken i Norge fra og med Harald Hardråde har samekvinnen Snøfrid som stammor. Gamle myter ble omdannet til norgeshistorie.

Dovre som nasjonalt symbol

At fortellingen om bryllupet mellom Harald Hårfagre og Snøfrid ble lagt til Dovrefjell, var ikke tilfeldig. Samene var eksperter på reindriften i Dovrefjell, en stor ressurs

for kongedømmet. Eden som eidsvollsmennene avla under arbeidet med Grunnloven i 1814, «Enige og tro til Dovre faller», bygget på en lang tradisjon om Dovre som nasjonalt symbol. Mange kunstnere har utnyttet dette nasjonalsymbolet. Mest kjent er Henrik Ibsens drama *Peer Gynt* der hovedpersonen blir bergtatt av Dovregubbens datter i fjellet. Men Henrik Ibsen vender det gamle nasjonalsymbolet på hodet og gjør narr av Peer og nordmennene.

Kristendom og kongemakt

Med den kristne kirken fulgte nye fortellinger og myter som gjorde folkene i nord til en del av en overnasjonal kirke og et europeisk kulturfellesskap. Langsamt ble den gamle religionens myter erstattet av et nytt verdensbilde, et nytt gudsbilde, et nytt menneskesyn og nye idealer. Reglene for rett kristenliv ble en del av landets lovverk. De kalles kristenrettene.

I skjæringspunktet mellom gammel og ny religion sto kongen. I den førkristne kulturen ble døde konger gravlagt i haug og dyrket for godt år og fred. Offisielt kom den nye religionen til landet med tre unge kongspirer som alle hadde vært ute i verden og lært hva kristendommen kunne bety for en sterk kongemakt. De tre er kjent som Håkon den gode, Olav Tryggvason og Olav Haraldsson, den siste skulle få en veldig religiøs og politisk betydning som helgenkongen Olav den hellige.

Den nye guden kom selv til Norden som en konge, en mektig Kristus som riktignok hang på et kors, men som heller sto på korset, med kongekrone på hodet, en

seirende og krigersk guddom. Det var en slik gud vikingkulturen kunne ta imot. Men etter hvert kom mildere trekk til syne i den nye gudens ansikt. Det var gjennom helgenkulten, dyrkelsen av hellige menn og kvinner som i levende livet hadde ofret alt for sin tro, at kristendommen fikk skikkelig feste på norsk jord. Gjennom helgenkulten ble nye idealer og verdier kjent for folket.

En kongehelgen skaper historie

Den europeiske helgenflokk med jomfru Maria og erkeengelen Mikael i spissen ble her til lands utvidet med lokale, norske helgener, kvinner og menn. Av de mektigste var Sankta Sunniva som ble Vestlandets vernehelgen, Sankt Hallvard som ble vernehelgen for Østlandet, og viktigst av dem alle, Olav den hellige, martyrkongen som hvilte i sitt skrin i helligdommen i Nidaros.

Krigerkongen Olav Haraldsson, som ble drept i slaget på Stiklestad i 1030, ble allerede året etter sin død erklært for martyr og helgen. Helgenkongen ble vendepunktet i historien her til lands. Rykter om at det skjedde mirakler og helbredelser ved den døde kongens grav, spredte seg raskt. Et skaldedikt som kalles *Glælognskvida*, forteller om blinde og syke som ble helbredet ved helgengraven:

Dit den hellige kongen hviler
kryper en hær og ber om hjelp,
blinde søker bedende dit
til fyrsten, går friske derfra.

Hellig-Olav ble med årene nesten en guddommelig skikkelse, men samtidig var han en elsket og folkelig omsorgsperson, han representerte Gud både på en streng og en mild måte. Fra flere kanter av Europa begynte pilegrimer å vandre på stiene mot Nidaros. Olsok med våkenatten 29. juli til minne om Olavs død, ble en viktig kirkelig og folkelig høytid som signaliserte håp om mirakler og helbredelser. Med opprettelsen av erkebispesetet i Nidaros midt på 1100-tallet ble kirken en mektig institusjon ved siden av kongemakten; religion og politikk, myter og makt, gikk hånd i hånd.

Vi kan si at det var samlingen om Hellig-Olav som gjorde nordmennene til ett folk og gjorde dem kristne. Olav fikk tilnavnet *rex perpetuus Norvegiae*, «Norges evige konge», han representerte i mange hundre år kongemakten og loven her i landet og ble et nasjonalt og religiøst symbol med betydning langt utenfor landets grenser. Myter og legender hadde på nytt vist sin kraft til å forme menneskers mentalitet og skape historie.

Å gjøre

- 1 I essayet omtaler Gro Steinsland ulike myter. Tegn et tankekart der du skriver ordene «myter om Norge» i sentrum, og de ulike mytene essayet omtaler rundt.
- 2 Mytene har opp gjennom historien spilt en stor rolle for dem som levde her. På hvilke områder kan mytene ha preget livet til menneskene i norrøn tid?
- 3 Steinsland peker på at den norrøne mytologien både har fellestrekk og ulikheter med den kristne mytologien.
 - a Gå sammen to og to. Ta utgangspunkt i dette essayet og det du ellers vet om norrøn og kristen mytologi, og sett opp et skjema der du ser på likheter og forskjeller mellom de to mytologiene.
 - b Reflekter over hvilke konsekvenser disse funnene har fått for de samfunnene mytene opererer i.
- 4 I essayet står det at en myte ofte blir sett på som noe som er falskt eller usant. Hvilken rolle spiller mytologien for livet vårt i dag? Dersom mytologiene fremdeles spiller en sentral rolle – er dette problematisk?
- 5 Skriv selv! Ta for deg noe i dagens samfunn du tenker kan være rart eller ikke vet hvorfor har oppstått. Det kan være et stedsnavn, en skikk, et uttrykk eller lignende. Lag deretter din egen mytologiske forklaring på hvordan dette har oppstått.

Litteraturliste

Gro Steinsland: *Mytene som skapte Norge*, Pax forlag, Oslo 2012
 Ludvig Holm-Olsen: *Edda-dikt*, Oslo 1992. (Rigstula)
 Gro Steinsland og Preben Meulengracht Sørensen: *Voluspå*, Oslo 1999. (bl.a. om skapelsesmyten Ask og Embla)
 Snorre Sturluson: *Norges kongesagaer (Heimskringla)*, utg. Finn Hødnebo og flere, Den norske bokklubben, Oslo 1979. (Historien om Harald Hårfagre og Snøfrid på Dovre i Harald Hårfagres saga)

Knut Nærum (født 1961) er blant annet komiker, forfatter, tegneserietegner og tv-underholder, kanskje spesielt kjent som paneldeltaker i tv-programmet *Nytt på nytt* på NRK. Nærum har utgitt bøker i mange ulike sjangre: for barn, krim, tegneserier, og han skriver også i flere aviser. I 2001 utga Nærum verket *Norsk litteraturhistorie, fritt etter hukommelsen*.

Norsk historie fritt etter hukommelsen

Knut Nærum

De første nordmenn: Særinger

For 15 000 år siden var Nord-Europa dekket av is hele året. Det ville vært helsefarlig å bevege seg utendørs siden ingen strødde. Heldigvis fantes det ingen mennesker i Nord-Europa. Noen tusen år senere begynte isen å smelte, og dermed ble Norge beboelig. Før den tid ville det vært umulig. Det ville vært omtrent som å bo i Norge om vinteren, uten varmekabler.

Etter hvert smeltet isen slik at trær og gress og mammut kom til syne. Jegere og samlere trakk nordover fra Mellom-Europa og slo seg ned der det fantes noe å sitte på. Noen mennesker fortsatte imidlertid mot nord etter hvert som isen smeltet. Dette var en sammensatt gruppe, som besto av følgende kategorier:

- De som kom så sent fram at de gode områdene var tatt
- De som kom fram i tide, men ikke klarte å bestemme seg, og da de omsider klarte det, så var alle de gode områdene tatt
- De som var mer enn alminnelig glade i å se is smelte
- De som likte å se fisk som leiker i havet (jf. «Millom bakkar og berg»)

Det kan ha bodd mennesker i Norge før denne bølgen av innvandring. Samene kan ha klart å komme østfra og klemme seg inn mellom isen og folkegruppene fra

sør. På denne måten kan samene ha rukket å leve i Nord-Norge noen få år før de begynte å bli undertrykt og snakke med bekymret tonefall.

Steinalderen: Skinn og bein, ild og blod

De første nordmennene var jegere og sankere. De levde i harmoni med naturen; tilbad sola og drepte alle dyr som ikke rakk å stikke av. Siden dette var steinalderen, ble de fleste redskap laget av stein. Det foregikk ved at man skrapte to steiner mot hverandre til en av dem så ut som om den kunne brukes til noe.

I steinalderen lærte menneskene å kontrollere ilden. Til å begynne med måtte den som ville kontrollere ilden, sette seg på et høyt sted og håpe at et lyn slo ned i nærheten. Etter hvert som menneskene ble smartere nøyde de seg med å spørre om det var noen som hadde fyr.

Takket være ilden slapp mennesket å spise rå mat. Nordmennene fikk smaken på kokt og stekt mat og ble ikke lei av det før på 2000-tallet, da sushien kom.

Menneskene var nomader. Når de hadde utarmet og ødelagt et område, dro de videre og fortsatte der, akkurat som gresshopper og turister. De bodde i huler og jordhytter og skintelt. Av disse var det hulene som egnet seg best for å risse inn bilder. Det fins ingen kjente eksempler på vellykket rissing av bilder i teltvegg.

Bronsealderen: Ikke noe nederlag

Etter hvert lærte nordmennene seg å lage gjenstander av bronse. Mange sier at sølv er nederlag, men på denne tida var man godt fornøyd med bronse.

Man begynte å dyrke jorda til tross for svakt utbygde ordninger for jordbrukssubsidier. I Norge har jordbruk tradisjonelt vært vanskelig. Enten var det for mange trær, eller så var det for mye stein. Vi skal ikke heller dyrke trær da, sa noen, og så gjorde de det. Og så døde de.

De bøndene som satset på korn bygget seg hus av stein og ble boende der, siden steinhus er et helvete å bære med seg. Det samme kan man for så vidt si om en åker.

Poteten var ennå ikke kommet til Europa, og det gikk mest i rug, bygg og spelt. Det var en vanskelig tid for glutenallergikere og dem som gikk på lavkarbo.

Jernalderen: Mere blod

Da man lærte seg å utvinne jern her i landet, ca. 700 år før vår tidsregning¹, kunne man endelig lage ploger som holdt en stund. Dessuten kunne man smi sverd og gå til krig mot dem som bare hadde våpen av mose og gress. Det var det mange som hadde gledet seg til, særlig de med jern.

Landet var delt i mange småriker med hver sin konge. Dette er en av grunnene til at det blir delt ut såpass mange kongsdøtre i eventyrene.

Andre steder i verden bygget man templer og universiteter. I Norge (som fortsatt ikke het det) var man mer opptatt av mandige sysler. Derfor er det ikke rart at den neste perioden i norsk historie ble preget av slåssing og skjeggvekst.

Vikingtiden: Plyndring og samling

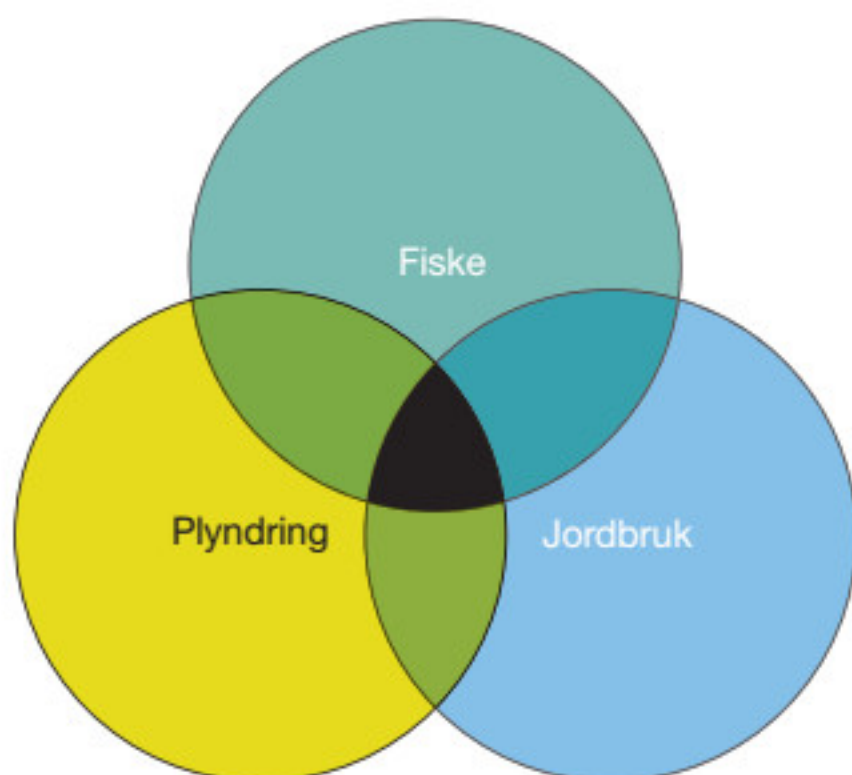
Vikingtiden begynner ca. år 500. De norske vikingene ble snart fryktet over hele Nord-Europa. De ble kalt vikinger fordi de bodde i vikene. De fleste bodde strengt tatt i fjorder, men folk var redde for å bli forvekslet med hester. De få som bodde på odder, ble kalt oddrane. Vikinger og oddrær startet de to første fotballklubbene i Norge. Det er for å hylle dem at nordmenn fortsatt går på landskamp med hjelm.

Vikingene drev ikke bare med plyndring. De fleste kombinerte det med fiske eller jordbruk. Noen kombinerte plyndring med både fiske og jordbruk.

Landhugg i England. Jentegal viking oppdager til sin store ergrelse at han har tatt munk for å være esel.

Variert arbeidsliv på 700-tallet

Da vikinghøvdingene ikke klarte å ta mer land fra hverandre, dro de hissigste av dem til Island og fortsatte der. Dermed ble det mulig å samle Norge til et rike.

Harald Hårfagre ville gifte seg med Gyda. Hun sa at da måtte han først samle Norge til ett rike². «Jeg klipper verken hår eller skjegg før jeg har gjort det», sverget Harald. Siden Norge ikke fantes fra før, er det uklart hvordan Harald visste hva han skulle samle. Likevel sto det avgjørende slaget ved Hafrsfjord på slutten av 800-tallet, og Harald ble den første norske kongen. Endelig kunne han gifte seg med den kravstore dama, som ikke må forveksles med kona til Hårek.

I 1030 vant Olav den hellige slaget på Stiklestad. De som overlevde, måtte bli kristne. Til minne om dette fremføres hver sommer et såkalt *spel*, hvor publikum kan oppleve skuespillere og hester på en gang.

Middelalderen: Pest, ellers lite

Norge hadde sin egen konge fram til midten av 1300-tallet. Da ble Norden samlet under dronning Margrethe i den såkalte Kalmarunionen. De fleste nordmenn bodde på landet og visste ikke at de ble styrt fra Danmark. Mange visste ikke engang at de var blitt kristne. Sånn sett kan middelalderen minne om den moderne statskirken, hvor de fleste medlemmene ikke tror på Jesus og det.

Den første kristendommen i Norge var katolisismen. Den er akkurat som vanlig kristendom, men ligner mer på julaften hele året.

I middelalderen ble Norge rammet av svartedauden fordi en rotte gikk i land i Bergen, og fordi nordmenn den gang ikke vasket hendene før maten. Befolkningen ble

halvert. Det var sørgelig, men heldigvis var det den mest grisete halvparten som døde. Dessuten ble det endelig mulig for unge boligkjøpere å få seg leilighet i sentrum.

De fleste nordmenn levde fortsatt i utkanten, av jordbruk og fiske. De hadde det greit, siden det ikke var så mange kaffebarer og kulturtilbud i byene å lengte etter.

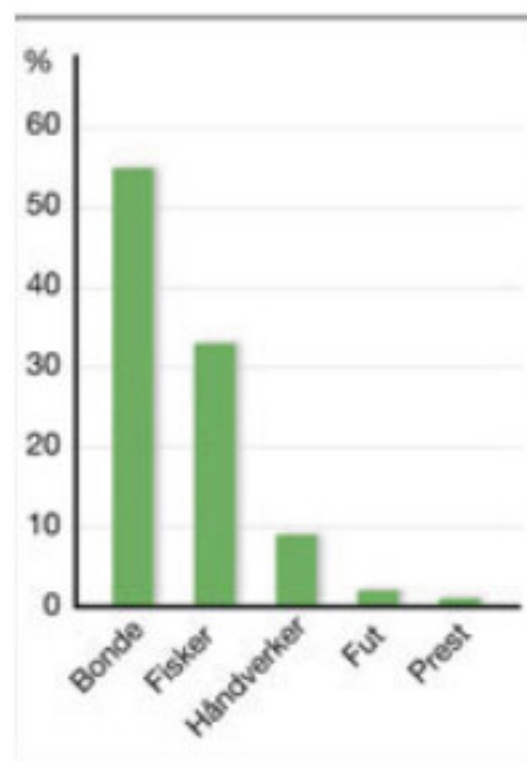
Dansketiden: Mørkt

Kalmarunionen gikk i oppløsning, og Norge ble en dansk koloni. Danskene kom til Norge og tok seg til rette og satte opp skilt på sitt eget språk, ikke ulikt hva nordmenn på slutten av 1900-tallet gjorde på den spanske Solkysten.

Dette varte i en periode på fire hundre år, som vi nordmenn kaller Firehundreårsnatten, fordi det så mørkt ut. Danskene kaller den ikke noe spesielt.

De første byene oppsto. Der trengtes håndverkere, og man kunne velge blant flere nye og spennende yrker, som murer, smed, snekker, bøkker og buntmaker. Før hadde alle maket sin egen bunt. Nå kunne man leve av å make bunt for andre. Håndverk og handel bredte om seg. Hanseatene seilte til Bergen og Stavanger og byttet norsk fisk mot slikt nordmenn trengte eller hadde lyst på, som salt og såpe og blanke ting.

Sysselsetting i Norge på 1500-tallet. Utearbeidende befolkning fordelt på yrker.

I løpet av Firehundreårsnatten ble det slutt på middelalderen, og renessansen begynte. Renaissance kjennetegnes av ballongshorts og store malerier som forestiller mat.

De fleste nordmenn bodde riktignok fortsatt på bygda og var redd for troll. Fra Ivo Caprinos filmer vet vi også at de fleste nordmenn beveget seg rykkvis og rullet med øynene.

Reformasjonen hadde ført til kriger ute i Europa. Protestantene ville vise at de var like kristne som katolikkenes. Det prøvde de å oppnå ved å brenne hekser. Det ble brent få norske hekser, så de må ha vært flinke til å gjemme seg.

1814–1905: The Oscar goes to

I 1814 ble Norge fri fra danskene, vedtok sin egen grunnlov og ble overtatt av svenskene. De svenske kongene regjerte i både Sverige og Norge. Oscar I ble etterfulgt av sin sønn Oscar II. De er senere mest kjent som produsenter av sardiner i boks.

Den industrielle revolusjon førte til utbygging av vannkraft. De fleste norske byer ligger ved en elv. Der bygde man sagbruk og spinnerier i store mursteinsbygninger som senere ble overtatt av rockeverksted og reklamebyråer.

Noen nordmenn ville at Norge skulle bli uavhengig. De ville ha sin egen kultur og sitt eget språk. De var sinte på svenskene, men fremfor alt på hverandre. Noen ville at nordmenn skulle skrive dansk, noen ville at de skulle skrive gammelnorsk, og Ivar Aasen lagde et skriftspråk som lignet på hvordan nordmenn faktisk snakker (såkalt ny-norsk). På 2000-tallet syns mange fortsatt at det var en dårlig idé.

Folkeskolen ble innført gradvis. Alle barna måtte lære å lese og skrive, unntatt de fattige, de hadde barnearbeid å bedrive.

Norge var et fattig land. Mange nordmenn utvandret til USA, der de dyrket jorda og formerte seg og drepte indianere og ble visepresidentkandidater.

Bjørnstjerne Bjørnson skrev «Ja, vi elsker» i 1863, i håp om at Norge snart skulle rive seg løs fra Sverige. Det må ha vært litt av en sang, for bare 42 år senere virket den.

1905–1945: Mye slåssing

I 1905 truet Norge med krig mot Sverige og fikk endelig bestemme over seg selv igjen. Den norske politikken har siden den gang vært at vold ikke kan være et konfliktløsende middel. Trusler, derimot.

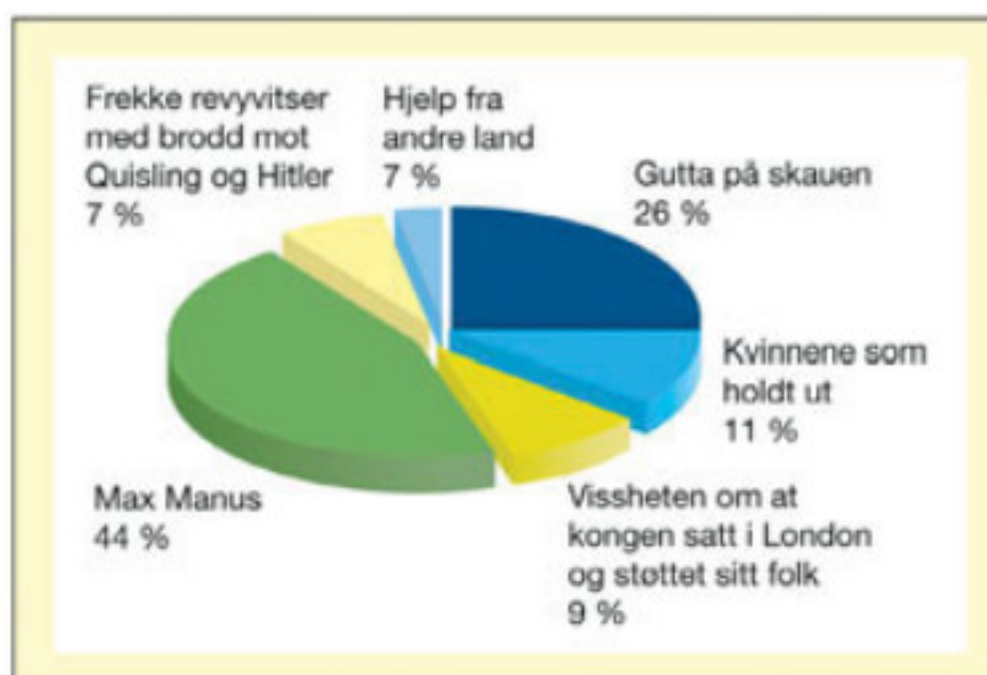
For å vise hvor selvstendig Norge var blitt, forandret man navnet på hovedstaden fra Christiania til Kristiania.

I 1913 fikk norske kvinner stemmerett. Mange menn mener fremdeles at kvinnene ikke har vist nok takknemlighet for det.

Første verdenskrig brøt ut i 1914. Norge valgte å stå over, siden vi ikke fikk slåss mot svenskene. I stedet tjente norske redere seg rike på krigen og tente sigarene med tusenlapper og døde sjøfolk.

Etter krigen ble verden kastet ut i depresjon og arbeidsløshet. Arbeiderne ble mer radikale, siden FrP og TV2 og sydenturer fortsatt ikke var funnet opp. Dreping av politiske motstandere slo an både i Russland og Tyskland, hvor folk flest ikke var klar over ulempene ved dreping. Tyskernes forbundskansler Adolf Hitler likte vikinger og lyst hår og syntes Tyskland var for lite. Derfor invaderte han Norge. Kongen sa nei og rømte til London. Norske menn dro til skogs og drev motstandskamp, mens kvinnene var hjemme og holdt ut.

Grunner til at Norge vant andre verdenskrig, etter viktighet

1945–2000: Dugnad, trygd og skirenn

Etter krigen var alle med på dugnad. Alle gikk sammen om å snauklippe jentene som hadde vært kjærester med tyske soldater, og å bygge opp husene som var bombet og brent. Tiden etter krigen kalles ofte etterkrigstiden. Den sluttet antakelig litt før Norge sendte soldater for å føre krig i Afghanistan og Libya på 2000-tallet. Vi vet fortsatt ikke hva vi skal kalle denne nye tiden. «Krigstiden» virker for voldsomt, «Etterkrigstiden» virker for ironisk.

På 1950-tallet kom folketrygden. Det er en ordning hvor de som ikke kan jobbe, får penger likevel. Ordningen fører dessverre med seg en risiko for at late mennesker sager av seg beina.

I 1972 og 1994 var det avstemning om norsk EU-medlemskap. Første gang ble det nei fordi flertallet var redd for at andre land skulle bestemme over Norge. Andre gang ble det nei fordi Norge nettopp hadde arrangert Vinter-OL på Lillehammer og folk var rimelig høye på seg selv. Det var ingen grunn til at EU skulle ha noe å si i Norge, sa folk, når de fleste der ute i Europa antakelig ikke er i stand til å arrangere et skirenn engang.

Etter krigen har Norge blitt det landet i verden som har den største andelen kvinner i arbeid. Mange kvinner er glad for å slippe å måtte gå hjemme og passe sine egne barn. I stedet jobber de i barnehager og passer andres barn, slik at de kan betale andre kvinner for å passe deres.

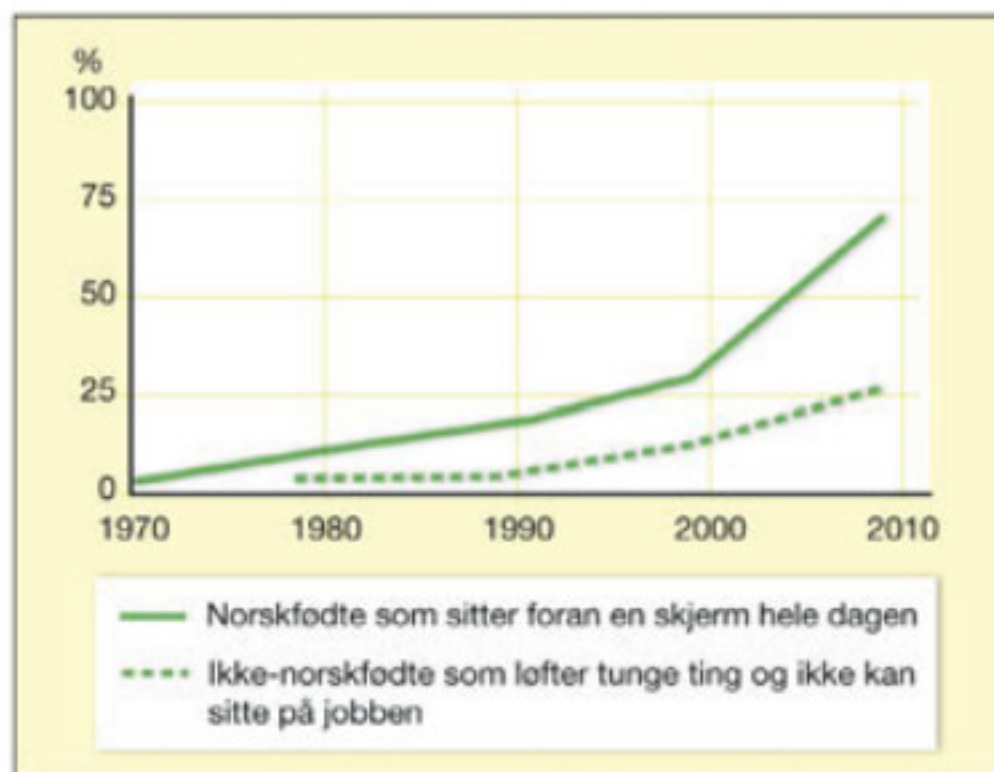
På 1970-tallet begynte Norge å pumpe olje i Nord-sjøen. Noen sier at oljeinntektene har gjort nordmenn bortskjemte og kravstore. De som sier dette, er som regel de som har mest.

2000 –: lol

På 2000-tallet er Norge blitt mer sammensatt. Mennesker kommer fra andre land for å bygge veier og pusse opp bad og snu pleiepasienter. Samtidig jobber stadig flere nordmenn med stillesittende arbeid som data, eller de blir uføretrygdet. De har jobbet seg syke, og nå er det utlendingenes tur.

Motstanden mot norsk EU-medlemskap er større enn noensinne. Det skyldes uro på kontinentet, ikke fremmedfrykt. Nordmenn har stor toleranse for utlandet og det som er utenlandsk. De gamle reiser over hele verden, mange betaler en dame fra Øst-Europa sytti kroner svart i timen for å gjøre rent i huset, og ungdommen snakker stort sett engelsk med hverandre. Sosiale medier (Facebook, Twitter) blir en stadig større del av den norske livsstilen, og da har ikke nordmenn tid til å vaske selv.

Sammensetning av yrkesaktiv befolkning i Norge 1970–2010

På 1990-tallet advarte økonomene mot at Norge kunne bli et land som levde av å selge den ene råvaren olje, og hvor de fleste nordmenn jobbet i tjenesteytende sektor. «Vi kan ikke leve av å klippe håret på hverandre», sa de. På 2000-tallet har Norge løst problemet: Vi lar utlendinger klippe oss.

¹ De som levde den gangen, skjønte at årene gikk, men siden Jesus ikke var født ennå, visste de ikke hva de skulle kalle dem.

² Norge ble nå kalt *Norvegr*, som betyr «Nordvegen», og som tilsvarer landets engelske navn, *Norway* og det tyske *Norwegen*. Sånn sett er det rart at de eneste i vår tid som ikke klarer å si navnet på landet riktig, er de som bor her. *Noreg* ligner litt, men er fortsatt ikke bra nok.

Å gjøre

- 1 Hvilke perioder deler Nærum norsk historie inn etter?
 - a Stemmer denne inndelingen med det du ellers har lest om norsk historie?
 - b De ulike periodene i essayet er også etterfulgt av en undertittel, f.eks. «Særinger». Hva synes du er gode stikkord på periodene i norsk historie?
- 2 Gå sammen med en medelev.
 - a Lag et tokolonnenotat, der dere på den ene siden skriver «riktig» og på den andre siden «galt».
 - b Hvilke historiske hendelser i teksten vurderer dere som «riktige», og hvilke som «gale»? Sjekk i læreboka dersom dere er usikre.
- 3 Diskuter funnene fra oppgave 2 i klassen.
 - a Er dere enige i klassifiseringene?
 - b Er det noe av framstillingen som havner midt imellom?
 - c Hvordan vurderer dere som klasse dette kåseriet som kilde til historisk kunnskap og forståelse?
- 4 Vurder tekstens relevans som historisk fagartikkel.
 - a Hvilken sjanger har Nærum skrevet i? Hva vet du om forfatteren? Diskuter med sidemannen og med andre medelever, og få fram mest mulig kunnskap om teksten og forfatteren.
 - b Drøft i hvilken grad disse opplysningene er viktige for å vurdere teksten som kilde til historien.
- 5 Arbeid i par eller grupper. Hvem skriver historien?
 - a Skriv noen stikkord om hvordan du tror omtalen av følgende perioder ville vært:
 - *Columbus' møte med Amerika, skrevet av en indianer*
 - *Kolonitiden, skrevet av en slave*
 - *Den franske revolusjon, skrevet av Marie Antoinette*
 - *Napoleonskrigene, skrevet av Napoleon*
 - b Hvordan tror du omtalen av ulike historiske perioder og hendelser preges av dem som skriver historien? Drøft om dette har betydning for hvordan historien formidles.
- 6 Skriveoppgave: Prøv selv! Ta for deg et oppslag fra historieverket, for eksempel sidene 224–225, 378–379 eller 466–467, se på oppslaget, lukk igjen boka og forsøk deretter å gjenfortelle «fritt etter hukommelsen». Oppgaven kan også løses ved at du for eksempel skriver en tekst, finner et bilde, tegner en tegning eller lager en tegneserie som du mener formidler det du mener er viktig ved emnet.

Oppslagsdel

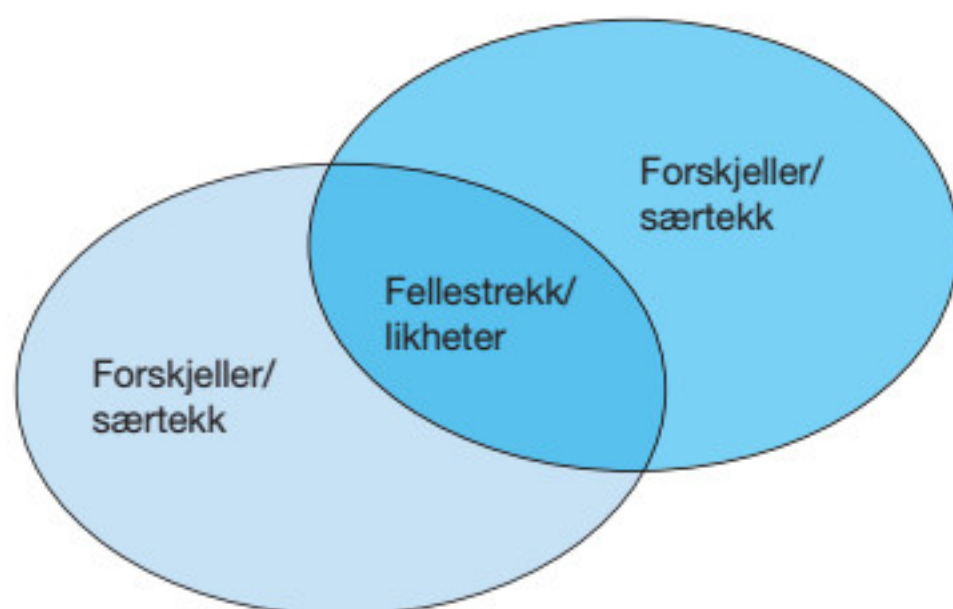
Lese- og læringsstrategier

I *Perspektiver* finnes det flere forslag til framgangsmåter og metoder som kan brukes til å organisere informasjon, kunnskap og egne tanker om det du har lest eller lært. Mange av skjemaene er nyttige ved før-, underveis- og etterlesing, i forbindelse med repetisjon eller når du øver til prøver eller jobber med andre innleveringer.

Under finner du en omtale av de metodene som det er henvist til i verket. På *Perspektivers* nettsider / i Smartbok finner du flere.

Venndiagram

Et venndiagram kan brukes for å sammenlikne to emner, to perioder eller liknende. Diagrammet kan brukes i eget arbeid med et emne, eller som en øvelse der læreren bestemmer temaer som skal sammenlignes. Tegn en tilsvarende figur, og sammenlign to størrelser ved å skrive hva som er særtrekk og fellestrekk i de ulike delene av sirklene, som vist under.

Tokolonnenotat

Å lage kolonnenotat vil si å organisere stoff i kolonner (rader). Et kolonnenotat kan brukes både før, under og etter lesing. For eksempel kan et kolonnenotat være et hjelpemiddel når du skal organisere et fagstoff, for eksempel før du skal skrive en artikkel. Du kan også bruke kolonnenotatet når du repeterer, for å sjekke hva du har forstått og hva du husker. Dekk over en av kolonnene, og forsøk å gjenfortelle hva som står der.

Tokolonnenotat	
Nøkkelord/hovedpoeng	Forklaring/detaljer
Påstand	Bevis/argument
Problem	

Tankekart

Et tankekart har mange bruksområder. Det kan brukes til å

- organisere kunnskap
- aktivisere forkunnskap
- lage en visuell oversikt
- bearbeide stoff
- skape sammenheng
- få fram hovedpunkter

På *Perspektivers* nettsider / i Smartbok finner du forslag til mange ulike måter å bruke tankekart på i sammenheng med før- og etterlesing av fagstoffet.

Fordi-setninger

En fordi-setning er en setning der du skal begrunne en påstand. Her er et eksempel:

Skuddene i Sarajevo er en utløsende årsak til første verdenskrig fordi hendelsen direkte førte til at de ulike partene erklærte krig mot hverandre.

Påstanden er at «skuddene i Sarajevo er en utløsende årsak til første verdenskrig», mens alt som følger etter *fordi* er din begrunnelse for hvorfor du mener det er slik.

Det er nyttig å bruke fordi-setninger for å tvinge deg selv til å begrunne det du mener. Ved å forsøke å formulere en begrunnelse for påstanden din finner du ut om argumentet ditt er holdbart.

Fordi-setninger kan også brukes til å skrive gode sammendrag av kapitlene på en ganske enkel måte. Ta utgangspunkt i «Har du fått med deg

dette?»-punktene etter hvert kapittel og gjør om disse til fordi-setninger. Slik får du sjekket om du har forståelse for fagstoffet.

Årsakskjede

En årsakskjede er en visualisering av sammenhenger i fagstoffet. Kjeden er selvfølgelig svært forenklet, men den kan fungere som en visualisering som gjør det enklere å forstå de grunnleggende sammenhengene i historien. Under ser du et eksempel. (Pilene leses som «førte til».)

Svartedauden → redusert befolkning → lavere skatteinntekter → svakere sentralmakt

Pilforklaring

En pilforklaring ligner både en årsakskjede og et tankekart (se over). Meningen er å lage visuelle kart som oppsummerer eller forklarer for eksempel hvorfor en hendelse fant sted. Det er selvfølgelig ingen fasit på hvordan dette skal gjøres. Det viktigste er å lage oversikter som fungerer for deg. Under ser du et eksempel.

Temasetninger

I en tekst vil alltid noe informasjon være mer overordnet enn annen. I et avsnitt vil ofte én setning oppsummere innholdet i avsnittet. Det kaller vi en *temasetning*. De andre setningene utdyper eller forklarer

- Rosa Luxemburg
- Adolf Hitler
- Lenin
- Stalin
- Karl Marx

Et VØL-skjema består av tre kolonner, og skjemaet kan brukes som førlesing til et emne (første kolonne), som underveislesing (andre kolonne) og som etterlesing (tredje kolonne). I tillegg kan det være fornuftig å knytte arbeidet til et læringsmål som læreren definerer på forhånd.

[illegible]

Register

A

Abbas, Mahmoud 518, 532
 Adalsteinsfostre, Håkon 21
 adel 47, 188, 203
 Afghanistan 524
 African National Congress (ANC) 491
 Afrika 26, 32, 38, 144, 152–158, 163, 168–169, 186, 266–277, 407, 474, 480–494, 526–527, 577–580
 agora 44, 45
 Ahmadinejad 515
 akvedukt 62
 Aleksander den store 53, 129
 Alexander L. Kielland-plattformen 447
 Alexandria 138
 Al-Fatah 507
 Algerie 156
 Al-Qaida 524, 559
 Alsace-Lorraine 269, 284
 Alta-Kautokeino-vassdraget 444
 Amerika 70, 104, 105, 162–168, 177, 185, 186, 215–218, 252, 254, 255, 266, 267, 296, 313, 355, 396, 398, 402–406, 408, 412–413, 512–513, 522, 536–537
 amerikanske revolusjon 215–218
 Amin, Idi 486
 Amsterdam 185
 Amundsen, Roald 22, 330
 ANC 491
 Anders Langes Parti 443
 andre verdenskrig 344–389
 andrehåndsberetning 22
 Angola 407, 482
 Anker Møller, Katti 331
 antikken 44
 antisemittisk 317, 360, 498
 Antoinette, Marie 221
 apartheid 276, 491
 arabisk 138, 139
 arabiske halvøy 514
 Arafat, Yasir 507, 508, 516, 517, 518, 519
 Arbeiderbevegelsen 335
 arbeiderklasse 259
 Arbeidernes kommunistparti (AKP (ml)) 443
 Arbeiderpartiet 256, 336, 340, 427, 442
 arbeidsinnvandrere 450, 570
 Argentina 313
 aristokrati 78, 81, 93, 113, 114, 122, 125, 135, 191, 230
 Aristoteles 51, 174, 559, 562
 Arnaud, Emile 291
 Asia 39, 87, 130, 140, 145, 164, 171, 266, 278, 319, 352–356, 364, 400–408, 460, 476, 481
 asiatisk-afrikansk samarbeid 480
 assimileringsspolitikk 439
 asylsøker 571
 Athen 44–53, 56, 61, 67–68, 70, 561
 atombombe 414
 atomvåpen 413

Augustin 11
 Augustus 12, 59, 64, 68
 Auschwitz 362, 381
 Australia 252, 267, 313
 avkolonisering 474
 avlat 179
 azteker 171
 aztekerkulturen 167, 170

B

Babij Jar-massakren 361
 babyboom 428
 Babylon 44
 Bacon, Francis 182
 Bagdad 134–136, 144
 Bagdadpakten 503
 bagler 114, 115
 Bahamas 164
 Balfour, Arthur 499
 Balfour-erklæringen 499, 500
 Balkan 75, 91, 146, 284–285
 Bandung 480
 Bangladesh 479
 Battuta, Ibn 157, 158
 befolkningsvekst 45, 82, 113, 177, 205, 228, 249
 Beijing 144, 145
 Ben Mhenni, Lina 531
 bengaler 479
 Ben-Gurion, David 502, 504
 Beograd 422
 beretning 21
 Bergen 123, 126, 250, 253
 bergverk 201
 Berlin 267, 274
 Berlinkonferansen 267, 577
 Berlinmuren 395, 416, 422, 582
 Berners-Lee, Tim 522, 528
 Bernstein, Eduard 232
 beskrivende (deskriptiv) 21
 Beyer, Absalon Pederssøn 199, 209, 211
 Bibelen 12, 66, 173, 175, 179–180, 184, 197
 Bibelen 66
 bin Laden, Osama 522, 534
 birkebeiner 113, 114, 115
 Bismarck, Otto von 234, 235, 267, 269–271, 274
 bistand 409, 434
 Bjørgvin (Bergen) 120
 Bjørnson, Bjørnstjerne 247, 257
 blandingsøkonomi 433
 blankofullmakt 285
 blitskrig 350, 356
 Blücher 370
 BNP 448
 boere 274
 Bokassa, Jean-Bedel 487
 bokseopprøret 459
 boktrykkerkunsten 175, 176, 177, 178
 bolsjevik 296, 305, 306

Bondepartiet 335, 340
 Bondevennene 256
 Bondevik, Kjell Magne 435
 borgerklasse 185, 188
 borgerkrig 113, 115, 118
 borgerkrigen i Libanon 508
 borgerrettighetsbevegelsen 398–399
 borgerskap 205
 bosetter 274, 276
 Bosnia 146
 Bosnia-Hercegovina 285, 422, 558
 Botswana 494
 Brandt, Willy 583, 584
 Brasil 169, 313, 527
 Bravo-utblåsing 447
 Breivik, Anders Behring 88, 532–533, 559
 Bresjnev, Leonid 404
 Bresjnevdoktrinen 404
 Breton, William Henry 249, 252, 253
 BRIKS-landene 526
 brobyggingspolitikk 430
 bronsealderen 41, 595
 brudd 18, 19
 Buchenwald 363
 buddhisme 149
 buffersone 304
 Bund Deutscher Mädel 323
 Bush, George W. 522, 523, 524, 534
 Bysants, 77, 86, 87, 91, 144, 177
 bystat 158, 172
 Böhmen 189

C

C-14-datering 30
 Calvin, Jean 181
 Canada 217, 267, 294, 313
 Castbergske barnelover 330, 437
 Castro, Fidel 401
 Cavour, Camillo di 234
 Ceausescu, Nicolae 420
 Chamberlain, Neville 346, 350, 578
 Chiang Kai-shek 353, 464, 465
 Christiania 250, 253, 255
 Churchill, Winston 287, 304, 350, 351, 358, 392
 CIA 431
 Clemenceau, Georges 298
 Clinton, Bill 516
 Code Napoleon 224
 Collett, Camilla 549
 Colosseum 63
 Columbus, Christofer 105, 162, 163, 164, 165, 168, 170, 172, 173, 192, 558, 587, 599
 COMECON 392
 Cortés, Hernán, 170, 171
 Cromwell, Oliver 191
 Cuba 170, 401
 Cubakrisen 402
 Cæsar, Julius 58–61, 549, 560

D

dampbåt 271, 277
 dampmaskin 227
 dampskip 249
 Danmark 33, 108, 123–124, 194–204, 209–210, 233, 234, 240, 349
 Danmark-Norge 189, 241, 242
 Darfur 493
 Darwin, Charles 27, 268
 Davison, Emily 311
 Dawes, Charles 310
 Dayr Yasin 501
 D-dagen 359
 DDR (Den tyske demokratiske republikk) 392, 417
 de allierte 286, 296, 385
 De forente stater (FN) 429
 de frie offiserer 503
 de Gaulle, Charles 411
 de hvite 307
 de Klerk, F.W. 491
 De lange knivers natt 324
 de røde 307
 demokrati 45–48, 56, 70, 192, 215, 222, 256, 261, 561
 Den arabiske våren 38, 529
 den brente jords taktikk 385
 den endelige løsningen 362
 Den forbudte by 456, 460
 den franske revolusjon 185, 218–223, 563
 Den hvite manns byrde 272–273 577–580
 den industrielle revolusjon 227
 den kalde krigen 390–421, 485
 den kinesiske revolusjon 464
 Den lange marsjen 464–465
 den nordiske modellen 437
 den nøytrale allierte 332
 den politiske sionismen 498
 den spanske borgerkrigen 320
 Deng Xiaoping 468
 deportasjon 381
 Descartes, René 182
 det arabiske imperiet 133, 140, 146
 Det kommunistiske manifest 291
 det mongolske imperiet 144 **?
 Det muslimske brorskap 503, 531
 det norske holocaust 380
 det osmanske imperiet 146
 det osmanske riket 297
 det spansk-habsburgske riket 189
 det store hamskiftet 249
 Det store spranget 467
 Det tredje riket 347
 det tyske riket 174
 det tysk-romerske riket 94, 124, 189, 190
 diktator 55
 diplomati 451
 dolkestotlegenden 317
 dominoeffekt 400
 Donau 381
 drabantbyer 438
 Drammen 250–251, 253
 dronning Margrete 125, 596
 dronning Ragnhild 12
 dronning Victoria 475

Dumaen 284, 288, 306
 Dylan, Bob 398
 dyrtid 333

E

EEC 581
 EF 410, 442, 451
 EFTA (Det europeiske frihandelsforbund) 442
 Egypt 38, 39, 41–45, 53, 144, 147, 155, 269, 502, 530
 Eidsvoll 50, 240, 242
 Einstein, Albert 324
 Eiriksson, Leiv 100, 104, 105
 Ekofisk 446
 El Alamein 358
 elfenben 271
 Elisabeth 1. 549
 Elverumsfullmakten 371
 embete 204
 embetsmann 46, 197, 242–244
 embetsverk 206, 243
 enevelde 190–191, 203–206, 214, 219, 261
 Engelbrektsson, Olav 196
 Engels, Friedrich 232, 291, 304
 England 76, 93–94, 100, 103–104, 123, 174, 184–185, 190–192, 266, 277,
 enhetsstat 187, 189, 190
 Eritrea 277
 Erlingsson, Magnus 114
 Etiopia 153, 155–156, 277, 319, 407
 etnisk rensing 422, 479
 ettbarnspolitik 468
 ettpartistat 434
 EU 91, 410, 451, 535, 581
 eurosentrisk 577
 eutanasi 324
 Evjen, Bjørg 573
 evnukk 457
 EØS 451, 582

F

Facebook 528
 Falsen, Christian Magnus 242
 familiegjenforening 450
 farao 42, 43
 Fashoda 270
 Fashoda-krisen 270
 Februarrevolusjonen 306
 fellesprogrammet 427
 feministisk 443
 Ferdinand, Franz, 285
 filosofi 51
 Finnmark 106, 199, 252
 Firenze 172, 184
 Flandern 91
 flerkulturelt samfunn 450
 flertallsregjering 427
 flyktning 571
 FN 91, 363, 366, 429, 534
 FNL 404
 folkeformstol 46, 47
 Folkeforbundet 304, 310, 346
 folkeforsamling 46, 47, 54
 Folkefronten 320

folkemordet i Rwanda 492
 folkevandring 45, 75
 forbrukersamfunn 437
 Forbundet av alliansefrie stater 481
 fornorskning 439, 574
 forsoningspolitikk 346
 Franco, Francisco 320
 Frankeriket 76
 Frankrike 29, 58, 70, 76, 86, 92, 94, 104, 144, 174, 185, 189–191, 217–233, 266–270, 284, 286, 288, 310, 346, 534
 Fremskrittspartiet 443
 frihandel 392, 408
 futurisme 289
 første verdenskrig 146, 282–300, 331–335
 førstehandsberetning 22
 føydalisme 78
 føydalsystemet 92

G

G20 534
 Gadafi, Muamar 530
 Galilei, Galileo 182, 184
 Gama, Vasco da 164
 Gandhi, Mahatma 475, 480, 495, 477
 Garibaldi, Giuseppe 233
 gasskammer 363
 GATT 429
 Gazakrigen 506–507, 518
 geistlig 81, 85, 120, 121, 218
 Genova 172
 Gerhardsen, Einar 427–430, 434–435
 gerilja 114
 Gestapo 377
 Ghana 156–157, 474, 482
 gjenreisningspolitikk 428
 gjestearbeider 450
 Gjerv-kommisjonen 533
 gladiator 63
 glasnost 418
 globalisering 534
 Goebbels, Joseph 357
 Golfkrigen 512
 Gorbatsjov, Mikhail 416–421
 granatsjokk 292
 grenselos 381
 Grisebukta 402
 grunnlov (konstitusjon) 210, 218, 223, 220
 Grunnloven 50, 217, 240, 242–243
 Grønland 105, 119
 Guevara, Ernesto «Che» 403
 Guinea 483
 Guinea-Bissau 482
 GULag 308
 gull 157, 158, 163
 Gullkysten 482
 Guomindang 353, 464
 Gutenberg, Johann 175, 176
 Gutta på skauen 375, 376
 Göring, Herman 350

H

Habayarimana, Agathe 492
 Habsburg-dynastiet 187, 190
 habsburgerne 297

Hagemann, Gro 553, 565
 Haiti 164
 hakekors 321, 322
 Halvdan Svarte 12
 Hamas 517
 Han 149, 150, 151
 handelsprivilegium 22
 handlingsregel 446
 Han-dynastiet 147, 148
 Han-kineser 456
 Hansaforbundet 124, 125, 126
 Haraldsson, Olav 100, 110–112, 592–593
 Hardråde, Harald 18, 113, 116
 Harlem Brundtland, Gro 435, 444, 447, 449, 451
 Harvey, William 184
 Hauge, Jens Christian 427
 haugianer 254
 Havel, Václav 404
 Hebron 517
 Heimskringla 11, 107, 112, 592
 heks 198, 199
 Hellas 41, 44–45, 48–49, 52–54, 60
 Henrik 4. 96
 Herodot 49, 50
 Herzl, Theodor 498, 499, 502
 hieroglyfer 43
 Himmler, Heinrich 351
 hindu 478
 hird 102, 109
 Hiroshima 364
 historieforskning, kontrafaktisk 586
 historisk tid 569
 Hitler, Adolf 299, 304, 314–325, 344–357, 360–364, 373, 385, 542, 588, 597
 Hitlerjugend 323
 hiv/aids-epidemien 494
 hjemfallsrett 329
 Hjemmefronten 375, 377
 Ho Chi Minh-byen 405
 hohenzollerne 297
 Holberg, Ludvig 209
 Holocaust 360, 500
 Homer 50, 60
 Homo erectus 27, 28, 29
 Homo sapiens sapiens 26
 Hovedavtalen 434
 hungersnød 294
 Hus, Jan 180
 husmann 206, 250, 252
 Hussein, Saddam 509–511, 513, 516, 524, 535
 hutu 492
 hyperinflasjon 317, 321
 høvding 102, 105
 høykonjunktur 433
 Høyre 247, 256, 442
 Høyrebølgen 449
 Håkon 5. Magnusson 100, 124, 125
 Håkon den gode 592
 Håkonsson, Håkon 100, 107, 118, 120
 håndverk 89, 90, 120, 121, 129, 135, 172
 Hårfagre, Harald 107–109, 113 591–592, 596

I

Ibsen, Henrik 592
 ideologi 230
 ikkeangrepspakten 347, 352
 ikke-spredningsavtalen 416
 ikkevoldslinjen 477
 IMF (Det internasjonale pengefondet) 336, 409, 429, 487
 imperialism 267–269
 imperialism, japansk 463
 In Aménas 447, 531
 India 39, 53, 158, 164, 267, 279, 475, 526
 indianer 169–170, 186, 399
 indiansk urbefolkning 168
 Indokina 355
 Indonesia 158, 480
 industrialisering 227–230, 229, 250
 inkakulturen 167
 innvandringsstopp 450
 Internasjonale 341
 Internett 33, 416, 528
 intifada 507
 investiturstriden 95, 96, 114
 Irak 39, 135, 144, 509, 511
 Iran 39, 144, 509
 Irland 252
 islam 130–133, 136–137, 144, 155, 158
 Island 104, 120
 isolasjonistisk 296
 Israel 21, 498, 501, 504, 516
 Istanbul 65
 Italia 30, 54, 94, 163, 174, 233–234, 270, 277, 284, 310, 315

J

Jaabæk, Søren 256
 Japan 149, 279, 310, 319, 353, 355, 454, 460
 japp 449
 Jarlsberg, Herman Wedel 242
 Jefferson, Thomas 216
 jeger 24, 32, 40
 Jeltsin, Boris 420
 jern 46, 102, 103, 105, 119, 155, 165, 228–229
 jernalderen 595
 jernproduksjon 41
 jernteppet 392
 Jerusalem 86, 173, 517
 jesuitt 181
 Jesus 21, 66–67, 73, 137, 459, 598
 jobbetid 334
 Johannes Paul II 419
 Johnson Sirleaf, Ellen 493
 Johnson, Lyndon B. 397
 Jordan 516
 Jordbruksrevolusjonen 36, 37, 38, 140, 165
 Judea 21
 Jugoslavia 421, 558
 jøde 324, 360–362, 380
 jødedeportasjon 382
 jødedom 131–132, 138
 jødisk stat 498

K

kabinettspørsmål 443
 Kabul 524
 Kairo 269
 kald krig 390–421
 kalif 136–137
 Kalmarunionen 125, 126
 kalvinist 181, 185
 Kambodsja 406
 kampen mot terror 522
 Kant, Immanuel 214
 kapitalisme 172
 kapitalistisk 178, 185, 232
 Kappkolonien 274
 kapprustning 414
 Karl 13. 243
 Karl 5. 187
 Karl den store 74, 76, 77, 89, 93, 97, 106
 Karl Johan 241, 243, 244
 karolingerriket 76, 77, 92
 Kartago 56, 57
 kastevesenet 475
 katedral 84
 katedralskole 174
 Katyn-massakren 349
 kausalitet 17
 Keiser Henrik 4. 74
 keiser Justisian 77
 keiserdømme 59
 Kennedy, John F. 402, 403
 KGB 349
 Khaldun, Ibn 144
 Khan, Dsjengis 141, 142, 143, 144
 Kheops-pyramiden 38, 42
 Khomeini, ayatolla Ruhollah 509
 Khrusjtsjov, Nikita 394–395, 403, 431
 kildebruk 14
 Kim Il Sung 400, 401
 Kina 39, 64, 144, 146–151, 171–172, 353, 454, 526
 Kipling, Rudyard 273, 577
 kjedemigrasjon 572
 Kjeldstadli, Knut 569, 572
 kjøpmann 89, 120, 135, 142, 157, 172, 229
 klassekamp 232, 335
 klasesamfunn 230
 Kleistenes 561
 klient 56
 klimatrussel 535, 536
 kloster 85, 116, 181
 koloni 168–170, 185, 188, 216–217, 229, 266–279, 463, 472–494, 577–580
 kolonikappløp 287
 kolonisering 45, 577
 kolonistyre 475
 kolonitid 266
 Komintern 309, 337
 kommunikasjonsrevolusjon 33
 kommunisme 232, 304–307, 392
 kompass 151
 Konfutse 148
 konfutsianisme 177
 kong Frederik 3. 203, 204
 kong Haakon 371, 372, 385
 kong Håkon 7., 240, 551

kong Leopold av Belgia 267
kong Magnus 114
kong Olav 112
kong Sverre 11, 114, 118, 124
Kongespeilet 117
Kongo 152, 267, 272, 484, 493
konkubine 457
konsentrasjonsleir 324, 360–362
konservatisme 230
konesjonslovgivning 329
Konstantin 67
Konstantinopel 65, 146
konstitusjonelt monarki 220
konsul 54, 55, 257, 260
kontinuitet 18, 19
Kopernikus, Nikolaus 184
Koranen 132, 137, 509
Korea 149, 400, 463
Koreakrigen 400
korporativ stat 316
korstog 86–87, 91, 163
Kosovo 422
krakk 313, 340
Kreta 45
krigsseiler 375, 380
krigsskadeerstatning 310
kriseforlik 340
Kristelig Folkeparti (KrF) 449
kristendom 38, 66–67, 84, 110, 131–132, 155, 273
Kristian 3. 196, 197, 210
Kristian 4. 197
Kristian 6. 206
Kristian Fredrik 240, 242–243
Kristiania 330
Kristiansand 250, 253
kristningen av Norge 110
Krog, Gina 331
kronprins Olav 551
krutt 150
Krystallnatten 324, 360–361
kull 228, 229
Kulturrevolusjonen 467
kunnskapssamfunn 452
kurder 510, 513
Kursk 359
Kuwait 510–511
kveker 254
kven 249, 438, 537
kvinnefrigjøring 443
kvinneregjering 444
kvinneresak 442–443
Kyoto-avtalen 535
Kypros 42
Kyrre, Olav 116
København 203, 209, 210, 240–241
Kåre Willoch 449

L

La hundre blomster blomstre 466
Lagabøte, Magnus 197
landssvikoppgjør 426
Lasnik, Kathe 381
Lebensraum 347
leidang 119

Lenin, Vladimir 305, 307–308, 337
Leopold 2. 272
levning 21
Libanon 42
liberalisme 232
likestilling 565
liksomkrigen 349
Lincoln, Abraham 549
Lindisfarne 18
linjalprinsippet 577
Lisboa 163
Lloyd George, David 298, 301
LO 335–336, 442
lobotomi 439
Locarnoavtalen 310
Locke, John 214
lockout 336
London 270, 279, 351
Lucy 27, 35
Ludvig 14. 162, 190, 191
Ludvig 16. 218, 221–223
Lund-kommisjonen 430–431
Luther King, Martin 398, 440
Luther, Martin 162, 178–181, 549
lutheraner 181
lutheranisme 196
lydrike 123
løsgjengerlov 439

M

Maastricht-avtalen 411
machete 492
Madjanek 363
Magna Carta 93, 94
Magnus 112, 114
Makedonia 53
maktfordeling 214–215
maktfordelingsprinsipp 218
Mali 156–157
mandarin 148–149
mandatområde 500
Mandela, Nelson 490–491, 527
Mandsjuria 353, 456, 460, 463
Manus, Max 597
Mao Zedong 354, 464–468, 549
Maos lille røde 466
Marathon 50
Mardola 444
Marie Antoinette 599
marionettstat 460
markedsøkonomi 392, 433
Marley, Bob 559
Marokko 156, 287
Marshallhjelpen 392, 408
Marshallplanen 408, 429
marsjen mot Roma 315
Marx, Karl 232, 291, 304
marxisme/kommunisme 232
masseødeleggelsesvåpen 513
matauk 378
mayakulturen 166
McCarthy, Joseph 412
Mccarthyismen 412
McNamara, Robert S. 402, 403
Meiji-restaurasjonen 461

Mein Kampf 321
Mekka 130, 131, 157
menneskerettighet 215, 223
menneskerettighetserklæringen 220
mensjevik 306
Menstadslaget 338
Mesopotamia 38–39, 41–42, 44–45, 147, 498
Mexico 39, 167, 170
Michelsen, Christian 260, 555
middelklasse 231
Midtens rike 456
Midtøsten 39, 41, 86–87, 91, 130, 146, 294, 496, 498, 509
Midway 359
migrasjon 35, 202, 252, 569–573
miljøvern 442, 444
Milorg 375
Milošević, Slobodan 422, 558
Ming 149, 171
ministerpresident 373
misjonær 273
Mobutu, Joseph-Desiré 484, 485
Moctezuma 170, 171
Mohammad Ali Jinnah 479, 495
Molotov-Ribbentrop-avtalen 347
monarki 190
mongol 141, 143–144, 149
Mongolia 142, 143
Montesquieu, Charles 214, 218
Montgomery, Bernhard 358
Mosambik 482
Moskva 225, 309, 347, 352, 419–420
Moskvaprosessen 308
Moskvatesene 309, 339
motkonjunkturpolitikk 448
motkultur 258
motstand, militær 375
motstand, sivil 374
Mubarak, Hosni 530, 542, 505
Muhammed ibn Abdallah 130–133, 138, 158
multipolar 526
mumifisering 43
Munch, P.A. 257
Musa, Mansa 157
Mussolini, Benito 304, 315–319, 323, 344
Myhre, Aslak Sira 558, 560
myte 50, 590

N

NAF 340
Nagasaki 364
Nagy, Imré 395
Nanjiing 354, 458
Nansen, Fridtjof 330
Napoleon Bonaparte 222–225, 235, 237, 241–242, 456
Nasjonal Samling 342, 372, 589
nasjonalforsamling 219, 220, 222
nasjonalisme 232–233, 235, 257, 287, 290
Nasser, Gamal Abdel 503–505
NATO-medlemskap 429
nazistpartiet (NSDAP) 321–323 373
Nederland 184–185, 279, 480

nedrustning 291, 416, 421
 negritude 483
 Nehru, Jawaharlal 477, 495
 NEP 307
 nepotisme 456
 New Deal 313
 New Zealand 252, 267, 294
 NHO 442
 Nidaros (Trondheim) 116, 120, 126, 196
 Nielsen Hauge, Hans 196, 258
 Nielsen, Ragna 262
 Nigeria 493
 NKP 427, 430
 Nkrumah, Kwame 474, 482, 485
 Nobels fredspris 451, 535, 584
 nomade 24, 32, 133, 140, 142, 144
 nonpolar 527
 Norad 434
 Nord-Amerika 185–186, 215, 217
 Nordisk råd 430
 Norges Kommunistiske Parti (NKP) 339
 Norgesveldet 119
 Nyerere, Julius 485, 488
 Nygaardsvold, Johan 424, 427
 nykolonialisme 489
 Nürnberglovene 360
 Nürnbergprosessen 365
 Nærum, Knut 594

O

Obama, Barack 522, 536, 537, 542
 OECD 408, 429
 oktoberrevolusjonen 306
 Olav den hellige 12, 100, 110–113, 596
 oljealder 446
 oljeboikott 505
 oljefond 446
 oljekrise 515
 olympiske leker 38, 53
 OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries) 515
 Operasjon Barbarossa 352
 Operation Desert Storm 512
 opiumskrigen 458
 opplysningsfilosof 217, 223
 opplysningstid 214
 opprinnelse, artenes 268
 Oscar 2. 248, 260–261, 597
 Oscar I 597
 Osei-Tutu, John Kwadwo 577
 Oslo 120
 Oslo-prosessen 451, 516, 517
 OSSE 432
 Ottar 100, 101, 106–107
 out of area-politikk 432
 overmenneske 321
 Ovid 61

P

Pakistan 478, 479
 Palestina 39, 86, 498, 500–501, 516
 Palestine Liberation Organization (PLO) 507
 panafrikanisme 483
 panslavisme 289

papyrus 43
 parikrise 339
 Paris 90, 215, 224
 Parks, Rosa 399
 parlament 94, 191, 192
 parlamentarisme 245, 246, 248, 256
 patrisier 55–56
 patron 56
 patron-klient-forhold 56, 102, 109
 pave Gregor 7. 94, 95, 96
 pave Urban 2. 86, 87
 Pax Romana 64
 Pearl Harbor 352, 355
 peloponneserkrigen 49
 penicillin 366
 Pentagon 522
 perestrojka 418
 Perikles 47, 48, 68, 71
 Perry, Matthew 461
 Perserriket 129, 134
 Persiabukta 511
 personalunion 243
 Peru 38, 165
 pietisme 206–207
 plantasje 169
 planøkonomi 308, 409–410, 434
 Platon 51, 562, 564
 plebeier 55
 PLO 507, 516
 pogrom 306, 498
 Pol Pot 406
 Polen 174, 346, 348
 polis 45, 48, 52
 Polo, Marco 145, 164
 porselen 151
 Portugal 163–164, 169, 172, 184–185 266–267, 474, 482
 potet 209, 228
 Praha-våren 404
 Preussen 221, 234, 269
 primærkilde 22
 Princip, Gavril 285
 problemstilling 543
 propaganda 114, 289, 324, 357
 protestant 189
 protestantisk 18, 181
 Pu Yi 460
 Putin, Vladimir 527
 pyramide 42

Q

Qing 456
 quisling 372
 Quisling, Vidkun 368, 370–373, 379, 384–385, 388, 551, 597

R

Rabin, Yitzak 516, 517
 radiokuppet 372
 Rahman, Mujibur 495
 Ranke, Leopold von 10
 raseideolog 373
 raseskille 490
 rasjonering 294, 335, 356, 428
 Rasputin 306

Raude, Eirik 104, 105
 Reagan, Ronald 393, 416, 421
 reformasjon 18, 178, 181, 188, 196–199
 reformpolitikk 421
 regjeringsskvartalet 532
 Reichskommissar 373
 Remus 53
 renessanse 69, 173, 174, 182
 republikk 54–55, 59, 221–222
 rettløsende (normativ) 21
 rettsoppgjør 364, 386
 rettssystem 168
 rettsvesen 118
 revolusjon 36, 38, 70
 Rhodes, Cecil 578
 ridder 88, 117
 riksstett 246–248
 riksråd 125, 196, 204
 rikssamling 108, 113
 Ringvej, Mona 561
 Rjukan 328, 332
 Robespierre, Maximilien 222
 Roma 53–68, 70, 76, 179
 Romania 420
 romanovene 297
 Roma-traktaten 410
 Romerriket 38, 53, 56, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 75, 77, 129, 131, 134–136, 140, 146–147
 romfolk 330, 439
 Rommel, Erwin 358
 Romney, Mitt 519
 Romssa 575
 Romulus 53, 54
 Roosevelt, Franklin D. 401
 Rousseau, Jean-Jacques 214, 218
 russiske revolusjon 305–307, 544
 Russland 33, 104, 144, 202, 284, 286, 288, 295, 305, 527
 Rwandas Patriotiske Front (RPF) 492
 Rød, Knut 387
 Røde Khmer 406
 Rødehavet 269

S

Sachsenhausen 377
 Sadat, Anwar 505
 Sahara 39, 152, 155–157
 Saharaørkenen 269
 Saigon 405
 SALT 416
 Saltmarsjen 477
 same 100–101, 106–107, 207, 249, 330, 439, 444, 573–576
 samler 24, 32, 40
 samlingsprosess 109
 samlingsregjering 427
 samskatt 443
 samtidshistorie 426
 Sandmo, Erling 10
 Sarajevo 285
 Saudi-Arabia 510
 Schengen 451
 Schlieffenplanen 292
 Seksdagerskrigen 504

sekstiåtter 440
 sekundærkilde 22
 Selassie, Haile 319, 407
 senat 55
 senmiddelalderen 18, 19
 Senterpartiet (Sp) 449
 Serbia 146, 284–285, 558
 settlerkoloni 570
 Severdintsev, Konstantin 382, 383
 Siad Barre, Mohammad 407, 408
 Sibir 308
 Sigurdsson, Sverre 100, 114
 sikkerhetsmuren 517
 sikkerhetspolitikk 428
 Sikkerhetsrådet 534
 Silkeveien 129
 sivil ulydighet 444
 sivilisasjon 36, 39
 Siviliseringsmotivet 577
 sjiamuslim 509, 513
 sjøfart 201
 Skandinavia 34
 skapelsesmyte 590
 skatt 119, 134, 136, 192, 197, 203, 205, 217–218, 220
 Skien 251
 skole 207, 248
 skriftlig kilde 106, 107, 166
 skuddene i Sarajevo 285
 skyttergravskrig 292
 slave 157–158, 163, 168–169, 186, 220, 266
 Smith, Adam 214, 231
 Solidaritet 419, 420
 Solon 47
 Somalia 277, 407
 sosialdarwinisme 268, 289
 sosialdemokratisk tidsalder 434
 sosialisme 231–232
 sosialisme i ett land 308
 Sosialistisk Valgforbund 443
 sosialpolitikk 330
 Sovjetunionen 65, 207, 304–310, 314, 347, 355, 392, 536, 583
 Spania 41, 134, 138–139, 163–164, 184–185, 266–267
 spanskesyken 297, 300
 Sparta 48–49, 59–60
 Spencer, Herbert 268
 spionasje 430
 splitt-og-hersk-politikk 478
 Sputnik-sjokket 415
 SPØKT 18
 Srebrenica 422
 St. Petersburg 296, 305
 Stalin, Josef 304, 307–308, 314, 320, 323, 347, 352, 359, 394–395, 400, 429
 Stalingrad 359
 Stamford Bridge 18
 Stang, Frederik 244
 Stanley, Henry Morton 271, 272
 stat 39, 91–92, 118, 144, 147, 167–168, 188, 190, 203, 210, 232
 Statens lånekasse for utdanning 452

Statens pensjonsfond utland 446
 statsministre, norske 435
 Statspoliti 377
 Stavanger 253
 steinalderen 34, 594
 Steinsland, Gro 590, 593
 stemmerett 218, 220, 231, 243, 256, 261, 284, 304, 310, 317, 331, 469, 509, 553, 565
 stender 78, 218
 stenderforsamling 203, 218, 219
 Stiklestad 111, 112, 113, 247
 Stoltenberg, Jens 382, 435
 Storbritannia 33, 53, 215–217, 227–229, 241, 252, 267, 270, 277, 284–288, 310, 346, 350, 411
 Stortinget 46, 240, 242, 244
 strateg 46
 Strilekrigen 205
 studentopprør 440
 stumfilm 312
 Sturlason, Snorre 12, 21, 107, 112–113, 591
 Sturmabteilung (SA) 321–322
 Støre, Jonas Gahr 532, 535, 581, 585
 Sudan 156, 270
 Suezkanalen 269, 500, 503
 Suezkrigen 504
 suffragette 310
 Suleiman den store 146
 suverenitet 47
 svartedauden 18, 19, 83, 123, 124, 126, 178
 svartskjorte 315, 316
 Sveits 181
 Sverdrup, Johan 245, 247, 248, 262
 Sverige 104, 124, 185, 189, 197, 202, 241–243, 257, 260–261, 349
 swahili 158
 Syria 135, 138
 Sønsteby, Gunnar 376
 Sør-Afrika 252, 276, 294, 527
 Sørensen, Øystein 586
 Sør-Rhodesia 481, 483

T

Taiping-opprøret 459
 Taiwan 463
 Taliban 524
 Tang 149, 150
 tater 573
 tekstil 91, 135, 208, 227, 251
 Terboven, Josef 373, 377, 385
 terror 222
 Thales fra Milet 51
 The White Man's Burden 273, 280, 577
 Thrane, Marcus 254, 255
 Till, Emmet Louis 398
 ting 102, 118
 Tirpitz, Alfred von 287
 Titanic 328
 Tito, Josip 421, 558
 Tokyo 461
 tollmur 313, 481

Torp, Oscar 427, 435
 total krig 356
 totalitært styresett 314
 Touré, Ahmed Sékou 483
 townships 490
 Tranmæl, Martin 336, 337, 339
 trekanthandelen 186, 266
 trelast 200
 trelastnæring 251
 trell 101
 trettiårskrigen 189–190, 202
 trippelalliansen 270, 274, 286
 trippelententen 286, 291
 trolldom 198
 Trondheim 250, 253
 Trotskij, Lev 306–308
 Truman, Harry S. 364, 400
 Trumandoktrinen 400
 Tryggvason, Olav 110, 592
 tsar Nikolai 2. 306
 tsaren 305
 Tsjekkoslovakia 346, 404
 Tsjernobyl 418, 470
 tsunami 470
 Tukydid 49, 71
 Tunisia 56, 156, 270, 530
 tutsi 492
 tvangskollektivisering 308
 Twitter 528
 Tyrkia 44–45, 130, 295
 tyskertøs 387
 Tyskland 29, 76, 94–95, 175, 178, 181, 234, 252, 267, 268, 270, 284–288, 310, 322, 346, 581, 583

U

U2 431
 ubåt 296
 Ungarn 144, 174
 ungdomsopprør 440
 unionsoppløsningen 261
 urbanisering 438
 urbefolkning 170, 186
 USA 218, 255, 294, 296, 300, 310–313, 355, 392, 398, 400–405, 409, 411–415, 421, 512–515, 522, 524, 536
 Utefronten 375
 utvandrer 450
 utvandring 254
 Utøya 88, 532

V

vaksine 228
 vannkraftutbygging 328
 vasall 78, 79, 80, 81, 92–93
 Vatikanstaten 316
 velferdsstat 436
 Venezia 68, 91, 145, 172
 Venstre 247–248, 256
 Verdens helseorganisasjon 92
 Verdens sionistorganisasjon 499
 Verdensbanken 409, 429, 488
 Verdun 293

Versaillesavtalen 297, 310, 317, 346
 Vespucci, Amerigo 165
 Vestbredden 506–507
 Vestromerriket 38, 76, 138
 Vichy-regjeringen 350
 Vietnam 149
 Vietnamkrigen 404, 413
 vikingferd 103, 105–106, 108, 546
 vikingtid 19, 98–107, 595
 Vilhelm 2. 284
 Vilhelm av Normandie 74, 93
 Vilhelm Erobreren 93
 villagris 378
 Vinci, Leonardo da 162, 174–175
 Vinterkrigen 349
 vitenskap 184, 214
 vitenskapsrevolusjon 182, 199
 Voltaire 214, 216, 217

W

Waffen-SS 324, 351
 Walesa, Lech 419
 Wannsee-konferansen 360, 362
 Warszawa 361
 Warszawapakten 392
 Washington, George 215, 217, 218
 WASU 579
 Wehrmacht 351
 Weimarrepublikken 317
 Wessel, Johan Herman 210
 White, Hayden 12, 13
 Wien 146, 225
 Wienerkongressen 225, 226, 233, 268, 274
 Willoch, Kåre 435
 Wilson, Woodrow 296, 297, 298, 304
 Woodstock 440
 World Trade Center 522
 World Wide Web 528
 Wyclif, John 180

Y

Yom Kippur-krigen 505

Z

Zaire 493
 Zimbabwe 481, 483
 Zuckerberg, Mark 529
 Zululand 274

Ø

Østerrike 30, 221, 234
 Østerrike-Ungarn 233, 270, 284–288
 Østfronten 352, 384
 Østindia kompaniet 279
 Øtzi 30, 31, 35

Å

Aasen, Ivar 257, 258
 åpne historiske situasjoner 586
 årsak og virkning 17
 årsaksforklaring 17
 22. juli 532
 500-mannsrådet 46

Kompetansemålene i læreplanen fordelt på kapitlene

Historieforståelse og metoder

Følgende mål fra **Historieforståelse og metoder** dekkes i Del 1 Framgangsmåter, i Del 3 Kurs, i Del 4 Essay og gjennom oppgaver i verkets Del 2 Historie.

Etter Vg2:

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne:

- finne og vurdere historisk materiale som kilder og bruke det i historiske framstillinger
- presentere en historisk person og diskutere hvordan samtidige samfunnsrammer påvirket denne personens handlinger
- bruke digitale verktøy til å hente informasjon fra ulike medier og vurdere den kildekritisk i egne framstillinger
- identifisere ulike historiske forklaringer og diskutere hvordan slike forklaringer kan prege historiske framstillinger
- forklare hvorfor historikere og andre deler tidsløp inn i perioder og diskutere hvilke kriterier som ligger til grunn for dette

Etter Vg3:

Mål for opplæringen er at eleven skal kunne:

- identifisere og vurdere historisk materiale av ulik art og opphav som kilder, og bruke det i egne historiske framstillinger
- bruke digitale verktøy til å planlegge, gjennomføre og presentere en problemorientert undersøkelse ut fra egne spørsmål til et historisk materiale
- presentere en historisk person og drøfte hvordan samtidige ideer og samfunnsforhold påvirket denne personens tenkemåter og handlinger
- tolke og bruke historisk tallmateriale i faglig arbeid
- utforske ulike korte historiske framstillinger av en og samme hendelse, og diskutere forfatterens valg av innfallsvinkel og spørsmålsstilling
- gi eksempler på kontroversielle historiske emner og drøfte motstridende årsaksforklaringer til en historisk hendelse
- undersøke hvordan egne forestillinger om fortiden er blitt formet og diskutere hvilke faktorer som gjør at mennesker kan ha forskjellige oppfatninger om fortiden
- drøfte hvordan historie er blitt brukt og brukes i politiske sammenhenger
- gi eksempler på og drøfte hvordan utstillinger, minnesmerker, minnedager eller markeringen av bestemte historiske hendelser har betydning for nåtiden

Samfunn og mennesker i tid

Målene fra hovedområdet **Samfunn og mennesker i tid** (Vg2 og Vg3) dekkes slik i kapitlene i Del 2 Historie og i Del 4 Essay:

Kapittel 1: Hvor kommer vi fra?

- forklare hvordan naturressurser og teknologisk utvikling har vært med på å forme tidlige samfunn. (Vg2)

Kapittel 2: Sivilisasjoner blir til

- forklare hvordan naturressurser og teknologisk utvikling har vært med på å forme tidlige samfunn. (Vg2)
- sammenligne to eller flere antikke samfunn og diskutere antikens betydning for moderne politikk, arkitektur eller annen kunst. (Vg2)

Kapittel 3: Middelalderen i Europa

- gjøre rede for et utvalg av sentrale økonomiske, sosiale, politiske og kulturelle utviklingstrekk i middelalderen. (Vg2)
- presentere et emne fra middelalderen ved å vise hvordan utviklingen er preget av brudd eller kontinuitet på ett eller flere områder. (Vg2)

Kapittel 4: Vikingtid og middelalder i Norge

- gjøre rede for samfunnsforhold og statsutvikling i Norge fra ca. 700 til ca. 1500 og diskutere mulig påvirkning fra andre kulturer, samfunn og stater. (Vg2)

- gjøre rede for sentrale trekk ved samisk historie og diskutere sammenhengen mellom stater med samisk bosetning fram til omkring midten av 1800. (Vg2)

Kapittel 5: Store imperier og nomadefolk

- gjøre rede for et utvalg av sentrale økonomiske, sosiale, politiske og kulturelle utviklingstrekk i middelalderen. (Vg2)
- presentere et emne fra middelalderen ved å vise hvordan utviklingen er preget av brudd eller kontinuitet på ett eller flere områder. (Vg2)

Kapittel 6: Nye møter, nye tanker, nye verdensbilder

- forklare drivkrefter bak den europeiske oversjøiske ekspansjonen og diskutere kulturmøter, sett fra ulike perspektiver. (Vg2)
- gjøre rede for utviklingen og endringen av styringsformer i Europa fra slutten av middelalderen til siste del av 1700-tallet. (Vg2)
- gjøre rede for at folkegrupper emigrerer og drøfte konsekvenser av deres møte med andre kulturer. (Vg2)

Kapittel 7: Under dansk flagg

- gjøre rede for næringsutvikling i Norge fra ca. 1500 til ca. 1800 og analysere virkningene for sosiale forhold i denne perioden. (Vg2)
- gjøre rede for sentrale trekk ved samisk historie og diskutere sammenhengen mellom stater med samisk bosetning fram til omkring midten av 1800. (Vg2)

Kapittel 8: Revolusjoner

- drøfte hvordan opplysningstidens ideer påvirket og ble påvirket av samfunnsomveltninger på 1700- og 1800-tallet. (Vg3)
- gjøre rede for hovedtrekk ved den industrielle revolusjon og undersøke hvilken betydning den fikk for næringsutvikling og sosiale forhold i det norske samfunnet. (Vg3)

Kapittel 9: Nasjonsbygging og vekst

- gjøre rede for hovedtrekk ved den industrielle revolusjon og undersøke hvilken betydning den fikk for næringsutvikling og sosiale forhold i det norske samfunnet. (Vg3)
- gjøre rede for demokratiutvikling i Norge fra 1800-tallet og fram til 1945 og analysere drivkreftene bak denne utviklingen. (Vg3)

Kapittel 10: Kampen om verden 1870–1914

- presentere sentrale trekk ved kolonialismen og situasjonen i et ikke-europeisk område på 1800-tallet, sett fra ulike perspektiver. (Vg3)

Kapittel 11: Første verdenskrig – den store katastrofen

- drøfte hvordan nasjonalstaten har skapt nasjonal og kulturell samhörighet, men også konflikter og undertrykkelse. (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske bevegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)
- gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene og drøfte virkninger disse fikk for Norden og det internasjonale samfunn. (Vg3)
- gi eksempler på hvordan forskjellige uttrykk innenfor musikk, arkitektur eller bildekunst i en tidsperiode kan ses i sammenheng med utviklingen på andre samfunnsområder. (Vg3)

Kapittel 12: Ved et veiskille, 1919–1939

- drøfte hvordan nasjonalstaten har skapt nasjonal og kulturell samhörighet, men også konflikter og undertrykkelse. (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske bevegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)
- gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene og drøfte virkninger disse fikk for Norden og det internasjonale samfunn. (Vg3)
- gi eksempler på hvordan forskjellige uttrykk innenfor musikk, arkitektur eller bildekunst i en tidsperiode kan ses i sammenheng med utviklingen på andre samfunnsområder. (Vg3)

Kapittel 13: Fra selvstendighet til krig og kriser

- gjøre rede for demokratiutvikling i Norge fra 1800-tallet og fram til 1945 og analysere drivkreftene bak denne utviklingen. (Vg3)
- gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene og drøfte

- virkninger disse fikk for Norden og det internasjonale samfunn. (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)

Kapittel 14: Andre verdenskrig

- gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene og drøfter
virkninger disse fikk for Norden og det internasjonale samfunn.
(Vg3)
- drøfte hvordan nasjonalstaten har skapt nasjonal og kulturell
samhørighet, men også konflikter og undertrykkelse. (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)

Kapittel 15: Ny krig og et vanskelig oppgjør

- gjøre rede for demokratiutvikling i Norge fra 1800-tallet og fram
til 1945 og analysere drivkreftene bak denne utviklingen. (Vg3)
- gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene og drøfte
virkninger disse fikk for Norden og det internasjonale samfunn.
(Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)

Kapittel 16: Den kalde krigen

- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)
- gjøre rede for bakgrunnen for de to verdenskrigene og drøfte
virkninger disse fikk for Norden og det internasjonale samfunn.
(Vg3)
- undersøke to eller flere internasjonale konflikter etter 1945, og
vurdere konfliktene, sett fra ulike perspektiver. (Vg3)
- finne eksempler på hendelser som har formet et ikke-europeisk
lands historie etter 1900, og reflektere over hvordan landet
kunne ha utviklet seg hvis disse hendelsene ikke hadde funnet
sted. (Vg3)
- gi eksempler på hvordan forskjellige uttrykk innenfor musikk, ar-
kitektur eller bildekunst i en tidsperiode kan ses i sammenheng
med utviklingen på andre samfunnsområder. (Vg3)

Kapittel 17: Norge – fra gjenreise til oljerikdom

- gjøre rede for noen økonomiske, sosiale, politiske og kulturelle
utviklingstrekk i Norge etter 1945. (Vg3)
- gjøre rede for den norske nasjonalstatens politikk overfor urfolk,
nasjonale og etniske minoriteter på 1800- og 1900-tallet, og dis-
kutere noen konsekvenser av denne politikken. (Vg3)
- gjøre rede for hvordan arbeidsliv og arbeidsdeling mellom kjøn-
nene har endret seg i Norge fra 1800-tallet og fram til i dag. (Vg3)

Kapittel 18: Kina og Japan i moderne tid

- presentere sentrale trekk ved kolonialismen og situasjonen i et
ikke-europeisk område på 1800-tallet, sett fra ulike perspektiver.
(Vg3)
- finne eksempler på hendelser som har formet et ikke-europeisk
lands historie etter 1900, og reflektere over hvordan landet
kunne ha utviklet seg hvis disse hendelsene ikke hadde funnet
sted. (Vg3)

Kapittel 19: Gamle kolonier – nye stater

- drøfte hvordan nasjonalstaten har skapt nasjonal og kulturell
samhørighet, men også konflikter og undertrykkelse. (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)
- undersøke to eller flere internasjonale konflikter etter 1945, og
vurdere konfliktene, sett fra ulike perspektiver. (Vg3)
- finne eksempler på hendelser som har formet et ikke-europeisk
lands historie etter 1900, og reflektere over hvordan landet
kunne ha utviklet seg hvis disse hendelsene ikke hadde funnet
sted. (Vg3)
- undersøke bakgrunnen for en pågående konflikt, og drøfte reak-
sjoner i det internasjonale samfunnet. (Vg3)

Kapittel 20: Midtøsten

- drøfte hvordan nasjonalstaten har skapt nasjonal og kulturell
samhørighet, men også konflikter og undertrykkelse. (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet. (Vg3)
- undersøke to eller flere internasjonale konflikter etter 1945, og
vurdere konfliktene, sett fra ulike perspektiver. (Vg3)

- finne eksempler på hendelser som har formet et ikke-europeisk
lands historie etter 1900, og reflektere over hvordan landet
kunne ha utviklet seg hvis disse hendelsene ikke hadde funnet
sted. (Vg3)
- undersøke bakgrunnen for en pågående konflikt, og drøfte reak-
sjoner i det internasjonale samfunnet. (Vg3)

Kapittel 21: Mot en ny verdensorden?

- undersøke to eller flere internasjonale konflikter etter 1945, og
vurdere konfliktene, sett fra ulike perspektiver. (Vg3)
- undersøke bakgrunnen for en pågående konflikt, og drøfte reak-
sjoner i det internasjonale samfunnet. (Vg3)

Essay:

Sira Myhre: If you know your history ...

- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet (Vg3)
- gi eksempler på hvordan forskjellige uttrykk innenfor musikk, ar-
kitektur eller bildekunst i en tidsperiode kan ses i sammenheng
med utviklingen på andre samfunnsområder (Vg3)

Ringvej: Hvordan skaper vi et demokrati?

- sammenligne to eller flere antikke samfunn og diskutere antik-
kens betydning for moderne politikk, arkitektur eller annen kunst
(Vg2)
- gjøre rede for utviklingen og endringen av styringsformer i
Europa fra slutten av middelalderen til siste del av 1700-tallet
(Vg2)
- drøfte hvordan opplysningstidens ideer påvirket og ble påvirket
av samfunnsomveltninger på 1700- og 1800-tallet (Vg3)
- gjøre rede for demokratiutvikling i Norge fra 1800-tallet og fram
til 1945 og analysere drivkreftene bak denne utviklingen (Vg3)

Hagemann: Diskriminering?

- gjøre rede for hvordan arbeidsliv og arbeidsdeling mellom kjøn-
nene har endret seg i Norge fra 1800-tallet og fram til i dag (Vg3)

Kjeldstadli: Hvorfor flytter vi?

- gjøre rede for årsaker til at folkegrupper emigrerer, og drøfte kon-
sekvenser av deres møte med andre kulturer (Vg2)

Evjen: «De andre»

- gjøre rede for sentrale trekk ved samisk historie og diskutere sa-
menes forhold til stater med samisk bosetning fram til omkring
midten av 1800-tallet (Vg2)
- gjøre rede for den norske nasjonalstatens politikk overfor urfolk,
nasjonale og etniske minoriteter på 1800- og 1900-tallet, og dis-
kutere noen konsekvenser av denne politikken (Vg3)

Osei-Tutu: Den hvite manns byrde?

- forklare drivkrefter bak den europeiske oversjøiske ekspansjonen
og diskutere kulturmøter, sett fra ulike perspektiver (Vg2)
- presentere sentrale trekk ved kolonialismen og situasjonen i et
ikke-europeisk område på 1800-tallet, sett fra ulike perspektiver
(Vg3)
- finne eksempler på hendelser som har formet et ikke-europeisk
lands historie etter 1900, og reflektere over hvordan landet
kunne ha utviklet seg hvis disse hendelsene ikke hadde funnet
sted (Vg3)

Støre: Europa og den lunefulle historien

- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet (Vg3)
- gjøre rede for noen økonomiske, sosiale, politiske og kulturelle
utviklingstrekk i Norge etter 1945 (Vg3)
- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet (Vg3)

Sørensen: Historien om det som ikke skjedde

- vurdere ulike ideologiers betydning for mennesker, politiske be-
vegelser og statsutvikling på 1900-tallet (Vg3)

Steinsland: Mytene som skapte Norge

- gjøre rede for et utvalg av sentrale økonomiske, sosiale, politiske
og kulturelle utviklingstrekk i middelalderen. (Vg2)
- presentere et emne fra middelalderen ved å vise hvordan utvik-
lingen er preget av brudd eller kontinuitet på ett eller flere områ-
der. (Vg2)

Bildeliste

Kollasjer:

Ellen-Marie Miljeteig:

24–25, 36–37, 72–73, 98, 128, 161, 194, 212, 238, 266, 283, 302, 326, 345, 368, 390–391, 424, 454, 472–473, 496–497, 521.

Kart og figurer:

Bokproduksjon SA: 25, 37, 44, 64, 73, 99, 107, 129, 147, 160–161, 195, 213, 226, 239, 264–265, 282–283, 303, 327, 344–345, 369, 390–391, 425, 455, 473, 497, 520–521.

Gerd Eng Kielland: 39, 87, 89, 93, 94, 119, 122 (figuren er nyttegnet med tillatelse fra Pax forlag. Etter en idé av James A. Brundage.), 126, 133, 142, 146, 155, 156, 157, 165, 185, 186, 187, 189, 233, 234, 274, 277, 319, 365, 389, 400, 404, 406, 407, 421, 493, 524, 596, 597, 598.

Øvrige illustrasjoner:

10: Universitetet i Oslo, 11: David Hiser / Stone / Getty, 12: Erik Werenskiöld / GNF, 13: Spartacus forlag, 15: Constantine Manos / Magnum Photos / All Over Press, 17 ø: Anders Beer Wilse / Oslo Museum, 17 n: Kjetil Blom Haugstulen, 19: Robert Wallis / SIPA / Corbis / NTB scanpix, 20: Microstock / NTB scanpix, 21 ø: Orion Pictures / courtesy Everett Collection / All Over Press, 21 n: Jørn Werner Andersen (fra «Snorres kongesagaer høydepunkter», GNF, 2012), 26: The Natural History Museum / Alamy / All Over Press, 27 ø: GNF, 27 n: Darwin's notebooks, notebook 121, page 136, classmark DAR 121 / Cambridge University Library, 28: Gonzalo Azumendi / GV Press, 30 h: AP / NTB scanpix, 30 v: South Tyrol Museum of Archaeology, 31: South Tyrol Museum of Archaeology/A. Ochsenreiter, 31 h: South Tyrol Museum of Archaeology, 32: Bruno Morandi / The Image Bank / Getty, 33: Arkikon, 34: Terje Tvedt / Arkeologisk museum, 35: GNF, 38: Benjamin Lowy / Getty / All Over Press, 40: Science Photo Library / NTB scanpix, 41: The Art Archive / Alamy / All Over Press, 42 ø: NASA / Corbis / NTB scanpix, 42 n: Photodisc / GNF, 43 v: Art Media / Imagestate / Ina Agency, 43 h: De Agostini / Getty / All Over Press, 45: Heritage / NTB scanpix, 47: akg-images / NTB scanpix, 49: Microstock / NTB scanpix, 50: GNF, 51: Erica Guilane-Nachez / Microstock / NTB scanpix, 52: Milos Bicanski / Stringer / Getty / All Over Press, 53: Circumnavigation / Microstock / NTB scanpix, 55: Scala Archives, 57: The Print Collector / Imagestate / Ina Agency, 58: White Images / Scala Archives, 60: Modesto Faustini / The Bridgeman Art Library / Getty, 62 n: Galli / laif / Ina Agency, 62 ø: Microstock / NTB scanpix, 63 ø: Stringer / Getty / All Over Press, 63 nh: Becafouine / Microstock / NTB scanpix, 63 nv: Severino Baraldi / Private Collection / © Look and Learn: Bridgeman Art Library, 66: Photodisc / GNF, 67: Heritage / NTB scanpix, 68: Agenzia Sintesi / Ina Agency, 69: Ray Hems / Getty, 74: Helen Sloan / © HBO / Courtesy: Everett Collection / All Over Press, 75: Microstock / NTB scanpix, 77: Joseph Paul Blanc / The Bridgeman Art Library: Getty, 78: P. Rotger / Iberfoto / Mary Evans Picture Library, 79: The Granger Collection / NTB scanpix, 80: Royal Armouries / Imagestate / Ina Agency, 82: Microstock / NTB scanpix, 83: Buyenlarge / Getty / All Over Press, 84: Kris Ubach / age fotostock / PicturePoint, 85 ø: Microstock / NTB scanpix, 85 nh: Alamy / All Over Press, 85 nv: The Granger Collection / NTB scanpix, 86: The Print Collector / Imagestate / Ina Agency, 88: Microstock / NTB scanpix, 90: The Granger Collection / NTB scanpix, 93: United Archives / Ina Agency, 95: Ralf Felz / United Archives / Ina Agency, 96: The Stapleton Collection / Bridgeman Art Library, 100–101: Arkikon, 104: Reuters / NTB scanpix, 105: Ove Holst / Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, 107: Christian Krohg / GNF, 108: Ove Holst / Kulturhistorisk museum, Universitetet i Oslo, 110: Peder Nicolai Arbo: O. Væring Eftf. AS, 111: Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider, 114: Knud Bergslien / O. Væring Eftf. AS, 115: Geir Olsen / go-media.no, 116: Huber Images / Ina Agency, 117: ©20thCentFox / Courtesy Everett Collection / All Over Press, 118: Günter Lenz / Image Broker / Ina Agency, 121: Arkikon, 122: Prisma Archivo / Alamy / All Over Press, 123: Universal Images Group Limited / Alamy / All Over Press, 124: Theodor Kittelsen / O. Væring Eftf. AS, 125: The Granger Collection / NTB scanpix, 127: Universitetsforlaget, 130: Photodisc / GNF, 132: Spanish School / The Bridgeman art Library / Getty, 134 v: Egmont Strigl / Imagebroker / INA agency, 134 h: Bettmann / Corbis / NTB scanpix, 137: World Religions Photo Library / Alamy / All Over Press, 139: Nathan Benn / Ottochrome / Corbis / NTB scanpix, 141: Microstock / NTB scanpix, 143: De Agostini / Getty Images / All Over Press, 145: United Archives / Ina Agency, 148 ø: Microstock / NTB scanpix, 148 n: Stapleton Historical Collection / Heritage Images / Ina Agency, 149: GNF, 150 ø: GNF, 150 n: Mary Evans Picture Library, 151 h: View Stock / Alamy / All Over Press, 151

v: UK Alan King / Alamy / All Over Press, 153: Science Photo Library / NTB scanpix, 154: UIG / Getty / All Over Press, 156: Liszt Collection / Heritage / NTB scanpix, 158: Classic Image / Alamy / All Over Press, 162: Microstock / NTB scanpix, 163: Georgios Kollidas / Microstock / NTB scanpix, 165: Microstock / NTB scanpix, 166: Mark Karrass / Corbis / Ina agency, 167 ø: Classic Image / Alamy / All Over Press, 167 n: Microstock / NTB scanpix, 169: The Art Archive / Alamy / All Over Press, 170 ø: The Bridgeman Art Library Ltd. / Alamy / All Over Press, 170 n: Quagga Media / Alamy / All Over Press, 172: akg-images / NTB scanpix, 173 h: Alamy / All Over Press, 173 v: DEA / A. Dagli Orti / Getty, 174: Chromorange / B. Waldhäusl / Ina Agency, 175: Bettmann / Corbis / NTB scanpix, 176: Microstock / NTB scanpix, 177: Kunstner: Quentin Massys / Bridgeman Art Library / Getty, 178: Berthold Steinhilber/laif / Ina Agency, 179: Microstock / NTB scanpix, 180: Prisma Archivo / Alamy / All Over Press, 186: Imagestat / Ina Agency, 182 ø: Paul van Somer / Getty, 182 n: United Archives / Ina Agency, 183 ø: The Print Collector / Ina Agency, 183 n: Universal Images Group / Getty / All Over Press, 186: Imagestate / Ina Agency, 189: ImageBroker / Ina Agency, 190: Ina Agency, 191: Photodisc / GNF, 196: Foto: Hans Petersen / Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg, 197: O. Væring Eftf. AS, 198: akg-images / NTB scanpix, 199: British Library / Robana / Getty, 200: Svein Grønvold / Samfoto / NTB scanpix, 201 ø: Teknisk Museum, 201 n: Foto: Beate Kjørslevik / Norsk Maritimt Museum, 202: The Print Collector / Imagestate / Ina Agency, 203: Foto: Kit Weiss / Det Nationalhistoriske Museum, Frederiksborg, 205: DEA / A. Dagli Orti / Getty, 206: Riksarkivet, 207: Adolph Tidemand: O. Væring Eftf. AS, 208: Hedmarksmuseets fotoarkiv., 209: Gonzalo Azumendi / age fotostock / Picture Point, 210: Eilif Petersen / O. Væring Eftf. AS, 214: GNF, 216: Dea Picture Library / Getty, 217: Microstock / NTB scanpix, 220: SuperStock / Getty, 221: Alamy / All Over Press, 222: Michael Weber / ImageBroker / Ina Agency, 223: The Granger Collection / NTB scanpix, 224: The Granger Collection / NTB scanpix, 225 v: The Granger Collection / NTB scanpix, 225 h: The Print Collector / Imagestate / Ina Agency, 227: SSPL / Getty Images / All Over Press, 228: The National Archives, London, England / Mary Evans Picture Library, 230: akg-images / NTB scanpix, 231 ø: The Granger Collection / NTB scanpix, 231 n: Hulton Archive / Getty / All Over Press, 233: The Illustrated London News / GNF, 235: The Illustrated London News / GNF, 240: Svein Grønvold / NTB scanpix, 241 h: Microstock / NTB scanpix, 241 v: Library of Congress, 243: Stortingsarkivet, 245: Ukjent fotograf / Oslo Museum, 247: Verdalsbilder, 248: Adolph Tidemand / O. Væring Eftf. AS, 250 ø: Thor Johannes Rognby, 250 n: © Puschmann, skog og landskap, 251 v: Norsk Folkemuseum, 251 h: Harald Ingebrigtsen / Alamy / All Over Press, 251 n: Microstock / NTB scanpix, 253: Fotograf ukjent / Oslo byarkiv, 254: Norsk folkemuseum, 255: Hedmarksmuseets fotoarkiv., 256 ø: Ukjent fotograf / Oslo Museum, 256 n: Trude Blåsmo / Den Norske Turistforening, 257: Ukjent fotograf / Oslo Museum, 258 ø: Adolph Tidemand / O. Væring Eftf. AS, 258 n: GNF, 259 ø: Hadeland Folkemuseum / Randsfjordmuseene, 259 n: Lillian Nyborg / Østfoldmuseene, 260: Kunstforlaget H. Abel / Østfold fylkes billedarkiv, 263: Norsk Folkemuseum, 267: akg-images / NTB scanpix, 269: The Granger Collection / NTB scanpix, 270: akg-images / NTB scanpix, 271 ø: The Illustrated London News / GNF, 271 n: Bettmann/Corbis / NTB scanpix, 272: UIG / Getty / All Over Press, 273: GNF, 275: Privat samling / Look and Learn / Bridgeman Art Library, 276: DEA / G. Dagli Orti / Getty, 278 ø: Popperfoto/Getty / All Over Press, 278 h: Stapleton Historical Collection / Heritage Images / Ina agency, 279: akg-images / NTB scanpix, 284: GNF, 285: The Illustrated London News / GNF, 287: The Granger Collection / NTB scanpix, 289: Umberto Boccioni / The Bridgeman Art Library / Getty, 290 marg: Aschehoug (design: Marit Heggenhougen), 290: LEONE / Ullstein Bild / All Over Press, 292 ø: Haeckel Archiv / Ullstein Bild / All Over Press, 292 n: National Library of Scotland, 293 ø: UIG via Getty Images / All Over Press, 293 n: The Illustrated London News / GNF, 294: The Print Collector / Imagestate / Ina Agency, 295: National Library of Scotland, 296: United Archives / Ina Agency, 297: Getty / All Over Press, 298: Getty / All Over Press, 299: Bernard Jaubert / Getty, 300: Hulton Archive / Getty / All Over Press, 305: United Archives / Ina agency, 307: The Illustrated London News / GNF, 308: The Granger Collection / NTB scanpix, 309: Apic / Contributor/ Hulton archive / Getty / All Over Press, 310: Heritage / NTB scanpix, 311: Hulton Archive / Getty / All Over Press, 312: Illustrated London News Ltd/ Mary Evans Picture Library, 314: Deutsches Historisches Museum, Berlin, 315: Andrea Jemolo / Scala archives, 316: «Quadrivirene», Giacomo Balla (1922), © Giacomo Balla / BONO 2013, foto: De Agostini / Getty / All Over Press, 317: Stapleton Historical Collection / Ina Agency, 318: Bettmann / Corbis / NTB scanpix, 319: Popperfoto / Getty / All Over Press, 320: The Granger Collection / NTB scanpix, 321: Roger Viollet/Getty Images / All Over Press, 322: Hulton Archive / Getty/ All

Over Press, 323: SZ Photo, 328: GL Archive / Alamy / All Over Press, 329 ø: Frognes-samlingen / Norsk industriarbeidermuseum, 329 n: Øyvind Hagen / Statoil, 330: Oslo kommune, 331: GNF, 332 ø: GNF, 332 n: Karmsund folkemuseums fotosamling, 333: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 334: O.R. Nilsen / Riksarkivet, 335: Anne-Lise Reinsfelt / Norsk Folkemuseum, 336: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 337: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 338: NTB scanpix, 339: NKP, 340 ø: Thor Wiborg: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 340 n: Jan Kihle: Stiftelsen Tøten økomuseum og historielag, v/ Mjøsuseet AS, 341: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 342: Hedmarksmuseets fotoarkiv, 346: The Granger Collection / NTB scanpix, 348: Time & Life Pictures/Getty / All Over Press, 350 ø: Roger-Viollet/Getty / All Over Press, 350 n: The Illustrated London News / GNF, 351: Toni Frissell / Science Photo Library / NTB scanpix, 352: Art Media / Imagestate / Ina Agency, 353: WW2 vol 73 / GNF, 354: Hulton Archive / Getty / All Over Press, 357 ø: WW2 vol 73 / GNF, 357 n: akg-images / NTB scanpix, 358 ø: US Air Force Photo, 358 n: Antique Research Centre / Ina agency, 359 h: WW2 vol 73 / GNF, 359 v: Getty / All Over Press, 360: Topfoto / NTB scanpix, 361: akg-images / NTB scanpix, 362: WW2 vol 73 / GNF, 363: Jevgenij Chaldej / akg-images / NTB scanpix, 364: Time & Life Pictures / Getty / All Over Press, 370: Riksarkivet, 371: Hulton Archive / Getty / All Over Press, 372: NTB scanpix, 374: Ryfylkemuseet, 375: NTB scanpix, 376 v: Telemark museum, 376 h: Lise Åserud / NTB scanpix, 378 ø: Hedmarksmuseets fotoarkiv, 378 n: Akershusmuseet, 379: Ullstein / All Over Press, 380: Fotograf ukjent / Riksarkivet, 381: Hulton Archive / Getty: All Over Press, 382: Gunter Demnig, Stolpersteine, © Gunter Demnig / BONO 2013, foto: Dan Petter Neegaard / NTB scanpix, 383: NTB scanpix, 384 ø: Privat samling / Peter Newark Military Pictures / The Bridgeman Art Library, 384 n: NTB scanpix, 385: NTB scanpix, 386: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 388: NTB scanpix, 393: Ullstein Bild (håndkolorert) / All Over Press, 394 ø: Erich Lessing / All Over Press, 394 n v: RIA-NOVOSTI / NTB scanpix, 394 nh: Microstock / NTB scanpix, 395 ø: Robert Lackenbach / Getty: Getty, 395 n: UIG / Getty / All Over Press, 396 v: Heritage / NTB scanpix, 396 h: Rainer Schlegelmilch / Getty / All Over Press, 397: Time & Life Pictures/Getty / All Over Press, 398: Hulton-Deutsch Collection/ Corbis / NTB scanpix, 399 ø: The White House / All Over Press, 399 innfelt: akg-images / NTB scanpix, 399 n: National Geographic/Getty Images / All Over Press, 401 ø: Marc VTrin/Photononstop / Ina Agency, 401 n: UIG /Getty / All Over Press, 402: The Granger Collection / NTB Scanpix, 403: Hermes Images / Ina Agency, 404 ø: akg-images / NTB scanpix, 404 n: Hubert Van Es / Bettmann / Corbis / NTB scanpix, 405: Philip Jones Griffiths / Magnum /All Over Press, 406: Patrick Zachmann/Magnum Photos / All Over Press, 409: Hulton Archive / Getty / All Over Press, 411: European Commission Archives, 412 v: United Archives / Ina agency, 412 h: Popperphoto / Getty / All Over Press, 413 ø: Owen Franken / Corbis / NTB scanpix, 413 n v: Gamma-Keystone / Getty / All Over Press, 413 nh: Bettmann/Corbis / NTB scanpix, 414: Time & Life Pictures / Getty / All Over Press, 415: Gamma-Keystone / Getty / All Over Press, 416: Time & Life Pictures/Getty / All Over Press, 418: Ruediger Lubricht / Bilderberg / Ina Agency, 419: Getty / All Over Press, 422: Microstock / NTB scanpix, 426: Per Bratland / Aktuell / NTB scanpix, 427: NTB scanpix, 428: Hulton Archives / Getty / All Over Press, 430: NTB Scanpix, 431: Aleksander Nordahl / NTB scanpix, 432: Thorbjørn Kjosvold / Forsvarets mediesenter, 433: ClassicStock / Alamy / All Over Press, 434: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 435 ø: GNF, 435 m v: Bettina Flitner / laif/ Ina agency, 435 m h: Stortingsarkivet, 435 n v: Pia Prestmo / Høyre, 435 n h: Stortingsarkivet, 436 ø: Fotograf ukjent / Østfold fylkes billedarkiv, 436 n: Schrøderarkivet / Sverresborg, 437: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 438: Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek, 439 ø: Arne E. Grøvo / Hol Bygdearkiv, 439 n: Ted Streshinsky / Corbis / NTB scanpix, 440 ø: Bruno Barbey / Magnum Photos / All Over Press, 440 n: Redferns/Getty / All Over Press, 441: Aage Storløkken / Aktuell / NTB scanpix, 442: Oktober forlag (Design: Egil Haraldsen), 443: Riksarkivet, 444: Samfoto / NTB scanpix, 445: Erik Thorberg / NTB scanpix, 446: Øyvind Hagen / Statoil, 447: Finn Eirik Strømberg / Aftenposten / NTB scanpix, 449: Henrik Laurvik / NTB scanpix, 450: Stian Lysberg Solum / NTB scanpix, 457: Photodisc / GNF, 458: The Granger Collection / NTB scanpix, 459: The Granger Collection / NTB scanpix, 461: The Art Archive / Alamy / All Over Press, 462: Kunstner: Toyohara Chikanobu / Corbis / NTB Scanpix, 463: The Granger Collection / NTB Scanpix, 464: The Granger Collection / NTB Scanpix, 466 ø: Photodisc / GNF, 467 ø: Swim Ink / Corbis / NTB scanpix, 467 n: maggiegowan.co.uk / Alamy / All Over Press, 469: Lucas Vallecillos / Bilderberg / Ina Agency, 470: Kiyoshi Ota / Stringer/ Getty / All Over Press, 474: Fra bladet «Ludas Matyi», 6. okt. 1960, Szego Gizi, / Privat samling / Archives Charmet / Bridgeman Art Library, 476: Popperfoto / Getty / All Over

Press, 477: The Illustrated London News / GNF, 478: Gamma-Keystone / Getty / All Over Press, 479: Christopher Pillitz / Alamy / All Over Press, 481: Popperfoto/Getty Images / All Over Press, 482: National Geographic / Getty / All Over Press, 484: Gamma-Keystone / Getty / All Over Press, 485: Time & Life Pictures / Getty / All Over Press, 487: AFP / NTB scanpix, 488: Chad Ehlers / Ina Agency, 489: Michael Hanson / Aurora Photos / Corbis / NTB scanpix, 490ø: Gallo Images/Getty / All Over Press, 490 n: DPA / NTB Scanpix, 491 ø: Per-Anders Pettersson / Getty / All Over Press, 491 n: FIFA / Getty / All Over Press, 492: Scott Peterson / Contributor / Getty / All Over Press, 493: John McConico / AP / NTB scanpix, 494: Heiner Heine / ImageBroker / Ina Agency, 499 ø: Photodisc / GNF, 499 n: British Library/ Robana / Getty / All Over Press, 501: Time & Life Pictures/Getty / All Over Press, 502: Time & Life Pictures/Getty / All Over Press, 503: Chromorange/ Tipsimages / Ina Agency, 505: Micha Bar Am/Magnum Photos / All Over Press, 506: Aschehoug (Design: Svein Størksen), 507: Bettmann / Corbis / NTB scanpix, 508: Roger Viollet/Getty Images / All Over Press, 509: Alain Dejean/Sygma/Corbis / NTB scanpix, 510: Sipa / NTB scanpix, 511: VISUM / The Image Works / Ina Agency, 512: Abbas / Magnum Photos / All Over Press, 513: Abbas / Magnum Photos / All Over Press, 514: Microstock / NTB Scanpix, 515 n h: AFP / NTB Scanpix, 515 n v: National Geographic / Getty / All Over Press, 516: MPI / Stringer/ Getty / All Over Press, 518: Christopher Anderson / Magnum / All Over Press, 522: United Archives / Ina Agency, 523: Carmen Taylor / AP / NTB scanpix, 524: Torbjørn Kjosvold / Forsvarets Mediesenter, 526 ø: Microstock / NTB scanpix, 526 n: Bloomberg / Getty Images /All Over Press, 527 ø: Caro / Meyerbroeker / Ina Agency, 527 n: Ricardo Teles / Focus/ Ina Agency, 528: Julien Eichinger / Microstock / NTB scanpix, 529: Mohamed Hossam / AFP / NTB scanpix, 531 ø: Reuters / NTB scanpix, 531 n: Caro / Ponizak / Ina Agency, 532: Paal Audestad / Aftenposten / NTB scanpix, 533: Reuters / NTB scanpix, 535: Christoph Bangert / laif / Ina Agency, 537: Jewel Samad / AFP / NTB scanpix, 540: Mikael Karlsson / Alamy: All Over Press, 542: Pablo Martinez Monsivais / AP: NTB scanpix, 543: Imagno / Ullstein Bild / All Over Press, 546: Strand Comics AS, 549 v: Martin Sasse / laif / Ina Agency, 549: (Lincoln) The Illustrated London News / GNF, 549 (Collett) GNF, 551: NTB scanpix, 552: Microstock /NTB scanpix, 554: Photodisc / GNF, 556: Jevgenij Chaldej / Sammlung Ernst Volland und Heinz Krimmer, 558: Aslak Sira Myhre, 559: Hulton Archive / Stringer / Getty / All Over Press, 561: Tanya Nymo, 562: Stortingsarkivet, 563: Håkon Mosvold Larsen / NTB scanpix, 565 ø: Universitetet i Oslo, 565 n: Hulton Archive / Getty /All Over Press, 567: akg-images / NTB scanpix, 569: Haavard Michael Fond Garathun, 570: Popperfoto / Getty / All Over Press, 571: Getty / All Over Press, 573: Tilhører Bjørg Evjen, 574: Tilhører Bjørg Evjen, 575: Hulton Archive / Getty /All Over Press, 576: Peter Nicholson / Alamy / All Over Press, 577: John Osei-Tutu, 578: Popperfoto / Getty /All Over Press, 579: Per-Anders Petterson / Contributor / Getty / All Over Press, 581: Stortingsarkivet, 582: Microstock / NTB scanpix, 583: Bettmann/Corbis / NTB scanpix, 584: Copyright © The Nobel Foundation 2012, Kunstner: Gerd Tinglum, Kalligraf: Inger Magnus, Bokbinder: Julius Johansen, Fotoreproduksjon: Thomas Widerberg, 586: Øystein Sørensen, 587: Privat samling / The Stapleton Collection /Bridgeman Art Library, 590: Universitetet i Oslo, 591: akg-images / NTB scanpix, 592: Posten Norge AS, 594: Siv Johanne Seglem, 596: The Granger Collection / NTB scanpix.

Vi retter en stor takk til alle, både i Norge og i utlandet, som har hjulpet oss med bildene!

For enkelte av illustrasjonene har vi beklageligvis ikke lyktes i å komme i kontakt rettighetshaverne. Vi ber dem ta kontakt. Rettmessige krav vil bli honorert på samme måte som i de tilfeller der vi har innhentet tillatelse på forhånd.

GNF = Gyldendal Norsk Forlag

Det nye Sør-Afrika, 22. september 1998. Bianca Fourie tigger sammen med sin far i Johannesburg. Etter landets første demokratiske valg i 1994 ble apartheid avskaffet og ANC regjeringsparti. På grunn av kvotering av fargede økte arbeidsledigheten blant hvite i tiden etterpå.

En cherokeeindianer i tradisjonell drakt er en turistattraksjon i Nord-Carolina, USA, 1979.

En svært ung Adolf Hitler (1889–1945) på besøk hos fotografen, ca. 1890.

► På *Perspektivers* nettressurs/i Smartbok finnes undervisningsopplegg til alle bildene.

Borgerrettighetsforkjemperne Martin Luther King Jr. og Rosa Parks i Montgomery, Alabama, USA 1955.

Under Kairokonferansen i 1921 planla britene hvordan de skulle styre mandatområdet Midtøsten på vegne av Folkeforbundet. Vestmaktenes innblanding i tiden under og etter første verdenskrig la grunnlaget for dagens Midtøsten-konflikt. Gertrude Bell var en ekspert på den arabiske verden og kan ses til venstre i bildet. Vi ser også blant andre T.E. Lawrence («Lawrence of Arabia»), nr. fire fra høyre, rad 2, og Winston Churchill i midten på fremste rad. Foran leker en løve og en leopardvalp.

Renessansebilder av Hans Holbein d.y. fra 1533. De franske ambassadørene ved hoffet til Henrik 8., Jean de Dinteville og Georges de Selve, er malt med gjenstander som symboliserer datidens kunnskap og makt. De Dinteville og de Selve er henholdsvis 29 og 25 år gamle.

Idendal orsk orlag

ga e opplag

re oka er skre e e er geldende l replan i age is orie or
s die or eredende danningsprogra g og g

edak rer ngrid os o e og nders es

ilderedak r nne a g

o edkons len Kars en Kor l

esign kollas er llen arie ile eig

esign anne a l esign

a s og la o anne a l esign

ll s ra rer okprod ks on og erd ng Kielland

Kar kons len i ael ops o k

slagsdesign anne a l esign

slags ilder

orsiden a ional eograp i e ages ll er ress
akg i ages s anpi

ggen a ional aller ondon ridge an r i rar la
ll er ress

aksiden lon r i e e ages ll er ress
er nders e ersson on ri or e ages ll er ress

e å ikke kopieres ra denne oka i s rid ed ånds erklo en eller
a aler o kopiering inngå ed K in resseorgan or
re ig e s a ere il ånds erk Kopiering i s rid ed lo eller a ale
kan ed re ers a ningsans ar og inndragning og kan s ra es ed
er eller engsel

lle en endelser o orlage s gi elser kan re es il

Idendal nder isning

edaks onen or ideregående skole

os oks la s plass

slo

pos nder isning g Idendal no

g Idendal no nder isning

lle Idendals ker er prod ser i il ser ifiser e r kkerier
e g Idendal no il o